Қ. УСМОНОВ, М. СОДИҚОВ,
С. БУРХОНОВА

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

63
У-75

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Қ. УСМОНОВ, М. СОДИҚОВ, С. БУРХОНОВА

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

Олий ўқув юртлари барча бакалавр йўналишлари
учун (тарих йўналишидан ташқари)

ДАРСЛИК

ТОШКЕНТ–2005

BUXORO YUQORI
TEXNOLOGIYALAR MUHANDISLIK-
TEXNIKA INSTITUTI
ARM
У-5264

К.Усмонов, М.Содиков, С.Бурхонова
Ўзбекистон тарихи. Дарслик.
–Т.: _____, 2005, 478 бет.

Дарсликда Ватанимизнинг қадим замонлардан то ҳозирги давргача ўтган бир неча минг йиллик тарихи Олий ўқув юртлари учун тавсия этилган «Ўзбекистон тарихи» ўқув дастури талаблари доирасида ёритилган.

Дарслик Олий ўқув юртлари барча бакалавр йўналишлари (тарих йўналишидан ташқари) талабаларига мўлжалланган. Шунингдек, мазкур дарслик Ватанимиз тарихини ўрганишга қизиқувчи китобхонларга ҳам кўмаклашади, албатта.

Муаллифлар жамоаси раҳбари ва масъул
муҳаррир: т.ф.д., проф. К.Усмонов

Тақризчилар: т.ф.д., проф. М.Исҳоқов
т.ф.д., Ҳ.М.Бобобеков
т.ф.д., проф. А.Жўрақулов

КИРИШ

XXI аср бўсағасида жонажон Ватанимиз тарихида буюк воқеа - қадимий Ўзбекистоннинг энг янги тарихини бошлаб берган воқеа содир бўлди. 1991 йил 31 август куни бўлган Республика Олий Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида ўзбек халқининг хоҳиш-иродаси билан Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, озод ва суверен давлат - Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди. 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик куни деб белгиланди. Халқимизнинг асрий орзу-умидлари ушалди, муқаддас мақсади рўёбга чиқди, сиёсий мутелик ва асоратдан қутилди. Дунё ХХ аср сўнгги харитасида яна бир мустақил, озод, суверен давлат - Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги халқимизнинг узоқ йиллар давомида олиб борган оғир ва машаққатли курашининг қонуний натижасидир. Ватанимиз тарихи мустақиллик халқимизга ниҳоятда қимматга тушганидан, бу йўлда катта қурбонлар берилганлигидан гувоҳлик беради. Эндиликда халқимизнинг ўз тақдири ўз қўлида, ўз мамлакатининг мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида астойдил меҳнат қилмоқда.

Ўзбекистон фуқаролари, хусусан, ёшлар қалбига миллий истиқлол ғоясини сингдириш, уларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда «Ўзбекистон тарихи» фанининг ўрни, имкониятлари катта. Шу боисдан Республика олий ўқув юртларининг бакалавриат босқичида «Ўзбекистон тарихи» фанини ўқитиш асосий фанлар қаторида туради.

Қўлингиздаги дарслик Ўзбекистон тарихининг энг қадимги замонлардан то ҳозирги кунгача бўлган даврида содир бўлган тарихий воқеаларни таҳлил қилишга, уларнинг сабаблари ва моҳиятини, ички ва ташқи омилларини ёритишга бағишланган. Дарслик мазмунан Президент Ислом Каримовнинг 1998 йил 26 июнь куни бир гуруҳ тарихчи олимлар билан бўлган суҳбатида илгари сурилган назарий, концептуал-методологик тавсиялари руҳи билан суғорилган. Уни тайёрлашда Юртбошимиз Ислом Каримовнинг «Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди», - деган сўзлари методологик асос бўлиб хизмат қилди.

Дарсликда Ўзбекистон тарихи фани предмети, уни ўрганишнинг назарий-методологик тамойиллари, манбалари ва аҳамияти ёритилган. Ўзбекистон инсоният цивилизациясининг қадимги ўчоқларидан бири эканлиги, ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни каби долзарб масалаларни янги манбалар, мустақиллик йилларида нашр этилган илмий асарлар асосида очиб беришга алоҳида эътибор қаратилган.

«Авесто» қадимги тарихимизни ўрганишда муҳим тарихий манба эканлиги. Буюк ипак йўлининг шаклланиши ва ривожланиши, Ватанимиз ҳудудидан ўтган бу йўлнинг минг йиллар давомида Шарқ ва Ғарбни савдо-иқтисодий, сиёсий,

дипломатик ва маданий жиҳатдан боғлашдаги аҳамияти ёритилган. Ватанимизнинг ўрта асрлар давридаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти, уйғониш давридаги илм-фан ва маданият равнақи таҳлил этилган.

Дарсликда Амир Темур даврида ўзбек давлатчилигининг юксалиши, Амир Темурнинг буюк давлат арбоби ва машҳур саркарда сифатидаги хизматлари, Ватанимиз ва жаҳон халқлари тарихида тутган ўрни ва роли асослаб берилган.

Дарсликда Туркистоннинг уч хонликка бўлиниб кетиши, улар ўртасидаги ўзаро кураш, харбий тўқнашувлар оқибатида Туркистоннинг юксалиш даражасидан тушиб кетиши, жаҳон тараққиётидан орқада қолиши. Туркистоннинг чор Россияси томонидан босиб олиниши, унинг Ватанимизда юритган мустамлакачилик сиёсатининг асл моҳияти, аждодларимизнинг мустамлакачиларга қарши миллий озодлик учун кураш тарихи, жадидчилик ҳаракати, унинг атоқли раҳнамолари фаолияти ёритилган.

Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, унинг Ўзбекистонда юритган миллий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти, СССРнинг таназзулга юз тутиши ва парчаланиши очиб берилган.

Дарсликда Ватанимизнинг миллий истиқлол даври тарихини ёритишга кенгроқ ўрин берилган. Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуриш, очиқ фуқаролик жамиятини шакллантириш, тартибга солинадиган ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини яратишга қаратилган тараққиётнинг «Ўзбек модели», унинг мазмун-моҳияти очиб берилган. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган кенг қамровли сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ислоҳотлар, уларнинг натижалари далиллар асосида ёритилган. Мамлакатимизда кўп укладли иқтисодиёт ва мулкдорлар табақасининг шаклланиши, юксак технологиялар асосида бунёд этилган янги замонавий корхоналар ва уларнинг фаолияти, маънавий-маданий соҳадаги ютуқлар таҳлил этилган.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви, дунёдаги йирик, ривожланган мамлакатлар билан ўзаро манфаатли сиёсий-дипломатик, иқтисодий, маданий алоқалари ёритилган. Ўзбекистон тарихан қисқа муддатда жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллади, глобал масалаларда ўзининг мустақил овозига эга бўлган давлат даражасига кўтарилди.

Мазкур дарслик Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика муовфиқлаштириш комиссияси томонидан тасдиқланган «Ўзбекистон тарихи» ўқув дастури асосида тайёрланди. Ҳар бобга доир таянч сўз ва иборалар, назорат ва мулоҳаза учун саволлар, муҳим воқеалар солномаси берилган.

Мазкур дарслик бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган тарихчи олимлар ва ҳамкасбларимизга миннатдорчилик билдирамиз.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УНИ ЎРАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ТАМОЙИЛЛАРИ, МАНБАЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Таянч сўз ва иборалар: Тарих фани предмети. Методологик тамойиллар. Диалектик метод. Илмийлик. Холислик. Тарихийлик. Ижтимоий ёндашув. Воқеийлик. Миллий истиқлол ғояси. Ватан тарихини даврлаштириш. Моддий манбалар. Ёзма манбалар. Тарихий хотира. Ватан тарихини ўрганишнинг аҳамияти.

1. Ўзбекистон тарихининг предмети.

Тарих – арабча сўз бўлиб, ўтмиш «ўтган воқеалар ҳақида аниқ ҳикоя қилиш», маъноларини англатади. Тарих бутун инсониятнинг узоқ ўтмишдан то ҳозирги кунларгача босиб ўтган ҳаётий йўлини, авлоддан авлодга мерос қолувчи, доимо ривожланиб, бойиб борувчи, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий, маданий, давлат қурилиши соҳаларидаги тажрибаларини, халқларни етаклаган тарихий шахслар фаолиятини тартибга солинган ҳолда ўрганувчи, тасвирловчи фандир.

«Тарих миллатларнинг ўтмиши, тараққиёти ҳамда таназзулининг сабабларини ўрганадиган илмдир».

Абдурауф Фитрат

Тарихни ўрганиш, билиш – бу кишилик жамиятининг ривожланиш қонуниятларининг тараққиётнинг мавжуд босқичидан янги босқичга ўтиш жараёнини, инсонларнинг инқирозли, турғунлик ҳолатига тушиш сабаблари ва бу ҳолатдан чиқиш йўлидаги тажрибаларини, ҳар бир зарраси қимматга тушган ўтмиш сабоғини умумлаштириш, тушуниб етиш, англаб олиш демакдир. Тарих фани тарихий жараённинг қонуниятлари ва тенденцияларини тушуниб етишга, ҳозирги замонни тўғри англаб олишга, келажакни асосли равишда кўра билишга кўмаклашувчи илмдир.

Тарих кўп қиррали, кенг қамровли фан бўлиб, уни алоҳида мамлакатлар ва халқлар тарихи, минтақалар тарихи, жаҳон тарихи кабиларга бўлиб ўрганиш ҳам мумкин.

Ҳар қайси мамлакат, ҳар бир халқ ўзининг узоқ ва бетакрор тарихига эга бўлганидек, Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг тарихи ҳам бой ва сермазмундир. Қадим замонлардаёқ Турон, Туркистон деб эътироф этилган она Ватанимиз турли тарихий ёзма ва археологик манбаларга кўра Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Миср, Рим каби қадимий ва буюк мамлакатлар қатори дунёда машҳурдир. Ватанимиз жаҳон тарихининг турли халқлар, цивилизациялар туташган энг қайноқ чорраҳаларидан бири сифатида бутун инсоният тарихининг боришига маълум даражада таъсир этиб борди. Шу билан бирга аждодларимиз ҳаётига бошқа халқлар, цивилизацияларнинг

ҳам таъсири бўлди. Минг йиллар давомида ўзбек халқининг форс, ҳинд, юнон, араб, рус ва бошқа халқлар билан маълум даражада аралашуви содир бўлган, уларнинг маданияти, фани, санъати ва умуман турмуш тарзи бир-биридан баҳра олган, муштараклашган.

Ўзбекистон халқининг бой ва қадимий давлатчилик тажрибаси бор. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида дастлабки мустақил давлат тузилмалари милоддан аввалги биринчи минг йиллик бошларидаёқ пайдо бўлиб, қарийб 3000 йил давомида такомиллашиб боргани ва дунё давлатчилиги ривожида энг юксак даражага кўтарилгани жаҳонга маълум.

Ватанимиз тарихи ўзбек халқининг жаҳон тарихи ва маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшганлигидан гувоҳлик беради. Буюк боболаримиз – Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад инб Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, АмирТемур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа юзлаб алломаларимиз билан нафақат ўзбеклар, балки бутун турк дунёси, қолаверса, бутун ср юзи халқлари фахрланадилар.

Аждодларимиз барпо этган Самарқанд, Бухоро, Хива каби кўҳна шаҳарлар бугунги кунда жаҳон миқёсидаги зиёратгоҳга айланган. Ўзбекистонга ташриф буюраётган хорижий давлат ва жамоат арбоблари, зиёратчилар бу шаҳарларни, улардаги ажойиб тарихий, миллий меъморчилик мажмуалари ва ёдгорликларни кўриб, уларда мужассамлашган халқ усталарининг истеъдоди ва юксак бадиий маҳоратига қойил қолиб, уларга таҳсинлар ўқимоқдалар. Муқаддас еримиз орқали ўтган Буюк ипак йўли Осиё ва Европадаги халқлар ва мамлакатларни бир-бирига боғлаб турган, халқаро ҳамкорликка хизмат қилган.

Ўзбекистон тарихи фанининг предмети халқимизнинг энг қадимги замонлардан то ҳозирги кунларгача босиб ўтган узоқ ва мураккаб тарихий йўлини, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаётини ҳолисона ўрганишдан, тушунтиришдан иборатдир.

Ўзбекистон тарихи фани аждодларимиз ҳаёти билан боғлиқ ҳолда содир бўлган воқеалар ривожининг ички мантиқини, сабаблари ва оқибатларини, асрлар давомида тўпланган амалий тажриба ва сабоқларни ўргатади.

Ватанимиз тарихи ўзбекларнинг халқ, миллат бўлиб шаклланиш жараёнини, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни, давлатларнинг ташкил топиши ва уларнинг ички ва ташқи сиёсатини ўргатади.

Ўзбекистон тарихи фани халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлига кириши, мустақиллик йилларида миллий ҳуқуқий давлатчилик қурилиши, демократик фуқаролик жамиятни шакллантириш, эркин бозор

иқтисодиётини яратиш, жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашиш жабҳаларидаги фаолиятини ўргатади.

Ўзбекистон тарихи фани халқимиз тарихини ҳаққоний тасвирловчи, акс эттирувчи кўзгу, ижтимоий, сиёсий, тарбиявий, маънавий сабоқлар мажмуасидир.

Ўзбекистон тарихи фани бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Инсоният ҳаётининг маъно-мазмуни ва жамият тараққиётининг умумий қонуниятлари ҳақида фикр юритганда фалсафа, давлат қурилиши ва жамиятни бошқариш масалаларида Политология, иқтисодий ҳаётни ёритишда Иқтисодиёт назарияси, халқнинг турмуш тарзи, тили ва миллий менталитетини тасвирлашда этнография, ўзбек тили ва адабиёти, диншунослик фанлари ютуқларидан фойдаланилади. Тарихшунослик, манбашунослик, археология, архившунослик каби махсус фанлар тарих фалсафасини чуқур англаб етишга кўмаклашади.

2. Тарихни ўрганишнинг назарий-методологик тамойиллари ва манбалари.

Тарихий воқеаларни ўрганишда тўғри илмий-назарий, методологик асосларга таянишнинг аҳамияти жуда катта. Советлар ҳукмронлиги даврида тарихий тадқиқотлар, уни ўқитиш ва ўрганиш ишлари марксча-ленинча методологияга бўйсундирилди. Ҳар қандай воқеани ёритишга синфийлик, партиявийлик, коммунистик мафкуравийлик нуқтаи назарларидан ёндашилди. Мамлакат, бутун бир халқ тарихи иккига-эксплуататор ва эксплуатация қилинувчилар, қулдорлар ва қуллар, феодаллар ва қарам деҳқонлар, буржуазия ва ёлланма ишчилар, бойлар ва камбағаллар, мулкдорлар ва йўқсиллар тарихига бўлинди. Бойлар ва мулкдорлар, улар орасидан чиққан беклар, амирлар, хонлар, давлат арбобларига оммага қарши реакцион сиёсат юритувчи эксплуататорлар гуруҳи деб қаралди, қораланди, номлари бадном қилинди. Тарихий воқеа ва ҳодисалар камбағалларни ва йўқсилларни ҳимоя қилган, синфий чекланган тарзда ёритилди.

Дин, диний қадриятлар қораланди, инсонларнинг эътиқодларига беписанд қаралди. Минг йиллар давомида аждодларимиз орасидан етишиб чиққан машҳур алломалар иккига - материалистлар ва идеалистларга бўлинди. Буюк олимлар, алломалар, маърифатпарвар шоиру уламолар, ёзувчиларга у ёки бу динга эътиқод қилганлари, асарларида оллоҳ, пайғамбарлар номини тилга олган, ишонч билдирганлари учун идеалист – ноилмий деган тамға ёпиштирилди, уларнинг ижодий фаолиятини ўрганиш чегараланди, асарлари халқдан яширилди, йўқотиб юборилди. Оқибатда кўпгина тарихий воқеалар сохталаштирилди, маънавий меросимиз, миллий

қадриятларимиз камситилди. Ёш авлодга уларни хурофат, эскилик сарқитлари деб ўргатилди. Тарих фақат жангу жадал, урушлардан иборат жараён сифатида тасвирланди.

Халқимиз тарихининг бу қадар сохталаштирилишига фақат марксистик методологиянинг яроқсизлиги айбдор дейиш кифоя қилмайди, албатта. Тарихни сохталаштиришда, халқни ўз тарихий хотирасидан жудо қилишда, Туркистоннинг ўтмишини камситишда мамлакатда ҳукмрон бўлган тоталитар тузумнинг салбий роли катта бўлди. Тарих фани тоталитар тузум хизматкорига, ташвиқотчисига, коммунистик мафкура думига айлантирилган эди.

Инсоният тарихини, тарихий воқеа, ҳодисаларни тўғри ёритиш ва ўрганиш учун бир қатор муҳим назарий-методологик тамойилларга таянмоқ зарур.

Билиш назариясининг диалектик методи ана шундай тамойиллардан биридир. Диалектика олам ягона ва яхлит, унда содир бўладиган ҳодисалар, воқеалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда, зиддиятли тараққиётда бўлади, деб таълим беради. Диалектика жуда узоқ тарихга эга, унинг билиш назарияси сифатида шаклланиши ва ривожланишида Гераклит, Аристотель, Хоразмий, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Спиноза, Гегель, Герцен ва бошқа олим ва маърифатпарварларнинг хизмати каттадир. Улар моддий ва маънавий дунёни узвий боғлиқ жараён шаклида, яъни уларни узлуксиз ҳаракат қилиб, ўзгариб, тараққий қилиб турадиган ҳолда, тараққиётни ички боғланишда олиб ўрганиш қоидаларини яратдилар.

Диалектик методология ҳар қандай мамлакат тарихини, шу жумладан, Ўзбекистон тарихини жаҳон халқлари тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганишни тақазо этади. Негаки, ҳар бир халқ тарихида миллийлик, ўзига хос бетакрор хусусиятлари билан бирга жаҳон тарихи, бутун инсоният тараққиёти билан умумий боғланишдадир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон тарихи, аввало, Марказий Осиё мамлакатлари тарихи билан, қолаверса, бутун жаҳон халқлари тарихи билан чамбарчас боғланган. Қадим замонлардан буён Ватанимиз Марказий Осиё минтақасидаги кўпгина давлатлар билан ягона иқтисодий ва маданий маконда бўлиб келган. Бу катта ҳудудда яшовчи уруғ, қабила, қавм, элатлар этник жиҳатдан доимо ўзаро таъсирда ва алоқада бўлганлар, қўшилиш жараёнини бошидан кечирганлар, уларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаёти бир-бирлари билан узвий боғлиқ ўтган. Шу сабабдан Ўзбекистон тарихини қўшни мамлакатлар тарихи билан боғлиқ ҳолда, бир халқни иккинчи бир халққа қарама-қарши қўймаган ҳолда ўрганиш тақазо этилади. Қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, тожик, форс, афғон, ҳинд, араб ва бошқа халқлар, мамлакатлар тарихини қанчалик яхши билсак, Ўзбекистон халқлари тарихини шунчалик чуқур, ҳар томонлама ўрганишга имкон яратади, кўмаклашади.

Тарихий воқеа, ҳодисаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва ёритишда уларга холисона, ҳаққоний, илмий ёндашув муҳим методологик тамойиллардир.

Холислик, илмийлик қоидаси тарихий воқеа, ҳодисаларни ўрганаётганда улар билан боғлиқ бўлган барча фактларнинг ҳеч бир истисносиз бутун мажмунни бирга олиб текширишни, аниқ, ҳаққоний далилларга асосланишни талаб қилади. Тарихий ҳодисаларни бир бутун ҳолда, ўзаро алоқада ва муносабатда деб ўрганиш даркор. Олдиндан тўқилган бир гояни, уйдирмани оқлаш лозим бўлса фактлар силсиласидан фақат айримларини, мос келадиганларинигина танлаб олиш «тажрибаси» сир эмас, албатта. Бундай йўл билан чиқарилган хулоса ёки баҳо холисона, ҳаққоний бўлмай, у бир томонламаликка олиб келади.

Мустақиллик тарихни холисона ёритиш имкониятини яратди. «Ўзбек олимларининг куч ғайратлари билан тарихимизнинг кўпдан кўп ғоят муҳим саҳифалари, энг аввало, Темурийлар даври, 19-аср охири, 20-аср бошлари тарихи янгидан кашф этилди. Шуни эсда тутиш мухимки, ўтмишимизни «оқлаш» вазифаси умуман олганда бажариб бўлинди, ҳозир эса асосий вазифа, тарихий таҳлилни илмий жихатдан холисона ва халол амалга оширишдан иборатдир»[1].

Тарихни ўрганишда тарихийлик тамойили муҳим аҳамиятга эга. Тарихийлик қоидаси воқеа, ҳодисаларни ўз даврининг аниқ тарихий шароитидан, ўша давр мухитидан, тарихий ривожланиш жараёнидан келиб чиққан ҳолда ўрганишни тақозо этади. Ҳар бир воқеа, ҳодисани бошқа воқеалар, ҳодисалар билан боғлаб ўрганғандагина мазкур воқеа ҳодисанинг умумий тарихий жараёндаги ўрнини тўғри аниқлаш, белгилаш мумкин бўлади. Ҳар бир воқеа, ҳодисага умумий тарихий жараённинг бир қисми, бўлаги деб қарамоқ зарур.

Ҳар бир ҳодиса, жараён қандай тарихий мухитда, нима учун айнан шу пайтда, шу шаклда содир бўлганлигини, бу ҳодиса ўз тараққиётида қандай асосий босқичларни босиб ўтганлигини, кейинчалик у қандай бўлиб қолганлигини билиш тарихийлик қоидасининг талабидир. Масалан, бирорта давлат фаолиятига тарихийлик нуқтаи назаридан туриб баҳо бермоқчи бўлсак, у, биринчидан, қачон, қандай тарихий шароитда пайдо бўлди, иккинчидан, у ўз тараққиётида қандай босқичларни босиб ўтди, учинчидан, унинг тарихий ўрни, мавқеи қандай, деган саволларга аниқ жавоб бериш зарур бўлади.

Тарихийлик тамойили халқнинг ўтмишини ягона табиий- тарихий жараён деб, ўтмиш ҳозирги замонни тайёрлайди, ҳозирги замон келажакни яратади деб қарайди. Инсоният ана шундай умумий йўлдан бораётган экан, истиқболда порлоқ ҳаёт, фаровон турмуш қурмоқчи бўлган халқ тарих фани орқали ўтмишни, аждодларимизнинг тарихий тажрибасини яхши

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 141-бет.

билмоғи лозим. Ўтмишни, аждодларимиз тарихини қанчалик яхши билсак, англаб етсак, ҳозирги замонни шунчалик мукаммал тушунамиз, келажакни тўғри тасаввур этамиз. тараққиётнинг альтернатив йўлларидан тўғрисини танлай оламиз.

Инсоният тараққиётининг маълум босқичида хусусий мулкчилик келиб чиқади ва уруғчилик тузуми емирилиб, уруғ жамоалари турли ижтимоий табақаларга бўлинади, шу даврдан эътиборан тарихий воқеа ва ҳодисалар ана шу табақаларнинг манфаати билан боғлиқ ҳолда кечадиган, ҳар бир ижтимоий табақа ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳаракат қиладиган, айрим ҳолларда уларнинг сиёсий, иқтисодий манфаати бир-бири билан тўқнашадиган, қўзғолонлар кўтариладиган бўлиб қолди. Бундай вазиятда содир бўлган воқеаларни, тарихий жараённи ўрганишда ижтимоий ёндашув тамойилига риоя этиш зарур бўлади. Ижтимоий ёндашув тамойили тарихий жараёнларни аҳоли барча табақаларининг манфаатларини, тенг таъсир этувчи омилларни ҳисобга олган ҳолда ўрганишни тақозо этади. Воқеаларни алоҳида бир ижтимоий табақа - камбағаллар, йўқсиллар ёки мулкдор бойлар манфаати нуқтаи назаридан туриб таҳлил этиш, ёритиш бир томонлама ёндашув бўлиб, бу тарихни сохталаштиради, тўғри хулосаларга олиб келмайди.

Шоҳлар, амирлар, беклар фаолиятини ёритишга адолат нуқтаи назаридан ёндашмоқ керак. Уларни бой табақалардан чиққан, мулкдор бўлгани учунгина қоралаш, бадном қилиш адолатдан бўлмайди. Мамлакат юртбошисиз, давлат идора органларисиз, бошқарувчиларсиз бўлмаслигини исбот этишнинг ҳожати бўлмаса керак. Шундай экан, барча давлат арбобларини, амалдорларни ёппасига қоралаш ҳам тўғри эмас. Жонажон Ватанимиз кўҳна тарихи ҳам улар орасида халқпарвар, маърифатпарвар, адолат билан сиёсат юритган машҳур давлат арбоблари бўлганлигидан гувоҳлик бериб турибди.

Ижтимоий ёндашув тамойили давлат арбобларининг, сиёсий кучлар, партиялар, турли уюшмалар, улар йўлбошчиларининг тарихий тараққиёт даражасига кўрсатган ижобий ёки салбий таъсирини, жамиятнинг у ёки бу йўлдан ривожланишидаги ролини билиб олишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Жаҳон халқлари тарихи, жумладан, мамлакатимиз тарихи гувоҳлик беради ки, давлатлар ўртасида, ҳукмдорлар ўртасида сиёсий, иқтисодий манфаатлар, стратегик мақсадлар йўлида тез-тез қирғинбарот урушлар бўлиб турган, бири иккинчисини босиб олган, мағлуб мамлакатни талон-тарож қилган, иқтисодий имкониятларини зўровонлик билан ўз манфаатига бўйсундирган ва ўзлаштирган. Бундай жараёнларни сиёсий мезонлар нуқтаи назаридан туриб баҳолаш зарур бўлади.

Мамлакатимиз тарихини ўрганишда миллий қадриятлар, халқ анъаналари ва урф-одатлари, ислом дини тарихи, одамларнинг диний эътиқодлари, диний таълимотлар ва уларнинг асосчилари фаолиятини таҳлил қилишда, ёритишда ворисийлик тамойилига амал қилиш, уларни

тарихий хотира сифатида ҳурматлаш, эъзозлаш ва янада бойитиб бориш нуқтаи назаридан ёндашмоқ керак. Ҳаёт халқнинг неча минг йиллар давомида яратган миллий маданиятини, ахлоқ мезонларини иккига - эксплуататорлар маданияти ва ахлоқи ҳамда эксплуатация қилинувчилар маданияти ва ахлоқига бўлиш, биринчисини қоралашдан иборат йўриқноманинг нақадар зарарли эканлигини кўрсатди. Миллий маданиятга, маънавий меросга бундай ёндашув маънавий қашшоқланишга, миллий қадриятларнинг, урф-одатларнинг оёқ ости қилинишига, кўпгина олимлар, маърифатпарварлар, руҳонийларнинг бадном қилинишига олиб келганлигини ҳеч қачон унутмаслик керак.

Аждодларимиз ҳаётини, тарихий жараёнларни таҳлил қилиш, ёритиш, ўрганишда Ватан манфаати нуқтаи назаридан ёндашиш, миллий истиқлол ғояси тамойилларига таянмоқ лозим.

Ватанимиз тарихини ўрганишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқлари, фармон ва фармойишлари, мустақиллик даврида қабул қилинган қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар муҳим назарий- методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Тарихни ўрганишда юқорида қайд этилган методологик тамойиллар билан бир қаторда фактларни таққослаш, мантиқий-қиёсий хулосалар чиқариш, фалсафий тафаккур, даврлаштириш, социологик тадқиқотларни ўтказиш, статистик, математик ва бошқа усуллардан ҳам фойдаланиш зарур.

Ватанимиз тарихини тадқиқ этиш, ўрганишда уни тўғри даврлаштиришнинг аҳамияти каттадир. Советлар ҳукмронлиги даврида собиқ СССР таркибидаги юздан ортиқ халқлар тарихи, жумладан, Ватанимиз тарихи синфий кураш, инқилобий ҳаракатларга асосланган марксистик формацион ғояга буйсундирилган ҳолда даврлаштирилди. Барча халқлар тарихи беш даврга: ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик тузуми, феодализм, капитализм, социализмга ва коммунизмга бўлинди. Бундай даврлаштиришнинг мақсади жамият тараққиёти инсониятни албатта коммунизмга олиб боради, деган «ғояни» илгари суриш ва оқлашдан иборат эди. Бу ғоянинг қанчалик тўғрилиги XX асрда кўпгина халқлар тақдирида синаб кўрилди, пировард натижада фожиали оқибатларга олиб келди. Ҳаммани тенглаштириш ғояси амалда камбағаллар, йўқсиллар учун эркин ва фаровон турмуш яратолмади, мулкдорлар, бадавлат табақаларни камбағаллар, йўқсиллар даражасига туширди. Жамиятда оммавий лоқайдлик, бокимандалик кайфиятини келтириб чиқарди. Шу боис инсоният XX аср охирларига келиб бу ғояни ўз елкасидан улоқтириб ташлади, бутун дунёда «синфий қадриятлар»дан миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устунлиги эътироф этилди.

Тарихни даврлаштиришдек муҳим масалага турлича ёндашувлар мавжуд. Кўпгина археолог олимлар меҳнат қуроллари қандай материалдан

ясалганлигини асос қилиб олиб, инсоният тарихини қадимги тош, ўрта тош, янги тош, тош-мис, бронза, темир даврларига бўлганлар. Бундай ёндашув тўғридек кўринсада кишилик жамияти тараққиётининг бир-биридан фарқ қилувчи муҳим даврларини белгилашга етарли даражада асос бўлолмайди, албатта.

Америкалик тарихчи олим Л.Морган ва Ф.Энгельс тарихни уч даврга бўлади: ёввойилик даври (тайёр табиат маҳсулотларини ўзлаштириш), ваҳшийлик даври (чорвачилик ва деҳқончиликнинг вужудга келиши) ва цивилизация даври (саноат ривожланиши).

XX аср тарихи инсоният тараққиётини, барча халқлар тарихини бир қолипга солиш, жамият тараққиёти инсониятни коммунизмга олиб боради, деган коммунистик ғояни одамлар онги ва қалбига сингдиришни мўлжаллаган бундай даврлаштиришнинг ҳам номукаммал эканлигини исботлади ва рад этди. Дарҳақиқат, нафақат Ўзбекистон ҳудудида, кўпгина Осиё мамлакатларида ҳам қулдорлик тузуми бўлмаган. Негаки, Ватанимизда қуллар бўлсада қулдорлик ишлаб чиқариш усули, қуллар меҳнати эмас, эркин деҳқон жамоалари меҳнати етакчи ижтимоий-иқтисодий уклад бўлган. XIX аср охирларида вужудга келабошлаган капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам, буржуазия ва ёлланма ишчилар табақаси ҳам барқарор шаклланиб етиш даражасига кўтарилмади.

Тарихий жараён тахлили кишилик жамиятининг замонда ҳам, маконда ҳам бир маромда эмас, нотекис, тўлқинсимон-спирал шаклда ривожланишидан гувоҳлик беради. Бу – тарихий ривожланиш қонуниидир. Тарих – бу авлодлар алмашинувидан, тараққиёт цикллари алмашинувидан иборат. Жамиятни ҳаракатлантирувчи асосий куч ишлаб чиқариш қуроллари, воситалари эмас, инсондир. Инсон, унинг эҳтиёжлари, қобилиятлари, билими, малакаси, хоҳиш-иродаси бош ишлаб чиқарувчи кучдир. Яратилган барча моддий ва маънавий бойликлар инсон меҳнатининг маҳсулидир. Инсониятнинг тараққиётнинг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтиши, унинг баркамоллашиб бориши, онги, тафаккури ва маҳоратининг ўсиб бориши, мақсадли интилиши натижасида содир бўлади. Инсон тарихни яратувчи субъектдир. Тарихни даврлаштиришда мана шу омилларни назарда тутмоқ лозим.

Ўзбекистоннинг бой, бетакрор тарихи бўлиб, унинг ўзига хос тарихий тараққиёт даврлари бор. Уни қуйидаги йирик даврларга бўлиш мумкин:

- Ибтидоий-жамоа тузуми.
- Қадимги давр: давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши.
- Ўрта асрлар даври.
- Чор Россияси мустамлакачилиги даври.
- Мустабид совет ҳокимияти ҳукмронлиги.
- Миллий истиқлол даври.

Бу даврларнинг ҳар бири яна ўзига хос, кичик даврларга бўлинадики, уни мазкур дарсликнинг мазмуни ва мундарижасидан яққол кўриш мумкин.

Ҳаққоний, холис тарихий билимга эга бўлиш осон эмас. Негаки, биз ўрганаётган тарихий воқеаларни, жараёнларни бевосита кузата олмаймиз, улар биздан анча илгари бўлиб ўтган, уларни қайтариб бўлмайди. Бундан илгари бўлиб ўтган тарихий воқеаларни билиб бўлмайди, деган хулоса чиқмайди, албатта.

Тарихий воқеалар, халқлар ҳаёти ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмайди, улардан тарихий манбалар гувоҳ бўлиб қолади. Тарихий манбалар иккига - моддий ва ёзма манбаларга бўлинади.

Моддий манбалар	➢ Меҳнат қуроллари ➢ Ҳарбий қуроп-яроқлар ➢ Танга пуллар ➢ Уй-жойлар, қабрлар ➢ Идиш-товоқлар, деворий тасвирлар ➢ Қалъалар, шаҳарлар ва бошқалар
Ёзма манбалар	➢ Ёзув белгилари ➢ Тошга, дарахт пўстлоғига, терига, қоғозга ёзилган маълумотлар ➢ Халқлар ҳаёти, юз берган воқеа ва ҳодисалар ҳақида ёзилган китоблар ➢ Давлат бошлиқларининг ёзма шаклдаги фармонлари ➢ Ер, қимматбаҳо нарсаларни инъом қилиш, мерос қолдириш, сотиб олиш бўйича расмийлаштирилган ҳужжатлар

Аждодларимизнинг милоддан аввалги VIII-VII асрлардаги ҳаётини ўрганишда «Авесто» китоби қимматли ёзма манба ҳисобланади. Мазкур нодир китобда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, дастлабки давлат тузилмаларининг шаклланиш жараёнлари ўз ифодасини топган.

Ватанимиз тарихига доир маълумотлар юнон ва рим манбаларида, чунончи Геродотнинг «История» (М.1972), Ксенофонтнинг «Греческая история» (М.1935), Полибийнинг «Всеобщая история» (М.1980-1989), Аррианнинг «Поход Александра» (М.Л. 1962), Страбоннинг «География в 17 книгах» (М. 1964); Курций Руфнинг «История Александра Македонского» (М.1963) ва бошқаларининг асарларида ҳам учрайди. Антик муаллифлар томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларни тўпловчи И.В.Пьянковнинг «Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия» (Душанбе, 1975), Н.Г.Горбунованинг «Фергана по сведениям античных

авторов. История и культура народов Средней Азии» (Л.1976) каби китоблар ҳам Ватанимиз тарихини ўрганишда ёрдам беради.

Хитой ёзма манбаларидан «Тарихий гувоҳликлар» (мил.ав.I аср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (милодий I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (милодий V аср), «Вей хонадони тарихи» (милодий VI аср), «Шимолий подшоҳликлар (Бейши) тарихи» (милодий VII аср) ва бошқаларда Туркистон тарихи ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек, арман, византиялик муаллифларнинг асарларида ҳам Ватанимиз тарихи ҳақида маълумотлар учрайди.

Ватанимиз тарихини ўрганишда туркий, форс, араб манбаларининг аҳамияти катта. Қадимги турк ёзуви тўғрисида С.Е.Маловнинг «Памятники древне-тюркской письменности» (М.1951) ва «Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы» (М-Л.1951).А.Сагдуллаевнинг «Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда» (Т.1996) асарларида қимматли маълумотлар бор. Туркий халқлар, жумладан ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда Абулғозийнинг «Шажарайи турк» (Т.1992), Л.Н.Гумилевнинг «Древние тюрки» (М.1960), А.Ю.Якубовскийнинг «К вопросу об этногенези узбекского народа» (Т. 1941) асарларидан фойдаланиш мумкин.

Ўзбек халқининг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаётини ўрганишда Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» (Т.1993), Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» (Т.1968), Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (Т.1960), М.Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк. Уч жилдлик» (Т.1960-1963), Абу Тоҳирхожанинг «Самарня» (Т.1991), Наршаҳийнинг «Бухоро тарихи» (Т.1991), Низомулмулкнинг «Сиёсатнома ёки сияр ул-мулук» (Т.1997), Амир Темурнинг «Темур тузуклари» (Т.1991), Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» (Т.1994) ва бошқа нодир китоблар муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Ватанимиз тарихини ўрганишда ўз даврида ҳокимият тепасида турган сулолар тарихини ёритишга бағишланган бир қатор китоблар – Шиҳобиддин ан-Насавийнинг «Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти» (Т.: Ўзбекистон, 1999), Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» (Т.: Ўзбекистон,1996), Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (Т.: Шарқ, 1997), Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи. Икки жилдлик» (Т.: Меҳнат, 1992), Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдулланома» (Т.1999), Мулла Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» (Т.1989), Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» (Т.1991) ва бошқалар қимматли манба сифатида диққатга сазовордир.

Бизгача етиб келган бундай моддий ва ёзма манбалар Ўзбекистон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти, Шарқ қўлёзмалар фонди дунёдаги энг йирик қўлёзмалар хазиналаридан ҳисобланади. Бу ерда 40

мингдан зиёд қўлёзма нусхалари, 30 мингдан ортиқ тошбосма китоблар ва 10 мингдан ортиқ Шарқ тилларида ёзилган ҳужжатлар мавжуд. Шунингдек, Ватанимиз тарихига оид муҳим қўлёзма ҳужжатлар, нодир китоблар, қимматли маълумотлар хорижий мамлакатларлаги илм масканлари, кутубхоналарда сақланмоқда. Ана шу қўлёзма ҳужжатлар ва китобларнинг ҳозирги ўзбек тилига таржима қилиниши ва нашр этилиши Ватанимиз тарихини янада тўлароқ, холисона ёритилишига, тарихимиз саҳифаларидаги «оқ» ва «қора» доғларнинг бархам топишига кўмаклашади.

Ўзбекистон тарихига доир тарихий манбалар ҳақида маълумотлар Б.Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари» (Т.1991), Т.Саидқуловнинг «Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар» (Т.1993) номли китобларда тўларок берилган, ўқув жараёнида улардан фойдаланиш зарур.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда етакчи замонавий тарихчи олимларимиз томонидан яратилган тарихий асарлар, дарслик ва ўқув қўлланмалар муҳим ўринга эга. Улардан энг муҳимларининг номлари, муаллифлари ҳақидаги маълумотлар мазкур дарсликнинг охирида, фойдаланилган адабиётлар рўйхати бўлимида берилган бўлиб, уларни ўқиш, ўрганиш талабаларга тавсия этилади.

Тарихимиз тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қилиш учун Ўзбекистон тарихи давлат музейи, Темурийлар тарихи давлат музейи, Ўлкани ўрганиш ва бошқа музейлар, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз, Қарши, Урганч, Тошкент ва бошқа шаҳарлар, улардаги тарихий ёдгорликлар билан яқиндан танишиш зарур.

Аждодларимиз қолдирган моддий ва маънавий ёдгорликлар билан танишар эканмиз, уларда халқнинг меҳнати, фикр-ўйлари, орзу-умидлари, ҳис-туйғулари мужассамлашганини қалбан ҳис этамиз, англаб етамиз. Ана шунда бу тарихий ёдгорликларнинг чиройли кўринишидан ҳузурланибгина қолмасдан, аждодларимизга, халқимизга, миллатимизга нисбатан меҳр-муҳаббатимиз ортади, Ватанимиз билан фахрланамиз.

3. Баркамол авлодни шакллантиришда Ватан тарихининг аҳамияти.

Ўзбекистон тарихи ёшларга халқимизнинг ўтмиши, тарихи ҳақида билим бериш билан билан чегараланиб қолмайди, у ёшларни ватанпарвар, маънавий жиҳатдан комил фуқаро этиб шакллантиришга хизмат қилади. Ватанимиз тарихи «Ҳар бир фуқарони, жумладан, ёшларимизни бой маданий меросимизни қадрлашга, уни кўз қорачиғидай авайлаб-асрашга, юрак-юракдан ифтихор қилишга ўргатади. Ўзимизнинг бой ўтмиш меросимиздан мадад ва ибрат олишга имкон беради. Одамлар қалбида

эзгулик туйғуларини уйғотиб, бугунги авлод кимларнинг авлоди, кимларнинг зоти ва ворислари эканини англашга ундайди».[1]

Мустақиллик қўлга киритилгач, Ватанимиз тарихида бурилиш палласи, маъмурий-буйрукбозлик бошқарувига асосланган тоталитар тузумдан эркин, демократик тузумга ўтиш даври бошланди. Ўтиш даврида эски идеаллар, ғоялар, одатдаги тафаккур ва ахлоқ меъёрлари бузилади, миллий қадриятлар қайта баҳоланади, альтернатив нуқтаи назарлар пайдо бўлади, аллақачон унутилган қарашлар қайта уйғонади, зиддиятлар кескинлашади. Вужудга келган мураккаб шароитда бировлар тарихнинг боришини билиш мумкин эмас, деб талвасага тушса, бошқалар эскирган, рад этилган «ҳақиқат»га ёпишиб олиб, тарих ғилдирагини орқага қайтаришни орзу қилади, уринади. Тарихий тажриба ва сабоқлар эса дунёда нималар ўзгарди, нима учун ўзгарди, қандай қарашлардан тезроқ холис бўлиш керак, деган саволларга жавоб топишга, янги жамият қуришнинг альтернатив йўлларини мушоҳада қилиб, энг тўғрисини топишга, хатога йўл қўймасликка ундайди. Бунда тарих тўғри йўлни кўрсатувчи компас бўлиб хизмат қилади.

Давлат мустақиллигини ўз қўлига олган озод, ҳур Ўзбекистонда Ватан, истиқлол тақдири бугунги бахтли авлодлар қўлида. Мустақилликни асраб-авайлаш, мустаҳкамлаш, мамлакатимизни кейинги авлодларга янада қудратли, обод, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланган ҳолда етказиш замонамизнинг долзарб вазифасига, талабига айланди. Бу масъулиятли, айни пайтда шарафли вазифанинг қай даражада адо этилиши бугунги авлодларга, хусусан ёшларга, уларнинг маънавий баркамоллигига боғлиқ. «Бирон бир жамият, - деб таъкидлайди Юртбошимиз Ислом Каримов, - маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди».[1]

Ҳар қандай жамият тараққиётининг асосий кучи маънавият ва маърифатдадир. Маънавий баркамолликни тарбиялашда Ватан тарихи муҳим омилдир. «Маънавият, - деб ёзади Ислом Каримов, - ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади»[2], «...туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак... Тарихий хотираси бор инсон - иродали инсон»[3].

Инсонда тарихий хотира ўз Ватани тарихини, ўз халқи, аждодлари тарихини билиш орқали шаклланади. Яқин ўтмишда мустамлакачилар,

[1] Каримов И.А. Ҳар бир соҳада барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. Т.: Ўзбекистон, 1998. 371-бет.
[2] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 137-бет.
[3] Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: Ўзбекистон, 1992, 71-бет.
[1] Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ, 1998, 8-9-бетлар.

ТЕХНИКА ЖАМОАСИ
-Ч-3264 20__ йў

тоталитар тузум мутасаддилари кўпгина халқларни, жумладан, ўзбек халқини ўз тарихидан жудо қилиш, уларни ўз ўтмишига лоқайдлик билан қарайдиган, насл-насабини эслолмайдиган манқуртларга айлантириш сиёсатини юритди, амалиётда эса халқимиз ташқи дунёдан бутунлай узиб қўйилди, унинг бир неча минг йиллик бой тарихи сохталаштирилди, уни ёшларга ўқитиш ва ўргатишга изн берилмади.

Мустақиллик шарофати билан Ватанимиз тарихи ўз ўрнини топди, барча ўқув масканларида талаба-ўқувчиларга Ватан тарихини ўқитиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ватан тарихини ўқитиш йўлга қўйилди. Ватанимиз тарихи миллатнинг, ёшларнинг ҳақиқий тарбиячисига айланмоқда. Бу борада Президент Ислом Каримовнинг «Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди», «Тарих - халқ маънавиятининг асосидир», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади», «Инсон учун тарихдан жудо бўлиш - ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»[4] деган ифодали сўзлари ва кўрсатмалари дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда. 10

Тарих талаба-ўқувчиларда олам ягона ва яхлит, Ўзбекистон унинг ажралмас бир қисми, оламда содир бўладиган воқеа, ҳодисалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда эканлиги тўғрисида тўғри тасаввур, тушунчаларни шакллантиради.

Ўз ўтмишини, аждодлари тарихини яхши билган инсоннинг иродаси кучли бўлади, уни ҳар хил ақидалар гирдобига тушишдан сақлайди. Ўтмишни билган, тарих сабокларини англаб етган инсон ҳозирги замонни яхши тушунади, келажакни тўғри тасаввур этади. Мухтасар айтганда, Ватан тарихи талаба-ўқувчиларда халқнинг ўтмиши, ҳозирги замони ва келажаги ягона тарихий жараён деган тушунчани шакллантиради. Бу ўз навбатида ёшларни тарихий жараёнларнинг оддий кузатувчиси бўлиб қолишдан сақлайди, уларни олға интилишга, тараққиётга кўмаклашишга ундайди.

Ўзбекистон тарихи талаба-ўқувчиларга бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширалаётган демократик ислоҳотларнинг моҳияти ва натижаларини, миллий, ҳуқуқий давлатчиликни барпо этиш, демократик, фуқаролик жамият қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш жараёнларини ўргатади. Бу ўз навбатида ёшларда илмий дунёқарашни, сиёсий маданиятни тарбиялайди, жамиятда ўз ўрнини тўғри белгилашга кўмаклашади.

Халқимизнинг буюклиги, кучи, унинг бой маънавий меросга эга эканлиги билан белгиланади. Халқимизнинг маънавий пойдевори жуда қадимий ва мустаҳкам. Аждодларимиз етиштириб берган ўнлаб, юзлаб

---

[4] Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т., Ўзбекистон, 1992, 71-бет; Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарк, 1998, 10,21-бетлар.

жаҳонга машҳур олиму-уламолар, меъмору-бинокорлар, иақкошлар, заргарлар, ҳунармандлар, давлат арбоблари, халқ қаҳрамонлари ҳаёти, дунёда биринчилар қаторида бунёд этилган илм ва таълим масканлари фаолияти талаба-ўқувчилар учун катта ибрат мактаби, тарих сабоғидир. Келажак сари интилаётган ёшлар учун бу бой маънавий мерос мустаҳкам таянчдир. Унинг заминида тинимсиз ва машаққатли меҳнат, ҳар қандай тўсиқларни енгиш, илмга ва зиёга интилиш каби хислатлар ётади. Бундай хислатлар Ватан тарихини ўқитиш орқали ёшларга сингдирилади.

Ватан тарихи халқимизнинг асрлар давомида кўпгина халқ, элатлар билан ахл, ҳамжиҳат бўлиб яшаганлигидан, юртимизда турли диний эътиқодлар эркинлиги ва иноқлиги бўлганлигидан гувохлик беради. Бу мустақил Ўзбекистонда яшовчи турли динларга эътиқод қилувчи 120 дан ортиқ миллат ва элатлар ўртасида тинчлик, миллий тотувлик, бирodарликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилувчи тарихий сабоқдир.

Келажаги буюк давлат қураётган бугунги авлодлар учун ўзбек давлатчилиги тарихи, минг йиллар давомида шаклланиб, такомиллашиб келган сиёсий-ҳуқуқий институтлар, қонун-қоидалар тажрибаси Ўзбекистоннинг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш, ҳуқуқий давлат, демократик жамият қуришда мустаҳкам таянч ва мададкордир.

Тарихий хотира, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни эгаллаш талаба-ўқувчиларда ҳалоллик, одиллик, ростгўйлик, меҳр-оқибат, меҳнатсеварлик, илмга интилиш каби инсоний фазилатларни шакллантиришга кўмаклашади.

Ватан тарихи ёшларда жамиятда эртароқ мустақил фаолият юритиш, ўз қобилиятини тўлароқ очиш ва ҳаётга татбиқ этиш сифатларини шакллантиради, Ватан, халқ тақдири учун масъулиятни ўз зиммасига олиш каби юксак маънавий бурчни тарбиялайди, миллий ғоя билан қуроллантиради.

Шу боисдан Ватан тарихини ҳар томонлама, чуқур ўрганиш муҳим аҳамиятга молик вазифадир. Мамлакатимизда мустақиллик шарофати туфайли боғчалардан тортиб Олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида Ўзбекистон тарихи фанини ўқитишга давлат даражасига кўтарилган вазифа сифатида катта эътибор берилмоқда, ғамхўрлик қилинмоқда. «Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда»[1].

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 140-бет.

Синов саволлари.

1. Тарих сўзи қандай маънони билдиради?
2. Ўзбекистон тарихи фани нимани ўрганади?
3. Тарихни ўрганишда қандай методологик тамойилларга таяниш лозим?
4. Тарихийлик тамойилини қандай тушунасиз?
5. Тарихни ўрганишда холислик, илмийлик тамойилининг талаблари нималардан иборат?
6. Ўзбекистон тарихини қандай йирик даврларга бўлиш мумкин?
7. Тарихни ўрганишда моддий манбалар қандай аҳамиятга эга?
8. Ватанимиз тарихига доир қадимги ёзма манбалардан қайсиларини биласиз?
9. Миллий ғоя ва мафкурани одамларга сингдиришда Ватан тарихининг ўрни ва аҳамияти қандай?
10. Президент Ислом Каримовнинг қайси асарларида Ватан тарихини холисона ёритиш ва ўрганишнинг аҳамияти кўрсатилган?

ҚАДИМГИ ДАВР

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ИНСОНИЯТ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ ҚАДИМГИ ЎЧОҚЛАРИДАН БИРИ

Таянч сўз ва иборалар: Цивилизация. Ибтидоий тўда. Уруғчилик жамияти. Ўзлаштириш хўжалиги. Полеолит манзилгоҳлари. Мезолит манзилгоҳлари. Неолит манзилгоҳлари. Энеолит манзилгоҳлари. Бронза манзилгоҳлари. Меҳнат қуролларидаги ўзгаришлар. Матриархат. Патриархат. Деҳқончилик. Чорвачилик. Ҳунармандчилик. Ишлаб чиқариш хўжалиги.

1. Ватанимиз қадимдан одамзод яшаб келаётган ўлка. Ибтидоий жамият, унинг даврлари.

Инсоният қадим-қадимдан ўз даврига хос турмуш тарзига, моддий ва маънавий маданиятга, яъни маълум даражадаги цивилизацияга эга бўлган. Даврлар ўтиши билан инсоният цивилизацияси даражаси ўсиб, ривожланиб, такомиллашиб борган. Бу жараён одамларнинг меҳнат қилиш усули қанчалик даражада моддий ва маънавий бойликларни яратиш ва кўпайтириб бориши билан боғлиқ кечган.

У ёки бу цивилизация ҳақида сўз борганда инсониятнинг яшаш учун кураши, тинимсиз меҳнати, маънавият ва маърифатга интилиши туфайли ўзи учун яратган жисмоний ва маданий қулайликлари – ов ва меҳнат қуроллари, кийим-бош, уй-жой ва оилавий муносабатлари, ишлаб чиқариш усуллари, маиший хизмат воситалари, ижтимоий онги ва маънавий дунёси, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-ҳуқуқий муносабатлари даражаси билан тавсифланадиган маълум бир тарихий давр тушунилади. Масалан, Қадимги Шарқ цивилизацияси, Антик Европа цивилизацияси, Ислом цивилизацияси, Христиан цивилизацияси, ҳозирги замон цивилизацияси каби тушунчаларда инсонларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаёти, турмуш тарзи, маънавий қиёфаси, ахлоқи, билим савияси, меҳнат қуроллари ва ҳоказо жиҳатлари мужассамлашган бўлади.

Ҳар бир минтақада цивилизация даврий нуқтаи назардан эртароқ ёки кечроқ, ўзига хос шаклда шаклланиб, ривожланиб борган. Тарихий, илмий тадқиқотлар бизнинг Ватанимиз - Ўзбекистон инсоният цивилизациясининг қадимги ўчоқларидан бири эканлигидан далолат бермоқда.

XX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб археолог олим В.Л.Вяткин бошлиқ гуруҳ Самарқанд, Хоразм ва Термизда, М.Е.Массон бошлиқ археологлар гуруҳи Охангарон водийсида, А.А.Потапов Фарғона водийсида қидирув ва қазиш ишлари олиб бордилар. 30-40-йилларда Ўзбекистон, Москва ва Ленинград олимлари ҳамкорлигида бир неча археологик экспедициялар ташкил этилди. Термиз экспедициясига М.Е.Массон,

Хоразм экспедициясига С.П.Толстов, Зарафшон экспедициясига А.Ю.Якубовский раҳбарлик қилдилар. Булар томонидан нафақат Ўзбекистон, бутун Марказий Осиёнинг қадимги тарихини, аждодларимизнинг ибтидоий жамоа тузуми, турмуш тарзига оид катор қимматли асарлар яратилган. Булар орасида В.М.Массоннинг «Страна тысячи городов» - М., «Наука», 1966, А.П.Окладниковнинг «Палеолит и мезолит Средней Азии / Средняя Азия в эпоху камня и бронзы» - М.-Л., 1966, С.П.Толстовнинг «Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования» -М., 1948, В.А.Шишкиннинг «Афрасиаб - сокровищница древней культуры» - Т., «Фан. 1966, «Архетектурные памятники Бухары» -Т., 1936 ва бошқа асарлар бор.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Марказий Осиё халқларининг қадимги тарихини ўрганиш мақсадида йирик археологик экспедиция гуруҳлари ташкил этилди. С.П.Толстов бошлиқ Хоразм археологик-этнографик экспедицияси, А.Н.Бернштам бошлиқ Помир-Олой ва Помир-Фарғона экспедицияси, Я.Ғ.Ғуломов ва В.А.Шишкинлар бошлиқ Зарафшон археологик экспедицияси тадқиқот ишлари олиб борди. Мазкур экспедицияларда қатнашган тадқиқотчилар муҳим асарлар яратдилар. С.П.Толстовнинг «По следам древнехорезмийской цивилизации» -М-Л., 1948, А.Н.Бернштамнинг «Древняя Фергана /Научно-популярный очерк/» - Т., 1951, Я.Ғ.Ғуломовнинг «Ўзбекистонда археология фанининг ривожи» - Т., 1956, «Қадимги маданиятимиз изларидан» -Т., 1960 ва «Хоразмнинг суғориш тарихи» -Т., 1957 ана шулар жумласидандир.

Кейинги йилларда республикамизнинг таниқли археолог олимлари-А.Аскаров, Ў.Исломов, А.Р.Муҳаммаджонов, Э.В.Ртвеладзе, Т.Ширинов ва бошқалар етакчилигидаги тадқиқотчилар Ўзбекистон қадимги тарихининг палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронза даврларини ўргандилар. Тадқиқот ишлари Ватанимизнинг барча воҳаларида - Зарафшон, Сурхондарё бўйларида, Хоразм ва Фарғона водийсида, шунингдек чўл ва дашт ўлкаларида ҳам кенг олиб борилди. Улар томонидан қатор илмий, оммабоп асарлар, ўқув қўлланмалари яратилди. Булар орасида А.Аскаровнинг «Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар» -Т., Фан, 1973, «Сополлитепа» -Т., 1973, «Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана» -Т., 1977; Ў.Исломовнинг «Пещера Мачай»,-Т.,1975, «Обиширская культура» -Т.,1980; А.Р.Муҳаммаджоновнинг «Қадимги Бухоро» -Т., 1991; Т.Ширионвнинг «Орудия производства и оружие эпохи бронзы среднеазиатского Междуречья» -Т., 1985; Э.В.Ртвеладзе ва А.Сагдуллаевларнинг «Памятники минувших веков» -Т., 1986; Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидов ва Ё.В.Абдуллаевларнинг «Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар» -Т., 2001 каби асарлар алоҳида ўрин тутади.

Мазкур асарларни, шунингдек, Ватанимизнинг қадимги даври тарихига оид бошқа асарларни ўрганиш орқали Ўзбекистон одамзод илк

бор пайдо бўлган ўлка эканлигини англаш. аждодларимизнинг қадимги ҳаёти, турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти ҳақида зарур билимга эга бўлиш мумкин.

Жамиятшунос ва табиатшунос олимлар ер шарида ҳаётнинг пайдо бўлиши, одамларнинг вужудга келиши, муаммолари устида узоқ йиллардан бери тадқиқот ишлари билан шуғулланиб келмоқдалар. Бу ҳақда диний ва дунёвий таълимотлар, ривоятлар мавжуд.

Христиан дини одамзод худо томонидан бундан 7 минг йил бурун қизил лойдан яратилди,дастлабки одамлар Адам ва Евадан туғилган деб таърифлайди. Ислом дини одамнинг Оллоҳ томонидан тупроқдан яратилиб, унга жон киритилгани, дастлабки одамлар Одам Ато ва Момо Ҳаво бўлганлиги ҳақида, уларнинг қачон яратилганлигини Оллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, бу ёлғиз унгагина аён деган ғояни илгари суради.

Юнон олими Арасту одамнинг пайдо бўлишини ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёни билан боғлаб тушунтиради.одамзод оддийдан мураккабга, ҳайвонот оламидан одамзод дунёсига ўсиб чиқди, деб таъкидлайди. Жеймс Манбоддо одам олий турдаги маймунсимон одамдан вужудга келган. деган ғояни илгари суради.

Инглиз олими Чарлз Дарвин европалик археологларнинг Гибралтар қояси, Германиянинг Неандертал водийси ва Австриядаги тадқиқотларнинг натижаларини таҳлил қилиб, одамларнинг аждодлари дарахтда юрувчи энг олий турдаги маймунсимон одамлар /дриопитеклар/ бўлганлиги ҳақидаги эволюцион назарияни илгари суради. У ҳар қандай маймундан одам пайдо бўлмаслигини, одамларнинг аждодлари бўлмиш дриопитеклар аллақачон ўлиб кетганлигини таъкидлайди.

Шунингдек, одам ҳар доим, ҳамма вақт онгли бўлган, одам Оллоҳ томонидан яратилмаган, маймундан одам пайдо бўлиши мумкин эмас, одам бошқа сайёралардан келган деган ривоятлар ҳам бор. Демак, сайёрамизда одамзоднинг қачон ва қандай пайдо бўлгани ҳақида аниқ, узил-кесил фикр йўқ дейиш мумкин, бу муаммолигича қолмоқда. Турли ихтисосдаги олимлар томонидан олиб борилаётган тадқиқотлар узоқ ўтмишнинг сирли жараёнларига янада теранроқ назар ташлашга , камтарона билимларимизни янада ойдинлаштиришга кўмаклашиб бораверади.

Ҳозирча фанда одамзод табиатнинг бир қисми, у сайёрамизда тараққиётнинг маълум босқичида вужудга келди, кишилик жамияти меҳнат туфайли такомиллашиб борди, дастлаб одамлар ибтидоий тўда шаклида, кейинроқ уруғ-жамоа бўлиб яшаганлар, деган ҳулоса барча ривоятлардан устунлик қилмоқда.

Олимларнинг ибтидоий жамият тарихини ўрганишга доир тадқиқотлари инсониятнинг ибтидоий тўда ва жамоа даври кўпгина минтақаларда, жумладан, бизнинг ўлкамиз ҳудудида деярли бир-бирига ўхшаш бўлганлигини, бир-бирига ўхшаш босқичларни босиб ўтганлигини кўрсатади.

Ибтидоий жамият одамларининг яшаш тарзи, жисмоний ва ақлий тузилиши, улар томонидан ясалган меҳнат қуролларининг тури ва материалига кўра бир қанча даврларга бўлинади. Археологларнинг Африка ва Ява оролида олиб борган тадқиқотлари сайёрамизда одамлар 3-2,5 миллион йиллардан бери яшаб келаётганлигини кўрсатади. Тахминан ана шу даврдан бошланган ибтидоий жамият меҳнат қуроллари тошдан ясалгани сабабли палеолит (грекча «палайос» -қадимги, «литос» -тош деган маънони билдиради) - қадимги тош даври деб аталади. Палеолит даври ўз навбатида уч босқичдан - илк палеолит, ўрта палеолит ва сўнгги палеолитдан иборат.

Илк палеолит бундан 3-2,5 миллион йиллардан 100 мингинчи йилларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Археологлар илк палеолит даврида тахминан 700-300 минг йиллар илгари бўлиб ўтган Шель[1] ва тахминан 300-100 минг йиллар илгари бўлиб ўтган Ашель[2] даври бўлганлигини ҳам таъкидлайдилар.

Ўрта палеолит босқичи бундан 100-40 минг йиллар илгариги даврдир. Археологияда бу давр Мустье[3] маданияти ҳам деб юритилади.

Сўнгги палеолит босқичи милоддан тахминан 40-12 минг йиллар илгариги даврдир.

Ибтидоий жамиятнинг иккинчи даври мезолит /юнонча «мезос» - ўрта, «литос» - тош деган маънони билдиради/ - ўрта тош даври дейилади ва у милоддан аввалги 12 мингинчи йиллардан 7 мингинчи йилларгача давом этади.

☑ Одамларнинг палеолит ва мезолит босқичларидаги термачилик ва овчиликка асосланган турмуш тарзи табиатдаги тайёр нарсаларни ўзлаштириш, истеъмол қилиш хўжалиги деб ҳам аталади.

☑ Мезолит даврида тарихий тараққиётнинг нотекис ривожланиш қонуни амал қила бошлайди. Негаки, сайёрамизнинг турли минтақаларидаги табиий иқлим шароити турлича бўлганлиги сабабли айни бир вақтнинг ўзида яшаш учун қулай иқлим шароитлари мавжуд бўлган ҳудудларда ривожланиш тезроқ, ноқулай ҳудудларда секинроқ борганлиги кузатилади.

Учинчи давр **Неолит** /юнонча «неос» - янги, «литос» тош деган маънони билдиради/-янги тош даври бўлиб, унга милоддан аввалги 6-4 мингинчи йиллар киради.

---

1 XIX асрнинг 60-йилларида француз археологи Г.Мортилье томонидан Францияннинг Шель шаҳри яқинидан топилган археологик маданиятнинг номи.

2 Францияннинг Ашель шаҳри яқинидаги Сент-Ашелдан топилган маданиятнинг номи.

3 Г. Мортилье томонидан Францияннинг жанубий-ғарби (Дордонь департаменти) даги Ле-Мустье ғоридан топилган маданиятнинг номи.

☑ Неолит даври одамларнинг деҳкончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик орқали истеъмол қилинадиган маҳсулотларни ўзлари яратишга асосланган турмуш тарзи ншлаб чиқариш хўжалиги шаклланган босқич деб ҳам аталади.

Тўртинчи давр энеолит, яъни мисдан қуроллар ясаш ўзлаштирилгани учун тош-мис даври дейилади, у милоддан аввалги 4 мингинчи йилларда юз беради.

Бешинчи давр бронза, яъни мис ва қалай қотишмасидан меҳнат қуроллари ясаш ўзлаштирилган давр бўлиб, милоддан аввалги 3-2 мингинчи йилларнн ўз ичига олади.

Милоддан аввалги бир мингинчи йиллар бошларида темирдан турли қуроллар ва асбоб-ускуналар ясашнинг ўзлатирилиши натижасида темир асри бошлаиади.

Ибтидоий жамият даврларининг хронологик йиллари тахминан белгиланган бўлиб, маълум бир давр айрим минтақада олдинроқ, бошқасида кейинроқ бошланиши ва тугалланиши мумкин, албатта.

☑ Тарихий тадқиқодлар кишилик жамиятининг неолит ва ундан кейинги даврларга ўтиши замон нуқтаи назардан сайёрамизнинг турли минтақаларида ҳар хил вақтларда содир бўлиб, кейинги давр олдингиларидан қисқарок бўлиб борганлигидан гувоҳлик беради. Бу жараённи замон ва маконда тарихий ривожланиш суръатларининг жадаллашиш конуни билан изоҳлаш мумкин бўлади.

2. Мамлакатимизда одамларнинг палеолит даври манзилгоҳлари.

Мамлакатимизнинг илк палеолит даври, геологларнинг ҳисобига кўра, табиий-географик жиҳатдан ёзи иссиқ, қиши совуқ, ёғингарчилик кам бўлган иқлим тартиби қарор топган даврга тўғри келади. Ана шу шароитга мос илк одамлар, хайвонот олами ва ўсимликлар дунёси шаклланади. Бир неча юз минг йиллар давомида табиий муҳит ҳам ўзгариб борди. Илк палеолитнинг охирги босқичларида сайёрамизни музлик қоплаб иқлим кескин совийди, тез-тез ёғингарчилик бўладиган бўлиб қолади. Ўлкамизда чўл ва воҳа ландшафтлари шаклланиб, ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёси ўзгариб боради. Одамлар ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан такомиллашади.

Ўзбекистон ҳудудида илк палеолит даври одамлари яшаган манзилгоҳлар Фарғона водийсининг Сўх туманидаги Селунғур ғоридан ва Тошкент вилоятининг Ангрен шаҳри яқинидаги Кўлбулок маконидан топилган ва ўрганилган.

Селунгур ғори 1958 йилда археолог А.П.Окладников, 1980 йилдан бошлаб археолог олим Ў.Исломов томонидан ўрганилган. Тадқиқотлар Селунгур манзилгоҳида одамлар палеолит даврининг барча босқичларида

яшаганлигини кўрсатади. Бу манзилгоҳдаи аждодларимизнинг суяк қолдиклари, уларнинг тошдан ясалган меҳнат қуроллари ҳамда улар овлаб тирикчилик қилган айиқ, қоплон, каркидон, сиртлон, оҳу ва бошқа ҳайвонларнинг суяклари топилди. Олимлар Селунгур ғорида бундан 1,5 миллион йиллар илгари одамлар яшаган, деган хулосага келдилар[1]. Селунгур тадқиқотларининг аҳамияти шундаки, у мамлакатимиз одамзод илк бор пайдо бўлган минтақалардан бири эканлигини исботлаб берди.

Илк палеолит даври одамларининг манзилгоҳларидан яна бири Тошкент вилояти Чотқол тоғининг жанубий-шарқий ёнбағридаги Жарсойнинг қирғоғидаги Кўлбулоқ маконидир. 1963-1970 йилларда археолог М.Р.Қосимов раҳбарлигидаги гуруҳ Кўлбулоқ маконида 10 дан ортиқ қатламни ўрганди. 730-830 см чуқурликда жойлашган икки қуйи қатлам илк палеолит босқичига тўғри келади. Бу қатламлардан йирик, дағал ишланган тош қуроллар ва ҳайвон суяклари топилади. Кўлбулоқ маконининг юқорироқ қисмидан топиб ўрганилган бошқа маданий қатламлар бу ерда одамлар палеолит даврининг ўрта ва сўнгги босқичларида ҳам истиқомат қилганликларини исботлади.

Энг қадимги одамлар ҳозирги вақтдаги одамдан анчагина фарқ қиларди. Улар икки оёқлаб, олдинга энгашган, қўлларини тиззасигача осилтирган ҳолда юргаилар, қўллари оддий ишларни - бирон нарсани ушлаш, уриш, ер ковлаш кабиларни бажаришга қодир бўлган. Қадимги одамларнинг пешонаси тор, мияси кичик бўлган, ҳали гапира олмаган, узук-юлуқ овозлар чиқариб ғазаб ва қўрқув, ёрдамга чақириш аломатларини билдирганлар.

Илк палеолит одамлари ов қилиш, териб-термачилаб озука топиш учун тошдан, суякдан, дарахт шохларидан турли меҳнат қуроллари ясаганлар. Шу туфайли уларни «homo-habilis»- «билагон одам» дейилади.

Дастлабки меҳнат қуроллари

- Ўткир қиррали, ясси, тухумсимон тош қуроллари. Улар қўл чўқмори ҳам дейилади.
- Дарахт шохларидан тайёрланган ер ковлайдиган таёқ.
- Ҳайвонларни зарб билан урувчи сўйил.

Илк палеолит даврида одамлар гўда-тўда бўлиб асосан ғорларда яшаганлар, табиатдаги тайёр нарсаларни-дарахтларнинг мевваларини, ўсимлик илдизларини ковлаб еб тирикчилик қилганлар. Улар биргалашиб йирик ҳайвонларни овлаб, ушлаб еганлар, шунингдек, майда жониворларни, уларнинг тухумларини ҳам истеъмол қилганлар.

Шундай қилиб, қадимги одамларнинг машғулотлари териб озука топиш, ҳайвонларни овлаш, тош қуроллари ясаш ва уларни

[1] Исломов У.И., Крахмаль К.А. Ранний палеолит Узбекистана: проблемы и перспективы// Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. Новосибирск: СО РАН, 2002, стр. 107-113.

мукаммаллаштиришдан иборат бўлган. Мана шундай меҳнат жараёнида одамларнинг ўзлари ҳам ўзгариб, такомиллашиб борган.

Мамлакатимиз ҳудудида ўрта палеолит ёки мустье даври, аввало, одамлар қиёфасининг ўзгариши, неандерталларнинг[1] вужудга келиши билан фарқланади. Уларнинг пешонаси ва жағ тишлари бўртиб чиқмаган, мияси каттароқ бўлган, тик юраолган. Сурхондарё вилоятининг Бойсун тоғидаги Тешиктош ғори ўрта палеолитга хос неандертал туридаги одамларининг манзилгоҳи эканлигидан далолат беради. Ғордан 8-9 яшар боланинг қабри, калла суяги, одам суякларининг қолдиқлари, улар овлаб тирикчилик қилган ҳайвон суяклари, тошдан ясалган ўчоқ, кул қатламлари, ҳайвон ва қушларнинг суяклари топилган.

Ўрта палеолит одамларининг манзилгоҳлари Тешиктош яқинидаги Амир Темур ғоридан, Самарқанд вилоятининг Омонқўтон, Кўтирбулоқ, Зирабулоқ, Тошкент вилоятининг Хўжакент, Обирахмат, Фарғона водийсининг Қайрағоч қишлоғидаги Боқирғон дараси, Палмон қишлоғи яқинидаги Хўжахайр сойи, Бухоро вилоятининг Қизил Нура, Навоий вилоятининг Учтут деб аталган тоғ ён бағирларидаги ўнғур ва булоқ ёқаларидан топилди ва ўрганилди. Ўрта Осиёда бу даврга мансуб 50 дан ортиқ манзилгоҳ топилган. Бу манзилгоҳлардан турли хил тош қуроллари, ҳайвон шохлари ва суяклари топилган. Одамларнинг меҳнат қуроллари ясаш учун қулай, қаттиқроқ ва тез парчаланадиган чақмоқ тошларни Навоий вилоятидаги Ижонт ва Учтутда, Фарғонадан 40 км узоқроқдаги Қапчиғайдаги тош конларидан топганлиги, тошга ишлов бериш устахоналаридан фойдаланганлиги аниқланган. Чақмоқ тошдан ўткир қиррали пичоқлар, қўл чопқичи, қирадиган куракча, тешадиган бигиз ва бошқа қуроллар ясалган.

Дастлабки одамлар ҳайвонлар каби осмонда содир бўладиган момоқолдироқ ва чақмоқ зарбидан, вулқон отилганда пайдо бўладиган олов лавасидан, дахшатли ёнғиндан қўрқар эди, кейинчалик ундан фойдалана бошлайдилар, оловни ўчирмаслик учун навбатчилик қилиб, оловга шох-шабба ташлаб туришган.

Ўрта палеолит даври одамлари ишқалаш орқали оловни кашф этганлар, гулханда пиширилган мазали ва тўйимли гўшт истеъмол қилишган, йиртқич ҳайвонларни олов билан қўрқитишган. Оловни билиб олиш одамлар хаётида, уларнинг ҳайвонлар устидан ҳукмронлик қилишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Ўзбекистон ҳудудида сўнгги палеолит одамлари яшаган анчагина манзилгоҳлар топилган. 1939 йилда Самарқанд санъат ва маданият тарихи музейининг ходими Н.Г.Харламов Самарқанд шаҳридан ўтган Сиёбча сойи ёқасидан сўнгги палеолит даврига хос одам манзилгоҳини топади. Бу манзилгоҳда Самарқанд давлат университетининг археологлари Д.Н.Лев ва

[1] Германиянинг Неандертал водийсидан топилган, бундан 100-40 минг йиллар яшаган одамларга берилган ном.

М.Жўрақуловлар томонидан ўтказилган изланишлар натижасида учта маданий қатлам очилиб ўрганилади. Бу макондан одам скелетлари, иккита пастки жағ суяги, ҳайвон суяклари, чайласимон кулба излари, унинг марказида ўчоқ ва кул қатламлари, 10 мингга яқин тош қуроллари /тош пичоқ, кирғич, тош болта/ топилган. Самарқанд маконидан тасвирий санъатнинг энг қадимги намунаси - ҳайвоннинг қовурға суягига чизилган бешта ўйиқ шакл, бир қанча суяк безаклари топилган.

Сўнгги палеолит одамларининг манзилгоҳлари Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида ҳам топилган/ Ўрта Осиёда 30 дан ортиқ бундай ёдгорликлар топиб ўрганилган. Мамлакатимизнинг сўнгги палеолит манзилгоҳларида ўтказилган тадқиқотлар бу даврда меҳнат қуроллари ясаш техникасида, одамларнинг турмуш тарзи ва дунёқарашида, хўжалик юритишида кескин ўзгариш юз берганлигини кўрсатади. Одамлар жисмоний жиҳатдан ҳам такомилланди. Одамларнинг янги тури, ҳозирги замон одамларига ўхшаш бўлган кромаьонлар[1] шаклланди. Фанда бу одамни «homo-sapiens» - «ақл-идрокли одам» деб аталади. Уларнинг мия ҳажми «homo-habilis»дан икки баравар катта, бўйи баланд, қомати тик бўлган, нутқи ривожланиб, оддий гап туза олган. Хўжаликда балиқ ови келиб чиқади. Одамлар яшаш учун кулбалар қурганлар.

Сўнгги палеолит меҳнат қуроллари	➢ арраловчи, шилувчи, тешувчи тош қуроллари ➢ суяк ва ёғочдан ясалган тишли қармоқ-гарпунлар ➢ игналар, найза учлари

Сўнгги палеолит охирида юз берган туб ўзгариш ибтидоий тўда ўрнида уруғ жамоаларининг вужудга келишидан иборат бўлди. Қонқариндошликка асосланган уруғ жамоалари она уруғи доирасида расмийлашди, у тарихда матриархат деб ном олди/ Бир уруғдан тарқалган одамлар жамоаси катта бир горда ёки бир неча кулбадан иборат жойда биргаликда яшаган, биргаликда меҳнат қилган, меҳнат маҳсулотлари бутун уруғ аъзоларининг умумий мулки ҳисобланган. Меҳнат қуроллари тайёрлаш, овқат топиш, ёшларга ов қилишни ўргатиш ишларига уруғ оқсоқоли раҳбарлик қилган. Уруғнинг энг тажрибали ва ҳурматли аъзоси оқсоқол бўлган.

Одамлар тош ва суякка тасвир туширишни, аёллар учун турли безак ва тақинчоқлар, аёлларнинг ҳайкалчаларини ясашни ўзлаштирганлар. Ғорларнинг деворларига йирик ҳайвонларнинг ташқи кўринишини, ов манзараларини тасвирловчи расмлар чизганлар. Ҳайвонлар ва овчиларнинг

[1] Л.Ларте томонидан Франциянинг Дордонь департаментидаги Кро-Маньон горидан топилган, бундан 40-12 минг йиллар аввал яшаган одамларга берилган ном.

ҳаракатларини намоён этувчи ўйин-рақслар вужудга келган. Шу тариқа, тасвирий ва амалий санъат пайдо бўлади.

☑ Сўнгги палеолит давридаёқ инсоннинг европоид, негроид, монголоид каби ирқий турлари пайдо бўлади.Бу ирқлар одамлар тараққиётининг сифат кўрсаткичи бўлмай, табиий шарт-шароитлар таъсирида вужудга келади. Европоидлар Европада, Негроидлар Африкада, Монголоидлар Шимолий, Шарқий ва Жанубий Осиёда яшаганлар.

3. Мезолит ва Неолит даври манзилгоҳлари.

Улуғ музликнинг эриши, ернинг исий бошлаши, кўплаб дарё ва кўлларнинг ҳосил бўлиши, яйловлар, тўқай ва ўрмонларнинг вужудга келиши, янги ўсимлик ва ҳайвон турларининг шаклланиши натижасида ўлкамизнинг барча воҳаларида одамларнинг яшаши учун қулай имкониятлар вужудга келади. Буни археологлар томонидан топилган юзлаб одамлар яшаган манзилгоҳлар ҳам кўрсатади.

1970-1980 йилларда Ў.Исломов бошчилигидаги археологлар гуруҳи Фарғона вилояти Сўх яқинидаги Обишир сойининг унгурларида қидирув ишлари олиб бориб, Обишир деб аталган маконларда мезолит даври уруғ жамоаларининг изларини топди. Бу гуруҳ 1967 йилда Тошкент шаҳрига яқин бўлган Бўзсув сойининг икки тармоғи қўшилган жойида мезолит даврига оид манзилгоҳни топади, бу ёдгорликнинг ёши милоддан аввалги ўн мингинчи йилликларга тўғри келади. Бу манзилгоҳ Қўшилиш номи билан аталади. Бу макондан тош қуроллари, мезолит даври жамоалари қолдиқлари топилди. Сурхондарё вилоятидаги Кўҳитонгнинг Мачай сойи қирғоғидаги ғорда олиб борилган тадқиқотлар натижасида бу ғорда мезолит даври одамлари узоқ йиллар давомида яшаганлигидан далолат берувчи маданий қатлам очилди. Мачай манзилгоҳидан одам скелетлари, турли хил тош ва суяк қуроллари, ўчоқ ва кул қатламлари топилган. Мачайликларнинг ов ҳайвонлари асосан тоғ архари ва жайронлар бўлганлиги аниқланди. Мачайликлар шохли ва майда ҳайвонларни хонакилаштиришни ўзлаштира бошлаганлари ҳам маълум бўлади.

Мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларидан топилган мезолит даврига оид манзилгоҳларда олиб борилган тадқиқотлар одамларнинг майда, тез ҳаракат қилувчи ҳайвонларни ҳам тута олганликларини кўрсатади.

Мезолит даври қуроллари	➢ Ўқ-ёй қуроли (камон ва пайконлар). ➢ таёқ учига ўткир учли найзалар ўрнатилган ирғитувчи найза қуроллари.

Ўқ-ёйдан фойдаланиш инсоният тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, овчиликни инсонларнинг ҳаёт манбаига айлантирди, овдан келадиган даромад ва захиралар кўпайиб борган. Ўқ-ёй қуроли одамнинг

ёлғиз ўзи ҳайвонларни овлаш, жамоадан ажралиб ҳаёт кечиришига имконият яратади.

Одамлар ўсимликларнинг илдизларини истеъмол қилишдан бошоқларни, мазали меваларни, истеъмол қилишга ўтадилар. Улар аста секин ит, сигир, қўй, эчки каби ҳайвонларни қўлга ўргатиш, бошоқли ўсимликлар уруғини ерга экиб ўстириш орқали дон олиш малакаларига ҳам эга бўлиб борадилар.

Мезолит даврига оид мозорларнинг тахлили одамларда диний эътиқод шаклланаётганини, у дунёга ишонганини кўрсатади. Мачай қабристонида жасад чалқанчасига ётқизилгани, устига қизил ранг сепилиб, атрофига тош тақинчоқлар териб қўйилгани аниқланган. Кўҳитанг тоғидаги Зараутсой қоясидан (ҳозирги Сурхондарё вилояти) топилган суратлар эса тасвирий санъатнинг вужудга келганлигини кўрсатади. Қояда ёввойи ҳайвонларни ов қилиш манзараси тасвирланган. Бу манзарада йирик шохли ҳайвонлар подаси орқасидан овчилар ўз итлари билан кетаётгани, овчилар эса ўқ-ёй билан, полохмон тошлар билан қуролланган тасвирланган. Бошқа бир қояда икки гуруҳ овчилар буқани ўраб олгани манзараси тасвирланган. Зараутсой қояларидаги бу суратлар ўша давр рассомларининг фикр доирасини, диний тасаввурларни тасвирий санъатда қанчалик даражада акс эттирилганликлари ҳақида фикр юритишга асос беради.

Неолит даврида қуроллар ишлаш техникасида туб ўзгариш - инқилоб содир бўлди. Янги тош қуроллари орқали силлиқлаш, пардозлаш, пармалаш усуллари ихтиро этилди. Тош қуроллари орасида тош болталар, поналар, исканалар, тош тешалар пайдо бўлди. Неолит даври «тошболталар асри» ҳам дейилади. Ҳунармандчиликнинг сопол буюмлар ясаш тармоғи вужудга келади. Шунинг учун бу даврни «сопол асри» ҳам дейишади.

Неолит даврида одамлар ҳаётида чорвачилик ва деҳқончилик вужудга келади ва хўжаликда асосий ўринни эгаллайди. Уруғ жамоалари эчки, қўй ва қорамоллардан иборат кўра-кўра чорва молларига, дон-дун захираларига эга бўладилар.

☑ Неолит даврида ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклланиб бўлади. Бу инсоният эришган катта ютуқ бўлиб, одамлар табиатга қарамликдан бутунлай қутиладилар. Уруғ жамоалари озуқа излаб кўчиб, дайдиб юришдан ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтадилар. Доимий яшайдиган кулбалар, уйлар ясаш одамларнинг турмуш тарзига айланади, қишлоқлар вужудга келади.

Неолит даврида одамлар ҳайвон терисидан тикилган кийимлар ўрнига жун ва ўсимлик толасидан тўқилган матолардан тикилган кийимлар киядиган бўладилар. Ҳунармандчиликда тўқимачилик, тикувчилик тармоғи ҳам пайдо бўлади.

Неолит даври меҳнат қуроллари	➢ Тош болта, пона, искана ➢ Мотига (кетмон-теша). Мотига деҳқончилиги ➢ Чақмоқ тошга тиғ ўрнатилган суяк ўроқ ➢ Тошдан ясалган дон ёрғучоқ ➢ Лойдан қўлда ясалган ва пиширилган сопол идишлар ➢ Зиғир толаси ва жундан ип йигирув урчуқлари, мато тўқув дастгоҳлари ясалди. Кийимлар тикилган. ➢ Ёғоч ғўлаларни бир-бирига боғлаб ясалган сувда сузувчи сол, қайиқлар.

Мамлакатимиз ҳудудидан неолит даврига доир кўплаб археологик ёдгорликлар, одамлар яшаган манзилгоҳлар топилган. Амударёнинг қадимги Окчадарё дельтаси ёнидаги Калтаминор канали яқинидан неолит даврига доир одамлар манзилгоҳи, Амударёнинг Юқори Узбой ирмоғи ва Орол денгизининг шимолий-шарқий бўйларидан яна кўплаб маконлар топиб ўрганилди. Буларнинг ҳаммасига Калтаминор маданияти деган ном берилади. Калтаминорликлар ҳаёти, хўжалик машғулотлари ва турмуш тарзини ўрганиш, унинг милоддан аввалги 5-3 минг йилликларга доир археологик маданият эканлигини кўрсатди.

Калтаминор маданиятининг энг муҳим манзилгоҳларидан бири Жонбос-4 ҳисобланади. Жонбос-4 да ўтказилган қазиш ишлари натижасида майдони 300 кв.м. келадиган ғоят катта турар жой-ярим ертўла шаклидаги кулба очилди. Тадқиқотлар кулбанинг ходалар ва қамишдан қурилгани, кейинчалик ёниб кетганлигини, одамлар фойдаланган барча уй-рўзғор буюмлари, меҳнат қуроллари йиқилган кулба остида қолиб кетганлигини кўрсатди. Кулба томини кўтариб турган бирнеча устунлар борлиги аниқланди. Бу манзилгоҳда 100-120 га яқин киши истиқомат қилишган. Унинг ўртасидан катта ўчоқ, атрофида яна 20 дан ортиқ майда ўчоқлар, кўмирга айланган ёғочлар ва қамишлар топилди. Ҳар бир ўчоқ атрофидан балиқ, ёввойи чўчқа, буғу, қирғовул, сув қушларининг суяклари, ўрдак ва гоз тухумининг пўчоқлари, ёввойи жийда данаклари топилди. Катта ўчоқ ўт оғаси ихтиёридаги оташкада /алтарь/ бўлиб, Калтаминор уруғ жамоаси катта ўчоқдаги ўтга топинишган, бу одамларнинг диний эътиқодини кўрсатади. Кулбадаги майда ўчоқлар эса она уруғи доирасида кўплаб жуфт оила мавжуд бўлганини кўрсатади. Жонбас-4 манзилгоҳидан чақмоқ тошдан ясалган жуда кўп меҳнат қуроллари, кескич асбоблар, суяк гарпунлари, турли хил нақшлар, ўйиб солинган сопол идиш синиқлари ва бошқа ашёлар топилади. Топилган қолдиқларнинг деярли кўпчилиги балиқ ва қуш суяклари бўлиб, калтаминорликларнинг балиқчилик ва овчилик

билан шуғулланганлигини кўрсатади. Калтаминорликлар ўк-ёйдан кенг фойдаланганлар.

1950 йилларда таникли археолог олим Я.Ғуломов Зарафшон бўйлаб кидирув ишлари олиб боради ва ўнлаб манзилгохларни аникдаб, упардан неолит даврига оид тош куроллар ва сопол парчаларини топади. Кидирув ишларини 1960 йилдан бошлаб археологлардан А.Аскаров ва Ў.Исломовлар давом этказадилар. Натижада 100 дан ортиқ катта ва кичик манзилгохлар топилади. Уларда яшаган уруғ жамоаларининг балиқ ови билан шуғулланганлиги, термачилик хўжалигида тош ёрғучоқлардан кенг фойдаланилганлиги аникланади.

Зарафшон дарёсининг ўрта хавзаларида яна бир ёдгорлик-Сазағон макони /Самарқанд вилоятининг Сазағон қишлоғи/ топиб ўрганилади. Кўплаб тош куроллар, ёввойи ва уй хайвонлари суяклари топилади. Сазағон жамоаси корамолларни қўлга ўргатиб, чорвачилик билан шуғулланганлар.

Зарафшон водийси уруғ жамоалари сифатли тош хом ашёлардан куроллар ясаганлар. Улар тош конларида шахталар хосил қилганлар. Неолит даврида Учтут чақмоқтош конида 4-5 метрлик шахталардан намланган тошларни ковлаб олиб куроллар ясаганлар. Намланган тошларни йўниш осон бўлганлигини билганлар. Зарафшон водийсида яшаган уруғ жамоалари хаётида овчилик, айникса балиқ овлаш алохида ахамият касб этган.

4. Энеолит ва бронза даври маданияти.

Инсоният тарихининг тош даври ўрнини металл куроллар эгаллай бошлади. Милоддан аввалги 4 мингинчи йилларда одамлар мисдан куроллар ясашни ўрганадилар. Мис металл сифатида юмшоқ бўлганлиги туфайли, ундан ясалган куроллар мўртюмшоқ ва тез эгилувчан бўлган. Шу сабабдан тошдан мехнат куроллари ясаш хам давом этган. Бу даврни энеолит, яъни мис-тош даври деб аталади. Одамлар дастлаб мисни ер юзасидан соф холда учратиб, ундан мехнат куролларини ясаганлар. Кейинчалик унинг оловда эришини билганлар ва ундан турли хил шаклдаги куроллар ва буюмлар ясаганлар.

Аждодларимиз милоддан аввалги 3 мингинчи йилларда мисга калай аралаштириб бронза, яъни каттиқ металл котишмаси олишни, ундан пишиқ ва каттиқ мехнат куроллари, қилич, ханжар, уй-рўзғор буюмлари, зеб-зийнат безаклари ясашни ўзлаштириб оладилар. Бу давр бронза даври деб ном олди. Бронзанинг кашф этилиши металлург хунармандларни, металлургия устахоналари ва заргарлик корхоналарини вужудга келтирди.

Энеолит ва бронза даври меҳнат қуроллари	➢ Эритилган мис, қалай аралашмаси қуйиладиган тош ва лой қолиплар ➢ Бронза қотишмасидан тайёрланган болта, ўрок, кетмон, теша ➢ Мисдан, бронзадан ясалган игна, найза, ханжар, қилич ➢ Мисдан ясалган тақинчоқ, безак ва бошқа буюмлар ➢ Ер ҳайдайдиган омоч ➢ Ёғоч арава

Ҳунармандчиликнинг бу тариқа ихтисослашуви турли ҳудудлар ўртасида маҳсулот айирбошлашга, уларни иқтисодий жихатдан боғлайдиган алоқа йўлларининг пайдо бўлишига олиб келади. Бронза даврида яшаган аждодларимиз хўкиз, от, эшак ва туядан транспорт воситаси сифатида фойдаланганлар. Ҳайвонлар қўшилган ғилдиракли аравалар вужудга келади. Ўзбекистон ҳудудидан энеолит ва бронза даври одамлари ҳаётини тасвирловчи кўплаб манзилгоҳлар топиб ўрганилган. Бухоро вилояти Қоракўл тумани марказидан 15 км. шимоли-шарқдаги Замонбобо кўли атрофида 1950 йилларда Я.Ғ.Ғуломов, 1960 йилларда А.Аскаров тадқиқот ишлари олиб бориб, энеолит ва бронза даври одамларининг макони ва қабристонини топиб ўрганадилар. Бу Замонбобо маданияти деб аталади. Замонбобо маконидан майдони 170 кв.м бўлган ертўла типидаги уй, икки чайла, кулолчилик хумдони ва бошқа ашёлар топилди. Маконнинг шарқий-жанубий томони сув тошқинидан ҳимояланиш мақсадида дамбага ўхшаш девор билан ўралганлиги маълум бўлди. Қазишлар вақтида ертўла ва унинг атрофидан ўчоқ ўрни, устунлар ўрнатилган чуқурчалар, қорамол, эчки ва ёввойи ҳайвонларнинг суяклари, қорайиб кетган буғдой ва арпа донлари, қамиш ва похол қолдиқлари, тошдан ясалган ёрғучоқ синиқлари, чақмоқ тошдан ясалган ўроқ парчалари, тошдан ясалган муйчоқлар топилди. Топилмалар Замонбоболикларнинг деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганини кўрсатади.

Замонбобо кўлининг шимолий соҳилидан топилган қадимги қабристонда 45 та мозор очилиб ўрганилади. Мозорлар ҳозиргидек лахат шаклида бўлиб, марҳумлар ўнг ва чап ёни билан она қорнида ётган чақалоқ сингари гужанак шаклида кўмилган. Ўликлар ёлғиз, жуфт, баъзан учталаб /эркак, аёл ва бола/ кўмилганлиги, бир гўрга такрор кўмилиш ҳоллари бўлганлиги аниқланди. Эркаклар қабридан ўқ-ёй пайконлари, пичоқсимон қуроллар, аёллар қабридан тош мунчоқ, олтин маржон, сурма, тошойна ва бошқа буюмлар, бир қабрдан кичкина сопол ҳайкалча топилади. Қазилмаларда топилган Бадахшон лаълидан ишланган мунчоқлар, Туркманистон сопол идишлари Замонбоболикларнинг бошқа ҳудудлардаги

уруғ жамоалари билан иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлганлигини кўрсатади.

Замонбобо маданияти бир уруғ жамоасининг моддий ва маданий мероси хисобланади. Замонбобо макони ва қабристони Ўзбекистон тарихшунослигидагина эмас, жаҳон тарихи фанида ҳам машҳурдир.

Энеолит ва бронза даврига хос яна бир ёдгорлик Зарафшон водийсида Тожикистон республикасининг Ўзбекистон билан чегарадош қишлоғи - Сиразмдан топилди. Бу маконнинг майдони 90 гектар бўлиб, одамлар узоқ йиллар давомида истиқомат қилганлар. деҳқончилик билан шуғулланганлар. Саразмда бир хонали ва хом ғиштдан ясалган кўп хонали уйлар, иккита ибодатхона ва қишлоқ кўчалари очилди. Қазишмалар натижасида уйлар ўртасида ойлавий эътиқод жойи, думалоқ шаклда ишланган оловхона /алтарь/, торози тошлари, тўқимачилик дастгоҳининг қисмлари, урчуқ тошлар, пичоқ, ханжар, қармоқ, игна ва бигизлар. сопол идиш парчалари, мис ойна, тақинчоқлар топилди. Металл буюмлар ясаш кенг тарқалганлиги аниқланди. Кулолчиликда чарх дастгоҳи кашф этилган.

Шундай қилиб, Сўғд ўлкасининг Замонбобо ва Саразм ёдгорликлари бободеҳқонларимизнинг сой ва дарё этакларидаги заҳкаш ерларда юритган деҳқончилик хўжалиги ҳақида қимматли маълумот берувчи маконлардир.

1969-1974 йилларда А.Асқаров раҳбарлигидаги археологлар гуруҳи Сурхондарё вилояти Музработ воҳасида чўлида қидирув ишлари олиб бориб, Сополлитепа ёдгорлигини топиб ўргандилар. Сополлитепа 4 гектар чамасидаги тепаликдан иборат бўлиб, унинг марказий қисмини баланд қалъа ташкил этади.Сополлитепанинг марказий қисми квадрат шаклида бўлиб (82х82), атрофи йирик хом ғиштлардан қилинган уч қатор мудофаа деворлари билан ўраб олинган, деворнинг қалинлиги ўртача 1.6 м, баъзи жойларда 2 м бўлган. Қалъанинг ўрта қисми бўш майдондан иборатлиги, қалъа ичкарисидаги уйларни 8 кварталга бўлиб турувчи 6 та кўча борлиги маълум бўлади. Қалъа дарвозаси унинг жанубий томонига жойлашганлиги, уйларнинг деворлари ва поли бир неча бор сомон сувоқ қилинганлиги, ҳар бир уйда мўрили ўчоқ, ўчоқ ёнида супа, баъзи хоналарда сандал ўтхоналари борлиги аниқланди.

Сополлитепадан 150 та қабр очилган, улардан сопол идишлар, бронза, кумуш, олтин ва қимматбаҳо тошлардан ясалган безаклар, бронза меҳнат қуроллари топилган. Сополлитепадан 20 га яқин сопол пиширадиган хумдон, ваза, кўза, хурмача, чойнак, пиёла, коса, тоғора, хум, лаган ва бошқа 40 га яқин хилдаги яхши пиширилган нафис, жарангдор, енгил идишлар топилган.Хоналардан тош ёрғучоқлар, ўғирлар, урчуқлар ва пайконлар, арпа, буғдой ва тариқ доналари топилган.

Сополлитепадаги тадқиқотлар одамларнинг буғдой гужа, умоч, қайнатма шўрва каби овқатлар пиширib истеъмол қилганини, ипакдан ва пахтадан кийимлар тикиб кийишганини кўрсатади. Эркаклар ва аёллар ўртасидаги меҳнат тақсимоти ҳақида маълумотлар олинди. эркаклар ўтроқ

деҳқончилик, чорвачилик, кулолчилик, бинокорлик билан шуғулланган, аёллар эса уй ишлари, бола тарбияси билан банд бўлган. Уруғ жамоасига эркаклар бошчилик қилган.

Сополли маданияти одамларнинг суғорма деҳқончиликни ўзлаштирганини, ўтроқ деҳқончилик маданияти барпо бўлганлигини исботлаб берди. Кулолчилик ривожланиб, нафис идишлар кулолчилик чархида тайёрлаиган. Тўқимачиликда пахта ва табиий ипакдан фойдаланилган. Шунингдек, металл билан ишлаш ҳунармандчилиги ҳам ривожланганлиги аниқланди. Сополли маданияти ўлкамизда шаҳарларнинг вужудга келиши учун илк заминлар бронза давридаёқ мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

1953-1961 йилларда М.Э.Воронец бошлиқ археологлар гуруҳи Наманган вилоятининг Чуст шаҳри яқинидаги Буванамозор деб аталаган булоқ ёқасидан мил. ав. 2 мингинчи йиллар охирига оид маконни топиб ўргандилар. Изланиш натижасида яна Далварзинтепа, Қоракўрғон, Тўракўрғон, Чимбой, Ашқолтепа ва бошқа ундан ортиқ ёдгорликлар топиб ўрганилди. Уларнинг барчаси Чуст маданияти номи билан тарих фанига кирди. Чуст маданияти одамларнинг қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшаганлигидан далолат беради.

Чуст маданиятига мансуб ёдгорликларда қўлда ясалган гулдон, сопол товоқлар, лаби букилган турли шаклдаги сопол идишлар, пиёлалар, хурмосимон идишлар кўп учрайди, уларга қизил ва қора рангларда учбурчак, ромб шакллари туширилган.

Тадқиқотлар Чустликларнинг асосий машғулоти суғорма деҳқончилик эканлигини кўрсатди.Кетмон, тош ёрғучоқ, ховонча, ўроқсимон пичоқ, бронза ўроқларидан фойдаланишган.

Топилган ашёлар Чустликлар бугдой, арпа, сули экиб деҳқончилик қилганини, ерни кетмон билан ишлаганини, дарёларни бўғиб сунъий каналлар орқали далаларга сув чиқарганини, узунлиги бир неча ўн чақиримдан иборат канал қурганлигини кўрсатади. Шунингдек, овчилик ва балиқчилик ҳам қадимги чустликларнинг турмушида муҳим ўрин эгаллаган.

Чуст маданиятида металл билан боғлиқ ҳунармандчилик яхши ривожланганлигини топилган металл буюмлар ҳам яққол кўрсатди. Тош қолипларда ойна, ўроқ, пичоқ ва бигизлар қуйма ҳолда ясалган. Қазиш вақтида от узангилари ва сувлиги, билагузук, халқа, қармоқ, пайконлар, суяк ва тошдан ясалган қуроллар топилган. Чустликлар ҳаётида тўқимачилик ҳунармандчилиги ҳам анча ривожланганлиги маълум бўлди. Буни ёдгорликлардан топилган 13 хил мато, урчуқ тошлар, моки, суяк тароқлар в.. тўқимачилик дастгоҳларидан билса бўлади.

Шундай қилиб, Чуст маданияти Фарғона водийсида қадимги деҳқончилик маданияти шаклланганлигини кўрсатувчи мисол бўлиб хизмат

қилади. Чустликларнинг оловга эътиқод қилганликлари уларда диний тасаввурларнинг шаклланганлигини кўрсатади.

Бронза даврига оид манзилгоҳлар хозирги Хоразм ва Қорақалпоғистон ҳудудларидан ҳам топилиб ўрганилган. Амударё этакларидаги Тозабоғёб канали яқинидан топилган Тозабоғёб маданияти, Амиробод канали этакларидан топилиб ўрганилган Амиробод маданияти шулар жумласига киради. Бу манзилгоҳларда яшаган одамлар ўтроқ ҳолда уруғ жамоа бўлиб яшаганлиги, суғорма деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлиги аниқланди.

Мамлакатимизнинг шимолидаги чўл ва дашт жойларида чорвадор уруғ жамоалари ва қабилалар яшаган. Уларда чорвачилик хўжаликнинг асосий тармоғи бўлган. Отлиқ чўпонлар қорамол, қўй, эчкилардан иборат подаларни узоқ жойдаги яйловларга ҳайдаб борганлар. Чорвадорлар йил фаслларига мос жойларга кўчиб юрганлар, новдадан тўқилган уйлар, ҳукизлар қўшилган ғилдиракли аравалардан фойдаланиб узоқ жойларга ҳам бора олганлар. Бу жараён турли қабилаларнинг учрашувини, танишувини таъминлади. Улар ўзаро фикрлашадиган, алоқа қиладиган бўлдилар, бир-бирини тушуниш учун умумий сўзлар топдилар. Аста-секин бир нечта қабилалардан ўзаро тушунарли тилда гаплашадиган одамларнинг катта гуруҳи - элатлар шаклланади.

Бронза даври охирларида чорвадор қабилаларнинг ўз подаларини ҳайдаб ўтроқ деҳқон жамоаларн яшайдиган воҳаларга тинч ёки зўрлик билан кириб борганлиги ҳам кузатилади. Натижада этник жараёнлар кучайиб, шимол ва жануб қабилаларининг дастлабки аралашуви юз бериб, ҳозирги замон ўзбек ва тожикларнинг дастлабки этник қатлами шаклланя бошлайди.

Мил. ав. бир мингинчи йилларнинг бошларида аждодларимиз темирдан меҳнат қуроллари, қурол-яроқлар, безакли буюмлар ясашни ўзлаштирадилар ва мамлакатимизда темирдан фойдаланиш кенг тарқалади. Одамлар ҳаётида темир даври бошланади.

Темирдан ясалган омоч, кетмон, белкурак ва бошқа меҳнат қуроллари анча кенг майдонларни ҳайдаш, тўғонлар қуриш, канал ва ариқлар қазиб сув чиқариш имконини беради. Булар деҳқончиликнинг юксалишига олиб келади.

Темирнинг кашф этилиши ҳунармандчиликни янада юқори поғонага кўтарди. Темирдан қаттиқ ва ўткир пичоқлар, ўроқлар ясалиши меҳнат унумдорлигини оширишга ёрдам берди.

Темир даврида кулолчилик чархи, нақш билан безатилган сопол буюмлар кенг тарқалди. Темирчилик босқони, қўл тегирмони вужудга келди, металлга ишлов берилл ривожланди. Хонадонларда ип йигириш ва матолар тўқиш, кийим тикиш тобора кенгайиб борди.

Уй-жой қурилиши бир мунча яхшиланди. 10-20 тадан хонаси бўлган катта майдонли уйлар қурилиши билан бирга, гиштдан, синчдан алоҳида

бир оилага мўлжалланган уйлар қуриш кенг тарқалди. Шу тариқа, одамларнинг турмуш тарзи ҳам ўзгариб борди, яшаш бир мунча яхшиланди, одамлар умри узайди. Булар аҳолининг кўпайишини таъминлади.

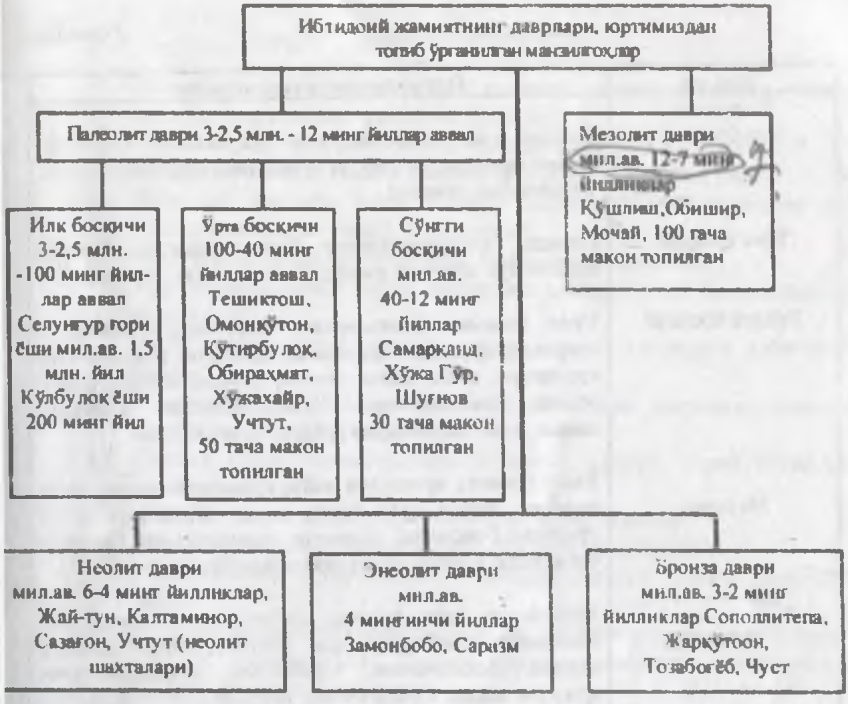
Шундай қилиб, мамлакатимиз одам пайдо бўлган илк минтақалардан биридир. Ватанимизда одамлар қарийб миллион йиллардан бери яшаб келмоқдалар. Улар ўз тараққиётида ибтидоий тўда, уруғ жамоасидан иборат узоқ тарихий йўлни босиб ўтдилар. Яшаш учун курашиб, оддий тош қуроллари ясашдан металлни кашф этишгача, металлдан меҳнат қуроллари, уй-рўзғор ва турли хил безак буюмлари ясашгача кўтарилдилар. Ялангоч ҳолда яшашдан жун, пахта, пилла толасидан кийим тикиб кийишгача, ғорларда яшашдан уй-жой қуриш, қишлоқ-қишлоқ бўлиб яшашгача бўлган узоқ ижтимоий ривожланиш даврини бошдан кечирдилар. Ибтидоий тўданинг ўсиб уруғчилик жамоасига кўтарилиши инсоният тараққиётида содир бўлган туб ижтимоий ўзгариш бўлди. Одамлар бир-бирини танийдиган, мулоқотда бўладиган, бир уруғга, аввало, она уруғига, кейинроқ ота уруғига уюшиб, бир жойда, биргаликда меҳнат қилиб яшайдиган бўлди, мушкули осонлашиб борди. Турмуш тарзида термачилик ва овчилик ўрнини чорвачилик, деҳкончилик, ҳунармандчилик эгаллади. Меҳнат унумлироқ бўлиб борди. Аждодларимиз табиатдан тайёр нарсаларни ўзлаштириш хўжалиги ўрнига истеъмол қилинадиган маҳсулотларни ўзлари ишлаб чиқарадиган хўжалик яратдилар.

Ибтидоий жамоа тузумида жамоа аъзолари ишлаб чиқариш воситаларига, уй-жойларга, меҳнат қуролларига биргаликда эгалик қилган, меҳнат қилишда ва меҳнат маҳсулларидан фойдаланишда тенг бўлганлар.

Суғорма деҳкончиликнинг кашф этилиши натижасида ўтроқ деҳкончилик маданияти шаклланди. Чорвачилик деҳкончиликдан ажралиб чиқди. Ватанимизнинг кўпгина ҳудудлари - Хоразм, Сурхондарё, Зарафшон, Фарғона ва бошқа воҳалари цивилизация тараққиётининг марказларига айланди. Чўл ва даштларда яшовчи чорвадор уруғ жамоалари кўчманчилик турмуш тарзига ўта бордилар ва кўчманчиларга айландилар. Ўтроқ деҳкон жамоалари билан чорвадорлар ўртасида алоқалар, маҳсулот айирбошлаш жараёни ўсиб борди. Ишлаб чиқариш хўжалигининг вужудга келиши, меҳнат унумдорлигининг ортиши уруғдошлар ўртасида ижтимоий тенгсизликнинг, мулкий табақаларнинг вужудга келиши, уруғчилик жамоасининг емирилиши учун замин тайёрлади.

1-2-жадваллардаги маълумотларга эътибор беринг.

1-жадвал

Ибтидоий жамиятнинг даврлари, юртимиздан топиб ўрганилган манзилгоҳлар
Палеолит даври 3-2,5 млн. - 12 минг йиллар аввал
Мезолит даври мил.ав. 12-7 минг йилликлар Қўшлиш,Обишир, Мочай, 100 гача макон топилган
Илк босқичи 3-2,5 млн. -100 минг йиллар аввал Селунгур ғори ёши мил.ав. 1,5 млн. йил Кўлбулоқ ёши 200 минг йил
Ўрта босқичи 100-40 минг йиллар аввал Тешиктош, Омонқўтон, Қўтирбулоқ, Обирахмат, Хўжахайр, Учтут, 50 тача макон топилган
Сўнгги босқичи мил.ав. 40-12 минг йиллар Самарқанд, Хўжа Гўр, Шуғнов 30 тача макон топилган
Неолит даври мил.ав. 6-4 минг йилликлар, Жай-тун, Калтаминор, Сазағон, Учтут (неолит шахталари)
Энеолит даври мил.ав. 4 мингинчи йиллар Замонбобо, Сарисм
Бронза даври мил.ав. 3-2 минг йилликлар Сополлитепа, Жарқўтоон, Тозабоғёб, Чуст

2-жадвал

Даврлар	Одамларнинг кашфиётлари
Палеолит	
Илк босқичи	Тошдан учи ўткир киррали, тухумсимон қуроллар, дарахт шохларидан таёқ ва сўйил каби қуроллар ясалди. Термачилик, овчилик.
Ўрта босқичи	Оловдан фойдаланишнинг ўзлаштирилиши. Чақмоқ тошдан кўл чопқичи, пичоқ, тешувчи бигизлар ясалди.
Сўнгги босқичи	Уруғ жамоаси (матриархат) шаклланди, чайла ва ертўлалар қурилди. Арраловчи, шилувчи, тешувчи тош қуроллари, игна, найза учлари, қармоқ ясалди. Балиқ овлаш ўзлаштирилди. Ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат, суяк тақинчоқлар ясаш вужудга келди.
Мезолит	Ўқ-ёй (камон), иргитувчи найза қуроллари ясалди. Якка овчилик, дайди ҳаёт юзага келди. Моллarни қўлга ўргатила бошланди, бошоқли ўсимликларни ўстириш ўрганилди. Қоятош суратлари пайдо бўлди.
Неолит	Тош болта, пона, искана, мотига (кетмон-теча), тош мосламали суяк ўрок, дон янчгич, сопол идишлар ясалди. Деҳкончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик вужудга келди. Сувда сузиш мосламалари ясалди. Уй-жой қурилиши ва ўтроклашув бошланди. Ип йигирувчи урчук, тўқув дастгоҳлари вужудга келди. Жун ва ўсимлик толасидан кийимлар тикилди. Ишлаб чиқариш хўжалиги шаклланди.
Энеолит	Мис кашф этилди, мисдан болта, ўрок, найза учлари, ханжар қуроллари, тақинчоқ ва безак буюмлари ясалди. Патриархатга ўтилди.
Бронза	Бронза ихтиро қилинди. Металдан болта, ўрок, кетмон, теша, найза, пичоқ, қилич, ханжар, заргарлик буюмлари ясалди. Омоч, гилдирак, арава ясалди. Устахоналар пайдо бўлди. Ҳайвонлардан транспорт сифатида фойдаланиш ўзлаштирилди. Ёрғучоқ, ўғир, чарх-урчук ясалди. Чорвачилик деҳкончиликдан ажралиб чиқди. Ўтрок деҳкончилик, суғорма деҳкончилик, савдо алокалари вужудга келди. Шаҳарлар пайдо бўлди. Турли ижтимоий табақалар, мулкий тенгсизлик вужудга келди. Шаҳар давлатлари шаклланди.

Синов саволлари.

1. Ватанимиз ҳудудида ибтидоий одамлар манзилгоҳларини топиб ўрганган олимлардан кимларни биласиз?
2. Ибтидоий одамлар ҳаётига оид қандай асарларни биласиз?
3. Ибтидоий жамият қандай даврларга бўлинади ва нима учун?
4. Палеолит даврига доир одамлар манзилгоҳлари қаерларда ва кимлар томонидан топиб ўрганилган?
5. Палеолит даврида одамлар нималарни кашф этишган?
6. Уруғчилик жамоаси қайси даврда шаклланди, унинг босқичларини биласизми?
7. Ўқ-ёй қачон кашф этилди, унинг инсон ҳаётидаги аҳамияти нимада?
8. Мезолит даврига оид одамлар манзилгоҳлари қаерларда, кимлар томонидан топиб ўрганилган?
9. Неолит даври манзилгоҳларини сананг, уларни топиб ўрганган олимлар кимлар?
10. Неолит даврида одамлар нималарни кашф этишган?
11. Ишлаб чиқариш хўжалиги нима, у қачон шаклланди?
12. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик қачон вужудга келди?
13. Бронза даврида одамлар ҳаётида қандай янгиликлар содир бўлди?
14. Ўтроқ деҳқончилик, суғорма деҳқончиликнинг шаклланиши ҳақида нималарни биласиз?
15. Бронза даврига оид манзилгоҳларни, уларни топиб ўрганган олимларни биласизми?

II БОБ. ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ. БУЮК ИПАК ЙЎЛИ

Таянч сўз ва иборалар: Ўзбек давлатчилиги: шаклланиши, ривожланиши. Қадимги Хоразм. Бақтрия. Сўғдиёна. «Авесто». Тўмарис. Широқ. Спитамен. Эллинизм. Юнон-Бақтрия. Қанға. Даван. Кушонлар. Хионийлар. Буюк ипак йўли.

Мустақиллик туфайли давлатчилик тарихимиз туб бурилиш палласига кирди. Давлатчилик соҳасидаги бош йўлимиз мустаҳкам демократик ҳуқуқий давлат барпо этишдан иборат. Бу ўринда аждодларимизнинг давлат қурилишидаги тарихий тажрибаларига таянилмоқда.

Хўш, ўзбек давлатчилиги қачон пайдо бўлган, қандай босқичларни босиб ўтган, давлат қурилишида қандай тажрибаларимиз бор? Бу саволларга асосли жавоб бериш ҳар бир талабанинг бурчидир.

«Давлатчилик бугунги кунда ўта сиёсий масала бўлиб турибди. Нега деганда, Ўзбекистонда давлатчилик бўлмаган, деб орқаваротдан ташвиқот юритаётган, шу фикрни онгимизга сингдирмоқчи бўлаётган, керак бўлса, халқаро жамоатчиликни шунга ишонтиришга уринаётган кучлар ҳали бор. ...Ўзбек тарихчиларининг бугунги кундаги асосий вазифаси мана шу даъвонинг пуч эканлигини исботлаш, давлатчилигимизнинг илмий нуқтаи назардан асосланган тарихини яратишдир»[1].

Мустабид совет ҳокимияти давридаги тарихий асарларда, дарслик ва қўлланмаларда Ўрта Осиёда, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлатчилик тизими бўлганлиги ҳақида ёзилган, аммо тилга олинган давлатларга тўғридан-тўғри ўзбек халқи, ўзбек жамияти билан боғлиқ ҳолда, Ватанимизда узлуксиз кечган жараён сифатида қаралмаган. Юртимизда шаклланган, қарийб уч минг йил давомида фаолият юритган давлатлар ёки бир кичик ҳудуд, ёки ҳокимият тепасида турган ҳукмдор номи билан аталган, давлатнинг асосий манбаи, моҳияти, яъни қайси халқнинг давлати эканлиги очиб берилмаган, тўғрироғи очиб беришни хоҳламаганлар. «Нима эмиш, Ўзбекистон XX асрнинг 20-йилларида, аниқроғи, 1924 йили давлат мақомини олган эмиш. Биз шу гапга ишонишимиз керакми?»[2]. Ишонмаймиз, албатта. Ўзбек халқи энг қадимдан давлат барпо этган халқлар қаторида туради.

1. Давлат тузилмаларининг шаклланиш шарт-шароитлари

Меҳнат қуролларининг такомиллашиши натижасида ерга ишлов бериш яхшиланиб, экин майдонлари кенгайиб, одамларнинг меҳнати

[1] Каримов И.А. Асарлар, 7-том, Т. Ўзбекистон, 1999 й., 139-бет.
[2] Каримов И.А. Асарлар, 7-том, Т. Ўзбекистон, 1999 й., 138-бет.

унумлироқ бўлиб борди. Темирнинг кашф этилиши, ундан ясалган меҳнат қуроллари қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчиликнинг тез ўсишига олиб келди. Одамларнинг дарёларни бўғиб, тўғонлар қуриб, каналлар қазиб ерларга сув чиқариш имконияти кенгайди. Ўргатилган ишчи ҳайвонлари қўшилган темир тишли омочлар билан ерни ҳайдашнинг ўзлаштирилиши ҳосилдорликнинг ошишини, кўпроқ маҳсулотлар етиштиришни таъминлади. Бу одамлар турмушини анча яхшилади, умрини узайтирди, аҳоли сон жиҳатдан кўпайиб борди.

Уруғчилик муносабатлари ҳам ўзгариб боради. Икки уруғ аъзоларидан ташкил топган эр-хотин - жуфт оилалар вужудга келади. Катта патриархал оилалар уруғ жамоаларидан ажралиб чиқади, уларга уруғ жамоаларига қарашли ерлардан чек ерлари ажратиб берилади. Шу тариқа уруғ жамоасининг умумий хўжалиги оилалар жамоасига бўлинади. Бундай оилалар жамоаси ишлаб чиқариш жамоалари деб ҳам аталади.

«Авесто»да жамият таркибининг бўлиниши

- «Нмана» - катта патриархал оила
- «Вис» - «нмана»лар бирикувидан ҳосил бўлган уруғ жамоаси
- «Варзана» - «Вис»лар бирикувидан вужудга келган йирик қўшни жамоа
- «Занту» - қабилалар уюшмаси
- «Дахю» - қабилалар иттифоқи

Катта оила жамоасининг оқсоқоли бир вақтнинг ўзида оила жамоаси учун диний ва дунёвий бошлиқ, пиру устоз ва мураббий бўлган. Уруғ - қишлоқ оқсоқоли эса бутун қишлоқ аҳлининг бошлиғи ҳисобланган. Оқсоқоллар кенгаши қўлида диний ва дунёвий ҳокимият жамланган бўлиб, у жамоа фаолиятига онд барча масалаларни ҳал қилган. Мўътабар шахсларнинг топшириқ ва буйруқлари жамоа аъзолари учун мажбурий ҳисобланган.

Ишлаб чиқариш жамоалари таркибини ташкил этган ҳар бир оила ўз хусусий мулкига эга бўлган. Хусусий мулкнинг келиб чиқиши, жамоаларнинг ишлаб чиқариш қонун-қоидалари асосида ташкил топиши ўз навбатида мулкий табақаланишни келтириб чиқарди. Бойлик аввало жамоа оқсоқоллари, ҳарбий бошлиқлар, мўътабар шахслар қўлида тўпланиб борди. Улар ернинг ҳосилдор қисмини эгалладилар, кўплаб чорва молларига эга бўлдилар. Оқсоқоллар оила жамоалари, уруғ ва қабила ишларини бошқаргани учун жамоачилар уларга етиштирган ҳосилларининг, чорва молларининг бир қисмини беришга мажбур этилган. Оқсоқоллар ўз истеъмолидан ортиб қолган бундай маҳсулотларни мис, олтин, кумуш буюмларга айирбош қилганлар.

Қабилалар ўртасида яхши ер ва яйловлар учун, чорва моллари учун урушлар келиб чиққан. Қабиладош жангчилар уруш ҳаракатларига

бошчилик қилиш учун ўз харбий йўлбошчиларини сайлаганлар. Урушда қўлга киритилган ўлжанинг кўп қисми йўлбошчига ҳамда оқсоқолга берилган. Шу тариқа, оқсоқоллар ва йўлбошчилар жамиятда алоҳида, устун мавқега эга бўлиб, уларни зодагонлар деб аташган. Кейинчалик зодагонлар ўз ўғилларига нафақат бойлигини, мулкини, шунингдек, ўз лавозимларини ҳам мерос қилиб қолдирганлар. Зодагонлар жамоа, уруғ ва қабилалар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатганлар.

Ишлаб чиқариш жамоаларининг пайдо бўлиши аста-секин ортиқча маҳсулотларни айирбошлашни ҳамда ижтимоий меҳнат тақсимотини келтириб чиқаради. Жамоа аъзолари ишлаб чиқаришнинг ўзларига қулай соҳасини танлаб оладилар. Шу тариқа, деҳқончиликдан чорвачилик, кейинроқ ҳунармандчилик мустақил хўжалик турлари сифатида ажралиб чиқади. Айрим ишлаб чиқариш жамоалари деҳқончилик билан, бошқалари чорвачилик ёки ҳунармандчилик билан шуғулланадилар. Улар ўртасида деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини ўзаро айирбошлаш кенгайиб боради. Бу эса ўз навбатида савдогарлар табақасини, илк шаҳарларнинг муҳим белгиларидан бири сифатида бозорларни келтириб чиқаради. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида товар айирбошлаш юз беради, дастлабки шаҳарлар пайдо бўлади.

2. Хоразм ва Бактрия - илк давлатчилик асослари.

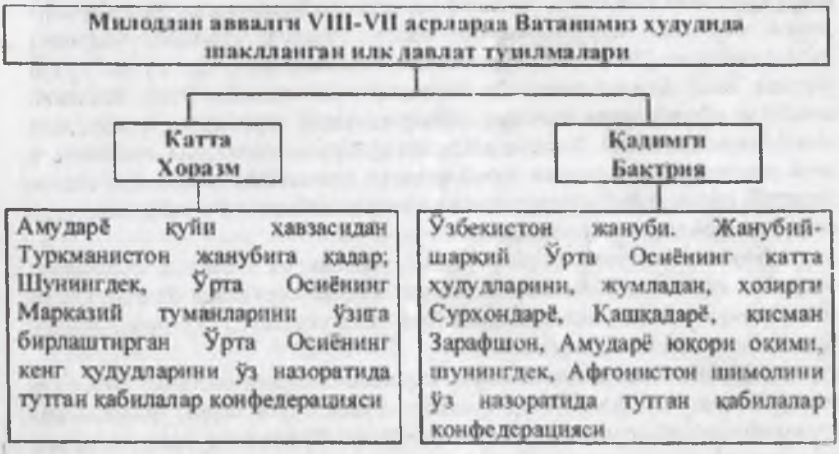
Ўрта Осиё ҳудудидаги илк давлат тузилмалари тўғрисида қадимги ёзма тарихимизнинг энг ноёб манбаси ҳисобланган «Авесто» китоби, шунингдек, қадимшунос олимларнинг ўлкамизнинг турли ҳудудларида олиб борган археологик - қидирув ишлари, уларнинг натижалари муҳим манба ҳисобланади. Шунингдек, қадимги Юнон, Рим ва Эрон манбалари асосида ҳам бу масалани ойдинлаштириш, старли, асосли фикрларни айтиш мумкин бўлади. Бу ўринда Юнон, Рим муаллифларидан Геродот, Гекатай, Ктесий, Страбон, Арриан ва бошқаларнинг асарлари, ёдномалари, Форсий миххат ёзувлари, қолаверса, ўлкамизда кенг кўламли археологик тадқиқотлар олиб борган Я.Ғуломов, С.Толстов, В.Массон, А.Аскаров, Э.Ртваладзе, А.Сагдуллаевларнинг илмий тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга моликдир.

Археолог олимларимизнинг сўнгги тадқиқотлари асосида фикр юритадиган бўлсак, Ўзбекистон ҳудудида бронза давридаёқ, мил. авв. 2 мингинчи йиллик ўрталарида кичик шаҳар давлатлари шаклланган.

Юртбошимиз И.Каримовнинг мана бу фикрлари ҳам ўзбек давлатчилиги тарихининг ўқ томирлари олис даврлар қаърига бориб туташишидан яққол далолат беради: «Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айни Хоразм воҳасида қўйилган. Шу маънода, миллий давлатчилигимиз тарихи Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби энг қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда

туради. Хоразм тарихи ўзбек давлатчилигининг асоси, унинг қудрати ва қадимийлигининг тасдиғидир»[1].

Барча далили ашёлар милоддан аввалги сўнгги минг йиллик бошларида, аниқроғи VIII-VII асрларда Ватанимиз ҳудудларида 3 та: Катта Хоразм, Бақтрия ҳамда саклар ва массагетлар конфедерацияси шаклидаги дастлабки давлатлар шаклланган. Бу давлатлар ўзига хос ривожланиш жараёнини босиб ўтган. Айниқса бу илк давлатлар орасида Бақтрия нисбатан барқарор бўлганлиги билан ажралиб туради. «Катта Хоразм» «ишлаб чиқаришнинг Осиё усули»га эга бўлган давлатларнинг қадимги шарқ типига мансуб эди. Саклар ва массагетларнинг конфедерацияси эса чорвадор турларнинг кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларнинг харбийлашган давлатидан иборат эди.

Хоразм давлати эгаллаган ҳудудлар баъзи маълумотларга кўра, ҳозирги Хоразм ерлари билан чегараланиб қолмай, балки ундан анча жанубга, яъни Марв (Туркманистон), Ҳирот (Афғонистон шимоли) атрофларига қадар ҳам ёйилган.

Милоддан аввалги сўнгги минг йилликнинг бошларига тегишли «Амиробод маданияти», қуйи Амударё ҳавзасида юзага келган ўзига хос сунъий суғориш иншоотлари тизими ҳамда дастлабки шаҳарсозлик тимсоли бўлган шаҳар-қалъалар-Қалъаликир, Кўзаликир, Жонбоскалъа ва бошқалар - булар Хоразм воҳасида давлат тузилмалари мавжудлигидан далолат беради. Негаки, бу сингари умумэлатлар, ҳавм-қабилалар манфаатларига хизмат қиладиган муҳим ўзгаришлар давлат бошқаруви йўли билангина амалга оширилиши мумкин бўлган.

[1] И.А.Каримов. Асарлар. Т.6. Т.: Ўзбекистон, 1998, 375-бет.

Қадимшунос олим Я.Ғуломов томонидан Хоразмда аниқланган 200 км узунликдаги, эни бирнеча ўнлаб метрдан иборат канал ўзани, обод деҳқончилик маданияти - Хоразм давлати қадимдан инсониятнинг йирик маданий масканларидан бири сифатида шуҳрат топганлигидан гувоҳлик беради. «Авесто»да Хоразм Марказий Осиёдаги ривож топган, ўз ҳудудий чегараларига эга бўлган ўлкалардан, вилоят (давлат)лардан бири сифатида тилга олиниши ҳам бежиз эмас. Геродот маълумотича, қадимда Окс (Аму) дарёси бўйлаб 360 дан зиёд сунъий суғориш каналлари, сув иншоотлари барпо этилиб, чўлли. саҳроли ерларга сув чиқазилиб деҳқончилик учун экин майдонлари кенгайтириб борилган. Геродот таассуротларида Хоразм ўлкасида яшаган аҳоли деҳқончиликда катта тажрибага эга бўлиб, уларнинг доили, дуккакли экинлар, чунончи, буғдой, сули, арпа, мева-сабзавотчилик маҳсулотларини мўл-кўл етиштирганлиги қайд этиб ўтилади. Хоразм шаҳарсозлигида хом ғишт, пахсалардан кенг фойдаланилган. Биноларнинг ташқи ва ички кўринишларига махсус ишлов берилиб, уларнинг мустаҳкамлиги, ўзига хос кўркамлиги таъминланган. Бу кўхна ҳудуд бағрида минг йиллар давомида замонлар силсиласидан ўтиб, сақланиб келаётган кўплаб асори атиқалар, шаҳар-қалъалар харобалари, қолдиқлари ҳам буни исбот этади. Хоразм воҳасида ҳунармандчилик, тог-кон ишлари анча ривожланган. Бу ердан қазиб олинган қимматбаҳо маъданлар ишлов берилиб, юксак сифат кўрсаткичига етганидан кейингина у тайёр маҳсулот сифатида фойдаланишга чиқарилган.

Хоразмда аҳолининг бир қисми чорвачилик билан шуғулланган, уларнинг туя, от, қўй-эчкилардан иборат кўплаб сурувлари бўлган. Савдо бозорларида ғалла, мева, чорвачилик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмлари айирбош қилинган.

Афсуски, Хоразм давлатида ҳукмронлик қилган сулолалар тўғрисида маълумотлар ҳозиргача етарли эмас. Ривоятларга кўра, Хоразмнинг қадимий сиёсий сулоласи - Сиёвушийлар бўлганлиги зикр этилади. «Авесто»да таъкидланишича, Сиёваршон Кавоуснинг ўғли бўлган. Сиёваршон ўлимидан сўнг унинг набираси Кова Хисрав бобоси қотилидан ўч олиб, ҳокимиятни эгаллаб Хоразмда Сиёвушийлар сулоласига асос солган дейилади.

Ўрта Осиёнинг яна бир қадимги давлати - Бақтрия подшоҳлиги бўлган. Унинг таркибига ҳозирги Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари, Тожикистоннинг жануби, Афғонистоннинг шимоли-шарқий ерлари кирган.

Бақтриядаги кўпдан-кўп йирик шаҳарлар орасида Бақтра машҳур бўлиб, мамлакатнинг пойтахти ҳисобланган. Бақтра баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган, унда подшоҳ қалъаси алоҳида ажралиб турган.

Рим тарихчиси Курций Руфнинг шаҳодат беришича, «Бақтра дарёси номидан шаҳар ва вилоятнинг номи келиб чиққан». Умуман тарихий

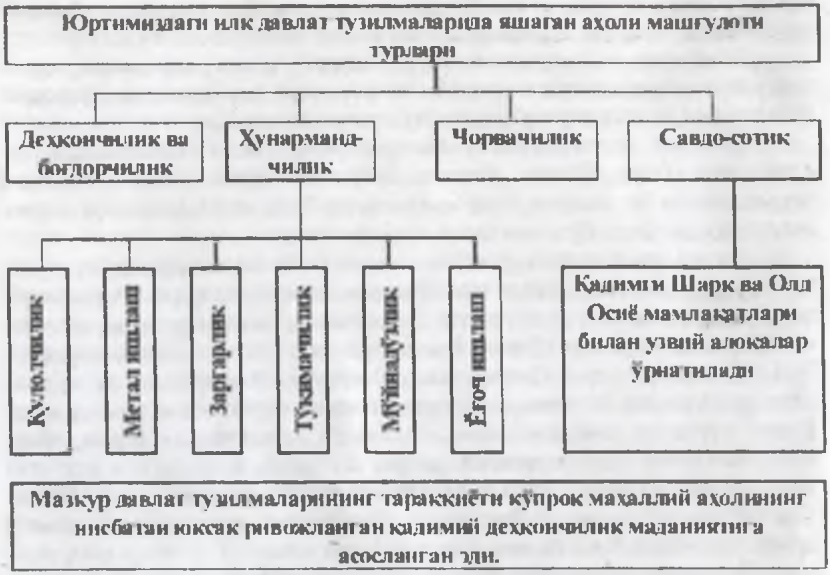
маълумотларга асосланадиган бўлсак, қадимги давлатлар номлари кўпинча дарё, қабила, халқ ёки шаҳарлар номига қиёсан келиб чиққан бўлади.

Бинобарин, «Бақтрияликлар», «Бақтрия халқи» иборалари жуда қадимги манбаларда тилга олиниб, битта халқни ёки бир неча қариндош қабилаларни бирлаштирган ҳудудий тушунчани англатади.

«Авесто» китобида ҳам Бақтрия «Энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири бўлган, баланд байроқли, гўзал ўлка» сифатида таърифланган. Бу хилдаги фикр-мулоҳазалар Бақтрия ўз даврининг йирик давлатларидан бири бўлганлигидан далолат беради.

Ктесий маълумотича, Бақтрияга қарашли Вахш водийси обн- ҳаётга мўл-кўллиги, унумдор ерлари кўп бўлганлигидан, бу ҳудудда деҳқончилик маданияти тараққий топган, аҳоли боғдорчилик, мевачилик маҳсулотлари етиштиришда омилкор бўлган. Кашқадарё воҳасининг милоддан аввалги VIII-VII асрларга оид Сангиртепа, Янгитепа, Чироқчитепа, Ерқўрғон сингари аҳоли манзилгоҳларини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу жойларда ўтроқ турмуш кечирган қавм, элатлар деҳқончилик билан фаол шуғулланганлар. Худди шундай фикрни Сўғдиёна ҳудудларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Қулай табиий-жуғрофий шароитга эга бўлган Омонқўтон, Гурдара, Қўтирбулоқ, Зирабулоқ маконларида яшаган аҳолининг маданий ҳаёти ҳам анча тўлақонли кечган.

Бақтрияда олтин, лаъл каби қимматбаҳо маъданлар кўплаб миқдорда қазиб олиниб, улар тегишли ишлов беришдан сўнг юрт эҳтиёжи учун, қолаверса, хорижий эллар учун тайёр маҳсулот ҳолига келтирилган. Бақтрия лаълига узоқ Хитой, Миср, Ҳиндистон сингари мамлакатларда ҳам талаб-эҳтиёж катта бўлган. Бақтрияда қимматбаҳо маъданлар ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши бу юртда маҳсус ҳунармандчилик тури - заргарлик, бадиий ҳунар тармоғининг ривож топишига олиб келган. Буни 1877 йилда Вахш ва Панж дарёларининг Амударёга қуйилиш ерида топилган «Амударё хазинаси» топилмаси тимсолида ҳам кузатиш мумкин. Топилмалар орасидаги 179 та олтин ва 7 та кумуш заргарлик буюмлари қадимги Бақтрияда нафис ҳунармандчиликнинг ўсганлигидан далолат беради. Бу хазина аслида Бақтрия ҳудудига қарашли Тахти-Сангин шаҳарчасидаги ибодатхонага тегишли бўлган. Улар Лондондаги Британия музейига (1897) олиб кетилган.

Шундай қилиб, Хоразм ва Бақтрия давлатларида кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий жараёнлар аждодларимизнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлидан илгарилаб бориб, ўз давлатчилик тузилмаларини вужудга келтириб, бошқарув усулларини такомиллаштириб борганлигидан гувоҳлик беради. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик, меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш қуролларининг такомиллашиб бориши улуғ бобокалонларимиз ўлмас даҳоси, салоҳиятининг ёркин ифодасидир. Булар Ўзбекистон ҳудудидаги дастлабки давлатчилик тарихий тажрибасининг муҳим жиҳатлари, намуналари сифатида алоҳида қимматга эгадир.

3. «Авесто» - қадимги тарихимизни ўрганишда ноёб манба.

Ўз мазмуни, моҳиятига кўра яккахудолик, инсонпарварлик, меҳр-шафқат, меҳнатсеварлик, юртпарварлик ғояларини тараннум этиб, одамзод аҳлини бунёдкорлик, яратувчиликка ундаган муқаддас «Авесто» олис тарихимизнинг асл дурдона асарлэри сирасига киради[1]. «Авесто» китоби мил. ав. сўнгги минг йиллик бошлари ва ўрталарида яшаган ҳудудимиздаги қадимги халқларнинг ўзига хос турмуш тарзи, хўжалик машғулоти,

[1] «Авесто» сўзи ўрнатилган, қатъий белгиланган қонун-қоидалар деган маънони билдиради.

ижтимоий-маданий ҳаёти, урф-одатлари-ю, маросимлари ҳақида маълумот берувчи муҳим тарихий манбадир.

Юртбошимиз уқтирганидек: «Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз «Авесто»нинг яратилганлигига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан 30 аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир. «Авесто» айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор эта олмайди»[1].

Модомики, «Авесто» она тарихимизнинг муҳим таркибини ташкил этар экан, бу ноёб манба қачон, қаерда, ким томонидан яратилган? Тарихий манбаларни чуқур ўрганиш, энг аввало, «Авесто»да тилга олинган асосли жуғрофий ҳудудлар, юртлар номларини, аҳолининг машғулот турларини, урф-одатларини, дафн маросимларини синчиклаб ўрганиш бу буюк таълимотнинг ҳақиқий Ватани Ўрта Осиё ўлкаси, унинг Хоразм воҳаси эканлигини тасдиқламоқда. «Авесто»да тилга олинган 16 та йирик ҳудудий номларнинг кўпчилиги ҳам Ўрта Осиёга тааллуқлидир.

«Авесто»да эзгулик, яхшилик худоси Аҳура Мазда тилидан шундай дейилади: «Мен- Аҳура Мазда – яратган илк сарзамин ва бирламчи юрт – бу Доитё (Аму) дарёси хушманзара Ийрон Виж (ҳозирги Хива ўрнидаги кадимги манзилгоҳ номи) эди. Мен - Аҳура Мазда – яратган иккинчи сарзамин ва гўзал юрт Суғд диёри эди.... Мен - Аҳура Мазда - яратган учинчи сарзамин ва гўзал юрт қудратли ва пок Марв диёри эди.... Мен - Аҳура Мазда - яратган тўртинчи сарзамин ва гўзал юрт зебо ва ораста Балх диёри эди.... Мен - Аҳура Мазда - яратган бешинчи сарзамин ва гўзал юрт Балх ва Марв оралиғидаги Нисоядир»...[2]. Келтирилган бу далил «Авесто»нинг ватани бизнинг юртимиз бўлганлигига ҳеч бир шубҳа қолдирмайди. «Авесто» таълимотининг асосчиси, тарихга пайғамбар номи билан кирган Зардушт (Заратуштра Авесто тилида, Зороастр юнон тилида) исмли шахсдир. Зардушт «Олтин туяли» ёки «Олтин туя стакловчи» деган маънони билдиради. Зардушт ўз дини зардуштийлик ғояларини аҳоли ўртасида ташвиқ-тарғибот қилган. Бу жараён ниҳоятда қийин, мураккаб кечган, ҳудудма-ҳудуд сарсон-саргардон кезиб юришга мажбур бўлган. Шу боисдан ҳам Зардушт Эронми, Мидия, Месопотомиями ёхуд Ўрта Осиё ўлкаси бўйлабми, ишқилиб кўп юртлар кезиб, ўз таълимотини ёйишга интилганлиги шубҳасиз.

Бунда яна шу нарса эътиборга моликки, Зардуштийлик (юнонча зороастризм) динини биринчилардан бўлиб қабул қилган, уни ўз фуқаролари орасида ёйилишига изн берган юрт ҳам Бақтриядир.

Буюк аллома Беруний келтирган ривоятга кўра, Зардушт Бақтрия подшоҳи Гуштасп ва малика Хутаоса ҳузурига келиб, «Авесто»

[1] Истом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 10-бет.
[2] Авесто. Т.: Шарк, 2001, 107-бет.

таълимотининг муқаддаслигини исбот этиш учун худога илтижо қилиб, ўз танасига қиздирилган мисни босишларини сўрайди. Оловли мис эса унинг танасини зарарламагач, Гуштасп ва унинг хотини, улардан сўнг эса бутун Бақтрия аҳолиси зардўштийлик эътиқодини қабул қилади.

Аввал бошда «Авесто» 21 китобдан иборат бўлган. Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида таъкидланишича, Эрон подшоҳи Доро даврида «Авесто» тўлиқ ҳолда 12 минг қора мол терисига зарҳал харфлар билан битилган. Македониялик Искандарнинг Шарққа истилоси даврида унинг буйруғи билан зардўштийлик ибодатхоналари вайрон қилинганидек, муқаддас «Авесто»нинг 5 дан 3 қисми ҳам куйдириб юборилган. Кейинроқ Парфия подшоҳлари Вологез I ва Вологез V даврида (I- II асрларда) «Авесто»нинг қолган-қутган қисмлари тўпланган. Сосонийлар даврида (III- IV асрларда) «Авесто» қисмлари жамланиб, паҳлавий тилида янгидан китобот ҳолига келтирилган. Ҳозиргача «Авесто»нинг жами 21 қисмидан «Гоҳлар», «Ясна», «Вандидот», «Яштлар», «Виспирад», «Кичик Авесто» номли китоблари етиб келган. Ватанимизда «Авесто»нинг 2700 йиллиги нишонланиши муносабати билан у илк бор ўзбек тилига таржима қилиниб, 2001 йилда нашр этилди.

«Авесто» шундай бир тарихий даврда яратилдики, бу вақтга келиб, яъни мил. ав. сўнгги минг йиллик бошларида ўлкамизнинг турли ҳудудларида яшаган элатлар, қавм, қабилалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётда янги босқич сари ўтиб бораётган эди. Минтақанинг Хоразм, Бақтрия, Суғдиёна сингари вилоятларида уруғ-қабилаларнинг ўтроқлашуви, сунъий суғориш тизимига асосланган деҳқончилик маданиятининг вужудга келиши ва ривожланиши, деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажраб мустақил хўжалик тармоғи сифатида ўсиб бораётганлиги, қишлоқлардан шаҳар-қалъалар, сўнгра эса дастлабки давлат тузилмаларининг юзага келиши яққол кўзга ташланмоқда эди.

Тарихнинг бундай кескин бурилиши шароитида шу турли уруғ-қабила ва элатларни маънан ва руҳан бирлаштириш, уларнинг онги, шуурига илғор қарашлар, муштараклик туйғуларини, эътиқод тамойилларини сингдириб бориш ғоятда муҳим эди.

«Авесто»да илгари сурилган ғоялар	Яккахудолилик ва эзгулик тимсоли Аҳура Мазда	➢ яхшилик ➢ ёруғлик ➢ поклик ➢ софлик ➢ биродарлик ➢ меҳр-окибат ➢ меҳнатсеварлик ➢ ватанпарварлик	➢ юртпарварлик ➢ эзгулик ➢ бағрикенглик ➢ тозалик ➢ инсофлилик ➢ сабр-бардошлилик ➢ бахт-саодат в.б.
	Ёвузлик тимсоли Аҳриман	➢ ёвузлик ➢ зулмат ➢ жоҳиллик ➢ бахиллик ➢ душманлик	➢ шайтонлик ➢ зулмкорлик ➢ қоронғулик ➢ ғайирлик в.б.

«Авесто» таълимоти бир томондан, ерли қабила, элатларни турли маҳаллий кўринишдаги бидъат ва хурофотлар таъсиридан халос бўлишига, иккинчидан, маҳаллий этносларнинг чуқур илдиз отиб, мустаҳкамланиб, этник шаклланишига ва учинчидан, ишлаб чиқариш жараёнининг тобора кенгайиб, ижтимоий муносабатларнинг такомиллашуви жараёнига сезиларли туртки берарди. Бунинг устига «Авесто»да зардўштийликнинг умумбашарий аҳамияти ва моҳиятидан ташқари унда ўлкамизда илк бошқарув тизимининг амал қилганлиги тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар учрайди. Бу эса алоҳида эътиборга лойиқдир. Масалан, «Авесто» жамиятни 4 асосий қисмга бўлади: уй, оила жамоаси - «Нмана», уруғ жамоаси - «вис», қабила - «занту», қабилалар итифоқи - «дахю». «Дахю» тушунчаси «вилоят», мамлакат маъносини ҳам англатади. Мамлакатни идора қилган шахс «Кави» деб юритилган.

Оқсоқоллар кенгаши - «варшанпотти», «Ханжамана», халқ йиғилиши - въяха дейилган.

«Авесто»да қадимги жамиятда мавжуд бўлган 4 та асосий ижтимоий табақалар	➢ Коҳинлар (Руҳонийлар) ➢ Аскарлар ➢ Ҳунармандлар ➢ Чорвадорлар

Манбанинг турли маълумотларига кўра, қадимда заргарлик, кулолчилик, тўқувчилик, темирчилик сингари ҳунармандчилик турлари ҳам ўзига хос тарзда ривож топган. «Авесто»даги бош маъбуда - эзгулик, ёруғлик, яхшилик, бахт-иқбол худоси Аҳура Мазда билан ёмонлик, ёвузлик, қоронғулик, разолат тимсоли - Аҳриман ўртасидаги доимий муросасиз кураш ғояси зардуштийлик (оташпарастлик) динининг асосий

мазмунини ташкил қилади. Зардушт пайғамбар сифатида Аҳура Мазда тилидан вахий қилинган муқаддас каломларни, насиҳатлар ва оятларни халққа, одамларга етказишга даъват эткувчидир. Зеро, Зардўшт ҳар бир масалада фикр юритганда Аҳура Мазда номини тилга олади, унга мурожаат этади. Бир ўринда у бундай хабар беради: «Биз Аҳура Маздани улуғлаймиз, у чорвани, сувни ва ўсимликни, ёруғликни ва ерни яратган ... ». «Авесто»да моддий дунё, борлиқ муқаддаслаштирилади. Ер, сув, ҳавони булғаш, оловга тупириш энг оғир гуноҳ саналади.

«Авесто» аввалги динларда расм бўлган инсонларни қурбонлик қилишни қатъиян ман этади ва уларнинг дахлсизлигини ҳимоя қилади. Зардуштийлар динида таъкидланадики, одамзод яшашга ҳақли бўлиб, бу ҳуқуқдан уни маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир.

Зардуштийлик динида олов муқаддаслаштирилган бўлиб, у инсоннинг бахту-саодати рамзи сифатида улуғланган. Шу боис аждодларимизнинг кўплаб тўй-томошалари, хурсандчилик маросимлари олов ёқиш, унинг атрофида кенг давра қуриш билан боғлиқ ҳолда ўтказилган. Бу одатларнинг баъзилари ҳозиргача ҳам сақланиб қолган. Шаҳарлар, аҳоли манзилгоҳларининг энг гавжум жойларида махсус қурилган оташкадалар бўлиб, улар доимо зиёратчилар билан тўла бўлган.

Зардуштийлик таълимотига кўра, доимий фароғатли ҳаёт инсон учун узоқ нотаниш ҳаёлий жаннатда эмас, балки инсонлар яшайдиган шу тириклик дунёсида бўлади. Бу мақсад, маррага етиш учун эса одамлар жуда кўп мураккаб ва жиддий синовлардан ўтишлари керак бўлади.

Шундай қилиб, муқаддас «Авесто» китоби буюк ўтмишдошларимизнинг кенг қамровли ҳаёт тарзини, умрбоқий урф-одатлари, таълим-тарбияси, бошқарув тизимини ўрганишимизда муҳим дастуриламал манба бўлиб хизмат қилади. Унда умумбашарий ғояларнинг чуқур акс этганлиги сабабидан ҳам бу асар кенг ҳудудлар бўйлаб ёйилиб, Шарқу Ғарбда эътироф топиб, турли халқларнинг маънавий юксалишига ижобий таъсир кўрсатиб борган.

Ҳозирги мустақиллик шароитида ҳам бу таълимот ғоялари ўз таъсирчан аҳамиятини кўрсатиб, асл маънавиятимиз сарчашмаларидан бири сифатида халқимиз руҳиятини бойитиб боришга хизмат қилмоқда.

4. Ватанимиз халкларининг ажнабий босқинчиларга қарши озодлик кураши.

Мил. ав. VI аср ўрталарида Ахоманийлар давлати (мил. ав. 558-330 йиллар) қисқа давр ичида қадимги форс подшоҳлари хонадони – ахоманийлар вакили Кир II асос солган. Ҳинд дарёсидан Эгей ва Ўрта денгизгача бўлган оралиқдаги Осиё мамлакатларини, шунингдек Миср, Ливия ва болқон ярим оролининг бир қисмини босиб олади. Кир II Ўрта Осиё ерларига юриш қилишга махсус тайёргарлик кўради. Кирнинг Ўрта

Осиёга ҳарбий юришлари мил. ав. 545-539 йилларга тўғри келади. Кир II нинг Ўрта Осиё ҳудудларига иккинчи юриши мил. ав. 539-530 йилларни ўз ичига олади. Ўрта Осиёнинг табиатан эрксевар, юртпарвар халқлари, қавм-қабилалари аҳоманийларга бўйсунмаслик учун ўз она замини, диёрини ҳимоя қилиб мардонавор кураш олиб борганлар. Бу эса Кир II ни қайта-қайта бу ҳудудга катта қўшин билан бостириб келишга мажбур этган. Аҳоманийлар подшосининг юришига доир бир қатор ишончли маълумотлар Юнон ва Рим муаллифларидан Геродот, Юстин, Страбонларнинг ёзувларида кўп учрайди. Кирнинг массагетлар юртига бостириб бориши, Эрон шоҳи билан массагетлар маликаси, мард ва жасур аёл Тўмарис ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ўзаро уруши, унинг якунларига оид Геродот маълумотлари алоҳида эътиборга лойиқдир.

200 минглик катта жанговар қўшин тузиб Тўмарис юртига келган Кир II ҳарбий маҳоратда мислсиз бўлган массагет қабилаларини очиқ жангда енгиш қийинлигини ҳис этиб, аввалда турли ҳийла-найранглар ишлатишга уриниб кўради. Шу мақсадда Тўмарис ҳузурига элчилар юбориб, гўё ўзини маликага жазман эканлигини ва шу боис унга уйланмоқчилигини билдиради. Бу найранг натижасиз чиқади. Кир II шундан сўнг яна ҳийла ишлатиб, Тўмариснинг мард, жасур ўғли Спарганисни асирга олади ва оқибатда у ўзини ҳалок этади. Ягона фарзандидан жудо бўлиб ўртанган онанинг душманга бўлган ўтли нафрати ўн чандон ортади. Бунинг устига элу-юрт эрки, озодлигини ҳар нарсадан аъло билган Тўмарис Кир қўшинига қарши ҳаёт-мамот жангига ҳозирлик кўради.

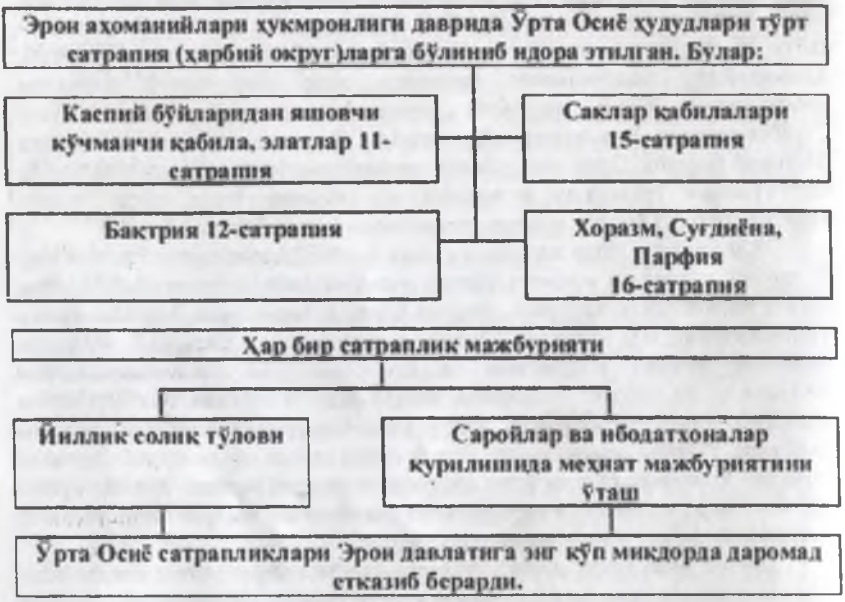
Бутун вужудлари ила ғанимларга қарши нафрат олови билан ёнган массагет қўшинлари босқинчиларга қарши жангга ташланишади. Ниҳоят, массагетлар ғалаба қозонадилар. Форс қўшинларининг катта қисми, жумладан Кир ҳам жанг майдонида халок бўлади. Бу милоддан аввалги 530 йилга тўғри келади.

Аҳоманийлар шоҳи Камбис II (530-522) ва Доро I (522-486) даврида Ўрта Осиё ҳудудлари босиб олинади.

Тарихий маълумотларга қараганда, Доро I 519-518 йиллардаги ҳарбий юришлари давомида сак қабилаларини енгиб, итоатга келтиришга мушарраф бўлади. Лекин бунга осонликча эришган эмаслар. Лоақал бу юртнинг оддий чўпони Широқ сингари мард шунқорларининг ажнабий босқинчилар билан жон бериб, жон олишиб, мардона курашганлиги бунинг ёркин исботи бўла олади.

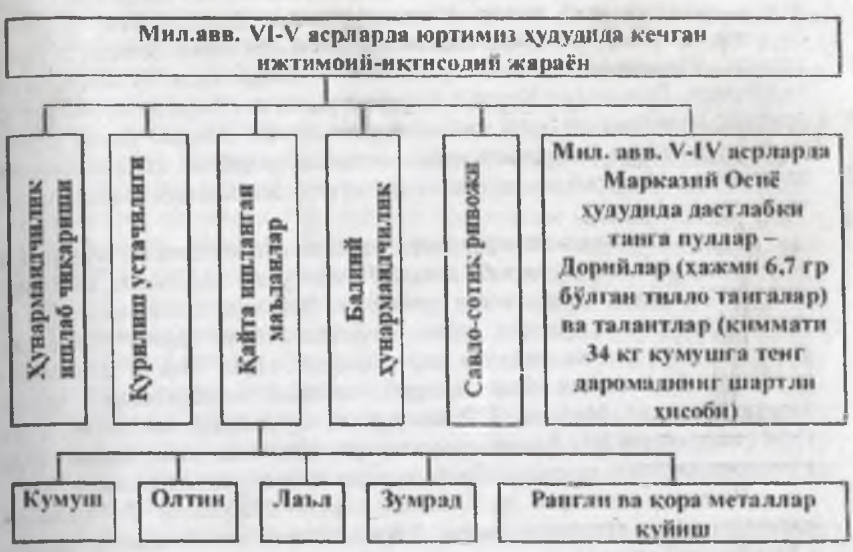
Эрон аҳоманийларига қарши Ўрта Осиёнинг Парфия, Марғиёна ҳудудларида, Саклар ўлкасида кўплаб халқ қўзғолонлари юз бериб турган. Жумладан, Эрон ҳудудидан топилган Бихистун ёзувларида айтилишича, мил. ав. 522 йилда Марғиёнада кўтарилган кучли халқ қўзғолонига Фрада деган шахс етакчилик қилган. Доро I қўшини қўзғолончилардан қонли ўч олади. 55 минг қўзғолончилар қатл этилади, 7 мингга яқин киши асир олинади. Фрада ҳам қўлга олиниб қийнаб ўлдирилади.

Буларнинг ҳаммаси маҳаллий халқларнинг ажнабий босқинчилар зулмига бўйин эгмай, ўз эрки, озодлиги йўлида тинимсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади.

Мил.ав. VI-IV асрларда ҳам Ўрта Осиёнинг Бактрия, Суғдиёна, Марғиёна ва Хоразм воҳаси ҳудудларида сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданияти тўхтовсиз ривожланишда давом этган.

Ўлканинг ўша даврдаги асосий қон томирлари ҳисобланган Самарқанд (Афросиёб), Марв, Бақтра, Ерқўрғон, Қизилтепа, Кўзаликир сингари шаҳарлари ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказлари сифатида қадимги аждодларимиз ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Бу даврда зарб этилиб, муомалага чиқарилган дастлабки танга пуллар ҳам шаҳарлар ҳаётининг ўсганлигидан гувоҳлик беради.

Ўрта Осиё халқларининг юрт озодлиги ва мустақиллиги йўлида олиб борган курашлари пировард оқибатда ўз самарасини бермай қолмади. Мил. ав. тўртинчи асрга келиб Эрон аҳоманийлари хокимияти кучсизланиб, заифлашиб қолади. Бундай шароитда биринчи бўлиб Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлади. Уста дипломат, моҳир сиёсатчи **Фирасман** Хоразм мустақиллигини қўлга киритиб, уни мустаҳкамлай борди. Ўлканинг бошқа ҳудудларида ҳам маҳаллий халқларнинг Эрон аҳоманийларидан юртни озод қилиш борасидаги қатъий кураш ҳаракатлари авж олиб борди. Бирок, афсуски, ўлкамиз халқларини бу даврда тарихнинг яна оғир синовлари кутмоқда эди.

Антик дунё тарихида македониялик **Искандар Зулкарнайн** (Александ, Македония подшоси Филип II нинг ўғли) оламга довруғ таратган жаҳонгир ҳукмдорлардандир. Юнонистон, Кичик Осиё, Арабистон ҳудудларини қудратли ҳарбий куч билан эгаллаб, ўша жойларда ўз ҳукмронлигини ўрнатган Искандар мил. ав. 331йил октябрида Гавгамела ёнида (шимоли-шарқий Месопотомия) бўлган жангда Эрон қўшинларини енгади. Эрон подшоҳи Доро III Искандардан узил-кесил енгилиб, мамлакат шаркига, Бақтрияга қочади. У ерда эса Бақтрия сатрапи Бесс томонидан ўлдирилади. Тез орада Искандар қўшини ортиқча қаршиликсиз Бақтрия пойтахти - Бақтра (хозирги Балх) шаҳрини ҳамда Аорн, Драпсак сингари мустаҳкам қалъаларни эгаллайди. Кўп ўтмай Бесс қўлга олиниб, қатл этилади. Мил. ав. 328 йилда Хоразм шоҳи Фарасман бақтрадаги Искандар қароргоҳига ташриф буюради ва иттифоқчилик битими имзоланади. Шу

боисдан Искандар Хоразмга юриш қилмайди. Мил. ав. 329 йилда Окс (Аму) дарёси соҳилига етиб келган Юнон қўшинлари дарёдан ўтиб Навтака (хозирги Қашқадарёнинг Кеш-Шаҳрисабз воҳаси)га кириб боради. Эндиги ҳаракат йўналиши Суғдиёна пайтахти - Мароканда (Самарқанд)га қаратилади. Рим олими Курций Руфнинг маълумот беришича, Искандар армияси Марокандани унча қийналмасдан ва кам талофат билан ишғол этган ва «шаҳарда ўзларининг гарнизонларини қолдириб, яқин атрофдаги қишлоқларни ёндириб ва вайрон этиб», сўнгра эса шимоли-шарққа қараб ҳаракатланганлар.

Бироқ Марокандадан сўнг юнон-македон қўшинларининг юришлари ниҳоятда қийин ва мураккаб кечди. Чунки улар эндиликда маҳаллий халқнинг қудратли қаршилигига дуч келди. Искандар босқинидан, унинг юртга солаётган қирғини-ю, зулм, асоратидан кўзи ғафлат уйқусидан очилган, эрк, озодлик қадрини ҳар нарсадан афзал билган она замин кишилари бир ёқадан бош чиқариб, ажнабий истилочиларга қарши ҳаракатга келади. Мил. ав. 329 йил кузида Суғдиёнада бошланиб, Ўрта Осиё минтақасининг бошқа ҳудудларида кенг акс садо берган халқ қўзғолони юртимиз озодлиги тарихида чинакам янги саҳифа ёзган.

Искандар тажовузи ва зулмига қарши кўтарилган бу оммавий ҳаракатга сўғд халқининг мард ўғлони Спитамен бошчилик қилди. Сўғдиёна ва Бақтрияда маҳаллий халқларнинг чуқур ишончини қозонган, катта ҳарбий салоҳият соҳиби Спитамен халқдан лашкар тузиб, дастлаб Искандарнинг Марокандада қолдириб кетган ҳарбий гарнизонига ҳужум қилиб уни янчиб ташлайди. Бу хабар ерли аҳолига катта руҳий қувват бағишлаб, унинг ажнабийларга қарши фаол курашига туртки беради. Искандар ўз қўшинининг бир қисмини қўзғолончиларга қарши Марокандага йўллайди. Бу даврда Искандарнинг ўзи Яксарт (Сирдарё)нинг чап соҳилидаги шаҳарлар ва аҳоли турар жойларини бўйсундириш учун оғир жанглар олиб бораётган эди. Ажойиб жанг тактикасини қўллаган Спитамен Искандар лашкари Марокандага яқинлашиб келаётганини эшитгач, дарҳол шаҳарни тарк этиб, Политимет (Зарафшон) дарёсининг қуйи оқими томон жанг қилиб чекинади. Сўнгра бу ердаги даштли кўчманчиларнинг отлиқ аскарлари билан қўшилиб кутилмаганда қарши ҳужумга ўтади. Бундан саросимага тушган юнон қўшини катта талофатга учраб, қолган-кутган жангчилари билан шаҳарга чекинади. Спитамен Марокандани қамал қилади. Бундан хабар топган Искандар Сирдарё бўйидаги ҳужум ҳаракатларини вақтинча тўхтатиб, ўзи қўшинга бош бўлиб Спитаменга қарши юриш бошлайди. У Марокандага етиб келганида Спитамен кучлари аллақачон бу жойни тарк этиб, Сўғдиёнанинг чўллик қисмига чекинган эди. Искандар Спитамендан ўч ололмагач, бутун қаҳр-ғазабини Зарафшон аҳолисига қаратади. У Спитамен кучларини таъқиб қилиб, Марокандадан чўлли ҳудудлар томон борар экан, йўл-йўлакай 120 мингдан зиёд тинч аҳолини қириб ташлагани тарихий манбаларда учрайди.

Бироқ у бари-бир маҳаллий халқларни ўзига узил-кесил бўйсиндира олмайди.

Искандар Доронинг юз минглаб мунтазам лашкарларига қарши жанг олиб боришдан кўра Спитамен бошчилигидаги қўзғолончиларга қарши курашиш қийин эканлигини тушуниб етади. Негаки, ерли аҳоли ўзининг ҳар бир қарич тупроғи, дарё-кўли, қир-адири, қояси учун душман билан жон бериб, жон олишиб курашган. Искандар армиясининг енгилмаслиги тўғрисидаги афсоналар ҳам бизнинг юртимизда барҳам топди. Охири шундай бўлиб чиқдики, Ўрта Осиё ерларини куч, қурол билан енга олмаслигига кўзи етган Искандар ақлу заковат, ҳийла йўли билан иш тутиб, маҳаллий аҳолининг юқори табақаси, зодагонлари билан умумий тил топишга, ерли халқнинг миллий удумлари, урф-одатлари, маросимларини қабул қилишга мажбур бўлади. Шундай йўл билан Сўғдиёна улуғларидан Оксиарт, Хорнен деган маҳаллий аслзодалар унинг томонига ўтади. Искандарнинг Оксиартнинг гўзал қизи Рахшанак (Роксана)га уйланиши эса қариндошлик алоқаларининг кучайишига хизмат қилади. У халқ қаҳрамони Спитаменни қўлга тушириб, уни жисмонан йўқ қилишда ҳам маҳаллий зодагонлар хизматидан фойдаланади.

Спитаменнинг тез орада ўлдирилиб, унинг боши Юнон подшоҳига тортиқ қилинганлиги факти ҳам қўзғолончи кучлар ўртасида бирликнинг бўлмаганлиги аломатидир. Шунга қарамай ажнабий босқинчиларга қарши халқ ғалаёнлари 327 йил бошларига қадар давом этди. Гарчанд Спитамен бошчилигидаги кенг оммавий халқ ҳаракати охир-оқибатда мағлубиятга учраган бўлсада, у улуғ аждодларимизнинг мардлик жасоратини, элу-юрт ҳурлиги, озодлиги йўлидаги фидойилигини ёркин намоён этди.

Шундай қилиб, муттасил уч йил давом этган шиддатли жанглу жадаллардан сўнг Искандар Бақтрия, Суғдиёна ва Уструшонанинг фақат бир қисминигина итоат эттириб, бу ҳудудларга ўз ишончли одамларини, ўзига содиқ суғдлик Оропийни Суғдиёна ҳокими этиб тайинлаб, ўзи мил. ав. 327 йилда Ҳиндистон томон қўшин тортади.

Юнон-Македон қўшинлари Ўрта Осиё ерларида шу қадар ҳолдан тойиб, ўзининг жанговорлик қобилиятини йўқотдики, бунинг оқибатида улар шимолий Ҳинд ерларига аранг кириб бордилар. Бу ҳолатни тан олган Искандар тез орада Ҳиндистондаги уруш мақсумини тугатиб, орттa, икки дарё оралиғидаги Бобил шаҳрига қайтиб кетишга буйруқ беради. Антик дунё олимларининг якдил таъкидлашича, Юнонлар подшосининг бу буйруғи руҳан чўккан унинг бутун қўшинида катта қониқиш билан қарши олинган экан.

Шундай қилиб, бутун ер юзини эгаллаб, дунё ҳукмдори бўлишга даъво қилган Искандарнинг шарқий юришлари охир - оқибатда кўзланган юксак натижаларсиз тугади. Унинг ўзи мил. ав. 323 йилда Бобилда ҳаётдан кўз юмади. Айниқса унинг кўп сонли лашкарларининг Ватанимиз сарҳадларида мислсиз халқ қаршилигига дуч келиб, сон-саноқсиз

қурбонлар бериши пировардида унинг жаҳонгирлик даъвосини пучга чиқарди.

Ўзгалар юртини зўрлик билан эгаллаш эвазига қудратли салтанат қуриш, бошқаларга ўз иродасини мажбурлаш ёхуд зулм-асоратни кучайтириш пировард натижада қандай хунук оқибатларга олиб келишини Искандар Зулқарнайн тимсоли яққол исбот этади. Тарихнинг бу аччиқ сабоғини ҳеч маҳал унутмаслик керак бўлади.

5. Бақтрияда давлат мустақиллигининг тикланиши.

Искандар вафотидан кейин (323 йил) мил. ав. IV аср охирларидан (312 й) то мил. ав. III аср ўрталаригача Туронзамин ҳудудлари алоҳида сатрапликлар (бекликлар) сифатида салавкийлар сулоласи томонидан идора этилади. Искандарнинг истеъдодли саркардаларидан бўлган Салавк ва унинг ворислари икки дарё оралиғи (Тигр ва Ефрат)дан тортиб то Ўрта Осиё, Хитойнинг ғарбий чегаралари, шимолий Ҳиндистонга қадар бўлган катта ҳудудларда ўз ҳукмронлигини амалга оширган. Юнонларнинг бу ҳудудларни бошқариши, уларнинг халқларини итоатда тутиши ғоятда мураккаб шароитларда кечган. Негаки, табиатан эрксевар Ватанимиз халқлари юнонлар зулми ва асоратига қарши тўхтовсиз кураш олиб борганлар. Бунинг оқибатида Салавкийлар давлати тобора заифлашиб, ичдан емирила боради. Мил. ав. III аср ўрталарига келиб Туроизамин халқлари салавкийлар ҳукмронлиги таъсиридан халос бўлишга ва ўз мустақил давлат тузилмаларини вужудга келтиришга муваффақ бўлади. Шу билан бирликда юнонларнинг шарқий ҳудудларда хийла узоқ давом этган ҳукмронлиги давомида юнон маданияти бу ҳудудларга ёйилиб ва айни пайтда Шарқ халқлари маданияти билан ўзаро сингишиб, бир-бирини бойитиб бордики, бу ҳол эллинизм номи билан машҳур бўлди. Эллинизм маданияти турли халқлар маданиятини ўзида мужассам этган илғор тарихий ҳодиса сифатида ўз даврида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Ватанимиз халқларининг салавкийларга қарши озодлик кураши муваффақиятли якун топгач, Бақтрия салавкийлар салтанатидан ажралиб чиқади ва мил.ав. 250 йилда унинг давлат мустақиллиги қайта тикланади. Унинг таркибига Бақтрия (ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё, Тожикистон жанубн), Суғдиёна (Зарафшон воҳаси), ҳозирги Афғонистоннинг шимолий, Туркманистоннинг шарқий ерлари – Марғиёна ҳам кирган. Бу давлатнинг Юнон-Бақтрия деб аталишининг боиси шундаки, унинг маркази Бақтрия ҳудудлари эди, ҳукмдорлари эса асосан юнон аслзодалари бўлган. Мустақил Юнон-Бақтрия давлати унга асос солган, ўзини шоҳ деб эълон қилган Диадот I, унинг ўғли Диодот II даврларида бир мунча юксалади. Бу жараён Евтидем I ва у бошлаб берган евтидимийлар сулоласи бошқаруви даврида янада кучаяди. Бақтрия давлати сарҳади кейинчалик Шарқий Туркистон, Шарқий Эрон, шимолий-ғарбий Ҳиндистон, Синд ўлкаси

ҳудудларигача кенгайган. Унинг хўжалик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳам анча юксак даражага кўтарилганлигидан гувоҳлик беради. Шимолий Афғонистоннинг Ойхонум, Тожикистоннинг Кўҳнақалъа, Қайкободшоҳ, Сурхондарё вилоятининг Далварзинтепа, Зартепа ва бошқа жойларида олиб борилган археологик тадқиқотлар кадимда бу шаҳар - қалъаларда тўлақонли ҳаёт тарзи ҳукм сурганлигидан, уларда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва бошқа касб турлари равнақ топганлигидан далолат беради. Шу боисдан ҳам Юнон олими Юстин Юнон-Бақтрияни минг шаҳарли давлат деб бежиз таърифламаган. Бу давлатнинг пойтахти Бақтра номи билан аталган. Бу шаҳар халқаро карвон савдоси - Буюк Ипак йўлининг муҳим чорраҳасида жойлашганлигидан, унда савдо-ҳунармандчилик соҳалари бир мунча ривож топган. Мамлакатнинг Эрон, Хитой, Ҳиндистон, сингари ўша даврнинг ривожланган давлатлари билан олиб борган савдо-тижорат муносабатлари асосан мана шу шаҳар орқали ўтган. Шунингдек, эски Термиз, Марв, Кайкободшоҳ, Кўҳнақалъа, Мароканда (Самарқанд) сингари шаҳарларнинг ҳам савдо-сотиқнинг йирик марказлари сифатидаги мавқеи юксак бўлган.

Юнон-Бақтрия давлати ўзининг пул бирлигига эга бўлган. Олтин, кумуш ва мисдан танга пуллар зарб этилиб муомалага чиқарилган. Бундан ташқари бу мамлакатда турли хил дон экинлари, серунум ерларида узумзор боғлар кўп бўлган, шарбатли мевалар етиштирилган. Бу ҳол унда деҳқончилик маданияти ўсганлигидан, сунъий-суғориш иншоотлари тизими кенг тармоқ отганлигидан яққол далолатдир. Гарчанд Юнон-Бақтрия давлатида қулдорлик муносабатлари мавжуд бўлса-да, бироқ унда эркин деҳқон жамоалари меҳнати салмоқли роль ўйнаган. Бу эса ишлаб чиқариш жараёнларининг нисбатан тез ўсишига, шаҳарлар ҳаётининг ривожланишига муҳим туртки берган.

Милоддан аввалги II аср ўрталарига келиб бир қатор ички ва ташқи вазият тақозоси билан юз берган кескин ўзгаришлар оқибатида Юнон-Бақтрия давлати тушкунликка юз тутди. Бунинг муҳим сабабларидан бири- қўшни Парфия давлатининг кучайиб кетиши ва ўз ҳудудларини Юнон-Бақтрия ҳисобига кенгайтиришга интилиши бўлди. Бу ҳол Юнон-Бақтрия давлатини мушкул аҳволга солиб қўйди. Тез орада Ҳинд ерлари ҳамда Суғдиёна унинг таркибидан ажралиб кетди. Мамлакатнинг шимолий ва шарқий ҳудудларига эса шарқдан келган кўп сонли катта юэчжи қабилаларининг ҳужуми кучайиб, улар аста-секин Фарғона, Сурхондарё ҳудудлари сари силжий боради. Бунинг натижасида 120 йилча мустақил давлат сифатида мавжуд бўлган Юнон-Бақтрия давлати халокатга учради.

Ўрта Осиёда салавкийлар ҳукмронлигининг инқирози натижасида мил. ав. III аср ўрталарида вужудга келган мустақил давлатлардан яна бири Парфиядир. Бу давлатга парн Гиркания (Каспий) денгизининг жанубий-шарқида яшаган қабиласининг йўлбошчиси Аршак асос солган. Аршакийлар сулоласининг узоқ ҳукмронлиги унинг номи билан боғлиқ. Бу

давлатнинг илк пойтахти ҳозирги Асхабод шаҳри яқинидаги қадимги Нисодир. Бу шаҳар харобаларидан топилган жуда кўплаб ноёб топилмалар, асори атиқалар қадимги Парфиянинг ўз даврида анча тараққий этган, моддий ва маънавий маданияти юксалган давлатлардан бири бўлганлигидан давлолат беради. Моҳир саркарда, уста дипломат Аршак Парфияни довруғли давлатга айлантириш билан бирга унинг ҳудудларини кенгайтиришга ҳам салмоқли ҳисса қўшган.

Аршак авлодларидан Митрадат I даврида (мил. ав. 170-138 й) бу давлат салавкийлар ва Бақтриянинг катта ҳудудларини ўзига қўшиб олади. 155 йилда Мидия подшолиги босиб олинади. Мил. ав. 147 йилда эса машҳур Бобил шаҳри ҳам эгалланади. Митрадат II даврига келиб (мил.ав. 123-88) Парфия давлати қудрати бениҳоя кучайиб, у Рим империясининг Шарқдаги асосий рақобатчисига айланади. Давлат ҳудудлари ғарбга томон кенгайиб борганлигидан, унинг пойтахти ҳам Ктезафон шаҳрига кўчирилган. Мил. ав. 40 - йилларда Кичик Осиё, Сурия ва Фаластин ерлари ҳам Парфия қўл остига ўтган. Бироқ тез орада Рим империяси бу ҳудудларда ўз таъсирини қайта тиклашга муваффақ бўлган. Бунинг сабаби Парфия давлати ичида вужудга келиб кучая борган маҳаллий бошбошдоқлик, сулолавий низолар, сўнгра кўчманчи аланларнинг хужумлари - булар пировард оқибатда унинг ички заифлашувига, сиёсий беқарорлигининг кучайишига сабаб бўлди. Боз устига тўхтовсиз давом этган ташқи ва ички урушлар мамлакатни ҳолдан тойдириб, уни халокатга дучор этди. Милоднинг 207-222 йилларида Парфия ҳукмдори бўлган Вологес V даврида салтанат иккига, яъни Месопотомия ва Мидия давлатларига ажралади. Худди шу даврда Форс ҳудудларида янгидан вужудга келиб қудрати ошиб бораётган Эрон сосонийлари давлати тез орада Парфияга ҳал қилувчи зарбалар бериб, унинг ерларини ўз таркибига киритади. Бу милоднинг III асри 20 йилларида содир бўлади.

6. Милоддан аввалги III-II асрларда Қанг ва Даван давлатлари

Ўрта Осиё юнон-македон истилоси ва салавкийлар сулоласи ҳукмронлигидан кейин мил. авв. III аср бошида ҳозирги Тошкент воҳасида ва Сирдарёнинг ўрта ва шимолий оқими ҳудудларида Қанг давлати вужудга келган. Бу давлатнинг этник таркибини турли қабила, элатлар ташкил этган. Унда етакчи қангарлардан ташқари катарлар, камарлар, тоҳарлар, апасшаклар, асийлар ва бошқа қабила, уруғлар ҳам ёнма-ён истиқомат қилганлар. Мил. авв. II-I асрлар Қанг давлатининг энг кучайган даври эди. Шу даврларда Қанг бир қатор вилоятларни ўз тобелигига бўйсундирган эди. Хитой солномаларида бу вилоятларнинг 5 та номи тилга олинади. Булар – Сусйе (Кеш-Шаҳрисабз), Фуму (Зарафшон водийси), Юни (Тошкент вилояти), Ги (Бухоро воҳаси), Юсгян (Урганч шаҳри ва вилояти).

Мил. авв. II-I асрларда Орол денгизининг шимолий шарқидаги Янцай (Ҳозирги Қизил Ўрда) ва Янь ерлари ҳам қанғарлар тобелигида бўлган.

Шундай қилиб, ўз даврида Қанғ давлати Ўрта Осиёда йирик давлатга айланган эди.

Бу давлатнинг йирик шаҳарлари сирасига Арис дарёси соҳилидаги Ўтрор ва ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон тумани ҳудудида жойлашган Канка (Қанғиз) шаҳарлари киради. Бу шаҳарлар ўша давр шаҳарсозлигининг юксак намуналарини ўзида мужассамлаштирган. Қанғ давлатини бошқаришда подшоҳнинг роли ва ўрни катта бўлган. Шу билан бирликда давлат ва жамият ҳаётига оид кўплаб муҳим масалаларни ҳал этишда уруғ ва қабила оқсоқолларидан иборат Олий Маслаҳат кенгашининг мавқеи ҳам алоҳида ўрин тутган. Бинобарин, подшоҳ ўз ички ва ташқи сиёсатини юритишда кенгаш билан маслаҳатлашган. Вилоят бошлиқлари туркий мақомда жобу ёки ёбғулар деб аталганлар. Улар ўз ҳудудларини бошқаришда бир мунча мустақилликка эга бўлиб, марказий ҳокимиятга бож тўлаб турганлар. Қанғ ҳукмдорлари минтақадаги сиёсий вазиятга ҳам фаол аралашиб, ундаги мувозанатни сақлаш бобида изчил сиёсат олиб борганлар. Айниқса улар Хитойга нисбатан мустақил сиёсат юритганлар. Шунинг учун ҳам Қанғ давлати ўз қўшнилари - Даван, Қашғар, Ёркент сингари мустақил ҳудудларга нисбатан Хитойнинг даъвоси ва истилочилик юришларига кескин қарши чиққан ва лозим бўлганда ўз ҳарбий кучлари билан уларга ёрдамга келган. Мамлакат аҳолисининг асосий таркибини туркий этнослар ташкил этган. Уларнинг анча қисми ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Аҳолининг маълум қисми кўчманчилик билан шуғулланган. Дарё ва сойларга туташ воҳаларда деҳқончилик маданияти ривожланган. Шаҳарларда савдо-сотиқ, ҳунарманчилик ривож топган. Маҳаллий ҳунармандлар тайёрлаган уруш қуроллари (қилич, ханжар, ойболта, ўткир учли найзалар ва б.), хўжалик асбоб-ускуналарига талаб - эҳтиёж катта бўлган. Қорамозор, Қурама ва Чотқол тоғларида темирчилик, мискарлик ҳунарини ривожлантириш учун керак миқдордаги мис, темир, сингари маъданлар қазиб олинган. Тошкент атрофидаги Оқтепа 1, Оқтепа 2, Чоштепа, Қовунчитепа, шунингдек Ўтрор, Сирдарё ҳавзасида топилган кўплаб ноёб далиллар Қанғ давлатида юксак моддий ва маданий ҳаёт тарзи мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Буни «Қовунчитепа маданияти» номи билан тарихга кирган қадимги маданият намуналари ҳам исбот этади. Қанғаликлар чорвачилиги ва йилқичилиги тўғрисида ҳам алоҳида фикр айтиш мумкин. Хитойликларни мафтун этган зотдор, тулпор отлар худди мана шу ҳудудда ва қўшни Даван яйловларида боқилган. Хитой солномачилари Қанғда чорва молларининг мўл-кўллигини, сут-қатиқларнинг ғоятда мазали ва тўйимлилигини таъриф этганлар. Қанға давлатининг халқаро карвон савдосидаги мавқеи ҳам баланд бўлган. Бунда Буюк ипак йўли алоҳида ўрин тутган.

III аср ўрталарида Қанг давлати заифлаша бошлади. Қанғ давлатидан биринчи бўлиб хоразм ажралиб чиқди. Хоразм давлатининг пойтахти дастлаб хозирги Тупроққалъа шаҳар ҳаробаларининг ўрнида бўлган. Хоразмшоҳ Африғ Кат шаҳрини қайта тиклаб, мустаҳкам қаср ва бинолар қурдириб, 305 йилда пойтахтни Катта кўчиради. Кумуш тангалар зарб эттириб, давлатни ҳар жиҳатдан мустаҳкам бошқаради.

Даван номи билан машҳур бўлган давлат Ватанимиз ҳудудидаги қадимги давлатлардан саналса-да, бироқ унинг ҳаққоний тарихи хусусида хозиргача тўла маълумотлар топилмаган. Хитойлик элчи Чжан Цян ёзма манбаларида Фарғона водийсидаги давлатни Даван (Да-юань) деб атаган. Ваҳоланки, Фарғона водийси ҳам аждодларимизнинг маданий ўтроқ ҳаёти кечган, ўз давлатчилигига эга мустақил ҳудуд сифатида Юнон-Бақтрия, Қанға сингари қадимги давлатлар билан тенглаша олишига ҳеч бир шубҳа йўқ. Буни мил. ав. II аср охирларида (128 йилда) бу ўлкага ташриф буюрган Хитой элчиси Чжан Цян ёзиб қолдирган эсдаликлар ҳам исбот этади. Манбаларда айтилишича, бу даврда Фарғонада 300 минг нафар аҳоли яшаган. Унинг 70дан зиёд катта-кичик шаҳарлари бўлиб, уларда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик юксак даражада ривожланган. Мамлакат пойтахти Эрши (хозирги Андижон вилоятнинг Марҳамат туманида жойлашган) ўз даврининг обод, кўркам ва аҳолиси гавжум шаҳарларидан саналган. Қадимги Ўзган, Косон ҳам Даванинг энг машҳур шаҳарлари сирасига кирган. Даван ҳудудида 10 дан ортиқ йирик деҳқончилик манзилгоҳлари мавжуд бўлиб, уларда ерли миришкор аҳоли шоли, буғдой ва бошқа деҳқончилик экинлари етиштириш билан шуғулланган. Буларга Аравонсай, Оқбўра, Султонобод, Кўрғонтепа, Андижонсой, Мойлисой, Улуғнор, Йилғинсой, Шаҳрихонсой каби деҳқончилик маконларини нисбат бериш мумкин. Хитой сайёҳи водийда узумчилик ниҳоятда ривожланганига, шу билан бирга ундан ноёб шарбат ва узоқ муддат сақланадиган, қуввати ўткир мусаллослар тайёрлаш юксак даражада йўлга қўйилганлигига алоҳида урғу беради. Давандаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг яна бир муҳим жиҳати - бу аёлларнинг жамиятда тутган мавқеининг алоҳидалигидир. Чжан Цяннинг эътирофича, бу ернинг эркаклари аёлларга алоҳида ҳурмат кўрсатганлар. Бошқача қилиб айтганда, хотин-қизларнинг ҳар қандай топшириғи эрлар томонидан бажарилиши шарт ҳисобланган. Давлат ҳукмдори мамлакат ҳаётига оид ҳар қандай ички ва ташқи масалаларни ҳал этишда Оқсоқоллар кенгашига, унинг маслаҳатлари ва йўл-йўриқларига суянган. Айниқса уруш ва тинчлик, элчилик алоқалари масаласида Оқсоқоллардан иборат Олий кенгаш алоҳида ваколатларга эга бўлган. Ҳукмдор буни эътироф этишга мажбур бўлган.

Хитой Фарғона давлатининг бой-бадавлат турмушига, унинг бойликларига кўз олайтириб, унга қарши бир неча бор катта қўшин тортиб бостириб келган. Чунончи, мил. ав. II аср охирларида (104 йилда) ва милодий I асрнинг 80-йилларида хитойликлар Даван давлатини ўзларига

бўйсундириш учун у билан шиддатли урушлар олиб борганлар. Давангиклар ўз қўшинлари-Қанға ва Кушонларининг ҳарбий ёрдами билан юрт мустақиллигини сақлаб қолишга муваффақ бўладилар. Ўрга Осиё ҳудудларини куч билан эгаллаш мумкин эмаслигини тушунган Хитой томони шундан сўнг Даван давлати билан шартнома тузади. Бунга кўра иккала давлат ўртасида дипломатик ва савдо-сотиқ муносабатларини йўлга қўйиш, жумладан, Фарғонанинг учқур аргумоқларини Хитойга сотишга келишиб олинади. Фарғона ҳудуди Ўрта Осиё ижтимоий сиёсий ҳаётида содир этилган кейинги муҳим ўзгаришлар жараёнида ҳам ўзининг нисбий мустақиллигини бир мунча сақлаб қолишга муваффақ бўлган.

7. Кушонлар сулоласи

Мил.ав. II асрнинг иккинчи ярмида, хитой манбаларида таъкидланишича, Шарқий Туркистон ҳудудларида яшовчи юэчжи қабилалари ўз қўшниси - ҳуҷлар тазйиқига учраб, уларнинг сиқувига бардош беролмай ғарбга томон силжийдилар. Юэчжилар Иссиққўл атрофида сак қабилалари билан тўқнашиб уларни жанубий-ғарб томонга сурадилар. Бироқ юэчжилар усун қабилалари зарбасига учраб жанубга силжиб мил. ав. 130 йилларда Суғдиёна ҳудудига кириб келадилар. Юэчжилар, Хитой тарихчиси Чжан Цян таъкидлашича, Суғдиёнадан Бақтрияга юрадилар ва Бақтриядаги юнонлар ҳукмронлигини ағдарадилар.

Хитой манбаларида таъкидланганидек, юэчжилар бешта сиёсий хонадонга мансуб эдилар: Гуйшуан (Кушон), Хюми, Шуанми, Хисе, Думи. Уларнинг ҳар бири қарийб 100 йилча алоҳида-алоҳида сиёсий куч, ҳокимлик бўлиб, ягона ҳукмдорга бўйсунмаган ҳолда фаолият юритадилар. Юнон манбаларида эса бу қабилалар тохарлар деб қайд этилади. Милоднинг I асрида Кушонлар хонадони бошлиғи Кужула Кадфиз (Киоцзюкю) барча юэчжи (тохар) қабилаларини бирлаштиради ва кушон подшолиги (Тохаристон) га асос солади.

Кужула Кадфиз қўшни ҳудудларга юриш уюштириб Суғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини забт этади. Шу тариқа, йирик давлат - Кушонлар салтанати ташкил топади. Кужула Кадфиз кейинчалик Қобул ва Қандаҳор ҳудудларини эгаллайди. Бу даврда мамлакат пойтахти Далварзинтепа (Сурхондарёнинг Шўрчи туманида) шаҳри бўлган.

Кадфиз I даврида зарб этилган тангаларда «Кужула Кадфиз Ябғу» деган ёзувлар учрайди. Унинг ўғли Вима Кадфиз подшолиги даври ҳам муҳим ўзгаришлар билан боғлиқ. Бу даврга келиб шимолий Ҳиндистоннинг бир қатор муҳим ҳудудлари эгалланади. Вима Кадфиз мамлакатда пул ислоҳоти ўтказиб, вазни 8 гр оғирликдаги олтин тангаларни зарб қилдириб муомалага чиқартиради. Бу эса халқаро савдода Кушонлар давлати обрўсининг кўтарилишига сабаб бўлади. Худди шу вақтда Рим империяси

билан савдо-сотиқ алоқалари кучаяди. Кушонлар салтанатининг энг кучайиши Канишка (78-123 йй.) даврига тўғри келади. Бу пайтга келиб Ҳиндистоннинг Пешовор, Панжоб, Кашмир ва бошқа марказий ҳудудлари, шунингдек, Фарғона, Шарқий Туркистоннинг анча қисми унинг давлати таркибига кирган эди. Бу даврда мамлакат пойтахти ҳам Пешоворга кўчирилган. Канишка мамлакат ички ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ва маънавий ўзгаришларни амалга ошириш баробарида ташқи сиёсатда ҳам ғоятда уддабуролик билан фаолият юритади. Унинг дин соҳасида ўтказган ислоҳоти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг даврида диний тенглик ва бағрикенгликка алоҳида эътибор берилган. Гарчанд бу вақтда маъбудалар ичида худо Нана алоҳида улуғланса-да, бироқ мамлакатнинг турли ҳудудларида маҳаллий аҳоли олдиндан эътиқод қилиб келган бошқа динлар эркинлиги ва даҳлсизлиги сақланиб қолди. Ҳатто зарб этилган олтин ва кумуш танга пулларда Будда худоси билан бир қаторда маҳаллий халқлар эътиқод қўйиб келган худолар - Анахита, Митра, Веретрагна, Вахш ва бошқаларнинг ҳам тасвирлари туширилганлиги бунга ёрқин далилдир. Бу даврда зарб этилган тангалар аввалгидек юнон тилида эмас, балки маҳаллий кушон - бақтрий тилида чиқарилганли алоҳида эътиборга лойиқдир. Бундай узоқни кўзлаб оқилона юритилган сиёсат Кушонлар давлатида турли аҳоли қавмлари, ижтимоий гуруҳлари ўртасида тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъминлашга хизмат қилган. Бироқ Канишкадан сўнг ҳокимиятга келган Васишка, Хувишка, Васудевалар даврига келиб Кушонлар давлати бир қатор объектив ва суъектив сабаблар орқасида аста-секин инқирозга учрай бошлаган. Айниқса III аср ўрталарига келиб қўшни давлат - Парфия ўрнида янгидан вужудга келиб, тобора кучая борган Эрон сосонийлари ҳукмдорларининг тўхтовсиз олиб борган уруш ҳаракатлари натижасида Кушон давлати зифлашиб, ҳудудлари кичрайиб борди.

Айни пайтда, 353 йилда Суғдиёнага Еттисув ва Шарқий Туркистондан ўз ҳукмдори Грумбат бошчилигида хионийлар номли кўчманчи қабилалар бостириб кирадилар. Хионийлар Кушонларга зарба бериб, Сирдарёдан то Амударё ҳавзасигача бўлган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатадилар.

Шу тариқа, жанубий-ғарбдан сосонийлар, шимолий-шарқдан хионийлар зарбасига учраган Кушонлар салтанати охир-оқибатда ҳалокатга учради.

Кушонлар сулоласи ҳукмронлиги даври кўҳна тарихимизда катта из қолдирган экан, буни унинг таркибига кирган ҳар бир ҳудуд ёхуд элатлар ҳаёти мисолида яққол кўрса бўлади. Унинг дастлабки пойтахти Далварзинтепа (Сурхондарё), унга туташ Ҳалчаён (Денов), Зартепа, Фаёзтепа, Қоратепа, Айритом (Термиз атрофлари) ва бошқалар Кушонларнинг энг ривож топган савдо-сотиқ, ҳунармандчилик соҳалари ўсган гавжум шаҳарлари ҳисобланган. Ўлкамизда сунъий суғоришга

асосланган деҳқончилик маданияти ниҳоятда тараққий этган, кўплаб суғориш иншоотлари барпо этилган. Суркондарё воҳасида Эски Ангор, Занг, Сўғддаги Дарғом каналлари шулар жумласидандир. Ватанимиз ҳудудида шаҳарсозлик, меъморчилик, ҳайкалторошлик, кулолчилик сингари ҳунармандчилик турлари юксак даражада тараққий этган. Буни кўҳна Тупроққалъа, Айритом, Термиз, Ахсикент шаҳарлари ўрнида олиб борилган тарихий тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Айни чоғда Кушонлар даврида моддий ва маънавий маданият ёнма-ён тарзда ривожланиб борган, деб хулоса чиқаришга тўла асослар бор.

Кушонлар даври маданиятининг муҳим, катта ютуқларидан бири шундаки, бунда турли қутб ва минтақада яшаган халқларнинг маданиятлари ўзаро яқинлашиб, бир-бирларини тўлдириб, бойитиб борган. Бу эса уларнинг бир бирлари билан турли-туман соҳаларда яқиндан ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик қилишларига кенг йўл очган, умумий юксалишига туртки берган. Масалан, Ҳиндистондан Ўрта Осиё ҳудудига Будда динининг кириб келиши ва ёйилиши, ўлканинг турли жойларида ҳашаматли Будда ибодатхоналарининг барпо этилиши, будда ҳайкаллари ва ҳайкалчаларининг яратилиши - булар улуғ аждодларимиз маънавий ҳаётидаги жиддий ўзгаришлардандир. Уларнинг тимсолида Ҳинд ва Ўрта Осиё халқларини бир-бирларига маънан яқинлаштирган муҳим омилни кўриш мумкин. Термиз, Айритом ва бошқа жойлардан топилган буддизмга оид ашёи далиллар, будда ибодатхоналари намуналари, ҳайкаллар, уларнинг юксак маҳорат билан яратилганлиги - булар Кушонлар даврида Ватанимиз ҳудудида моддий ва маънавий маданият ривож топганлигининг яққол ифодасидир.

8. Буюк ипак йўли

Илк бор Хитой ҳудудидан бошланиб ғарбга томон мингларча километр масофага чўзилган (12 минг км), Шарқ билан Ғарбни туташтирган бу ноёб савдо йўли улуғ аждодларимиз саъй-ҳаракатлари самараси ўлароқ умумбашарият тадрижий тараққиётида ёркин из қолдирган.

Буюк Ипак йўли тушунчасини биринчи бўлиб фанга таниқли немис олими Фон Рихтгофен олиб кирган. У XIX асрнинг 70-йилларида ёзган «Хитой» номли классик асарида бу терминни чуқур илмий асослаб берди.

Маълумки, Хитойнинг Сиан шаҳридан бошланган Ипак йўли Ланжоу орқали Дунхуанга (Шарқий Туркистон) келиб, бу ердан у иккига ажралади. Ипак йўлининг жанубий - ғарбий тармоғи Такламакон саҳроси (Мўғулистон) орқали Хўтанга, ундан Ёркентга келиб, ундан Балхга томон ўтади. Балхда йўл яна уч тармоққа ажралади. Ғарбий тармоғи Марвга, жанубий тармоғи Ҳиндистонга, шимолий тармоғи Термиз орқали Дарбент, Наутак ва Самарқандга томон йўналади. Ипак йўлининг шимолий-ғарбий

тармоғи эса Дунхуандан Бами, Турфон орқали Тарим воҳаси-Қашқарга боради. У ердан Тошқўрғон орқали Ўзган, Ўш, Кува, Ахсикент, Попга, Ашт орқали Хўжанд, Зомин, Жиззахга, сўнгра Самарқандга бориб туташади. Самарқанддан эса бу йўл яна давом этиб, Дабусия, Малик чўли орқали Бухоро, Ромитонга, ундан Варахша орқали Форобга бориб Амул шаҳрига ўтади. Амулда эса бу йўл Марвдан Урганч сари йўналган йўлга қўшилади. Марв шаҳри Ўрта асрлар даврида Буюк ипак йўли чорраҳалари кесишган энг муҳим ҳаётий нуқта бўлган. Энг муҳими шундаки, Буюк ипак йўлининг гарбдан келадиган савдо карвонларн, айтайлик. Италия, Испания ва бошқа Ўрта ер денгизи мамлакатларининг савдогарлари ҳам ўз молларини Тир, Дамашқ, Кичик Осиё, Эрон орқали яна Ўрта Осиёнинг йирик савдо маркази - Марвга олиб келар, шу ердан Шарқ томон йўлларини давом эттирардилар. Шу маънода Марвнинг турли динлар илдиз отган, турли маданиятлар туташган жой бўлганлиги алоҳида аҳамиятга моликдир.

Буюк Ипак йўли Шарқу Ғарбни боғловчи, турли мамлакатларнинг савдо-сотиқ, тижорат алоқаларининг энг асосий воситаси бўлганидан, бу йўналишда жойлашган давлатлар ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга, ёхуд бу борада ўз мавқеини мустаҳкамлашга интилганлар. Шу боис турли тарихий босқичларда турли давлатлар бунга интилиб, Буюк ипак йўли устидан ўз назоратларини ўрнатганлар. Масалан, мил. ав. VI-IV асрларда Эрон ахоманийлари, мил. ав. IV асрда эса македониялик Искандар, мил. ав. II-I асрларда Рим-Парфия давлатлари ўртасида бу боради қаттиқ рақобат кечган. Ёхуд Араб халифалиги вужудга келгунга қадар бу йўлнинг Эрон ва Сўғдиёна ҳудудларидан ўтган қисмида Эрон ва Сўғд савдогарлари етакчилик ролини ўйнаганлар. Араб халифалиги кучайиб, кўплаб ҳудудларни қўлга киритгач, бу йўл араб савдогарлари тасарруфига ўтади. Чингизийлар даврида Буюк ипак йўлининг тасарруфи бутунлай уларнинг қўл остида бўлади. Буюк Сохибқирон Амир Темур даврига келиб унинг қудратли салтанати вужудга келгач, Буюк ипак йўли сархадлари янгидан кенгайиб, катта миқёслар касб этиб, янада ривож топади.

Мил. ав. II аср бошларида Даван ва Қанғ давлатларига ташриф буюрган Хитой элчиси ва сайёҳи Чжан Цян сафаридан сўнг Хитой билан Ўрта Осиё давлатлари ўртасидаги дипломатик ва савдо-сотиқ алоқалари янги босқичга кўтарилади. Элчининг бу юртда кўрган-кечирганлари, айниқса узумчилик, вино тайёрлаш, рангли шишалар ишлаб чиқариш, заргарлик, зотдор, учқур отлар Хитой ҳукмдорларини қизиқтирган. Бу эса икки ўртадаги алоқаларга кенг йўл очган. Хитой Ўрта Осиёнинг зотдор отлари, рангли шишалари, заргарлик моллари, лаълига харидор бўлса, айни чоғда Хитойдан юртимизга кўпроқ ипак ва ипак моллари, чинни буюмлар, чой маҳсулотлари келтирила бошланган. Шунингдек, Ҳиндистондан ип газлама, зиравор ва доривор маҳсулотлар, гуруч, мушк анбар ва шу каби нарсалар келтирилган. Айни чоғда ўзбек диёридан бу мамлакатларга

қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, мевалар, чорва моллари, отлар, гиламлар, заргарлик маҳсулотлари, нафис жунли матолар чиқарилган. Ўрта Осиё ҳукмдорлари Буюк ипак йўлида савдо карвонларининг тинчлиги, хавфсизлиги ва уларнинг бехатар, мунтазам қатновини таъминлаш борасида ҳам доимий чора-тадбирлар кўриб борганлар. Шу мақсадда керакли нуқталарда, аҳоли сийрак бўлган жойларда карвонсаройлар, емакхоналар барпо қилинган, сув оладиган қудуқлар қазилган, чор атрофи шинам бино шаклига келтирилиб қурилган работу сардобалар тикланган. Ҳозирда ҳам Қизилқум, Мирзачўл, Малик чўли сарҳадларида ўтмиш архитектурасининг ноёб намуналари саналган шундай меъморий обидалар харобалари кўплаб учрайди.

Буюк ипак йўлининг шуҳрати айниқса XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда, яъни Амир Темур ва темурийлар даврида янада ортди. Соҳибқирон мамлакатнинг юксак ривожида халқаро савдонинг нечоғлик улкан аҳамият касб этишини билганлигидан, бу соҳани бутун чоралар билан ўстиришга алоҳида эътибор берган. Бунда юрт тинчлиги, улус фаровонлиги масалалари ҳар доим унинг диққат марказида турган. Шу боис улуғ Амир савдо йўлларини қўриқлаш, одамлар, мусофирлар, турли юрт савдогарлари манфаатларини босқинчилар, қарокчилар тажовузидан муҳофаза қилишни муҳим давлат аҳамиятига молик вазифалардан деб ҳисоблаган.

Амир Темур ташаббуси билан мамлакатнинг ҳар бир йирик шаҳарларида савдо карвонларининг кириши ва чиқишини назорат қилувчи давлат назорат хизмати ва махсус божхоналар ташкил этилган. Савдо карвонларидан молларнинг ҳажми, миқдорига қараб бож тўловлари ундирилган. Бу даврда пойтахт Самарқанд дунё савдогарларининг йирик марказига айланди. Унинг кенг кўчалари бўйлаб махсус қурилган муҳташам карвонсаройлар, савдо бозорлари, расталарида туну кун савдо-сотиқ ишлари тўхтамаган. Турли мамлакатлардан келган савдогарлар ўз молларини харидорларга сотганлар ёхуд ўзларига керакли молларни харид қилганлар.

Амир Темур ва унинг авлодлари замонида давлатлар ўртасидаги ўзаро савдо-тижорат алоқалари янги ҳудудий кенгликлар касб этиб бордики, бу бир томондан, юртимизнинг иқтисодий-маданий, маънавий юксалишини таъминлаган бўлса, иккинчидан, унинг хорижий эллар, халқлар билан яқинлашуви, ҳамкорлигига кучли туртки берди. Бу эса Буюк ипак йўли шуҳратининг янада ортишига олиб келди. Президентимиз И.А Каримов таъкидлаганидек, «Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда экаанликларини ҳис этди».[1] Шу тариқа, Амир Темур ва темурийлар даврида Буюк ипак йўлининг

[1] Каримов И.А. Буюкдкорлик йўлидан. Асарлар 4-жилд. Т., Ўзбекистон, 1996. 342-бет.

довруғи беқиёс катта бўлганлиги, у мамлакатларнинг умумий юксалишига, бир-бирлари билан яқиндан боғланишларига жиддий ижобий таъсир ўтказганлигига шоҳид бўламиз.

Буюк ипак йўли XVI асрдан эътиборан ўз аҳамияти ва ролини йўқотиб, тушкунлик сари юз тутди. Бу ҳолларни қандай сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Табиийки, бу жараён ўз-ўзидан, бир лаҳзада тўсатдан содир бўлиб қолгани йўқ, албатта. Бизнинг назаримизда, Буюк ипак йўли аҳамиятининг сўниб, пасайиб бориши бир қатор объектив ва субъектив сабаблар орқасида, тарихий жараёнларнинг мураккаб, зиддиятли кечиши давомида юз берганлиги шубҳасиз.

Биринчидан, Амир Темур ва темурийлар сулоласининг пировард оқибатда чуқур инқирозга йўлиқиши ва тарих саҳнасига бошқа ҳукмрон сулолаларнинг, чунончи, Шайбонийхонлар, Аштархонийлар сулоласининг чиқиши ҳамда уларнинг бошқарув усулининг ғоятда мураккаб кечганлиги, марказий ҳокимиятнинг кучсизланиб, мамлакат ҳудудларининг тарқоқ ҳолатга учраши ўз қобиғига ўралиши ва ҳоказо ҳоллар бу ҳудуднинг ташқи дунёдан тобора ажралишига боис бўлди.

Иккинчидан, Мовароуннаҳрга келиб ўрнашган ўзбек уруғлари, уларнинг амир-беклари, султонлари ўртасида ҳокимият талашиб олиб борилган ўзаро жанг жадаллар, доимий қон тўкишлар натижасида ўлка тобора иқтисодий бўҳронларга дуч кела борди, сиёсий беқарорлик авж олди. Мамлакат ғашқи давлатлар билан алоқалар боғлаш, иқтисодий, савдо-сотиқ бобида ҳамкорлик қилиш имкониятларидан маҳрум бўлди.

Учинчидан, илғор Европа олимлари, сайёҳлари томонидан XV-XVI асрлардан эътиборан бошланган буюк географик кашфиётлар, буларнинг натижасида жаҳоннинг турли қутблари томон янги, қулай сув йўлларининг очилиши, шу жумладан, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа шарқий-жанубий мамлакатларга томон шундай йўлларнинг кашф этилиши, булар Буюк ипак йўли шуҳратининг пасайиши ва сўниб боришга олиб келди.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлолга эришуви ва ўз мустақил давлатчилигига эга бўлиши унинг олдига кенг истиқбол уфқларини очиб берди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистон янгидан юз очиб, жаҳон афкор оммасининг нигоҳига тушди. Айни чоғда у БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида турли ижтимоий тузумдаги давлатлар билан ўзаро фойдали, манфаатли асосларда ҳамкорлик қилиш, алоқалар боғлашга муваффақ бўлди. Айниқса бунда Буюк ипак йўли анъаналарини янгидан тиклаш борасида ҳозирда жаҳон миқёсида олиб борилаётган давлатлараро ҳаракатда Ўзбекистоннинг алоҳида ташаббус кўрсатаётганлиги боиси ҳам мана шундандир. Зеро, қадимдан Шарқ билан Ғарбни бир-бирига боғлаган, халқаро савдонинг қайноқ, туташ нуқтаси ҳисобланган Ўзбекистон ҳудуди ва унинг қадимий шаҳарлари бугун ҳам мустақил давлатимизни кенг хорижий давлатлар билан боғловчи муҳим восита ролини ўйнамоғи айни муддаодир. «Қадим замонларда Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган Буюк

ипак йўли, -деб таъкидлайди Юртбошимиз. - Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтган. Бу ерда савдо йўллари туташган, ташқи алоқалар ҳамда турли маданиятларнинг бир бирини бойитиш жараёни жадал кечган. Бугунги кунда ҳам Европа ва Яқин Шарқдан Осиё-Тинч океани минтақасига олиб борадиган йўллар шу ерда кесишади».[1]

Шу боисдан ҳам мустақил Ўзбекистон Буюк ипак йўли анъаналарини бутун чоралар билан тиклаш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериб келмоқда.

Шунингдек, ЮНЕСКО раҳбарияти билан ҳамкорликда «Ипак йўли-мулоқот йўли» мавзусида ўтказилаётган амалий тадбирлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг сўнгги пайтлардаги фаол ҳатти-ҳаракатлари Шарқ ва Ғарбга ҳамда Жанубга бевосита чиқиш учун қулай йўлларга эга бўлиш, ўз маҳсулотларини жаҳон бозорига олиб чиқиш ва давлатлараро кенг мулоқотларга эришишга қаратилган. Ўзбекистон ўз миллий манфаатлари устиворлигидан келиб чиқиб, дунёга чиқишга, халқаро бозор учун рақобатбардош маҳсулотлар, моллар ишлаб чиқаришга ҳамда Ғарб билан Шарқ ўртасида азалдан давом этиб келган муҳим воситачилик - кўприклик ролини ўйнашга фаол интилмоқда. У шу олижаноб мақсадлар йўлида фаол изланишлар олиб бормоқда. Бу эса Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги позициясини янада мустаҳкамлаб, унинг нуфузи ва обрўсининг кўтарилиб боришга хизмат қиладп.

Синов саволлари

1. Ўрта Осиё шароитида илк давлат тузилмаларининг юзага келиши жараёни қандай тарихий шароитларда кечди?
2. Қадимги Хоразмнинг илк давлатчилик мақоми тўғрисида нималар дея оласиз?
3. Қадимги Бақтрия давлати, унинг ўзига хос ҳаёти хусусида гапириб беринг.
4. «Авесто» таълимоти қачон ва қандай тарихий шароитда яратилган?
5. «Авесто»да қандай ғоялар илгари сурилган?
6. Ахамонийларнинг юртимизга бостқини қачон ва қанақа мақсадларни кўзлаб амалга оширилган?
7. «Тўмарис» ва «Широқ» жасоратлари ҳақида сўзлаб беринг.
8. Фрада қўзғолони ҳақида нималарни биласиз?
9. Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга истилочилик юришларини уюштиришдан кўзлаган мақсадлари нима эди?
10. Спитамен бошчилигидаги халқ қўзғолони тўғрисида тушунча беринг.
11. Эллинизм маданияти нима ва сиз уни қандай талқин этасиз?
12. Юнон-Бақтрия давлати қачон вужудга келган?

---

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997. 227-228- бетлар.

13. Юнон-Бақтрия давлатини ҳалокатга олиб келган сабабларни гапириб беринг.
14. Парфия давлати ҳақида тушунчангиз?
15. Қанғ давлати қачон ва қайси ҳудудларда вужудга келган?
16. Қанғ давлатида бошқарув тизими қандай бўлган?
17. Даван (Фарғона) давлати ҳақида тушунча беринг.
18. Кушонлар давлатининг вужудга келишига оид қандай маълумотларни биласиз?
19. Кушонлар даврида Ўрта Осиё ижтимоий-иқтисодий ҳаётида қандай муҳим ўзгаришлар юз берган?
20. Кушонлар даври маданий ҳаётига оид қандай лавҳа, мисолларни айта оласиз?
21. Буюк ипак йўли Ватанимиз халқлари ҳаётида қандай ўрин тутган?
22. Амир Темур ва Темурийлар даврида Буюк ипак йўли шуҳрати нима сабабдан ортиб кетган?
23. Нима сабабдан ҳозирги даврда Буюк ипак йўли анъаналарини тиклашга Ўзбекистонда ва бутун дунёда алоҳида эътибор бериляпди?

III БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Таянч сўз ва иборалар: Уруғ, қабила, элат, халқ тушунчалари. Саклар. Массагетлар. Хоразмийлар. Бақтрийлар. Сўғдийлар. Парканаликлар. Корлуқлар. Яғмолар. Чиғиллар. Барлослар. Жалоирлар. Қўнғиротлар. Мангитлар. Қиётлар. Минглар. «Ўзбек» этноними. Миллий маданият марказлари.

1. Туронзаминда туркий халкларнинг азалий этнос эканлиги

Миллий истиқлолга эришганимиздан кейин ўзбек халқининг этнологияси, этник тарихини ўрганиш, хаққоний ёритиш тарих фанининг муҳим ва долзарб масалаларидан бирига айланди. Негаки, мустақиллик шарофати билан халқимизнинг ўз юрти, тили, маданияти, қадриятлари тарихини билишга, ўзлигини англашга қизиқиши ўсди. Фарзандларимиз тарих ижодкори бўлган ўз аждодлари кимлар бўлганлигини, ўзбек халқи қачон ва қандай шаклланганлигини чуқур англашни, билишни хоҳлайди.

Президентимиз И.А.Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида таъкидланганидек: «Ҳар қайси инсон мен шу миллат фарзанди эканман, менинг аждодларим кимлар бўлган, миллатимизнинг ибтидоси қайда, унинг оёққа туриш, тикланиш, шаклланиш жараёни қандай кечган, деган саволларни ўзига бериши табиийдир... Тарихий илдизини излаган одам, албатта, бир кун мана шундай саволларга дуч келади ва аминманки, тўғри хулосалар чиқаради».[1]

Кўплаб ишончли тарихий маълумотлар, манбалар, ашёи далиллар барча халқларнинг этник шаклланиши узоқ даврлар давомида, мураккаб тарихий шарт-шароитлар ва омиллар таъсирида содир бўлганлигини тасдиқлайди. Ўзбек халқининг шаклланиши ҳам узоқ тарихий жараён маҳсули бўлиб, унинг ўқ томирлари шу юрт заминида азал-азалдан яшаб, уни ўзига макон тутиб, чуқур илдиз отиб, муттасил моддий ва маънавий маданият намуналарини яратиб келган қадимий уруғ, қабила ва элатларга бориб қадалади.

Шу ўринда уруғ, қабила, халқ тушунчалари тўғрисида ҳам бир қадар тўхталиб ўтмоқлик жоиз бўлади. Негаки, улар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш, назаримизда, этник жараёнлар ўзгаришининг мазмун-моҳиятини тўғри тушунишда ғоятда муҳимдир.

Қадимдан қон-қариндошлик ришталари билан боғланган, бир томирга бориб тақаладиган, турмуш тарзи, яшаш шароити бир хил бир неча оилалар бирикувидан уруғлар ҳосил бўлган. Уруғ жамоасининг ўз етакчиси - оқсоқоли бўлган. Уруғ жамоаси ҳамма нарсада, ҳар бир масалаю саъй-ҳаракатларда оқсоқолнинг измида бўлган.

---

[1] И.А.Каримов. Асарлар. Т.7. Т.: Ўзбекистон, 1999, 136-137 бетлар.

Қабила ибтидоий босқичга хос этник бирлик бўлиб, қон-қариндошлик муносабатлари, бир неча уруғларнинг бирикуви натижасида ташкил топган. Қабиланинг ўзига хос тили, ҳудуди, қабила аъзоларининг ўзаро ҳамкорлиги, қабила номи, ўзига хос анъаналари бўлади. Қабила ҳаётига доир ишларга бошчилик қиладиган қабила оқсоқоли сайланган, муҳим масалалар бўйича қабила йиғинлари ўтказилган.

Қабилалар ўртасида этник, хўжалик, моддий ва маданий алоқалар ривожланиши натижасида улар қўшилишиб, бирлашиб кетадилар. Натижада уларнинг етакчи, нуфузли гурухи номи билан янги этник бирлик - элат ёхуд халқ шаклланади. Халқ ҳудудий, иқтисодий, тил ва маданий умумийлик асосида таркиб топади.

Қадимшунос олимларимиз томонидан археологик тадқиқотлар йўли билан ўрганилиб, исботланган қанчалаб далилли ашёлар бу ҳудудда яшаган улуғ ўтмишдошларимиз милоддан аввалги минг йилликлар мобайнида ибтидоий-жамоа тузумининг барча асосий босқичларини бошдан кечириб, истиқомат қилиб, ўзига хос ҳаёт тарзини яратиб келганлигидан далолат беради. Буни Хоразм, Сурхон, Зарафшон воҳаларида, Фарғона водийси ҳудудида олиб борилган қидирув ишлари, Марказий Осиё ҳудудида жойлашган 270 дан ортиқ тарихий ёдгорликлар тахлили ҳамда бошқа кўплаб муътабар далиллар ҳам тўла тасдиқ этади. Шуларга асосланилган бўлсак, милоддан аввалги минг йилликлар давомида бу заминнинг яшашга қулай, табиий шароитлари ўнғай бўлган жойларида яшаган ҳар хил маҳаллий уруғ, қабилалар деҳқончилик, чорвачилик, йилқичилик, овчилик, балиқчилик, ҳунармандчилик билан шуғулланиб келганлар. Масалан, дарё, кўллар атрофларида яшаган аҳоли асосан деҳқончилик ёхуд балиқчилик билан машғул бўлган бўлса, чўлли, адрли жойларнинг одамлари эса кўпроқ чорва, йилқи боқиш билан банд бўлганлар. Қадимий манбаларда айтилишича, ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудларида массагетлар, саклар, суғдийлар номи билан аталган қабилалар яшаганлар.

Таниқли этнограф олим К.Шониёзовнинг таъкидлашича, «Ўзбек халқи мазкур ҳудудда яшаган туб ерли этнослардан томир олган; иккинчи илдизи эса қадимги туркий халқлардан бошланган. Ҳар иккала илдизларнинг бирикиши - ўзаро синтез ўзбек элатини ва кейинчалик ўзбек халқини ташкил этган. Ҳар қандай халқ алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб маълум бир ҳудудда, маълум тарихий даврда шаклланади. Ўзбек халқи аждодлари ҳам элат бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудида ҳамда уларга туташ минтақаларда шаклланган»[1].

Эрон манбаларида Ўрта Осиёда яшаган сак (ёки шак) қабила уюшмаларининг 3 хил тоифаси тилга олинади:

[1] К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни Т.: Шарқ, 2001, 9-бет.

Қадимда Ўрта Осиёда яшаган сак қабилалари.	➢ Сака – Хаумаварга	Улар асосан ўлканинг шимолий-шарқий қисмида, яъни Мурғоб водийси, Амунинг юқори оқимида, Олой, Фарғона водийсида яшаганлар.
	➢ Сака - Тиграхауда	(Чўққи қалпоқ кийганлар). Улар Амунинг қуйи оқими ва Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимидан то Орол шимолигача бўлган кенг чўлли ҳудудларда жойлашганлар.
	➢ Сака-Тиай Тара-дарая	Каспий шимолида. Урал тог олди минтақаларида яшаганлар.

Бу қабилалар аҳолиси ҳам ўзига хос ижтимоий-иқтисодий ва маънавий турмуш тарзига эга бўлиб, нисбатан тўлақонли ҳаёт кечирган, келгуси насллар учун ўзларидан муносиб мерос қолдириш йўлида сай - ҳаракатларда бўлган.

Муқаддас «Авесто» китобида ҳам ватанимиз ҳудудида яшаган қавм, элатлар ҳақида кўплаб ишончли маълумотлар бор. Жумладан, унда Хоразм, Суғд, Бактрия сингари юртларнинг иқтисодий ва маданий-маънавий тараққиётда юксак даражада бўлганлиги қайд этилади.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида ва бошқа мўътабар манбаларда туркий этнослар Ўрта Осиёда яшовчи азалий қавм эканлиги таъкидланади. Шу боисдан бу ўлка қадимдан Турон деб аталиб келинади. Туроизаминдаги қўшни қардош элатлар ўзаро ҳамжиҳатликда яшаб, чуқур илдиз отиб бориш баробарида табиий зарурият тақозаси ўлароқ бир-бирлари билан қўшилишиб, бирикишиб ўзаро этник жараёнларни бошдан кечирганлар. Бу эса аста-секин бу ҳудудда туркий ва суғдийда сўзлашувчи икки тилли халқнинг шаклланиб боришида ўз ифодасини топган.

Ўрта Осиё аҳолиси тўғрисидаги маълумотларни юнон-рим тарихчилари асарларида ҳам учратамиз. Улар Қора денгизнинг шарқий ҳудудларида яшовчи қабилаларни умумий ном билан «скифлар» деб атаганлар. Геродот «бу халқлар қадимийликда мисрликлардан қолишмайди», деб қайд этади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи – массагетлар ва саклар хусусида кўпроқ эслатилади.

Айниқса она юрт тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш, уни ажнабий кучлар тажовузи ва босқинидан ҳимоя қилиш зарурияти турли қардош ва қондош уруғ, қабилалар элатларни бир-бирлари билан яқинлаштирган, дўстлаштирган, бир ёқадан бош чиқариб фаол ҳаракатларга чорлаган. Шу тарзда давом этган ўзаро яқинлик, биродарлик, ога-инилик туйғуси бу қавм, элатларни маънан, руҳан ва жисмонан бир жону бир тан бўлиб ўзаро интенсив этник жараёнларга киришиб боришларига боис бўлган.

2. Юртимиз ҳудудида кечган этник жараёнлар. Ўзбек халқининг шаклланиши

Ўзбек элатининг алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб шаклланишида ушбу элатнинг илк аждодлари бўлган туб ерли этник бирликлар, яъни икки тил (туркий ва эрон) туркумидаги қавмларнинг аралашуви алоҳида ўрин тутади. Икки тил гуруҳидаги этносларнинг аралашув жараёни сак-массагетлардан, улар яшаган ҳудудларга қиёсан айтганда хоразмийлар, бақтрийлар, суғдиёналиклардан бошланган. Антрополог олим Т.Қ.Ҳўжаевнинг тадқиқот хулосаларига кўра, юртимизда ҳозирги ўзбекларга хос антропологик қиёфа мил. авв. III-II асрларда шаклланиб бўлган. Кейинчалик шимолий-шарқий ҳудудлардан Ўрта Осиёга кўплаб туркий этник гуруҳларнинг кириб келиши ва маҳаллий аҳоли билан аралашув жараёни кучайиб боради.

Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярмида Шарқий Туркистон ҳудудларида яшовчи туркий этник гуруҳларнинг Суғдиёна, Бақтрия, Фарғона воҳаларига кириб келиши содир бўлади. Улар Хитой манбаларида юечжилар деб аталади. Юечжилар маҳаллий ҳукмдорлар устидан ғолиб келиб, ҳокимиятни эгаллайдилар ва милодий IV асргача давлат ҳокимиятини бошқарадилар. Бир неча асрлик бу тарихий жараён давомида юечжилар деб номланган туркий этник гуруҳлар маҳаллий аҳоли билан аралашиб, қўшилиб кетадилар.

Милодий IV-V асрларда Ўрта Осиё ҳудудига хионийлар, кидарийлар, эфталийлар номли туркий этник гуруҳлар кириб келадилар. Кушонлар сулоласи ағдарилиб, ҳокимият аввал кидарийлар, кейинроқ эфталийлар қўлига ўтади. Бу суронли тарихий жараёнда Ўрта Осиёда яна этник аралашув юз беради. Ташқаридан кириб келган бу туркий этник гуруҳлар маҳаллий аҳоли таркибига қўшилиб кетадилар.

Милодий VI аср ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиё ерларининг Турк хоқонлиги тасарруфига ўтиши билан боғлиқ ҳолда бу ҳудудда шарқдан турли туркий уруғ, қабилаларнинг келиб жойлашиши ва ўтроқлашиши жараёни янада кучаяди. Айни пайтда бу ерларда ўрнашган туркий этник гуруҳлар ўзларига хос кўчиб миллий анъаналар, удумлар ва маросимларни ҳам олиб келганлар. Бу эса, бир томондан, бу ҳудудда аҳолининг аралашиш-қўшилиш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатган, бу ерда азалдан яшаб келган аҳолининг туркий қатлами салмоғининг кўпайиб боришига боис бўлган. Иккинчи томондан, ўлка ҳаётида кечган бу тарздаги этник ўзгаришлар, шу ҳудудда яшаган халқларнинг бир-бирлари билан яқинлашиб, маданий-маънавий алоқаларининг ўзаро бойиб, тараққий этишига ижобий таъсир кўрсатиб борган.

Турк хоқонлиги ҳукм сурган VI-VIII асрларда юртимизнинг шарқий, хусусан Фарғона, Шош ҳудудларига туркий этносга мансуб уруғ, қабилаларнинг кириб келиши кучаяди. Уларнинг кўпчилигини қарлуқлар ташкил этарди. VII аср ўрталарига келиб Фарғона водийсининг шарқий ва марказий ерларида қарлуқлар мустаҳкам ўрнашиб оладилар. Шунингдек, Тошкент воҳасининг тоғли ва тоғ олди

туманлари аҳолиси таркибининг анча қисмини ҳам қарлуқлар ташкил этган.[1] Уларнинг кўпчилиги ўтроқ ҳаёт кечириб, турли хил хўжалик юритиш тизимини яратиб борганлар. Улар яшаган жойлар ўз орасталиги, ободонлиги, гавжумлиги билан ажралиб турган.

Еттисув кенгликларида, Чу водийси, Иссиққўл томонларда ҳам қарлуқларнинг катта қисми яшаган. Чу водийси атрофларида уларнинг нисбатан ривожланган шаҳар ва қишлоқлари мавжуд бўлиб, уларда иқтисодий ва маданий ҳаёт даражаси бир мунча юқори бўлган. Аҳолисининг анча қисми деҳқончилик, ҳунармандчик савдо сотиқ сингари касблар билан шуғулланган.

200 йил давом этган Турк хоқонлиги даврида Евроосиё кенглигида яшовчи бир қанча туркий қабилаларнинг бирлашиб бориши натижасида йирик қабила иттифоқлари, катта-кичик давлатлар вужудга келди. Хоқонликнинг барча ҳудуд аҳолисига тушунарли ёзув ва тил шаклланади. Хоқонлик даврида ташкил топган ўғиз, уйғур, қипчоқ, қирғиз ва бошқа этник уюшмалар ўрта асрлар давомида вужудга келган бир қанча элатларнинг шаклланишига асос солади. Ҳозирги кунда Евроосиёда мавжуд бўлган туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг этногенези хоқонлик даврилаги туркий дунё билан бевосита боғлик ва шунинг учун бу элатлар қондош халқлар ҳисобланади.[2]

X аср ўрталарида шарқий Туркистон, Еттисув кенгликларида яшаган қарлук, чигил, яғмо ва бошқа туркий қабилаларнинг Абдулкарим Сотиқ Буграхон бошчилигида Қорахонийлар номи билан аталган марказлашган йирик туркий давлатга бирлашуви туркий элатлар тарихий тақдирида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

X асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Қорахонийлар давлати ҳудудининг Туронзамин томон кенгайиб бориши ва бунинг натижасида Сомонийлар сулоласининг инқирозга юз тутиб, бутун Мовароуннаҳр бўйлаб Қорахонийлар ҳукумронлигининг ўрнатилиши жараёнида бу заминга шарқдан кўплаб туркий уруғ ва қабилаларнинг келиб жойлашиши содир бўлди

IX-X асрларда Мовароуннаҳр ҳудудларига келиб ўрнашган туркий элатлар

- Қарлуқлар
- Чигиллар
- Яғмолар
- Арғулар
- Тургешлар
- Уйғурлар
- Қирғизлар
- Ябақулар в.б.

Агар аввал бошда бу қавмларга мансуб аҳоли асосан Мовароуннаҳр ўлкасининг Фарғона водийси ёхуд Шош воҳаларига кириб келган бўлса, кейинчалик улар бу заминнинг бошқа ҳудудларида ҳам ўрнашиб, ўтроқлашиб

[1] Қаранг К.Шониёзов. Ўзбек халқининг жараёни, 145 бет.
[2] Батафсил маълумот олиш учун каранг. К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: Шарк. 2001. 151-189-бетлар.

борди. Бу ҳол, шубҳасиз, юртимиз аҳолисининг этник таркибида жиддий ўзгаришларга олиб келди. Бунинг натижасида ўлкада яшаб келган тубжой аҳоли таркиби, унинг турмуш тарзи, маънавий ҳаёти, миллий қадриятлари сезиларли ўзгаришларга рўбаро келди, муҳим янгиликлар билан бойиди. Айни чоғда аҳоли таркибида юз берган қўшилиш жараёни орқасида туркий этносларнинг салмоғи ва таъсири ортиб борди. Кириб келган туркий элатлар Туронзамин ҳудудини макон тутиб, бу ердаги ерли аҳоли билан қўшилишиб, уларнинг турмуш тарзи, удуми, урф-одатлари, маросимларини ўзлаштириш, қабул қилиш баробарида ўзларига хос кўплаб бетакрор удумлару қадриятларни, маънавият сарчашмаларини ўлка ҳаётига олиб кирди, сингдирди. Зотан, «Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир».[1] Шу тарзда ўзбек халқининг шаклланишида муҳим омил ҳисобланган маданий, маънавий, психологик умумийлик таркиб топади.

Энг муҳими, худди шу асрларда ўзбек адабий тили узил-кесил шаклланди. Ўзбек тилининг шаклланишида қарлуқ-чигил лаҳжаси муҳим ўрин тутди. Ўзбек тилида умумбашарий ғоялар ва қарашларни ўзида ифода этган кўплаб юксак умрбоқий асарларнинг яратилиши бунинг ёркин исботидир. Ўзбек тилининг юксак бадиий жарангдорлиги, бойлиги ва қудрати жиҳатидан ўша даврда кенг эътироф топган араб ва форс-тожик адабиётларидан сира қолишмаслигини кўрсатади. Хусусан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар»и сингари юксак инсонпарварлик ғоялари руҳи билан суғорилган бақувват асарлар бунга мисол бўла олади. Таниқли ёзувчи А.Иброхимов сўзлари билан айтганда, «Барча туркий халқлар даврасида фақат бизким, ўзбеклар биринчи ворис ўлароқ Аҳмад Яссавий шеъриятини аслиятида - бевосита ўқиймиз, чунки Аҳмад Яссавий тили ўзбек адабий тилининг халқчил ва ёркин намуналаридан биридир. Аҳмад Яссавий «Ҳикмати» барча ўзбеклар учун худди шу замонда ёзилгандек тушинарли ва яқимлидир».[1]

Шундай қилиб, ўлкамизда узоқ йиллар давомида юз берган этник жараёнлар натижасида ўзбеклар IX-X асрларда этник бирлик - халқ бўлиб шаклланадилар. Унинг асосини ўлкада муқим яшаб келган туб ерли аҳоли ташкил этади. Кириб келган туркий тилли этник гуруҳлар ҳам ўзбек халқининг шаклланишида қатнашган асосий компонентлар ҳисобланади. Лекин уларнинг сони маҳаллий аҳолидан кам бўлган, улар тургун аҳоли билан аралашиб, қоришиб кетганлар.

Кейинги даврларда ҳам шаклланган ўзбек халқи таркибига бошқа этник гуруҳларнинг кириб келиши ва қоришуви давом этди.

XIII асрда Мавороуннаҳр ва Ҳуросонда мўғуллар босқини ва ҳукронлиги давомида этник аралашув жараёни давом этди. Мўғуллар билан биргаликда уларга тобе қўшин юртлардан бир қатор туркий қавмлар-жалоирлар, барлослар, кавчинлар, арлотлар каби туркий уруғ, қабилалар бу ерга келиб ватан тотдилар. Жумладан, барлослар Кашкадарё воҳасига жойлашган бўлса, жалоирлар эса

[1] Каримов И.А. Асарлар 7-том, 146-бет.
[1] А.Иброхимов. Биз ким, ўзбеклар.-Т.: Шарк, 1999, 25-бет.

кўпроқ Оҳонгарон водийсида қўним топдилар. Кавчилар бўлса асосан Фарғона водийси, Кошғар ҳудудлари бўйлаб жойлашдилар. Арлотлар эса Сурхон воҳаси жанубида ва Афғонистоннинг шимолий минтақасида ўрнашиб, бу ҳудудларда яшовчи аҳоли таркибига сингиб кетдилар.

Ўрта Осиёга келиб жойлашган мўғул жамоалари ҳам аста-секин ўтроқ ҳаётга ўтиб, ўзларига нисбатан анча юқори маданиятга эга бўлган ерли аҳолининг урф-одатлари, удумлари, турмуш тарзи, мусулмон дини эътиқодларини қабул этиб, кўп ҳолларда улар билан аралашиб борди. Айниқса XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу ҳудудда мўғулларнинг исломни расмий дин сифатида эътироф этиши ва унга эътиқод қилиши, шунингдек, уларнинг ўтроқ ҳаётга ўтиб бориши, туркий (ўзбек) тилда тўлиқ муомала юритиши – булар ўзаро қўшилиш жараёнининг муҳим омили бўлди.

3. XV аср охири – XVI асрда ўзбек халқи таркибида юз берган муҳим ўзгаришлар. «Ўзбек» атамаси ва унинг кенг ёйилиши

Ўзбек халқи этник таркибининг эволюцион ўсиш жараёни XV аср охири ва XVI асрда яна муҳим ўзгаришларга дуч келди. Бу жараён мамлакатда ҳокимиятнинг Темурийлар сулоласидан Шайбонийлар сулоласига ўтиши билан боғлиқ ҳолда кечди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳокимиятни шайбонийлар сулоласи эгаллагач, бу ҳудудларга Дашти Қипчоқда яшовчи туркий халқлар, кейинчалик ўзларига ўзбек деган номни қабул қилган уруғ-қабилалар кириб келдилар. Баъзи манбаларда 92, бошқа бир манбаларда 96 та деб тилга олинувчи бу кўп сонли уруғ ва қабилаларнинг кириб келиши, ер-сув ва мулк олиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтиши, мамлакатни бошқариш жиловини марказда ва жойларда шу сулола вакиллари қўлида тўпланиши ўз навбатида ўлка ҳаётида кескин ўзгаришларнинг юз беришига олиб келди. Бу ҳол айни пайтда этник жараёнлар борасида ҳам акс этмай қолмади.

Қадим-қадимдан туркий этник гуруҳлар нафақат бизнинг она заминимизда, балки шу билан бирга кенг шарқий ва шимолий жуғрофий ҳудудларда, жумладан Дашти Қипчоқда ҳам узоқ йиллар давомида истиқомат қилиб келганлар. Дашти Қипчоқ деб аталган, Сирдарёнинг қуйи ҳавзаси ва Орол денгизидан шимол сари чўзилган ҳамда ҳозирги Урал ва Ғарбий Сибир оролиғидаги кенг даштли ерларни ишғол этган ҳудудларда туркий қавмларга мансуб уруғ қабилалар олис асрлардан буён яшаб келганлар. Академик Б.Ахмедовнинг ёзишича, «Ҳозирги ўзбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар ва бошқа халқларнинг аждодлари шу халқлар ҳозир яшаётган ерларда қадим замонларда ҳам яшаганлар, лекин ўзбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар деб аталмаганлар. Тарихий, адабий манбаларда Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида қадим замонлардан бери турк қабилалари яшаганлиги ҳақида анчагина маълумотлар мавжуд. Бу ерларни XIII аср бошида

забт этган мўғуллар бўлса, Дашти Қипчоқнинг турк кабилалари орасида тез орала сингиб кетганлар ва хатто ўз миллийлигини йўқотганлар»[1]

Бу фикру қарашлардан келиб чиқадиган қатъий хулоса шуки, XVI аср бошларида Ватанимиз сархадларида рўй берган этник ўзгаришлар, тарихимиз кечмишини қийшиқ ойнада кўрмоқчи бўлган баъзи мухолифларимиз даъво қилганларидек, ажнабий халқлару элатлар босқини орқасида юз бермаган. Шунингдек, бу жараёнлар мажбурий, зўрлик асосида ҳам кечмаган. Бунинг акси ўлароқ, бу ўзгаришлар узун ўқ томирлари бир бўлган, бир-бирлари билан қон-қардошлик ришталари ила боғланган, азалдан турли алоқаларда бўлиб келган туркий халқларнинг аста-секин ўзаро қўшилиши, бирикиши давомида юз берган. Тўғри. Дашти Қипчокда яшовчи ўзбек уруғ, қабилалари билан Мовароуннаҳр ва Хуросон халқи ўртасида турли объектив ва субъектив омиллар орқасида ҳамма вақт ҳам доимий алоқалар, борди-келдилар бўлмаган, уларни катта масофадаги бўш, сахроли ҳудудлар ажратиб турган. Шу боис уларнинг турмуш тарзи, машғулот турлари, касб-корлари, урф-одатлари, удумлари бошқача кўринишда бўлганлиги табиийдир. Бунинг устига Дашти Қипчоқ аҳолисининг аксарият қисми кенг яйловларда чорвачилик, йилқичилик хўжалиги билан машғул бўлган. Бунинг аксича, Мовароуннаҳр аҳолиси узоқ асрлар давомида ўтроқ ҳаётга ўрганиб, она замин ҳаётида муқим яшаб келган. Улар азалдан миришкор бободеҳқонлар, моҳир ҳунармандлар, устамон савдогарлар сифатида ном қозонганлар. Уларнинг сай-ҳаракатлари, меҳнати, заҳмати билан юрт обод этилиб, бир-биридан кўркам, гавжум шаҳарлар бунёд топиб, довруғ топган.

Дашти Қипчокда яшаган уруғларнинг номлари:

- Буркут
- Қиёт
- Қушчи
- Қўнғирот
- Ушун (усун)
- Ўтачи
- Найман
- Жот
- Чимбой
- Карлиқ
- Эчки
- Кирк

Кенегас
Дўрмон
Қурловут
Туб
Ойи
Мангит
Нўкуз
Уйғур
Хитой
Тоймас
Туман
Юз, минг в.б.

Дашти кипчоклик кўп сонли уруғ, қабилалар Мовароуннаҳр ҳудудларига кириб келар эканлар, улар, энг аввало, маҳаллий қардошлари, элатдошлари билан табиий суратда яқинлашиб, улардек ўтроқ ҳаётга мослашиб, уларнинг турмуш тарзига хос ҳамма энг яхши нарсаларни ўзлаштира қабул қилиб, сингдириб бордилар. Энг муҳими, кириб келган уруғ, қабилалар бу заминда ўзларининг

[1] Қаранг: Б.Аҳмедов. Ўзбек улуси. Г.Мерос, 1992, 13-бет.

иккинчи ватанларини топиш баробарида аста-секин бу ернинг тубжой аҳолиси таркибига сингишиб борди. Бу нарса айниқса уларнинг аввалги кўчманчилик ҳаётига хос турмуш тарзидан ўзларидан маданий ва маиший соҳаларда анча юқори даражада бўлган маҳаллий халқнинг илғор турмуш тарзига ўтишида, унинг кўп асрли бой маънавий мероси сарчашмаларидан баҳра топиб боришида яққол намоён бўлди. Шунинг учун ҳам улар маҳаллий қардошлари билан қоришиб, маънан юксалишга юз тутиб, уларнинг илғор ҳаёт тарзини ўзларига узил-кесил сингдириб бордилар.

Энди «Ўзбек» атамаси ва унинг истеъмолга кириб келиши ҳамда кенг ёйилиши хусусида тўхталадиган бўлсак, айтиш жоизки, бу масала ҳам маълум маънода принципиал аҳамиятга молликдир. Негаки, бу ном замирида бутун бир халқнинг тарихий кечмиши, тақдири билан боғлиқ ҳолатлар кузатилади. Собиқ совет тарихшунослигида, шунингдек, айрим қўшни давлатларнинг муаллифлари қарашларида ҳам «ўзбек» атамасини ўзбек халқининг келиб чиқиши билан атайин боғлашга уриниш ҳоллари кузатилади. Бу эса мазкур нозик масалани чалкашлаштириш ёхуд сувни "ойқалатишдан бошқа нарса эмас, албатта. Юртбошимиз ўзининг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида мана бу сўзларни бежиз таъкидлаб ўтмаган: «Ўзбек номи качон пайдо бўлган? Совет тарихшуносларининг ёзишича, XVI асрда бизнинг заминимизни Дашти Қипчок хонлари ишғол килгандан кейин ўзбек номи пайдо бўлган эмиш. Ахир биз Мовароуннахр деб атайдиган икки дарё оралиғида улгача ҳам халк яшаганку! Ёки бу халк бошка миллат бўлганми? Мантик кани бу ерда»[1]

Бу кескин ва ҳаққоний айтилган сўзларнинг маъно, мазмунини чакар экансиз, миллатимиз ҳакидаги бор ҳакиқатни билишимиз, унинг номи билан мазмун-ўзаги ўртасидаги тафовутни аник-тиник тасаввур этишимиз нечоғлик мухим эканлиги ўз-ўзидан равшанлашади. Маълумки, халқимизнинг «ўзбек» атамаси билан номланиши XVI аср бошларига тўғри келади. Бу ҳол асосан юртимиз ҳудудларига Дашти Қипчокдан катта оқим сифатида кириб келган ўзбек деган умумий номни XV асрда қабул қилган уруғлар ва қабилалар ҳаёти билан боғлиқ йўсинда юз берган. Негаки, улар бу заминга келиб жойлашиб, маҳаллий аҳоли қатламлари таркибини бойитиш, унинг юксак маънавияти, бой асрий қадриятларини ўзлаштириш баробарида ўзларининг умумий ўзбек номини аста-секинлик билан шу ҳудудда яшаган барча аҳолига ҳам нисбат бера бордилар. Бу эса «ўзбек» атамасининг шу даврдан эътиборан бутун Мовароуннахр бўйлаб кенг ёйилишига, бу ердаги халқнинг шу ном билан аталишига боис бўлди. Бироқ шу нарса равшанки, ўзбеклар, аввало, қайси қабилага мансуб бўлсалар шу номни узоқ вақт сақлаб қолганлар. Ҳатто XX асрга қадар ҳам Туркистон ўлкасида эҳдодий-қабилавий номлар сақланиб қолганлиги буни тасдиқ этади. Аммо бу дегани ўзбек халқининг келиб чиқиши фақат XVI асрда юз берган, деган маънони асло англатмайди. Бу ерда гап фақат «ўзбек» иборасининг этник ном сифатида пайдо бўлган вақт хусусида бораяпти. Ваҳоланки ўзбек халқи ўз мазмун, моҳияти, теран

[1] И.А.Каримов. Асарлар. 7-том. 143-бет.

томирлари билан Туронзамин ҳудудида жуда қадимий замонлардан буён яшаб келганлиги, бой тарих, оламшумул аҳамиятга молик маънавият дурдоналарини ижод этганлиги ҳаммага маълумдир. Шу маънода Президентимизнинг: «Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг тағ-томиригача назар ташлаймиз»[1], деб айтган сўзлари алоҳида аҳамият касб этади.

«Ўзбек» атамаси ва унинг келиб чиқиши, ёйилиши тўғрисида фикр юритганда, бу масаланинг яна бир қатор муҳим жиҳатларига эътибор қаратиш керак бўлади. Негаки, бу ҳам ўша халқнинг маълум маънода ўзига хос хусусиятларини, табиати, мазмуни, моҳиятини тушунишда асқотади. Шу нуқтаи назардан қараганда «Ўзбек» атамасининг келиб чиқиши, уни халқимизга нисбат берилиши хусусида ҳам тарихимизда турлича қарашлар ва ёндашувлар мавжуддир. Зеро, уларни кўздан кечириш, турли нуқтаи назарларни таққослаш ва аниқлаштириш орқали ҳам халқимиз тарихига оид кўп нарсаларни ойдинлаштириш, ўз тарихий хотирамизни янада бойитиб боришимиз мумкин бўлади. Маълум бўлишича, «Ўзбек» ибораси XIII-XIV асрларда яшаб ўтган ўша даврнинг машҳур тарихчилари Жувайний ва Рашидилин асарларида ҳам учрайди. Машҳур бобокалонимиз, буюк аллома ва давлат арбоби Мирзо Улуғбекнинг «Турт улус тарихи» асарида ҳам «Ўзбекия», «Ўзбеклар мамлакати» деган жумлаларга кўзимиз тушади. Бунда, бизнинг назаримизда, Дашти Қипчоқда яшаган уруғ, қабилалар яшаган жой, ҳудуд номлари кўзда тутилган бўлса керак.

Баъзи манбаларда эса ўзбек номи Олтин Ўрда хонларидан бири Ўзбекхон (1312-1340) номидан олинганлигига ишора қилинади. Рус олимларидан А.Якубовский, Н.Аристов,И.Ивановлар ҳам шундай қарашга мойиллик кўрсатадилар. Венгер олими Херман Вамбери эса янада қизиқроқ маълумотни илгари суради: «Ўзбек» сўзининг туб маъноси – «ўз-ўзига бек, хўжайин, мустақил». Нима бўлганда ҳам «Ўзбек» атамасини дастлаб Дашти Қипчоқда яшовчи туркий қабилалар қабул қилган ном бўлиб, бу қавм, элатларнинг юртимизга ўрнашиши, тубжой аҳоли одамлари билан тақдиран қўшилиши жараёнида «Ўзбек» атамаси Туркистонда яшаган аҳолининг умумий номига айланади.

4. Мустақиллик даврида Ўзбекистонда миллий тотувликнинг таъминланиши

Ўзбекистон миллий истиқлолининг қўлга киритилиши ўзбек халқининг тарихий тақдирида туб бурилиш ясаш баробарида, унинг том маънодаги эмин-эркинлиги, озодлиги ва мустақиллигини таъминлаб, ижтимоий тараққиётнинг кенг, истиқболли йўлларига олиб чиқди. Халқимиз ўзгаларга тобелик ва қарамлик асоратидан бутунлай халос бўлиб, ўзлигини таниб, қаддини тиклаб жаҳон ҳамжамияти томон юз тутди. Унинг томонидан кўп асрлар давомида яратилган

[1] И.А.Каримов. Асарлар. 7-том. 144-бет.

бебаҳо маънавий қадриятлар, асори атиқалар, моддий ва маънавий бойликлар барча-барчаси юрт фуқароларининг умумий мулкига айланди.

Мустақиллик айни пайтда миллий муносабатларга ҳам бевосита дахл этиб, бу соҳадаги муаммолар ечимини муваффақиятли ҳал этиш йўлларини белгилаб берди. Ўзбекистон кўп миллатли мамлакат бўлганлиги боис ҳам миллий масалани тўғри, оқилона ҳал этиш унинг демократик ривожланиш йўлидан илгарилаб боришида муҳим аҳамият касб этади. Бунинг устига республикада ижтимоий-сиёсий вазият барқарорлиги, фуқаролар тотувлиги, бунёдкорлик ва яратувчанлик ишларининг мароми кўп жиҳатдан миллатлараро муносабатларни тўғри ташкил этиш, уларни аниқ мақсадлар сари йўналтиришга боғлиқдир. Мустақил Ўзбекистон ҳозирги мураккаб ўтиш даврининг барча қийинчиликларини аста-секин бартараф этиб, илгарилаб борар экан, бунда собиқ советлар тузумидан мерос бўлиб қолган миллий муносабатлар масаласидаги кўплаб зиддиятли, муаммоли масалаларни ҳал этиш йўлидан бормоқда. Маълумки, мустабид совет ҳокимиятининг миллий сиёсати шу даражада бир ёқлама йўналишда олиб борилганки, миллатларнинг ўзига хослик, миллийлик жиҳатлари муттасил инкор этилиб келинган. Хусусан, ўзбек халқининг кўп асрли асл маънавий қадриятлари, исломий диний эътиқоди, миллий удумлари, анъаналари, маросимларининг чекланиб, таҳқирланиб келинганлиги, кўҳна бой тарихи сохталаштирилиб, бузиб талқин этилганлиги, миллий тилининг доимий камситилганлиги ва шу сингари салбий ҳолатлар бунинг яққол ифодасидир.

Хусусан, 1924 йилда Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-давлат чегараланиши ва бунинг орқасида ягона Туркистон ҳудудининг бўлиб ташланиши, бу ерда асрлар давомида бирга яшаб келган қон-қардош халқларнинг бир-биридан ажратилиши ҳамда улар орасига сунъий тўсиқлар тортилиши - булар советлар юритган шовинистик сиёсатнинг классик намунаси эди. Бинобарин, 1924 йилда ташкил топган Ўзбекистон республикаси қарийб 70 йил давомида ҳукмрон Марказга қул-ёғи билан боғланиб, унинг измида яшаб келди.

Иттифоқдош республикалар миллий манфаатларининг муттасил инкор этилиши, уларнинг суверен ҳақ-ҳуқуқларининг поймол қилиниши, уларга тааллуқли ҳамма нарсага иттифоқ давлатининг ҳукмронлиги охир-оқибатда бу қизил салтанатни тарихнинг кутилмаган синоз-синоатларига дучор этди. СССР ҳаётининг сўнгги кезларида унинг турли миллий ҳудудларида, жумладан, Болтиқбўйи, Грузия, Озарбайжон, Қорабоғ, Козогистон, Ўзбекистон сингари жойларда воқе бўлган катор йирик можаролар, қон тукишлар кўп жиҳатдан миллий-этник зиддиятларнинг кучайиб боришни негизида юз берганлиги тасодифий эмасдир. Ўтган асрнинг 80-йиллар охири-90 йиллари бошида содир этилган Фарғона, Ўш қонли воқеалари, уларнинг мудҳиш оқибатлари ҳам айни шу нотўғри, бир ёқлама юритилган сиёсат натижаси бўлган эди. Булар натовардида СССР кудратини таназзулга юз тутгирган, уни парчаланишга олиб келган асосий сабаблардан бири бўлган.

Бинобарин, Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, миллатлар ўртасида тотувликни мустаҳкамлаш, барча миллат ва элат вакиллари учун тенг имкониятлар

яратиш йўлидан бормоқда. Миллий истиқлол арафасида (1989 йил 21 октябрда) Ўзбекистон янги раҳбари ташаббуси билан ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва шундан эътиборан унинг истеъмол доирасининг кенгайишига кенг уфқлар очилиши республикамиз ҳаётида чинакам фавқулодда аҳамиятга молик воқеа бўлди. Юрт мустақиллигининг қўлга киритилиши эса она тилимиз мавқеи ва нуфузини юксакка кўтариб, уни жаҳон халқларининг эркин миллий тиллари қаторидан муносиб ўрин эгаллашини таъминлади. Айни чоғда миллий тарихимиз ва у билан узвий боғлиқ теран маънавий сарчашмаларимизнинг юзага чиқиши, тарихий ҳақиқатнинг қарор топиши, ўзликнинг англаниши ўз навбатида ўзбек халқининг миллат сифатидаги муҳим, ўзига хос хусусиятларини чуқур ўрганиш, унинг эртанги порлоқ истиқболини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мустақилликнинг дастлабки қадамларидан бошлабоқ республикада истиқомат қилувчи барча миллат ва элат кишиларининг миллий тили, маданияти, адабиёти, санъати, урф-одатлари, расм-русмлари, анъаналарини авайлаб сақлаш, уларни жонлантириш ва янада ривожлантириш учун кенг имкониятлар очилди. Мазкур элат ва халқларнинг ҳаётий масалаларини амалда ҳал этиш ва бу ишларни юксак даражада ташкиллаштириш учун миллий маданият марказлари тузилиб, фаолият кўрсата бошлади. Ҳозирда юртимизда юздан зиёд шундай марказлар мавжуд бўлиб, улар бу борада тўлақонли иш юритмоқдалар.

Миллий маданият марказлар ва уларга уюшган маданият, адабиёт санъат ва илм-фан намояндалари, фаоллар иштирокида ўша халқ ва элатга хос миллий удумлар, маросиму байрамлар, қизиқарли мавзуларга бағишланган кечалар, учрашувлар, турли хил анжуманлар мунтазам, анъанавий тарзда ўтказилиб борилаяпти. Бу эса шу халқ, элат одамлари ҳаётининг жамиятда тўла мазмунли кечишигагина самарали таъсир кўрсатиб қолмай, айни замонда уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятининг ошишига, маънавий-маданий ҳаёт неъматларидан тўла баҳраманд бўлишига ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Шунингдек, мавжуд миллий-маданий марказлар фаолиятини мувофиқлаштириш, уларнинг ибратга лойиқ иш тажрибаларини тўплаш, умумлаштириш мақсадида Тошкентда Республика Байналмилал маданият маркази ташкил этилган. Унинг фаолияти ҳам республикада яшовчи барча халқлар, элатларнинг ўзаро дўстлик, қардошлик алоқаларини бундан буён ҳам жипслаштириб, уларнинг маданий ва маънавий ҳаётини яхшилаш, такомиллаштириб бориш, Ўзбекистон диёрининг гуллаб-яшнаши ва равнақига муносиб ҳисса қўшишга йўналтирилган.

Ҳозирда республикамизнинг кўпгина мактабларида ва бошқа таълим тизимларида ўқишлар рус, қозоқ, тожик, қирғиз, қорақалпоқ ва бошқа тилларда ташкил этилган. Улар учун ҳар йили етарли миқдорда ўқув дарсликлари, қўлланмалар нашр этилиб, ўқувчиларга етказиб берилмоқда. Шунингдек, рус, тожик, қорақалпоқ ва бошқа тилларда вақтли матбуот нашрлари чоп этилмоқда. Турли тилларда радио, телевидение эшиттиришлари ва кўрсатувлари мунтазам намойиш этиб борилмоқда.

Ўзбек халқининг ўз давлат мустақиллигини қўлга киритиши, демократик ҳуқуқий давлат асосларининг яратилиши, халқимизнинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ўзини тўла-тўкис намоён этаётганлиги, кўп асрлик бой тарихи тилга кирганлиги, миллий тилининг юксак мавқега кўтарилгани, бетакрор маънавияти, буюк ижодкорлик салоҳияти эътироф топгани – булар унинг тула маънода миллат сифатида шаклланиб, юксалиб бораётганлигига асосли далолатдир. Зеро, мана шу муҳим ҳолларни кўзда тутган ҳолда Юртбошимиз ҳам «миллатимиз ҳозир шаклланябди», деб бежиз таъкидлаб ўтмаган.

Синов саволлари

1. Қандай омиллар фуқароларимизда ўз аждодлари, насл-насаби кимлар эканлигини билиш туйғуларини уйғотади?
2. Уруғ қандай бирлик саналади?
3. Қабила деганда нималарни тушунасиз?
4. Массагетлар ким, улар ҳақида тарихий манбаларда қандай фикрлар билдирилган?
5. Саклар ким, улар ҳақида тарихий манбаларда қандай фикрлар билдирилган?
6. Милодимизнинг VI-VII асрларида Ўрта Осиёда содир бўлган этник жараёнлар ҳақида нималарни биласиз?
7. IX-XII асрларда Ўрта осиёлик туб аҳоли таркибига қандай этник гурухлар келиб қўшилди?
8. Ўзбек халқи қачон шаклланди?
9. XVI асрларда Ўрта Осиёда юз берган этник жараёнлар ҳақида сўзланг.
10. «Ўзбек» атамасининг пайдо бўлишини биласизми?

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

IV БОБ. ЭФТАЛИЙЛАР, ТУРК ХОҚОНЛИГИ, АРАБЛАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА ЎРТА ОСИЁ

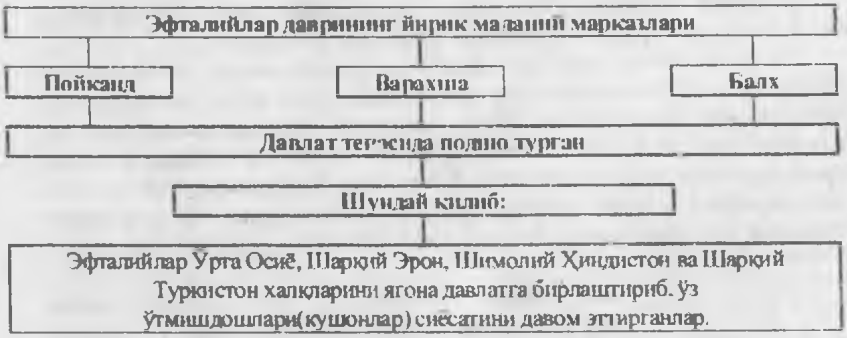
Таянч сўз ва иборалар: Кидарийлар. Эфталийлар. Ерга эгалик қилиш муносабатлари. Деҳқон. Кадиварлар. Кашоварзлар. Маздакчилик. Турк хоқонлиги. Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Маданий ҳаёт. Араб халифалиги. Араблар истилоси. Солиқ сиёсати. Халқ қўзғолонлари. Муқанна. Исломнинг ёйилиши.

1. Эфталийлар давлатининг вужудга келиши. Эфталийлар даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт

Кидарийлар. V асрнинг 20-йилларида Ўрта осиёга Шарқдан Сирдарё ва орол бўйлари орқали яна бир кўчманчи аҳоли – кидарийлар (юечжи ёки тохарларнинг авлоди) кириб келади. Кидар исмли ҳукмдор йўлбошчилик қилгани учун улар кидарийлар номи билан тилга олинади. Кидарийлар Суғдиёнани, Амударё бўйларидаги ерларни эгаллаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатадилар. Кидарийлар Балх шаҳрини ўз давлатининг пойтахтига айлантирадилар. Бироқ кидарийлар ҳукмронлиги узоқ давом этмади. Кидарийлар билан сосонийлар ўртасида зиддиятлар кучайиб, улар ўртасида бир неча марта қуролли тўқнашувлар бўлиб бўлади. 456 йилда бўлган навбатдаги жангда кидарийлар сосонийлардан қақшатғич зарбага учрадилар. Айни пайда шимолдан жанубга силжиб келаётган эфталийлар босимига учраб, шимолий Ҳиндистон томон чекинишга мажбур бўлдилар. Кидарийлар у ерда 75 йилча ҳукмронлик қиладилар.

Эфталийлар. Уларнинг этник таркиби, давлат ташкил этишлари хусусида тарихий манбаларда турли хил қарашлар мавжуд. Рим ва Византия тарихчилари Марцелин (IV аср), Прокопий Кесарийский, Феофан Византийский (VI аср), арман тарихчилари Лазар Парбский (V аср), Фавст Бузанд (IV аср), хитой солномаларидан Бей-ши (VI аср) берган маълумотлар шулар жумласидандир. Масалан, эфталийлар Хитой манбаларида «и-да», «йе-да», арманларда «идал», «тетал», хептал, арабларда «ҳайтал», Сурия ва лотин манбаларида «эпталит», «эфталат», «абдал» деб номланади. Бундай турлича атамалар ҳар бир тил ва ёзувнинг ўзига хос хусусиятлари ифодасидир, албатта. Рус ва Византия тарихчиларининг аксарияти эфталийларни туркий қабила-массагетларнинг сўнгги бўғинидан келиб чиққан деб фикр билдирадилар. Ф.Византийский эфталлар номини V асрнинг иккинчи ярмида лодшоҳлик қилган Вахшунвор Эфталон номи билан боғлайди. Бироқ нима бўлганда ҳам шу нарса ҳақиқатки, эфталийлар Туркистон минтақасида кўпдан буён яшаб келган туб жой, ерли қавмлардандир.

Эфталийлар ҳукмдори **Вахшунвор Эфталон** 457 йилда Чағониён (ҳозирги Сурхон ерлари), Тохаристон ва Бадахшонни ўзига бўйсундиради. Сўнгра эфталийлар Суғдда ҳам мустаҳкамланиб олади. Улар кўп ўтмай ўз ҳудудий ерларини кенгайтиришда давом этиб, Кобул ва Панжоб водийсини, шунингдек, Кучу, Қошғар ва Хўтонни (Шарқий Туркистон) забт этадилар. Хуллас, улар аввалда Кушонлар салтанати эгаллаган ҳудудларни бирин-кетин қўлга киритиб, ўз сиёсий ҳокимиятини кўчайтиришга эришадилар. Улар тузган қудратли давлат Ўрта Осиёдан ташқари Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Эрон ҳудудларига ҳам ёйилган эди.

Эфталийлар бир неча бор ўзларининг энг кучли рақиби Эрон сосонийлари билан ҳам урушлар олиб борадилар. Хусусан Эрон шоҳи **Перўз** билан бўлган урушларда уларнинг қўли баланд келиб, Эрон ҳукмдори икки бор асирликка тушади. Катта тўлов ва мажбуриятлар эвазига аранг қутилган Перўз ўғли Кубодни узоқ муддат эфталийларга гаровга беришга мажбур бўлади. Перўзнинг 484 йилдаги учинчи уруши сосонийлар шоҳининг ҳалокати билан тугайди. Эфталийлар Марвни эгаллайди, Эрон устига оғир ўлпон юкланади. Перўздан сўнг ҳокимиятга келган **Кубод (488-531)** даврида ҳам Эрон эфталийларга хирож тўлашга мажбур бўлган. VI аср бошларига келиб Эфталийлар давлати шу қадар кучайиб кетадики, улар 502-йилда Византияга ҳам юриш қилиб унга катта талофат етказадилар. 506 йилда икки ўртада тузилган сулх шартномаси бўйича эфталийлар Византиядан катта миқдорда ўлжа олиб қайтганлар. Кубоднинг ўғли **Хусрав I Ануширвон** ҳам 554 йилга қадар эфталийларга ҳар йили хирож тўлаб турган. Кейинроқ Турк хоқонлигининг эфталийларга берган кучли зарбаси натижасидагина Эрон эфталийлар таъсиридан қутилишга муваффақ бўлган.

Эфталийлар даврида давлат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган, бироқ тахт отадан болага мерос бўлиб қолмай, сулоланинг энг лойиқ деб топилган кишисига берилган. Мамлакат ҳудудлари марказий ҳокимият

ноиблари орқали идора этилган. Давлатни бошқаришнинг ўзига хос қонун-қоидалари бўлган. Мамлакат лашкарини асосан отлиқ аскарлар ташкил этган.

Ер эгалиги муносабатлари. Илк ўрта асрлардаёқ ижтимоий-иқтисодий ҳаётда муҳим ўзгаришлар юз берди. Воҳаларда йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, янги ерлар ўзлаштириш ишлари кенгайиб борди. Янги ерларни ўзлаштириш ишларига уруғ бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари бошчилик қилади. Шу боисдан улар ўзлаштирилган ерларни катта қисмини, суғориш иншоотлари ёнидаги ерларни эгаллайдилар. Шу тариқа катта ер эгалигига асосланган мулкдорлар табақаси шаклланади, улар бора-бора зироаткор аҳоли устидан ҳукмронлик қила бошлайдилар. Ўша замонда улар деҳқонлар деб аталган. Деҳқонларнинг шаҳарларда ҳашаматли уйлари, қишлоқларда эса қўрғонлари бўлиб, хизматкор-чўриларга қўриқловчи чопарларга эга бўлган.

V асрда обикор ерларнинг асосий қисми ҳали қишлоқ жамоаларининг қарамоғида эди. Қишлоқ жамоаларида яшаб ер ва сувдан иборат умумий мулкда ўзига тегишли ерлари бўлган эркин зироатчилар кашоварзлар дейилар эди. Уларнинг бир қисми ўзига тегишли ерларидан деҳқонлар фойдасига маҳрум бўлиб, бора-бора Қадиварларга айланиб борганлар. Қадиварлар деҳқонлар ерида ижарадор бўлиб ишлашга мажбур бўлади, деҳқонларга қарам табақага айланиб боралилар. Шу тариқа қишлоқ аҳли уч табақага бўлинади.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар

- Энг асосий ўзгариш – ерга эгалик қилиш муносабатларининг вужудга келиши
- Йирик мулкдорлар – деҳқон хўжаликлари салмоғининг кучайиши
- Уларга қарам – ижарадор – қадиварлар табақасининг ортиб бориши
- Ўзига тегишли ерларда эркин хўжаликни юритувчи кашоварзлар табақасининг мавжудлиги

Йирик мулкдорлар, зодагонлар зулми ва асоратининг ортиши, аҳоли қуйи табақалари ҳуқуқининг поймол этилиши, уларнинг аёвсиз эксплуатация қилиниши пировардида ижтимоий адолат ва ҳаққоният йўлидаги халқ ҳаракатлари, ғалаёнларининг юзага келишига сабаб бўлди. VI аср биринчи чорагида Эронда бошланиб, Ўрта Осиё ҳудудида ҳам кенг акс-садо берган Маздак[1] қўзғолони бунинг яққол ифодасидир. Маздакчилар «З» ҳарфи билан бошланадиган 4 нарсанинг аҳоли ўртасида тенг баҳам кўрилишини ёқлаб чиққандилар: **Замин** (ер), **Зар** (олтин, бойлик), **Зўрлик** (куч-ҳокимият) ва **Зан** (хотин). Маздакчилар илгари сурган бу хил ғоялардан шуни англаш мумкинки, улар ижтимоий адолат тушунчасини биринчи ўринга қўйиб, бунда ер-мулк, бойликларни аҳоли

[1] Маздак (470-529) – маздакийлик таълимотининг асосчиси, маздакийлар ҳаракати раҳбари

ўртасида баровар тақсимлаш талабини илгари сурганлар. Улар давлат ҳокимияти томонидан фуқароларнинг дахлсизлиги ва қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини, аёллар тенглигини ёқлаганлар. Бирок ўша даврда, синфий табақаланиш тобора кучайиб, мулкий тенгсизлик авж олаётган бир пайтда маздакчилик ғояларининг тантана қилиши ёхуд хаётга татбиқ этилиши мумкин эмас эди. Шу боис ҳам Маздак қўзғолони тез орада ҳукмрон тузум кучлари томонидан бостирилди. Маздак ва унинг кўплаб тарафдорлари қўлга олиниб қатл этилди. Шунга қарамай Эрон ва Турон аҳолисининг кенг қатламларн орасида Маздак ғоялари сақланиб, уларнинг хақ, адолат йўлидаги курашларига хизмат қилди.

Эфталийлар даврида аҳолининг катта қисми кўчманчи чорвадорлар бўлиб, улар чорвачилик, йилқичилик билан шуғулланган. Сув ҳавзаси, дарё бўйларига яқин ҳудудларда деҳқончилик ривож топиб борди. Жумладан, Хоразм, Суғд Чағониён ва Тошкент воҳасида деҳқончилик маданияти салмоқли ўрин тутган. Дарғом, Зоғариқ, Бўзсув каналлари сингари сув иншоотлари деҳқончилик тармоқларини ривожлантиришга хизмат қилган.

Бу даврда янги типдаги кўркам ва гавжум шаҳар-қалъалар кўринишидаги аҳоли манзилгоҳлари вужудга келади. Хоразмдаги Беркутқалъа, Бозорқалъа, Тошкентдаги Оқтепа мавзеилари шулар жумласидандир. Бир неча оилалардан ташкил топган мазкур манзилгоҳлар кўрғонлар, қалин пахса деворлар билан ўралган. Уларда ҳукмрон табақа вакилларига хос ҳашаматли, безакли арк-қасрлар, кўп хонали бинолар билан бирликда оддий фуқароларга мос қилиб қурилган оддий кўринишдаги турар жойлар ҳам ўрин олган. Эфталийлар пойтахти Пойканд ўз даврининг энг кўркам, обод шаҳарларидан саналган. Бу ерда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, қурилиш ишлари анча ривожланган. Шаҳар Буюк ипак йўлида жойлашганлигидан, унда турли мамлакатларнинг савдо карвонлари хилма-хил моллари билан келиб савдо қилганлар. Бунинг учун шаҳарда кўплаб бозору расталар, карвонсаройлар мавжуд бўлган. Мамлакатнинг савдо-сотиқ ишларида Эроннинг танга пуллари билан бир каторда бухорхудотлар тангаси, Суғдий ва Хоразм тангалари ҳам кенг муомалада юрган. Эфталийлар Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва узоқ Византия давлатлари билан ҳам қизғин савдо-сотиқ алокаларида бўлганлар. Бу эса уларга фойда, манфаат келтирибгина қолмай, айни чоғда ўша давлатлар билан ўзаро якинлашувларида муҳим роль ўйнаган.

Эфталийлар даврида маданияти ҳам ўсди. Варахша шаҳри обидалари, Термиз якинидаги Болаликтепадан топилган сарой, унинг девсоларига ишланган бетакрор тасвирлар, ўймакорлик ва ганжкорлик намуналари - булар аждодларимиз юксак бадиий маҳоратидан ёркин далолатдир.

Бу даврнинг моддий маданиятига оид ёдгорлик сифатида Хоразмдаги Тупрокалъа тўғрисида бир қадар маълумот келтириб ўтиш жоиздир. Унинг

тузилиши тўғри бурчакли бўлиб (500х 360 м), гумбазсимон йўлакли ва буржли мудофаа девори билан ўралган. Деворнинг жанубий қисмидаги дарвозадан ибодатхонага томон асосий кўча ўтган. Кўндаланг тушган кўчалар шаҳарни 10 та мавзега бўлган. Тупроққалъанинг шимолий-ғарбий қисмида махсус кўтарма супа устига хом ғиштдан сарой қурилган. Унга ёнма-ён арк биноси жойлашган. Бундан ташқари 100 га яқин турар-жой, хўжалик бинолари ва 8 та сарой зали мавжуд бўлган. Қалъанинг жанубий-шарқий бурчагидаги 4та хонада тери ва ёғочга ёзилган қадимги Хоразм ёзувилаги 80 дан ортиқ ҳужжатлар топилди.

Бу даврда ўлкамизда ёзув маданияти ҳам ривож топган. Аҳоли ўртасида кенг тарқалган суғд ёзуви билан бирликда ундан бир қадар фарқ қилувчи хоразм ва эфталий ёзувлари ҳам қўлланилган. Бу ёзувларда аждодларимизнинг тарихи, тақдирига оид кўплаб қимматли битиклар, маълумотлар баён қилинган. Шунингдек, эфталийлар даври қўшиқлари ва эпослари А.Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»сида ҳам ўз ифодасини топган.

Шарқда қадимдан нишонланиб келинган «Наврўз» ва унга хос халқ маросимлари Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ва ҳудудларда кенг байрам қилинган. Эфталийлар шаҳарларида мангу олов уйлари - оташкадалар бўлиб, улар зардуштийлик динининг муқаддас масканлари сифатида аҳоли томонидан зиёрат этилган. Хуллас, Эфталийлар даврида ўлкамиз одамлари ўзига хос бой маданий ва маънавий турмуш тарзини яратиб, ундан баҳраманд бўлганлар. Айни чоғда улар ўзларидан кейинги авлодлар учун ҳам муносиб из қолдирганларки, бунга уларнинг даврига оид турли ҳудудлардан топилган кўплаб ноёб топилмалар, асори атиқалар гувоҳдир.

2. Турк хоконлиги. Хоконлик даврида Ўрта Осиё халкларининг иктисодий ва маданий хаёти

Туркий элатларнинг кенг шарқий ҳудудларда қадим-қадим даврлардан буён яшаб, ўзларидан муносиб маданий из қолдириб келганлигини жуда кўплаб тарихий манбалар ҳам тасдиқ этади. Мўътабар Хитой манбалари, машҳур «Ўғизнома», Урхон-Энасой ёзувлари, Култегин битиклари бунга ишончли гувоҳдир. Олтой, Тува ҳамда уларга туташ ҳудудларда турли туркий қабилалар, чунончи, Ашин, Арғу, Ўғиз, Тўққиз ўғиз, Ўттуз татар, Карлуқ, Китан, Толис, Турк, Уйғур, Тўқри (тоҳарлар), Қурикан, Дуба (туба-тува)ва бошқалар яшардилар.

VI аср бошларида Олтой ўлкасида сиёсий жараёнлар фаоллашади. Ўша пайтда ҳозирги Мўғулистон ва қисман Хитойнинг шимолий ҳудудлари устидан Жужан хонлиги ҳукмронлик қиларди. VI аср бошларида Олтойдаги туркий қавмлар орасида Ашин уруғининг мавқеи кўтарилади. Ашин уруғига мансуб Асан ва Туу 460-545 йилларда бошқа уругларни

ўзларига бўйсундирадилар ва Олтойда туркий қабилалар иттифоқига асос соладилар.Туунинг ўғли Бумин Теле қабиласини ҳам бўйсундиради. Бумин Жужан хонлигига тобеликдан чиқиш учун курашади ва 551 йилда Жужан хонининг қўшинларини енгиб, уларни ўзига бўйсундиради. Бумин 552 йилда Хоқон деб эълон қилинади ва янги давлат - Турк хоқонлигига асос солади. Унинг пойтахти Олтойдаги Ўтукан шаҳри эди. Хоқонлик тез орада кучайиб, унинг довруғи ортиб борган. У кўп бор Хитойга юришлар қилиб, унинг бир қанча ҳудудларини босиб олган. Хитой подшолиги Турк хоқонлигига ҳар йили ўлпон тариқасида юз бўлакдан иборат ипак мато бериб туришга мажбур бўлган.

553 йилда Буминхон вафот этгач, ҳокимиятга унинг катта ўғли Муғанхон (553-572) ўтиради. Муғанхон 558 йилда жўжанларга сўнгги бор қақшатқич зарба бериб, ўз давлати ҳукмронлигини Тинч океангача бўлган ҳудудларда мустаҳкамлайди. Унинг амакиси Истами (унга «Ябғу» - баҳодир унвони ҳам берилган) бўлса, бу даврда хоқонлик ҳудудини ғарбга томон кенгайтириб, Еттисув, Кашкар ва бошқа ҳудудларни эгаллайди.

563-567 йиллар давомида Истами ябғу қўшинлари эфталийлар давлатига кетма-кет зарбалар бериб, Ўрта Осиё ва Каспий денгизигача бўлган ерларни эгаллашга муваффақ бўлади. Бунинг оқибатида Эфталийлар давлати қулайди. Турк хоқонлиги Ўрта Осиё ерларини ишғол этгач, унинг ҳудудлари бевосита Эрон чегарасига туташади.

Хоқонлик Эрон билан яхши қўшничилик, савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатишга интилади. Шу мақсадда Эрон шоҳи Хусрав I Ануширвонга турк маликаси узатилади, Эронга элчилар юборилади. Бироқ Турк хоқонининг Эронга икки бор юборган элчилари фаолияти музаффиятсиз чиққач, Эроннинг хоқонлик билан муросага бормаслиги, унинг қатъий душманлиги маълум бўлади. Бунинг боиси Эрон шоҳининг Ўрта Осиё ҳудудларига даъвогарлигида эди. Бу эса, шубҳасиз, бир неча бор хоқонликнинг Эрон билан урушлар олиб боришига сабаб бўлади. Истами қўшинлари Эрон шоҳи Хисрав I ни енгади. Эрон шоҳлари Турк хоқонлигига 400 минг Византия тиллоси ҳажмида товон тўлашга мажбур бўлади. Муғанхон ва унинг авлодлари ғарбда Қора денгизга қадар ҳудудларни забт этиб ўзларига бўйсундирганлар.

Турк хоқонлиги 568-569 йилларда ўша даврнинг қудратли давлати-Византия билан иқтисодий ва савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатишга интилиб, суғд савдогари Маниах бошчилигидаги элчиларни у ерга юборади. Элчилар император Юстинниан II қабулида бўлади. Шундан сўнг Византиянинг Земарх бошлиқ элчилари хоқонлик давлатига келади. Бу эса шу давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва савдо-тижорат муносабатларини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этган.

Турк хоқонлари Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилса-да, бироқ ўзлари бу ҳудудга кўчиб келмаганлар. Улар Еттисув ва бошқа ҳудудлардаги бош қароргоҳларида колиб, бўйсунган ҳудудларни маҳаллий ҳукмдорлар орқали

бошқариб, улардан олинадиган солиқ-ўлпонлар ва тўловлар билан кифояланганлар. Бундан кўринадики, Турк хоқонлиги даврида бу ҳудуддаги мавжуд маҳаллий давлат тузилмалари, уларнинг бошқарув тизимлари сақланиб, ички сиёсат бобидаги мустақил фаолиятлари давом этган. Хоқонлик истисно ҳоллардагина ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралашган. Бу нарса кўпроқ ташқи сиёсат, халқаро савдо-сотиқ масалаларига дахл этарди. Хитой манбаларида таъкидланганидек, Зарафшон, Амударё ва Қашқадарё воҳаларида бу даврда 9 та мустақил ҳокимлик мавжуд бўлган: **Самарқанд, Иштихон, Маймурғ, Кеш, Нахшаб, Кушон, Бухоро, Амул ва Андхой** шулар жумласидандир. Айниқса **Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Чоч** (Тошкент) ҳокимликлари ўзларига анча мустқил бўлганлар. Бухорхудотлар зарб этган танга пуллар кенг муомалада бўлган. Шу билан бирликда бу нисбатан мустақил ҳокимликлар ўртасида ўзаро кураш, ички зиддиятлар ҳам тўхтовсиз бўлиб турган. Бу эса маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмушини ночор аҳволга дучор этган. Масалан, 585-586 йилларда Бухорода зодагон деҳқон ва бой савдогарларга қарши қўзғолон кўтарилади. Унга Абрўй бошчилик қилади. Хоқон Корачурин қўшинлари қўзғолонни бостириб, қўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Бўйсундирилган ҳудудларни маҳаллий ҳокимлар орқали бошқариш тартиби хоқонликни заифлаштира борди. Натижада VI асрнинг 80-йиллари охирларида Турк хоқонлиги икки қисмга бўлиниб кетади.

Ғарбий турк хоқонлиги (унинг таркибига Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон ва Жунғария (Хитойнинг шимолий ғарби) ҳудудлари кирган). Шарқий турк хоқонлик (унинг таркибига Мўғулистон ҳудудлари кирган). VII асрда ғарбий хоқонликда шаҳарлар ривожланиши, Эрон ва Хитой билан қизғин савдо-сотиқ ва дипломатик алоқалар кузатилган.

Дарҳақиқат, Хитойда Тан сулоласи (618-907йил) ҳукмронлиги даврида Ғарбий Турк хоқонлиги билан Хитой ўртасида фойдали алоқалар кенг йўлга қўйилади. Масалан, 627-644 йилларда Ўрта Осиёдан Хитойга 9 марта савдо карвонлари юборилган. VII асрнинг 30-йилларида хоқонлик ҳудудларини кезган хитойлик сайёҳ Сюан Цин Иссиққўл, Чу водийси, Чоч, Самарқанд, Бухоро каби жойларнинг анча гавжум ва обод бўлганлигини қайд этади. Тан сулоласи 659 йилда Шарқий Турк хоқонлигини ўзига бўйсундиради.

VII аср иккинчи ярмида анча кучайган Хитой Ўрта Осиё ҳудудларини ҳам ўз кўл остига киритиш пайига тушади. Бироқ 670 йилда тибетликлар бош кўтариб, шарқий Турк хоқонлигини янгидан тиклаганларидан сўнг ва бу давлат Хитой учун кутилмаган хавф-хатарни келтириб чиқаргач, эндиликда Хитой Ўрта Осиёга бўлган ўз даъвосидан вақтинча воз кечади. Унинг эндиги бутун диққати Тибетга қаратилади. Бу даврда Ўрта Осиё ҳудудларида Ғарбий Турк хоқонлиги таъсири тобора заифлашиб боради. Бунга маҳалий ҳокимликлар ўртасидаги ички зиддиятлар, ер-мулк учун

ўзаро курашлар ҳам сабаб бўлади. Бу эса пировардида бу ҳудудларнинг араб истилочилари томонидан босиб олинишига сабаб бўлди.

Турк хоқонлигининг шарқий ерларидан фарқли ўлароқ Ғарбий ҳудудда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзи, маданий даражаси нисбатан юқори бўлган. Негаки, шарқий ҳудудларда яшаган кўпчилик кўчманчи туркий элатларда уруғ-қабилачилик муносабатлари ҳамон кучли сақланган. Аҳолининг қуйи табақаси будун ёки қора будунлар деб аталган. Уруғ-қабиланинг номдор вакиллари «беклар» деб юритилган. Жамоани хоқон ва зодаганлар кенгаши - «Қурултой» бошқарган. Ўрта Осиё ерларида эса бу даврда деҳқончилик, боғдорчилик ва узумчилик соҳалари юксак даражада ривожланган. Ўлканинг Фарғона, Хоразм ва Зарафшон воҳаларида кўплаб сув айирғичлар, каналлар, сув ҳавзалари бунёд этилган.

Фарғона ва Суғдда аҳолининг бир қисми тоғ-кон ишлари билан ҳам машғул бўлган. Бу ерларда олтин, мис, темир эритиш, улардан керакли асбоб-анжомлар ишлаш яхши йўлга қўйилган. Шунингдек, Илоқда қўрғошин, кумуш, Шаҳрисабзда эса қизил туз қазиб олинган.

Хоқонлик даврида шаҳарлар ҳаёти хийла ривож топган. Бухоро, Самарқанд, Иштихон, Тошкент, Исфара, Кубо (Кува), Косон каби шаҳарлар ўша даврнинг анча тараққий этган ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказлари ҳисобланган. Буюк ипак йўли бу шаҳарларнинг халқаро савдода фаол иштирок этишини таъминлаган. Ўрта Осиёлик қўли гул ҳунармандлар, тўқувчилар, заргарлар, мискару темирчилар, кунчию қуролсозлар ишлаб чиқарган нафис, харидоргир буюмлар, асбоб-анжомлар турли юртларга юборилган. Маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарган рангли шишалар, зотдор отларга халқаро миқёсда талаб катта бўлган. Бу даврнинг ўзига хос муҳим ўзгаришларидан яна бири-бу Ўрта Осиё кулолчилиги ҳунарининг юксак санъат даражасида ривожланганлигидир.

Бу даврда ҳам юртимизда моддий ва маънавий маданиятнинг янги-янги бетимсол намуналари яратилди. Турли олимлар мутахассислар бахсига сабаб бўлган Турк-руин, Урхон-Энасой ёзуви, Култегин битиклари, Билга хоқон ёдномаси ва шу сингари ноёб топилмалар турк ёзма маданиятнинг қадимийлиги ва ранг-баранглигига гувохлик беради. 1970 йилда Алмати яқинидаги «Иссиқ» деган жойдан топилган ва фанга «Иссиқ ёзуви» номи билан кирган туркий ёзув ҳам бизнинг ёзув тарихимизга оид қарашларимизни янада бойитади. Эндиликда топилган ноёб ашёи далиллар асосида туркий ёзувнинг тарихи милоддан аввалги II-I асрларга бориб туташиши маълум бўлди.

Туронзаминда туркий ёзув билан бир қаторда суғд ва хоразм ёзувлари ҳам кенг қўлланилган. Суғд ёзуви 22 та белгидан иборат бўлиб, чапдан ўнгга қараб ёзилган. Шаҳарларда суғд-турк икки тиллилиги расмий одат бўлганлиги ҳақида Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит турк» (XI аср) асарида ҳам қайд этиб ўтилган. Бу ёзувларда улуғ аждодларимизнинг катта тарихи, бой маданиятига оид мисли̇сиз

маълумотлар акс этган. Яна шу нарса диққатга сазоворки, ўша даврларда улуғ аждодларимиз ўз навқирон насллари тўғрисида ҳам муттасил қайғурганлар. Шу боисдан ўсмир 5 ёшга тўлиши билан уни билим олишга йўллаб, даставвал, хат-савод ва ҳисоб-китобни ўрганишга жалб этганлар. Болалар ўсмир-балоғат ёшига етгач эса уларни дунё таниш, савдо-тижорат ишларини ўрганиш учун махсус вакиллар ҳомийлигида хорижий элларга юборганлар.

Турк хоқонлигида яшаган халқларнинг диний эътиқоди, тасаввурлари ҳам турлича бўлган. кўп худолилик хукм сурган. Бу эса уларда турли хил осмоний ва ер жисмлари - қуёш, ой, ер-сув, ҳайвонлар ва бошқа нарсаларга сиғинишликни келтириб чиқарган. Осмон худоси Тангри турк қавмларининг энг олий худоси ҳисобланган. Ҳозирда ҳам «Тангри» ибораси Аллоҳ номига нисбат сифатида қўлланилади.

Ўрта Осиё халқлари орасида зардуштийлик дини билан бир қаторда жойларда буддизм, монийлик, христианлик динларига эътиқод қилишлик ҳам кенг расм бўлган. Бу нарса қадимги аждодларимизнинг тор, биқиқ ҳолда ҳаёт кечирмасдан балки бошқа кўплаб қавмлар, элатлар билан боғланиб, аралашиб, маънавий жиҳатдан яқинлашиб ҳаёт кечирганликларидан далолат беради.

Ўрта Осиё халқлари орасида тасвирий санъат ўзига хос услубда ривожланган. Жумладан, Варахша харобаларидан топилган сарой бинолари деворлари пештоқларига битилган ранг-баранг, бир-биридан нафис ва жозибадор расм-суратларни (қуролланган ёхуд ов қилаётган жангчи аскарлар, оқ филлар, туялар, отлар ва бошқа хил ҳайвонлар, паррандаю даррандалар ва ҳоказо) кўздан кечирар эканмиз, бунда аждодларимизнинг ноёб истеъдоди ва ақл-заковатига тан берамиз ва бундан ўзимизда ғурур туямиз.

Шундай қилиб, Турк хоқонлиги ўз даврида кенг ҳудудларга ёйилган энг йирик давлат бўлган. Унинг ҳукмдорлари Хитой, Эрон ва Византия билан бўлган муносабатларда узоқ йиллар ўз таъсирини ўтказганлар. Шу билан биргаликда хоқонлик даври моддий ва маънавий маданияти, унинг нодир намуналари Туронзамин халқларининг тўлақонли турмуш тарзини ўзига хос йўсинда акс эттириб қолмасдан, улар бобокалонларимиз даҳосининг теранлигидан, уларнинг юксак ижодкорлиги, изланувчанлигидан ҳам шаҳодат беради.

3. Ўрта Осиё халқлари араблар истилоси ва ҳукмронлиги даврида

VI асрнинг ўрталарига қадар Арабистон ярим оролида яшаган қабила, уруғларнинг ҳаёт тарзи қолоқ бўлиб, уларнинг мутлоқ кўпчилигида ибтидоий-патриархал тузум муносабатлари ҳукм сурган. Кўчманчи бадавий оилалари, уруғлари ўз чорва моллари учун ер-сув, ўтлоқ қидириб кенг саҳролар бўйлаб кезиб юрганлар. Фақатгина ярим оролнинг Қизил денгизга

туташ Ҳижоз воҳаси ва жанубий Яманда аҳвол бирмунча бошқачароқ бўлиб, бу ҳудудларда араб қабилалари асосан ўтроқ ҳаёт кечирган, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ҳам анча ривож топган эди. Айниқса Ҳижознинг бош шаҳри - Макка халқаро карвон савдосининг муҳим маркази ҳисобланган. Маккалик қурайш қабиласи савдогарларининг турли минтақалар билан боғланганлиги, савдо-тижорат ва ҳунармандчилик ишларининг кучайиб бориши пировардида тарқоқ араб қабила, уруғларини бирлаштириш ва марказлашган кучли давлат тузишда етакчилик ўрни эгаллашига икконият яратди Макка аҳолиси теварагида кўчманчи араб қабилаларининг бирлашуви жараёнига туртки берган яна бир муҳим омил - бу шу ерлик қурайш қабиласининг хошимийлар уруғидан чиққан пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳиссалом номи билан боғлиқ ҳолда кенг ёйила бошлаган ислом дини ва таълимоти бўлди.

ИСЛОМ МАДАНИЯТИ	**Яккахудолик гояси:**	Аллоҳ ягона, Муҳаммад унинг ердаги расули (элчиси)
	Умуминсоний гоялар:	Инсонпарварлик, биродарлик, дўстлик, қардошлик, ота-инилик, меҳр-мурувват, илмпарварлик, меҳнатсеварлик, поклик, тўғрилик, ростгўйлик, диёнатлик, шарм-ҳаёлик, иболик в.б.
	Исломнинг асосий тамойиллари:	➢ Аллоҳнинг ягоналиги, Муҳаммад унинг пайғамбари эканини тан олиш; ➢ Муқадлас китобларга ишониш; ➢ Барча пайғамбарларни эътироф этиш; ➢ Фаришталарни эътироф этиш; ➢ Охират, тақдирга ишониш.
	Исломнинг асосий рукнлари:	➢ Калимаи шаҳодат; ➢ 5 вақт намоз ўқиш; ➢ Рамазон ойида 30 кун рўза тутиш; ➢ Закот бериш; ➢ Ҳаж зиёрати.

Муҳаммад ибнн Абдуллоҳ (570-632) ҳаётининг охирларига келиб 630 йилда кўп сонли араб қабилаларининг ислом байроғи остида бирлашуви негизида ягона давлатга асос солди. Муҳаммад (с.а.в.) 632 йилда вафот этгач, унинг энг яқин сафдоши Абу Бакр Сиддиқ Халифа деб эълон қилинди. Шу тариқа, Араб Халифалиги ташкил топди.

Пайғамбар нойибларн- тўрт чориёрлар	➢ Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ (632-634) ➢ Ҳазрати Умар (634-646) ➢ Ҳазрати Усмон (646-656) ➢ Ҳазрат Али (656-661)

Мазкур чориёрлар ҳукмронлиги даврида Халифалик таркибига Шом, Ирок, Яман ва бошқа ҳудудлар қўшиб олинди. Умавийлар даврида (661-750) Араб халифалиги ҳукмронлиги шу қадар катта ҳудудларга ёйилдики, унинг таркибига Ғарбда Миср, шимолий Африка ерлари, Андалузия (ҳозирги Испания), шимоли шарқда Кичик Осиёнинг катта қисми, Эрон ва шимолий-ғарбий Ҳинд сарҳадлари кирар эди.

VII аср ўрталарига келиб халифалик эътибори Ўрта Осиё ерларини босиб олишга қаратилади. 651 йилда араблар жангсиз Марв шаҳрини эгаллайдилар, сўнгра Амударёгача бўлган ҳудудлар истило қилинади. Араблар бу ҳудудларни Хуросон деб атайдилар. Бу вилоят Араб халифаси томонидан тайинланадиган нойиб орқали бошқарилади. Нойиб қароргоҳи Марвда жойлашган эди. Араблар Амударёдан шимолдаги бой вилоятларни истило этишга тайёргарлик кўрадилар. Бу ерларни араблар Мовароуннаҳр, яъни дарёнинг нариги томони деб атаганлар. Ватанимиз сарҳадларида араблар истилоси жараёни икки босқичда амалга оширилганлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Унинг биринчи босқичи - VII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бу даврда айрим араб лашкарбошлари қўшини Амударё атрофидаги ҳудудларга бир неча бор ҳужумлар уюштириб, бу ерларнинг бойликларини талаб, маълум ўлжаларни қўлга киритиб, ортга қайтганлигини кузатиш мумкин. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад- бу ҳудудларни яқин келажакда босиб олишга тайёргарлик кўриш эди. Масалан, араб лашкарбошлари Зиёд ибн Абу Суфиённинг 654 йилда Маймургга, 667 йилда Чағониёнга, 673 йилда унинг ўғли Убайдулла ибн Зиёднинг Амудан ўтиб Пойканд, Ромитон ерларини эгаллаши, сўнгра Бухоро ҳукмдорини енгиб, ўз фойдасига сулҳ тузиб, катта хазина, бойликларни қўлга киритиши ва ниҳоят, 675-676 йилларда Саид ибн Усмоннинг янгидан Бухоро ва Самарқанд томон қўшин тортиб келиши ва маҳаллий ҳукмдорларни енгиб, катта бойлик ва кўп сонли асирлар билан Арабистонга қайтиб кетиши - булар Ўрта Осиё ҳудудларини эгаллаш борасидаги дастлабки уринишлар эди.

Ўлкамизни босиб олишнинг иккинчи, ҳал қилувчи босқичи VIII асрнинг биринчи чорагига тўғри келади. Хусусан, 704 йилда Қутайба ибн Муслимнинг Хуросон нойиби этиб тайинланиши билан унинг зиммасига бутун Ўрта Осиё ҳудудларини узил-кесил босиб олиш вазифаси юкланади. Қутайба 707 йилда Амударёдан ўтиб Пойкандни эгаллаш сари ҳаракатланади. Араблар маҳаллий халқ қаршилигини енгиб шаҳарни қўлга киритадилар, унинг бойликларини талайдилар. Кеш, Насаф ҳам оғир жанглар билан фатҳ этилади. 710 йилда Қутайба маҳаллий ҳукмдорларнинг

ўзаро келишуви ва иттифоқига изн бермай, Суғднинг бош шаҳри - Самарқандни босиб олишга тайёргарлик кўради. Шу орада Хоразм шоҳи Чағон ўз укаси Нурзод бошчилигидакўтарилган халқ қўзғолонидан кўркиб, 711 йилда ёрдам сўраб Қутайбага мурожаат қилади. Қутайба қулай вазиятдан фойдаланиб Хоразмга юриш бошлайди. Нурзод тармор қилинади ва ўлдирилади. Бироқ Хоразмшоҳ бундан ҳеч нарса ютмайди. Аксинча, у ўз мустақиллигини йўқотиб, халифаликка тобе бўлиб, унинг бождорига айланади. Чағоннинг қўшини Қутайбанинг ҳарбий юришларида иштирок этишга мажбур этилади.

712 йилда Қутайба Самарқандга ҳужум қилади. Бу пайтда Самарқанд ҳукмдори Ғурак эди. Ғурак араб қўшинларига қарши жанг қилади, аммо кучлар тенг бўлмаганлиги сабабли енгилади. Қутайба билан Ғурак (709-738) ўртасида тузилган Шартномага биноан у арабларга бир йўла 2 минг, йилига эса 200 минг дирхам ҳисобига бож тўлаш, 30 минг бақувват йигитларни қул ўрнида бериш кўзда тутилган эди. Бунинг устига Самарқандниг энг гавжум мавзеси - Афросиёб келгинди араб аҳолиси учун турар жой сифатида берилади. Унинг туб аҳолиси эса ўз жойидан маҳрум этилади. Араб қўшини 713-йилда Сирдарё орқали юриш бошлаб Ўрта Осиёнинг шарқий ҳудудларини эгаллашга киришади. Қутайба шу юриши давомида Чоч вилояти, Фарғона водийсини эгаллайди, кўп ўтмай ўлканинг бошқа ҳудудлари ҳам бирин-кетин ишғол қилинади. Шу тариқа. 10 йил давом этган қирғинбарот жанглар оқибатида араблар Мовароуннаҳр деб ном берган Ватанимиз ҳудудлари босиб олинди. Босиб олинган ҳамма вилоятларга араблардан амирлар тайинланди.

Араблар истилочилар сифатида бу ҳудудда маҳаллий аҳолига нисбатан мислсиз зулм ва зўравонлик ўтказдилар. Халқ томонидан асрлар давомида яратилган ноёб моддий ва маънавий бойликлар, асори атиқалар таланди, яксон қилинди. Маҳаллий ёзувларда битилган сон-саноқсиз нодир китоблар, қўл ёзмалар ёндирилди. Зардуштийлик, буддизм динининг кўплаб ибодатхоналари, муқаддас қадам жойлари кунпая-кун этилди.

Улуғ бобокалонимиз Беруний ўзининг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида аччиқ алам билан таъкидлаганидек, араблар маҳаллий дин, санъат, адабиёт намояндаларини, олимларни ўлдирдилар, асарларини эса оловда ёндирдилар. Сўнгра улар аждодларимизнинг бебаҳо бойлиги ҳисобланган маҳаллий ёзувлар, тарихий ҳужжатларни йўқ қилдилар. Мусулмончилик динига, ислом ақидаларига зид келадиган жамики нарсалар уларнинг назарида ғайритабиий ҳол ҳисобланиб, аёвсиз йўқ қилинди. Буларнинг ўрнига араблар аҳолидан олинган мўмай даромадлар, тўловлар эвазига ҳашаматли, сервиқор масжиду, мадрасалар хонақолар, мақбаралар барпо этиб одамларни уларга даъват этдилар. Юртимиз жиловини қўлга олган араб ҳукмдорлари халққа зулму асоратни кучайтириш мақсадида турли хил солиқ, ўлпонларни жорий этдилар.

Араб халифалиги хазинасига тўланиши мажбурий бўлган солиқ турлари

- Хирож (ер солиғи) – даромаднинг учдан бир қисми миқдорида йиғилган;
- Ушр, давлат идора ишлари учун даромаднинг 10 фонзи миқдорида олинган;
- Закот, мол-мулкнинг 2.5 фонзи миқдорида олинган;
- Жузья (жон солиғи) - озиқ-овқат, хомашё ёки пул хисобида йиғилган;
- Аҳолидан олинадиган марказлашган солиқлар ҳажми даромаднинг қарийб ярмини ташкил этарди;
- Булардан ташқари аҳолига маҳаллий ва мавсумий солиқ ва мажбуриятлар хам юкланган эди.

IX аср араб тарихчиси Хўрдодбехнинг кўрсатишича, халифаликка фақат хирож солиғи хисобига Суғд вилояти 326 минг, Фарғона 280 минг, Шош 607 минг, Уструшона 50 минг дирҳам солиқ тўлаган. Бухорога белгиланган хирож солиғи миқдори булардан хам кўп бўлган. Шу боисдан истилочилар «куч хирожда» деб бежиз айтмаганлар.

Маҳаллий аҳоли кўзда тутилган солиқларни мунтазам тўлаб боришга мажбур этилган. Бордию бунга қурби етмаса уша шахснинг ери, мулки тортиб олиниб, оиласи билан кўчага улоқтирилган. Араблар дастлаб жузъя солиғини мусулмон динига кирмаган одамларга жорий этганлар. Бироқ кейинчалик хамма исломга кира бошлагач, бу солиқ яна барча ерли аҳолига баб-баравар солина берган.

Ўлка аҳолисини исломлаштириш жараёни ғоят мураккаб кечган. Араб маъмурлари кўп ҳолларда зўрлик ва куч ишлатиш йўли билан маҳаллий халқ вакилларини, исломни қабул қилишга ундаганлар. Бунга кўнмаганлар ёхуд бош тортганлар эса шафқатсиз жазоланган. Кўп жойларда маҳаллий кишилар иложсизликдан, қийин-қистов асосида мусулмончиликни мажбуран қабул этган бўлсалар-да, бироқ араблар кўздан нари кетиши билан улар яна бу диндан қайтиб ўзларининг эски диний ақида ва маросимларига амал қила берганлар. Ҳатто араблар ишончини қозониб мусулмон динини қабул қилган Бухорхудот Тоғшода хам ислом динини хўжа кўрсинга юзаки қабул қилган бўлиб, аслида зардуштийлик ақкомларига амал қилган. У вафот этганида хам аждодлари диний маросимларига кўра дафн этилган. Бундан кўринадики, ислом дини ва унинг рукиларининг маҳаллий халқ орасида ёйилиши ниҳоятда қийин, мураккаб кечган. Бу жараёнда беҳисоб қурбонлар берилган. Арабларнинг ўзларини хўжалар, саҳобалар, саййидлар, оқ суяклар деб атаб, маҳаллий халққа нисбатан менсимаслик, калондимоғлик билан қарашлари хам маҳаллий аҳолида уларга нисбатан нафрат туйғусини кучайтирган.

Арабларнинг ўз юртларидан кўп минглаб қабила, уруғларни Ўрта Осиёга кўчириб келтириб энг яхши жойларга жойлаштириш, маҳаллий оилалаларни ўз ер-мулкидан маҳрум этишлари хам уларга қарши оммавий

норзиликларнинг кучайиб боришига бонс бўлган. Масалан, дастлабки пайтларда қурайш қабиласининг 5 мингдан зиёд аҳолиси Самарқандга жойлаштирилган. Бухоро, Марв, Пойканд ва бошқа шаҳарларда ҳам масжид ва мадрасалар қуриш баҳонаси билан ерли аҳоли четга суриб чиқарилиб, уларнинг ерларига ҳам араб қабилалари жойлаштирилган. Бунинг асл сабаби шундаки, босқинчилар бу бегона ҳудудда кучли ижтимоий таянч нуқта яратиш йўли билан ўз ҳукмронлигини кучайтиришга уринганлар.

Арабларнинг Ватанимиз ҳудудида юргизган зўравонлик ва мустамлакачилик сиёсати, шубҳасиз, ерли аҳолининг турли ижтимоий қатламларининг кескин норозилигига сабаб бўлди. Бунинг натижасида араблар ҳукмронлиги давомида ўлканинг турли ҳудудларида халқ ғалаёнлари юзага келиб, алангаланиб борди.

Ўрта Осиёда арабларга қарши халқ қўзғолонлари

- Суғдиёнада 720-722 йилларда Ғурак ва Дивоштич бошчилигида
- Самарқанд, Бухоро, Хуттолонда 725-729 йилларда
- Тоҳаристон ва Суғдда 736-737 йилларда
- Хуросон ва Мовароуннаҳрда Абу Муслим бошчилигида 746-749 йилларда
- Муқанна қўзғолони 769-784 йилларда
- Рафи ибн Лаис қўзғолони 806-809 йилларда

720-722 йилларда Сўғдиёнада юз берган Ғўрак (Самарқанд ҳукмдори) ва Дивоштич (Панжикент ҳокими) бошчилигидаги қўзғолон араблар ҳукмронликлигига қарши йўналган дастлабки шиддатли халқ ҳаракатларидан бири бўлган. Унда араблар сиёсати ва зулмидан ғазабга келган ўн минглаб маҳаллий халқ вакиллари иштирок этган. Хуросоннинг янги тайинланган ва золимлиги билан ном чиқарган нойиб Санд Хараший катта мунтазам ҳарбий куч билан мазкур қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиришга муваффақ бўлади. Қўзғолон раҳбарларидан бири - Дивоштич ҳам ушланиб қатл этилади.

725-729 йиллар давомида халифаликнинг оғир солиқ сиёсатига қарши Самарқанд, Бухоро, Хутталон вилоятларида кўтарилган қўзғолонлар ҳам халқ озодлик курашида сезиларли из қолдирди. Қўзғолончиларнинг анча қисми араб маъмурлари сиёсатига норозилик билдириб, ислом динидан чиқадилар. Кеш атрофида юз берган маҳаллий аҳолининг араблар билан тўқнашуви ростмона жангу жадал тусини олган. 736-737 йилларда Тоҳаристон ва Суғдда янгидан кўтарилган кучли қўзғолон ўз сафига аҳолининг турли ижтимоий қатламларини жалб этганди. Ёқат Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг янги ҳукмдори, уста дипломат Наср ибн Сайёр (738-748)нинг улдабурон сиёсати, низоли масалаларни ҳал этиш борасидаги эпчил тадбирлари туфайлигина қўзғолон ҳаракатларини бартараф этиш,

ўлкада мувозанатни бир қадар сақлаш мумкин бўлди. Бунда у маҳаллий аҳолига, айниқса унинг нуфузли қатламига муайян ён беришга мажбур бўлди. Жумладан, у арабларнинг маҳаллий аҳоли билан қон-қардошлик алоқаларини кучайтиришга интилди. Ўзи ҳам Бухорхудот Тоғшоданинг қизига уйланди. Исломни қабул қилган кишилар жузьядан озод этилди ва барча мусулмонлар ҳуқуқий жиҳатдан тенглаштирилди. Хирож солиғи тўлаш барча учун баравар деб эълон қилинади.

VIII аср 40-йилларида халифаликда тожу-тахт учун кураш бошланади. 748 йилда Абу Мислимнинг Хуросонда кўтарган қўзғолони, унинг халифалик пойтахтини эгаллаши натижасида Умавий Марвон II тахтдан ағдарилади. 749 йилда аббосийлар хонадонидан Абул Аббос Саффон тахтга кўтарилади. Бироқ аббосийлар даврида ҳам меҳнаткаш аҳолининг аҳволи яхшиланмади. Шу боисдан халқ қўзғолонлари тез-тез кўтарилиб турди.

Муқанна қўзғолони Ватанимиз халқларининг араблар асоратига қарши олиб борган кураши тарихида алоҳида ўрин тутади.

Тарихда «оқ кийимлилар» номи билан машҳур бўлган бу қўзғолонга ўз замонасининг ҳар томонлама етук кишиси, халқ дарди, қайғуси ва мақсадларини чуқур тушунган, асл исми Ҳошим ибн Ҳаким, аммо Муқанна (яъни юзига ниқоб кийган маънода) номи билан танилган буюк шахс раҳнамо бўлди. Муқанна умавийлар сулоласи инқирозига кучли таъсир кўрсатган Абу Муслим қўзғолонида ҳам фаол иштирок этган. Муқанна ҳаётнинг катта машаққатли йўлини босиб ўтган, оддий кир ювувчидан кичик лашкарбоши, кейин вазирлик даражасига кўтарилган (757-759). 759 йилда Хуросон амири Абдужабборнинг халифага қарши исёнида қатнашгани учун зиндонга ташланган. Зиндондан қочиб 769 йилда Марвга келади ва халқ ҳаракатига бошчилик қилади. У ижтимоий тенглик, эркин ҳаёт ва адолат ғояларини ўзига сингдирган таниқли сиймо бўлган. Шунинг учун ҳам унинг янгидан халқ курашига бош бўлиши бу ҳаракатнинг кенг қулоч ёзишига, узоқ муддат давом этишига (унга тайёргарлик кўриш жараёнларини ҳам ҳисобга олганда 14 йилни ўз ичига олади) сабаб бўлибгина қолмай, айни чоғда араб хукмрон доиралари учун ҳам кутилмаган оқибатларни вужудга келтириб, уларга катта ҳаётий сабоқлар берди. Қўзғолон Марвда бошланган бўлса-да, у тез орада Мовароуннаҳрнинг кенг ҳудудларига ёйилди. Муқанна қўзғолони давомида Самарқанду Бухоро, Нахшобу Кеш ҳудулари аҳолиси ҳам фаол ҳаракатга келди. Уни Илоқ, Оҳангарон, Шош, Фарғона водийсининг кўп сонли аҳолиси ҳам қувватлаб чикди. Қўзғолоннинг бош ғояси - Ватанимиз халқлари, уларнинг асл фарзандларининг муқаддас юртни ажнабий хукмронлардан озод қилиш, унинг мустақиллигини курашиб қўлга киритиш ғояси бўлган. Мана шу юксак ватанпарварлик туйғуси қўзғолончиларга ҳаётий рух, маънавий мадад бағишлаган, уларнинг узоқ вақт давомида арабларнинг катта ҳарбий кучлари билан жон бериб, жон

олишиб кураш олиб боришига, мислсиз қурбонлар беришига сабаб бўлган. Бироқ шу билан бирга қўзғолонга тортилган аҳолининг ҳамма ижтимоий табақалари ҳам шу улуғвор ғояга содиқ бўлган, унга охиригача амал қилган, деб хулоса чиқариб бўлмайди, албатта. Негаки, қўзғолон кучайган кезларда ундан ўз худбин мақсадлари йўлида фойдаланишни кўзлаб халқ курашига қўшилган юқори табақа намояндалари ҳам бўлган. Улар кейинчалик қўзғолон пасайиши ва мағлубият сари юз тутган кезда дарҳол хиёнат йўлини тутиб, ажнабийлар билан тил топиб, улар томонига ўтиб кетганлиги ҳам ростдир. Аммо бундай истиснолардан қатъи назар, бир неча йиллар давом этган «Оқ кийимлилар» қўзғолони юртимизнинг озодлик кураши тарихида катта довруғ таратди, араб босқинчиларини ларзага солди, уларга сезилари зарбалар берди. Қўзғолон Муқаннаға катта мададкор, жанговар сафардош бўлган Ҳаким ибн Аҳмад, Ҳашвий, Сархама, Кай ёки Гурий, Гарича каби халқ қаҳрамонларини ҳам етиштириб чиқарди. Улар охирги томчи қонлари қолгунга қадар босқинчиларга қарши мардонавор курашдилар.

780-783 йилларда қўзғолон ҳаракатлари сўнгги ҳал қилувчи паллага киради. Бу даврда Муқаннанинг асосий кучлари Кашқадарёнинг Кеш воҳасида тўпланган эди. Қўзғолоннинг бош таянч нуқтаси-Сом қалъаси ҳам шу жойда бўлган. Албатта, бу вақтга келиб халифалик қўшинлари катта устунликка эга бўлиб, улар маҳаллий аҳолининг юқори табақаларини ўз томонига жалб этиб, қўзғолончиларни тобора сиқиб бораётган эди. Муқанна Сомда мустаҳкамланиб, ўз тарафдорлари билан сўнгги нафасигача курашди. Пировардида эса душман қўлида мағлуб бўлмай, ўзини ёниб турган оловга отиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Бу воқеа Беруний маълумотига кўра 783 йилда юз беради. Гарчанд Муқанна қўзғолони енгилган бўлса-да, бирок у буюк халқ қудратини, агар у бирлашса, юписа нималарга қодирлигини тўла намоён этди. Қўзғолон айни чоғда халифаликнинг Мовароуннаҳрдаги мустамлакачилик ва босқинчилик илдизларини ҳам қақшатди. Унинг ҳукмронлигининг давом этишини шубҳа остига солиб қўйди. Энг муҳими, у эрк ва озодлик учун талпинаётган юртимиз кишиларида ватанпарварлик туйғусини жўш урдирди, уларни ажнабий золимларга қарши янада шиддаткорлик билан кураш олиб боришга даъват этди. Бунинг самараси эса IX асрнинг бошларига келиб юртимиз устидан халифалик ҳукмронлигининг узил-кесил ағдарилиши ва бир қатор мустақил миллий давлатларнинг юзага келишида тўла намоён бўлди.

Араблар истилоси ва ҳукмронлиги Ватанимиз ҳудудида кечалик мураккаб ижтимоий-сиёсий оқибатлар билан боғлиқ бўлмасин, шу билан бирликда яккахудолик ғояси, илғор ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларни ўзида мужассам этган ислом дини ва таълимотининг ўлкамизда аста-секин илдиз отиб бориши улуғ аждодларимиз ҳаёти ва тафаккурида катта аҳамиятга эга бўлди. Бутун араб дунёсини бирлаштириш, унинг

маънавий қудратини кучайтиришда етакчи омил ролини ўйнаган ислом дини ва унинг муқаддас китоби - Қуръони Карим ғоялари ва оятларининг маҳаллий халқларнинг онги, шуурига сингиб, уларнинг турмуш ва фикрлаш тарзининг ажралмас қисмига айланиб бориши, шубҳасиз, уларнинг маънавий оламига сезиларли ҳаётбахш таъсир кўрсатди ҳамда юксак моддий ва маънавий маданият намуналарини ижод қилиб боришларида янги уфқлар очиб берди. Бунинг асосий боиси шундаки, Аллоҳнинг ягоналигига имон келтириш, унинг муқаддас китобида ифода этилган юксак инсонпарварлик ғояларига ишонч ва эътиқод - булар юрт кишиларида бир-бирларини қувватлаш, бирлашиш, ўзларини ягона маконда ҳис қилиш, ўзаро ҳамкорликда, кенг саъй-ҳаракатларда бўлиш туйғусини шакллантириб борди. Негаки, ислом таълимоти, Қуръони Карим ғояларининг ўлкамизга ёйилиши, ўтмишдошларимизнинг Аллоҳ буюрган олижаноб амалларга риоя этиб, руҳий-маънавий покланиш сари ҳаракатланиши, табиийки, жамият ҳаёти ва унинг асосий тамойилларининг соғлом негизларда ривожланиб, такомилашиб боришига сезиларли таъсир кўрсатди. Шу маънода Юртбошимиз ҳам: «Биз ота-боболаримизнинг муқаддас дини бўлган ислом динини қадрлаймиз, ҳурмат қиламиз, одамзод руҳий дунёсида иймон- эътиқодни, инсоний фазилатларни мустаҳкамлашда унинг ўрни ва таъсирини юксак баҳолаймиз»[1], деб бежиз таъкидламаган. Зеро, ўлка халқларининг маънавий юксалишини таъминлаш, уларнинг бир-бирига қон-қардошлиги, ҳамжиҳатлигини жипслаштиришда муҳим омил саналган эрий бебаҳо қадриятларимизни ўзида мужассам этган исломий аҳкомларнинг бугунда ҳам ҳаётимизда ўз муносиб ўрнини топаётганлиги исломнинг жамият тараққиётида муҳим ўрин тутишидан далолат беради.

Дарҳақиқат, ислом дини ва мусулмончилик тамойилларининг Ўрта Осиё ҳудудида тарқалиши, чуқур илдиз отиши баробарида ўлкамиз халқлари кенг мусулмон олами билан туташиб, унинг бой диний ва дунёвий маданияти, илму урфони билан яқиндан ошно бўлиб борди. Айни чоғда азалдан илму маърифат ўчоғи бўлиб келган кўҳна юртимиз бағридан бу даврда жаҳонга довруғ солган, дунё маданияти ва цивилизацияси хазинасига салмоқли ҳисса қўшган кўплаб номдор алломалар, буюк муҳаддис олиму уламолар етишиб чиқди.

[1] И.А.Каримов. Асарлар. Т.7. Т.: Ўзбекистон, 1999, 300-бет.

Синов саволлари

1. Эфталийлар давлатининг юзага келиши, ҳудудий кенгайиши тўғрисида нималарни биласиз?
2. Эфталийлар даврида ерга эгалик қилиш муносабатларида қандай ўзгаришлар бўлди?
3. Эфталийлар даврига оид моддий ва маънавий ёдгорликлар намуналаридан сўзлаб беринг.
4. Маздакчилар қандай ғояларни илгари сурганлар?
5. Маздак қўзғолони енгилишининг асосий сабабларини нималарда деб биласиз?
6. Турк хоқонлигига қачон асос солинган?
7. Турк хоқонлиги тарихига оид қандай муҳим тарихий манбалар маълум?
8. Турк хоқонлиги даврида Ўрта Осиё ҳудудидаги давлат бошқаруви тизими қандай бўлган?
9. Турк хоқонлигининг иккига бўлиниб кетишининг асосий сабаблари нимада?
10. Ғарбий ва Шарқий хоқонликларда кечган ижтимоий - иқтисодий ва маданий ҳаётдаги муҳим тафовутлар нималарда кўзга ташланади?
11. Арабистонда ислом дини қандай омиллар таъсирида юзага келди?
12. Араб истилочиларининг Ўрта Осиёга юришлари ҳақида сўзланг.
13. Араб босқинчиларига қарши юртимиз заминида қандай халқ қўзғолонлари юз берган?
14. Ўрта Осиё ҳудудида исломлаштириш жараёни қандай кечди?
15. Араблар жорий этган солиқ турлари, уларнинг миқдорлари тўғрисида тушунча беринг.
16. Қуръони Карим ғояларининг ҳаётийлиги ва яшовчанлигининг боиси нимада, деб ўйлайсиз?

V БОБ. IX-XII АСРЛАРДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ: СИЁСИЙ, ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Таянч сўз ва иборалар: Тоҳирийлар. Сомонийлар. Давлат бошқаруви. Қорахонийлар. Ғазнавийлар. Салжуқийлар. Хоразмшоҳлар. Уйғониш. Илм-фан. Бадиий адабиёт. Ҳадисшунослик. Тасаввуф таълимоти.

1. Тоҳирийлар ва Сомонийлар

Арабларнинг Ўрта Осиё ҳудудларидаги деярли бир ярим асрлик ҳукмронлик даври бу ҳудуднинг эрксевар халқларининг ўз эли, Ватанининг мустақиллиги йўлидаги жўшқин курашини, интилишини сўндира олмади.

Дарҳақиқат, IX аср бошларига келиб Араб халифалигида юзага келган бўҳронли вазият, сиёсий танглик, Хуросон ва Мовароуннаҳрда кечаётган зиддиятли жараёнлар, энг муҳими, бу ҳудудда юз берган Рофе ибн Лайс қўзғолони (806-810) мазкур ўлка халқлари учун халифалик тобелигидан қутилиш, юрт мустақиллигини қўлга киритиш йўлида қулай имкониятларни вужудга келтирганди. Хусусан, машҳур халифа Хорун ар-Рашид (786-809) вафотидан сўнг халифалик тахтини эгаллаш учун унинг ўғиллари – Амин ва Маъмун ўртасида қизғин кураш бошлаиган эди. Бир неча йилга чўзилган бу сиёсий можаро нафақат халифалик марказини танг аҳволга солиб қолмасдан, балки унга тобе бўлган ҳудудлардаги воқеалар ривожига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Маъмун катта қўшин тузиб, унга Хуросонлик Тоҳир ибн Ҳусайнни бошлиқ этиб тайинлади. Рей яқинидаги жангда Тоҳир ибн Ҳусайн ал-Амин қўшинини енгади ва Бағдодга юриш бошлайди. Тоҳир 813 йилда яна ғолиб келиб Бағдодни ҳам қўлга киритади. Маъмун халифалик тахтига кўтарилади. Лекин у 819 йилга қадар Бағдодга бормай Марвдан туриб ҳокимиятни бошқаради. Унинг буйруғи билан Тоҳир ибн Ҳусайн Ироқ ҳокимияти ва Бағдод ҳарбий гарнизони бошлиғи бўлади (819 йилга қадар). Маъмун Марвдагидаёқ олимлар гуруҳини ўз атрофига тўплаган эди. У 819 йилда Бағдодга борар экан, у ерда Байтул ҳикмат (фанлар академияси)га асос солади. Демак, бу фан масканининг негизини аввало, Туркистонлик олимлар ташкил этганлар.

Маъмун халифалик олдидаги катта хизматлари эвазига Тоҳир ибн Ҳусайнни 821 йилда Хуросонга ноиб этиб тайинлайди. Шу тариқа, Тоҳирийлар давлати вужудга келиб 873 йилга қадар давом этади. Унинг пойтахти аввал Марв, кейинроқ Нишопур бўлади.

Дастлаб Мовароуннаҳрнинг кўпгина вилоятлари ҳам унинг тасарруфида бўлган. Бунинг боиси шуки, иккала ўлканинг ноиблик маркази Хуросоннинг Нишопур шаҳри бўлган.

Тоҳир ибн Ҳусайн бошқарув жиловини қўлга киритгач, ундан юрт мустақиллигини, унинг равнақи ва қудратини ошириш йўлида фойдаланишга қатъияи йўл тутади.

Тоҳир ибн Ҳусайн ўз давлатининг мустақиллигини тиклаш мақсадида 822 йилда халифа номини хутба намозидан чиқариб ташлашга амр килади. Бироқ тез орада унинг сирли ўлими бу борада катта ишлар қилинишига имкон бермайди. Унинг ворислари Талха (822-828), Абул Аббос Абдуллоҳ (830-844), Тоҳир ибн Абдуллоҳ (844-862), Муҳаммад ибн Тоҳир (862-873) даврларида Тоҳирийлар давлатининг мустакиллиги хийла таъминланди. Тоҳирийлар ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётни, мулкий муносабатларни ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини тартибга келтириш, сув ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, сув иншоотлари барпо этиш, шунингдек, фуқаролардан олинадиган солиқларни мўътадиллаштиришга аҳамият берадилар. Пойтахт марвдан Нишопурга кўчирилади. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг чиқарган бир фармонида "деҳқонларни ранжитмаслик", бунингсиз хазинага етарли миқдорда солиқ тушмаслиги алоҳида уқтирилганди. Бироқ шунга қарамай. Тоҳирий ҳукмдорлар амалда деҳқонларни эмас, балки кўпроқ йирик мулкдорлар, савдогарларнинг манфатларини ҳимоя қилардилар. Шу боис Тоҳирийлар даврида оддий аҳоли, айниқса деҳқонлар оғир асоратда яшаш, ҳаддан зиёд солиқ-ўлпонлар тўлашга мажбур этилганди. Биргина 844 йилда улардан олинган солиқ миқдори 48 млн. дирҳамни ташкил этган. Бу ўша давр шароити учун мислсиз кўп эди. Шунинг учун ҳам мамлакатнинг Сейистон ва бошқа вилоятларида деҳқон ғалаёнлари юзага келиб, кучайиб борган.

Хуросоннинг шарқий ҳудудларида юзага келган ғозийлар ҳаракати ва деҳқончилик воҳаларидаги ғалаёнлар қўшилиб, кенг миқёсдаги касб этиб борди. Бу ҳаракатларнинг етакчиларига айланган, асли келиб чиқишлари ҳунарманд – мискар бўлган ака-ука Ёқуб ва Амир ибн Лайслар 873 йилда Нишопурни эгаллаб Тоҳирийлар сулоласини агдариб ташлашга муваффақ бўладилар. Бунинг натижасида Ёқуб ибн Лайс асос солган Саффорийлар (мискарлар) сулоласи ҳокимиятга келади.

Бироқ янги ҳукмдор Ёқуб ибн Лайс шахсий ҳаётда қанчалик оддий турмуш тарзига амал қилиб яшамасин, ўз армиясининг жанговарлигини кучайтириш, аскарларни маош билан таъминлашга уринмасин, меҳнаткаш халқнинг оғир солиқлар тўлаши, бошқа тўловлар ва мажбуриятларни ўташи аввалгидек ўзгармай қола берди. Бу ҳол охир-оқибатда саффорийлар сулоласи ҳукмронлигининг ижтимоий- иқтисодий илдизларини қақшатиб, уни ҳалокатга маҳкум этмай қолмади.

Мовароуннаҳрда Сомонийлар давлатининг юзага келиши жараёни ҳам IX аср бошларига тўғри келади. Бунда ҳам халифа Маъмун ўзига содиқ хизмат қилган балхлик маҳаллий ҳукмдорлардан Сомонхудот[1] авлодлари

[1] Сомон қишлоғи оқсоқоли. Манбаларда мазкур қишлоқ Балх, Самарқанд ёки Термиз атрофида жойлашган деган маълумотлар учрайди.

(унинг набиралари)га Мовароуннаҳр ҳудудларини бошқариш ҳуқуқини топширади. Чунончи, Нух Самарқандга, Аҳмад Фарғонага, Яҳьё Шош ва Уструшонага, ҳокимлик қиладилар.

IX аср ўрталарига келиб Аҳмад ва унинг катта ўғли Наср Сомонийлар Мовароуннаҳрнинг кўпчилик ҳудудларини бирлаштиришга муваффақ бўлдилар. Наср Сомоний (856-888) даврида Мовароуннаҳр мавқеи янада кучайиб борди. Самарқанд давлат пойтахти эди. Хуросонда Тоҳирийлар сулоласи ағдарилгач (873й), унинг таркибига кирган Бухоро ерлари ҳам Сомонийлар тасарруфига олинади. Наср укаси Исмоилни Бухорога ноиб этиб тайинлайди (874й) ва Сомонийлар ҳукмронлиги эндиликда деярли Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларига ёйилади. Аммо кўп ўтмай Исмоил ўз ҳокимиятини кучайтира боргач, ўзининг вассаллик мавқеини тан олмай, Наср ҳокимияти хазинасига тўлайдиган йиллик даромад миқдорини кескин камайтиради.

Бунинг натижасида ака-укалар ўртасида узоқ муддатли ўзаро кураш бошланади. Оқибатда 888 йилда улар ўртасида катта уруш келиб чиқиб, унда Исмоил ғолиб бўлади ва ҳокимиятни ўз қўлига олади. Акаси Наср вафотидан сўнг (892й) Исмоил Сомоний Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдорига айланади. Шу тариқа. Ватанимизда давлат мустақиллиги қайта тикланади ва юксалиб боради. Бухоро - давлат пойтахти бўлиб қолади.

Исмоилнинг 893 йилда шарқдаги даштлик қабилаларга қарши қилган муваффақиятли юриши, Тарозни эгаллаб, катта ўлжа ва асирлар билан қайтиши ҳам Сомонийлар қудрати юксаклигидан яққол далолат беради. Исмоил Сомоний давлати қудратининг ўсиб боришидан чўчиган, уни заифлаштиришни ва ўз таъсирини қайта тиклашни кўзлаган Бағдод халифаси Муътазид (892-902) Хуросондаги Саффорийлар ҳукмдори Амр ибн Лайсга (879-900) Хуросон билан бирга Мовароуннаҳар устидан ҳукм юритиш ҳуқуқи берилгани ҳақида фармон чиқаради ва уни Исмоилга қарши гиж-гижлайди. Бу эса 900 йилда иккала давлат ўртасида катта урушга сабаб бўлади. Уруш натижаси эса Сомонийлар фойдасига ҳал бўлиб, бунинг оқибатида Хуросон ерлари Сомонийлар қўл остига ўтади. Шу тариқа халқ халифалик истебдодидан халос бўлди.

Исмоил Сомоний бу ҳудудда кечган узоқ йиллик миллий давлатчилик тажрибасига таяниб, марказий давлат бошқаруви тизимини ва шунга мувофиқ келадиган маҳаллий идора органларини вужудга келтиради. Бу тизим Аҳмад ибн исмоил (907-914), Наср ибн Аҳмад (914-943), Нух ибн Наср (943-954) даврида ҳам такомиллашиб боради.

Сомонийларнинг давлат бошқарув тизими

Нух ибн Наср (Наср II) даврида бухоронинг Регистон майдонида амир қасри қаршисида сарой қурилиб, барча девонлар унга жойлаштирилади. Маҳкама хизматчилари муайян билимга эга бўлган, араб ва форс тилини пухта билган задогон ва рухонийлардан танлаиган.

Почта-алоқа хизматидан бошқа ҳамма девонларнинг вилоятларда вакиллари бўлиб, улар ҳам марказий девонга, ҳам вилоят ҳокимига бўйсуиган. Ҳар бир шаҳарда шаҳар бошлиғи – раис маъмурияти мавжуд бўлган.

Давлатда ислом динининг таъсири ғоятда катта бўлганлигидан, олий диний мансаб – Шайхул исломнинг роли юқори даражада эътироф топган.

Сомонийлар даврида қишлоқ хўжалиги, маҳаллий ишлаб чиқариш, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ муносабатлари, шаҳарлар ҳаёти анча юксалди. Ўлканинг Шош, Фарғона ва Хоразм воҳаларида турли хил ғалла экинлари етиштириш, боғдорчилик, соҳибкорлик, полизчилик, пахта етиштириш анча кенгайиб борди. Кўплаб суғориш иншоотлари барпо этилади.

Қишлоқ аҳли мавжуд хомашё маҳсулотларидан турлича ишлов бериш йўли билан ҳар хил матолар ишлаб чиқара бошлади. Жумладан, Зандана

қишлоғида сифатли, тилла ранг «занданачи» деб ном олган бўз тўқиш (у четга ҳам чиқарилган), Самарқанд яқинидаги Вадор қишлоғида сарғиш тусли чиройли юмшоқ, пишиқ «водорий» деб номланган матолар тайёрлаш йўлга қўйилган. Бу ердаги тўқилган матодан мамлкатнинг олий амалдорлари ҳам кийим тиктиришда фойдаланганлар.

Шаҳарларда кўплаб ҳунармандчилик корхоналари, ўнлаб карвонсаройлар, бозор расталари мавжуд бўлиб, доимий равишда ишлаб турган. Шаҳар мақомига эга бўлиш учун мазкур жойда камида 32 хил ҳунар-касб турлари бўлиши кераклиги ўша давр учун хос бўлган.

Сомонийлар даврида Самарқанд, Бухоро, Марв, Шош, Исфижоб, шунингдек, Фарғона, Хоразм воҳаси шаҳарлари савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик марказлари сифатида ғоятда равнақ топган.

Буюк ипак йўли бу шаҳарларни халқаро карвон савдоси билан туташтириб, улар етиштирган барча ноёб мато-ю маҳсулотларнинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлаган.

Металл ишлаш, нодир металлардан, чунончи, олтин, кумуш, мис ва бошқа маъданлардан қимматли, безакли буюмлар, асбоб-анжомлар тайёрлаш шаҳарларда кенг ривожланган. Уч жойда (Бухоро, Самарқанд, Фарғона) кумуш пуллар зарб этилган. Шошда чарм маҳсулотлари, Фарғона ва Илоқда қурол-яроғлар юқори даражада тайёрланган. Шунингдек, Фарғона водийси, Оҳангарон, Самарқанд, Нурота туманларининг тоғли ҳудудларида кон-руда ишлаб чиқариши тараққий топди. Ип - йигириш, тўқувчилик ва тўқимачилик (гиламлар, поёндозлар в.б) ҳунарлари ривожланган бўлиб, бу соҳа юмушларига хотин-қизлар ҳам жалб қилинган.

Сомонийлар даврида ер эгалари

- Мулки султоний (давлат тасарруфидаги ерлар)
- Мулк ерлари (хусусий ерлар)
- Мулки хос (олий мартабали рухонийлар ва саййидлар тасарруфидаги ерлар)
- вақф ерлари (диний муассасаларга тегишли)
- жамоа ерлари

Сомонийлар даврида давлат бошлиғи ўз фарзандлари, яқинларига, амирлар, ҳокимлар, лашкарбошиларга уларнинг хизматлари эвазига туман, шаҳар, ҳатто вилоятларни ҳам инъом қилган. Бундай мулк иқто, уларнинг эгалари иқтодорлар деб аталган. Иқтодорлар ўзига инъом этилган ҳудудларда яшовчи аҳолидан олинадиган солиқларнинг бир қисмини ўзига олиш эвазига даромад олган. Аҳоли иқтодорга бугдой, пахта, қуруқ мева, газмол ёки пул шаклида солиқ тўлаган. Иқтодан фойдаланиш муддати давлат бошлиғига боғлиқ бўлган. Аввалларида иқто вақтинча берилган, иқтодор бундай мулкдан маҳрум ҳам этилган, айримлар эса иқтодан умрбод фойдаланганлар.

Кам ерли ёки ерсиз аҳоли катта ер эгаларидан ерларни ижарага олиб меҳнат қилганлар. Улар барзикор-қўшчилар деб аталарди. Барзикор ижарага олган ерда ўз уруғи ва қўши билан деҳқончилик қилса ҳосилнинг 1/3 – 1/5 ҳиссасини, уруғ ва қўш ер эгаси ҳисобидан бўлса ҳосилнинг 1/10 – 1/12 ҳиссасига эга бўлган.

Сомонийлар давлати муайян тарихий босқичларда ижтимоий-сиёсий ва бошқа соҳаларда қанчалик юксалиш, муҳим ўзгариш жараёнларини бошдан кечирмасин, бироқ кейинчалик аста-секин тушкунлик, парокандалик сари юз тутиб борди. X асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, хусусан кейинги Сомоний ҳукмдорлар Абдумалик ибн Нуҳ (954-961), Мансур ибн Абдумалик (961-976), Нуҳ ибн Мансур (976-997), мансур ибн Нуҳ (997-999), Абдумалик ибн Мансур (999-1000) даврида мамлакатда ҳам маҳаллий феодал беклар, амалдорлар ўртасида, ҳам ҳукмдор сулола вакиллари ўртасида ўзаро ички низолар, зиддиятлар тўхтовсиз кучайиб борди. Давлатнинг ҳарбий таянчи ҳисобланган турк аскарларидан иборат қўшин сафида ҳам бирдамлик, ҳамжиҳатлик етишмасди. Бу эса Сомонийлар салтанатини жиддий танглikka дучор этиши тайин эди. Масалан, лашкарбоши Алптегин Сомонийларни 60 йил ҳимоя қилиб келган. Унинг итоатида 30 минг отлиқ қўшин бўлиб, зарур бўлганда 100 минг суворийни ўз қўлига кирита оларди. Шу боисдан ҳам Сомонийлар билан Алптегин ўртасидаги ихтилоф ва ишончсизлик охир-оқибатда Сомонийларнинг путурдан кетишига олиб келди. Шунингдек, маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалик, бошбошдоқлик ҳатти-ҳаракатларининг авж олиши, уларни жиловлашга марказий ҳокимиятнинг ожизлиги давлатнинг янада заифлашувига сабаб бўлди. Халқ норозилик ҳаракатлари шу қадар алангаланиб бордики, ҳатто амир Абдул Малик вафоти баҳонаси билан 961 йилда Бухоро ҳарбий аскарлари томонидан бошланган ғалаён амир саройини талаш, уни яксон қилиш билан тугалланди.

Бундай жиддий низолар, зиддиятли жараёнлар оқибатда Сомонийлар давлати заифлашиб, инқирозга юз тутди.

2. Қорахонийлар

Еттисув, Шарқий Туркистон ўлкаларида IX аср иккинчи ярмида турли туркий қавмлар, элатларнинг ўзаро бирикуви натижасида ва қўшилуви давомида Қорахонийлар давлати ташкил топди. Мазкур давлатга асос солган сиймо Абдулкарим Сотуқ Бугрохон (859-955) яғмолар қавмига мансуб бўлган. Бу давлат ҳукмдорлари «арслонхон» ёки «қорахон» унвонлари Қорахон сўзининг луғавий маъноси эса туркий қабилаларда «улуғ», «буюк» деган тушунчаларни англатган. Қорахон «Тамғачхон» ҳам деб юритилган.

Бу давлатнинг қудрати юксалиб, у тез орада катта ҳудудларни ўз қўл остига кирита боради. Унинг пойтахти Шарқий Туркистоннинг Боласоғун

шаҳри бўлган. Абдулкарим Буғрохон вафотидан кейин (955й) унинг ворислари даврида Марказий Тян-Шань ва Еттисув ўлкалари эгалланади. Эндиликда Қорахонийлар Сомонийлар ҳукмронлик қилаётган Мовароуннаҳр ерларини ҳам бутунлай эгаллашга киришадилар. Бу даврда Сомонийлар давлати чуқур ички зиддиятлар, синфий ихтилофлар орқасида таназзулга тушиб қолган эди. Бундан фойдаланган Қорахонийлар ҳукмдорлари - **Ҳасан ва Наср Буғрохонлар** етакчилигидаги қўшин Сомонийлар қаршилигини қийинчиликсиз енгиб, икки бор (992 ва 999 йилларда) Бухорони эгаллайди, сомонийлар сулоласининг сўнгги вакили Исмоил ал-Мунтасир (1000-1005) ҳукмронлиги барҳам топди. Оқибатда бутун Мовароуннаҳр ҳудудлари Қорахонийлар тасарруфига ўтади. Шу тариқа, Қорахонийлар ҳукмронлиги катта ҳудудларга ёйилади.

XI аср ўрталарига келиб Қорахонийлар ҳокимияти 2 га бўлиниб кетди:

- Маркази Самарқанд бўлган, Мовароуннаҳрнинг катта ҳудудларини ўзида жам этган Ғарбий хонлик.
- Марказий боласоғун бўлган Талас, Исфижоб, Шош (Тошкент), Шарқий Фарғона, Еттисув ва Қошғар ерларини таркибига олган Шарқий хонлик

Қорахонийлар давлатининг бошқарув тизими маҳаллий ҳудудий бошқариш тартибига асосланган. Хонлик ҳудудлари ниҳоятда бепсён бўлганлигидан, ҳар бир йирик ҳудуд ёки вилоят елюзхонлар (маҳаллий ҳукмдорлар) томонидан нисбатан мустақил тарзда идора қилинган (Масалан, Самарқанд, Бухоро, Еттисув в.б.). Елюзхонлар тегишли миқдордаги йиллик хирож ёки тўловларни марказий ҳокимият ҳукмдори - Тамғачхонга юбориб, амалда ўз мулкларини мустақил бошқарганлар.

Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазиятда, турли сулолавий урушлар, зиддиятли жараёнлар гирдобида кечган. Айниқса хонликнинг муҳим ҳаётий марказлари ҳисобланган Самарқанд, Бухоро, Балх ва Термиз каби жойларни қўлга киритиш учун салжуқийлар, қорахитойлар билан кўп бор уруш ҳаракатлари олиб борилган.

Хусусан, салжуқийларнинг сўнги подшоҳи Султон Санжар (1118-1157) Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмдори Арслонхон (1102-1130)нинг заифлашиб қолганлигидан ва маҳаллий руҳонийлар фитнасидан фойдаланиб, Самарқанд ва унинг атрофларини босиб олади. Шундан сўнг Қорахонийлар сулоласига мансуб маҳаллий хонлар амалда Султон Санжарга тобе бўлиб қоладилар. Бироқ кўп ўтмай бу ҳудудлар янгидан шарқдан бостириб келган Қорахитойлар таъсирига тушиб қолади.

Фақат 1211 йилга келиб, яъни сўнгги Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад (1200-1220) даврида Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрдаги расмий бошқаруви бутунлай барҳам топади.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида бир қатор муҳим ўзгаришлар юз беради. Биринчидан, Қорахонийлар ўлкани забт этгач, бу ерда кўп асрлардан буён ҳукм суриб келган ерга эгалик қилишнинг муҳим шакли – деҳқон мулкчилигини тугатиб, бу мулкларни давлат тасарруфига оладилар. Бу мулклар ўз навбатида қорахонийларга тобе бўлган содиқ амалдорлар, ҳарбий лашкарбошилар, давлат хизматчилари ёки уларга ён босган юқори руҳонийлар, дин пешволарига мулк қилиб берилади. "Деҳқон" тушунчаси шундан бошлаб амалда ерни ишловчи, унда меҳнат қилиб кун кечирувчи ижтимоий тоифа мақомига кўчди.

Иккинчидан, Қорахонийлар даврига келиб ер-мулкка эгалик қилишнинг "иқтоъ" ва иқтодорлик муносабатлари янада чуқур илдиз отади. Иқтолорлар ўз тасарруфидаги ҳудудларда яшовчи аҳолидан олинадиган солиқлар эвазига катта даромадлар олганлар. Учинчидан, Ўрта Осиё ҳудудларининг Қорахонийлар давлати таркибига ўтиши ерли аҳоли этник таркибида ҳам муҳим ўзгаришларни вужудга келтиради. Қорахонийлар ҳокимиятининг бу ҳудудга ёйилиши айни замонда шарқий ҳудудларда туркий қавмлар, элатларнинг бу ерларга келиб, ўрнашиб, ўтроқлашувига сезиларли таъсир кўрсатади. Бу эса, шубҳасиз, ўзбек халқининг этник

шаклланиш жараёнига таъсир этади. Айни чоғда туркий тилнинг истеъмол доираси тўхтовсиз кенгайиб борди.

Шу билан бирга бу тилнинг маҳаллий халқ, элатларнинг адабий тили сифатидаги мавқеи ва мақоми ҳам таркиб топиб борди. Гўзал ва нафис қадимги туркий, яъни эски ўзбек адабиётининг юксак бадиий намуналари хисобланган **Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб** ва **Аҳмад Югнакийларнинг** бетакрор ижодиёти бунга ёркин далил бўла олади.

3. Ғазнавийлар

961 йилда Сомоний ҳукмдор Абдул Малик вафотидан сўнг давлатнинг заифлашганлигидан фойдаланиб, Ғазна мулкини асли туркий қавмга мансуб бўлган салоҳиятли лашкарбоши Алптегин қўлга киритади ва бу ҳудудда янги давлатга - Ғазнавийлар давлатига асос солади. Бироқ Ғазнавийлар давлатининг юксак мақомининг қарор топиши ва кенг эътирофи Сабуктегин номи билан боғлиқдир.

Сомонийлар даврида етук харбий лашкарбоши даражасига эришган Сабуктегин 977 йилда Сомонийлар давлати ичида давом этаётган ўзаро низолардан фойдаланиб, Қобул дарёси хавзасига қарашли ерларни хам Ғазна вилоятига қўшиб, мустақил давлат тузишга муваффақ бўлади.

У тез орада Хуросонга эгалик қилиш ҳуқуқини хам қўлга киритади. Шу тариқа, Қорахонийлар Сомонийлар хукмронлигини қулатиб, Мовароуннаҳрни эгаллагунларига қадар Амударёнинг жанубида Сабуктегин ва унинг вафотидан сўнг ўғли Маҳмуд даврида Ғазнавийлар мавқеи ва давлат бошқаруви тизими кучаяди.

Ғазнавийларнинг энг юксалган, қудратли салтанатга айланган даври Султон Маҳмуд (998-1030) вақтига тўғри келади. Кези келганда Султон Маҳмуд катта қўшин тузиб, уни ўша даврнинг энг замонавий қурол-аслаҳалари билан, етарли маош билан таъминлаб, жуда куплаб босқинчилик юришларини амалга оширди. У XI аср бошларида Амударё билан белгиланган шимолий чегараларни Қорахонийлар билан келишиб олгач, ўзининг асосий эътиборини жанубда - Ҳиндистонга, ғарбда - Хуросон ва унга чегарадош ҳудудлари томон қаратади. Фақат Ҳиндистонга 17 бор юриш қилиб, у ердан катта миқдордаги ўлжа-бойликлар олиб келади. Биргина 1019 йилда Кануаджа шаҳрини эгаллаб, олиб келинган ўлжа – катта миқдордаги олтин, кумуш ва қимматбаҳо буюмлардан ташқари 350 та фил ва 57 минг асир-қулни ташкил этган. У 1008 йилда Қорахонийлар билан тузилган шартномани бузиб, Амударё шимолидаги Чағониён ва Хутталон вилоятларини босиб олади. 1010-1011 йилларда эса Маҳмуд катта қўшин билан жанг қилиб Ғур вилоятини эгаллайди. 1017 йилга келиб эса Маҳмуд Ғазнавийнинг нигоҳи географик жиҳатдан гоятда қулай нуқтада жойлашган, бой ҳудуд - Хоразмга қаратилади. У Хоразмшоҳлар салтанатидаги қалтис сиёсий вазиятдан, хусусан Хоразмшох

Маъмуннинг ўлимидан фойдаланиб, у ерга катта қўшин юбориб, осонлик билан Хоразмни тобе қилади. Айни пайтда шуҳратпараст Султон Хоразм Маъмун академиясининг бир қатор атоқли намояндаларини, шу жумладан, Абу Райҳон Берунийни Ғазнага олдириб келади. Унинг сўнгги истилочилик юришларидан бири 1029 йилда Эроннинг Рей шаҳрини эгаллаш бўлади.

Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришлари окибатларидан бири шу бўлдики, шимолий Ҳиндистон ҳудудининг босиб олиниши натижасида туркий аҳолининг анча қисми бу жойларга келиб жойлаша бошлайди. Бу эса Ҳиндистоннинг кейинги тарихий тақдирига сезиларли таъсир кўрсатди.

Маҳмуд даврида Ғазнавийлар давлати ҳудудлари бениҳоя кенгайиб, мамлакат шаҳарларида, айниқса Ғазнада катта иншоотлар, салобатли масжиду мадрасалар, кутубхонаю шифохоналар, илм масканлари кўплаб барпо этилган бўлса-да, бироқ кўпчилик аҳолининг моддий – маиший аҳволи ночор кечган, турли хил солиқ ва мажбуриятлар одамларнинг тинкасини қуритган.

1011 йилда Хуросон ўлкасида бошланган очарчилик минглаб одамларнинг нобуд бўлишига олиб келган. Шу боис Маҳмуд Ғазнавий давлати ташқаридан гўё қудратли кўринган билан ҳақиқатда эса унинг ичдан емирилишини, омонатлигини пайқаш қийин эмас. Зеро, унинг вафотидан кейин кўп ўтмай бу салтанатнинг тушкунлик сари юз тутганлиги ҳам шундандир. Бу ўринда шуни айтиш кифояки, Султон Маҳмуд вафотидан кейиноқ Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга эришди. Шунингдек, салжуқий туркларнинг Хуросон ҳудудларини эгаллаш сари ҳаракатлари кучаяди. Агар Маҳмуд даврида унинг розилиги билан Хуросоннинг айрим ҳудудларига салжуқий қабилалар келиб жойлашган бўлса, эндиликда улар бутун Хуросонни ишғол қилишга киришадилар. Ўлканинг Ғазнавийлар сиёсатидан, ҳаддан зиёд солиқ-тўловлар асоратидан норози бўлган маҳаллий аҳолиси ҳам Салжуқийларни қўллаб-қувватлаб чиқади. Бу эса икки ўртадаги ҳарбий тўқнашувларнинг пировард якунига ҳал қилувчи таъсир ўтказади. Ғазнавийлар қўшини билан Салжуқийлар ўртасидаги биринчи катта уруш 1035 йилда Нисса шаҳри ёнида бўлиб ўтди. У Салжуқийлар ғалабаси билан якунланди. Кўп ўтмай Салжуқийлар ўз ғалабаларини мустаҳкамлаб, Хуросоннинг анча қисмини, жумладан, Нишопурни қўлга киритдилар (1038й).

1040 йил баҳорида Данданакан ёнида (Сарахс билан Марв оралиғи) бўлган сўнгги ҳал қилувчи жангдан сўнг Маъсуд Ғазнавий қўшини қақшатқич зарбага учраб, бутун Хуросон ўлкасидан маҳрум бўлади. Кўп ўтмай Маъсуд укаси Муҳаммад томонидан қатл қилинади (1041й). Тез вақт ичида ҳокимиятни эгаллаган Маъсуднинг ўғли Мавдуд ҳам бир неча бор куч тўплаб салжуқийлар билан уруш олиб борган бўлса-да, аммо ўз қўшинини маглубиятдан сақлаб қола олмади. 1059 йилда Ғазнавийларнинг муҳим таянчи - Балхнинг Салжуқийлар қўлига ўтиши Ғазнавийларнинг сўнги умидини ҳам пучга чиқарди. Бу эса пировардида Ғазнавийлар

давлатининг путурдан кетказиб, тарих саҳнасидан бутунлай тушиб кетишига сабаб бўлди.

Ғайнавийлар сулоласи

- Сабуктегин (977-997 йй)
- Маҳмуд Ғазнавий (998-1030йй)
- Маъсуд Ғазнавий (1030-1041йй)
- Мавдуд Ғазнавий (1041-1050йй)

4. Салжуқийлар

Салжуқийлар бу этник ном эмас, улар туркий ўғиз қабилаларидир. Улар Сирдарё қуйи этакларида, Орол ҳавзасида яшаган, кўпроқ кўчманчи ҳаёт кечирган. «Ўғизнома» китобида нақл қилинишича, ўғиз уруғлари, қавмлари жуда қадимий тарихга эга бўлиб, уларга илк бор Ўғизхон номли буюк шахс бошчилик қилган. IX аср охири X аср ўрталарига келиб Оролбўйи ва Каспий шимолида Ўғиз уруғлари иттифоқи шаклланган. X аср охирларида Сирдарё этагида пойтахти Янгикент бўлган ўғизлар давлати ташкил топади. XI аср ўрталарига келиб бу давлат шимолий шарқдан бостириб келган қипчоқлар зарбасига учрайди. Натижада ўғиз уруғларининг бир қисми шимолга - даштли ҳудудларга, бир қисми олд Осиё мамлакатларига чекинади, яна бир қисми эса ҳозирги Туркманистон ҳудудига ўтиб, ерли аҳоли билан қўшилкшиб, туркманлар номи билан аталиб кетади. Тарихчи Рашиддидин, шунингдек, Маҳмуд Қошғарий, Абул Ғозийларнинг маълумотларига қараганда, ўғизлар 22 ёки 24 қабиладан, чунончи, чавдир, емрели, ичдир, язир, салир, қорадошли, баёт, койи, татурга ва бошқалардан ташкил топган.

Сирдарё қуйи оқимида пайдо бўлган ўғиз давлатининг дастлабки ёбғуси (подшоси) Салжуқбек бўлган. Унинг авлодлари Туғрулбек, Довудбек, Чағрибек ва Шакарбеклар ўз даврларида салжуқийлар шуҳратини юксакка кўтардилар.

Салжуқийлар сулоласи намоялари

- Салжуқбек
- Туғрилбек (1038-1063)
- Алп-Арслон (1063-1072)
- Маликшоҳ (1072-1092)
- Султон Санжар (1118-1157)

Ҳозирги Туркия турклари, Ироқ, Эронда яшовчи туркманлар, шунингдек, гагаузлар, озарбайжон халқларининг шаклланишида салжуқий туркларнинг роли ва таъсири алоҳидадир.

Сомонийлар ҳукмронлиги даврида уларнинг рухсати билан салжуқий қабилалар Зарафшон воҳасига, Нуротанинг тоғли ерларига келиб ўрнашиб, чорвачилик билан шуғулланганлар. Кейинроқ Мовароуннаҳр ҳудудлари қорахонийлар сулоласи томонидан эгалланиб, уларнинг чорвадор

хўжаликлари бу ерларни банд этгач, салжуқийларнинг яшаш шароитлари мушкуллашади. Шу боис улар ғарбга томон силжишга мажбур бўладилар. XI асрнинг 20-30 йилларига келиб салжуқий уруғ-қабилаларнинг ҳозирги туркман ерлари орқали Ғазнавийлар тасарруфидаги Хуросон ўлкасига кириб бориши фаоллашади. 1038 йилда Сарахсда, 1040 йилда Данданаканда бўлиб ўтган ҳал қилувчи урушлар давомида Салжуқийлар Ғазнавийларни енгиб, бутун Хуросон ерларини эгаллаб, ўз давлати марказини шу ҳудудга кўчирадилар. Шу тариқа, Нишопур шаҳри Салжуқийлар пойтахтига айланади. Салжуқийлар ҳукмдори Тўғрулбек эгалланган Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларини ўз авлодлари - Чағрилбек ва Довудбеклар тасарруфида қолдириб, ўзи ғарбга томон ҳарбий юришларини давом эттиради. Тўғрулбекнинг 1038-1063 йилларни ўз ичига олган ҳукмронлик даври олд Осиё ва Кичик Осиёнинг катта ҳудудларини кўлга киритилганлиги билан тавсифланади.

Бу давр мобайнида Салжуқийлар Гурғон, Табаристон, Хоразм, Озарбайжон, Курдистон ҳудудларини, ҳозирги ғарбий Эрон вилоятларининг бир қисмини, шунингдек, Форс, Кермон вилоятларини эгаллайдилар. 1055 йилда эса халифалик маркази Бағдод ишғол қилинади. Айни пайтда Византиянинг Кавказдаги таъсирига ҳам кучли зарба берилади. Шундай қилиб, Тўғрулбек кучли Салжуқий султонлигига асос солади. Унинг вориси Алп-Арслон (1063-1072) ҳам жаҳонгирлик юришларини давом эттиради. Унинг даврида Ўрта ер денгизига қадар бўлган Кичик Осиё ерлари эгалланади. Эндиликда Салжуқийлар салтанати Мовароуннаҳрдан то Ўрта Ер денгизига қадар бепоён ҳудудларга эйилади.

Алп-Арслон мамлакат пойтахтини Нишопурдан Марвга кўчиради. У ўз подшолиги даврининг катта қисмини яна шарққа - Мовароуннаҳрнинг Қорахонийлар таъсирида бўлган жойларини эгаллашга қаратади. Шу мақсадда у Хоразм ерларини, сўнгра Жанд, Сабронни қўлга киритади. Кейинроқ Чағониён ва Хутталон вилоятларини босиб олиш учун қўшин тузади. Бироқ Алп-Арслон 1072 йилда 200 минглик қўшин билан Амударе кечувидан ўтиш чоғида қутилмаганда ҳалок бўлади.

Салжуқийлар давлати қудратининг Мовароуннаҳр ва Хуросондаги энг кучайган пайти Маликшоҳ (1072-1092) даврига тўғри келади. Гап шундаки, худди шу йилларда Маликшоҳ ва унинг тадбиркор, доно вазири Низомулмулк томонидан мамлакат ҳаётининг кўплаб соҳаларида жуда муҳим ижобий ўзгаришлар амалга оширилади. Аввало, Салжуқийлар давлатининг Мовароуннаҳрдаги мақоми янада мустаҳкамланади. Маликшоҳ муҳим стратегик аҳамиятга молик Балх ва Термиз ҳудудларини Қорахонийлардан қайтариб олади. Шунингдек Қорахонийлар ҳукмдори Шамсулмулк вафотидан сўнг вужудга келган қулай вазиятдан фойдаланиб, 1089 йилда катта қўшин тортиб Бухоро ва Самарқандни эгаллайди ва янги хон Аҳмадни асир қилади. Гарчанд тез орада Аҳмад

Қорахонийлар хонлиги тахтига қайтарилган бўлса-да, бироқ амалда Қорахонийлар Салжуқийларга тобе бўлиб қолади.

Маликшоҳ даврида давлат ҳокимиятининг кучайишида доно вазир **Низомулмулк (1017-1092)** роли беназирдир. Катта ҳуқуқ ва кенг ваколатларга эга бўлган биринчи вазир марказий ҳокимиятни кучайтиришга, давлат амалдорларининг масъулияти, жавобгарлигини оширишга, давлатнинг молия, солиқ ва бошқа бошқарув тизимларини такомиллаштиришга алоҳида аҳамият беради. У ўзининг бу борадаги юксак салоҳияти ва тажрибасини умумлаштириб, машҳур «Сиёсатнома» асарини ёзади. Бу китоб катта шуҳрат ва эътироф қозониб, мана, неча асрлардирки, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг давлат арбоблари, вазиру вузаролари учун сиёсат бобида муҳим дастуруламал қўлланма вазифасини бажариб келмоқда.

Низомулмулкнинг раҳномолиги ва ташаббуси билан Бағдод, Нишопур, Ҳирот, Балх, Марв каби шаҳарларда олий мадрасалар очилиб, уларда жуда кўплаб ўқимишли ёшларнинг таълим-тарбия олиши яхши йўлга қўйилди. Мамлакат шаҳарларининг ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ, карвон савдоси марказлари сифатидаги мавқеи кучайиб, халқаро Ипак йўлининг роли ортиб борди.

Бу даврда «иқтоъ» тизими кучли ривожланган бўлиб, унинг билан боғлиқ мулкий муносабатлар қишлоқ хўжалиги соҳасида етакчи мавқе эгаллаган.

Салжуқийларнинг энг сўнгги ҳукмдори Султон Санжар **(1118-1157)** бу давлатнинг ҳам юксалиши, ҳам ҳалокатга юз тутиши билан ўзига хос мураккаб, зиддиятли даврни акс эттиради.

Негаки, бу йилларда Салжуқийлар ҳукмронлиги Хуросон ва Мовароуннаҳрда янада мустаҳкамланди. Қорахонийлар ҳукмдорлари амалда уларга тобелик мақомига тушиб қолган эди.

Айниқса, 1130 йилда Санжар томонидан бу сулоланинг асосий ҳаётий марказлари Самарқанд, Бухоронинг эгалланганлиги (гарчанд бунар яна Қорахонийларга қайтариб берилган бўлса-да) факти ҳам фикримизни исбот этади. Бу даврда Хоразм ерлари ҳам амалда Салжуқийлар таъсирида бўлиб, Хоразмшоҳлар, масалан, Қутбиддин Муҳаммад, Отсиз расман уларга итоат этардилар.

Бироқ XI асрнинг 40-йилларига келиб Салжуқийлар давлатининг мавқеи путурдан кета бошлайди. Бунда айниқса Шарқдан бостириб келган Қорахитойлар бир вақтнинг ўзида ҳам Қорахонийларга ва ҳамда Салжуқийлар салтанатига катта хавф солади. Султон Санжар ва Қорахонийлар хони Маҳмуднинг бирлашган қўшини 1141 йилда Самарқанд яқинидаги Катвон чўлида Қорахитойлар билан бўлган ҳал қилувчи жангда қақшатқич мағлубиятга учрагач, Мовароуннаҳр ерлари Қорахитойлар қўли остига ўтади. Салжуқийлар эса катта ҳудудларга эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Қорахитойлар эса Мовароуннаҳрни ишғол этиш билан бирга, бу ердаги сулолалар ҳукмронлигини йиқитмай, уларни ўзларига вассал қилиш, мунтазам бож, хирож олиб туриш шарти билан кифояландилар.

Шунинг учун ҳам Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар ва бошқалар Боласоғунда турувчи Қорахитойлар ҳукмдори Гурхонга келишилган миқдордаги хирож-ўлпонни юбориб туришга мажбур эдилар.

Султон Санжарнинг кейинги тақдири ҳам фавқулодда ҳолатда кечди. У 1153 йилда Балх вилоятининг тоғли ҳудудида кўчиб юрувчи ғуз қабилаларининг ғалаёнларини бостириш чоғида қутилмаганда асирга тушиб қолади. У уч йил давомида ғузлар қўлида асирда бўлади. Бу вақт ичида ғузларнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг жанубий-шарқий ерларига босқинлари тез-тез такрорланиб туради.

Фақат 1156 йилдагина Султон Санжар тутқунликдан қутулишга муваффақ бўлади ва бир йилдан сўнг вафот этади. Унинг ўлими билан бир вақтда ўз даврида қудратли бўлган марказлашган Салжуқийлар давлати-ю, унинг шону-шуҳрати ҳам сўнади. Бу даврга келиб Кермон ўз мустақиллигига эришади. Форс ва Озарбайжон ҳудудларида мустақил давлатлар пайдо бўлади. Хуросон ҳам Салжуқийлар тобелигидан чиқади. Араб халифалиги ўзининг аввалги мустақиллигини тиклайди. Айни чоғда Кичик Осиё ҳудудида Салжуқий туркларнинг узил-кесил жойлашуви жараёни кучаяди ҳам уларнинг мустақил давлат тузилмалари вужудга кела боради. Булар кейинчалик Усмонли туркlар давлатининг таркиб топиб, мустаҳкамланишида муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

5. Хоразмшоҳлар

Хоразм воҳаси ўзининг қулай стратегик ва жуғрофий мавқеи ҳамда қадимдан ривожланган ҳудуд бўлганлигидан, у Марказий Осиё минтақасида турли даврларда кечган муҳим тарихий жараёнларда алоҳида ўрин тутиб, ўз муайян таъсирини ўтказиб борган. Ватанимиз ҳудудида милоддан аввалги сўнгги минг йиллик бошларидаги илк давлатчилик тузилмалари ҳам шу ҳудудда вужудга келган. Милоднинг турли босқичларида ҳам Хоразмшоҳлар сулоласи номи билан ҳукмронлик қилган ҳукмдорлар хонадони тарихдан маълум. Булар: 305-995 йилларда **афригийлар хонадони, 995-1017 йилларда маъмунийлар (Маъмун I, Абдулҳасан Али, Маъмун II), 1017-1034 йилларда эса Олтинтошийлар (Олтинтош, Ҳорун, Ҳандон) сулолалари Хоразмшоҳлар** унвони билан давлат бошқарувини амалга оширганлар.

Бироқ минг таассуфки, XI асрнинг бошларида юз берган тарихий жараёнлар тақозоси билан Хоразм давлати таназзулликка учраб, заифлашиб, минтақанинг бошқа сулолалари, чунончи, аввал бошда Ғазнавийлар ҳукмронлиги (1017-1044), ундан сўнг Салжуқийлар бошқаруви таъсирига тушиб қолганди. Шунингдек, XI асрнинг 40 йилларида шарқдан бостириб келган кўп сонли Қорахитойлар ҳам Хоразм

ерларини ишғол этиб, бу ҳудудлардан белгиланган миқдордаги хирож тўловларини олиш ҳуқуқини қўлга киритгандилар. Бинобарин, XI аср иккинчи ярмига келиб Хоразм олдида янгидан мустақилликка эришиш вазифаси кўндаланг бўлиб турарди.

Бунда шуни таъкидлаш жоизки, Хоразмнинг қайтадан мустақилликни қўлга киритиши, ҳудудий жиҳатдан кенгайиб, бутун-бутун ўлкаларни ўз таркибига киритиб, қудратли салтанат даражасига кўтарилиши, сўнгра унинг пировардида инқирозга йўлиқиши - бу жараёнлар янги сулола - Ануштагиилар сулоласи (1097-1231) номи билан узвий боғлиқдир.

Хоразмшоҳлар (Ануштагинлар) сулоласи

- Ануштагин (1077-1097)
- Қутбиддин Муҳаммад (1097-1127)
- Жалолиддин Отсиз (1127-1156)
- Алп-Арслон (1156-1172)
- Алоуддин Такаш (1172-1200)
- Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1221)
- Жалолиддин Мангуберди (1221-1231)

Хусусан салжуқий ҳукмдорлардан **Маликшоҳ (1071-1092)** даврида катта обрў - мартабага эришган ҳарбий лашкарбоши **Алптегининг Хоразм ҳукмдори этиб тайинланиши (1077-1097)** ҳамда кўп ўтмай унинг Хоразмшоҳ унвонига сазовар бўлиши – бу Хоразмнинг мустақилликка эришишида жиддий қадам бўлган эди. 1097 йилда унинг ўрнига Хоразм тахтига ўтирган ва Хоразмшоҳ унвони соҳиби **Қутбиддин Муҳаммад** ўлка мустақиллигини таъминлашда муҳим роль ўйнаган. Қутбиддин Муҳаммад ҳам Салжуқийлар ҳукмронлигини тан олган ҳолда Хоразмни идора қилди. Бироқ шунга қарамай ўлканинг ҳар томонлама ривожланиши, ижтимоий-иқтисодий ва маданий юксалиши учун ҳам муҳим имкониятлар топа билди.

Хоразм мустақиллигини таъминлаш, унинг сарҳадларини кенгайтиришда Қутбиддин Муҳаммаднинг ўғли **Жалолиддин Отсиз (1127-1156)**нинг роли алоҳидадир. Негаки, у Қорахонийлар кучсизлигидан ва Салжуқийлар заифлигидан фойдаланиб, ўз давлати қудратини юксалтира борди. Унинг 1141 йилда олтин тангалар зарб эттириб муомалага чиқариши ҳам Хоразм мустақиллигининг муҳим белгиси бўлган.

У Қорахитойлар билан келишиб, уларга ҳар йили 30 минг дирхам миқдорда тўлов тўлаш шарти билан амалда ўз давлатининг ички мустақиллигини таъминлайди.

Хоразмнинг мустақил давлат сифатидаги равнақи, ҳудудларининг бениҳоя кенгайиб боришида **Алоуддин Такашнинг** ўрни ва роли катта бўлган. Унинг ҳукмронлик даврида (1172-1200) Хоразм воҳасида катта ижобий ўзгаришлар юз берди. Янгидан қад ростлаган ўнлаб шаҳарларнинг ободонлашувидан ташқари уларнинг савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, карвон савдоси бобидаги довруғи янада ортди, қишлоқ хўжалиги, зироатчилик

тармоқлари ривожланди, кўплаб каналлар, сув иншоотлари барпо этилди. Бундай ижобий жараёнлар Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) даврида ҳам давом эттирилди. Айни замонда ўзига хос марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви тизими вужудга келтирилиб, такомиллаштириб борилди. Бу эса мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини мустаҳкамлаш, унинг ички тараққиётини таъминлаш ҳамда изчил ташқи сиёсат олиб боришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ануштегинларнинг давлат бошқаруви ҳам икки тизимдан: даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган.

Даргоҳда Улуғ хожиб мансаби алоҳида ўрин тутган. У ҳукмдорнинг хос кишиси саналиб, лозим бўлган ҳолларда вазирлар фаолиятини ҳам назорат қилган. Хожиблар ҳукмдор номидан муҳим давлат аҳамиятига дахлдор масалаларда музокаралар олиб борганлар. Даргоҳдаги яна бир олий лавозим Соҳиби устоздор ҳисобланган. Хазина маблағларининг бутун тасарруфи унинг ихтиёрида бўлган. Даргоҳ ҳаётига оид кўплаб муҳим масалалар устоздор назарида турган. Давлатдаги Таштдор лавозими ҳам муҳим саналиб, у султоннинг энг сирдош кишиси ҳисобланган. Таштдор ҳукмдор махфий сирларидан огоҳ бўлиб, доимо у билан баҳамжиҳат ҳолда фаолият юритган. Олий лавозимлардан яна бири - Қиссадор бўлиб, у Султон номига келган арз, шикоятларни йиғиб, ўрганиб, уларни ҳукмдор ҳукмига ҳавола қилиб борган. Даргоҳдаги хизмат турлари ичида Чошнигир - султонга бериладиган овқат, ичимликларни текширувчи, Жомадор, Даватдор (котиб), Шаробдор, Байроқлор (амири алам), хизматкорлар бошлиғи (Малики хавас) каби вазифалар ҳам алоҳида кўзга ташланиб туради. Ижроия ишлар девонлар (вазирликлар) томонидан амалга оширилган. Айниқса бунда Бош вазир катта мавқега эга бўлиб, у фақат ҳукмдорга бўйсунган. Мансабдорларни ишдан олиш, ишга тайинлаш, маош, нафақа тайинлаш, хазина ва солиқ тизимини назорат қилиш, маҳаллий вазирлар ҳисоботини олиш ва шу кабилар унинг ваколатида бўлган[1].

Девонлар ҳам ўз ваколатлари доирасида фаолият юритганлар. Масалан, иншо ёки тугро девони расмий ҳужжатлар, ёзишмаларни тузиш билан шуғулланган. Шунингдек, молия ишлари билан истифо девони, давлат назорати тадбирлари билан ишроф девони, ҳарбий ишлар билан Девони арз ёки Жайш шуғулланган. Султон хонодони ҳаётига, иқтисодиётига тегишли яна бир муҳим девон мавжуд бўлиб, у Девони хос номи билан аталган.

Сўнгги Хоразмшоҳлар даврида ҳарбий соҳага алоҳида аҳамият берилган. Бунда бир неча юз минглик қўшиндан ташқари олий ҳукмдорнинг махсус шахсий гвардияси (Ҳарос) катта мавқега эга бўлган. Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардияси 10 минг нафар кишидан ташкил

[1] Буниятов З. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати. Т., «Ғафур Ғулом» нашр. 1998, 124-бет.

топган. Ҳарбий қисмларда Ҳарбий назоратчи, сипоҳсалор, соҳиби жайш (вилоят қўшини бошлиғи), Амир ул-умаро, Малик (10 минг қўшин бошлиғи), Човуш (чопар), Жосус (разведкачи), Аскар козиси каби мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Такаш ва Муҳаммад Хоразмшоҳларнинг катта қўшин тузиб бошқа мамлакатлар, элларни босиб олиш, уларни ўз тасарруфларига киритиш борасида олиб борган кўп йиллик истилочилик юришлари, бир томондан, Хоразмшоҳлар салтанати шуҳратини ошириб, унинг ҳудудларини бениҳоя кенгайтиришга олиб келган бўлса, иккинчи томондан эса, бу ҳол пировард оқибатда бу давлатнинг чуқур ички тушкунликка, таназзулликка йўлиқишига ҳам сабаб бўлди.

Жумладан, Такаш ўзининг XII асрнинг 80-90 йиллардаги истилочилик юришлари давомида Сарахс, Нишопур, Рей, Марв каби муҳим шаҳарларни ишғол этган.

Такаш вафотидан сўнг давлат ҳукмдори бўлган Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида ҳам мамлакат ҳудудлари кенгайишда давом этади. Бу вақтга келиб Хоразмшоҳлар давлати ҳудудлари ғарбий-жанубга қараб Хормуз, Форс қўлтиғи, Ироқ ерларига қадар ёйилади. Унинг таркибига 400 дан зиёд шаҳарлар кирарди. Хоразмшоҳ Бағдод халифалигини қўлга киритиш учун ҳам интилган. Бу эса бутун мусулмон оламининг унга нисбатан қаҳру-ғазабига сабаб бўлган.

Муҳаммад Хоразмшоҳ 1211 йилда қорахитойларни узил-кесил қувиб, Хоразм довруғини кўтарганидан сўнг, у ўзига ортиқча бино қўйиб, ўзини **"Искандари Соний"**, **"Аллоҳнинг ердаги сояси"** деб улуғлашни буюради. Гарчанд Хоразмшоҳ қанчалик ўзини кўкларга кўтармасин ёхуд босқинчилик урушлари олиб бормасин, бироқ бундан мамлакатнинг чуқур ички зиддиятлар ва таназзулликларга дучор бўлганлигини қайд этмасдан бўлмайди. Шоҳнинг катта қўшин тузиб, тўхтовсиз олиб борган бесамар урушлари, бунинг асоратли оқибатлари, энг аввало, мамлакат халқининг тинкасини қуритаёзганди. Бунинг устига маҳаллий ҳокимлар, бек-амалдорларнинг ўзбошимчалик билан халқ бошига солаётган беҳад жабр-зулми, бунга жавобан юз бераётган халқ ғалаёнлари (масалан, 1206-1207 йилларда Бухорода, 1212 йилда Самарқандда кўтарилган қўзғолонлар) салтанатнинг ичдан емирилишига сабаб бўлмоқда эди. Сўнгра олий ҳокимият ичидаги кучли мухолифатчилик ҳаракати, хусусан, Хоразмшоҳ билан унинг онаси Туркон Хотун тарафдорлари ўртасидаги очиқ-ошкор тарздаги сиёсий кураш ҳам Хоразм давлатининг бекарорлик ҳолатини яққол кўрсатарди.

Қўшни Хоразмшоҳлар давлатида кечаётган бу хилдаги чуқур таназзуллик ҳолатларидан тўла хабардор бўлган, ундаги барча жараёнларни ўзининг махсус жосуслик маҳкамаси орқали синчковлик билан кузатиб турган Шарқдаги бошқа бир қудратли мўғул давлати ҳукмдори Чингизхон

эса катта харбий тайёргарлик кўриб, тез орада Мовароуннаҳр сарҳадлари томон истилочилик урушларини бошлашга чоғланаётганди.

Дарҳақиқат, XIII асрнинг биринчи чорагида амалга оширилган мўғул-татар галаларининг шафқатсиз босқини нафақат Хоразмшоҳлар давлати тарихида, балки шу билан бирга унда яшаган барча улуғ аждодларимиз қисматида ҳам мислсиз фожиа бўлди.

6. Маданий тараққиёт, илм-фан равнақи

Моддий маданият Туронзамин улус ва элатлари истиқомат қилган ҳудудининг арабларнинг истилоси ва асоратидан халос этилиши, ўз мустақиллик мақомига эга бўлиши юртимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётига сезиларли ижобий таъсир этди. Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар сулолалари ҳукмронлик қилган IX-XII асрларда Мовароуннаҳр сарҳадларида яшаган улус-элатлар ўртасида нисбатан тинчлик, осойишталик, тотувлик, яқинлик ва ҳамжиҳатлик вужудга келиши, бунинг орқасида ўлкада моддий ишлаб чиқариш, маданий турмушнинг жараёни анча тезлашди, шаҳарлар ҳаёти юксалди, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ўсди, аҳоли фаровонлиги кўтарила борди.

IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда моддий маданият ўзига хос услуб ва шаклларда тўхтовсиз ривож топиб борди. Халқ ичидан чиққан маҳаллий усталар, меъморлар, наққошлар, кулоллар, заргарлар, мисгарлар томонидан юрт довруғини оламга танитган ажойиб меъморчилик обидалари, санъат намуналари бунёд топди.

Уйғониш даври меъморчилигининг ноёб обидалари

- Исмоил Сомоний мақбараси (Бухоро, X аср)
- Регистон мажмуи (Бухоро, X аср)
- Араб ота мақбараси (Самарқанд яқинидаги Тим қишлоғи, X аср)
- Султон Санжар мақбараси (Марв, XIIаср)
- Қорахонийлар мақбараси (Узган, XI аср)
- Ғазнавийларнинг ёзги саройи мажмуи (Ғазна, XI аср)
- Миноран Калон мақбараси (Бухоро, 1127 й.)

Илм-фан равнақи Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар сулолаларига мансуб маърифатпарвар ҳукмдорларнинг илм-фан ва маданиятга доимий рағбат беришлари орқасида кўплаб истеъдод соҳибларининг салоҳияти ижоди ўсиб, юксалиб борган. Ўша давр ҳукмдорлари ташаббуси билан бунёд этилган ва фаолият кўрсатган кутубхоналарда сон-саноқсиз ноёб, қимматбаҳо китоблар, қўлёзмалар тўпланганки, булардан ҳозирги авлод кишилари ҳам баҳраманд бўлмоқдалар. Иби Синодек буюк зот ҳам биринчи бор танишиб ҳайратланган Сомонийлар саройи қошидаги бой кутубхона ҳам мана шундай илм масканларидан бири бўлган.

Ўрта Осиё халқлари маънавий маданиятининг ўсишида ислом маданиятининг аҳамияти катта бўлди. Ислом фақат динигина эмас, балки янги маънавий йўналиш сифатида ҳам бутун маданий жараёнга, барча мусулмон мамлакатлари орасида ижтимоий-маданий ва маърифий алоқаларнинг кучайишига сезиларли таъсир кўрсатди. Бу даврда маънавиятда ҳурфикрлилик, ҳар қандай билим, илм-фанга ҳурмат, диний оқимлар эркинлиги устиворлик қилган. Диний ва дунёвий илмлар ўзаро узвий боғлиқ ҳолда ривож топиб борди. Қадимги Юнон, Ҳинд ва бошқа юртлар анъаналаридан, билим манбаларидан ҳам кенг ижодий фойдаланилди.

X асрнинг иккинчи ярми ва XI аср бошларида Хоразмда вужудга келиб кенг фаолият кўрсатган машҳур Маъмун академияси илм-фан равнақига ижобий таъсир этди. Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Мансур ибн Ирок сингари илм пешволари ҳам дастлаб шу фан масканида улғайиб, камолот босқичига кўтарилганлар.

IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан юксалди, ҳозирги замон фанининг кўплаб тармоқлари ва йўналишларига чинакам пойдевор яратилди. Хусусан математика, алгебра, астрономия, тиббиёт, геология, геодезия, жуғрофия, фалсафа сингари дунёвий фанларнинг тамал тоши том маънода шу даврда қўйилди.

Жаҳон фани ва цивилизациясига ҳисса қўшган буюк алломаларимиз

- Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783-850)
- Аҳмад ал-Марвозий (780-880)
- Аҳмад ал-Фарғоний (797-865)
- Абу Наср Форобий (873-950)
- Абу Бакр Муҳаммад Наршахий (899-959)
- Абу Абдуллоҳ Хоразмий (вафоти 997й)
- Абу Райҳон Беруний (973-1048)
- Абу Бакр ал-Хоразмий (935-993)
- Абу Али ибн Сино (980-1037)
- Исмоил Журжоний (1042-1136)
- Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1149)
- Бурҳониддин Марғиноний (1123-1197)
- Маҳмуд Чағминий (XII-XIII аср бошлари)

Буюк математик, астроном ва географ олим Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783-850) номи фан тарихида алоҳида ўрин тутади. Олим ўзининг «Ҳисоб алжабр вал Мукобала», «Ҳинд арифметикаси ҳақида китоб», «Қуёш соатлари ҳақида рисола», «Астрономик жадваллар» сингари асарлари билан «Алгебра» фанига асос солди. Унинг арифметика рисоласи ҳинд рақамларига асосланган бўлиб, ҳозирги пайтда биз фойдаланаётган ўнлик ҳисоблаш системасининг Европада тарқалишига сабаб бўлди. Аллюманинг «ал-Хоразмий» номи «алгоритм» шаклида фанда абадий муҳрланиб қолди. Олимнинг «Китоб сурат ал-арз» номли географияга доир асари шу қадар фундаментал аҳамиятга эгаки, у араб тилида кўплаб географик

асарларнинг яратилишига замин яратди. Унинг Шарқ географиясининг отаси деб номланиши ҳам шундан. Хоразмий яратган «Зижи» Ўрўпада ҳам, Шарқда ҳам астрономия фанининг ривожланиши йўлларини белгилаб берди. Аллома қаламига мансуб «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби») асари Мовароуннаҳр, Хуросон ва Кичик Осиё халқларининг VIII-IX асрларга оид тарихини тулақонли ёритишда муҳим қўлланмадир. Ал-Хоразмийнинг араб илмий дунёсининг йирик маркази - Бағдоддаги Маъмун академиясида ишлаган даврлари унинг истеъдодининг энг барқ урган пайтлари бўлди. У шу академиянинг раҳбари сифатида илм аҳлига ибрат кўрсатди.

Ўрта Осиёлик буюк алломалар орасида Аҳмад ал-Фарғоний (797-865) номи алоҳида кўзга ташланиб туради. Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний бўлиб, аслида Фарғонанинг Қува шаҳрида таваллуд топган. Илм йўлида заҳмат чекиб кўп юртларни кезган. Умрининг кўп қисмини хорижий элларда, халифалик марказларида ўтказган. Унинг бутун онгли ҳаёти ва фаолияти фан йўлига бағишланган. Аҳмад ал-Фарғоний етук астроном, математик ва географ олим сифатида шуҳрат топган. Жуда кўплаб фундаментал асарларнинг муаллифи, Бағдоддаги Байтул Ҳикма (академия)нинг номдор намояндаларидан биридир.

Ал-Фарғоний илмий салоҳиятининг маҳсули бўлган **«Астрономия асослари ҳақида китоб»**, **«Астурлоб ясаш ҳақида китоб»**, **«Ал-Фарғоний жадваллари»**, **«Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола»**, **«Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида»**, **«Ал-Хоразмий «Зиж»ининг назарий қоидаларини асослаш»** номли китоблари ҳақли равишда жаҳон фани хазинасининг ноёб дурдоналари саналади. У Ғарб олимлари орасида «Алфраганус» номи билан машҳур.

Жаҳон фани равнақига беназир ҳисса қўшган Уйғониш даври даҳолари орасида буюк юртдошимиз Абу Наср Форобий (873-950) сиймоси ёруғ юлдуздек фан осмонида чарақлаб туради. Ўзининг қомусий билимлари, айниқса фалсафа соҳасидаги бетимсол хизматлари билан у «Ал-Муаллим ас-соний» - «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» номи билан машҳурдир.

Илму урфонга ошуфталик, инсоният бахту саодати йўлига ўзни бахшидэ этишлик Форобийни уз туғилган она юрти Фороб-Ўтрорни ёшлигиданоқ тарк этиб, ўша даврнинг энг машҳур илм масканлари хисобланган Эрон ва Арабистон шаҳарларига бориб, бир умр илм-фан билан машғул бўлишга ундайди. У табиий ва ижтимоий фанларга оид 160 дан зиёд асарлар яратган. Айниқса фалсафа илмини ривожлантиришга катта улуш қўшган.

Форобийнинг Аристотель (Арасту) асарларини, хусусан унинг «Метафизика», «Этика», «Риторика», «Софистика» сингари шоҳ асарларини чуқур илмий шарҳлаш, мазмун-мундарижасини теран ёритиб беришдаги хизматлари беназирдир.

Форобийнинг «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи», «Фалсафага изоҳлар», «Фозил одамлар шаҳри»сингари асарлари аллома қизиқиш доираси, маънавий оламининг нечоғлик кенглиги, беҳудудлигидан нишона бериб туради.

Ўрта асрлар даври шароитида Ватанимиз шарафини ўзининг бекиёс дунёвий асарларида улуғлаган, астрономия, физика, математика, геология, геодезия, география, минералогия, тарих сингари фанлар йўналишида мисли сиз кашфиётлар қилган қомусий билим соҳибларидан яна бири Абу Райҳон Беруний (973-1048)дир. Асли Хоразм юртидан бўлган алломанинг бутун ҳаёти тўлалигича илм-фанга бағишланган.

Унинг қаламига мансуб юзлаб ноёб асарлар ичида бизнинг давримизгача сақланиб, ўз бебаҳо аҳамиятини йўқотмай, бугунги авлод кишилари учун ўрганиш манбаи бўлиб келаётганлари ҳам талайгина. Булар жумласига «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Ҳиндистон», «Маъсуд қонуни», «Минералогия», «Сайдона», «Астрологияга кириш», «Астрономия калити», «Жонни даволовчи қўёш китоби», «Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар», «Ибн Сино билан ёзишмалар» сингари тарихий китобларни киритиш мумкин. Беруний асарлари кўп асрлардан буён Шарқу Ғарбда кенг тарқалган бўлиб, улар юксак қадр топган. Аллома мероси унинг бугунги мустақил юртида, миннатдор авлодлари нигоҳида, доимий эътиборида, эъзозидадир.

Абу Райҳон Берунийнинг замондоши ва сафдоши Абу Али ибн Сино (980-1037) ҳам ўз даврининг етук алломаси, фан фидойиси сифатида машҳурдир. Ибн Сино асарлари умумий сонининг 450 дан ошиши ҳам бунга гувоҳдир. Бироқ булардан 160 га яқини бизгача етиб келган, холос. Аллома номини дунёга танитган нарса, бу унинг тиббиёт соҳасидаги мисли сиз кашфиётидир. Ибн Синонинг араб тилида яратган 5 жилдли «Ал-Қонун» («Тиб қонунлари») асари тиббиётга оид беназир дастуриламалдир. 5 мустақил китобдан иборат бу мажмуани кўздан кечирарканмиз, алломанинг юксак табиблик салоҳиятига, касалликларни аниқлаш, уларни даволаш борасидаги маҳоратига, билимдонлигига тан берамиз. Жумладан, «Қонун»нинг иккинчи китобида 800 га яқин дориларнинг шифобахш хусусиятлари баён этилганлиги бунинг айни исботидир.

Абу Али ибн Сино илм-фаннинг бошқа соҳаларида ҳам баракали ижод қилган. Унинг «Донишнома», «Инсоф китоби», «Нажот китоби», 10 жилдли «Араб тили китоби» ёхуд адабий ижодга оид «Тайр қиссаси», «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Якзон» асарлари бунинг ёркин ифодасидир.

Тарих илмида беназир бўлган Муҳаммад Наршаҳий (899-959) ўзининг «Бухоро тарихи» («Тарихи Наршаҳий») асари орқали ўз даврининг катта, кўламли масалаларини ўртага қўйиб, уларни ҳаққоний тарзда ёритиб берди. Китобда арабларнинг Ўрта Осиёни забт этиб, кириб келиши, машҳур Муқанна қўзғолони, шунингдек Сомонийлар давридаги давлат бошқаруви тизими, пул муносабатлари, солиқ тизими, Бухоро давлатининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига оид кўплаб қизиқарли маълумотлар акс этган.

Кўҳна Хоразм фарзанди Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144) номи ҳам фан осмонидаги ёркин юлдузлари сафига киради. Буюк мутафаккир араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жуғрофия, тафсир, ҳадис ва фиқх (қонуншунослик)ка оид 50 дан зиёд ноёб асарларнинг муаллифидир. Унинг

«Ал-Муфассал», «Мукаддимат ул-адаб», «Асос ал-балоға» («Нотиқлик асослари»), «Хутбалар ва васиялар баёнида олтин шодалар», «Эгулар бахори ва яхшилар баёни», «Арузда ўлчов (меъзон)», «Нихоясига етган масалалар», «Нозик иборалар», «Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш» каби асарлари бутун Шарқ ва араб дунёсида эътироф топган.

Шунингдек, Исмоил Жўржоний, Маҳмуд Чағминий, Бурҳониддин ал-Марғиноний каби алломаларимиз яратган бой илмий-маънавий мерос ҳам Ватанимиз шуҳратини оламга таратди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё ҳудудида юз берган Уйғониш даврида кўплаб фавқулодда истеъдод соҳиблари етишиб чиқдики, улар жаҳон фанининг турли йўналишларида бетакрор кашфиётлар, чинакам мўъжизалар яратдилар. Бу билан улар Ватанимиз шону шарафини юксакларга кўтардилар ҳамда келгуси минтадор авлодлар учун битмас-туганмас бой мерос қолдирдилар.

Бадиий адабиёт. Ўрта Осиё Уйғониш даври маданияти хусусида гап борар экан, бунда унинг муҳим таркибий қисми, халқ даҳоси маҳсули бўлган бадиий адабиёт ва унинг ажойиб намояндаларининг серқирра ижоди тўғрисида тўхталиб ўтмасдан бўлмайди.

IX-XII асрлар адабий жараёнининг ривожига жиддий ҳисса қўшган, бадиий сўз қадрини юксакка кўтарган даҳо алиблар тўғрисида сўз юритганда Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Ясавий, Абу Абдуллю Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Носир Хусрав сингари азиз сиймолар номлари кўз ўнгимизда намоён бўлади. Уларнинг ҳар бирининг мангуликка мухрланган ҳаётбахш ижоди неча асрлар оша ҳамон кишилар шуури, қалбига эстетик ҳузур, қувонч бағишлаб, уларни юксак орзу, мақсадлар сари илҳомлантириб келади.

Туркий (эски ўзбек) адабиётининг асосчиларидан саналган Маҳмуд Кошғарий (XI аср) ижоди Ўрта Осиё Уйғониш даври маданий тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг мероси ўша давр бадиий адабиёти ривожида ҳам, туркий халқларнинг этник таркиби, жўғрофий жойлашиши, ранго-ранг урф-одатлари, удумлари, ўзига хос анъаналари ва бошқа кўплаб ҳаётий жиҳатларини ўрганиш, илмий тадқиқ этишда ҳам бирдек аҳамият касб этади. Алломадан бизга қадар етиб келган ягона «Девону луғатит турк» («Турк тилининг луғати») асарининг бой мазмуни билан танишиш кишини юқоридаги хулосага олиб келади. Дарҳақиқат, туркий халқлар, элатлар яшайдиган кенг ҳудудларни кезиб, ишончли манбалар асосида ўша халқлар тўғрисида ноёб комусий маълумотларни ўз асари орқали кейинги авлодларга армуғон этган Маҳмуд Кошғарий номи мангу барҳаётдир.

Маҳмуд Кошғарийга замондош Юсуф хос Ҳожиб (XI аср) ижоди ҳам ўзига хос бадиий сайқали, юксак маҳорати билан ажралиб туради. Адиб номини юртлараро, халқлараро машҳур қилган нарса, бу унинг «Қутадғу билиг» («Бахт ва саодат элтувчи билим») асаридир. Ушбу китоб туркий халқлар, элатлар ҳаёти

ҳақида ёзилган асар бўлиб, унда даврнинг жуда кўп ўта муҳим муаммолари, ахлоқ, одоб ва маърифат масалалари катта маҳорат билан ёритилган.

Бу китобни чинлилар «Адабул мулук», мочинлар - «Ойинул мамлакат», Шарқ эли улутлари «Зийнатул умаро», эронликлар «Шоҳномаи туркий», туронлилар - «Қутадғу билиг», бошқалар «Пандномаи мулук» деб атаганлар.

Туркий (эски ўзбек) адабиёти ривожининг илк сарчашмаларида турган ўтмишдош адибларимизнинг йирик намояндаларидан бири Ахмад Югинакий (XII-XIII асрлар)дир.

Адиб Ахмаднинг «Ҳибатул ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») асари (484 мисрадан иборат)ни кўздан кечирарканмиз, унда инсон шахсияти, унинг таълими, тарбияси билан боғлиқ жуда кўплаб ўтюр, долзарб масалаларнинг ўрин олганлигини, уларни тўғри, холис ва эҳтирос билан ёритилганлигини кўрамиз. Адиб Ахмад билимнинг инсон ҳаётидаги бекиёс ўрнини улуғлаш баробарида одамларни билимли, маърифатли бўлишга даъват этади.

Ўрта Осиё халқлари Уйғониш даври адабиётини айни чоғда форсийзабон ижодкорлар ижоди билангина қўшиб тасаввур этиш мумкиндир. Бу ўринда Сомонийлар даврининг тенги йўқ зукко шоири Абу Абдуллоҳ Рудакий (860-941) ижоди алоҳида кўзга ташланиб туради. Негаки, жуда кўп нуфузли манбаларда айтилишича, форс-тожик тилида ижод қилган шоирларнинг бирортаси ҳам унга тенг келадиган даражада асарлар битмаганлар. Баъзи олимларнинг фикрича, Рудакий бир миллион уч юз минг мисрагача шеър ёзган. Бироқ афсуски, шоирнинг бой адабий меросидан бизгача аттиги минг байт шеърий асарлар етиб келган, холос.

Рудакий асарлари, айниқса унинг рубоийлари шу қадар таъсирчан оҳангдорки, улар кишилар қалбини ўзига беихтиёр маҳлиё этади. Шоир табиат гўзалликларини жозибали тараннум этиш барбарида одамларни юрт, Ватанни севишга, унга фарзандлик бурчи билан астойдил хизмат қилишга даъват этади. Унинг рубоийларида ифодаланган теран фалсафий фикрлар, ҳаётий лавҳалар бугунги авлод кишилари учун ҳам ибрат бўла олади.

Бу давр адабиётининг даҳо санъаткорларидан яна бири Абулқосим Фирдавсий (940/941-1030)дир. Уни оламга машҳур, номини тилларда достон қилган, абадийликка муҳрлаган нарса-бу алломанинг - бетакрор «Шоҳнома» асаридир. Негаки, бу шоҳ асарда Эрон ва Турон халқларининг минг йилликлар қаърига бориб тақаладиган узун кўҳна тарихи, туташ тақдир - қисматлари, жанг жадаллари, мислсиз жасорату қаҳрамонликлари катта маҳорат билан ифодаланган. 60000 байтдан иборат бундай йирик эпик асарнинг дунёга келиши Фирдавсийнинг бадиий ижодидаги улкан жасоратидир. Шоир Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эроннинг катта ўтмиший тарихига мурожаат қилиб, унинг кат-қатпа яширинган ноёб инжуларни шодага чизиб, халқ оғзаки ижоди дурдоналарини чуқур ўрганиб, уларни ўз замонасининг етилган долзарб масалалари, вазифалари билан уйғунлаштириб, шундай буюк асар яратдики, мана неча асрларкики, у башарият аҳлининг доимий назарида ва нигоҳида бўлиб келмоқда.

Ислом маданияти IX-XII асрлар даври нафақат дунёвий фанларнинг юксаклаб бориши билан, шу билан бирга исломий маданият ва маънавиятнинг шаклланиб, чуқур илдиз отиб борини, бу соҳада талай етук олиму уламоларнинг етишиб чиқиб, Ватанимиз шаънини оламаро, улуғлаганлиги билан ҳам тавсифланади.

Гарчанд ислом дини Арабистонда вужудга келган бўлса-да, бироқ янги илоҳий таълимот Туркистон заминида равнақ топди, такомилига эришди. Туркистон мусулмон дунёсига Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Насафийлар, Самаркандийлар таҳаллуслари билан ижод қилган кўплаб ноёб истеъдод соҳибларини етиштириб берди.

Ислом ва унинг асосий таълимоти акс этган «Қуръони Карим» ғояларининг ўлка ҳаётига кириб келиши ва кенг ёйилиши, шунингдек, маҳаллий халқларнинг мусулмончилик тамойиллари ва удумларини қабул қилиши ҳамда уларга эътиқод боғлаши давомида аста-секин ислом маданияти шаклланиб, чуқур илдиз отиб борди. Бунда шу юрт заминидан етишиб чиққан буюк исломшунос алломаларнинг хизмати беназирдир.

Юртимиз заминидан етишиб чиққан ислом оламининг буюк сиймолари

- Исмоил ал-Бухорий (810-870) Ҳадис илмининг асосчиси
- Абу Исо ат-Термизий (824-892) Ҳадис илми пешволаридан
- Абу Мансур Мотуридий (вафоти 945 й.) Мотуридийа тариқати асосчиси
- Абу ал-Муъийн ан-Насафий (1027-1114) Калом илми йирик намояндаси
- Хўжа Аҳмад Яссавий (1041-1167) Яссавия тариқати асосчиси
- Нажмиддин Кубро (1145-1221) Кубравия тариқати асосчиси
- Абдуллоҳ Ғиждувоний (1103-XII аср иккинчи ярми) Тасаввуф илми асосчиларидан
- Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) Нақшбандия тариқати асосчиси.
- Хўжа Аҳрор Вали (1404-1490) Нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси

Юртимизда исломий маданиятнинг юксалиб бориши баробарида унинг улуғвор ғоялари, асл мақсадларини кенг ташвиқ, тарғиб қилиш, айниқса ҳадис илмини асосли тадқиқ этиш кучайиб борди. Бунда сарзаминимиздан чиққан қатор буюк муҳаддис олимларнинг хизмати катта бўлди. Ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳиссалом номи ва у зоти шарифнинг муборак сўзлари билан боғлиқ «Қуръони Карим» оятлари мазмуни, моҳиятини теран тушуниш ва англаб етишга муҳим калит бўлиб хизмат қиладиган ҳадиршунослик илми IX асрда жиддий ривож топди. Бутун мусулмон оламида энг ишончли манбалар деб тан олинган 6 та ишончли ҳадислар тўплами (ас-сиҳоҳ ас ситта) худди шу даврда

яратилди. Улар орасида Ҳадис илмида «Амир ал-мўминин» деган шарафли номга сазовор бўлган Имом ал-Бухорий (810-870) номи ёркин кўзга ташланиб туради. Юксак ақл-заковат соҳиби ал-Бухорий, Шарқнинг йирик илмий ва маърифий марказларидан бири - Бухорои шарифда туғилиб, жуда эрта ёшлигидан диний билимларни чуқур эгаллайди.

Имом Бухорий ўз сафарлари давомида турли шаҳарлардаги 90 га яқин устозлардан таълим олган. Айни чоғда унинг ўзи ҳам сан-саноқсиз шогирдларга устозлик қилган. Имом Бухорий шогирдлари орасида Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Муҳаммад ал-Маснадий, Халаф ибн Қутайба, Абу Исо ат-Термизий, Муҳаммад ибн Наср ал-Марвозий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал сингари зукко олимлар номи алоҳида ажралиб туради.

Имом Бухорий гўзал инсонийлик сифатларига эга бўлиши билан бирга унинг қувваи хофизаси, хотираси ҳам ниҳоятда ўткир бўлган. Манбаларда унинг 600 мингга яқин хадисни ёд билганлиги қайд этилган.

Ал-Бухорий кейинги насллар учун ўзидан катта, бой илмий мерос қолдирган. Унинг қаламига мансуб ноёб асарлар рўйхати 20 дан ошади. Бу асарлар орасида «Ал-жомеъ ас-сахих» асари (У «Саҳийх ал-Бухорий» номи билан ҳам юритилади) ўзининг мукаммаллиги, аҳамиятининг бениҳоялиги билан ажралиб туради. Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли хадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 хадисдан иборат. Энг муҳими шундаки, бу шарафли ишни биринчи бўлиб ал-Бухорий бошлаб берган бўлса, кейинчалик бошқа олимлар унга эргашиб, ҳадислар тўпламини яратганлар.

Алломанинг «Ал-жомеъ ас-сахих» асари асрлар давомида бутун мусулмон дунёсида юксак қадрланиб, неча бор нашр этилиб, ер юзи мусулмонлари учун дастуриламал қўлланма бўлиб келмоқда. Унинг 1325 йилда кўчирилган 8 жилддан иборат мукаммал нусхаси ҳозирда Истанбул (Туркия)да сақланмоқда. Унинг асарларида ифодаланган меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, бева-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, халоллик, покизаликка даъват этувчи юксак инсоний фазилатлар, олижаноб туйғулар ҳамиша инсонларга маънавий озиқа бағишлаб келган.

Имом ал-Бухорийнинг замондоши ва шогирди, ўз даврининг машҳур алломаси - Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий (824-892) ҳам ҳадиспшунослик илмини юксак босқичга кўтарган ёркин сиймолардандир. Ўрта асрлар даврининг йирик маданий марказларидан саналган Термиз шаҳри атрофида (Буғ қишлоғи - ҳозирги Шеробод тумани) таваллуд топган бўлғуси аллома ўз она юртида дастлабки маълумот олганидан сўнг Ўрта Осиёнинг Урганч, Бухоро, Самарқанд каби йирик шаҳарларида билимини такомиллаштиради. Бундан ҳам етарли қаноат ҳосил қилмаган, ҳамиша илмга чанқоқ ат-Термизий Шарқ мамлакатларига саёҳатга чиқади. Шу тариқа, у узоқ йиллар Ироқда, Исфаҳон, Хуросон, Макка, Мадина сингари шаҳарларда яшаб, илм-фаннинг турли соҳаларидан-илм ал-қироат, илм ал-баён, фиқх, тарих ва айниқса ҳадис илмидан ўша замоннинг йирик устози бузрукларидан таълим олади. Айни пайтда ат-Термизийнинг ўзи ҳам юзлаб

шогирдларга мехрибон устоз бўлиб, уларнинг ҳадис илмининг билимдонлари сифатида шуҳрат топишларига катта ҳомийлик кўрсатган.

Ат-Термизийдан бизгача катта илмий мерос етиб келган. Унинг асосий асарлари сирасига «Ал-Жомиъ» («Жамловчи»), «Ал-илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадислардаги ғаришмалар»), «Рисола фи-л-хилоф ва-л-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Ат-тарих» («Тарих») каби ларни нисбат бериш мумкин.

Биз тилга олаётган тарихий даврнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, бунда ислом дини ва унинг асосий тамойилларини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш ҳамда ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшган, тасаввуф ва тариқат илмида беназир бўлган ватандош алломаларимиз фаолиятига ҳам бир назар ташлаб ўтмоғимиз жоиз бўлади. Аввало, тасаввуф – бу одамларни ҳалолликка, покликка ундовчи барча мусулмонларнинг ўз ҳалол меҳнати билан кун кўришини, бошқалар кучидан фойдаланмасликни, ижтимоий адолат қоидаларига риоя этишни тарғиб этувчи таълимотдир. Улуғ аждодларимиз – Хожа Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валийлар ана шу руҳдаги ғояларни илгари сурган эдилар. Зеро, «Яссавия», «Кубравия», «Нақшбандия» тариқатларида инсонлар Аллоҳ йўлида, ҳақ йўлида тинимсиз тоат-ибодат, тавба-тазарру қилиш баробарида уларнинг пешона терисини тўкиб, ҳалолу пок меҳнат қилиш, доимий сайъ-ҳаракатларда бўлишлари кераклиги уқтирилади. Жумладан, «Яссавия» таълимотида поклик, ҳалоллик, тўғрилик, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, ҳалол меҳнати билан ҳаёт кечириш, Аллоҳ висолига етишиш йўлида инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятларнинг ифодаланганини кўрамиз. Бу ҳол бошқа исломий таълимотлар учун ҳам бирдек хосдир.

Синов саволлари

1. Халифаликнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлигининг тугатилишига, сизнингча, қандай омиллар сабаб бўлган?
2. Исмоил Сомонийнинг давлат бошқаруви соҳасида амалга оширган ислоҳоти қандай мақсадларни кўзда тутган эди?
3. Сомонийлар сулоласи инқирозининг асосий сабабларини нималарда, деб ўйлайсиз?
4. Қорахонийлар давлатининг юзага келиши жараёни қандай тарихий шароитда кечди?
5. Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида минтақа халқларининг турмуш тарзи, этник таркибида қандай ўзгаришлар рўй берди?
6. Ғазнавийлар сулоласининг тез юксалиб, тез инқирозга юз тутганлиги сабабларини тушунтириб беринг.
7. Салжуқийлар сулоласининг вужудга келиши ва ҳудудий жойлашуви ҳақида нималарни биласиз?
8. Маликшоҳ даврида қандай муҳим ўзгаришлар юз берди?

9. Салжуқийлар салтанати инқирозининг асосий сабабларини тушунтириб беринг.
10. XI асрдан бошлаб Хоразмнинг янгидан мустақилликка эришуви ва юксалиб боришига туртки берган омиллар нималар бўлган?
11. Хоразмшохлар салтанатидаги давлат бошқаруви тизими ҳақидаги тушунчаларингиз?
12. Хоразм давлатидаги ички зиддиятлар, мухолифатчилик ҳолатларининг кучайиб бориши қандай оқибатларга сабаб бўлди?
13. IX-XII асрларда юртимизда моддий ва маънавий маданиятнинг юксалишига қандай тарихий шарт-шароитлар ва омиллар таъсир кўрсатган?
14. Бизнинг заминимизда илм-фаннинг қайси муҳим йўналишларининг тамал тоши қўйилган?
15. Жаҳон фани ва цивилизацияси равнақига салмоқли ҳисса қўшган Ўрта осиёлик алломаларни тилга олинг.
16. Туркий (эски ўзбек) адабиёт ривожига ҳисса қўшган буюк адиблар ижоди тўғрисида нималарни биласиз?
17. IX-XII асрлар бадиий адабиётида форс-тожик адибларининг тутган ўрни қандай?
18. Имом Бухорий ва Имом ат-Термизийларининг ҳадис илмини ривожлантиришдаги хизматларини гапириб беринг.
19. Тасаввуф таълимоти ҳақида сиз нималарни биласиз?

VI БОБ. МОВАРОУННАҲР МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ ВА ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА

Таянч сўз ва иборалар: XIII аср бошларида Мўғулистон. Чингизхон. Мўғуллар босқини. Жалолиддин Мангуберди. Темур Малик. Чиғатой улуси. Солиқ ва ўлпонлар. Маҳмуд Ялавоч. Торобий қўзғолони. Масъудбек. Улуснинг бўлиниши. Ижтимоий-сиёсий вазият. Маданий ҳаёт.

1.Чингизхон бошчилигида мўғулларнинг Мовароуннаҳрга босқини. Озодлик кураши. Жалолиддин Мангуберди

Ўз довюраклиги устакорлиги, маккорлиги билан машҳур бўлган Темучин (1155-1227) XII асрнинг охирларига келиб нафақат мўғулларнинг кўп сонли уруғ-қабилаларини, шу билан бирга улар билан ёнма-ён, қўшни яшаб келган кўплаб туркий элатлар, чунончи, жалоирлар, ойратлар, қараитлар, найманлар, қорахитойлар, кирғизлар, уйғурлар, қарлуқлар ва бошқаларни ҳам бирин-кетин бўйсундириб, кучли давлатга асос солди. Бу давлат харбийлашган тизимга асосланганлиги билан ажралиб турарди. Қўшинларга: ўн жангчига бир бошлиқ – ўн боши, шунингдек, юз боши, минг боши ва туманбошилар бошчилик қиларди. Туман деганда ўн минглик қўшинигина эмас, балки шу қўшин сафини доимий тўлдириши керак бўлган бутун бир туман, яъни беш – ўн минг ўтовли ёки 50 мингга яқин аҳолиси бўлган ҳудуд назарда тутиларди. Ҳар бир шундай туманга тайин қилинган туманбоши фақат ўн минг жангчининг қумондони бўлибгина қолмай, айни замонда ўз тасарруфидаги минглаб фуқароларнинг тақдирини ҳам ҳал этувчи ҳокими мутлоқ ҳисобланарди. Мазкур тумандаги барча судлов, жиноий- жавобгарлик ва фуқаролик ишлари ҳам тўлалигича унинг тасарруфида бўлган.

Темучин олий ҳокимият мураввалларини ўзининг ўғиллари ва энг яқин кишиларига топширади. Жумладан, унинг яқин сафдошларидан Субитой, Хубилой, Жебе, фарзандлари: Жўжихон, Чиғатой, Ўқтой, Тулуйхонлар биринчи бўлиб туман сохиблари бўлганлар.

Темучиннинг мўғулларнинг улуғ хоқони сифатидаги ўрни ва мавқеини ҳар жихатдан мустаҳкамлаш, бунга қонуний тус беришда 1206 йили пойтахт Қоракурумда бўлиб ўтган умуммўғул Қурултойи алоҳида аҳамиятга молик бўлди. Қурултойда Темучин барча мўғул - татар хонларининг улуғ хони /қоони/ деб эълон қилинди ва унга Чингизхон лақаби берилди. (Чингизхон лақаби турли муаллифлар томонидан турлича, чунончи, «кучли», «қудратли», «тоза» ёки денгизлар /Денгизхон/, океанлар ҳукмдори ва ҳоказо маъноларда талқин қилиниб келинади). Қурултой томонидан қабул қилинган «Ясо» ҳужжати /мўғуллар давлатининг асосий қонунлари мажмуаси/ улуғ хон ҳокимиятини янада мустаҳкамлади. «Ясо» мўғул жамиятидаги мулкий тенгсизликнинг ифодаси сифатида кўзга яққол ташланади. У янги пайдо бўлган ҳукмрон табақа - тархонларга катта имтиёзлар берилишини кўзда тутарди.

Чингизхон улуғ хоқон деб эълон қилинган биринчи кундаёқ ўзининг энг яқин кишиларидан 95 нафарини баҳодур, мингбошилар этиб тайинлайди ва бир неча минг кишига тархонлик ёрлиқлари берилади. Чингизхон айни пайтда 10 та олий ҳокимият лавозимларини таъсис этади ва 150 кишидан иборат шахсий гвардия ҳамда мингта «довюраю» жангчилардан таркиб топган шахсий дружина тузади (Кейинчалик унинг сони 10 минг кишига етказилади). Бутун мамлакатда кучли темир интизом, қаттиққўл тартиб ўрнатилиб, жанговар харбий сафарбарлик ишлари авжга олдириб борилди. Бу ҳол Чингизхоннинг хорижий элларни забт этишдан иборат ўз олдига қўйган ёвуз, агрессив мақсадларини тез орада амалга оширишга имкон яратиб борди.

XIII аср бошларига келиб Чингизхон қўшни давлатлар ва хонликларни бирин - кетин босиб олишга киришади. Агар 1206 йилга қадар бепоён Ғўби саҳросидаги қавм - қабилалар итоатга келтирилган бўлса, 1206 - 1211 йиллар давомида Сибир ва Шарқий Туркистон халқлари /бурят, ёқут, ойрат, киргиз ва уйғурлар/ бўйсиндирилади. Мўғул саркардаси Хубилой Еттисувнинг шимолий ҳудудларини ишғол этиб, бевосита Хоразмшоҳлар давлати чегараларига яқинлашиб боради. 1211 йилда уйғурлар ери истило этилгач, шундан сўнг Чингизхон Хитойга ҳужум бошлайди. 1215 йил бошларига келиб Шимолий Хитой пойтахти Пекин ишғол этилади. 1217 йилда Хуанхэ дарёсининг шимолидаги барча ерлар мўғуллар тасарруфига ўтади. Айни чоғда 1218 йилга келиб ғарб томонда Еттисув ҳудудининг колган қисми ҳам эгалланиб, мўғулларга тобе бўлади. Эндиликда Чингизхоннинг асосий бош мақсади - унинг жаҳонга ҳукмрон бўлишига катта тўғоноқ бўлиб турган буюк Хоразмшоҳлар қўшинини тор-мор келтириб, унинг ерларини ўз қўл остига киритиш эди.

Бу даврда Хоразмшоҳлар давлатининг ички ижтимоий-сиёсий ҳаёти ғоятда мураккаб, зиддиятли кечаётганди. Бу давлат ташқаридан улуғвор, кенг ҳудудларга ёйилган, қудратли салтанат тарзида кўринса-да ва унинг ҳукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзини «Искандари соний», «ҳудонинг ердаги сояси» деб билса-да, бироқ ҳақиқатда эса Хоразмшоҳлар сулоласи ичдан емирилишга, таназзулликка юз тутган эди. Аввало, олий ҳокимият бошқарувида чуқур ихтилофлар ҳукм сурарди. Бир томондан, Муҳаммад юргизаётган расмий сиёсатга нисбатан унинг онаси Туркон Хотун ва унинг қавмларидан иборат нуфузли сиёсий кучлар доимий мухолифатчилик муносабатида бўлиб келарди. Иккинчи томондан, маҳаллий ҳудудлар беклари ва ҳокимлари ҳам марказий ҳокимият билан хисоблашмай, ўзбошимчалик қилар, халққа хаддан зиёд жабр - зулм ўтказарди. Бу даврда Хоразмшоҳлар давлати олий девонида ҳам, маҳаллий ҳокимлар, амалдорлар ўртасида ҳам порахўрлик, хонлик, сотқинлик ҳолатлари авж олиб бораётганлиги сир эмасди. Учинчидан, халқнинг ҳокимиятдан норозилиги кўплаб ғалаёнларни келтириб чиқармоқда эди. Бундай қалтис вазият, шубҳасиз, мамлакат бирлигига рахна солиб, уни тобора заифлашт..раётган эди.

Бунинг устига Муҳаммад Хоразмшоҳнинг халифалик ҳудудларини қўлга киритиш даъвоси билан 1217 йилда Бағдод сари қўшин тортиши ҳам халифалик ҳукмдорларини қаҳру ғазабга келтирганди. Ҳатто халифа ан-Носир Чингизхонга

элчилар орқали махсус нома йўллаб, ундан ёрдам сўрайди, мўғул қўшинларини Мовароуннаҳр мулкларига бостириб киришига ҳам ишора қилганди.

Чингизхон қўшни давлатдаги барча сиру – синоатлардан тўла хабардор эди. У Хоразм давлатидан Мўғулистонга қатнайдиган бир гуруҳ йирик савдогарлардан иборат ўз жосуслик маҳкамасини ташкил қилиб, улар хизматидан фойдаланиб келарди. Маҳмуд Ялавоч, Ҳасан Хожа, Юсуф Ўтрорий сингари кишилар шулар сирасига кирарди. Шу боис Чингизхон ва унинг ўрдаси Хоразмшоҳлар давлатида кечаётган барча зиддиятли воқеалардан, унинг заиф нуқталаридан хабардор эди. Чингизхон барча воситаларни ишга солиб, керак бўлса шуҳратпараст шоҳ Муҳаммадни тинчлантириб, амалда Мовароуннаҳр устига юришга пухта ҳозирлик кўради. 1218 йили Чингизхон амри билан Хоразм давлатига 500 туяда қимматбаҳо совғалар, тилло-кумуш бисотлар, савдо моллари ортилган, асосий таркиби мусулмон савдогарларидан иборат 450 кишилик карвон юборилади. Бироқ карвон Ўтрорга келиб қўнишни биланоқ Хоразмшоҳнинг махсус топшириғи билан Ўтрор ҳокими Ғойирхон (Иналчуқ) уни йўқ қилишга буйруқ беради. Шу тариқа карвон бутунлай таланиб, қирғин қилинади. Чингизхон учун энди Мовароуннаҳрга бостириб кириш фурсати етган эди. Бу вақтга келиб Чингизхон ва унинг лашкарбошилари тасарруфида 60 туманлик /яъни 600 минг нафарли/ жанговор қўшин тайёр ҳолга келтириб қўйилганди.

Чингизхон қўшинининг ҳужуми хавфи яқинлашиб келаётганлигини Муҳаммад Хоразмшоҳ ва унинг аркони давлати ҳам яхши биларди. Шоҳ муайян харбий тайёргарликлар кўриш, шаҳарларнинг мудофаа истеҳкомларини мустаҳкамлаш, қўшинлар сафини кўпайтириш ҳаракатида бўлди. Бироқ асосий харбий стратегик масалаларда у ўта нўноқлик, нодонлик ва қалтабинлик қилади. У ўзининг сарқарда ўғли Жалолиддин, Хўжанд ҳокими, довюрак баҳодир Темур Малик сингари етук кишиларнинг харбий кучларини асосий нуқталарда тўплаб, душманга ҳал қилувчи зарбалар бериш кераклиги тўғрисидаги тўғри, доно маслаҳатларига ҳам қулоқ солмади. Султон ўз қўшинларини турли шаҳарларда алоҳида ҳолда жойлаштириш ва мудофаачилликдан иборат хато тактиканы маъқул кўрди. 1219 йилда Чингизхоннинг сон-саноқсиз қўшинлари мамлакатга бостириб кира бошлагач, Хоразмшоҳ ўз тинчи, ҳаловатини кўзлаб, мамлакат тақдирини ўз ҳолига ташлаб, яқин хешу ақраболари билан жанубга томон силжиши (қочиши) ҳоинлик бўлди. Бундай ҳолат тез орада бутун мамлакат учун фожиали оқибатларга олиб келди, юрт ҳимоячилари тақдири, руҳиятида ўчмас, асоратли из қолдирди. Халқнинг соғлом, ватанпарвар кучлари эса юрт улуғларининг бундай иккиланиши, хиёнатига қарамай, муққадас она заминни кўкрак кериб ҳимоя қилиш, босқинчиларга қарши қаҳрамонларча курашга ташландилар. Бу мисли кўрилмаган жангу жадалларда уларнинг қанча - қанчаси ўзларини юрт озодлиги учун қурбон қилдилар.

Мўғулларнинг биринчи ҳужумига дучор бўлган ҳудуд Ўтрор бўлди. Чингизхон ва унинг лашкарининг Ўтрорликлардан алоҳида ўчи бор эди. Негаки, Чингиз юборган савдо карвони ҳудди шу ерда сароңжом қилинганлиги уларнинг ёдидан кўтарилмаганди. Чиғатой ва Ўкэдэйнинг сон-саноқсиз кучлари шаҳар

қалъаларига босқин уюштирган кезларда ўтрорликлар уларга қарши мардонавор жанг қилдилар. Шаҳар аҳолиси Ғоирхон /Иналчуқ/ ва Қорачор баҳодирлар етакчилигида тенгсиз душман билан узоқ вақт жон бериб, жон олишдилар. Шаҳар мудофааси 5 ойдан зиёд давом этди. Халқ қаршилиги мислсиз бўлди. Бироқ охир-оқибатда шаҳар душман томонидан эгалланди.

Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» китобида таъкидланганидек: «... Ўтрорнинг бутун аҳолисини саҳрога ҳайдаб чиқдилар ва қатл қилдилар. ...Ўтрор ҳисорини қўлга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, ранят ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларни эса қул қилиб ҳайдадилар».

Мўғул босқинчилари Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларида ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёвузликларни содир этдилар. Буниинг яққол ифодасини уларнинг гуллаб-яшнаган Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари шаҳарлар ва уларнинг аҳолисига нисбатан қилган беҳад ёвузликлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Чингиз қўшини 1220 йилнинг февралида мусулмон Шарқининг йирик ислом марказларидан саналган Бухоро устига бало-қазодек ёпирилиб келади. Бухоро халқи бир неча кун давомида душманга матонат билан қаршилик кўрсатади. Бу эса Чингизхонни дарғазаб этади. Натижада у шаҳарни яксон қилиш, бойлигини талаш, халқини қирғин қилишга буйруқ беради. Бухоро қамали 12 кечаю-кундуз давом этди. Мўғуллар ёндирилган, кули кўкка совурилган шаҳарни эгаллагач, кўнгилларига сиққан номаъқулчиликларни амалга оширдилар, шаҳар ҳимоячилари бутунлай қириб ташланди.

Чингизхон талалари 1220 йил март ойида энг йирик ва обод шаҳарларидан бири Самарқандни қўлга киритиш учун барча маккорона тадбирларни қўлладилар. 100 мингдан зиёд сара қўшинлар тўпланган, мустаҳкам истеҳкомлар барпо қилинган шаҳарга ўз кучларини ташлаб кўрди, атроф жойларни олдин босиб олиб, шаҳарни ташқи дунёдан ажратишга ҳаракат этди ёхуд бошқа баҳодирлар қўшинидан қўшимча кучлар чорлаб, уч кунлик қаттиқ жангдан сўнг Чингизхон қўшини шаҳарга ёриб киришга ва уни бутунлай ўзига бўйсундиришга эришади.

Мўғул истилочиларига қарши улуғ аждодларимизнинг қаҳрамонона курашида Хўжанд ҳимоячилари кўрсатган фавқулодда жасорат алоҳида ўрин тутади. Темур Малик бошчилигидаги мудофаа кучлари қаршиб 5 ой давомида кўксиларини қалқон этиб, ёвуз душман ҳамласини даф этиб, беҳисоб қурбонлар бериб ўз юртини ҳимоя қилдилар. иложсиз қолган пайтларгина олов ичида ёнаётган шаҳар қалъасини тарк этдилар. Шунда ҳам Темур Малик бир қисм довюрак, қўрқмас жангчилари билан Сирдарёга йўналиб, махсус оролда жойлашиб душман билан мардларча олишади. Ниҳоят, улар махсус кемаларда мўғуллар ҳукмига бардош бериб, йўл-йўлакай жанг қилиб, Хоразм сари ҳаракатланадилар. Халқ қаҳрамони Темур Маликнинг бундан кейинги ватанпарварлик фаолияти Хоразм ва она юртнинг бошқа ҳудудларини ҳимоя қилувчилар сафида давом этди.

Мамлакатнинг Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари ҳаётий марказларининг қўлдан кетиши Хоразмшоҳ ва унинг аркони давлатини шу қадар ларзага солдики,

бунинг натижасида ҳукмдор ўз салтанатининг жанубий-ғарбий ҳудудлари бўйлаб чекиниб борди. Ўзининг қалтабин сиёсати, қатъиятсизлиги, қўрқоқлиги орқасида кечаги «қудратли» ҳукмдор эндиликда ожизу нотавон бир кимсага айланиб қолди. Иложсиз қолган шоҳ охири Каспий денгизидаги Ашура оролига қочади. Ўша ерда катта ўғли Жалолиддинни тахт вориси этиб тайинлаб, 1220 йилнинг декабрида хору-зорликда вафот этади.

Жалолиддин Мангуберди Гурганчга етиб келиб, шаҳар мудофаасига киришади. Лекин Гурганчдаги Қипчоқ амирлари Туркон хотуннинг акаси Ҳумортегинни султон деб эълон қилиб, Жалолиддин Мангубердига қарши суиқасд уюштирмоқчи бўладилар. Бундан хабар топган Жалолиддин Темур Малик бошчилигидаги 300 суворий билан Гурганчни тарк этиб Хуросонга кетишга мажбур бўлади.

Хоразм пойтахти Гурганч мудофааси ҳам мўғуллар истилоси тарихининг алоҳида бир фожиали саҳифаси бўлган, десак хато бўлмайди. 1221 йил бошларида Жўжи, Чиғатой ва Ўктой аскарлари Гурганчга ҳужум бошлайдилар. Гурганч қамали 6 ой давом этди, ҳадсиз-ҳисобсиз қурбонлар берилди. Шаҳар эгаллангач, мўғулларнинг бу ерда содир этган мисли сиз ёвузликларини баён этишга қалам ожизлик қилади. Барча эркаклар, болалар қиличдан ўтказилади. Хотин-қизлар қип-яланғоч қилиниб, бир-бири билан уришишга мажбур этилади, сўнгра мўғул жангчилари танловига берилади, қолганлари қириб ташланади. Ҳеч кимга шафқат кўрсатилмайди. Шаҳарнинг ўзини ер билан баробар қилиш учун Аму тўғони очиб юборилиб, Гурганч сув остида қолади. Шаҳардаги узоқ асрли маънавият дурдоналари, қимматли қўлёзмалар, китоблар сақланиб келган кутубхоналар барча ноёб асори-атиқалар ер билан яксон этилади.

Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғиллари: Ўзлоқшоҳ ва Оқшоҳлар ҳам мўғуллар томонидан асир олиниб, қийнаб ўлдирилади. Подшоҳ билан кўп йиллар мухолафатчиликда бўлиб, юртнинг парокандаликка, чукур зиддиятларга йўлиқишига сабабчи бўлган, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган, салтанат ичида салтанат қурган Туркон Хотун қисмати ҳам охирида фожиали якун топади. У ҳам мўғуллар томонидан асир олиниб, беҳисоб молу дунёси таланиб, ўзи Мўғулистонга ҳайдаб кетилади. Тарихий манбаларда Туркон хотуннинг Чингизхон хотинларидан бирига чўри сифатида тортиқ қилингани айтилади.

Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарларини босиб олган, беҳисоб бойликларга эга бўлган мўғуллар 1221 йил давомида Хуросон ўлкаси ҳудудлари томон ҳужум бошлаб, бирин-кетин Балх, Термиз, Марв, Нишопур, Хирот, Мозандарон сингари бой шаҳарлар, қалъаларни босиб олдилар. Бироқ шуни айтиш жоизки, мўғул босқинчилари Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини осонликча қўлга киритган эмаслар. Улар бу ерларда маҳаллий халқ ва унинг қўрқув билмас, шерюрак фарзандларининг тилларда достон бўлгилик мардлик жасоратларига дуч келдилар, катта талофатлар бердилар. Шу ўринда Хоразмшоҳнинг тўнғич ўғли, жасур лашкарбоши Жалолиддин Мангуберди фаолиятига тўхталиб ўтмоқлик жоиздир. У мўғуллар истилоси бошланган кунданоқ доимо юрт химоячилари томонида турди, уларга раҳнамо бўлди. Она Ватанига бўлган чексиз меҳр ҳисси, фарзандлик

бурчи уни шу қадар элга машҳур қилдики, хатто унинг номини эшитган Чингизхоннинг ҳам сочи тик бўлиб, юзи тундлашар, уни қўлга тушириш, йўқ қилиш чора-тадбирларини изларди.

Жалолиддин Мангуберди анча йиллар илгари Ғазна, Волиён, Гуч, Буст ва Ҳиндистон ҳудудларигача бўлган ерларга ҳоким этиб тайинланган эди. Шу боисдан у Ғазна томон юрди, йўлга кўпгина қўшин бошлиқлари Султон Жалолиддинга қўшилиб борди. Султон Жалолиддин Нисо, Кандахорда мўғуллар қўшинини тор-мор этиб, Ғазнага етиб келди. Жалолиддин Мангуберди катта қўшин тўплаб, Волиён калъаси, Парвон текислигида мўғул қўшинлари билан жанг қилиб, уларни тор-мор этади.

Чингизхон катта қўшин тўплаб Жалолиддин Мангубердига қарши шахсан ўзи қўшин тортади. 1221 йил 25 ноябрда Синд (Ҳинд) дарёси бўйида тенгсиз жанг бўлади. Бу жангда Жалолиддин Мангуберди кўрсатган жасоратга мўғул ҳукмдорининг ўзи ҳам тан бериб, лол қолган. Бу ҳаёт – мамот жангида Хоразм баҳодири, унинг йигитлари арслонлардек жон бериб, жон оларди. «Қайси томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли кўрса эди, у султон Жалол (уддин) нинг қўлини ўпган бўларди».[1]

Чингизхон лашкари ҳисобсиз бўлсада, унинг жанг майдонидаги асосий кучлари пароканда ҳолига тушиб қолганди. Бироқ пистирмадаги 10 минг нафар сара лашкар жанг оқибатини Чингизхон фойдасига ҳал қилади. Ночор, танг аҳволга тушиб қолган Жалолиддин қора тўриқ отига миниб, сўнгги бор мўғулларга ҳамла қилиб, сўнг от жиловини орқа торгади. Совутини елкасидан ташлаб, отига қамчи босади ва баландликдаги қоядан ўзини Синд дарёсига отади. Жалолиддин баҳайбат дарё тўлқинларини шиддат билан кесиб ўтиб нариги соҳилга ўтиб олади. Унинг 4000 жангчиси ҳам бунга муваффақ бўлишади. Ҳозирги пайтда ҳам бу дарёнинг бир томони «От сакрат», нариги томони «Чўли Жалолий» деб аталади.

Жалолиддин ўзининг ботир жангчилари билан яна ўн йил давомида ҳали Афғон ва Ҳинд, ҳали Эрон ёки Кавказ орти ҳудуларида пайдо бўлар, янгидан халқ лашкарларини жамлаб, мўғул босқинчилари зулми ва ҳукмронлигига қарши тиним билмай жанг қилар, халқ эрки, озодлиги йўлида сабот билан курашарди.

Жалолиддин гоҳ зафар қучди, гоҳ мағлубият аламини тортди, бироқ кучли душман олдида бош эгиб, мағлуб бўлмади. Лекин не кўргиликки, Жалолиддин Мангубердининг азиз умри ёвлар билан жанг майдонида, яккама-якка олишувда эмас, балки бир аламзада қурднинг баногоҳ тиғидан хазон бўлди. Бу мудҳиш воқеа 1231 йилнинг 17-20 августларида Озарбайжон ҳудуларида содир этилди.

Жалолиддиннинг эл - улус, ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлидаги фидойилиги, мисли-сиз жасорати мангуликка даҳлдордир. Истиқлол нашидасини сураётган мустақил Ўзбекистонда улуғ аждодлар руҳининг эъзозланаётгани, жумладан, Жалолиддин Мангуберди қутлуғ таваллудининг 800 йиллик юбилейи умуммамлакат миқёсида кенг нишонланганлиги ҳам бунинг яққол ифодасидир.

---

[1] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи., Т., Чўлпон, 1994,182-бет.
[2] Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 183-184 бетлар.

Ислом Каримов: «Бу юрт тенгсиз алломалар, азиз-авлиёлар, подшоху саркардалар, ботир ва паҳлавонларни кўп кўрган. Уар орасида миллий қаҳрамонимиз Жалолиддин Мангуберднинг бетакрор номи юлдузлек чарақлаб туради»
(И.А.Каримов, Асарлар. Т. 8, 75-бет)

Саркарда юбилейи муносабати билан Урганчда Жалолиддин Мангубердига бағишлаб меъморий мажмуа ва боғ ташкил қилинди

Баҳодир, саркарда, давлат арбоби Жалолиддин Мангуберди қиёфасига баъзи чизгилар.

Жалолиддин тавалludининг 800 йиллигини нишонлаб, Ўзбекистон ҳукумати 2000 йилда «Жалолиддин Мангуберди» орденини таъсис қилди

Шихобиддин ан-Насавий: У буғдойранг, ўрта бўйлик, туркий қиёфалик ва туркийда гапирадиган одам эди. Унинг мардлиги, жасурлигига келсак, « … у шерлар орасида энг зўр шер эди, кўркмас паҳлавондуз, лашкарлар орасида энг ботир эди. У ҳақгўйликни, адолатни улуғларди…»

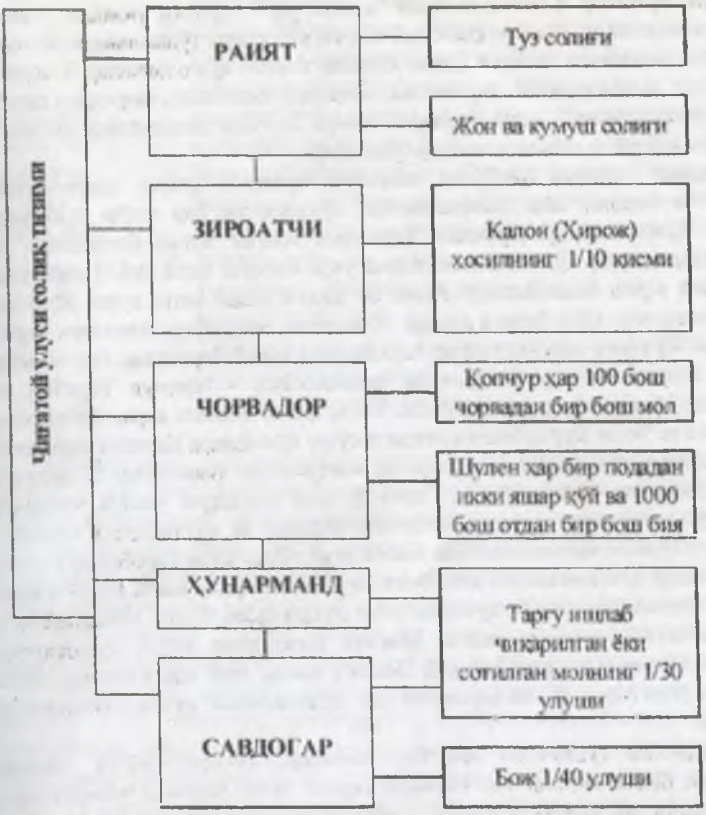
Чингизхон: «Отадан дунёда ҳали буйдай ўтин тугилмаган. У саҳрода шер каби қолиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир.. «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб – олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чика олди».
(Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т.: Чўлпон, 1994. 183-184 - бетлар

Шундай қилиб, мўғул истилочилари қисқа давр ичида гоҳ беадад қирғинликлар келтириш, гоҳ маҳаллий халқлар орасида гулғула, хавф-хатар солиш, ёхуд улар орасидаги хиёнаткор, сотқин унсурларни ишга солиш орқасида Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини эгаллаб, бу ҳудудларга мисли-сиз моддий ва маънавий зарар етказиб, ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Кечагина гуллаб-яшнаган водийлар, ям-яшил обод қишлоқлар, сув иншоотлари, тўғонлар яксон этилди, экин майдонлари сувсизликдан қовжираб қолди. Буюк ипак йўлининг шуҳрати сўнди, шаҳарлар ҳаёти файзсиз бўлиб қолди. Халқнинг кўп асрлик маънавий бисоти, ноёб асори атиқалари, қадриятлари оёқ ости қилинди.

3 Чингатой улусининг ташкил этилиши, унинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти

Чингизхон ўз ҳукмронлигининг сўнги даврларига келиб, 1224 йилда ўз қўл остига киритган барча ҳудудларни авлодлари ўртасида тақсим қилади. Чунончи, Иртиш дарёси соҳилларидан ғарбга томон то «мўғуллар отининг туёғи етган жойгача» бўлган ерлар, Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмнинг шимолий - ғарбий қисмлари тўнғич ўғли Жўжига, Шарқий Туркистон, Етисув ва

Мовароуннаҳр ерлари Чингизнинг иккинчи ўғли Чиғатойга берилди. Учинчи ўғил Ўқтойга эса ота улуси Мўғулистон ва Хитой ажратилди. Кенжа ўғил Тулуга Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон мерос қилиб берилди. Кейинчалик Чингизхоннинг жаҳонгирлик юришларини давом эттириб, Шарқий Европанинг катта қисмини босиб олиб, Олтин Ўрдага асос солган унинг набираси Ботухон ҳукмронлиги даврида /1227-1255й./ Мовароуннаҳрнинг қатор ҳудудлари ҳам унинг таъсирида бўлган. Шундай қилиб, Чингизхон авлодлари ўртасидаги меросий бўлиниш натижасида Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон ва Еттисув ўлкалари Чиғатой ва унинг ворисларига ўтиб, у Чиғатой улуси номи билан атала бошлади. Эндиликда Мўғул ҳукмдорлари Мовароуннаҳр ўлкасини бошқаришга киришар эканлар, улар қандай қилиб бўлмасин, унинг халқини янада итоатда тутиш, бу ердан мўғул зодагонлари учун кўпроқ солиқ ва ўлпонлар ўндириш, қўшимча мажбуриятлар юклаш ҳаракатида бўладилар. Мўғуллар Мовароуннаҳрни идора этишда туб ерлик амалдорлар хизматидан устамонлик билан фойдаландилар. Шу ўринда Маҳмуд Ялавоч, Бадриддин Амид, Ҳасан Хожа, Али Хожа, Юсуф Утрорий, Қутбиддин Хабаш Амид сингари мўғул ҳукмдорлари билан яқиндан ҳамкорлик қилган маҳаллий амалдорлар исмларини келтириб ўтиш жоиздир. Шу боисдан ҳам Чингизхон вафотидан (1227) сўнг улуғ хоқон бўлган Ўқтой /1227-1241/ ва Чиғатой улуси ҳукмдори Чиғатой /1127-1241/ даврида Мовароуннаҳрни бошқариш маҳаллий йирик савдогар, дипломат, сотқинлик эвазига мўғуллар ишончини қозонган Маҳмуд Ялавоч тасарруфига берилгани тасодифий эмасдир. У хоқон номидан раиятни бошқаради. Унинг қароргоҳи /пойтахти/ Хўжанд эди. Ҳарбий ҳокимият, аҳолини рўйхатдан ўтказиш, солиқ йиғиш ишлари дорухачи ва тамғач деб аталувчи мўғул амалдорлари қўлида бўлади. Мўғул босқоқлари ихтиёридаги кўп сонли жангчилар Маҳмуд измига бўйсундирилган. Аҳолидан марказий ҳокимият хазинаси учун кўплаб солиқлар ундирилган.

Бундан ташқари аҳоли турли-туман тўловлар беришга мажбур этилган. Масалан, аҳоли савдо йўлларидаги бекатлар (ёмлар) учун гўшт, ун, гуруч, от-улов беришга ҳам мажбур этилган. Босиб олинган мамлакат ҳунармандлари «дин тугун» деб аталган махсус ўлпон тўлаб турганлар.

Мўғулларнинг Мовароуннаҳр ҳудудини босиб олиб, шиб-шийдам этиб, талон-тарож қилиши, сўнгра маҳаллий аҳолини ҳаддан зиёд солиқ, ўлпон ва тўловлар йўли билан зулм-асоратга дучор этиши, пировард оқибатда халқнинг кўтарилишига, ўз эркн, мустақиллиги учун қалқишига сабаб бўлади. 1238 йилда Бухоро яқинидаги Тороб қишлоғида бошланган оддий ғалвир ясовчи ҳунарманд Маҳмуд Торобий бошчилигидаги халқ қўзғолони шу тариқа юз берган эди. Келгинди мўғул зодагонларининг маҳаллий юқори табақа вакиллари билан тил бириктириб, бечорахол халқни талаб, бойлик орттираётганлиги, шохона айшу

ишрат қураётганлиги, оддий фуқаронинг турмуши тобора ночорлашиб борётганлиги Маҳмуд ва унинг маслакдошларини ғазабга келтиради ва қўлга қурол олиб мўғуллар зулмини агдариб ташлаш учун курашга ундайди. Унинг теварагига минг-минглаб аламзада оддий меҳнат кишилари тўпланишади. Бухоро атрофидаги қишлоқлар аҳолиси билан кўтайиб борган қўзғолончилар Бухорога келиб, мўғул амалдорларини, шунингдек, маҳаллий зодагонлар, садрларни енгиб, шаҳарни эгаллайдилар. Бухоро садрлари Маҳмуд Торобий ҳокимиятини тан олиб, уни халифа деб эълон қилишга мажбур бўладилар.

Маҳмуд Торобий Бухорони эгаллагач, ҳукмрон кучлар ҳокимиятини чеклайди ва оддий халқ манфаатларини кўзлайдиган бир қатор тадбирлар ўтказади. Қўзғолончилар зарбидан Қарманага қочган мўғул босқоқлари ва маҳаллий амалдорлар қўзғолонни бостириш учун янгидан катта куч тўплайдилар ва Бухорога юриш бошлайдилар. Аммо бу даврга келиб катта кучга айланган қўзғолончиларнинг қўли баланд келади. 10 мингдан зиёд мўғул аскарлари қириб ташланади. Қўзғолончилар мўғуллар Қарманагача қувиб борадилар. Бироқ, мана шу ҳал қилувчи олишувда қўзғолон раҳнамолари - Маҳмуд Торобий ва Шамсиддин Маҳбубийлар ҳалок бўлади. Тез орада қўзғолонга қарши юборилган Элдиз Нўён ва Чекан Қурчи бошчилигидаги мўғул қўшинлари Кармани яқинидаги Малик работида қўзғолонни бостиради. Бу жангу жадал тўқнашувда 20 мингдан зиёд қўзғолончилар ҳалок бўлади. Гарчи бу халқ қўзғолони мағлуб этилса-да, бироқ у Мовароуннаҳр эрксевар халқининг озодлик ва мустақиллик йўлидаги мардонавор кураши, қатъиятини тўла намоён этди. Айни чоғда Торобий қўзғолони мўғул ҳукмдорларига маҳаллий халқ билан муносабатларини қайта кўриб чиқиш, сиёсий ва тактик йўлларни ўзгартириш учун муҳим сабоқ бўлди. Маҳаллий халқ орасида анча обрўсизланиб қолган Маҳмуд Ялавочнинг мўғул ҳукмдорлари томонидан Мовароуннаҳрдан олиниб, Пекинга ҳоким этиб тайинланиши, унинг ўрни катта ўғли Масъудбекка берилиши ҳам қўзғолоннинг муҳим сабоқларидан бири бўлди.

Масъудбек (1238-1289 йй) бир томондан, ҳукмрон мўғул хонлари, аслзодалари билан умумий тил топишга ҳаракат этиб, уларнинг манфаатлари, қизиқишларига мос келадиган сиёсат юргизган бўлса, иккинчи томондан мўғул хонлари ўртасидаги тожу-тахт, ҳукмронлик учун юз берган ўзаро ихтилофлардан усталик билан фойдаланиб, ўлкада савдо-сотиқни жонлантириш, иқтисодий тадбирларни амалга оширишга интилди.

Масъудбек юритган сиёсат ва унинг натижалари

- Мўғул зодагонларининг юртда қилган ўзбошимча хатти-ҳаракатларига чек қўйилди
- Ўлкада нисбий тинчлик яратувчилик жараёни ҳукм сурди
- 1271 йилда ўтказилган пул ислоҳоти ва бир хил вазндаги соф кумуш тангаларнинг зарб этилиши ўлканинг иқтисодий-молиявий аҳволини, савдо-тижорат ишларининг анча яхшиланишига туртки берди
- Бухоро, Самарқанд, Шош, Термиз, Фарғона шаҳарларининг янгидан тикланиши, уларнинг савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик маркази сифатидаги мавқеи кўтарилди
- Ислом дини ва унинг пешволари нуфузи тикланди. Исломнинг Мовароуннаҳрнинг расмий дини сифатидаги мавқеи ортиб борди
- Мўғуллар ва бир қатор туркий қавм, элатларнинг Мовароуннаҳрга келиб ўтроқлашуви ва муқим яшашга мослашуви жараёни фаоллашди

Мовароуннаҳр ҳудудларида юз берган бу хилдаги ижобий ўзгаришларда Чиғатой улуси хони ташаббуси билан мўғул нуёнлари ва шоҳзодаларининг 1269 йилда Талас водийсида бўлиб ўтган қурултойи ва ундаги тарихий келишувнинг роли ва таъсири катта бўлди. Мазкур қурултой барча мўғул хонлари, аслзодаларига қарда яшашларидан қатъи назар маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмуш тарзига аралашмаслик, белгилаб қўйилган солиқ, тўловлар билан қаноатланиш, экин майдонларини пайхон қилмаслик мажбуриятини юклади. Уларни Мовароуннаҳр ерларига кўчиб, аста-секин ўтроқ ҳаётга ўтга боришга даъват этди.

XIII асрнинг иккинчи ярмига келиб мўғулларнинг маҳаллий аҳолига, уларнинг турли ижтимоий қатламларига нисбатан муносабатлари ҳам кескин ўзгариб борди. Мўғул ҳукмрон доираларининг бир қисми ерлик аҳолининг йирик мулкдорлари, руҳонийлари, савдо-сотиқ, ҳунарманд табақалари билан умумий тил топиб, ўз қарашларини ўзгартириб, мусулмон руҳонийларига ҳайрихоҳлик ва ҳурмат билан муносабатда бўла бошладилар. Чиғатой улусида ислом расмий давлат дини мақомига эга бўлди. Шунингдек, мўғул қабилалари, элатлари билан бирга XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўплаб туркий уруғ-қавмлар ҳам Мовароуннаҳрга келиб ўрнаша бошлади. Жумладан, барлослар Қашқадарёда, жалоирлар Оҳангарон водийсида, арлотлар Афғонистон шимолида, кавчинлар Тожикистон жанубида, туркийлашган мўғуллар уруғи-суфийлар Хоразмда жойлашиб, чуқур томир отиб борди. Бу эса туркий халқлар, элатларнинг ўлкадаги мавқеининг янада мустаҳкамланишига, туркий тил ва унинг шеваларн таъсирининг ортиб боришига, бокс бўлди. XIV асрдан бошлаб Чиғатой улусида мўғул хонлари бошқаруви соҳасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз беради. Бу ўзгаришлар, даставвал, Чиғатой хонларидан Дувохон /1282-1306/, унинг ўғиллари Кебекхон /1318 - 1326/, Тармаширин /1326 - 1334/ номлари билан боғликдир.

Жумладан, Дувахон даврида катта ваколатга эга бўлган Масъудбек саъи-ҳаракатлари билан шаҳарсозлик ривожланганлиги, савдо-сотиқ аҳли катта наф топганлиги, қишлоқ хўжалиги анча юксалганлиги кўзга ташланади. Кебекхон эса ўз қароргоҳини мўғул ҳукмдорлари орасида биринчи бўлиб Мовароуннаҳрга кўчирди. Кашқадарё воҳасидаги Насаф шаҳридан унча узоқ бўлмаган жойда унинг буйруғи билан сарой /мўғулча маъноси «қарши»/ бунёд этилиб, Қарши номи билан пойтахтга айлантирилиши ўша даврнинг муҳим воқеаларидан бўлган.

Кебекхоннинг муҳим хизматларидан яна бири - бу унинг пул ва маъмурий-ҳудудий соҳаларда ўтказган ислоҳотларидир. Хусусан 1321 йилда ўтказилган пул ислоҳотида хулагийлар давлати ва Олтин Ўрдадаги амалдаги пул тизими ҳисобга олинган эди. Оғирлиги 8 граммлик катта кумуш танга ва 1 граммлик кичик танга зарб этилди. Катта танга «динор» деб, кичик танга «дирҳам» деб аталган. Янги пул бирлиги «Кепакш» номи билан машҳур бўлган. Ислоҳотнинг дастлабки йилларида Кебек номи билан машҳур бўлган бу тангалар кўплаб ҳажмларда Самарқанд ва Бухорода зарб қилиниб, муомалага чиқарилган. Бу икки хил қимматга эга бўлган кумуш тангалар кейинчалик бошқа ҳукмдорлар томонидан ҳам чиқарилган. Масалан, Тармаширин даврида Ўтрорда кўплаб кумуш тангалар чиқарадиган зарбхона мунтазам ишлаб турган. Кебекнинг пул ислоҳоти ташқи ва ички савдонинг ривожланиши учун қулай шарт-шароит яратишга хизмат қилди.

Маъмурий ислоҳотга кўра, Мовароуннаҳр ҳудудлари вилоятларга, вилоятлар туманлар (мўғуллар тартиб қилган 10 минг аскар берадиган, аҳолиси 40-50 минг нафар бўлган, ҳозирги туманларимизга қиёс этса бўлади - изоҳ) га бўлинади. Жумладан, Самарқанд вилоятида 7 та, Фарғона вилоятида 9 та туман таркиб топган. Кебекхоннинг ўлкада тинчлик, осойишталик ва тотувлик ўрнатиш борасидаги сиёсатини Тармаширин изчил давом эттирди. У исломни қабул этиб, уни давлатнинг расмий дини даражасига кўтарди. Кебекхон йўналишида сиёсат юргизган мўғул хонларининг навбатдаги вакили Қозонхон /1334-1346/ ҳам Мовароуннаҳр ҳудудлари бирлигини сақлаш, тубжой аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш учун маҳаллий мўғул ва турк амирлари, нўёнларининг олиб бораётган бир ёқлама курашларини бартараф этишга интилди. У ўзи учун қароргоҳ сифатида Қарши билан Бухоро оралигида (ҳозирги Муборак тумани ҳудудида) машҳур Занжирсарой қалъасини қурдирди. Бироқ марказдан қочувчи кучларнинг, даставвал, кўчманчи мўғул амирларининг кучайиб бораётган таъсири ва фитнаси оқибатида 1346 йилда Қозонхон қатл этилади. Шундан сўнг ҳокимият теласига келган амир Казоғон (1347-1358) мўғул зодагонлари манфаатларини ёқлаб сиёсат юргизди. Унинг ўзи ҳам бир жойда муқим яшамасдан кўп вақтини бесқинчилик юришларида ўтказарди. Бунинг оқибатида унинг даврида маҳаллий аҳоли туб манфаатлари билан мўғул ҳукмдорлари манфаатлари бир-бирига тобора зид кела борди. Бу эса Мовароуннаҳрда яна сиёсий вазиятнинг кескинлашувига, ҳокимиятга интилувчи кучларнинг фаол ҳаракатга келишига сабаб бўлди. XIV асрнинг 40 - йилларида Чиғатой улуси икки қисмга: Еттисув, Шарқий Туркистондан иборат Мўғулистонга ва Мовароуннаҳрга бўлиниб кетди. 1348

йилда Чиғатой наслидан бўлган Тўғлуқ Темур Мўғулистон хоки этиб кўтарилди. Мовароуннаҳрда ҳокимиятни эгаллаган амир Ҳусайн 1358 йилда ўлдирилади.

Бундай шароитда Мовароуннаҳр юртини бирлаштириш, маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалик, бошбошдоқлик ҳаракатларига чек қўйиш, жафокаш халқни мўғуллар зулми ва истибдодидан бутқул халос этиш ва унда қудратли марказлашган давлат барпо этишдан иборат юксак вазифа тарихий зарурият тақозоси билан кун тартибига қўйилди. Уни муваффақиятли уддалаш эса улуғ бобокалонимиз Амир Темурга насиб этди.

3. XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халкларининг маданий ҳаёти

Босқинчи ёвлар азалдан юкори цивилизация ўчоғи саналган, улуғ аждодларимиз ақл-заковати ва донишмандлиги билан яратилган юксак моддий ва маънавий маданият, бетакрор обидалар, асори-атиқалар макони бўлган бу азим юртни қанчалик хонавайрон этмасинлар, бирок халқ иродасини, унинг буюк бунёдкорлик, ижодкорлик салоҳиятини сўндира олмадилар. Аксинча, бу юртнинг матрур ва эрксевар кишилари, бир томондан, мукаддас Ватан туйғусини дилларига мустаҳкам жойлаб, озодлик ва мустақиллик йўлида жонбозлик билан кураш олиб борган бўлсалар, иккинчи томондан эса, улар асрий халқ анъаналари, удумларига содиқ қолиб, яратувчилик ишлари билан машғул бўлганлар. Зеро, ўлмас халқ дахоси бу даврда ҳам янги-янги салоҳиятли ижодкорлар авлодини етиштира борган. Шу боисдан сахройи мўғуллар харобазорга айлантирган култепалар ўрнида кўп ўтмай янгидан кўркам шаҳарлар, меъморчилик обидалари қад ростлаб, ҳаёт яна янгидан изга тушиб борди. Маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан ажойиб меъморлар, наққошу-ҳунармандлар саъй-ҳаракати, маҳорати билан бетакрор моддий маданият намуналари яратилиб, бундан ўлка ҳаёти ўзгача файзу манзара касб этиб борди. Бу даврда бунёд этилиб, гавжум савдо-сотиқ, ҳунармандчилик марказларига айлана борган Андижон, Қарши, Урганч, қайтадан таъмирланиб чирой очган, олдинги мавқеини тиклаган Самарқанд, Бухоро, Шош, Термиз сингари шаҳарлар, уларнинг ўзига хос меъморчилик қиёфаси шундан далолат беради. Кўҳна Урганчда қад кўтарган, баландлиги 62 метрли улуғвор минора XIII аср архитектурасининг ноёб ёдгорлиги ҳисобланади. Самарқанддаги Шохизинда мажмуи, Бухородаги Баёнқулихон, Кўҳна Урганчдаги Нажмиддин Кубро, Тўрабекхоним, Муҳаммад Башар мақбаралари, Хўжандаги Тубахон мақбараси ва шу сингарилар XIV асрнинг нодир меъморий ёдгорликлари сирасига киради.

Халқ амалий санъати, кулолчилик намуналари, сирли нақшинкор сополли идишлар, шу жумладан, кўзалар, чинни буюмлар, уй-рўзғор ашёлари, бинолар пештоқига битилган, санъат даражасидаги настаълик битиклари - булар Ўрта Осиё моддий маданиятининг XIII-XIV асрларда ҳам ривожланишда давом этганлигидан шаҳодат беради. Бу даврда илм-фан, айниқса тарихшунослик ривожида ҳам муайян ютуқлар қўлга киритилди. Тарихшунос Жувайнийнинг «Тарихи

жаҳонгушо» /Жбҳон фотиҳи тарихи/, Рашидиддиннинг «Жомеут-таворих» /«Йилномалар мажмуаси»/ асарлари мўғуллар истилоси ва ҳукмронлиги даври тарихини чуқур ўрганишда қимматли манбалардан ҳисобланади.

Шунингдек, ўлкада бадиий адабиёт соҳаси ҳам анчайин равнақ топди.

XIII-XIV асрларда етишиб чиққан бадиий адабиёт намояндалари

- Жалолиддин Румий (1207-1273) («Маснавийи маънавий»)
- Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1219-1293) («Гулистон», «Бўстон»)
- Қутб («Хусрав ва Ширин»)
- Хоразмий («Мухаббатнома»)
- Сайфи Саройи («Сухайл ва Гулдурсин», «Гулистони бит туркий»)
- Амир Хисрав Дехлавий (1253-1325) («Хамса»)

Жумладан, XIII асрнинг иккинчи ярми ҳамда XIV асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган юртдош даҳо шоиримиз Паҳлавон Маҳмуд ижоди бу жиҳатдан ибратлидир. Унинг туғилган йили номаълум бўлиб, вафот этган даври манбаларда 1322 йил деб кўрсатилади. У ҳунарманд оилада дунёга келган. Ўзи ҳам пўстиндўзлик билан шуғулланган, ўз замонасининг илғор, маърифатпарвар кишиларидан бўлган. Паҳлавон Маҳмуд номи билан зикр қилинган барча тазкираларда у ғазал, рубоий жанрларида самарали ижод қилган шоир сифатида тилга олинади. Бироқ, Маҳмудни элга машҳур этган, авлодлар эҳтиромига сазовор қилган нарса, бу, энг аввало, унинг оташнафас рубоийларидир. Шоирнинг ижтимоий, фалсафий қарашлари ҳам унинг рубоийлари мазмунида акс этган. Умуман Паҳлавон Маҳмуд шеъриятида кенг маънодаги ҳаётий воқеалар, инсоний кечинмалар, чуқур ахлоқий, фалсафий қарашлар ифодаланганки, бу ҳол шоирнинг ўз даврининг ижтимоий-сиёсий жараёнларига фаол муносабатда бўлганидан далолат беради.

XIII аср охири ва XIV аср биринчи чорагида Туркистонда кечган адабий жараённи Бурҳониддин ўғли Носириддин Рабғузий ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Айниқса бунда унинг қаламига мансуб «Қиссаи Рабғузий» асари адиб номини асрлар оша сарбаланд этиб келмоқда. Бу асар илк ўзбек насрининг дастлабки намунаси сифатида қимматлидир. Рабғузий асаридаги дунёвий рух билан суғорилган кўплаб шеърий парчалар ғазалчилик жанрининг кейинги ривожи учун ҳам айрича аҳамият касб этади.

Тарихнавис ҳам тараққий топди. Жузжонийнинг «Табақоти Носирий» («Носир туркумлари»), Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонкушой» («Жаҳон фотиҳи тарихи»), Рашиддиддин Ғазлуллоҳнинг «Жоме ат-таворих» («Тарихлар тўплами») каби тарихий асарларда ўша давр тарихига доир қимматли тарихий манбалардир.

Шундай қилиб, XIII-XIV асрлар давомида Мовароуннаҳр ҳудуди мўғуллар ҳукмронлиги билан боғлиқ тарзда қандай зиддиятли, мураккаб жараёнларни ўз бошидан кечирмасин, унинг кўҳна маданияти, илм-урфони

анъанавий равишда ўзига йўл топиб, ривожланишда давом этади. Халқ дахоси, ижодкорлиги унинг салоҳиятли намояндалари саъй-ҳаракатлари, ташаббуслари ила сайқал топиб, янги - янги қирралар кашф этиб боради. Бу эса, шубҳасиз, ўлка халқлари маънавий мероси, қадриятларининг мазмунан бойиб, юксалишига ижобий таъсир кўрсатиб борган.

Синов саволлари

1. Чингизхон шахси тўғрисида нималарни биласиз?
2. Чингизхон 1219 йилгача қандай ҳудудларни истило этган эди?
3. Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатининг ички аҳволи қандай эди?
4. Мовароуннаҳр шаҳарлари қандай мудофаа қилинди?
5. Жалолиддин Мангуберди шахси, унинг мўғулларга қарши курашлардаги беқиёс жасорати ҳақида сўзланг.
6. Жалолиддин Мангуберди юбилейи юртимизда қачон ва қандай нишонланди?
7. Чиғатой улуси қандай вужудга келди, у қай тарзда бошқарилди?
8. Мўғуллар маҳаллий аҳолига қанақа солиқ ва тўловлар солди?
9. Маҳмуд Торобий қўзғолони тўғрисида тушунча беринг.
10. Торобий қўзғолони нима учун мағлубиятга учради?
11. Масъудбекнинг Мовароуннаҳрдаги бошқарувчилик ва ислоҳотчилик фаолияти ҳақида сўзланг.
12. Кебекхон ўлкада қандай ўзгаришларни амалга оширди?
13. Нима сабабдан XIV асрнинг 40-60 йилларига келиб Чиғатой улуси иқтисодий тушкунлик, ҳудудий парчаланишга юз тутди?
14. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё халқларининг маданий маънавий ҳаётида қандай ўзгаришлар юз берди?
15. Бу даврга хос Ўрта Осиё халқлари моддий маданияти намуналаридан нималарни биласиз?
16. Туркий (эски ўзбек) адабиёт ижодкорлари асарларидан сўзлаб беринг.

VII БОБ. АМИР ТЕМУР ДАВРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ЮКСАЛИШИ. ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Таянч сўз ва иборалар: Сиёсий таркоклик. Амир Темур. Амир Темур-марказлашган давлат асосчиси. Амир Темур юришлари. Темур тузуклари. Мовароуннахр. Хуросон. Шоҳрух Мирзо. Мирзо Улуғбек. Ҳусайн Байкаро. Маданият. Улуғбек академияси. Алишер Навоий.

1. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши. Марказий давлат бошқарувининг такомиллашуви

Амир Темур Ватанимиз тарихида, ўзбек давлатчилиги тараққиётида беқиёс хизмат кўрсатган шахс. Амир Темур жаҳон халқлари тарихида буюк давлат арбоби, машҳур саркарда сифатида эътироф топган ёркин сиймодир.

Афсуски, Амир Темур номи собиқ мустамлакачилик ва мустабид тузум даврида қораланиб, авлодлар назаридан четга сурилиб келинди. Бироқ ўзбек давлатчилигини қайта тиклаган, буюк давлат даражасига кўтарган, жаҳонга шуҳрат таратган Амир Темурнинг тарихий хизматини жаҳон афкор оммаси назаридан яшириш, уни қатағонлик занжирида ушлаб туриш вақти ўтди. Миллий истиқлол туфайли ўз она тарихимизни холисона ёритиш, тарихий ҳақиқатни қарор топтириш баробарида Амир Темур бобомизнинг номини, нуроний қиёфасини тиклаш бахтига муяссар бўлдик. Юртбошимиз Ислом Каримов ташаббуси билан 1996 йилнинг Амир Темур йили деб эълон қилиниши ва шу йили буюк бобокалонимиз таваллудининг 660 йиллигини мамлакатимизда ҳамда ЮНЕСКО ташаббуси билан бутун дунё миқёсида кенг нишонланиши - бу ҳозирги миннатдор авлодларнинг, қолаверса, жаҳон аҳлининг бу буюк зотга, унинг улуғвор ишларига билдирган чексиз ҳурмати ва эъзози рамзидир.

Амир Темурнинг шахсий фазилатлари

- Маърифатпарварлик, илмпарварлик
- Донишмандлик
- Раиятпарварлик
- Адолатпарварлик
- Кечиримлилик, раҳимдиллик
- Олижаноблик
- Мардлик, баҳодирлик
- Қатъиятлилик
- Иродалилик
- Жасоратлилик
- Собитлик, вазминлик, чидамлилик
- Сабр-бардошлик, инсофлилик
- Меҳрибонлик, мурувватпешалик

Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим.

Амир Темур

«Ҳамиша халқ ғамини, юрт ғамини ўйлаб яшаган Соҳибқирон ёвлар оёғи остида топталган ўлкани дунёнинг энг қудратли салтанатига айлантирган эди. Келинглар, азиз дўстлар, барчамиз яқдил бўлиб, халол меҳнатимиз, адлу заковатимиз, Ватанга муҳаббатимиз билан Ўзбекистонни жаҳон ҳавас қиладиган буюк давлатга айлантирайлик. Бу йўлда бобокалонимизнинг: «Адолат ва озодлик - дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин» деган доно ўгитлари доимий шиоримиз бўлсин»

И.Каримов

Амир Темур туркий барлос уруғининг бий(урут оксоқоли)ларидан бўлмиш Муҳаммад Тарағай ва Бухоро шариат қонунларини шарҳловчисининг қизи Такина Мохбегимларининг фарзанди бўлиб, 1336 йилда Шаҳрисабзга яқин Хўжа Илғор қишлоғида таваллуд топган. Унинг тўлиқ исми шарифи Соҳибқирон Амир Темур ибн Амир Тарағай ибн Амир Буркулдир. Темур сиёсий кураш майдонига кириб келган XIV асрнинг 60-йилларида мўғулларнинг Чиғатой улусидаги ҳукмронлиги давом этаётган эди. 1346 йили Чиғатой улуси хони Қазонхон амир Қазоғон томонидан ўлдирилади. 1358 йилда амир Қозоғон ҳам ўлдирилади, улусда парокандалик жараёни кучаяди. Ўлканинг турли ҳудудларида мустақиллик даъвоси билан иш кўраётган 10 га яқин маҳаллий беклик, чунончи, Хоразмда суфийлар, Қашқадарёда барлослар, Оҳангарон водийсида жалоирлар, Бухорода садрлар, Термиз атрофида сайидлар - амирларининг ва ҳоказо кучларининг ажратувчилик ҳаракатлари юрт бутунлигига жиддий хавф туғдираётганди. Улус ўнгача мустақил бекликларга бўлинган бўлиб, уларнинг беклари ўртасида доимо низо, жанжал бўларди. Бунинг устига ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида 1360 йилда Мовароуннаҳрга катта қўшин тортиб келган Мўғулистон хони Туғлуқ Темур[1] хуружи ҳам дард устига чипқон бўлган эди. Бундай қалтис вазиятда сиёсий кураш майдонида ҳозир бўлган ёш Темурбек олдида ниҳоятда эҳтиёткорлик, ақл-заковат билан иш кўриш, ўз атрофига юртпарвар, ватанпарвар кучларни тўплаш, сўнгра қулай имконият туғилиши билан юрт душманларига қақшатқич зарба бериш вазифаси турарди.

Темурбек уддабуронлик билан ўзига хос тактика қўллаб, ўзининг бош орзу-мақсадларидан воз кечмаган ҳолда, вазият тақозаси билан вақтдан ютиш, ишончли куч топиш учун вақтинча 1361 йилда Туғлуқ Темур хизматига киради. Бироқ бир йил муддат ўтар-ўтмай, Балх ҳокими, келиб чиқиши Чингизийлар насабидан бўлган Амир Ҳусайн билан дўстлашиб, у билан биргаликда юрт бирлиги ва

[1] Бу сулола Чиғатой улусининг бўлиниши натижасида ташкил топган. Мўғулистон номи билан аталган хонлик ҳукмдори тўғрисида боради.

озодлигини тиклашга киришади. У 1362-1364 йилларда мўғул қўшинларига бир неча марта зарба беради.

Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёсхўжа 1365 йил баҳорида Мовароуннаҳрга юриш қилади. Чиноз атрофида, Сирдарё бўйидаги «Лой жанги»да Амир Темур ва амир Ҳусайн қўшинининг Илёсхўжа бошлиқ мўғул қўшинидан қутилмаганда енгилиши Амир Темур учун жуда катта сабоқ бўлди. Илёсхўжа қўшинлари Самарқандга томон юрди. Ҳокимиятсиз қолган маҳаллий аҳоли (Самарқанд ҳокими қочиб кетган эди) мудофаага кўтарилди, бу ҳаракат сарбадорлар ҳаракати номи билан машҳурдир. Самарқанд унинг марказига айланди. Ҳаракатга толиби илм вакили Мавлонозода, жун тиғувчилар оқсоқоли Абу Бакр Калавий ва моҳир мерган Хўрдаки Бухорийлар бошчилик қиладилар. Жоме масжидида тўпланган 10 мингга яқин аҳоли Мавлонозода даъвати билан мўғулларга қарши курашда фаол қатнашадилар. Илёсхўжа Самарқандда катта зарбага учраб Мовароуннаҳрдан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Самарқандда ҳокимият сарбадорлар қўлига ўтади. Улар халқ турмушини яхшилашга қаратилган тадбирлар кўради, мўғулларга тарафдорлик қилганларнинг ер ва мулклари мусодара этилади.

Самарқанд сарбадорлари ғалабасидан хабар топган амир Ҳусайн ва Амир Темур 1366 йил баҳорида Самарқандга келадилар. Амир Ҳусайн хийласи билан сарбадорлар бошлиқлари қўлга олиниб, ўлдирилади. Амир Темурнинг саъй-ҳаракатлари туфайлигина Мавлонозода тирик қолади. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик амир Ҳусайн қўлига ўтади. Амир Ҳусайн Мовароуннаҳрда Амир Темурни қолдириб ўзи Хуросонга кетади.

Амир Темурнинг кейинги жўшқин фаолияти давомида унинг амир Ҳусайн билан иттифоқи мустаҳкам бўлолмади. Табиатан шуҳратпараст, ҳокимиятпараст шахс бўлган амир Ҳусайн қандай қилиб бўлмасин Амир Темурга панд бериш, унга хиёнат қилишдан қайтмайди. Шарофиддин Яздий айтганидек, «уларнинг ўрталарида садоқат ва дўстлик муносабати яқинлик ва қариндошлик алоқаси билан қатъий қилинган эди. Аммо Амир Ҳусайннинг кўнгли макр ва гаддорлик ўй-хаёлидан бўшамасди» (Ш.Яздий. «Зафарнома». 207-бет).

Халқимизда «бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан» дейилганидек, амир Ҳусайн ҳам ўзи қазиган чоҳга ўзи йиқилди. Вазият тақозаси билан Амир Темур амир Ҳусайн ўрнашиб олган Балхга 1370 йилнинг баҳорида қўшин тортиб боради ва уни маҳв этади. Шундан сўнг Амир Темур Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди. Самарқанд мамлакат пойтахтига айланди. Эндиликда юртни бошқариш жиловини қўлга киритган Амир Темур олдида ҳали тоғдек катта, мураккаб вазифалар кўндаланг бўлиб турарди. Энг асосийси, мамлакат ҳудудларини бирлаштириш, ягона марказлашган давлат тузишдан иборат бош вазифани ҳал этиш керак эди. Бунингсиз мамлакат тараққиётини олға бостириш, унинг довруғини жаҳон миқёсига кўтариш мумкин эмасди. Шу боисдан дастлаб Сирдарё ва Амударё оралиғидаги ҳудудлар дипломатик йўл билан бирлаштирилди.

Амир Темур шарқий ҳудудларни мўғуллар таъсиридан озод этиш учун 1370 йил охири ва 1371 йил бошида Шарқий Туркистон томон юриш қилади. Мўғул

хони Кепак Темурга қақшатқич зарба берилиши орқасида Фарғона мулки ва бошқа бир қатор ҳудудлар эгалланади. Кўп ўтмай Афғонистон шимолидаги Шибирғон вилояти ҳам унинг тасарруфига олинди.

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг Мўғулистон томон 7 марта харбий юришлар қилгани тилга олинади.

Унинг қудратли мўғул ҳукмдорларидан саналган амир Қамариддин билан олиб борган кўп йиллик урушлари мамлакатининг шарқий ҳудудларини мўғуллар асоратидан халос қилиш, юрт тинчлиги, осойишталигини қарор топтиришга қаратилган эди. Ўз тасарруфида Қошғар, Иссиқкўл ва Еттисув воҳасини бирлаштирган ҳамда 1369 йили Илёсхўжани тахтдан ағдариб, Мўғулистон хони бўлиб кўтарилган Қамариддин билан 1370-1389 йиллар давомида Амир Темур ҳаёт-мамот жанглари олиб борди. Бу жангу жадаллар оқибатида Мовароуннаҳрга қарашли асосий шарқий ҳудудлар унинг таркибига қўшиб олиндики, бу ҳол юртимиз ҳудудида марказлашган давлатининг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Амир Темур томонидан марказлашган қудратли давлатга асос солиниши

- 1361-1365 йиллар Мўғулистон хони Туғлуқ Темур ва унинг ўғли Илёсхўжага қарши уруш.
- 1370 йили Амир Ҳусайинга қарши Балхга юриш ва уни бартараф этиш.
- 1370-1371 йилларда Фарғона, Ўтрор, Ясси, Тошкент, Ҳисор, Бадахшон, Қундуз бўйсундирилди.
- 1381 йили Ҳирот, Сеистон, Мозандарон, Сарахс, Сабзавор бўйсундирилади.
- 1371-1389 йилларда жами 7 марта Мўғулистон ҳукмдори Амир Қамариддинга қарши жангу жадаллар олиб бориш ва шарқий, шимолий ҳудудларнинг юртга бирлаштирилиши.
- 1371, 1373, 1375, 1379, 1388 йилларда Хоразмдаги сўфийлар сулоласи ҳукмдорлари: Ҳусайн, Юсуф ва Сулаймон Сўфийларга қарши олиб борилган урушлар ва Хоразмнинг юрт таркибига қўшиб олиниши.

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турганидек, Амир Темур ўз салтанати таркибига Хоразм мулкини ҳам қўшиб олиш учун кўп саъй-ҳаракатларда бўлди. Чингизхон томонидан Жўжи улусига берилган Хоразм ерлари Ўтрор, Ўрдадан мустақил бўлиб ажралган бўлиб, ҳокимият тепасида Қўнғирот сўфилари турарди. Кейинроқ иккига бўлиниб, жанубий қисми Чиғатой улусига бўйсундирилган эди, аммо Қўнғирот сўфилари жанубий қисмни ҳам фатх этади. Амир Темур эса бутун Хоразмни ўз улусининг таркибий қисми деб ҳисоблар эди. Шу боисдан Хоразмни ўз тасарруфига киритиш учун бир неча марта юриш қилади. 1388 йилги сўнгги Хоразм юриши натижасида Сулаймон Сўфий ҳукмронлиги ағдарилиб, бу ўлка Темур салтанати таркибига узил-кесил қўшиб олинди.

Шундай қилиб, Амир Темур бир неча йиллар давом этган қонли ва қонсиз курашлар, муҳим тадбирлар, кези келганда дипломатик алоқаларни муваффақиятли қўлланиш натижасида мамлакатни мўғуллар зулмидан озод этди, сиёсий таркоқлик, ўзаро низоларни бартараф қилди. Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудлари бирлаштирилиб, ягона марказлашган давлат барпо этишга муваффақ бўлинди.

Амир Темур кучли, марказлашган давлат барпо этиш баробарида ўз қудратини жаҳонга машҳур қилиш, ҳудудларини кенгайтириш мақсадида XIV асрнинг 80 йилларидан эътиборан хорижий юртлар томон кўплаб ҳарбий юришлар уюштиради. Унинг 1386-1388 йиллардаги «уч йиллик», 1392-1396 йиллардаги «беш йиллик» ва ниҳоят 1398-1404 йиллардаги «етти йиллик» юришлари худди шу мақсадларга қаратилганди. Бу ҳарбий юришлар давомида Эрон, Кавказ орти ҳудудлари, шимолий Ҳиндистон, Сурия, Ироқ ерлари, Кичик Осиёнинг талай қисми эгалланади. Шу тариқа, қудратли салтанат вужудга келиб, унинг доврўғи бутун оламни тутди. Бироқ кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, Сохибқироннинг кўплаб жаҳонгирлик юришларига фақат бир ёқлама нуқтаи назардан баҳо бериб бўлмайди. Негаки, бу юришлар гоҳо мамлакат ҳудудларига тажовуз қилган ажнабий кучларга зарба бериш, гоҳо муқаддас ислом таълимоти ғояларини, уларнинг таҳқирловчиларидан ҳимоя қилиш ёхуд Сохибқирон юртига муттасил душманлик қилиб келган хорижий давлатларга нисбатан сўнгги чора сифатида амалга оширилган. Жумладан, Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши бир неча марта (1389, 1391, 1394-1395 йй.) олиб борган жанг жадаллари, энг аввало, юрт осойишталиги, унинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш мақсадига йўналтирилган эди. Айниқса Тўхтамишнинг Хоразм ерларига даъвоси бунда муҳим сабаблардан бири бўлган. Амир Темур томонидан Олтин Ўрданинг мағлуб этилиши эса, табиийки, унинг таркибига кирган ҳудудларнинг, чунончи, рус князликларининг мустақилликка эришувида айрича аҳамиятга эга бўлганлиги ҳам тарихий фактдир.

Шунингдек, Сохибқирон қўшинининг Туркия султони Боязид кучлари билан 1402 йилда Анкара яқинида бўлиб ўтган хаёт-мамот уруши ҳам, аввало, турк султонининг қайсарлиги, манманлиги, муросасизлиги, адолат талабига қўл силтаганлиги орқасида юз берган. Бу беомон жангни ўз фойдасига ҳал этган Амир Темур эса айни пайтда ўз қудратини нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам намойиш этишга мушарраф бўлди. Шу буюк ғалабадан сўнг Ғарбий Европанинг Англия, Франция, Испания сингари нуфузли давлатлари ва уларнинг ҳукмдорлари Амир Темур билан яқиндан алоқа боғлаш, ҳамкорлик қилиш, айниқса савдо-сотиқ муносабатларини ўрнатишга фаол йўл тутганликлари шундан яққол далолатдир. Дарҳақиқат, Амир Темурнинг нақадар узоқни кўра билиш салоҳиятини унинг Европа ҳукмдорлари – Франция қироли Карл VI (1380-1422), Англия қироли Генрих IV (1399-1413), Кастилия ва Леон қироли Генрих III (1390-1407) билан дипломатик алоқалари ва ёзишмаларидан ҳам билса бўлади. У жумладан, Франция қироли Карл VI га йўллаган мактубида савдо алоқаларини йўлга қўйишни таклиф қилиб «Дунё савдо аҳли билан обод бўлажак», деган фикрни билдирган эди.

Франция қироли 1403 йил 15 июнда ёзган жавоб хатида таклифни мамнуният билан қабул қилганини билдиради. Бу даврга келиб Буюк ипак йўли шуҳратининг янада ортиши давомида Мовароуннаҳр ва Хуросон дунёнинг турли мамлакатлари билан ҳар жиҳатдан яқиндан боғланиб, халқаро карвон савдосининг энг муҳим марказига айланди. бу эса Ватанимизнинг иқтисодий, маданий ва маънавий юксалишига катта ижобий таъсир кўрсатди.

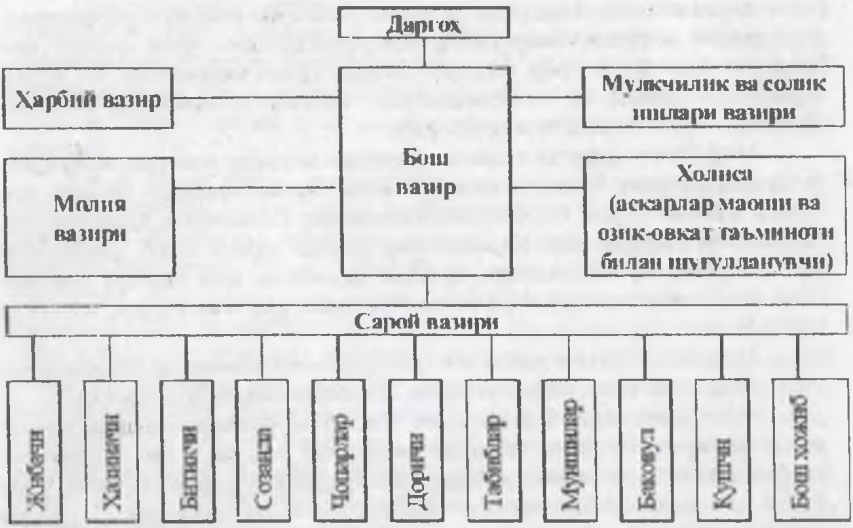
Амир Темур қудратли салтанатни вужудга келтирар экан уни омилкорлик билан идора қилиш, бошқарув тизимини янада такомиллаштириб боришга ҳам алоҳида аҳамият берди. У ўзбек давлатчилигининг Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар даврида таркиб топиб, ривожланиб борган тизими, тартиб-қоидалари, ҳуқуқий асосларини янги тарихий даврнинг талаб, эҳтиёжларига мослаб янада такомиллаштирди, уларга янгича руҳ, мазмун ва сайқал берди.

Амир Темур ўзигача шаклланган ўзбек давлатчилигининг асосларига изчил амал қилиш билан бирга уларни мазмунан бойитишга жиддий улуш қўшди.

Амир Темур миллий давлатчилик асосларини ривожлантиришда, жамият ривожида барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва уларнинг манфаатларини таъминлашга алоҳида эътибор берди. Шундан келиб чиқиб Амир Темур дунё тарихида биринчи бўлиб жамият ижтимоий таркибини 12 табақага ажратиб, уларнинг ҳар бирининг алоҳида мавқеи, манфаатларини, шунга мувофиқ келадиган давлат ва жамиятнинг ўзаро муносабатларини белгилаб берган.

Унинг даврида бошқарув икки идорадан, яъни даргоҳ ва вазирликлардан иборат бўлган. Даргоҳ тепасида олий ҳукмдорнинг ўзи турган. Мамлакат ва давлат аҳамиятига молик масалалар унинг кўрсатмаси билан ҳал этилган.

Давлатнинг сиёсий бошқарув тизими

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлари, маҳаллий ҳокимият идоралари ва умуман салтанатда кечаётган жараёнлар билан боғлиқ ишлар олий девон зиммасида бўлган. Олий девонда ҳар куни 4 вазир, яъни ижроия идоралари номидан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб, ўзига хос равишда ҳукмдорга ҳисоб бериб турган.

Мамлакатда диний ҳокимият тизими қуйидаги тарзда бошқарилган

- Шайхулислом
- Аълам
- Қозикалон
- Садри аъзам
- Муҳтасиб
- Қозийи аҳдос
- Қози аскар
- Мударрис
- Мутавалли

Сохибқирон Амир Темурнинг давлат бошқарувига хос энг муҳим хусусиятларидан бири унда адолат меъзонига алоҳида аҳамият берилганлигидир. У ҳар доим «Куч - адолатда» деб таъкидлар ва унга амал қиларди. Унинг давлат бошқаруви тизими масалаларига бағишланган машҳур тузукларида ҳам ҳар бир ишда адолат меъзонига амал қилишлик, ноҳаклик, адолатсизликка нисбатан мурасасизлик гояси чуқур ифодаланганлиги бежиз эмасдир. Зеро, хоҳ молия-солиқ тизимида, хоҳ савдо-тижорат соҳасида ёҳуд мулкий масалаларда бўлсин, ҳамма нарсада адолат кўзи билан, қонунчилик қоидалари, талабларига асосланиб иш

юритиш Амир Темурнинг қатъият ва изчиллик билан ўтказган давлатчилик сиёсатининг асосий меъзони бўлган. Ўз амали, мансабини суистеъмол қилишлик, порахўрлик, маиший бузуқлик кабилар оғир жиноятлар саналиб, уларни содир этувчилар қаттиқ жазоланган.

Амир Темур тузукларига асос қилиб олинган давлатчилик сиёсатининг мухим жихати яна шундан иборатки, унинг даврида ҳар бир соҳага кадрлар танлаш, лавозимларга тайинлашда уларнинг иқтидору қобилиятига, билиму истеъдодига, насл-насабига алоҳида эътибор берилган. Давлатга садоқат билан хизмат қилган ходимлар доимо рағбатлантирилиб, мартабалари ошириб борилган.

2. Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон

Гарчанд Амир Темур қудратли салтанат барпо этиб, унинг ҳудудларини шарқу ғарбга, шимолу жанубга кенгайтириб, иқтисодий, маданий ва маънавий жиҳатлардан юксалтириб довруғини оламга машҳур қилган бўлса-да, бироқ унинг вафотидан кейин мамлакат таназзулликка учраб борди. Бунинг асосий боиси аввало шундаки, Амир Темур тасарруфига кирган эллар ва юртлар шу қадар хилма-хил, узоқ масофаларга чўзилган бўлиб, уларни ягона бир марказдан туриб узоқ вақт бошқариш мураккаб эди. Бунинг устига улардаги мавжуд турли-туман мухолифатчи кучлар эртами-кеч ўз ҳудудий мустақиллиги учун ҳаракат этишлари табиий эди.

Соҳибқирон салтанатини заифлаштириш ва парчаланишга олиб келган мухим сабаблардан яна бири - кўп сонли темурий шаҳзодалар ўртасида тож-тахт талашиб бошланиб кетган ва бир неча йилларга чўзилган ўзаро бесамар урушу низолардир. Чунки, Амир Темур вафотидан сўнг унинг кўп сонли ворислари унинг доно васиятлари, ўгитларига қулоқ осмай, марказий ҳокимиятни эгаллаш йўлида жанг-жадалга киришадилар.

Амир Темур Хитой юришига отланган бир пайтда Ўтрорда 1405 йил 18 февралда касалланиб вафот этган пайтда унинг 4 ўғлидан 2 таси (Мироншоҳ ва Шоҳрух Мирзолар) ва 19 та невара, 15 чевара, шунингдек, қизлари - Ота бегим, Султон Бахт бегим ва Ота бегимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзолар қолган эди.

Амир Темур васиятига кўра унинг ўрнини Қобул, Қандаҳар ва Шимолий Ҳинд ерларини бошқариб турган набираси Пирмуҳаммад (Жаҳонгир Мирзо ўғли) эгаллали керак эди. Бироқ шаҳзода Ҳалил Султон (Мироншоҳ ўғлининг ўзбошимчалик билан Самарқандни эгаллаб, ўзини ҳукмдор деб эълон қилиши, табиийки, бошқа шаҳзодаларнинг ҳам кўзғалишига, салтанатнинг дарз кетишига олиб келди. Бунинг оқибатида тез орада ғарбий ҳудудларнинг анча қисми мустақил бўлиб ажралиб кетди. Озарбайжон томонда туркманларнинг Оқ қўюнли ва Қора қўюнли сулолаларининг Темур салтанатига бўйсунмаслик ва унга қарши қаршилик ҳаракати кучайди. Амир Ҳудайдод ва Шайх Нуриддинлар эса Мовароуннаҳрнинг турли ҳудудларида бош кўтардилар. Фақат қатъиятли, шижоатли Шоҳрух Мирзо бу қонли низолар, уруғларга барҳам бериб, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳокимият жиловини қўлга киритади. У 1409 йилда

Мовароуннаҳрдаги вазиятни ўз фойдасига ҳал этиб, уни катта ўғли Улуғбекка топширади. Ўзи эса Хуросон ҳукмдори бўлиб қолади (1407-1447).

Мирзо Улуғбекнинг асл исми Муҳаммад Тарағай бўлиб, у 1394 йилда Султонияда таваллуд топган. Бобоси Амир Темур унга катта меҳр билан қараб ёшлигидан ўз тарбиясига олган. Улкан туғма истеъдод, ақл-заковат соҳиби бўлган Улуғбек (Соҳибқирон ҳонадонида уни шундай ном билан эркалашган) давлат бошқарувини пухта эгаллашдан ташқари диний ва дунёвий билимларни ҳам етук даражада ўзлаштирган. У Мовароуннаҳр тахтини эгаллаганида энди 15 ёшга тўлган эди. Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги (1409-1449) темурийлар салтанатининг анъанавий ривожи ва мухим ижтимоий ўзгаришлар йўлидан илгарилаб боришида алоҳида даврни ташкил этади. Негаки, бунда донишманд ҳукмдорнинг катта саъй-ҳаракатлари, тўғри йўналтирилган сиёсати туфайли мамлакат дахлсизлиги, тинчлиги ва осойишталиги нисбатан таъминланди. Бу эса унинг иқтисодий, маданий ва маънавий равнақига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Ўша давр тарихчиларининг якдил фикрича, Улуғбек бобоси давридаги бошқарув тизимини, барча тартиб-қоидаларни тўла сақлашга ҳаракат қилган. Солиқ ва молия сиёсатида ҳам бунга амал қилган. Тўғри, Улуғбек Амир Темур сингари жангу жадалларга қизиқмади. Бу соҳага унинг ортиқча рағбати ҳам бўлмаган. Фақат зарурият тақозо қилгандагина у ҳарбий юришларга отланган. Масалан, 1414 йилда Фарғона ҳукмдори шаҳзода Аҳмал итоатдан бош тортишга уринган пайтда у катта қўшин тортган ва бу юриши билан нафақат Аҳмадни итоатга келтириб қолмай, айни чоғда шарқий Туркистон ерларини ҳам ўз давлати таркибига қўшиб олишга муваффақ бўлган. 1425 йилга келиб Улуғбек Мирзо Иссиққўл тарафга юриш қилиб, у ердаги исён кўтарган маҳаллий мухолифатчи кучларни бартараф этиб, мамлакатнинг шарқий чегараларини анча мустаҳкамлашга эришади. Бироқ ҳукмдорнинг 1427 йилда Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сиғноқ ва унинг атрофида ҳудудий даъволар билан бош кўтарган Дашти Қипчоқ аслзодаларидан саналган Бароқхонга қарши юриши унинг учун кутилмаганда муваффақиятсиз якун топди. Бу мағлубият Улуғбекни ҳокимиятдан маҳрум бўлишига ҳам олиб келаёзганди. Отаси Шоҳрухнинг катта қўшин билан етиб келишигина уни яна ўз ҳукмронлигини қайта тиклашига имкон берди. Шундан сўнг Улуғбек Мирзо уруш ҳаракатларидан кўра кўпроқ ўз фаолиятини мамлакат ишлари, унинг ички сиёсати масалалари билан шуғулланишга қаратади. Шу боисдан ҳам эндиликда унинг фаолиятида мамлакат ободончилиги, юрт тинчлиги, фаровонлиги, илм-фан равнақига оид масалалар асосий ўрин эгаллайди. Мамлакатда савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва зироатчилик аввалгидек ривожланишда давом этади. Кўплаб сунъий суғориш иншоотлари барпо этилади. Мамлакат Буюк ипак йўли орқали халқаро карвон савдосида фаол иштирок этади. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Шош ва бошқа шаҳарларда кўплаб ҳашаматли мадрасалар, масжиду мақбаралар, карвонсаройлар қад ростлайди. Унинг бевосита раҳнамолигида қурилган тенги йўқ меъморий иншоот - расадхона ўша давр илм-фани ва техникасининг энг сўнгги ютуқларини ўзида мужассам этган эди.

Улуғбекнинг 1428 йилда ўтказган пул ислоҳоти ҳам мамлакатда савдо-сотиқ ва пул муомаласини, молия сиёсатини йўлга қўйишда муҳим воқеа бўлган. Улуғбек муомалага чиқарган янги вазндаги танга пуллар ўз қадри, қиммати билан иқтисодий ҳаётни жонлантириш, савдо-сотиқни ривожлантиришда алоҳида роль ўйнади. Унинг даврида ҳам юқори табақа вакилларига, ҳарбий саркардалар, олий руҳонийларга аввалгидек алоҳида имтиёзлар бериш тартиби ҳукм сурди. Бундан ташқари давлатнинг катта маънавий таянчи ҳисобланган диний муассасалар ихтиёрида ҳам улкан миқёсдаги вақф ерлари тўпланган эди.

Темурийлар даврида аҳоли тўлайдиган турли-туман солиқлар орасида хирож (ер солиғи) алоҳида ажралиб турарди. Деҳқонлар етиштирган ҳосилнинг камида учдан бир қисми хирож солигига тўланган. Бундан ташқари ушр (даромаднинг ўндан бир қисми), тамға (савдо-сотиқ, ҳунарманд аҳлидан олинадиган солиқ), закот, тутун солиғи, боғ солиғи, улоқ (давлат хизматидагилар учун), доруғона (ҳарбий кўрикчилар учун), миробона (сув етказиб берувчилар учун), ясоқ (чорва моллари учун), бегор (давлат ҳисобига ишлаб бериш: саройлар қурилиши, ариқ, каналлар қазиш учун) ва бошқа солиқ ва мажбуриятлар жорий этилганди.

Улуғбек ўз давлат сиёсатида қанчалик оқил ва изчил сиёсат юритишга, илм-фан аҳлига, дин пешволарига ҳомийлик қилиш, савдо-тижорат ва ҳунарманд аҳлига рағбат кўрсатишга ҳаракат қилмасин, унга қарши мухолифатчи кучлар ҳам анчагина бор эди. Улуғбек катта ер эгаларининг оддий фуқароларга нисбатан суиистеъмолчиликларини чеклаш тадбирларини кўрганда, улар «тахтдаги олим»га қарши чиқдилар. Руҳонийлар орасидаги жаҳолатпараст унсурлар Улуғбекни ислом динига зарар келтирувчи «бетавфиқ ҳукмдор» деб ташвиқот юритдилар. Шу тариқа, жаҳолатпарастлар илмга ўз манфаатини халқ манфаатидан устун қўйючилар тараққиётга қарши чиқдилар. Улуғбек мамлакатдаги турли ижтимоий-сиёсий гуруҳлар ўртасидаги ички зиддиятларни, мутаассиб, реакцион кучлар мухолифатчилигини охиригача бартараф эта олмади. Бу эса XV асрнинг 40-йиллари охирларига келиб Мовароуннаҳр давлатини бекарорлик ва чуқур ижтимоий ларзаларга дучор этди. Мамлакат қўшинининг жанговор ҳолатда бўлмаганлиги ва турли жойларга сочилганлиги эса Дашти Қипчоқ кўчманчиларининг бу ерларга тез-тез бостириб келиб, юртни талаши учун кенг йўл очиб берганди. Хусусан, 1447 йилда Шоҳрух Мирзо вафоти муносабати билан Улуғбекнинг ота тахтига даъвогарлик қилиб Хуросонга юриши, жияни Алоудовла ва бошқа мероскўрлар билан ҳокимият талашиши, унинг йўқлигида Абулхайрхон бошлиқ Дашти Қипчокликларнинг Мовароуннаҳр ерларини ғорат қилиши ва ниҳоят, қора кучлар ишвоси туфайли ўз ўғли Абдуллатиф билан бошланган низонинг кейинги жангга айланиб, унда Улуғбекнинг мағлуб бўлиши - булар нафақат унинг фожиали ўлими билан якун топиб қолмай, айни пайтда Темурийлар сулоласи инқирозини янада чуқурлаштиришга олиб келди. Улуғбек академияси тарқалиб кетди, кутубхонадаги китоблар ёндирилди, олимлар бошқа юртларга кетишга мажбур бўлди.

Улуғбек ўлимидан сўнг тез орада оқпадар Абдуллатифнинг ўлдирилиши, ундан кейин Самарқанд ҳокимияти тепасига келган Абусаид Мирзо (1451-1468)нинг давлатни бошқариш ўрнига асосий вақтини Эрон ва Хуросон ҳудудларида ҳарбий юришлар билан ўтказиши, вафотидан сўнг Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган авлодлари - Султон Аҳмад (1468-1493), Султон Маҳмуд (1493-1494) ва Султон Али Мирзо (1494-1501) даврида юртнинг янада ички зиддиятлару таназзулликка юз тутиши пировард оқибатда Темурийлар ҳукмронлигининг барҳам топишига олиб келди. XV асрнинг 90-йиллари бошларида Фарғона мулкида Умаршайх Мирзо вафотидан сўнг ҳокимият жиловини қўлга олган унинг ўғли навқирон ва шижоатли Бобур Мирзо[1] (1482-1530)нинг Темурийлар салтанатини тиклаш ва сақлаб қолиш йўлида Муҳаммад Шайбонийхонга қарши олиб борган бир неча йиллик жангу жадал ҳаракатлари ҳам натижасиз тугади. Буюк орзулари саробга айланган, вужудини умидсизлик қоплаган Бобур Мирзонинг шундан сўнг Афғон ва Ҳинд ерлари сари бош олиб кетишга мажбур бўлганлиги боиси ҳам мана шундандир.

Хуросонда XV асрнинг иккинчи ярмида Абусаид Мирзо ўлимидан сўнг (1469) ҳокимиятга келган Ҳусайн Бойқаро (1438-1506) даврида бу ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида кўплаб муҳим ўзгаришлару силжишлар юз берди. Бунинг боиси шундаки, Темурий шахзодалар ичида жасур ва талбиркор, салоҳиятли ва маърифатли ҳукмдор бўлган Ҳусайн Бойқаро ўзининг салкам 40 йиллик ҳукмронлиги даврида Хуросонда катта хайрли ишларни амалга оширди, салтанат қудратини кўтаришга муваффақ бўлди. Бу улуғвор ишлар ва саъй-ҳаракатларда унинг мактабдош дўсти, буюк донишманд сиймо, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Алишер Навоий ҳазратлари (1441-1501)нинг роли беқиёсдир.

Улуғ Навоийнинг Бойқаро саройида биринчи вазир сифатида катта мавқе ва нуфузга эга бўлиши, албатта, кўплаб муҳим давлат масалаларини оқилона, ранят фойдасига ҳал этишда қўл келган. Айниқса пойтахт Ҳирот ва унинг теварак-атрофларида қанчалаб ободончилик ишларини рўёбга чиқаришда, кўплаб салобатли меъморчилик обидалари, халқ хўжалик иншоотларини барпо этишда бу икки улуғ зотнинг баҳамжиҳат саъй-ҳаракатлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Тарихчи Хондамирнинг маълумотича, Ҳусайн Бойқаро даврида бунёд этилган йирик иншоотларнинг сони 40 дан ортади. Ҳиротда бунёд этилган ўнлаб кўркам масжиду мадрасалар (шу жумладан 403 гумбази, 130 та равоқи ва 44 та устуни бўлган улкан жомеъ масжиди), шифохонаю ҳаммомлар, илм масканлари, сув иншоотлари - булар Хуросон давлатида кечган катта бунёдкорлик ишларидан яққол нишонадир.

Чошмагул мавзесида А.Навоий ташаббуси билан Турукбанд сув омборининг қурилиши Машҳад ва унинг атрофларини об-ҳаёт билан таъминлашда беназир аҳамиятга эга бўлган. Бироқ неажиб ҳолки, Ҳусайн Бойқаро

[1] У Темурийлар авлодига мансуб Султон Абу Саид Мирзонинг набираси, Умаршайх Мирзонинг ўғли. Бобур она томонидан Мўғулистон хонларидан бўлган Юнусхоннинг набираси, Қутлуғ Нигорхонимнинг фарзанди.

даврида Хуросонда ҳам ички зиддиятларнинг кучайиб бориши, бек-амалдорларнинг фитна-фасоди, сотқинлигининг авж олиши, ёш шаҳзодалар ўртасида низоларнинг келиб чиқиши, газак олиб бориши давомида XV аср охирларига келиб инқироз сари юз тутиб борди. Айниқса Ҳусайн Бойқаронинг севимли набираси шаҳзода Мўмин Мирзонинг фожиали ўлимидан кейин подшо билан унинг ўғиллари ўртасидаги низолар тўхтовсиз кучайиб бордики, уни бартараф этишнинг сира иложи кўринмай борди. Ҳатто бу ишга қўл уриб, ота-болалар ўртасидаги душманликка нуқта қўйиш, уларни муросага келтириб, салтанат бирлиги, тинчлиги ва осойишталигини қарор топтиришга уринган Алишер Навоийдек буюк зотнинг саъй-ҳаракатлари ҳам беҳуда кетди. Бу эса Мовароуннаҳр ҳудудларини эгаллаб, Хуросон сарҳадларига кўз тикиб турган Муҳаммад Шайбонийхон беклари ва амирлари учун қўл келди. XVI аср бошларига келиб, яъни Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг (1506) Хуросон ерлари томон юриш бошлаган Шайбонийхон қўшини Балиузамон ва Музаффар Мирзо қўшинларини бирин-кетин енгиб, тез орада бутун Хуросон ўлкасини ўз қўл остига киритиб олади.

Худди шу ўринда тарихий асосга қурилган бир ибратли жонли лавҳани мухтарам талабаларимиз эътиборига хавола этмоқчимиз: Бу 1497 йилда содир бўлган эди. Мўмин Мирзо занжирбанд ҳолда Хиротнинг Ихтиёриддин қалъасида махбусликда эди. У Қуръони Каримнинг «Ёсин» сурасини қироат қиларди. Бобоси Ҳусайн Бойқаронинг ўз набираси Мўмин Мирзони бўғиб ўлдириш тўғрисида муҳри босилган фармонни (уни шоҳнинг сармастлигидан фойдаланиб Ҳадичабегим бошлиқ фитначилар қўлга киритган эдилар) кўтариб хонага 4 жаллод ярим тунда кириб келади.

Мўмин Мирзо бобоси фармонини ўзи ўқиб кўришини, муҳрини ўзи аниқлашини амирона талаб қилади. Жаллодлар розилик беришади. Шаҳзода «Бобом муҳри чекилган бул фармон мен учун табаррукдир» дея фармонни аввал кўзига суртади, ўпади ва кейин эса ўқийди. Фармонда, жумладан, шундай мудҳиш сатрлар бор эди:

«Нишон етиши ила пайсалга солмай Муҳаммад Мўмин Мирзони камон ипига тортиб, йўқлик чиллахонасига жўнатилсин». Мўмин Мирзо ўзини дадил, мардона тутиб, жаллодларга бундай дейди: «ишингиз битгач, бобомнинг бул фармонини ўша камон ипининг бир қаричи ила боғлаб ўзларига қайтариб беринг. Бул менинг сўнгги васиятимдир. Уларга айтингки, ўз авлоди ила муросага келолмай, жаллод хизматига мухтож подшоҳ салтанати узоқ чўзилмайди. Бобо, эҳтиёт бўлинг! Ал-қасосу минал ҳақ!». Шу сўзларни айтиш асносида у ердан кишан занжирини олиб бошн узра айлантиради, икки жаллодни яралайди, бироқ кучлар нисбати тенг эмасди. Қолган икки жаллод уни йиқитиб, фармонда айтилган камон ипи билан бўғиб ўлдирадилар.

Зотан, 1506 йилда Ҳусайн Байқаронинг хушидан кетиши, ўлди деб кўмилиши, қабрда хушига келиши, чиқишга уринши, аммо чиқа олмаганлиги – булар аслида «Ал-қасосу минал-ҳақ» инъикосидир.

Шу тариқа, қарийб бир ярим аср давом этган, ўз даврида Ватанимиз номини шону шуҳратга буркаган, уни ижтимоий тараққиётнинг юксак марраларига олиб чиққан, улуғ аждодларимиз тарихида ўчмас из қолдирган Темурийлар салтанати ҳукмронлиги тарих тақозаси билан ҳалокатга маҳкум бўлди. Бироқ бу мураккаб, зиддиятли тарихий жараён кейинчалик янги-янги авлодлар учун жуда кўплаб ҳаётий масалаларнинг мазмуни чуқур, истиқлолни тиклаш йўлида битмас - туганмас сабоқ ва ўрганиш манбаи бўлиб хизмат қилди.

3. Амир Темур ва Темурийлар даври маданияти

Моддий маданият Амир Темур ва унинг авлодлари ҳукм сурган тарихий даврни назардан ўтказар эканмиз, бунда ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётнинг юксак марралари сари кўтарилган Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун ёркин манзараси кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Марказий Осиё халқлари цивилизацияси ва маданияти равнақининг юқори чўққиси ҳисобланган Темурийлар даври нафақат шу минтақа доирасида, балки умумжаҳон миқёсида ҳам ўзига хос юксак босқич бўлди. Унинг қудратли акс садоси асрлар оша миннатдор авлодлар дили ва тафаккурини ҳамон нурлантириб келмоқда.

Она тарихимизнинг мана шу муҳим босқичида халқ даҳоси, қудрати билан бетимсол моддий ва маънавий маданият намуналари, мисли-сиз асори атиқалару монументал меъморий обидалар бунёд этилди. Илм-фан юксалди. Бундай юксалиш Амир Темур ва унинг авлодларининг илм-фан, маърифат равнақига алоҳида рағбат, катта саъй-ҳаракат бошлаганликлари натижаси бўлди.

Хусусан, Амир Темур сиймосига тўхталадиган бўлсак, унинг ўзи юксак маърифатпарвар ҳукмдор сифатида халқ ичидан чиққан қанчадан-қанча ноёб истеъдодлар, илму урфон ва дин аҳллари, меъмору ҳунармандларни парваришлаб ўстириш баробарида мамлакат ободонлиги, равнақи учун ҳам доимий ҳаракатда. изланишда бўлди. Унинг даврида Самарқанд ва юртнинг бошқа ҳудудларида қад ростлаган серҳашам саройлар, боғ-роғлар, масжиду мадрасалар, работу карвонсаройлар, кўприклар, сув ҳавзалари ва бошқа иншоотлар Соҳибқирон салоҳияти ва фаолиятининг нечоғлик кўп қирралилигига далолатдир.

Амир Темур ва Темурийлар даврида бунёд этилган меъморий обидалар ва боғлар

Самаркандда:
- Гўри Амир мақбараси
- Шохи Зинда ансамбли мажмуи
- Кўк сарой
- Бўстонсарой
- Бибихоним масжиди ва мадрасаси
- Улуғбек мадрасаси
- Улуғбек рассадхонаси
- Боғу Дилкушо
- Боғи Бехишт
- Боғи Жаҳонаро
- Боғи Нав
- Боғи Давлатобод
- Боғи Шамол
- Боғи Зағон
- Боғи майдон в.б.

Ҳирот ва унинг атрофида:
- Бойсунқур Нигористони
- Гавҳаршодбегим мадрасаси
- Ихлосия мадрасаси
- Халосия хонақоси
- Шифоя шифохонаси
- Ҳусайн Бойқаро даврида қурилган 300 дан зиёд ноёб иншоотлар: масжиду мадрасалар, мақбараю шифохоналар, работу карвонсаройлар, сув ҳавзалари, кўприклар в.б.

- **Тошкент** атрофида қурилган Занғиота мақбара мажмуи
- **Туркистонда** Аҳмад Яссавий мақбара мажмуи
- **Шаҳрисабздаги** Оксарой мажмуи
- **Бухоро, Ғиждувонда** барпо этилган масжид, мадрасалар
- **Тошкент** яқинида **Шоҳрухия** шаҳри қурилиши

Хуросоннинг обод ўлка сифатида гуллаб-яшнаши ҳам Темурийлар даврига тўғри келади. Шоҳрух Мирзо ва унинг ворислари томонидан барпо этилган 150 дан зиёд машҳур обидалар, жумладан, «Боғи Зоғон», «Боғи жаҳон» қалъа масканлари, «Гавҳаршодбегим» мадрасаси, Бойсунқур «Нигористони» (Бадиий академияси), ёхуд Ҳусайн Бойқаро даврида (1469-1506) унинг пойтахти, пешрият мулкининг султони Алишер Навоий раҳнамолигида Ҳирот ва унинг атрофида қурилган 300 дан зиёд ноёб бино ва иншоотлар: масжид, мадраса, мақбара, хонақоҳ, ҳаммому шифохоналар, саройлар, истироҳат боғлари, работу карвонсаройлар, сув ҳавзалари, кўприк, коризлар-булар ҳаммаси Темурийлар замонаси маданий юксалишининг ишончли тасдиғидир.

Илм-фан равнақи Темурийлар маънавий маданияти тўғрисида гап борганда, даставвал, она юртимизда Уйғониши даврининг иккинчи босқичи бўлган бу олтин асрда илм-фаннинг нечоғлик равнақ топганлиги ҳамда унинг жаҳон илму урфони тараққиётига қўшган бебаҳо ҳиссаси ҳақида ҳар қанча ғурурлансак арзийди.

Улуғбек академияси олимлари ижодидан намуналар	Мирзо Улуғбек қаламига мансуб асарлар:	➢ «Зижи Кўрагоний». Бу асарда 1018 та юлдузнинг ўрни, ҳолати аниқланган. жаҳондаги 683 та географик жойларнинг Самарқанд кенглигига нисбатан координатлари белгиланган. ➢ «Тўрт улус тарихи»
	Қозизода Румий асарлари:	➢ «Рисола фил ҳисоб» («Ҳисобга доир рисола») ➢ «Шарҳи Мулаххас фил-ҳайъат» («Астрономия асосларига шарҳ») ➢ «Рисолатул жайб» («Синус ҳақида рисола») ➢ Тафтазонийнинг «Мифтаҳул-улум» («Илмлар калити») асарига шарҳ
	Гиёсиддин Жамшид асарлари:	➢ «Суслам ус-само» («Осмон нарвони») ➢ «Рисолат ул-атвор вал-жайб» («Ватарлар ва синус ҳақида рисола»)
	Али Қушчи асарлари:	➢ «Рисола дар илми ҳисоб» ➢ «Рисолаи қусур» ➢ «Рисола дар ҳандаса» ➢ «Рисола дар фалакиёт» ➢ «Рисола дар илми ҳайъат» ➢ «Рисолаи мантиқ»

Бу даврнинг яна бир муҳим ютуғи-бу ижтимоий фанлар, хусусан, тарихшунослик соҳасида катта тадқиқотларнинг яратилганлигидир. Бу хайрли ишларнинг юзага чиқишида ҳам темурий ҳукмдорлар ташаббуси ва раҳнамолиги беқиёс бўлган. Жумладан, Амир Темурнинг «Тузуклари», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Бобур Мирзонинг «Бобурнома»си ижтимоий фанлар ривожига айрича таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Темурийлар даврида салмоқли из қолдирган аллома олимлардан Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Яздийнинг «Зафарнома», Хофизу Абрунинг «Зубдат ат-таворих», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла ул-саъдайн» ва «Мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ўрни ва икки азим дарёнинг қуйилиш жойи»), Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи», Мирхондниинг етти жилдли «Равзат ул-сафо» («Поклик боғи»), Хондамирнинг «Макоримул ахлоқ» («Яхши фазилатлар»), «Хабибус сияр фи ахбору афодул башар» («Хабарлар ва башарият одамларидан дилга яқин сийратлари») асарлари ўша замон тарихшунослик илмининг юксаклик даражасини ўзида ифода этади. Уларнинг ҳар бирида нафақат у ёки бу ҳукмдорларнинг давлат сиёсати ёҳуд харбий юришлари ёҳуд шахсиятларига оид маълумотлар акс этиб қолмай, балки шу билан бирга ўша даврнинг барча мураккаб, зиддиятли жараёнлари, тарихий воқеалар, ҳодисалар силсиласи ҳам ишончли тарзда ёритилганлиги аён бўлади.

Темурийлар даврида хаттотлик, тасвирий санъат ва мусиқа маданияти ривож топди. Бу соҳада Мирали Табризий, Шайх Муҳаммад, Жунаид Наққош, Темурийлар даври хаттотлиги ва наққошлиги мактаби атоқли вакиллари: Султонали Машҳадий, Абдужамил Котиб, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Мирали Қилқалам, Султон Муҳаммад Нур ва бошқаларнинг ижоди беназирдир. Масалан, насталик хатининг мисли-сиз устози, «Қиблат ул-куттаб» (Котиблар пешвоси) унвони сохиби Султонали Машҳадий А.Навоий ва Х.Бойқаронинг кўплаб бебаҳо қўлёзмаларини китобот ҳолига келтиришда катта заҳмат чеккан. Бундан ташқари Низомий, Фаридиддин Аттор, Хўжа Хофиз, Саъдий Шерозий, Ҳусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий сингари мумтоз адабиётимиз даҳоларининг кўплаб асарлари ҳам унинг бетакрор саъй-ҳаракатлари билан кўчирилиб, авлодларга армуғон этилган.

Тасвирий санъатда Шамсиддин Муҳаммад ибн Абдулҳай, Шайх Туроний, Абдулла Ҳиравий, Устоз Гунг, Устоз Жаҳонгир номлари алоҳида кўзга ташланиб туради. Улар чизган ёркин тасвирлар, портретлар, табиат манзаралари ёхуд жанг тафсилотлари ўзининг табиийлиги, тениклиги ва оригиналлиги билан кишини ҳайратга солади.

Амир Темур набираси (Шоҳрух Мирзо ўғли) Бойсунқур Мирзо ҳомийлигида бунёд топган ўзига хос бадиий академия ролини ўйнаган унинг Нигористонида ижод қилган кўплаб мўйқалам соҳиблари томонидан мукаммал тарзда ишланган сон-саноқсиз рангли тасвирлар, миниатюра намуналари, китоб безаклари, чунончи, хинд халқи эпоси «Калила ва Димна», Саъдийнинг «Гулистон», Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Хамса» ва бошқа асарларга ишланган тасвиру безаклар ҳанузга қадар ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Мусаввирлик санъатининг тенги йўқ юлдузи Камолиддин Бехзод (1455-1537) ижоди ҳам Темурийлар даври санъатининг юқори чўққиси ҳисобланади. Унинг мўйқаламига оид ҳадсиз-ҳисобсиз рангин тасвирлар, чунончи, Яздийнинг «Зафарнома», Жомийнинг «Саломон ва Ибсол», Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон», Низомийнинг «Хамса» асарларига ишланган миниатюра намуналари ёхуд Ҳиротдаги «Боғи Беҳишт», «Ов қилаётган Баҳром Гўр», «Туялар жанги» тасвирлари ва шунга ўхшаш рассомчилик асарлари бу туғма ижодкор истеъдодининг юксак маҳорати намуналаридир.

Темурийлар даври маданий ҳаётида мусиқа санъати ҳам алоҳида ўрин тутган. Алишер Навоий «Мезонул-авзон» асарида халқ қўшиқчилигининг саккиз тури ривожланганлигини қайд этади. Булар - туюқ, чанғи, туркий, орзуворий, муҳаббатнома, мустаҳзод ва шу кабилар. Амир Темур даврида санъат ва мусиқа оламида машҳур бўлган сиймолардан бири Абдуқодир Гўянда (1334-1435) бўлиб, унинг ҳаётининг катта қисми Самарқандда кечган. Темурийлар даври мусиқа санъатида Ҳирот ижодий муҳитининг ўрни бениҳоя катта бўлган. Ҳирот мусиқашунослари ўз ижодларида Навоийнинг шеър ва ғазалларидан кенг ижодий фойдаланганлар.

Бадиий адабиёт Амир Темур ва темурийлар даври маданий муҳитининг ёркин саҳифасини туркий (эски ўзбек) адабиётининг равнақисиз тасаввур этиб бўлмайди. Негаки, сарчашмалари анча олис даврлардан бошланган бу адабиёт бу вақтга келиб янада сайқал топиб, унинг бадиий имкониятлари янги уфқлар кашф этиб, юксак ривожланишга эришди. Бунинг натижасида янги-янги номдор шоиру адиблар ижод майдонига кириб келиб, ўз бетакрор, умрбоқий асарлари билан бадиий тафаккур хазинасига салмоқли ҳисса қўшдилар.

Ўзбек мумтоз адабиётининг тамал тошини қўйган Мавлано Лутфий (1366-1465) дан бошлаб Ҳайдар Хоразмий (XIV аср охири, XV аср бошлари), унинг замондошлари Дурбек, Гадоий, Атоий, Саккоки сингари забардаст туркигўй шоирлар ижодининг равнақи туфайли мумтоз адабиётимиз янги марраларга кўтарилди ва унинг хилма-хил жанрларида бир-биридан гўзал, нафис ва бақувват бадиий асарлар яратилди.

Лутфийнинг «Гул ва Наврўз», Хоразмийнинг «Маҳзунул асрор» («Сирлар хазинаси»), Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» асарлари ёхуд Гадоий ва Атоийларнинг ишқ-муҳаббат, ҳаёт нашъу намосини, инсон шахси ва унинг юксак орзу-армонлари, интилишларини куйлаган оташнафас шеър-ғазаллари, қасидалари - булар мумтоз ўзбек адабиёти ривожининг муҳим ютуғидир. Мазкур асарларда ўзбек тилининг жарангдорлиги, унинг бадиий имкониятларининг бениҳоялиги, қолаверса, унинг халқчиллиги, юксак эстетик қудрати ва таъсирчанлиги тўла куч билан ифодаланганлиги кўзга ташланиб туради.

Ўзбек адабиётнинг янада юксак даражага кўтарилиб, кенг зътироф топишида улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири **Алишер Навоий (1441-1501)** ижоди алоҳида ўрин тутади. Негаки шеърият мулкининг султони Навоий ўзига қадар бўлган туркигўй шоирлар ижоди эришган ютуқларни ўзида мужассамлаштирибгина қолмай, балки айни замонда ўзининг серқирра ижоди билан бу адабиётнинг юксак камол топиши ва довруғини кўтарилишига мисли сиз улуш қўшди.

Алишер Навоийнинг ижод гулшани

Жами 51 минг мисрадан иборат 5 та гўзал достонни ўзида жам этган машҳур «Ҳамса» асари:
- «Ҳайратул Аброр»
- «Фарҳод ва Ширин»
- «Лайли ва Мажнун»
- «Саббаи Сайёр»
- «Садди Искандарий»

- 45 минг мисрадан иборат «Ҳазоинул-маоний» («Маънолар хазинаси») асари
- «Муҳокаматул луғатайн» («Икки тил муҳокомаси»)
- «Мажолисул ул-Нафоис» («Нафис мажлислар»)
- «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгиллар маҳбуби»)
- «Мезъон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») в.б.

12 минг мисрани жам этган, Форсий тахаллусида битилган форсий тилдаги нафис бадиий асарлар:
- Муфрадат
- Ситтаи зарурия
- Фусуми арбаа

Навоий «Хамса»сига кирган «Ҳайротул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Саббаи сайёр», «Садди Искандарий» достонларининг ҳар бири ўзининг бебаҳо маънавий қудрати, бадиий юксаклиги, тил бойлигининг мукаммаллиги билан ажралиб туради. Энг муҳими, ўзбек тилида илк бор «Хамса» битишдек ғоятда машаққатли вазифани шараф билан адо этган Навоий даҳоси ҳар қанча таҳсинга сазовордир.

Улуғ мутафаккир асарларини мутолаа қилар эканмиз, уларда акс этган, илгари сурилган чин инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ҳаётга ошуфталик, кенг маънодаги ишқ-муҳаббат ғоялари вужудимизни қамраб олади, ўзига мафтун этади. Бу ҳам Навоий ижодининг умрбоқийлигидан, умумбашарий қадриятлар руҳи билан чуқур суғорилганлигидан яққол далолатдир.

Шу билан бирликда бу даврда форс-тожик адабиёти ҳам анъанавий тарзда ривожланишда давом этди. Бу адабиёт довругини баланд кўтарган, юксак бадиий ижод намуналарини яратган Камол Хужандий, Хофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Бинойи, Ҳилолий ва Восифий сингари даҳо сўз санъаткорлари номини алоҳида тилга олиб ўтиш жоиздир. Уларнинг юксак бадиий тафаккур ила яратилган умрбоқий асарлари, мана, неча асрлардирки, тарих ва даврлар синовидан ўтиб, қанчалаб авлодлар онги, шуурини ёпқинлантириб келмоқда.

Шундай қилиб, Амир Темур ва Темурийлар даври Ватанимиз халқларининг ҳаётий тақдирида, уларнинг ижтимоий тараққиётнинг юксак марраларига кўтарилиб бориши давомида ўчмас из қолдирган алоҳида бир тарихий босқич бўлди. Энг муҳими, бу давр Амир Темурдек буюк сиймони тарих майдонига чиқарди. Бу зоти шариф ва унинг авлодларининг мислсиз саъй-ҳаракатлари, бунёдкорлик фаолияти туфайли Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкалари улкан ўзгаришларга юз тутди. Мўғулларнинг бир ярим асрлик босқини ва зулм-асоратидан бутунлай халос бўлган она юртимиз қудратли салтанат даражасига кўтарилди. Айни чоғда у ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатлардан юксалиб, жаҳонга довруғ таратди. Улуғ аждодларимиз томонидан яратилган моддий ва маънавий маданиятнинг юксак намуналари, дуру жавоҳирлари мана неча асрлардирки, жаҳон аҳлини ҳайратга солиб, миннатдор авлодлар ардоғида эъзозланиб келмоқда.

Синов саволлари

1. Амир Темур шахсини таърифлаб беринг.
2. Амир Темур қандай вазиятда сиёсий кураш майдонига кириб келди?
3. Амир Темурнинг буюк тарихий хизматлари нимада?
4. Амир Темур даврида шаклланган марказий давлат бошқаруви тизими қандай тамойилларга асосланган эди?
5. Амир Темурнинг хорижий элларга уюштирган ҳарбий юришлардан кўзлаган мақсадлари нималардан иборат бўлган?
6. Темурийлар даврида ҳукм сурган солиқ тизими ҳақида тушунча беринг.
7. Амир Темурни ҳарбий саркарда сифатида таърифлаб беринг.
8. Унинг юксак дипломатик маҳоратининг сир-асрори нимада?
9. Мирзо Улуғбек шахси тўғрисида нималар дея оласиз?
10. Мирзо Улуғбек амалга оширган ички давлат сиёсатининг муҳим жиҳатлари нимада?
11. Темурийлар сулоласи инқирозининг асосий сабабларини гапириб беринг.
12. Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросон давлатининг иқтисодий ва маданий юксалишининг муҳим омилларини тушунтириб беринг.
13. Қандай омиллар Амир Темур ва темурийлар даври моддий ва маънавий маданиятининг равнақини таъминлаган?
14. Темурийлар даврида бунёд этилган моддий маданият намуналари қаторига нималарни киритиш мумкин?
15. Мовароуннаҳрда илм-фан равнақини таъминлаган омиллар тўғрисида сўзлаб беринг.
16. Улуғбек академиясининг ютуғи ва юксак шуҳратини асослаб беринг.
17. Темурийлар даврида тарихшунослик фани эришган муҳим ютуқлар тўғрисида маълумот беринг.
18. Темурийлар давридаги хаттотлик, тасвирий ва мусиқа санъати равнақи тўғрисида нималарни биласиз?
19. Алишер Навоий шахсини таърифлаб беринг.
20. Навоий ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси эканлигини исботлаб беринг.

VIII БОБ. ТУРКИСТОННИНГ ХОНЛИКЛАРГА БЎЛИНИБ КЕТИШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: Дашти Қипчоқ. Шабонийлар. Хива хонлиги. Қўнғиротлар. Бухоро хонлиги. Абдуллахон II. Аштархонийлар. Бухоро амирлиги. Манғитлар. Қўқон хонлиги. Минглар. Тошкент беклиги. Давлат бошқаруви. Давлат лавозимлари. Ўзаро ва ички кураш. Колоқлик сабаблари.

1. Туркистоннинг уч хонликка бўлиниши

Ватанимиз тарихи ўзбек давлатчилиги тараққиёти бир текисда ўтмаганлиги, унинг ривожида зафарли ва инқирозли даврлар бўлганидан гувохлик беради. Сохибқирон Амир Темур асос солган салтанат энг йирик ва қудратли давлат бўлганлиги жахонга маълум. У ўз ворисларига нафақат қудратли давлатни, шунингдек, салтанат қуриш ва давлатни бошқариш қонун-қоидалари баён этилган машҳур тузукларни қолдирган эди. «... Фарзандларим ва авлодимдан булганларнинг хар бири,- деб ёзган эди у ўзининг тузукларида,- унга мувофиқ иш юритсин... Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда кўлланма сифатида фойдалангайлар, токи менлан уларга стадиган давлат ва салтанат зарарў таназзулдан омон бўлгай»[1]. Аммо унинг дастури ва васиятларига амал қилинмади. Тахт, ҳокимият илинжида авж олган ўзаро ва ички кураш, жангу жадаллар давлатни заифлаштириб, мамлакатни инқирозга ва парокандаликка олиб келди.

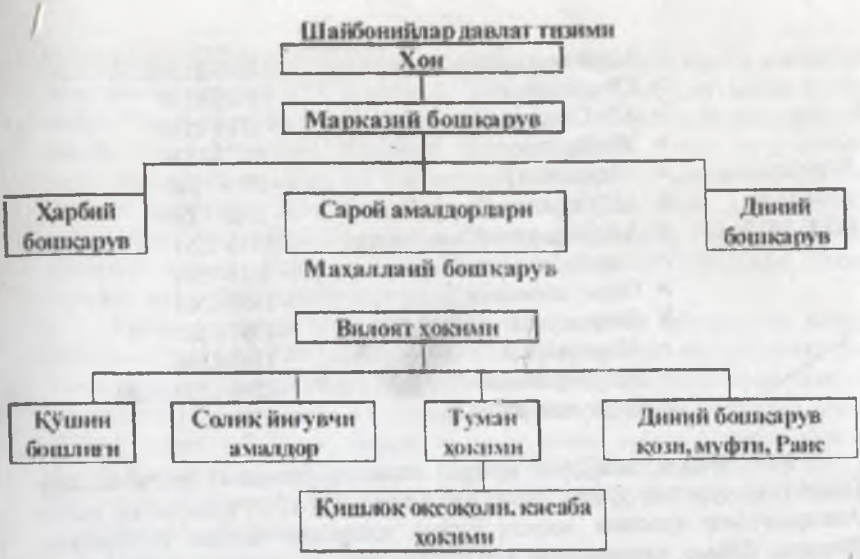
Бухоро хонлиги. XVI аср бошларида заифлашиб бораётган темурийлар салтанатига Дашти Қипчоқ томонидан кўчманчи ўзбеклар давлати ҳукмдори Муҳаммад Шоҳбахт Шайбоний ҳужуми бошланди. Шайбонийхон 1500-1501 йилларда Самарқанд ва Бухорони, 1504 йилда Ҳисор вилоятини, 1504-1505 йилларда Урганчни, 1506-1507 йилларда Хуросон пойтахти Ҳирот ҳамда Балхни, шунингдек, Марв, Астробод ва Нишопур шахарларини забт этди. Тошкент, Фарғона, Сирдарё ва Хоразм ерлари Афғонистоннинг Қандахор, Заминдовур вилоятлари эгалланди ва Муҳаммад Шайбонийхонга қарам бўлиб қолди. Шайбонийхоннинг Хуросондалигидан фойдаланган қозоқ султонлари Мовароуннахрга бир неча марта бостириб кириб, уни талон-тарож қиладилар. 1506-1509 йилларда Шайбонийхон Хуросондан қайтиб келиб, қозоқ султонларига зарба беради ва Дашти Қипчоқ ичкарисига қувиб боради. Бу юришлар натижасида Сиғноқ, Яссй, Саброн шахарлари қайта қўлга киритилади. Шундай қилиб, Мовароуннахр ва Хуросон бирлаштирилди ва Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги қарор топди. Муҳаммад Шайбонийхон «Имом уз-замон, халифат ур-рахмон» унвонини олиб ўз қўлида дунёвий ва диний хокимиятни бирлаштирди.

[1] Темур тузуклари. Т.: Нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991, 53-бет.

Шайбонийхон жанубда Эроннинг ички вилоятларига юриш қилади. Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб орқага қайтади. Эрон шоҳи Исмоил Сафовий катта қўшин билан етиб келади. Шайбонийхон Мовароуннаҳрдан ёрдамчи қўшинлар келишини кутмасдан жангга киришга мажбур бўлади. 1510 йилда Марв яқинида бўлган жангда Шайбонийхон қўшинлари енгилади, хоннинг ўзи ҳам ҳалок бўлади. Тахтга Шайбонийхоннинг амакиси, Мирзо Улуғбекнинг қизи Робия Султон бегимнинг ўғли Кўчкунчихон (1510-1530) чиқди. Бироқ шайбоний султонлар, беклар жипслашиб Исмоилшоҳга қарши курашиш ўрнига Шайбонийхон тириклигидаёқ суюргал сифатида тақсимлаб берилган вилоятлар ва ерларга эгалик қилиш билан ўралашиб қолдилар, улар ўртасида ўзаро келишмовчилик, зиддиятлар авж олди. Бундан фойдаланган Исмоилшоҳ тез орада Хуросон ва Хоразм ўлкаларини, Шимолий Афғонистонни босиб олди. Пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳрда эса шайбонийлар ҳукмронлиги сақланиб қолди.

Мовароуннаҳрда 100 йилгача давом этган Шайбонийлар даврида ҳам тинчлик бўлмади, қирғинбарот урушлар, ўзаро ички курашлар давом этди. 1512 йилдан бошлаб Бухоро вилояти нойиби бўлиб келган Убайдулло султон 1533 йилда Шайбонийлар давлатининг Олий ҳукмдори этиб кўтарилди.Убайдулла султон Самарқанддаги Кўчкунчихон авлодлари қаршилиги сабабли олий ҳокимиятни Бухорода туриб бошқаради ва Бухорони давлат пойтахти деб эълон қилади. Шайбоний Убайдуллахон (1533-1539) даврида Бухоронинг мавқеи ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан кучайди. Аммо тарқоқлик давом этарди. Мовароуннаҳр XVI аср ўрталарида ҳам мустақил хокимликлардан иборат эди. Бухорода Абдулазизхон, Самарқандда Абдулатифхон ҳукмдор эдилар.

Тарқоқликка барҳам бериш, мамлакатни бирлаштириш долзарб бўлиб турган бир пайтда Абдулла султон майдонга чиқди, уни катта мавқега эга бўлган жуйбор шайхлари қўллаб-қувватлади. Абдуллахон II Бухоро тахтини эгаллайди. Абдуллахон II (1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммад, 1561-1583 йилларда отаси Искандархон олий ҳукмдор деб эълон қилинган бўлсада, амалда ҳукмдор Абдуллахон II эди). 1557 йилда Бухорони давлат пойтахти, мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига айлантиради. Шу боисдан давлатнинг ўзи ҳам Бухоро хонлиги деб аталадиган бўлди.

Абдуллахон II сиёсий тарқоқликка қарши узоқ йиллар уруш олиб бориб, 1573 йилда Фарғонани, 1574 йилда Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятларини, 1578 йилда Самарқандни, 1582 йилда Тошкент, Шоҳруҳия, Оҳангарон ва Сайрамни, 1583 йилда Балхни, 1584 йилда Бадахшонни, 1588 йилда Ҳиротни, 1595 йилда Хоразмни забт этиб, мамлакатни бирлаштириш ишини уддалади. Бухоро хонлигини кучли ва марказлашган давлатга айлантирди. Бироқ ички низо, адоватни бартараф этолмади. Ғанимлар Абдуллахонга қарши унинг ўғли Абдулмуминни қайрайди. Абдуллахон II билан унинг ўғли Абдулмўмин ўртасида тахт масаласида келишмовчиликдан фойдаланган қозоқ хонларидан Таваккалхоч Тошкент вилояти ерларига бостириб киради. Унга қарши сафарга отланган Абдуллахон II Самарқандга етганда вафот этади. Абдуллахон II ўрнига тахтга кўтарилган Абдулмўмин 6 ойча ҳукмдор бўлди, у отасининг амирларидан бири Абдулвосеъ томонидан отиб ўлдирилди. Тахтга чиққан сўнгги Шайбоний Пирмуҳаммад ҳам 1601 йилда Самарқандда Боқи Муҳаммад билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Шайбонийлар сулоласи барҳам топди.

Шайбонилар Сулоласи (1500-1601)

- Муҳаммад Шайбонихон - 1500-1510
- Кўчкунчихон - 1510-1530
- Абу Саидхон - 1531-1533
- Убайдуллахон - 1533-1539
- Абдуллахон I - 1539-1540
- Абдулазизхон (Бухорода) - 1540-1550
- Абдулатифхон (Самаркандда) - 1540-1551
- Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) - 1551-1556
- Пирмуҳаммадхон I - 1557-1561
- Искандархон - 1561-1583
- Абдуллахон II - 1583-1598
- Абдулмўминхон - 1598-1599 (6 ой)
- Пирмуҳаммадхон II - 1599-1601

1601 йилдан эътиборан Бухоро хонлигида ҳокимият аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи қўлига ўтади. 150 йилча (1601-1753) ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлигида тинчлик, осойишталик бўлмади. Хонлик вилоятларида ҳукмронлик қилувчи амирлар ва бекларнинг ўзбошимчалиги, марказий ҳокимият амалдорлари ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, ур-йиқит мамлакат тинчасини қуритиб борарди. Буни Аштархонийлар сулоласидан Бухоро тахтига кўтарилган ўнта хондан иккитасининг тахтдан ағдарилгани, тўрттасининг тахт устида ўлдирилгани ҳам яққол кўрсатади.

Аштархонийлар сулоласи (1601-1752)

- Боқи Муҳаммад - 1601-1605
- Вали Муҳаммад - 1605-1611 (тахтдан ҳайдалади)
- Имомқулихон - 1611-1642
- Нодир Муҳаммадхон - 1642-1645 (тахтдан ҳайдалади)
- Абдулазизхон - 1645-1681
- Субҳонқулихон - 1681-1702
- Убайдуллахон - 1702-1711 (ўлдирилади)
- Абулфайзхон - 1711-1747 (ўлдирилади)
- Абдулмўмин (сохта хон) - 1747-1751 (ўлдирилади)
- Убайдулла султон (сохта хон) - 1751-1754 (ўлдирилади)

Бухоро амирлиги Бухоро давлатининг заифлашиб қолганлигидан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ XVII асрнинг 30-40-йилларида Бухоро хонлигига юриш қилади. Нодиршоҳ Бухоро хонлигида катта мавқега эга бўлган манғит уруғидан чиққан оталиқ Муҳаммад Ҳакимбий билан шартнома тузади ва у Бухоро хонлигининг олий ҳукмдори деб тан олинади. Абулфайзхон амалда ҳокимиятдан четлатиб қўйилади. Ҳакимбий Бухоронинг тўла ваколатли ҳокими этиб тайинланади. 1743 йилда Ҳакимбий, унинг ўғли Муҳаммад Раҳим Нодиршоҳ хизматига киради. Нодиршоҳ 1747 йилда вафот этган, Муҳаммад Раҳим ҳокимиятни ўз қўлига олишга киришади.

Бухоро хонлигида катта нуфузга эга бўлган манғит қабиласининг вакили Муҳаммад Раҳим 1747 йилда Абулфайзхонни, сўнгра расман хон деб (соҳта хон) эълон қилинган унинг ўғиллари Абдулмўмин ва Убайдулло султонларни ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Муҳаммад Раҳим 1756 йилда тахтга ўтириб, ўзини Бухоро амири деб эълон қилади ва ҳокимиятни мустақил идора қилади. **Манғитлар сулоласига** асос солади. Шундан эътиборан Бухоро хонлиги **Бухоро амирлиги** деб атала бошланди. Амирликда ҳокимият 1920 йилгача Манғитлар сулоласи қўлида бўлди.

Муҳаммад Раҳим ҳукмронлигини беклик-вилоятлардаги бошқа қавмлардан бўлган ҳокимлар тан олмадилар. Амир манғитларга таянib ҳокимиятни марказлаштиришга интилди. Барча қабилаларнинг ҳукмдорларини Бухорога йиғиб, улардан марказий ҳокимиятга бўйсунишни талаб қилди, акс ҳолда қаттиқ жазоланиши ҳақида огоҳлантирди. Вилоятлардаги кўпгина ҳокимлар, бебош амалдорлар ҳокимиятдан четлаштирилиб, ер-мулки тортиб олиниб бошқа жойларга кўчирилди. Улар ўрнига амир қабиладошларидан тайинлади. Муҳаммад Раҳим Бухоро минораси ёнидаги ўз қароргоҳини махсус қурдирган Аркка кўчирди. Ўзбошимча бекларни Аркка чақириб қаттиқ жазолади. Тарқоқликни бартараф этиш мақсадида кўпгина бекликларга - Самарқанд, Жиззах, Ўратепа, Хисор, Бойсун, Шаҳрисабзга қарши қонли урушлар қилди, кўпгина вилоятлар вайрон бўлди. Муҳаммад Раҳим Нуротада истиқомат қилувчи бургут қабиласи қўзғолонини бостириб, уларнинг харбий истеҳкомларини бузиб ташлаб, ўзларини Бухоро туманига кўчирди. Миёнқаъда қипчоқларига хужум қилиб, истеҳкомларини бузиб ташлайди, йўлбошчиларини қатл этиб, қолганларини кўчириб юборади.

Муҳаммад Раҳим вафотидан кейин ўзаро урушлар янада кучайди. Вилоят ҳукмдорлари манғитларнинг марказий ҳокимиятига қарши қўзғолонлар кўтарди.

Кенагас, юз, баҳрин, бургут, сарой қабилаларининг қўзғолонлари, ҳокимиятга ўтирган Дониёлбийнинг уларни бостириш учун қилган урушлари минглаб одамларнинг ёстиғини қуритди. Дониёлбий қўшинлар харажати учун қўшимча солиқлар жорий этиб аҳоли норозилигини оширди. Бухоро ҳунармандлари ва тижорат аҳли 1784 йилда қўзғолон кўтарди. Қўзғолонни бостириш жараёнида минглаб одамлар қурбон бўлди.

Амир Маъсум («бегунох амир») деб ном олган Шохмурод (1785-1800 йиллар) тарқоқликка қарши курашни давом эттирди. Амир Шохмурод бошқарув тартибини ўзгартириш, амалдорлар таркибини янгилаш чораларини кўрди. Амир икки йирик давлат арбоби - Давлат қушбеги билан Низомиддин қозикалонни сарой, қўшин ва бошқа соҳадаги амалдорлар ҳузурида ўз қўли билан ўлдирди. Солиқларни тартибга солди. Бухоро аҳолисига тарҳан ёрлиғини топширди. Унга биноан аҳоли савдо даромадидан бож тўлашдан, ҳунармандлар пул йиғимидан, мажбурий меҳнат ва солиқлардан озод этилди. Шунингдек, хирож, никоҳ пули, тарози ҳақи ва бошқа йиғимлар миқдори камайтирилди.

Шохмурод даврида Бухоро амирлиги нисбатан мустаҳкамланган бўлсада, ўзаро урушлар тўхтамади. Ғарбий чегараларда эса Хива хони қўшинлари хужумга ўтар, экинзор ва боғлар пайҳон қилинар, қишлоқлар вайрон бўлар, одамлар ва чорва моллар хайдаб кетилар эди.

Хива хонлиги Хоразм XV аср охири - XVI аср бошида темурий Султон Ҳусайн Бойқаро бошлиқ давлатнинг бир қисми эди. 1505 йилда Муҳаммад Шайбонийхон қўшинлари Хоразмни эгаллади ва қўнғирот уруғидан Кепакбий Хоразмга ҳоким этиб тайинланади. Эрон шоҳи Исмоил билан жангда Муҳаммад Шайбонийхон ҳалок бўлгандан кейин Хоразм Исмоилшоҳ томонидан забт этилади. Исмоилшоҳ Хоразмни ўз давлати тасарруфига киритгач, Вазир, Урганч ва Хива шаҳарларини бошқариш учун 3 та доруға (ҳоким) тайинлади.

Хоразмда Исмоилшоҳ ҳукмронлиги узоққа бормади. Хоразмда Исмоилшоҳ ҳукмронлигига қарши ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатга Вазир шаҳри қозиси Умар қори ва Сайид Ҳисомиддин етакчилик қилди. Улар Шайбон авлодидан бўлган Берка султоннинг ўғли Элбарсхонга мурожаат қилиб, хон бўлишни таклиф қилдилар. Элбарсхон 1511 йилда қўшин билан келиб Вазир, Урганч, Хива, Хазораспни Исмоилшоҳ қўшинларидан тозалади, Хоразмда Элбарсхон ҳокимияти ўрнатилди. Шундай қилиб, 1511 йилда мустақил Хива хонлиги ташкил топди, Элбарсхон унинг биринчи хони бўлди. Хивада шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч эди. XVI аср охири – XVII аср бошларида Амударё ўзанининг ўзгариши муносабати билан Урганчнинг мавқеи пасайди, аҳолиси қулайроқ жойга кўчиб бориб жойлашади ва бу ерда Янги Урганч шаҳри пайдо бўлади. Бу орада Хива шаҳрининг мавқеи кўтарилади. 1556 йилда Аванешхон Хивани давлат пойтахти деб эълон қилади, бироқ у ўз ҳукмронлигини фақат Хивадагина ўтказа олар эди. Араб Муҳаммадхон (1602-1623) даврида Хиванинг мавқеи кучайиб, хонликнинг расмий пойтахтига айланди. Хива хонлиги тасарруфига Амударё қуйи оқимидаги воҳалар, Мангишлоқ, Дашти Қипчоқ (Машҳад) ва Ўзбой атрофидаги кўчманчи туркман ҳудудлари кирарди. Бироқ, хонликда тинчлик бўлмади. Узоқ йиллар давомида хонлик тепасида турган ўзбек қабилалари билан туркман қабилалари ўртасида, шунингдек, шаҳзодалар ўртасида тинимсиз урушлар бўлиб турди. Хива ва Бухоро ҳукмдорлари ўртасида Мурғоб дарёси бўйлари учун, Марв учун кирғинборот

урушлар бўлиб турар, бу ҳудудлар қўлдан-қўлга ўтарди. Хонликка шимолдан қалмоқлар, қозоқлар, Урал казаклари тез-тез хужум қилиб фалокатлар келтирарди.

XVIII аср ўрталарида Эрон шоҳи Нодиршоҳ, унинг ўғли Насрулло Хива хонлигини босиб олиб, ўз бошқарувини ўрнатди, туркман қабилаларини Хоразмдан Хуросонга кучирди. Бирок Хива хонлигида тинчлик бўлмади. Эрон ҳукмдорларига қарши тез-тез ғалаёнлар бўлар, аҳоли бошқа оққан томонга кетарди. Шундай вазиятда хонликдаги ўзбек қабилаларидан Қўнғирот уруғининг бошлиғи Муҳаммад Амин иноқ 1770 йилда ҳокимиятни қўлга олди ва Хива хонлигида янги сулола - Қўнғирот сулоласига асос солди (бу сулола 1920 йилгача ҳукм сурди). Муҳаммад Амин Иноқ туркманлар қўзғолонини бостирди, Бухоро ҳукмдорининг ҳужумини даф этди ва Хива хонлигидаги вилоят ҳокимларини марказий ҳокимиятга буйсундирди.

Қўқон хонлиги Бухоро хонлигидаги ички курашлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашуви сабабли, у XVIII аср бошларида иккига бўлиниб кетди. Аштархонийлар хукмронлигининг заифлашуви оқибатида Фарғона водийсига унинг шимолида ташкил топган Жунгарлар давлати тез-тез бостириб кирадиган, талон-тарож қиладиган бўлиб қолди. Бундай вазият Фарғонадаги ички кучларнинг бирлашувига, мустақил давлат тузишга интилишини кучайтирди. Фарғона водийсининг ҳудудий яхлитлиги ва иқтисодий имкониятлари, унинг Бухоро хонлигидан ажралиб чиқишга қулай омил бўлиб хизмат қилди.

Чуст яқинидаги Чодак қишлоғида яшовчи хўжалар жамоаси (дин пешволари)нинг мавқеи XVIII аср бошларидаёқ Фарғонада анча кучайиб, 1709 йилда ўз ер-мулкларини мустақил деб эълон қилади ва водийда ҳокимиятни қўлга олишга интиладилар. Бирок уларнинг ҳокимияти бошқа қабилалар томонидан тан олинмади. Бир гурух ҳарбий зодагонлар Риштонда қўзғолон кўтариб, Фарғона ҳокими Хўжа Аширқулни ўлдирадилар.

1710 йилда Қўқон атрофида яшаб турган ўзбек қабилаларидан бири - минглар ўз етакчиси Шоҳрухбийни ҳокимият тепасига кўтарадилар. Шу тариқа, Қўқон хонлиги ташкил топди. ўзаро ички курашлар ботқоғига ботиб қолган Бухоро хони Убайдуллахон ўзига қарашли ҳудуднинг ажралиб чиқиб, алоҳида давлат тузишига қаршилик кўрсатолмади. Қўқон хонлигида минг қабиласи сулолалари 1876 йилгача ҳукмронлик қилди. Қўқон шаҳри четида жойлашган Тепакўрғон Қўқон хони Шоҳрухбийнинг қароргоҳига айлантирилди. Тепакўрғонда мустаҳкам қалъа, бозор ва аҳоли яшайдиган маҳаллалар қурилди.

Қўқон хонлари Фарғона водийсини, Хўжанд, Ўратепани бирлаштиргач, Қўқон хонлигининг мустақиллиги XVIII аср ўрталарида Бухоро давлати томонидан тан олинди. XVIII аср охирларида Қўқон хонлари Тошкентни бўйсундиришга киришдилар.

1784 йилда Шайхонтоҳур даҳаси собиқ ҳокимининг ўғли Юнусхўжа Тошкентни Бухоро тобелигидан чиқариб, мустақил сиёсат юритарди. Тошкент беклиги ўзига хос бошқарув тизимига эга эди. Юнусхўжанинг тўрт маслаҳатчиси бўлган. Тошкент шаҳар назорати ва солиқ йиғиш Бошхўжанинг қўлида бўлиб,

савдо-сотиқни қози ва девонбеги назорат қилишган. Шариат қонун-қоидалари, нарх-наво, ўлчовлар устидан Раис лавозимидаги амалдор назорат қилган. Юнусхўжа XVIII аср охирларида қозоқ султонлари ҳужумларини бартараф этиб, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Қурама, Қорабулоқ шаҳарларини Тошкентга бўйсундирган эди. Тошкент беклиги мавқеининг ошиб бориши Қўқон хонларига ёқмади. 1799 йилда Қўқон ҳукмдори Норбўтабий Тошкента юриш қилди, аммо Чирчиқ бўйидаги жангда мағлубиятга учради.

1805 йилда Қўқон ҳукмдори Олимбек хон унвонини қабул қилади ва шу пайтдан эътиборан Фарғонада ташкил топган давлат расман Қўқон хонлиги деб атала бошланди. Юнусхўжа вафотидан кейин Қўқон хони Олимхон қўшинлари юриш қилиб, 1809 йилда Тошкентни ва унга қарашли Чимкент, Сайрам ва бошқа ҳудудларни Қўқон хонлигига бўйсундиради. Қўқон хонлиги ҳудудий жиҳатдан йирик давлатга айланди.

Шундай қилиб, асрлар давомида ягона ҳудудда, ягона иқтисодий ва маданий маконда яшаб келган халқ, мамлакат уч қисмга бўлиниб кетди. Учта давлат - Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари вужудга келди.

Хонликларнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти

Хонликлар тарихи иқтисодий ва маданий ҳаётнинг бир текисда бормаганлигидан, айрим даврларда силжиш кузатилса-да, хонликлар ўртасидаги ўзаро кураш авж олган йилларда таназуллик ҳоллари юз берганлигидан гувоҳлик беради.

Шайбонийлар, хусусан, Абдулаҳон II даврида деҳқончилик ишларини ривожлантиришга аҳамият берилди. Зарафшон, Сирдарё, Амударё, Чирчиқ, Вахш, Мурғоб дарёлари бўйларида кўплаб каналлар, анҳорлар, ариқлар қазилиб, атрофдаги ерларга сув чиқарилган, янги экинзорлар ва боғлар барпо этилган. Биргина Қашқадарё бўйларидаги ерларга сув чиқарувчи ўндан ортиқ каналлар қазилганлиги ва ишлаб турганлиги маълум. Абдуллаҳон II даврида қурилган Зарафшон дарёсидаги Кармана, Меҳтар Қосим, Чаҳорминор, Жондор кўприк сув айирғичлари, Сангзар дарёсидаги Туятортар канали, Амударё-Чоржуй канали, Тошкент вилоятидаги Захарик, Нурота тоғлари сувларини тўпловчи Октоб ва Банд сув омборлари йирик иншоотлардан эди. Бу тадбирлар ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳаларнинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Хива хонлигида ҳам сунъий суғориш ишларига катта эътибор берилган. XVI-XVII асрларда барпо этилган, узунлиги 143 км бўлган Шоҳобод, узунлиги 96 км бўлган Урмуш, Ғозиобод ва бошқа ўнлаб каналлар деҳқончиликнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган.

Қўқон хонлигида ҳам ариқ ва каналлар тармоғи кенгайтирилди. Наманган ҳудудида Янгиариқ канали, Сирдарёдан Ўратепа томон суғориш тармоқлари, кўплаб ариқлар қазилди, деҳқончилик анча ривожланди.

Хонликларнинг асосий бойлиги, тирикчилик манбаи ер бўлиб, ерга эгалик қилишнинг турли шакллари мавжуд эди:

- Мулки султоний – давлатга қарашли ерлар,
- Мулки холис – хусусий ер мулклари (Хон ва унинг яқинлари, ҳарбий-маъмурий амалдорлар, йирик дин пешволарига иқтоъ, суюрғол ва танхо каби шаклларда берилган ерлар);
- Вақф – диний маҳкамалар, хонақоҳлар, мадраса ва масжидларга қарашли ерлар;
- Қишлоқ жамоалари ва деҳқонлари эгалик қиладиган ерлар.

Ерда меҳнат қиладиганларнинг кўпчилик қисми ўз ер майдонига эга бўлмай, ижарага олинган ерда ишловчи камбағал қишлоқ аҳолиси эди.

Деҳқончилик. Буғдой, арпа, шоли, жўхори, маккажўхори, мош, нўхат, ловия, кунжут, сули, беда экинлари етиштирилган. Шунингдек, қовун, тарвуз, қовоқ, бодринг, пиёз, қалампир, саримсоқ экилиб ҳосил қилинган. Пахта, ипак маҳсулотлари, боғдорчилик ҳам ривожланиб, олма, гилос, ўрик, узум, шафтоли, анжир, олхўри каби мевалар етиштирилган.

Чорвачилик. Яйловларда қўй, эчки, йирик шохли моллар (сигир, ҳўкиз), от ва туялар боқилиб, гўшт-сут, жун, тери ва бошқа маҳсулотлар олинган.

Ҳунармандчилик. Хонликларнинг йирик шаҳарлари ҳунармандчилик марказлари бўлиб, уларда 60 дан ортиқ турдаги ҳунармандчилик буюмлари тайёрланган. Пахта, ипак, жун, тери каби маҳаллий хом ашёлардан ип йигириш, газламалар тўқиш, тайёр кийимлар тикиш, кигиз ва гиламлар тайёрлаш, кўнчилик ривожланган. Металл ва ёғочга ишлов бериш, мискарлик, темирчилик, ганч ўймакорлиги, дурадгорлик, кулолчилик, кандолатчилик, оппазлик, новвойлик ва бошқа ҳунармандчилик тармоқлари анча кенгайди.

Савдо-сотиқ. Хонликларда савдо-сотиқ иқтисодиётнинг муҳим тармоғи эди. Шаҳарларда, йирик қишлоқлардаги бозорларда деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик маҳсулотлари сотилган ёки айирбош қилинган. Йирик маблағларга эга бўлган бадавлат кишилар, кичикроқ дўконлар сони кенгайган. Ташқи савдо ҳам ўсиб борган, чет мамлакатлар билан савдо карвонларига эга бўлган хон, сарой амалдорлари ва вилоят ҳокимларининг ишончли вакиллари, бадавлат кишилар савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланганлар. Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан савдо-сотиқ пулга қўйилган. Россиядан мис, чўян, темир, қўрғошин каби металлар келтирилган.

Солиқ. Хонликларда раият (деҳқон, чорвадор, ҳунарманд, савдогар)га турли-туман солиқлар солинган, турли мажбуриятларни – канал ва ариқлар қазиш, уларни тозалаш, мудофаа иншоотларини қуриш ва бошқа ишларга мажбур этилган.

Солиқ турлари

- Хирож (ердан олинган хосилнинг бешдан бир қисми)
- Закот (чорвадор ва савдогарлар учун молнинг қирқдан бир миқдорида)
- Тамға (ҳунармандлар ва дўконлар махсус солиқ тўлаган)
- Тахти жой - тагжой (ўз махсулотларини ижарага олинган дўконда сотувчилар учун)
- Жузья (бошқа динга мансуб савдогарлар ўз махсулотининг бешдан бир қисмини тўлаган)
- Ихрожот (сарой харажатларини таъминлаш учун йиғиладиган солиқ)
- Қўналға (элчилар, амалдорлар, чопарларни текинга меҳмон қилиш)
- Тарихий манбаларда қайд этилишича, хонликларда 60 дан 90 гача турдаги солиқлар ундирилган.

Маданий-маърифий ҳаётда бир қатор тадбирлар амалга оширилган. Бу йирик шаҳарларда бунёд этилган масжид, мадраса, работ, карвонсарой, хаммом, бозор ва бошқа қурилиш мажмуаларида яққол кўзга ташланади. Ҳозирги кунгача қад кўтариб келаётган Бухородаги Мир Араб, Абдуллахон, Қулбобо, Кўкалдош, Калон, Абдулазизхон, Убайдуллахон мадраса ва масжидлари, Тошкентдаги Кукалдош, Каффоли Шоший, Бароқхон мадрасалари, Самарқандлаги Шердор ва Тиллакорий мадрасалари, Хивадаги Араб Муҳаммадхон, Шерғозихон, Муҳаммад Амин иноқ мадраса ва масжидлари хонликлар даврида қурилган ва юксак маҳорат билан безатилган меъморчилик ёдгорликларидир. Кўплаб мадрасаларда ёшларни ўқитиш, таълим-тарбия ишлари йўлга қўйилган. Маориф икки босқичдан иборат бўлиб, қуйи босқичда ўқиш-ёзишга ўргатилган. Юқори босқичда диний илмлар, шунингдек грамматика, мантиқ, алжабр, ҳандаса, хисоб амаллари ўргатилган. Мадрасани битирганлар қози, унинг ёрдамчиси, масжид имоми лавозимларида ишлаганлар, мударрислик қилганлар.

Маданий ҳаётга назар ташлар эканмиз, хонликларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётини тасвирловчи кўплаб китоблар ёзилганлигининг гувоҳи бўламиз. XVI асрда ёзилган «Таворихи гузида», «Нусратнома», Мулла Шодийнинг «Фатҳнома», Бинойийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Абдуллоҳ Насруллохийнинг «Зубдат ал-асрор», Фазлуллоҳ Рузбехоннинг «Меҳмонномайи Бухоро», Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдулланома» каби асарлари хонликлар тарихини ўрганишда муҳим манбалардир.

Бухоро хонлиги тарихини ўрганишда ўша замонда ёзилган Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ал-асрор», Самандар Термизийнинг «Дастур ал-мулук», Муҳаммад Юсуф Мунший нинг «Муқимхон тарихи», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллахон тарихи», Абдураҳмон Толенинг «Абулфайзхон тарихи», Хожамқулихон Балхийнинг «Кипчоқхон тарихи», «Тарихи амир

Ҳайдар», «Фатҳномайи султоний», «Мангитлар хонадони салтанати қисқача тарихи» каби асарлар муҳим ўринга эга.

Хива хонлиги тарихига доир кўплигина асарлар ҳам бизгача етиб келган. Улар орасида Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима», Шермуҳаммад Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол ёки Иқболнома», Отахийнинг «Риёз ад-давла», Юсуф Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи», «Иқболи Ферузий» ва бошқалар шулар жумласидандир. Араб ва форс тилларида ёзилган бир қатор асарлар ҳам ўзбек тилига таржима қилинган.

Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда «Тарихи Умархон», «Мунтахаб ат-таворих», «Тарихи Шоҳрухбий», «Тарихи жаҳоннамой», «Тарихи жадиди Тошканд» каби асарлар ҳам муҳим манба ҳисобланади.

Хонликларда юзлаб олимлар, шоирлар ижод қилганлар. Тиббиёт илмини ривожлантиришга олим Султан Али катта ҳисса қўшган. У инсон танаси касалликлари ва уларни даволаш тўғрисида «Дастур ал иложа» ва «Мукаддимайи дастур ал иложа» асарларини ёзган. XVI асрда Бухоро хонлари ҳузурида табиблик қилган Муҳаммад Юсуф ва Шоҳ Али кўз касалликлари ва уларни даволашга доир «Кўз табиблари учун қўлланма», «Кўз касалликига оид асарлар сараси» асарларини ёзганлар.

Хонликларда шоиру фозиллар адабиёт соҳасида ижод қилганлар. Бухорода ижод этган Мирза Солиқ Мунший 15 минг ғазал ва маснавийлардан иборат «Девон» китобини яратади. Фазлий, Мушриф, Махмур, Гулханий ва бошқа кўплаб қалам соҳиблари Қўқонда ижод этдилар. Қўқонда адабий муҳитнинг ривожига Умархон ва унинг хотини Нодира катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг таклифи билан сарой шоирлари Фазлий ва Мушриф Қўқон шоирларининг «Мажмуат уш-шуаро» номли тазкирасини яратдилар, унга кўплаб ижодкорларнинг шеърлари киритилган эди.

Мусиқа ва қўшиқчилик санъати ҳам анча ривож топиб борди. Пуфлаб ёки уриб чалинадиган, торли мусиқа асбоблари, миллий қўшиқчилик, миллий рақс аҳоли ўртасида кенг тарқалиб борди. Қўшиқчиликда терма, лапар, ялла, мақом жанрлари кенг қўлланиларди. Ҳофизлар, баҳши достончилар халқ томонидан эъзозланар эди. Тўй ва сайилларда «Гўрўғли», «Кунтуғмиш», «Шоҳсанам ва Ғариб», «Тоҳир ва Зуҳра» каби ўзида ватанпарварлик, мардлик, севги, меҳр, инсоф ва диёнат ғояларини мужассамлашган достонлар зўр маҳорат билан куйланар ва тингланар эди. Шунингдек, халқ орасида қизиқчилик, масхарабозлик, аскиябозлик, кўғирчоқ ўйини, дорбозлик санъати ҳам кенг тарқалган эди.

2. XIX аср биринчи ярмида ўзбек хонликларининг географик-сиёсий ўрни, давлат бошқаруви ва ижтимоий-сиёсий ҳаёти

Бухоро амирлиги. Бухоро амирлиги ўзбек хонликлари орасида ўзининг ҳудудий ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари жиҳатидан муҳим мавқеига эга эди.

XIX асрга келганда, Бухоро амирлигининг ҳудуди қарийб 200 минг квадрат километрни ташкил этарди. Унинг чегаралари жанубда Амударёнинг сўл

қирғоғидан бошланиб, Сирдарёгача чўзилиб, қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Амирлик шарқда Помир тоғлари, ғарбда Хива хонлиги чегараларигача бўлган ҳудудни ишғол этарди. Бухоро ва Самарқанд каби йирик шаҳарлар жойлашган Зарафшон водийси амирликнинг марказий қисми ҳисобланарди. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари, ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Вахш, Кафирнихон, Панж дарёлари водийсида жойлашган шаҳар ва қишлоқлар, ҳозирги Туркманистон ҳудудидаги Мурғоб дарёси воҳаларидаги ерлар Бухоро амирлигига қарар эди.

Бухоро амирлигининг пойтахти Шарқда энг нуфузли шаҳар сифатида эътироф этилган Бухорои Шариф эди. Йирик шаҳарлардан Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва бошқалар амирлик тасарруфида эди. Марв ва Чоржўй шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Хива хонлиги ўртасида, Жиззах, Ўратепа ва Хўжанд шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасида тез-тез урушлар бўлиб, бу шаҳарлар қўлдан-қўлга ўтиб турарди.

XIX аср биринчи ярмида Бухоро амирлигида 2 миллионга яқин аҳоли яшарди. Аҳоли амирликнинг сersув воҳаларида яшаб, жазирама иссиқ, сувсизлик ҳукмронлик қилувчи Қизилқум саҳролари ва чўллари кимсасиз ястаниб ётарди. Зарафшон водийсида 300-350 минг, Қашқадарё воҳасида 500 минг, Сурхандарё воҳасида 200 минг, Шарқий Бухорода 500 мингча аҳоли яшарди. Амирликнинг йирик шаҳарлари - Бухорода 60 минг, Самарқандда 50 мингга яқин аҳоли яшарди.

Аҳоли этник жиҳатдан кўпгина элатлардан иборат бўлиб, уларнинг қарийб 57 фоизи ўзбеклар эди. Ўзбеклар бир қанча қабилалардан ташкил топган бўлиб, улар орасида манғит, сарой, қунғирот, жабғу, қарлуқ, қалмоқ, найман, қипчоқ, минг, юз қабилалари кўпчиликни ташкил этарди. Улар асосан Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхандарё воҳаларидаги шаҳар ва қишлоқларда яшарди.

Бухоро амирлигининг Ҳисор, Душанбе, Шарқий Бухородаги Вахш, Кафирнихон ва Панж дарёлари водийларида, асосан тожиклар яшар эди.

Амирликнинг жанубий ва ғарбий қисмида туркманлар, шимолий-шарқий томонида қозоқ ва қирғизлар яшарди. Шунингдек, амирлик ҳудудида афғонлар, эронийлар, араблар, яҳудийлар, ҳиндлар ва бошқа этник гуруҳлар мавжуд эди.

Аҳолининг аксарият кўпчилиги қишлоқларда истиқомат қиларди. Улар деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланарди. Суғориладиган ерларда пахта, буғдой, шоли, жўҳори, боғ ва полиз маҳсулотлари етиштирилар эди. Узум, олма, нок, шафтоли, ўрик, гилос, анжир, қовун, тарвуз етиштириларди. Мева-чевалар қуритилиб ширинлик ўрнида ишлатиларди. Чорвачиликда қўйчилик, қоракўл қўйчилиги, ҳунармандчиликда гиламдўзлик, ўймакорлик, зардўзлик, тегирмончилик, кўнчилик, тўқувчилик, темирчилик, кулолчилик, бешикчилик, сандиқчилик, этикдўзлик, мойжувозлик, совунгарлик кенг тарқалган эди.

Амирлик иқтисодий ҳаётида қолоқлик, турғунлик ҳоллари мавжуд эди, аҳолининг турмуши паст даражада эди. Ерга эгалик шакли минг йиллар давомида ўзгармай келмоқда эди, аҳолига солинадиган ўлпон ва солиқлар ҳаддан ташқари кўп эди. Аҳоли сотиб олиш қобилиятининг пастлиги ҳунармандчиликнинг ривожланишига тўсқинлик қиларди.

Бухоро амирлиги монархия типидаги давлат бўлиб, амир чекланмаган хокимиятга эга эди. Амир ўз фукароларини ўлдириши ёки хаёт қолдириши, бутун ахоли мулкига эга бўлишга ҳам хакли эди, кўнгли тусаганини қиларди.

Манғитлар сулоласи (1753-1920)	➢ Мухаммад Рахим	- 1756-1758
	➢ Дониёлбий (оталик)	- 1758-1785
	➢ Шохмурод	- 1785-1800
	➢ Ҳайдар	- 1800-1825
	➢ Насрулло	- 1826-1860
	➢ Музаффар	- 1860-1885
	➢ Абдулахад	- 1885-1910
	➢ Олимхон	- 1910-1920

XIX аср бошларига келганда, амирликда хизматкор амалдорлар табақаси шаклланди. Фақат амир саройининг ўзида 300 га яқин амалдор хизмат қиларди. Бу табақа давлат хазинасидан маош олар, амирга бағамом қарам бўлиб, уларни амирнинг ўзи тайинлар ёки эгаллаб турган лавозимидан олиб ташлар эди. Амалдорлар амир фармойишини бажарибгина қолмай, унинг истак-хохиши ва кўнглини тоза билишлари, унга доимо хушомад қилишлари керак эди. Шу боис саройда хушомадгўйлик, амир шахсини улуғлаш расм бўлиб қолади. Амир ва унинг оиласигагина эмас, қуйи мансабдагилар юқори амалдорларга хам хушомадгўйлик қилардилар. Ўз мавқеи, турмуши, оиласининг омонлиги, мулки учун қўрқиш, эртанги кунга ишонмаслик каби оғир вазият вужудга келади. Қисқаси, мансабдорнинг тақдири тўлигича юқори амалдор қўлида эди. Мансабни сотиш, порахўрлик кенг таркалди.

Амирликдаги энг катта сарой мансаблари ва унвонлари

➢ **Қушбеги**, даргоҳ вазири, яъни бош вазир лавозими эди. Давлатнинг барча бошқарув идоралари унга итоат этар эди. Бир сўз билан айтганда, барча ижроия хокимият қушбегининг қўлида эди. Вилоят ва туман хокимлари хам қушбеги тавсиясига биноан тайинланар эди. Қушбеги хон истиқомат қилиб турган арки олийда турар эди.

➢ **Девонбеги** - хонликнинг молия-хазина ишларини бошқарган. Солиқ ва жарималарнинг ундирилиши устидан назоратни хам девонбеги амалга оширган. Девонбеги арки олийнинг бир четида яшаган.

➢ **Кўкалтош** -(хон билан бир онадан сут эмган киши) бутун амирлик ҳудудида амирга ва амирликка нисбатан дўстона ёки душманлик муносабатида бўлувчилар хақидаги маълумотларни тўплаб хукмдорга етказиб турган.

➢ **Мушриф** - лавозимида ишлаган амалдорлар хонга инъом этилган буюмларни хамда харбий анжомларни рўйхатга олиш билан машғул бўлган. Солиқ тушумларини хам махсус дафтарга ёзиб борган.

➢ **Миршаб** - тунги қоровуллар бошлиғи вазифасини бажарган.

➢ **Долхоҳ** - фукароларнинг арз ва шикоятларини тинглювчи, хал этувчи мансабдор бўлган, буларни керак бўлса хон ёки қушбегига етказиб турган.

➢ **Инок** - бу лавозимда ишлаган амалдорларнинг вазифаси амир фармойишларини бек ва бошқа табақадаги маҳаллий мансабдорларга етказишдан иборат бўлган.

➢ **Мирохўр** - амирнинг овчи қушларини тасарруф қилувчилар устида турган, хон овларини уюштириш ишига мутасадди бўлган.

➢ **Дастурхончи** - амир ҳузурида уюштириладиган зиёфатлар учун масъул амалдор.

➢ **Тўқсобо** - амир туғи соҳиби бўлган ҳарбий мансабдор.

➢ **Парвоначи** - бирор шахснинг бирор лавозимга тайинланганлиги ҳақидаги ёрлиқни ўша шахсга етказувчи амалдор.

➢ **Садрлар** - вақф мулкларини бошқарувчи мансабдорлар. Вақф муассасасининг бошлиқлари бўлган мутаваллилар садрларга бўйсунганлар. Садрларнинг вазифа ва ҳуқуқлари вақф ёрлиғи шартларида қайд этиб қўйилган. Садрлар вақф хўжалиги даромадининг маълум қисмини олардилар.

➢ **Шайхулислом** - мусулмон жамоаси бошлиғи. Қозилик ишларида ҳамда кундалик ҳаётда қонунларга риоя этилишини таъминловчи амалдор. Бу лавозим авлоддан-авлодга мерос бўлиб ҳам ўтган.

➢ **Катта қози (Қози калон)** - давлатнинг олий қозиси (судьяси). Амир аралашмайдиган барча қозилик ишларига раҳбарлик қилувчи олий давлат лавозими. Қози калон «Шариат паноҳ» деб аталарди. Қози калон ҳузурида аълам ва 12 муфтийдан иборат девон тузилган. Унинг вазифаси жиноий ишларни ҳар томонлама кўриб чиқишдан иборат бўлган.

➢ **Муфтий** - қози калон мураккаб деб ҳисоблаган турли диний-ҳуқуқий масалалар бўйича, шариат қонунларига асосланиб фатво чиқарган. Бу фатво унинг ёки бир неча муфтийнинг муҳри билан тасдиқлангач, қозига берилар эди. Қози бу фатвога асосланган ҳолда ҳукм чиқарарди.

Амалдорларга амир назарига тушган хизматлари учун оталиқ, эшик оғаси каби эътиборли унвонлар берилган. Хоннинг, унинг ўғилларининг ҳам оталиғи бўлган. Амалдорлар ҳарбий юришларда ҳам қатнашган.

Хон йиғинида амалдорларнинг амалига қараб ўрин бўлар эди. Шунга кўра улар хоннинг ўнг ва сўл томонида, унга яқинроқ ва узоқроқ ерда ўтирардилар. Баъзилари ўтиришар, баъзилари эса тик туришарди. Каттароқ амалдор саройга от миниб кирса, баъзилари пиёда кирарди.

Амирликда амалдорлардан ташқари диний уламолар ҳам ҳукмрон мавқега эга эди. Улар ўзларини Муҳаммад пайғамбарнинг авлодларимиз деб ҳисобловчи саййидлар ҳамда чорйор ҳалифалар - Абубакр, Умар, Усмон ва Али авлодларданмиз дейувчи хўжалардан иборат эди. Улар катта ер-сувга, савдо дўконларига, ҳунармандчилик устахоналарига эга эдилар. Амирликда жўйбор шайхлари алоҳида мавқега эга бўлиб, XIX асрда улар Бухорода 16 маҳалла бўлиб яшарди.

Судлов ишларида шариат қонун - қоидаларига риоя этилишини таъминлашда шайхулислом, аълам ва қозилар амирнинг энг яқин ёрдамчилари эди. Амирликда энг катта мансабдорлардан бири Қози калон ҳисобланарди. Унинг

махкамасида хар бир вилоятдан биттадан қози иш олиб борарди. Уларни амирнинг ўзи тайинларди. Қози дин масалалари, оила, мерос, жиноий ишларга оид масалалар бўйича ҳукмлар қабул қиларди.

☑ Бухоро амирлиги 27 беклик: Кармана, Хатирчи, Зиёвуддин, Нурота, Қарши, Китоб, Шахрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Шеробод, Денов, Карки, Чоржуй, Хисор, Кўлоб, Кўратегин, Дарвоз, Балжувон, Шуғнон-Рушон, Кўргонтепа, Кободиён, Калиф, Бўрдалик, Қобоқли ва Нораъм бекликларидан иборат эди. Хар бир бекликни амир томонидан тайинлаб қўйиладиган хокимлар - беклар идора қиларди. Хоким ҳузурида юзлаб маҳаллий маъмурлар хизмат қиларди. Манбалар амирликда маҳаллий маъмурлар штати 30000 кишини ташкил этганлигидан гувохлик беради. Ҳоким ва унинг хизматкорларига маош давлат хазинасидан берилмас эди, улар маҳаллий аҳолидан олинган турли - туман солиқ ва тўловлар хисобига тирикчилик қилишардилар. Ҳокимлар, солиқ йиғувчилар, қозилар хоҳлаганча иш юритардилар, уларнинг фаолиятини белгиловчи қонун-қоидалар йўқ эди. Уларнинг суистеъмоллари халқ гарданига оғир юк бўлиб тушарди.

XIX аср 30-йилларида амир қўшинида 19 мингга яқин ёлланган аскарлар бўлиб, улар турли шахар ва истеҳкомларда харбий хизматни ўтаганлар. Қўшин аскарлари, асосан, ўқ-ёй, найза, қилич, ханжар, ойболта кабилар билан қуролланган. Манбалар амир қўшинида пилтали милтиқлар ва кичик тўплар хам бўлганлигидан гувохлик беради.

Амир қўшинининг жанговорлик даражаси паст эди. Аскарлар харбий машқларга нисбатан кўпроқ меҳнат билан банд бўларди. Сипохликка 15 ёшдан 70 ёшгача эркаклар олинарди. қўшин сафида кексайиб қолганлар анчагина бўларди. Амирликнинг йиллик даромади 2 млн. 300 минг сўм бўлгани ҳолда, унинг 1 млн. 300 минг сўми қўшинни сақлашга сарфланарди. Озик-овқат етишмаслигидан сипохлар қочарди, кийими юпун эди. XIX аср ўрталарида аскарлар сони, пилтали милтиқ ва тўплар хам анчагина кўпайган. Қўшинда юз бошы, минг боши сингари харбий лавозимлар бўлиб, умумий қўмондонликни лашкарбоши бошқарган. Амирликнинг қўшини мунтазам бўлмай, зарурият бўлганда тўпланарди, уларни тўплаш қийин кечарди. Бу амирликнинг заифлик омилларидан бири эди.

Хива хонлиги. Манбаларда кўрсатилишича, XIX аср биринчи ярмида Хива хонлигининг ҳудуди 19 минг квадрат милни ташкил этган. Хонлик жанубда Эрон билан, шарқда Бухоро амирлиги, ғарбда Каспий денгизи, шимолда қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Сувсиз, чексиз Қоракум, Қизилқум саҳролари Хива хонлигини ҳудудий жиҳатдан бошқа мамлакатлардан ажратиб қўйган эди. Қуйи Амударё бўйи Хива хонлигининг марказий қисмини ташкил этарди. Амударё соҳилларида жойлашган Хива, Урганч, Киёт, Кўна Урганч, Хазорасп, Кўнғирот, Хўжайли, Курлар (Хозирги Чимбой) шаҳарлари хонликнинг йирик шаҳарлари эди. Ўрта Осиёнинг энг бой савдо марказларидан бири бўлган Хива шаҳри хонликнинг пойтахти хисобланарди. Шаҳар икки қисмдан Ичан қалъа (шаҳарнинг ички қисми) ва Дишон қалъа (шаҳарнинг ташқи қисми)дан иборат эди. Ичан қалъада хон қароргоҳи ва ҳарами, 17 та масжид, 22 та мадраса, карвонсарой ва бозор

жойлашган бўлиб, улар асосан XIX асрда барпо этилган. 1842 йилда Дишон қалъа қурилиб, девор билан ўраб олинади. Дишон қалъада ҳунармандлар, савдогарлар, мардикорлар, қисман деҳқонлар ҳам истиқомат қилганлар.

Хива хонлигида тахминан 800 мингга яқин киши яшарди. Аҳолининг кўпчилик қисми ўзбеклар бўлиб, улардан энг кучли ва кўп сонлилари қўнғирот, найман, қиёт, уйғур, нукуз, қанғли, хитой, қипчоқ қабилалари эди. Ўзбек қабилалари асосан Амударё тармоқ ёйган қисмида, каналлар бўйларида жойлашган эди.

Аҳолининг анчагина қисмини (тахминан 1/4 қисми) туркманлар ташкил этарди. Туркманлар қадимги ўғизларнинг авлодлари бўлиб, форсча гаплашувчи маҳаллий халқлар, ўзбеклар билан қоришиб кетган эди.

Қорақалпоқлар яшайдиган Амударёнинг қуйи хавзаси ва Орол денгизининг жанубий қирғоқлари Хива хонлиги тасарруфида эди. Қорақалпоқлар бу ҳудуддаги шўрхок ерларни қанча машаққатлар билан ўзлаштириб тирикчилик қиларди. Деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик, овчилик қорақалпоқларнинг асосий машғулоти эди.

Хонликнинг шимолий қисмида қозоқлар яшарди. Шунингдек, хонликда қисман форслар, араблар ва бошқалар ҳам яшаган.

Муҳаммад Раҳим I (1806-1825 йиллар) даврида хонликдаги ўзаро урушлар бироз тинчиди, хонликни бирлаштириш ниҳоясига етди. Қорақалпоқлар ҳамда туркманларнинг чавдор қабилалари ҳам бўйсундирилди. Мамлакатда ўтказилган солиқ ислоҳоти, божхона жорий этилиши, олтин пул зарб этилиши хўжалик ишларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Ўз вақтида йиғиб олинган солиқлар хонлик даромадини оширди.

Ўрта Осиёдаги қўшни давлатлар сингари Хива хонлиги ҳам монархия типидаги давлат эди. Давлат тузуми Бухоро амирлигига ўхшарди. Олий хокимият хон қўлида бўлиб, унинг ҳуқуқи чегараланмаган - ҳокими мутлақ эди. Хива хонлигида қулчилик расмий жиҳатдан ҳамон мавжуд эди. Дишон қалъада қул бозори бўлиб, сотилгунча қулларни ушлаб турувчи махсус бино мавжуд эди. Қул савдоси айрим тоифадаги одамлар учун даромадли эди, қул сотиш билан кўпроқ туркманлар шуғулланарди. Улар Эрон, Афғонистон, Бадахшонга ҳужум қилиб, қишлоқ аҳолисини қул қилар, бозорда сотарди.

Қўнғиротлар сулосаси 1770-1920

- Муҳаммад Амин Инок - 1770-1790
- Авазхон - 1790-1804
- Элтузархон - 1804-1806
- Муҳаммад Раҳимхон I - 1806-1825
- Оллоқулихон - 1825-1842
- Раҳимқулихон - 1842-1845
- Муҳаммад Аминхон - 1846-1855
- Абдуллахон - 1855-1856
- Сайид Муҳаммадхон - 1856-1864
- Муҳаммад Раҳимхон II - 1864-1910
- Асфандиёрхон - 1910-1918
- Сайид Абдуллахон - 1918-1920

Хонликда энг нуфузли лавозим бош вазир ёки қушбеги бўлиб, у солиқларни тўплаш ва хоннинг топшириқларини бажариш билан шуғулланган.

Саройда Оталиқ, Раис, Қози калон, Шайхулислом, Мироббоши, Миршаббоши, Тўпчибоши, Ясовулбоши каби амалдорлар хон хизматида бўларди. Девонбеги хон девонини бошқарарди. Хазиначи хонликнинг кирим ва чиқим ҳамда сарф-харажатларини юритар, бу ҳақда хон ёки бош вазирга ҳисоб берар эди.

Хонликдаги энг катта мансаб ва унвонлар инок, оталиқ, бий ҳисобланарди. Бундай лавозимга кўтарилганлар хонга энг яқин одамлар бўлиб, солиқлардан ҳам озод қилинар эди. Бундай унвонлар хон фармони орқали эълон қилинган ва ёрлиқлар берилган.

Саройда мирзабоши, муншай, махрамбоши каби мансабдорлар ҳам фаолият кўрсатишган.

☑ Маъмурий-ҳудудий жиҳатдан Хива хонлиги Хазарасп, Гурлан, Хонқа, Кўна Урганч, Қўшкўпир, Питнак, Ғазовот, Қиёт, Шохаббоз, Шовот, Тошҳовуз, Амбор-манок, Урганч, Хўжайли, Тўманой, Қўнғирот каби беклик ёки вилоятларга бўлинган.

Бекликларни хон томонидан тайинланган беклар, нойбликларни нойблар идора қилган. Бек ва нойблар ҳузурида уларга хизмат қилувчи кўплаб-кўп амалдорлар бўлган.

Хива шаҳри шахсан хоннинг ва бош вазирнинг измида бўлган. Шаҳар ички тартиблари ва осойишталиги миршаббоши, жиноий ишларни кўриш ва жазо тайинлаш шаҳар қозиси, пойтахтни тасодифий хужумлардан ҳимоялаш Тўпчибоши ва Ичан-қалъа, Дишон-қалъа қўриқчи (коменданти) зиммасида бўлган.

Хива хонлигида тахминан 40 минг отликдан иборат қўшин бўлиб, қўшинга лашкарбоши қўмондонлик қилган. Аскарлик хизматида бўлганлар солиқлардан озод этилган. Юришда қатнашган ҳар бир суворий 5 олтин танга олган. Хоннинг кўрсатмасига биноан, ўзини кўрсатган ҳарбий лавозимдагиларга 10,20, 50,100 ва ундан ҳам кўпроқ миқдорда олтин танга берилган. Бийларга 50-100 танга, юзбошиларга 10-20 танга маош берилган. Тинчлик пайтларида аскарлар хўжалик ишлари билан шуғулланганлар.

Хон қўшинлари Бухоро қўшинлари каби қилич, ўқ-ёй, найза билан қуролланган. Отлиқлик аскарларда пилта милтиқлар ҳам бўларди, оз миқдорда тўплар ҳам бор эди.

Қўқон хонлиги. XIX аср бошларида Қўқон хонлиги ҳудудий жиҳатдан Ўрта Осиёдаги йирик давлат эди. Қўқон хонлиги шарқда Шарқий Туркистон, ғарбда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан чегарадош эди. Хонлик ҳудуди шимолда учала қозоқ жузларини батамом ўзига бўйсундириб олган Россия билан чегараланарди. Хонликнинг жанубий чегаралари Қоратегин, Кўлоб, Дарвоз, Шўғнон сингари тоғли ҳудудларни ўз ичига олар, бу ҳудудлар учун Бухоро амирлиги билан конли урушлар бўлар, улар қўлдан-қўлга ўтарди.

Қўқон хонлиги ҳудуди Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан фарқли ўлароқ сersув дарёлари, сўлим водийлари, серҳосил ерлари кўп эди. Хонликнинг маркази Қўқон, Марғилон, Ўзган, Андижон, Наманган каби йирик шаҳарлар жойлашган Фарғона водийси эди. Тошкент, Чимкент, Туркистон, Авлиёота, Пишпак, Сўзак, Оқ-мачит каби йирик шаҳарлар ҳам Қўқон хонлиги тасарруфида эди.

Қўқон хонлигида аҳоли нисбатан зич жойлашган бўлиб, тахминан 3 миллионча киши яшарди. Хонликнинг пойтахти Қўқонда 80 000, Тошкент шаҳрида 60000 аҳоли яшаган.

Қўқон хонлиги аҳолисининг кўпчилик қисми ўзбеклар эди. Шунингдек, хонлик аҳолиси тожиклар, қирғизлар, қозоқлар, уйғурлар, қорақалпоқлардан иборат эди. Булар билан ёнма-ён яҳудийлар, татарлар, ҳиндлар ва бошқа элатларнинг вакиллари ҳам яшарди.

Қўқон хонлигида давлат бошқаруви Бухоро ва Хиваникига ўхшарди. Хон ҳукуқи ҳеч нима билан чегараланмаган ҳокими мутлақ эди. Хондан кейинги иккинчи шахс вазир ҳисобланиб, у муҳим давлат масалаларини хон билан келишган ҳолда ҳал этарди. Марказий давлат бошқарувида Қушбеги, Оталик, Девонбеги, Мингбоши, Шайхулислом, Қози калон, Парвоначи, Шиғовул, Саркор, Иноқ, Дастурхончи, Амин, Яссовулбоши каби амалдорлар хизмат қиларди. Сарой қошида махсус кенгаш тузилган бўлиб, унинг таркибига энг олий мансабдор шахслар кирган. Хон кенгашнинг раиси ва масалани ҳал қилувчи шахс эди.

Қўқонда минглар сулоласи (1710-1875)

- Шоҳрухбий - 1710-1721
- Абдураҳимбий - 1721-1733
- Абдулкаримбий - 1733-1750
- Абдурахмон - 1750 (9 ой)
- Эрдона - 1751-1752
- Бобобек - 1752-1753
- Эрдона (иккинчи марта) - 1753-1762
- Сулаймон - 1762-1763
- Норбутабий - 1763-1798
- Олимхон - 1798-1810
- Умархон - 1810-1822
- Муҳаммад Алихон - 1822-1841
- Шералихон - 1842-1844
- Муродхон - 1844
- Худоёрхон - 1845-1858
- Малпахон - 1858-1862
- Худоёрхон (иккинчи марта) - 1862-1863
- Султон Сайидхон - 1863-1865
- Худоёрхон (учинчи марта) - 1865-1875

Қўқон хонлигида қўшинни, аслаҳахонани, ҳарбий ишларни Мингбоши бошқарарди. Қўшинда бешюзбоши, юзбоши ва ўнбоши ҳарбий лавозимлари бор эди. Қўшиннинг бир қисми мунтазам хизматда бўлиб, марказий ҳокимият ихтиёрида бўларди. Хон гвардияси деб аталган бу ҳарбий қисмда қипчоқлар, қирғизлар ва тожиклар катта ўрин тутарди. Уруш пайтларида хон тажрибали зобитни лашкарбоши қилиб тайинларди. Ҳарбий хизматдагиларга бир от ва эгар-жабдуқ берилар эди. Юзбошига бир йилга 147 сўм, элликбошига 98 сўм, ўнбошига 65 сўм, оддий сарбозга 48 сўм маош тўланарди. Марказий ҳокимият тасарруфида бўлган 10 минг кишига яқин суворийлар қисми ҳарбий хизматчиларига давлат хазинасидан маош тўланган. Ҳарбий қўшин қилич, найза, пилтали милтиқ билан қуроллантирилган. Шунингдек, қўшинда тўплар ҳам бор эди.

Қўқон хонлиги 15 беклик, ҳарбий округга бўлинган бўлиб, уларнинг ярмидан кўпига хоннинг ўғиллари ёки қариндошлари ҳокимлик қиларди. Ҳокимлар ўз худудидаги ҳарбий кучлар қўмондони ҳамда фуқаролик бошқарувининг бошлиғи эди. Ҳокимлар хоннинг биринчи даъватиданоқ ўз қўшинлари билан белгиланган жойга етиб келиши шарт эди. Шу тариқа, хон анча қўшин тўплаш имкониятига эга эди. Қўқон хони зарурият бўлганда, озиқ-овқат ортилган 12 минг аравага эга бўлган 60 минггача сипоҳни йиға оларди.

3. Хонликларда ўзаро ва ички курашларнинг авж олиши, унинг оқибатлари

Чор Россияси бутун Сибирни босиб олиб, қозоқ ва қирғизлар яшовчи ҳудудлар - кичик жуз, ўрта жуз ва катта жузни ўзига бўйсундириб, энди Ўрта Осиёга силжиб келмоқда эди. Россия билан Қўқон хонлиги бевосита чегарадош бўлиб қолган эди.

Рус ҳукуматининг Қўқон хонлигига тажовузкор хонликнинг қозоқ ва қирғизларга нисбатан таъсир доирасини кириш сиёсати ва амалиётида яққол кўринмоқда эди. Бу ёвуз ниятни барча ўзбек хонлари тушунарди, аммо ожизлиги туфайли тажовузни бартараф этиш бўйича тақозо этган даражада тадбир тополмадилар.

Вазият уччала хонликнинг бирлашиб душманни даф этиш йўлидан боришини талаб қиларди. Амалда эса бунинг акси бўлди, улар бирлашиш ўрнига ўзаро курашни авж олдирдилар. Хусусан, Қўқон хонлигида нотинчлик, ҳокимият учун ички кураш авж олиб кетди.

Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1822-1841) тахтга ўтиргандан бошлаб 1834 йилгача Қоратегин, Кулоб, Дарвоз вилоятига тўхтовсиз юришлар қилиб, уларни Қўқон хонлигига бўйсундирди. 1826-1831 йиллар давомида эса бир неча марта Қошғарга бостириб борди, хитойликлар билан уруш қилди, минг-минглаб кишиларнинг қирилиб кетишига сабабчи бўлди.

Муҳаммад Алихон ўз атрофидагиларнинг таъсирига тушиб, хатто ўз отасининг энг обрўли аъёнларини таъқиб қилди, хон ҳокимияти билан маҳаллий амалдор-зодагонлар ўртасида тарқиб топган иттифоқни бузди. Уларнинг айримлари қатл этилди, сургун қилинди, баъзилари Бухорога қочиб кетишди.

Омон қолганлар хондан норози бўлганларни ўз атрофига тўплаб, хонни тахтдан қулатишга тайёрлана бошладилар. Хоннинг енгилтакпиги, айш-ишратга берилиши аҳолини ўзига қарши қилиб қўйди. Руҳонийлар хонни ахлоқсизликда, шариатга қарши жиноятларда айблаб, унга қарши очиқ тарғибот олиб боришди.

Хондан норози бўлганлар 1839 йилда ўз элчиларини Бухоро амири Насруллo хузурига юбориб, ёрдам сўрайди. Бу вақтда Бухоро амири билан Қўқон хони ўртасида Жиззах, Ўратепа ва Хўжанд учун уруш бораётган эди. Амир Насрулло Қўқон қўшинини тор-мор этиб, Жиззах, Ўратепа ва Хўжандни ўз тасарруфига киритади. Энди Қўқон сари отланди. Айни пайтда, 1841 йилда Мухаммад Алихоннинг зулмига қарши Қўқон шаҳар аҳолиси қўзғолон кўтарди. Хон Ўрдадан қочиб кетди. Қўзғолончилар талабига биноан бир неча айбдор шахслар қатл этилди.

Халқ Бухоро амири Насруллонинг Қўқонга хужум қилмоқчи бўлганлигини эшитгач қўзғолонни тўхтатдилар. Бухоро амири ўз қўшинлари билан Қўқонга яқин жойлашган Бешариққа келганда Муҳаммад Алихон элчилар орқали амир Насруллога қимматбаҳо совғалар юбориб, Хўжандни амирга топширади ва ўзини Бухоро амирининг нойби деб тан олади. Амир Насрулло эса Бухорога қайтиб кетади. Ўз тахтини сақлаб қолган Мухаммад Алихон ўзига ёқмаган кишиларни яна таъқиб этиш, қатл қилишни давом эттирди. Пойтахтда яна норозилик кучайиб, қўзғолон бошланди. Ниҳоят, 1841 йил ноябр ойида Мухаммад Алихон тахтдан воз кечишга мажбур бўлади ва унинг укаси Султон Маҳмуд хон бўлади. 1842 йили Бухоро амири Насрулло Қўқонга қарши ўз қўшинларини сафарбар этди. Қўқон қўшинлари тор-мор этилди. Қўқон хонлиги Бухоро амирлигига бўйсундирилди. Қўқоннинг таслим бўлишига хонликдаги парокандалик ва халқнинг ўз ҳукмдоридан норозилиги сабаб бўлди. Мухаммад Алихон ўз аъёнлари билан тутиб олинди ва амир Насруллo буйруғига биноан қатл этилди. Ҳатто халқнинг севимли шоираси Нодирага ҳам шафқат қилинмади.

Амир Насруллонинг Қўқон хонлигидаги ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. Амирнинг Қўқондаги нойби Иброҳим додхоҳнинг Қўқон хонлиги аҳолисини илгаридан ундириб келинган солиқларга қўшимча равишда Бухоро амирлигида жорий этилган солиқларни ҳам мажбур қилиши натижасида бутун Қўқон хонлиги худудида 1842 йили катта қўзғолон кўтарилди. Унинг оқибатида амирнинг Қўқондаги нойби ва беклари ҳокимияти ағдарилди.

Бухоро амирлиги ҳокимиятига қарши курашда Қўқон аҳолисининг қўзғолонини ташкил этган маҳаллий кучлар Фарғона водийсида кўчиб юрган қипчоқлар мададига таянган эдилар. Қўқон хонлигининг мустақиллиги тикланди. Тахтга Норбўтабийнинг укаси Шерали ўтказилди. Қўқон хонлиги мустақиллигини тиклашда минг қабиласига катта мадад берган қипчоқлар хонлик сиёсий ҳаётида катта мавқега эга бўлиб олдилар. Қипчоқлар йўлбошчиси Мусулмонқул қўшин бошлиғи, бош вазир, бош маслаҳатчи этиб тайинланди. Амалда давлат бошқаруви ишлари унинг қўлида тўпланган эди. Энг масъулиятли давлат ишлари лавозимларига қипчоқ зодагонлари тайинланди.

Қўқондаги мағлубиятга чидай олмаган амир Насрулло яна Қўқонга юриш қилди. У Қўқон шаҳрини 40 кун қамалда тутди. Айни пайтда, Хива хони Оллоқулихон Бухоро амирлигига қарашли Чоржўйга ҳужум бошлади. Амир Насрулло Бухорога қайтишга мажбур бўлди. 1843 йилда Хазорасп яқинида Бухоро ва Хива қўшинлари ўртасида катта жанг бўлди. Амир Насрулло мағлубиятга учради. Бундан фойдаланган Қўқон хонлиги Хўжанд билан Тошкентни яна ўз тасарруфига киритди.

Шералихон ҳукмронлиги даври аҳолидан солиқ ундириш кучайиши билан ажралиб туради. Бу ҳол меҳнаткаш аҳолининг норозилигини келтириб чиқарди. Бундан ташқари давлат ишларида муҳим лавозимларни эгаллаб олган қипчоқлар давлат ҳаётининг ҳар бир соҳасида ўз ҳукмронликларини ўтказишга, бошқа ўзбек қавмлари, қирғиз ва тожикларнинг мамлакат ҳаётидаги таъсирини камайтиришга уриндилар. Қипчоқларнинг Қўқонга кўчиб келиши янада кучайди. Улар маҳаллий аҳолининг уй-жойини, мол-мулкини зўравонлик билан эгаллаб ола бошладилар. Буларнинг бари хонликда қипчоқларга нисбатан норозиликни кучайтира борди. Шералихон бу вазиятни тушуниб етди ва Мусулмонқулдан қутилиш пайига тушди. Мусулмонқул хоннинг ниятини сезиб қолади ва унга қарши фитна уюштиради. Бу фитнани амалга ошириш учун қулай фурсат ҳам етган эди. Фитна режасига кўра, Мусулмонқул солиқларнинг ҳаддан ташқари оғирлигидан норози бўлиб қўзғолон кўтарган Ўш аҳолисининг қўзғолонини бостириш учун қўшин билан жўнаб кетиши, айрим сиёсий кучларнинг вазиятдан фойдаланиб Самарқандда яшаётган марҳум Қўқон хони Олимхоннинг ўғли Муродхонни олиб келиб Қўқон тахтига ўтказилиши назарда тутилади. Қипчоқлардан норози бўлган маҳаллий аҳолининг Муродхонни қўллаб-қувватлашига Мусулмонқул ишонар эди. Мусулмонқул Ўшдан қайтгач, «давлат тўнтаришида» иштирок этганларнинг барчасини жазолаши, шу йўл билан ўзининг барча рақибларидан қутулмоқчи, қипчоқларнинг тўла ҳукмронлигини ўрнатмоқчи эди. Амалда ҳам шундай бўлиб чиқди.

Бу машъум ниятдан хабари йўқ Муродхон Исфара ҳокимининг таклифига кўра Қўқонга келади ва тахтга даъво қилади. Бу бўлаётган катта «сиёсий ўйин»нинг тагида нима ётганини тушуниб етган Шералихон Муродхон фойдасига тахтдан воз кечади. Тез орада Муродхон буйруғи билан Шералихон ўлдирилади. Мусулмонқулга эса ўз лавозимларида қолганлиги ҳақидаги фармон жўнатилади. Машъум нияти амалга ошиб бошлаган Мусулмонқул ўз қўшинлари билан Наманганга келади. Аввал ишни ўзининг 12 яшар қизини марҳум Шералихоннинг ўғли Худоёрхонга никоҳлаб беради. 13 ёшли Худоёрхон бу даврда Наманган ҳокими эди. Шундан сўнг Қўқонга келиб Муродхон ва уни қўллаб қувватлаганларни фитначи сифатида айблаб, уларни қатл эттиради. Куёви Худоёрхонни тахтга ўтказади. Худоёрхон ёш бўлганлиги туфайли амалда хонликни ғайнотаси Мусулмонқул бошқаради. Шундай қилиб, хонликда амалда қипчоқлар ҳукмронлиги даври бошланади.

Эндиликда қипчоқлар Қўқонга ёппасига кўчиб кела бошладилар. маҳаллий аҳолини шаҳардан ҳайдаб чиқардилар. Уларнинг уй-жойларига эгалик қилиб

оладилар. Суғориш иншоотларини қўлга киритдилар, аҳоли энди сув учун қипчоқларга солиқ тўлайдиган бўлди. Буларнинг бари ўз навбатида хонликда ҳукмронларга қарши кўзғолон кўтариш хавфини туғдирди. Бундай вазиятда Мусулмонқул ўз мавқеини йўқотмаслик йўлида руслар билан алоқа ўрнатишга интилади ва рус қўмондонлиги вакили В.В.Вельяминов - Зернов билан махфий равишда учрашади. Бу ҳол Худоёрхонни қаттиқ чўчитиб қўяди. Ана шундай шароитда хон бирдан-бир тўғри йўлни танлайди. Бу йўл - қайнотаси Мусулмонқул ва қипчоқлар ҳукмронлигига хотима бериш йўли эди. У шундай қилди ҳам. Бироқ, бу ният жуда шафқатсизлик билан амалга оширилди. 1852 йил 9 октябрь - Қурбон ҳайити куни у Тошкентдан чақирилган қўшин билан қипчоқлар қирғинини уюштирди. Унинг бу йўлини маҳаллий аҳоли қўллаб қувватлади. Қайнотаси Мусулмонқул асир олиниб, Қўқонга келтирилди ва қатл этилди. Қипчоқларнинг мол - мулклари мусодара қилинди, улар маҳаллий аҳолига сотилди. 1854 йилда қипчоқлар Андижон ва Марғилонда қўзғолон кўтарди. Бухоро амири қўзғолончиларга мадад берди. 1855 йилда яна қўзғолон кўтарилди. Тошкент, Чимкент, Туркистон шаҳарларида ҳам қўзғолонлар бўлди.

Мусулмонқул ҳукмронлигига хотима берилган, қўзғолонлар бостирилган бўлсада, ички низолар бу билан барҳам топмади.

Худоёрхон аҳолидан солиқ йиғишни кучайтиради, аҳолига жабр- ситам ошиб борди. Халқнинг норозилигидан фойдаланиб, хоннинг укаси Маллахон қўшин тўплаб, 1858 йилда хон тарафдорларини тор-мор келтирди ва Қўқонни эгаллади. Худоёрхон Бухорога қочиб кетди. Маллахонга ҳам фитна тайёрланди ва 1862 йилда Маллахон ўлдирилди. Шохмурод хон деб эълон қилинди. Маллахоннинг тарафдорлари қатл этилди.

Алғов-далғов авж олган бир пайтда Тошкент ҳокими Каноат ўз жонини сақлаб қолиш мақсадида Худоёрхонни Тошкентга таклиф этди. Худоёрхон Тошкентга келди ва Бухоро амири ёрдамида 1862 йилда Қўқон тахтини эгаллади. Бироқ лашкарбоши Алимқул Худоёрхонга қарши уруш бошлади. Худоёрхон яна Бухорога қочишга мажбур бўлди. Алимқул Маллахоннинг ўғли Султон Сайидхонни Қўқон хони деб эълон қилди. Аммо бу билан Қўқон хонлигида сиёсий барқарорлик таркиб топмади. Худоёрхон 1865 йилда учинчи марта тахтни эгаллайди. Тахт учун ўзаро ички курашлар авж олиб борарди. Бу Россия босқини арафаси ва босқин бошланган даврда юз бераётган эди.

Чор Россияси босқини арафасида Бухоро амирлигида ҳам зодагонлар ва бекларнинг мол-мулк, тахт, амал талашиб ўзаро зиддиятлари кучайди, қирғинбарот урушлар бўлди. 1826-1860 йилларда амирлик қилган Насрулло шафқатсиз ҳукмдор эди. У тахтга чиққач, ўз йўлида тўсиқ бўлмасин, деб акалари Хусайнни заҳарлаб ўлдирди, Умарни қатл эттирди. Насрулло тахтни эгаллашда, унга ёрдамлашганларни ҳам тирик қолдирмади. Тахтга ўтирган кунидан бошлаб, бир ой давомида ҳар куни 50-100 кишини қатл қилиб турди. Шу боис амир Насруллога «қассоб амир» деб лақаб қўйилган эди.

Амир Насрулло амирликдаги парокандаликни тўхтатиш учун шафқатсиз урушлар қилди, бўйсунмаган шаҳар ва қишлоқ аҳолисини қиличдан ўтказарди.

Бунга ўзларини мустақил деб ҳисобловчи Шаҳрисабз беклигига қарши олиб борилган қонли урушлар мисол бўла олади. Амир Насрулло Шаҳрисабзга қарши 32 марта ҳужум қилиб, охири 1856 йилда уни забт этди.

Ўзбек хонликларининг ҳукмдорлари Рус давлати тажовузларига эътиборсизлик, масъулиятсизлик қилди. Ўзаро урушлар гирдобига ботиб, катта кучларни беҳуда қурбон қилди, мамлакат бойлигини бесамар ишларга совурди. Вақтини айш-ишрат, кайфу сафода ўтказди.

☑ Таниқли ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий ўзининг «Ўтган кунлар» романида Юсуфбек хожи тилидан қуйидаги аламли сўзларини баён этади. «Мақсадлари жуда очиқ... Биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормуҳаммаднинг ўрнига ўтирмоқчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Иттифоқнинг нима эканлигини билмаган, ёлғиз ўз манфаати, шахсияти йўлида, бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолатда кетадиган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибдоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгусимизни ўрис қўлига қолдирган бўлармиз».

Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлди. Туркистон жаҳон тараққиёти жараёнидан тобора четда қолаборди, илғор давлатлардан орқада қолди.

☑ Юртбошимиз Ислом Каримов хонликлар даври тарихига янгича назар ташлар экан, тарихчи мутахассисларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилади: «Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллат XVII-XIX асрларга келиб, то шу чоққача эришган юксалиш даражаларидан тушиб кетди? Нега сўнгги уч аср мобайнида бошимиз қолоқликдан чиқмай қолди? Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қолоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикан?»[1]

Дарҳақиқат, XVII-XIX аср жаҳон тарихига модний ва маданий юксалиш даври бўлиб кирганлиги маълум. Хусусан, Европадаги бир қатор мамлакатларда ишлаб чиқариш сезиларли даражада ўсди, завод-фабрикалар қурилиб янги техник ускуналар билан жиҳозланди, темир йўллар қурилди, қитъалараро денгиз йўллари очилди, меҳнат унумдорлиги ошди, одамларнинг модний ва маданий турмуш даражаси кўтарилди. Ўрта Осиё хонликлари ана шундай ижобий жараёндан четда қолди, қолоқликка юз тутди.

Ўзбек хонликлари ҳаётидаги қолоқликнинг илдизи, сабаблари нималардан иборат?

Қолоқликка бир қатор омиллар сабаб бўлди.

---

[1] Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т: «Шарқ», 1998, 9-бет.

Хонликларнинг асрлар давомида ўзгармай келаётган давлат идора усули, тор доирадаги ҳукмдорлар зулми тараққиётга ғов бўлиб қолган эди.

Асрлар давомида бир бутун бўлиб келган мамлакатнинг, бир иқтисодий ва маданий маконда яшаб келган аҳолининг учга бўлиниб кетиши, хонликлар ўртасидаги урушлар, ҳар бир хонлик ичидаги парокандалик, бошбошдоқлик ва ўзаро ҳокимият учун тинимсиз давом этган ички кураш, ягво-фасоднинг авж олиши, ўзаро низо- жанжаллар, урушлар вилоят ва туманларни, қолаверса бутун мамлакатни хонавайрон қиларди.

Хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар, этник низолар қабилалар кўчишини келтириб чиқарарди ёки улар зўрлик билан яшаб турган жойларидан кўчиришлар эди. Бу жараён этник гурухбозликни келтириб чиқарарди, қабилаларнинг этник аралашувига, бир бутун халқ бўлиб қовушишига, жипслашишига халақит берарди. Давлат даражасида ҳам, вилоятлар даражасида ҳам ягона халқ, ягона Ватан тушунчасининг қадри англаб олинмади. Одамларни Туркистонни, халқни бирлаштириш ғояси остида уюштира оладиган йўлбошчи топилмади.

Аҳоли хон ва бекларнинг, лавозимдаги амалдорларнинг зўравонлигидан, ўзбошимчалигидан, суиистеъмолларидан, гайриқонуний солиқ ва тўловлардан азоб чекарди. Турмуш даражаси паст бўлиб, аҳоли истеъмол учун энг зарур бўлган тор доирадаги оддий буюмлар ва маҳсулотлар билан қаноатланарди. Ишлаб чиқаришнинг фақат истеъмолга йўналтирилганлиги иқтисодиётнинг ўсиши учун туртки беролмасди.

Хонлар ва сарой амалдорлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожига халақит берастган ишлаб чиқариш усулини ҳимоя қиларди. Асосий бойлик бўлган ерга мулкчиликнинг эски усули бир неча асрлардан бери ўзгармасдан келарди. Хонликларда ҳукмдор ернинг бирдан-бир эгаси бўлиб, ер ишловчиларга - деҳқонларга хатлаб, ижара тарзида бириктирилган эди. Деҳқон ер эгаси эмас, ердан олинган хосилнинг эгаси эди. Шу боисдан деҳқон ерни асраб авайлашга, унинг унумдорлигини оширишга интилмасди, манфаатдор эмасди. Деҳқон ер эгаси бўлмагани учун бошқа жойларга кетаверарди.

Деҳқончилик ночор аҳволда эди. Ерга ишлов бериш ўша-ўша бир жуфт ҳўкиз, сўка-омоч даражасида қолиб кетган эди. Ирригация иншоотларига аҳамият пасайиб, суғориладиган ер майдонлари қисқариб борарди.

Хонликларда саноат ишлари ривожланмади. Олтингугурт, рангли металлар, мармар, тошкўмир, нефть каби табиий бойликлар тўла бўлган конлар бўлса-да, уларни излаб топиш, қазиб олиш, кон-тоғ ишларини йўлга қўйишга бефарқлик қилинди. Ўлкада етарли даражада йирик дарёлар бўлса-да, уларда балиқчиликни ривожлантириш, кемасозликни йўлга қўйиш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди.

Товар-пул муносабатлари ривожлантирилмади. Даромад истеъмол ва қўшин харажатларини зўрға қопларди, пул, олтин-кумуш хон ва амалдорларнинг хазина тўплаш манбаи бўлиб қолган эди, иқтисодиёт ривожи учун сарфланмасди, ўлик мол сифатида сақланарди, капиталга айланмасди.

Хонликларнинг савдо муносабатларида ҳамон айирбошлаш тарзи давом этарди. Ўрта Осиё жаҳон бозоридан ажралиб қолгани устига, ягона ички бозор ҳам ташкил топмаган эди.

Ўзбек хонликларидаги ижтимоий-сиёсий беқарорлик, иқтисодий ва ҳарбий ночорлик қўшни мамлакатларни ўз тасарруфига киритиб олиш сиёсатини жадаллаштираётган чор Россиясига қўл келди. Хонликлардаги парокандалик, ўзаро низо ва урушлар, охир-оқибат, уларнинг Россия империяси томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айланишига олиб келди.

Синов саволлари

1. Муҳаммад Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни нисбатан осон эгаллашига нималар сабаб бўлди?
2. Шайбонийлар қачон ва қандай шаҳарларни забт этди?
3. Нима сабабдан Шайбонийлар Хуросонни қўлда уплаб туролмадилар?
4. Нима учун Туркистон уч хонликка бўлиниб кетди?
5. Бухоро хонлигининг ташкил топиши ҳақида сўзлаб беринг, бу ҳақда реферат ёзинг.
6. Хива хонлиги қандай муҳитда, қачон ташкил топди?
7. Абдуллахон II даврида Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида қандай ўзгаришлар юз берди?
8. Аштархонийлар ким, улар Бухоро хонлигида ҳокимиятни қачон қўлга киритдилар?
9. Қачон ва нима учун Бухоро хонлиги амирлик деб аталадиган бўлди?
10. Қўқон хонлигининг ташкил топишини, ҳокимиятни қандай сулола бошқарганини биласизми?
11. Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари тарихига доир қандай асарлар ёзилган?
12. XV-XIX асрларда барпо этилган тарихий меъморий ёдгорликларни биласизми?
13. Нима сабабдан хонликларда ўзаро ва ички курашлар узоқ йиллар давом этди?
14. Хонликларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги қолоқликнинг сабабларини биласизми?
15. Хонликлар ўртасидаги ўзаро кураш қандай оқибатларга олиб келди?

ЧОР РОССИЯСИ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИ

IX БОБ. ЧОР РОССИЯСИНИНГ ТУРКИСТОННИ БОСИБ ОЛИШИ. ЧОРИЗМ ИСТИБДОДИГА ҚАРШИ ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ. ЖАДИДЧИЛИК

Таянч сўз ва иборалар: «Шарқни эгалла» сиёсати. Россия харбий экспедициялари. Англия-Россия рақобати. Харбий истеҳкомлар. Оқмасжид қалъаси. Тошкентга ҳужум. Мулла Алимқул. Туркистон генерал губернаторлиги. Фон Кауфман. Зирабулоқ жанги. Самарқанд қўзғолони. Вассал. Хивага юриш. Гандимиён шартномаси. Қўқон хонлигининг тугатилиши. Бошқарув тизими. Мустамлакачилик сиёсати. Тошкент қўзғолони. Дукчи эшон. 1916 йилги қўзғолон. Жадидчилик. Махмудхўжа Беҳбудий.

1. Туркистонни Чор Россияси томонидан босиб олиниши. Мустамлакачилик идора усулининг жорий этилиши

Туркий халқлар яшовчи бепоён ҳудудларни босиб олиш Россия подшоҳларининг азалий орзуси эди. Бу борадаги амалий ҳаракат Иван Грозный замонидан бошланган эди. У Козон (1552), Астрахон (1556), Сибир (1581-1590) хонликларини босиб олади ва энди Туркистон тўғрисида маълумотлар тўплашга киришади. Шу мақсадда 1558-1559 йилларда Антони Женкинсон бошлиқ элчиларни Бухорога юбориб жосуслик маълумотлари тўплагани маълум. Рус ҳукумати XVII аср давомида 9 марта элчи юбориб, Бухоро ва Хива хонликларининг иқтисодий ва ҳарбий аҳволини ўрганади.

«Шарқни эгалла» сиёсати. Россия подшоҳи Пётр I замонида «Шарқни эгалла» сиёсати юритилди. Бу сиёсатнинг таркибий қисмларидан бири Туркистонни эгаллаш эди. Туркистонни босиб олиш режаси тузилди. Хива, Бухоро, Қўқон хонликларининг ғарбий, шимолий, шарқий чегараларида харбий истеҳкомлар қуриш, хонликларни Россия тобелигига олиш мақсадида катта ҳарбий экспедициялар уюштирилди. 1715 йилда шарқий чегараларда Бухгольц раҳбарлигида, 1716-1717 йилларда Хива хонлигида Бекович-Черкасский раҳбарлигида ҳарбий экспедициялар тажовузкорона ҳаракат қилдилар. 1721-1724 йилларда Флорио Беневени бошлиқ элчилар Бухородa жосуслик фаолиятини юритди. XVIII аср давомида Рус давлати қозоқ ва қирғизларнинг Кичик Жуз, Ўрта Жуз, Катта Жуз ҳудудларини ўзига бўйсундириб, уларнинг ҳудудида ўзбек хонликларига бостириб боришда фойдаланиш мақсадида 46 та катта ва 96 та кичикроқ ҳарбий қалъа ва истеҳкомлар қурдирали, уларга қўшинларини жойлаштиради.

Англия-Россия рақобати. XIX асрда йирик мустамлакачи давлатлар томонидан Африка, Осиё, Америка ва Океания мамлакатларини бўлиб олиш учун кураш янада кучаяди.

XIX аср ўрталарида икки йирик мустамлакачи империя - Буюк Британия ва Россия давлатлари манфаатлари Туркистонда тўқнашди. Иккала давлат бир-биридан яширин равишда Ўрта Осиёга кириш, хонликлардаги ҳукмрон сулолалар билан тил топиш йўлларини қидирарди, шу мақсадда харбий миссиялар юборар эди. Англия Ҳиндистон томондан, Россия қозоқ чўллари ва Сибир томондан ҳаракат қиларди, ўзбек хонликларини ўз таъсир доирасига олиш, ўз манфаатлари йўлида хонликларнинг бойликлари, табиий ресурсларидан фойдаланиш, ўз мустамлакасига айлантиришга интиларди. Шу боисдан инглиз-рус рақобати кундан-кунга кучайиб борди.

Ҳиндистон ва Афғонистон орқали ўзбек хонликлари билан савдо-сотиқ, дипломатик алоқалар олиб бораётган Буюк Британия Россиянинг Туркистонга кириб келаётганидан хавфсирамоқда эди. Россиянинг Туркистонни босиб олиш режаларидан хабардор бўлган Англия ҳукумати Россия режаларини барбод қилиш чораларини кўрди. Ост-Индия компанияси томонидан жосуслик маълумотлари тўплаш мақсадида юборилган Е.К.Мейендорф 1824 йилдаёқ Бухорода бўлган, аммо мақсадига эришолмай шу ерда халок бўлган эди. 1831 -1833 йилларда мазкур компания лейтенанти Александр Бернс Ҳиндистондан Афғонистонга, ундан Бухорога гўё сайёҳ сифатида келади. У йиғилган далиллар ва шахсий кузатувлар асосида уч жилдлик «Бухорога саёҳат» номли китоб ёзиб, унда, жумладан: «Ўзбеклар... менинг ким эканимни билмаганларидан барча нарсалар хусусида, ҳукмдорлари сиёсатидан тортиб бозордаги аҳвол ҳақида ҳам тортинмай сўзлашдилар», -деб ёзади.

Англия ҳукумати Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини Россияга қарши иттифоққа уюштиришга ҳаракат қилди. 1841-1842 йилларда Англия ҳукумати майор Коноллини Хивага, полковник Стоддартни Бухорога махсус миссия билан юборди. Улар Хива хони ва Бухоро амири ҳузурида бўлиб, Россия тажовузидан сақланиш учун учала Хонлик бир-бирларига ёрдамлашишини, кучларни бирлаштиришни, иттифоқ тузишни таклиф қилиб, рус қўшинларига қарши курашиш учун қўшин билан ёрдам беришга ваъда қиладилар. Бироқ уларнинг расмий ҳужжатлари бўлмагани сабабли амир Насрулло уларни зиндонга ташлатади. Буларни қутқариш учун Англия томонидан Туркия хомийлигида майор Вольф Бухорога юборилади, аммо унинг 1843-1845 йилларда Бухородаги уринишидан ҳам натижа чиқмади, зиндондагилар қатл этилади, Вольфнинг ўзи зўрга қочиб қутилади. Шунингдек, 1843 йилда Хивага келган капитан Эббот ҳам Англия манфаатлари йўлида ишлагани маълум.

Инглизларнинг Ўрта Осиёда жосуслик сиёсат юритишига Афғонистон халақит берарди. Шу боисдан инглизлар махсус «афғон сиёсати»ни ишлаб чиқиб, Афғонистон амирини бўйсундириш, Ҳирот ва Қандаҳорни инглизлар мулкига айлантириш, уларда харбий кучларни жойлаштиришни режалаштиради. Шу мақсадда Англия 1838-1842 ва 1878-1880 йилларда Афғонистонга икки марта босқинчилик урушлари уюштирди. Бироқ Афғонистонни бўйсундира олмади.

Ост-Ҳиндистон компанияси Ўрта Осиё бозорларига кириш ва эгаллаб олиш, бозорларда инглиз товарларининг Россия товарларини сиқиб чиқаришини

таъминлашга зўр берди. Бу борада улар хинд ва форс савдогарларидан кенг фойдаланди.

Буюк Британиянинг Ўрта Осиёга кириш ва уни эгаллашга интилиши чор Россиясини ташвишга солди. У хонликларга бевосита чегарадош бўлганидан фойдаланиб, харбий харакатларни бошлаб юборди.

Хонликларнинг шимолий-ғарбий худудида Оренбург генерал-губернатори В.А.Перовский катта қўшин билан ҳужумга шайланиб турарди. У 1834 йилда Каспий денгизи қирғоғидаги Манғишлоқда харбий истеҳком қуриб, унга Ново-Александровская деб ном берди. 1845 йилда Оренбург ва Ёйиқ, 1847 йилда Сирдарёнинг Орол денгизига қўйилиш жойида Раим (Орал) харбий истеҳкомлари қурилди. Перовский қўшинлари 1853 йилда Қўқон хонлигининг стратегик аҳамиятга молик бўлган Оқмасжид қалъасини босиб олади ва у ерда мустаҳкам ўрнашади.

Хонликларнинг шимолий-шарқий томонида эса Ғарбий Сибир генерал-губернатори Г.Гасфорд ҳужумга тайёрланиш учун 1847 йилда Еттисувдаги Улутов яқинида ихота харбий истеҳком, 1848 йилда Қорабулоқ қалъасини, 1854 йилда Олмати овули ёнида Верный истеҳкомини қуриб, харбий кучларни жойлаштиради. 1860 йилда Қўқон хонлиги ҳудудига қарашли харбий истеҳкомларга ҳужум қилиб, Тўқмоқ, Пишпак ва бошқа қалъаларни бирин-кетин босиб ола бошлади.

Перовский ва Гасфордларнинг харбий харакатлари амалда Россиянинг Ўрта Осиёга эълон қилинмаган босқинчилик юришининг бошланиши эди.

Туркистонни босиб олиш масаласи подшоҳ Александр II томонидан 1859 ва 1861 йилларда ўтказилган сарой кенгашида муҳокама қилинади ва биринчи навбатда Қўқон хонлигини бир ёқлик қилиш, унга қарши харбий харакатларни бошлашга қарор қилинади. Ўрта Осиё хусусидаги рақобатда Россия устунлик қилди. Англия Россиянинг харбий куч билан Ўрта Осиёни эгаллашга қаратилган харакатларини тўхтатиб қололмади.

Россия босқини. 1864 йил май ойида Қўқон хонлиги ҳудудига Шарқ томондан полковник Черняев қўмондонлигидаги Россия қўшинлари, Ғарбдан полковник Веревкин қўшинлари бостириб кирди. Улар томонидан Қўқон хонлигининг муҳим ва таянч шаҳарлари- Авлиёота, Сўзак, Туркистон шаҳарлари эгалланди. Босқинчилар 1864 йил 14 июлда Чимкентга юриш бошладилар. Бу орада Қўқон хони Саййидхон ва лашкарбоши Мулла Алимқул бор кучларини тўплаб, Чимкент атрофида жангга тайёрландилар. Туркистон шаҳри яқинидаги Иқон қишлоғида уч кун давомида қаттиқ жанг бўлди. Манбаларда ёзилишича, жангда шундай қирғин бўлдики, уликлардан тепалар хосил бўлди. Жангда Мулла Алимқул қўшинлари енгилиб чиқди, Черняев қўшинлари жангда енгилиб орқага чекинишга мажбур бўлди.

Мулла Алимқул ўз қўшинларини босқинчилар эгаллаган шаҳарларни озод қилиш учун жангга тайёрлаётган бир пайтда Бухоро амири Музаффарнинг Қўқон хонлиги ҳудудларига бостириб кирганлиги тўғрисида хабар олинди. Мулла Алимқул ўз қўшинлари билан Қўқон ҳимоясига отланишга мажбур бўлди.

Вазият Черняевга қўл келди, унинг қўшинлари Оренбург отрядлари билан Сайрамда қўшилиб, 1864 йил 14 сентябрда Чимкентга янгидан юриш уюштирди ва шаҳарни босиб олди.

Черняев 1864 йил 2 октябр куни Тошкентга ҳужум бошлади. Тошкент Қўқон хонлигининг энг йирик, муҳим стратегик аҳамиятга молик шаҳари бўлиб, узунлиги 25 чақирим, эни 2-3 метр, баландлиги 5-7- метр бўлган девор билан ўраб олинган эди. Девор тепасининг кенглиги 2 м. бўлиб, мудофаа минорапари, ўқ отадиган шинаклари бўлган, девор атрофи сув тўлдирилган зовур билан ўраб олинган эди.

Тошкент мудофаачиларининг мардона ҳаракати туфайли Черняев қаттиқ мағлубиятга учради, 72 зобит ва аскарни йўқотди. Чимкентга қайтишга мажбур бўлди.

Черняев 1864-1865 йил қишини тайёргарлик билан ўтказди. унинг қўшинлари Сибир ва Оренбургдан етиб келган қурол-яроғ, янги батальонлар, сапёрлар роталари билан тўлдирилди. Маҳаллий аҳоли орасида ўз Ватанига хиёнат қилувчи, душмандан паноҳ изловчилар ҳам топилди. Абдурахмонбек, Саидазимбой, Соатбой каби сотқинлар Тошкентни эгаллашда Черняевга кўмаклашдилар. 1865 йил баҳоридан Черняевнинг янги ҳужуми бошланди. 28 апрель куни Чирчиқ дарёси қирғоғидаги Ниёзбек қалъасини эгаллаб, Тошкентни сув билан таъминлаб турувчи Кайковуз анҳорига Чирчиқ дарёсидан сув чиқариб берувчи тўғонни бузиб ташлаб, шаҳар аҳолисини сувсиз қолдиради. Амирлашкар Алимқул катта қўшин билан Қўқондан Тошкентга етиб келади. Тошкент учун шиддатли жанглар бўлди. 9 май куни Салар ариғи бўйида катта жанг бўлди. Алимқул оғир яралар бўлади ва халок бўлади. Ниҳоят шаҳар ҳимоячиларининг қаршилиги синдирилди, 15 июн куни Черняев Тошкентни забт этди. Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Туркистон вилояти тузилди, унинг ҳарбий губернатори этиб М.Черняев тайинланади.

Черняев 1866 йил январида Жиззахга ҳужум қилади ва мағлубиятга учрайди. Ўзбошимчалиги учун Черняев Санкт-Петербургга чақириб олинади, ўрнига генерал Д.Романовский тайинланади.

Романовский Сибир ва Оренбургдан ёрдам олиб Бухоро амирлигига қарши юриш бошлади. Чор Россияси қўшинлари томонидан Қўқон хонлиги ҳудудлари босиб олинаётган пайтда Бухоро амири томошабин бўлиб турган бўлса, энди Бухоро амирлиги ҳудудларига ҳужум бошланган пайтда Қўқон хони Худоёрхон сукут сақлаб турди. Модомики у амир Музаффар хомийлигида Қўқон тахтини учинчи марта эгаллаган эди. 1866 йил май ойида Ерждда бўлган жангда амир Музаффар қўшинлари енгилди, амир Жиззахга қочди. Романовский юришни Хўжанд томонга йўналтирди, 1866 йил 19-22 май кунлари бўлган қаттиқ жанглар натижасида Хўжандни эгаллади. 1866 йил августда Оренбургдан генерал-губернатор Крижановский Тошкентга келди ва Романовский билан биргаликда Бухоро амирини тобе қилиш ҳаракатини бошлашди. Катта қўшин тортиб 1866 йил октябрда Ўратепа вилояти, Зомин қалъасини босиб олди. Жиззах учун қаттиқ жанг бўлди. Жиззах шаҳри баландлиги 4 метр ва эни 3 метрлик икки қават девор билан

ўраб олинган бўлиб, қалъага ўхшарди. Шаҳарда 10 минг ҳимоячи аскар, 53 тўп бор эди. Ҳимоячилар шаҳарга кириб-чиқадиган дарвозаларни тупроқ билан кўмиб ташлаб, ё ҳаёт, ё ўлим деб жанг қилдилар. 11-18 октябр кунлари бўлган жанг натижасида босқинчилар Жиззахни эгаллади. Ҳимоячилардан 6000 киши ҳалок бўлди, 2000 киши асирга олинди. Истилочилар атиги 100 га яқин киши йўқотди. Босқинчилар ҳувуллаб қолган шаҳарни талон-тарож қилдилар. Хўжанд, Ўратепа, Жиззахда қонли жанглар бўлаётган бир пайтда Қўқон хони, Бухоро амири қаерда эди, улар нима каромат кўрсатди? деган табиий савол туғилади. Улар ўз жойида, ҳали ҳам ўзларини давлат бошлиғи, ҳукмдор деб ҳисоблар эдилар, аммо бирон-бир тадбир кўришга ожиз, вазиятни тўғри таҳлил этишга ақл-фаросатлари ҳам етмас эди, шекилли. Улар босқинчиларни эмас, бири-иккинчисини мағлуб қилиш, кўзини ўйишга ҳаракат қиларди. Бўлинганни бўри ер, деб шуни айтсалар керак-да.

Россия императори Александр II нинг 1867 йил 11 июлдаги фармонига биноан Туркистон генерал-губернаторлиги ва унинг таркибида Туркистон ҳарбий округи тузилди. Генерал-губернатор ва округ қўмондони этиб генерал-адъютант К.П. фон Кауфман тайинланди. Унга бирор давлатга уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш, ҳарбий-маъмурий, молиявий-иқтисодий, фуқаролик ишларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқлари берилган, шу боисдан у «ярим подшо» деб аталарди. Бу тадбир чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиш йўлидаги ҳаракатида янги босқич бўлди.

Фон Кауфман Самарқандга томон юриш бошлади. 1868 йил 1 май куни шаҳар яқинидаги Чўпонота тепалигида Бухоро амири қўшинлари билан жанг қилиб, уларни осонгина мағлубиятга учратди, бир пайтлар довруғи оламни тутган Самарқанд 2 май куниёқ деярлик жангсиз душманга таслим бўлди. Бу воқеадан дунё ҳукмдорлари, жумладан, Россия подшоҳи ҳам ҳайратланган. Бухоро амири Музаффар Самарқаднинг босиб олингани тўғрисидаги хабарни етказган одамни осиб ўлдиришга фармон бериб, ўзи аламидан йиғлаган.

Бухоро амири ўз қўшинларини тўплаб душманни даф этиш учун Самарқанд томон юрди. Фон Кауфман бу хабарни эшитиб Бухоро томон юрди. Икки томон қўшинлари Зирабулоқда 1868 йил 2 июнда тўқнашди, каттиқ жанг бўлди, амир қўшинлари тор-мор этилди. Бу орада истилочиларга қарши Самаркандда қўзғолон кўтарилди. Шахрисабз, Китоб беклари Жўрабек ва Бобобек ҳамда амирнинг ўғли Абдумалик Тура 27 май куни Самарқандга қўшин билан етиб келиб, қўзғолончилар билан биргаликда фон Кауфман томонидан Самарқандда қолдирилган полковник Назаров ва майор Штемпел бошлиқ ҳарбий қисмлар билан каттиқ жанг қилдилар. Жанг 8 кун давом этди. 500 кишидан иборат душман кучларидан 275 таси ўлдирилди ва ярадор қилинди. Самарқанддаги воқеалардан хабар топган фон Кауфман зудлик билан Самарқандга қайтиб келади ва 8 июн куни шаҳарни тўплардан ёпасига ўққа тутишга, аҳолини беомон отиш, шаҳарни ёндиришга буйруқ беради. Аҳоли қирғин қилинди, масжидлар ва тарихий ёдгорликлар ёндирилди, қадимий ноёб моддий ва маънавий обидалар Петербургга олиб кетилди.

1868 йил 23 июнда Кауфман билан амир Музаффар ўртасида сулх битими имзоланди. Бухоро амирлиги Россиянинг вассалига, яъни хорижий мамлакатлар билан мустақил алоқалар қилолмайдиган давлатга айлантирилди. Сулхга биноан Хўжанд, Ўратепа, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон Россия империяси таркибига киритилди, амир олтин ҳисобида 125 минг тилла (500 минг рубль) товон тўлаш, рус савдогарлари учун амирликда қулай шароит яратиш мажбуриятини олди. Бундай босқинчилик, талончилик сулхи аҳоли юқори табақа вакилларининг нафратини кучайтирди. Абдумалик, Жўрабек ва Бобобек кучлари нафақат босқинчиларга, шунингдек, амир Музаффарга қарши ҳам қаратилади. Улар Абдумаликни амир деб эълон қиладилар. Амир Музаффар энди босқинчиларга эмас, фон Кауфман ёрдамида ўз ватандошларига қарши урушга киради ва 1870 йил августда уларни куч билан бостириб, ўз тахтини сақлаб қолади. Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари амирлик таркибида қолади.

Россия ҳукумати ўзининг Ўрта Осиёдаги босқинчилик ҳаракати билан Ғарб мамлакатлари, жумладан, Англия билан муносабатларни кескинлаштирмаслик тадбирларини ҳам кўрди. Россиянинг Лондондаги элчиси Ф.И.Брунов ва Англия ташқи ишлар вазири лорд Кларендон ўртасида бўлган музокаралар бунга мисол бўла олади. Улар Туркистон «буфер» пояси, яъни Ўрта Шарқда Россия билан Англия ерлари ўртасида бирини-бирига туташтирмайдиган бетараф ҳудуд масаласини муҳокама қилдилар. 1873 йилда Англия ва Россия ўртасида Афғонистоннинг Англия таъсирида бўлиши, унинг шимолий қисми ва Амударё бўйлари «бетараф ҳудуд» бўлиб қолиши тўғрисида битим имзоланади. Бу битим Россия империясига энди Хива хонлиги тақдирини ҳал қилишга киришишга қулай имконият яратди.

Хива хонлигига юриш. Фон Кауфман 1873 йил баҳорида 12 мингдан ортиқ зобит ва аскар, 56 та тўп-замбараклар билан Хива хонлигига юриш бошлади. Айни пайтда Хивага қарши Оренбург, Мангишлоқ, Красноводск, шунингдек Кавказ округи қўшинлари ҳам юришга киришган эди. Умумий қўмондонлик Кауфман зиммасига юклатилган эди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон босқинчиларга қарши ўз қўшинларининг бир қисмини Муҳаммадмурод девонбеги бошчилигида Чоржўй томонга, яна бир қисмини Элтузар иноқ бошчилигида Қунғирот томонга, яна бир қисмини амир Тўра бошчилигида Хазараспга, Иноқбек бошчилигидаги қисмни Хўжайлига сафарбар этди. Хон чор Россияси қўшинларига бас келолмаслигини англаб етган эди. Амударё бўйларида қирғинбарот жанглар бўлди. 1873 йил 18 май куни Кауфман отрядлари Амударёдан ўтиб Хазараспни эгаллади, Қунғирот ва Хўжайли шаҳарлари, Манғит қалъаси забт этилди, талади. Истилочи қўшинлар Хивага яқинлашиб қолганда Муҳаммад Раҳимхон пойтахтни ташлаб чиқади ва Измиқшўр тарафдаги туркман овулига яширинади. Хивалик Отажон тўра Кауфман ҳузурига бориб шаҳарни вайрон этмаслигини сўрайди. Кауфман шаҳарни забт этиб, Отажон тўрага хонни топишни буюради ва хон хазинасини, моддий-маънавий бойликларни қўлга киритади.

1873 йил 12 августда Хивага яқин Гандимиён қишлоғида Кауфман билан Раҳимхон учрашуви бўлади ва тарихда Гандимиён шартномаси деб ном олган

шартнома имзоланади. Шартномага мувофиқ Хива хонлиги Россиянинг вассалига айлантирилди. Амударё қуйи оқимининг ўнг томонидаги ерлар Россия империяси таркибига киритилди, хонликка олтин ҳисобида 2 миллион 200 минг сўм товон тўлаш юклатилди. Россия савдо-саноатчилари Хива хонлигида божсиз савдо қилиш, хонлик ҳудудида ер олиш, саноат корхоналари қуриш ҳуқуқини олди. Хон ўзини Россия подшоҳининг итоаткор хизматкори, деб тан олишга мажбур бўлди.

Қўқон хонлигининг тугатилиши. Кауфман Хива хонлиги тақдирини ҳал қилгач, Қўқон хонлигини тугатишга киришди. Бу вақтда Қўқон хонлигида ҳокимият учун ички кураш авжга чиққан эди. 1868 йил 13 февралда Кауфман ва Қўқон хони Худоёрхон ўртасида шартнома имзоланган бўлиб, хонликнинг истилочилар босиб олган ҳудудлари Россия тасарруфига ўтганлиги эътироф этилган эди. Россия савдогарларига Қўқон хонлигининг барча ҳудудларида ҳеч қандай монеликсиз фаолият юритиш, карвонсаройларга эга бўлиш ҳуқуқи берилган эди. Бу шартномадан қониқмаган Қўқон хонлигидаги кучларнинг Худоёрхондан норозилиги ортиб боради. Бунинг устига хонлик ҳудуди қисқарганлигини рўкач қилиб хазинани тўлдириш учун янги-янги солиқлар жорий этилади. Худоёрхон босқинчиларга ўзини яқин тутар, Қўқон билан Россияни бир давлат деб ҳисобларди. 1973 йилда Фарғона водийсида Худоёрхонга қарши қўзғолон бошланди. Қўзғолончиларнинг бир қисмига қирғизларнинг бостон уруғидан чиққан мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли бошчилик қилади. У Қўқон хони Олимхоннинг невараси Пўлатхон деб эълон қилинади ва у Наманга келиб қўзғолонга раҳбарлик қила бошлайди. Айни пайтда хонликда Худоёрхоннинг ўғиллари Насриддинбек ва Муҳаммад Аминбек, Шерали додхоҳ, Абдураҳмон офтобачи ва бошқалар ҳам бош кўтарадилар. Улар бир томондан, Чор Россияси босқинчиларига қарши, иккинчи томондан, Кауфманга батамом тобе бўлиб қолган Худоёрхонга қарши кураш бошлаган эдилар. Халқ қўзғолончи кучларга эргашади. Қўзғолончилар 1875 йил 9 октябрда Қўқонни эгаллайдилар. Худоёрхон уларни бостиришга ожизлик қилиб, 1875 йил 22 июлда Қўқондан Тошкентга қочиб кетади.

Кауфман Худоёрхоннинг 40 аравадаги қимматбаҳо бойликларини мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади. Худоёрхон, чор маъмурлари хийлаларини англаб етгач, бир амаллаб бандиликдан қочит ҳажга кетади ва ҳаёти аянчли якун топади. Худоёрхон қочгач, қўзғолончи кучлар кимни хон қилиб кўтариш масаласида иккига бўлиниб кетади. Айрим кучлар Насриддинбекни, бошқалари Пўлатхонни тахтга чиқармоқчи бўлади, зиддият янада кучайиб боради.

Кауфман хонликдаги ички келишмовчиликдан фойдаланиб, уни батамом босиб олиш учун 1875 йил августда катта қўшинларни урушга сафарбар этди. Хонликни босиб олишда генераллар М.Д.Скобелев, Головачев ва бошқа зобитлар «жонбозлик» кўрсатдилар. Насриддинбек, лашкарбоши Абдураҳмон офтобачи босқинчиларга таслим бўлиб улар томонига ўтдилар. 1876 йил февралда халқ қўзғолонлари қон билан бостирилади. Пўлатхон 1876 йил 1 мартда дорга осилди, унинг сафдошлари аёвсиз жазоланди. 1873-1876 йиллардаги Фарғона водийсидаги

қўзғолонлар халқнинг озодлик харакати эди. Бунн ўша даврда Кауфман хам халқ қўзғолони деб эътироф этган.

1876 йил февралида Россия императори Александр II нинг махсус фармони билан Қўқон хонлиги тугатилди, унинг ўрнига **Фарғона** вилояти тузилиб, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Вилоятга М.Д.Скобелев харбий губернатор этиб тайинланди. У тез орада Олой водийсини хам ўз тасарруфига киритди.[1]

Энди босқинчилар туркманлар яшайдиган худудларни истило қилишга киришдилар. 1877 йилда Қизил Арвот, 1881 йилда Асхабод, 1884 йилда Марв босиб олинди. Босиб олинган ерларда Каспийорти вилояти тузилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди.

Шундай қилиб, Россия империяси 20 йил давом этган қонли уруш билан бутун Ўрта Осиёни босиб олди. Босиб олинган ўлкада мустаҳкам ва батамом ўрнашиб олиш мақсадида чет мамлакатлар билан чегараларни аниқлаш чораларини кўрди. 1881 йилда Россия-Эрон чегара конвенцияси имзоланиб, янги Россия мулклари ва Россия-Эрон ўртасидаги чегара белгиланди. 1885-1887 йилларда Россия ва Англия ҳукуматлари томонидан Россия-Афғонистон чегараси. 1895 йилда эса Помирдаги чегаралар белгиланади. Бу чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги босқинчилик харакатининг якунловчи нуқтаси бўлди.

Мустамлакачилик идора усули.

Россия харбий вазири, граф Д.Милютин, подшоҳ маслаҳатчиси В.Гирс 1867 йилда «Туркистон ўлкасини бошқариш тартиби» хақида қонун лойиҳасини тузишлар, у Вазирлар Кенгаши томонидан тасдиқланди ва амалда кучга кирди. Ўлкада мутлақ ҳокимият генерал-губернатор қўлида тўпланди. Генерал-губернаторлик Кенгаши ва тўрт бўлимдан иборат махкама тузилди. Биринчи бўлим маъмурий ва назорат, иккинчиси молиявий-хўжалик, учинчиси солиқ ва шаҳарлар маблағлари ишларини бошқарган. Тўртинчиси махсус бўлим деб аталган. Генерал-губернатор бир вақтда подшоҳ ноиби, харбий округ қўшинлари қўмондони, бош мирзаб, бош прокурор бўлган. У Бухоро амири фаолиятини Россия императори агентлиги орқали, Хива хонини эса Амударё бўлими бошлиғи орқали назорат қилиб турган.

[1] Олий малакаси Қурбонжон додхоҳ жасорати тўғрисида қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, 174-178 бетлар.

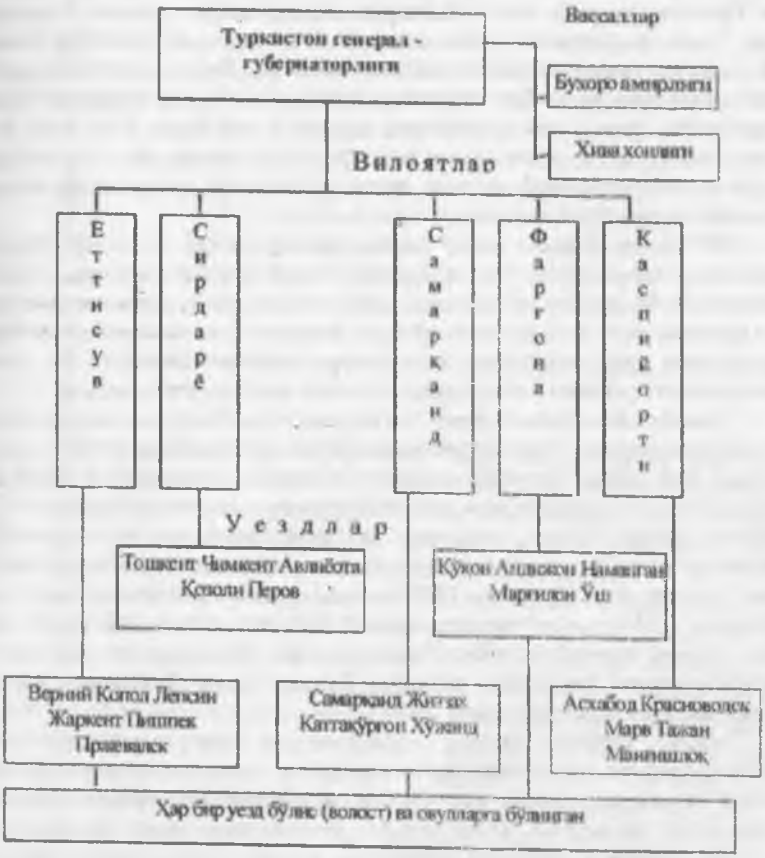
Туркистон генерал-губернаторлиги бошқаруви

Туркистон генерал-губернаторлиги вилоятларга, вилоятлар уездларга, уездлар участкаларга бўлинган. Вилоят ҳарбий-губерганорлигига генерал даражасидаги, уезд бошлиғига полковник даражасидаги, участка бошлиғига капитан даражасидаги зобитлар тайинланган. Мазкур маъмурий тузулманинг ўзаги уезд бўлиб, унинг бошлиғи генерал-губернатор томонидан тасдиқланган ва катта ваколатга эга бўлган. Уезд бошлиғи маъмурий, полиция, ҳарбий ҳокимиятларни ўзида бирлаштирган, одамларга жарима солиш, 7 кунгача хибсда сақлаши мумкин бўлган, шу боисдан уни «хоким тўра» деб ҳам аташган. Участка бошлиқлари ҳам одамларга жарима солиш, 3 кунгача хибсда сақлаб туриши мумкин бўлган.

Қишлоқларни бошқариш учун участка бошлиғига бўйсунувчи бўлис (волость) ва овул маъмурий бошқаруви жорий этилди. 1-2 минг хонадон яшовчи ҳудуд бўлис, 1-2 юз ўтовли ҳудуд овул деб аталди. Маҳаллий аҳоли орасидан бўлис бошқарувчиси (оқсоқол ёки мингбоши), қишлоқ оқсоқоллари (юз боши, эллик боши, ун боши) ҳамда овул оқсоқоллари, уларнинг ўринбосарлари сайланадиган бўлди. Аммо бу маҳаллий бошқарув тизими Россия маъмурияти қўлида бўлган, номигагина сайланган маҳаллий аҳоли вакиллари уларнинг қўлида қўғирчоқ бўлганлар.

Ўлканинг маъмурий ҳудудий тузилиши.

Мустамлакачилар Тошкент шаҳрини Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмурий маркази этиб танлашди. Шаҳарда 80 минг-ча аҳоли яшарди, унинг ҳудудида 270 та маҳалла, 310 та масжид, 17 та мадраса, 11 та ҳаммом, 15 та дўконли сарой ва бошқа иншоотлар бўлган. Босқинчилар Тошкентнинг шарқий қисмидан жой танлаб, танланган жойдаги маҳаллий аҳолини

кўчириб, Россиядан келганлар яшайдиган уйлар, кўчалар, оромгоҳлар қурдилар. Шаҳарнинг бу қисми Янги шаҳар деб аталди. Шаҳарни ҳоким бошқарган.

Тошкент шаҳар Думаси. Тошкент шаҳрини бошқариш Низоми ишлаб чиқилди ва у 1877 йилда Санкт-Петербургда тасдиқлангач кучга кирди. Низомга кўра Тошкент шаҳар Думаси ва бошқарма сайлаш назарда тутилган. Тошкент шаҳар Думаси ноибларининг учдан икки қисми янги шаҳардан, учдан бир қисми эски шаҳар аҳолисидан сайланади, деб белгиланган эди. Кўчмас мулки миқдорига қараб, сайловчилар уч тоифага ажратилади. Мулк цензи нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда, кўчмас мулк қийматининг бир фоизи ҳисобидан 3000, 1000, 500 сўмдан зиёд кўчмас мулк эгаларидан уч тоифали сайловчилар рўйхати тузилади. Етарли мулкка эга бўлмаган зиёлилар, ишчилар, деҳқонлар, ҳунармандлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолдилар.

1877 йилда Тошкент шаҳар ҳокими раислигида ҳар бир тоифа бўйича сайловчилар йиғини бўлиб ўтди ва Думага 71 ноиб (гласный) сайланди. Думага Тошкентнинг 80 мингдан ортиқ аҳоли яшайдиган эски шаҳар қисмидан, яъни туб ерли аҳолидан атиги 21 нафар ноиб сайланди, аксарият кўпчилик ноиблар эса 4000 минга яқин киши яшайдиган янги шаҳар қисмидан сайланди. Бу ҳолат бошқарувнинг мустамлакачилик моҳиятини яққол очиб берувчи далилдир.

Тошкент шаҳар Думаси фармойиш берувчи орган бўлиб, уни шаҳар ҳокими – оқсоқол бошқарарди. Туркистон генерал-губернатори томонидан Дума оқсоқоли (голова) этиб шаҳар ҳокими полковник Э.П.Пукалов тайинланади. Ноиблар орасидан ижро этувчи ҳокимият – шаҳар бошқармаси (маҳкамаси) тузилади.

Тошкент шаҳар Думаси маъмурий ва ўқув бинолари, йўл қурилиши, ободонлаштириш, сув таъминоти ва бошқа шаҳар хўжалиги билан боғлиқ ишлар билан шуғулланарди. Жумладан, 1892 йилда шаҳарда телефон алоқасининг йўлга қўйилиши, 1901 йилда от тортувчи трамвай йўлининг, 1912 йилда электр токи билан юрувчи трамвай йўлининг барпо этилиши, кўчаларни ёритувчи электр лампочкаларининг ўрнатилиши кабиларни Тошкент шаҳар Думасининг ижобий ишлари қаторига киритиш мумкин.

Ўлкада ташкил этилган полиция ва суд идоралари ҳам мустамлакачилик тартибини мустаҳкамлашга, маҳаллий аҳолининг ҳар қандай норозилик ҳаракатини бўғиш ва бостиришга қаратилган эди. Чоризмнинг маъмурий идора усули ўлкани иқтисодий ўзлаштириш, аҳолини маънавий жиҳатдан тобеликда сақлаш, руслаштириш сиёсати билан уйғунлаштирилган эди.

Туркистон генерал - губернаторлари	➢	К.П. фон Кауфман	- 1867-1881
	➢	Г.А. Колпаковский	- 1881-1882
	➢	М.Г.Черняев	- 1882-1884
	➢	Н.О.Розенбах	- 1884-1888
	➢	А.В.Вревский	- 1889-1898
	➢	С.М.Духовский	- 1898-1901
	➢	Н.А.Иванов	- 1901-1904
	➢	П.Н.Тевяшов	- 1904-1905
	➢	Д.И.Субботич	- 1905-1906
	➢	И.И.Гродеков	- 1906-1908
	➢	П.И.Мишченко	- 1908-1909
	➢	А.В.Самсонов	- 1909-1913
	➢	Флуг, Мартсон	- 1913-1916
	➢	А.Н.Куропаткин	- 1916-1917

2. Мустамлакачиларнинг иқтисодий, маънавий-маданий сиёсати ва амалиёти

Россия ҳукумати Туркистонни иқтисодий жиҳатдан батамом бўйсундириш, унинг бойликларини ташиб кетиш, рус саноатини хом- ашё билан таъминловчи ўлкага ва тайёр маҳсулотлар сотиладиган бозорга айлантириш сиёсатини юритди. Бу сиёсатни чор Россияси дворян-помешиклари ва буржуазияси қўллаб-қувватлади, улар ўлкани зулук каби сўришга киришиб кетдилар.

Россия тўқимачилик саноати учун келтирилаётган Америка пахтаси учун йилиги 30-40 миллион сўм бож тўлаб келарди. Шу боисдан Туркистонни пахта хомашёси етиштирадиган базага айлантириш Россия аграр сиёсатининг бош мақсади, деб белгиланди. Хонликлар даврида давлат мулки хисобланган катта-катта ер майдонлари Россия давлати хазинасига тегишли, деб эълон қилинди. Вақф мулклари ҳам аста-секин давлат ихтиёрига олинди. Хусусий мулк хисобланган ерлар ҳам давлат мулкига айлантирилди, уларни илгариги эгаларига меросий равишда фойдаланишга берилди ва солиқ солинди. Ижарага ер олиб, ундан амалда фойдаланиб келаётган хонадонларга ўша ерлар мерос қилиб бириктирилди ва уларга солиқ солинди. Шу тарика ўлканинг барча хосилдор ерлари Россиянинг даромад манбаига айлантирилди. Ер солиғи XIX аср охирида 4 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 1916 йилда 38 миллион сўмдан ошиб кетди.

Подшоҳ маъмурияти Туркистоннинг доимий эгаси бўлиш учун «кўчириш» сиёсатини қўллади. Фон Кауфман ташаббуси билан 1875 йилдаёқ Авлиёота туманида Россиядан кўчириб келтирилганлар ҳисобига 8 та рус қишлоғи вужудга келди. 1886 йилда қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом»га мувофиқ рус деҳқонларини кўчириб келтириш ва жойлаштириш кучайиб кетди. Чор ҳукуматининг «Осиё Россиясида бўш ётган ерлардан» фойдаланиш борасида яратган имкониятидан фойдаланган кам ерли ёки ерсиз рус хонадонлари, казаклар

маъмуриятнинг ижозатисиз Туркистонга бойиш мақсадида оқиб кела бошлади. Шу тариқа, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларида 1910 йилга келиб 124 та рус қишлоғи вужудга келди, уларда 70 мингга яқин кўчиб келганлар яшарди. Кўчиб келганлар маҳаллий аҳолига қарашли сершув ва ҳосилдор ерларни ҳам эгаллай бошлайдилар, ер-сув масаласида улар ўртасида норозилик, тўқнашувлар бўлди. Рус маъмурлари кўчиб келган казакларга таяниш, маҳаллий аҳоли ғалаён кўтаргудай бўлса, уларнинг ёрдамида бостириш мақсадида Туркистонда деҳқончилик қилувчи рус казакларини қуроллантирди. Улар амалда чоризм учун захира қўшинга айлантирилди.

Мустамлакачилар ўлкада, хусусан Фарғона вилоятида пахта плантациялари ташкил этди, суғориладиган экин майдонларини кенгайтирди. 1885-1916 йилларда пахта экиладиган ер майдони 40 минг танобдан 550 минг танобга кўпайди. Ҳосилдорликни ошириш мақсадида 1884 йилда тажриба уруғчилик станцияси очилди. Толаси сифатли уруғлик чигити яратилди. Пахтачиликда пишиқ толали ва ҳосилдор «Америка» навини экиш кенг тарқалди, бошқа экин майдонлари йилдан йилга қисқартириб борилди. Қишлоқ хўжалигида пилла етиштириш кўпайтирилди, қанд-лавлаги, картошка, карам экинларини экиш ўзлаштирилди. Виночилик, асаларичилик пайдо бўлди. 1867-1896 йилларда Россия империяси хазинасига 150 миллион сўм соф даромад тушди.

Подшоҳ маъмурияти Туркистонни Россиянинг бир қисмига айлантириш, унинг жанубий чегараларида ҳарбий истеҳкомлар қуриш, бойликларни ва етиштирилаётган хом-ашёни ташиб кетиш мақсадида Темир йўл қурилишини бошлаб юборди. 1880-1889 йилларда зудлик билан Красноводск, Асхабад, Марв, Чоржўй, Кушка, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Андижон шаҳарларини боғловчи Ўрта Осиё темир йўли қурилди. 1890-1905 йилларда Тошкент-Оренбург темир йўли қурилиб, Туркистон Россиянинг маркази билан боғланди. 1915 йилда Бухоро-Қарши ва Термиз-Қарши-Шаҳрисабз-Китоб темир йўли қурилди. Темир йўллар қурилиши муносабати билан Россиядан кўплаб ишчилар, инженер-техник ходимлар кўчиб келишди ва улар қадимий Туркистон шаҳарларига жойлаштирилди, улар жойлаштирилган қисм янги шаҳар, ерли аҳоли яшайдиган қисм эски шаҳар деб аталадиган бўлди. Янги шаҳарлар, жумладан, Скобелев (Ҳозирги Фарғона) шаҳри вужудга келди.

Туркистон Россиянинг маркази билан темир йўл орқали боғлангач, рус капитали (сармоялари) ўлкага оқиб келабошлади. Туркистон хом ашё базасида савдо-саноат юритиш, завод-фабрикалар қуришга интилувчиларга Рус-Осиё банки, Москва савдогарлар банки, Россия давлат банки пул қарз бериб турди. Натижада бир қатор заводлар, савдо шоҳобчалари, озиқ-овқат ишлаб чиқарувчи корхоналар қурилди. Пахта ва уни харид қилиш билан шуғулланувчи 30 та савдо шоҳобчаси вужудга келди. 1913 йилда ,узилган «Бешбош» деган пахта-ёғ ширкати Туркистонда 29 та пахта заводи қурди, ўлкада етиштирилган пахтанинг 30 фоизини харид қиларди, 80 минг тонна пахта толасини ташиб кетар, 160 минг тонна чигит тайёрларди. Катта сармоядор Водьяевлар Туркистонда «Водьяевлар

савдо уйини ташкил этиб, 30 та пахта заводи қурди. Фарғона водийсидаги кенг пахта далалари, темир йўллар, пахта тозалаш заводлари ва Иваново тўқимачилик корхоналари Водьявлар назоратидаги катта комбинат таркибига киритилган эди. Улар йилига Фарғона водийсида етиштирилган 7-8 миллион пуд пахтани Ивановога ташиб кетарди.

Мустамлакачилар қанчалик бойиб борса, арзон ишчи кучи бўлган маҳаллий аҳоли шунчалик қашшоқлашиб борди. Деҳқонлар оғир шартлар асосида қарз оларди, қарзини тўлайолмай ўзига тегишли ерини сотиб, ерсиз қоларди, мардикорлик, чоракорлик қилишга мажбур бўларди. Улар ёки ер эгалари қўлида ёлланиб батраклик қилишга ёки янги очилаётган корхоналарга арзимаган иш ҳақи эвазига ишлашга мажбур бўларди. Ерни Россия банклари ёки пулдор маҳаллий бойлар сотиб оларди. Шу тариқа ўлкада 90-100 гектарча сугориладиган ери бўлган бой хўжаликлари вужудга келди. XX аср бошларидаги маълумотларга кўра ўлка аҳолисининг 70 фоизи камбағал ва қашшоқлар, 17 фоизи ўрта ҳол, 13 фоизи ўзига тўқ, бой оилалар ҳисобланарди.

Россиялик сармоядорлар ўлкада пахта тозалаш, ёғ ва спирт ишлаб чиқариш, пиво, тамаки, ун, қанд, совун, гишт, кўн, мис эритиш, жун ювиш,оҳак қиздириш заводлари ва озиқ-овқат корхоналари қуриб, улардан мўмай даромад олишни йўлга қўйдилар. 1908 йилда ўлкада 378 та саноат корхоналари фаолият юритган бўлса, 1917 йилда уларнинг сони Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида қурилган корхоналарни ҳам қўшиб ҳисоблаганда 1200 тага етган.

Ўлкада саноат тармоқларининг ривожланиши аҳолининг табақаланишига таъсир этиб, миллий буржуазия ва ишчилар синфи шаклана бошлади. 1914 йилги маълумотларга кўра ўлкада 49,5 минг ишчи бўлиб, улардан 25,5 минги саноатда, 24 минги темир йўл ва унга хизмат қилувчи устахоналарда ишлаган. Туркистонда пахта тозалаш заводлари, дўконлари, тегирмонлар, катта-катта боғ узумзорларга эга бўлган маҳаллий буржуазия табақаси ҳам фаолият юритди. Маҳаллий аҳолига мансуб ишчиларга россиялик ишчиларга нисбатан 2,5-3,5 баравар кам иш ҳақи тўланган. Деҳқонми, мардикорми, ишчими маҳаллий аҳоли Россия мужиклари ва ишчилари олдида камситиларди.

Туркистон Россиянинг жаҳон бозорларида ўтмайдиган товарлари сотиладиган бозорга айлантирилди. 1895 йилда Туркистонда Россия корхоналарида тайёрланган 6 миллион сўмдан ортиқроқ суммада темир, мис, чинни буюмлар, газлама, ёғоч, чой, озиқ-овқат ва бошқа буюмлар сотилган бўлса, 1914 йилда сотилган буюмлар салмоғи 243 миллион сўмдан ошиб кетди. Сотилган маҳсулотларнинг 40 фоизи ўлкадан ташиб кетилган пахтадан Россия тўқимачилик корхоналарида тўқилган газламалар ташкил этарди. Россия савдо-саноатчилари Туркистонда саноат маҳсулотлари сотишдан ҳам, Туркистондан хом- ашё сотиб олишдан ҳам катта даромад олардилар.

Шундай қилиб, Туркистон нафақат Россия давлатининг, шунингдек, россиялик савдо-саноатчилар манфаатига хизмат қиладиган ўлкага айлантирилди.

Россия империяси Туркистон халқини маънавий-маданий жиҳатдан тутқунликка солиш, ўзининг узоққа мўлжалланган манфаатига бўйсундириш сиёсатини юритди. Унинг моҳияти, мазмуни маҳаллий халқни унинг миллий, тарихий илдизларидан узиб ташлаш, халқнинг маънавий, маданий, тарихий меросини йўқ қилиш, руслаштиришдан иборат эди. Туркистон генерал-губернаторлигининг Фарғона вилояти ҳарбий-губернатори Скобелев шундай деб ёзган эди: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди»[1]. Туркистонда ана шундай ёвуз қарашларга мос сиёсат ва амалиёт юритилди.

Туркистоннинг ноёб тарихий, маънавий, маданий бойликлари талон-тарож қилинди. 1870 йилда Тошкентда очилган кутубхона ва 1876 йилда ташкил этилган музейда ўлканинг маънавий-маданий ҳаётини акс эттирувчи олтин, кумуш, мисдан ясалган қимматбаҳо буюмлар, гиламлар, амалий санъат намуналари, тарихий ёдгорликлар, архив ҳужжатлари, қўлёзма китоблар ва бошқа осори-атиқалар тўпланди. Улар кўрикдан ўтказилиб, қимматбаҳо ва нодир деб баҳоланганлари Петербург ва Москвага ташиб кетилди. Санъат даражасида ишланган Муҳаммад Раҳим тахти, Амир Темур мақбарасининг нақшинкор дарвозаси, ундаги битиклар, ойналар, олтин кошинлар, Аҳмад Яссавий мақбарасидаги нақшинлар, катта қозон («Назир-ниёз қозони»), турли тарихий буюмлар, ноёб китоблар ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ислом динига эътиқод, руҳонийлар, масжид ва мадрасалар оёқ ости қилина борди. Россия маъмурлари мусулмон муассасалари, мадраса ишларига аралашиб, уларнинг фаолиятини тобора чеклаб борди.

Маориф ва маданият соҳасида руслаштириш сиёсати юритилди. Туркистонлик болаларни руслар билан аралаштириб ўқитиш ва тарбиялаш ғояси илгари сурилди ва 1884 йилда Тошкентда дастлабки «рус-тузем мактаби» очилди. XIX аср охирида уларнинг сони юздан ошиб кетди. Бундай мактабларда рус ва ўзбек муаллимлари дарс машғулотларини ўтадиган бўлди. Мақсад ўзбек ёшларига рус тилини ўргатиш ва рус турмуш тарзини сингдириш эди. Чоризм маъмурлари ерли аҳоли болаларини «рус-тузем мактаблари»га жалб қилиш, қизиқтириш учун ўлкадаги маҳаллий маъмурият бошқарувида рус тилини билганлар ишлайди, деган талабни қўйдилар. Бу талабдан мақсад «ерлиларда мансабга қизиқиб» рус тилини ўрганиш, руслашиш манфаатини уйғотиш эди. Рус тилини билган маҳаллий аҳоли вакилларига имтиёзлар яратилди. Шу тариқа, ўлкада иш юритиш аста-секин рус тилига ўтказилаборди.

Чор маъмурлари маҳаллий аҳолига Россиянинг улуғворлигини кўрсатиш, европача турмуш тарзига қизиқтириш учун Россиянинг марказий шаҳарларига сайёҳатлар уюштирдилар. Катта ёшдагиларни, шунингдек, ёшларни гуруҳ-гуруҳ қилиб Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларга олиб бориб оқ подшоҳнинг қудратини, баланд иморатлар, ишлаб чиқариш корхоналарини кўрсатишарди. Мустамлакачилар сайёҳатчилар ўз юртига қайтиб боргач, Россиянинг улуғворлиги

[1] Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ, 1998, 24-бет

ҳақида ватандошларига сўзлаб беради. Россия таркибида бўлганидан ғурурланади, деган мақсадда эдилар. Бу тадбирлар руслаштириш манфаатларини кўзлаб уюштириларди.

Мустамлакачиларнинг ерли аҳоли турмушига маънавий-руҳий таъйиқ ўтказиш дастурида ўлка хотин-қизларини русча ҳаёт тарзига ўргатиш масаласига алоҳида ўрин берилган эди. Шу мақсадда шаҳарларда хотин-қизлар амбулаториялари ташкил этилиб, уларда рус шифокорлари фаолият кўрсатди. Амбулаторияларда аёлларга зарур тиббий маслаҳатлар, тиббий ёрдамлар кўрсатилди, бу ижобий ҳол, албатта. Шу билан бирга аёлларга русча турмуш тарзига ўтиш, уларнинг фарзандларни тарбиясига таъсир этиш, православча қарашларнинг афзаллиги, «паранжи зулмидан халос бўлиш, очилиш» зарурлиги ҳақида ташвиқот-тарғибот ҳам қилинарди.

Мустамлакачи маъмурлар руслаштириш сиёсатини юритсаларда, рус тилини яхши ўзлаштирган зиёлиларга шубҳа билан қарарди, улар устидан назорат, таъйиқ уюштираради.

Хулоса қилиб айтганда, маориф ва маданий ҳаётда ҳам чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати яққол намоён бўлди. Ўлканинг маданий-маърифий ҳаётини чеклаб, ўз манфаатларига бўйсундурувчи йўл тутди. Чоризм буюк давлатчилик ғояларини Туркистонга зўрлик билан жорий этди, миллий маданият ва маънавий қадриятларни топтади. Тўғри, Россия империяси Туркистонда коммуникация ва ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш, миллий кадрларни тайёрлаш, маърифатчилик ва аҳолини жаҳон маданиятидан баҳраманд қилиш каби ижобий тадбирларни кўрди. Бироқ мустамлакачилик сиёсати ва амалиёти ўлканинг иқтисодий, маънавий-маданий тараққиётига жиддий салбий таъсир кўрсатди. «Бу салбий оқибат ташқаридан олиб кирилган цивилизация натижаларидан кўра бир неча баровар ортиқ эди».[1]

3. Чоризм мустамлакачилик зулмига қарши миллий озодлик ҳаракати

Чор Россиясининг Туркистонда жорий этган маъмурий- бошқаруви тизими халқнинг бошига солинган сиёсий сиртмоқ бўлди. Босқинчилар аввало, Туркистон бойликларини талон-тарож қилди, сўнгра ўлкани хом ашё базасига айлантириб иқтисодиётни ўз манфаатлари йўлида жиловлаб олди. Оғир солиқлар, ғайриқонуний мажбуриятлар аҳолини тобора қашшоқлаштириб борди. Мустамлакачилар маҳаллий аҳолининг миллий қадриятлари, урф-одатларини оёқ ости қиларди, маънавий зуғум кучайиб борарди.

Россия Туркистонни ўз мустамлакасига айлантиргач, унинг сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий зулми кучайиб борди. Чоризмнинг мустамлакачилик зулмига қарши халқнинг норозилиги, нафрати ошиб борди, қўзғолон кўтаришига сабаб бўлди. Қўзғолонларнинг ҳаракатлантирувчи кучи

[1] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997, 55-бет.

деҳқонлар, шаҳар ҳунарманд-косиблари, камбағаллар бўлди. Бу ҳаракатларда ватанпарвар руҳонийлар, миллий ғурурини йўқотмаган бой заминдорлар ҳам иштирок этдилар.

1879 йилда 600 га яқин ғалаёнчи Фарғона вилоят бошқармаси биносини қуршаб олиб, ҳарбий губернатордан Марғилон туманидан олинаётган солиқларни камайтиришни талаб қилади. Ғалаёнчилар авзоидан чўчиган, вазиятнинг жиддийлигини англаган вилоят ҳарбий губернатори бўлажак катта жанжалнинг олдини олиш мақсадида халққа ён босиб, уларнинг талабларини ўрганиб чиқишга ваъда беради ва ғайриқонуний солиқ йиғувчиларни аниқлаб, уларни ишдан четлаштиришга мажбур бўлади.

1880-1883 йилларда мустамлакачилик зулмига қарши қатор чиқишлар бўлиб ўтди. Хўжанд, Ўратепа, Наманган, Ўш ва Чустда кўтарилган қўзғолонлар бунга мисол бўла олади. Манбаларда 1885-1892 йилларда Фарғона вилоятида халқнинг 205 марта сиёсий чиқишлари, ҳаракатлари кўтарилгани қайд этилган.

Фарғонадаги вазиятдан чўчиган вилоят ҳарбий-губернатори Вревский аҳолидан кўз-қулоқ бўлиб туриш учун Марказий ҳукуматга махфий сиёсий полиция хизматини ташкил этиш таклифини илгари суради. У Фарғона вилоятининг ҳар бир туманида махфий айғоқчилар тармоғини вужудга келтириш учун ўз ихтиёридаги маблағдан фойдаланди. Ўлканинг олий ҳарбий-сиёсий доиралари тобора кучайиб бораётган норозилик тўлқинини пасайтириш учун таъсирчан восита излай бошлади. Қуролли кучлар ва полиция хизматини кучайтириш тадбирлари учун бир йилда 5,5 млн. сўм сарфланарди. Ҳолбуки, ундан ҳам муҳим ҳисобланган темир йўл учун бор йўғи 190 000 сўм ажратилганини ҳисобга олсак, чор ҳукуматининг халқ ҳаракатидан нақадар хавотирга тушгани аниқ бўлади[1].

Тошкент қўзғолони. 1892 йилнинг ёзида Туркистон маркази Тошкентда рус мустамлакачиларини талвасага солган ва тарихга «вабо исёни» ёки «тошотар воқеаси» сифатида кирган қўзғолон бўлди. Июнь ойида Тошкентда вабо тарқалди. Шаҳар маъмурияти шошилинч чоралар кўрди. Вабо касали билан ўлганларни шаҳар ичкарисидаги 12 та қабристонга кўмиш ман этилди, шаҳар ташқарисида 4 та янги қабристон очилади, деб эълон қилинди. Шаҳардан чиқиш ва кириш назорат остига олинди. Шаҳарда вабо касалига чалинганлар йўқ қилинар экан, деган миш-мишлар тарқалди.

Тошкент шаҳар маъмурияти тиббиёт нуқтаи назаридан тўғри бўлган бу тадбирлар ҳақида аҳоли ўртасида тушунтириш ишлари олиб бормади, мусулмончилик одатлари, маросим қонун-қоидаларини ҳисобга олмади. Ваъда қилинган 4 та янги қабристон ўрнига фақат биттаси очилди. Бошқа касаллик билан ўлганларни шаҳар ичкарисидаги қабристонларга кўмиш ишларини расмийлаштириш ҳам чўзилиб кетди, суиистеъмолликлар кучайди. Одамлар нолож ўликни эски қабристонларга олиб бориб кўмишга мажбур бўлди. Полиция

[1] Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. 344-348 бетлар.

бундайларни топиб хибсга ола бошлади. Қабристонни очиб, ўлганларнинг руҳи ҳақорат қилинди.

Шаҳарнинг энг таниқли кишиларидан хисобланган Азизёр Эшон, Абулқосим хўжа бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад ва бошқа кишилар бошчилигидаги мингга яқин киши 24 июнда шаҳар бошлиғи маҳкамаси томон йўл олдилар. Уларга ҳоким тўра-шаҳар бошлиғи полковник С.Путинцев ва эски шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Ёқуб тўқнаш келишди. Қамчисини ўйнатиб келган оқсоқол халқнинг сўзларини, арз-додини тингламаш ўрнига унга дағдага қила бошлади. Халқ унинг бошига тошлар ёғдирди. Машҳур «Тошотар» воқеаси бошланиб кетди. Оқсоқол отдан тушиб ҳокимнинг идорасига қочиб яширинди. Полковник Путинцев эса ўзининг содиқ қулини паноҳига олиб, халқни тинчитишга уринди. Халқ ундан оқсоқолни беришини талаб килли. Путинцев хам музокара ўрнига куч ишлатишни афзал кўриб, тўпончасини ғилофидан чиқариб, дағдағага ўтди. Сабр косаси тўлган халқ, узоқ ўйлаб ўтирмай, ҳокимга ҳужум бошлади, Путинцев ва унинг миршабларини дўппосладилар, ҳалойиқ маҳкамани ҳам остин-устун қилдилар.

Қуролланган солдатлар етиб келгач, халқ аямай ўққа тутилди. Ноилож қолган оломон Анҳор сувига ўзини ташлайди,кўп киши ҳалок бўлади ва яраланади. Ўлганлар ва ярадорларнинг миқдори ҳақида аниқ маълумотлар сақланмаган. Чунки халқнинг ўзи жасадларни ва ярадорларни ўзлари билан олиб кетишган. Кейинги кунлари Анҳордан топилган майитлар сони 80 тага етган. Қўлга олинган 60 киши турли муддатларга қамоқ жазоси ва сургунга ҳукм қилиндилар. Мустамлакачиларнинг зўравонлиги халқнинг озодлик ҳаракатини тўхтатиб қололмади.

Андижон қўзғолони. Туркистонда кўтарилган озодлик ҳаракатининг энг йириги 1898 йилги Андижон қўзғолонидир. Қўзғолонга Андижон яқинидаги Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммадали эшон бошчилик қилди. У отасининг касбини олиб дук ясарди, шунинг учун уни Дукчи эшон деб аташарди. Муҳаммадали Бухорода ўқиди, Маккага ҳажга боради, Фарғона вилоятидаги Султонхон Тўра эшон хизматида бўлади. Унинг вафотидан кейин ўзи Эшон бўлади. Унинг мақсади рус ҳукмронлигидан қутилиш, Фарғонада ўз кишисини хон қилиб кўтариш эди. Унинг атрофида камбағаллар тўплана борди, боғлар яратди, сувсиз ерларга сув чиқарди. Муҳаммадали эшон ўз муридлари билан кенгашиб, мустамлакачиларга қарши Андижон, Марғилон ва Ўшда жойлашган ҳарбий лагерларга ҳужум қилиш режасини тузади.

1898 йил 17 май куни Муҳаммадали эшон халойиқни қўзғолонга даъват қилади. Шу куни хуфтон пайтида ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб Андижон шаҳарига жўнадилар. Эшон бошлиқ қўзғолончилар Кўтчи қишлоғига киришганда яна 200 киши қўшилган. Қоракўргон ва Оқчидан ўтиб Қўйлига яқинлашганида уларга мингбоши Ғойибназар ўз йигитлари билан қўшилади. Қўзғолончилар Андижонга яқинлашганларида уларга бой савдогар Алибой қуролланган 190 йигити билан қўшилади. Қўзғолончилар сони 2000 кишига етади.

Қўзғолончилар Андижондаги мустамлакачиларнинг ҳарбий гарнизонига бостириб киради ва казарманинг пирамидаларида турган 30 га яқин милтиқни ўлжа қилиб олиб, биринчи қатордаги солдатлар устига ташланишади. Уларга ичкаридаги солдатлар қаршилик кўрсатадилар. Чорак соат давом этган отишмадан сўнг қўзғолончилар тўрт ўлган шерикларини ташлаб чекинадилар. Ҳарбий гарнизондагилардан 22 киши ўлдирилади, 24 таси ярадор бўлади.

Андижонда, айниқса россияликлар яшайдиган янги шаҳарда мустамлакачи амалдорлардан тортиб то оддий фуқарогача вахимага тушиб, уйларига бекинган ва мусулмонлар яппи ҳужумини кутган. Ҳатто туманбоши полковник Коншевский ҳам кўчага чиқишдан қўрқиб уйида бекиниб ётади. Эски шаҳар оқсоқоли Ҳолбаҳодир мингбоши унинг олдига келганидагина у воқеанинг тинч тугаганини билган ва дарҳол аскар чақиради. Улар янги шаҳардан бошлаб кўзга кўринган мусулмонларни отади. Бу воқеалардан мутлақо бехабар, эрталаб ишлашга чиққан минглаб деҳқонлар ва ҳунармандлар мустамлакачилар ўқидан нобуд бўлишади. Ҳарбий қўшинлар шаҳарни ўраб олиб, қўзғолонни ҳарбий куч билан шафқатсизларча бостиради.

Мустамлакачилар Муҳаммадали эшонни тутиш учун Мингтепага юрдилар, йўлда дуч келган кишини отиб ўлдириб Мингтепага бостириб кирдилар, уч соатча отишма ва тинтув ўтказдилар. Ниҳоят, эшон Арслонбоб яқинидаги Тошкўприкда қўлга туширилди. Эшон ва унинг муридлари, таниш-билишлари, маслакдошларига нисбатан дахшатли қатағон уюштирилди. 1898 йил 12 июнда Муҳамадали эшон ва унинг яқин маслакдошларидан 5 нафари осиб ўлдирилди, юзлаб кишилар қамоқ жазосига ҳукм этилди, 18 киши Сибирга сургун қилинди.

Дукчи эшон қўзғолони изсиз кетмади. Бутун Фарғона водийсида мустамлакачиларга қарши ҳаракат давом этди. Яккатут, Наманган, Бешарик, Марғилон ва бошқа туман ва қишлоқларда босқинчиларга қарши ҳаракатлар бўлди. 1898 йилги қўзғолон чоризмга қаттиқ зарба берди, унинг негизларини титратди. Қўзғолончилар Ватан озодлиги учун кураш тарихи саҳифаларидан муносиб ўрин эгалладилар.

1916 йил халқ қўзғолони. Биринчи жаҳон уруши унда иштирок этаётган Россия империясини тобора ҳолдан тойдирмоқда эди. Ўн минглаб аскарлар жангда қурбон бўлдилар. Талвасага тушган Россия Олий Бош қўмондонлик штаби харбий вазирликдан «армия эҳтиёжлари учун салмоқли миқдорда куч ажратишни» зудлик билан талаб қилди. Бу кучни ҳарбий вазирлик мустамлакалардан тўплашга умид боғлади. Натижада Россия императори Николай II 1916 йил 25 июнда Туркистон, Сибир ва Кавказдаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларни фронт орқасидаги хизматлар учун сафарбар қилиш тўғрисида фармон чиқарди.

Туркистон генерал-губернаторига зудлик билан фармонни амалга ошириш буюрилиб, Сирдарё вилояти зиммасига 87 минг, Самарқандга 38 минг, Фарғона зиммасига 50 минг киши юбориш мажбурияти юкланди. Ўлкада сафарбар қилинувчиларнинг рўйхатлари тузила бошланди. Халқ бу тадбирга «мардикорликка» олиш деб ном берди. Маҳаллий маъмурият мардикорликка чақиришни бойлик орттириш воситасига айлантирди. Бойларнинг ўғли пул билан

қутулиб қолар, камбағал оилалар эса ёлғиз ўғилдан, боқувчисидан айрилар эди. Бу ҳол халқнинг кучли норозилигига олиб келди. Петроградан баъзи табақадагилар товон эвазига мардикорликдан озод қилиниши мумкинлиги тўғрисида қўшимча кўрсатмалар етиб келганидан кейин халқ норозилиги қўзголонга айланиб борди.

4 июлда Хўжанд шаҳрида норозилик намойиши бошланиб кетди. Унда деҳқонлар, мардикорлар,чоракорлар, аёллар - жами 3000 дан ортиқ киши қатнашиб, намойиш «Мардикор бермаймиз!» шиори остида ўтди. Полиция намойишни бостиришга киришди, улар устига тош ёғилди. Ҳарбий қисмдан солдатлар етиб келиб полициячилар билан биргаликда намойишни бостирди, икки киши ўлди, бир киши яралар бўлди. Хўжанд воқеаси ҳақидаги хабар бутун Туркистонга ёйилди. 5 июлда Самарқанд уездининг Ургут қишлоғида ғазабга келган 2000 кишилик деҳқонлар волость бошқарувининг маҳкамаси олдига тўпланди. Маҳкама ходимлари калтакланди. Ўша куни Самарқанд уездининг Сиёб, Маҳалла, Хўжа Ахрор ва Ангар волостларида ҳам намойишлар бўлиб ўтди.

11 июлда Тошкентда катта ғалаён бошланиб кетди. Ҳунармандлар, ишчилар, шаҳар камбағаллари ва шаҳар атрофидаги деҳқонлар Бешёғочдаги полиция бошқармаси томон йўл олдилар. Бу ерда қўголончиларнинг катта гуруҳи тўпланди. Намойишчилар «болаларимизни бергандан кўра ўзимиз ўлганимиз яхшироқ, подшо ўлиб кетсин» дея майдонни ларзага келтириб қичқирдилар. Маҳаллий аҳоли фаолларидан Йўлчи Иброҳимов (қўнғи), Ғулом Камолов (ғишт теручи), ишчи аёл Зуҳрабиби Мусаева ва бошқалар халқни подшоҳ ҳукуматига қарши қатъий кураш бошлашга даъват этдилар. «Ур, полициячиларни!» деган қичқириқлар билан бошқармага ҳужум қилдилар. Қамал ва отишма бошланганидан бир соат кейин ёрдамга жазо қўшини етиб келди. Казак қисмлари 5 кишини отиб ўлдиришди, 15 киши яралар бўлди.

Қўзғолоннинг фаол иштирокчиси Зуҳрабиби ҳам курашнинг олдинги сафидаги тўқнашувда тош отаётиб ҳалок бўлди. Қўзғолончилар чекинишди. Сал кейинроқ яна чинакам жанг бошланиб кетди. Энди подшоҳ аскарлари чекинишга мажбур бўлдилар, улар бошқарма ичига кириб олиб, баррикада қуриб ҳимояландилар. Подполковник Савицкий бошлиқ жазо отряди, унинг кетидан келган генерал Галкин кучлари жангга кириб қўзғолонни бостиришга эришдилар. Тошкент атрофидаги қишлоқларда деҳқонларнинг ғалаёнлари полиция ва қўшинлар билан тўқнашувга айланди. Бундай тўқнашувлар 12 июлда Янгибозор, Тўйтепа қишлоқларида, 14 июлда Троицк, Хонобод ва Пскент қишлоқларида ҳам бўлиб ўтди.

Норозиликлар Россиянинг асосий пахтакор районига айлантирилган Фарғона водийсида тобора кучая бошлади. Ғалаёнлар Қўқон шаҳри, Каттақўрғон, Риштон, Ганжиравон қишлоқларида ҳам бўлиб ўтди. Уларнинг барчаси аёвсиз бостирилди.

9 июль куни Андижон жоме масжидида подшоҳ фармони ўқиб эшиттирилди. Аҳоли яшин тезлигида майдонни тўлдирди. Халқ «ҳозир ҳамма мингбошилар ва амалдорларнинг бошини кесиб ташлаймиз ва мол-мулкини ер билан яксон қиламиз», деб таҳдид солиб, сафарбарликни бекор қилишни талаб

этишди. Полиция ва казакларга ҳужум бошланди. Жазоловчилар қўзғолончиларга ўт очиб 3 кишини ўлдириб, 12 кишини ярадор қилдилар.

Скобелев уездида халқ ғалаёнлари 10 июль якшанба куни эски Маргилондаги чиқишлар билан бошланди. Тўпланган кишилар сони 25 мингтагача етган. Қаттиқ тўқнашувда икки миршаб ўлдирилган, бир неча оқсоқол калтакланган. Халқ билан ёмон муносабатда бўлган бойлар ҳам ўлдирилган. Бойларнинг уйлари ва маъмурий бинолар вайрон қилиниб, подшо расми йиртилиб, оёқ остига ташланган. Бу ерга жазо полки етиб келиб қўзғолончиларга қарши ўт очиб, 63 кишини ўлдириб, кўпчиликни ярадор қилганлар.

1916 йилдаги қўзғолоннинг энг кучли нуқтаси Жиззах қўзғолони бўлди. Жиззах шаҳри аҳолиси 13 июль куни сафарбарликка чақирилганлар рўйхатини талаб қилиб оқсоқол ва мингбоши маҳкамасига тўпландилар. Оқсоқолни ўлдириб, мингбоши маҳкамасини вайрон қилдилар, рўйхатни топиб олиб ёндириб ташладилар. Назир Ҳожи эшон Жиззах беки деб эълон қилинади. Қўзғолонни бостиришга етиб келган жазо отряди катта зарбага учради. Қўзғолончилар сафи кенгайиб борди. Назир Ҳожи эшон бошчилигида қўзғолончилар янги шаҳарга томон юрдилар. Жазо отряди билан қўзғолончилар ўртасида бўлган тўқнашувда иккала томондан ҳам қурбонлар бўлди. Қўзғолончилар телефон симларини узиб, нефтли бакларни ёндириб, биноларни вайрон қилдилар. Ломакино бекатида темир йўл кўприги, рельслар бузиб ташланди. Обручево, Курапоткино, Ростовцово темир йўл бекатлари ҳам вайрон қилинди, 6 та темир йўл кўприги бузиб ташланди. Абдурахмон жевачи бошчилигидаги кучларнинг Боғдон волостида ҳам ғалаёнлари бошланиб, Жиззах томон юрадилар. 21 июль куни Жиззах яқинидаги Қили деб аталган манзилда қўзғолончилар билан жазо отряди ўртасида тўқнашув содир бўлади. Пулемётдан ўққа тутилгач қўзғолончилар енгилади. Абдурахмон жевачи, Назир Ҳожи эшонлар қўлга олинади, ўлим жазосига ҳукм қилинади.

Туркистон генерал-губернатори Жиззах қўзғолонини бостириш учун полковник Иванов бошчилигида олтита тўпи бор 13 та рота аскар, 300 кишилик казак отряди, 2 та артилерия қисми ва 3 рота сапёрларни сафарбар этади. Жазо отряди қўзғолонни шафқатсизларча бостирди. Омон қолган Жиззах аҳолиси жазирама чўлга ҳайдалади. Жиззах иши бўйича 1000 киши ҳибсга олинди. 151 киши суд қилиниб турли муддатларга қамалди.

1916 йилги қўзғолон бутун Туркистонга ёйилди, деҳқонлар ва камбағаллар қўзғолонни ҳаракатга келтирувчи асосий куч бўлди. Қўзғолон бостирилган бўлсада, мустамлакачилар ҳам анчагина кучларидан ажралдилар. Шунинг учун ҳам 1916 йил 13 декабрда IV Давлат Думасида сўзга чиққан А.Ф. Керенский «Уруш фронтларига янги бир фронт - Туркистон фронти қўшилди», - деб вазиятга жиддий ва холис баҳо берган эди.

Генерал-губернатор императорга йўллаган мутлақо махфий ахборотида 97 рус аскари ўлдирилиб, 86 таси ярадор бўлганини ва 76 аскар бедарак йўқолганини, 7 рус амалдори, рус аҳолисидан 2325 киши ўлдирилиб, 1384 киши бедарак

йўқолганини ёзган. Аммо у Туркистон фронтида ўз талофатини аниқ ёзгани ҳолда вақшиёна ўлдирилган ўн минглаб маҳаллий аҳоли ҳисобини бермайди.

Қўзғолон ўлкадаги Чор Россия мустамлакачилик тизимининг таги бўш заминда эканлиги ва унинг устунлари қимирлай бошлаганини ҳамда Туркистон халкларининг ватанпарварлиги, ғурури сўнмаганлигини намоён этди.

4. Туркистонда жадидлар харакатининг вужудга келиши, уларнинг ислоҳотчилик фаолияти

Туркистонда ўрнатилган мустамлакачилик зулми XIX аср охири XX аср бошларида янада кучайди. Чоризм иқтисодий жиҳатдан маҳаллий халқни талаш, эзиш билан бирга, уларни жаҳолатда, саводсизликда тутиб туриш, маънавий қашшоқлантиришга интилар эди. Мустамлакачилар шу мақсадда ўлкага чиновниклар, харбийлар, банкирлар, савдо-сотиқчилар, мухандис-техниклар, рухонийлар, илмий кучлар, ишчилар, мужиклардан иборат малайларини сафарбар этган эди. Золимлар қанчалик уринмасин, маҳаллий аҳолининг ҳурлик, озодлик учун интилишини сўндиролмади, миллий озодлик ҳаракати кучайиб борди. Тарихий вазият миллат равнақини ўйловчи зиёлилар, маҳаллий буржуазия вакиллари, уламолар орасидан халқни уйғотиш, миллий онгини ошириш, бирлаштириш учун курашувчи кучларни тайёрлаб етиштирди.

Шарқ билан Ғарбни таққослаб мусулмонлар ва туркийлар дунёси, хусусан Россия тасарруфига олинган мусулмонларнинг жаҳон тараққиётидан узилиб қолаётганини қрим-татар фарзанди Исмоил Гаспирали (1851-1914) биринчи бўлиб англади. У туркий халқлардаги жаҳолатни йўқ қилиш, маънавият-маърифат орқали тараққий топган мамлакатлар даражасига кўтарилиш ҳаракатини бошлаб берди. Исмоил Гаспирали маорифни ислоҳ қилиш, мактабларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. У 1884 йилда Қримдаги Бокчасарой шаҳрида жадид мактабига асос солди.

«Жадид» арабча сўз бўлиб «янги» деган маънони билдиради. У ўзи ташкил этган мактаб ўқувчилари учун ўқув дастури тузди ва дарсликлар ёзди. У 40 кун ичида 12 ўқувчининг саводини чиқариб, тезда шуҳрат қозонди. «Таржимон» газетасини чиқариб, ўз ғояларини ёйди. 1888 йилда «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» китобини нашр этиб, жадид мактабларининг қурилиши, дарс ўтиш мазмуни, жиҳозланиши, синов ва имтиҳонлар олиш усулларини баён этиб берди.

Исмоил Гаспирали ғоялари Туркистонга ҳам кириб келди. 1893 йилда У Туркистонга келиб, илғор зиёлилар билан учрашди, Бухоро амири ҳузурида бўлиб битта жадид мактаби очишга розилик олди. Туркистонлик зиёлилар жадидчиликни ёқлаб маорифни ислоҳ қилиш, «Усули жадид» мактабларини ташкил этишга киришдилар. 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла, 1899-йилда Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Маннон қори жадид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жадид мактаблари фаолият кўрсатди.

Туркистон жадидларига Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдуқодир Шакурий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний ва бошқа ўнлаб миллий зиёлилар раҳнамолик қилдилар. Улар дастлаб маорифни ислоҳ қилиш йўлидан бордилар. «Усули жадид» мактаблари тармоғи кенгайиб борди, уларда диний таълимот билан бирга тиббиёт, ҳикмат, кимё, нужум, ҳандаса каби дунёвий билимлар ўргатилди, савод чиқариш тезлаштирилди.

Талабаларга Туркистон, туркийлар тарихини ўргатишга алоҳида эътибор берилдики, бу уларнинг миллий онгини уйғотишга, жамиятни этник жиҳатдан бирлаштиришга хизмат қиларди. М.Беҳбудийнинг «Ўз уруғининг отини билмаган, етти отасини танимаган қул-манқуртдир» деган сўзлари талабаларни миллий ўзлигини англашга чақирар эди. Мунаввар қорининг «Адиби аввал», «Адиби соний», М.Беҳбудийнинг «Китобатул атфол», «Болалар мактуби», «Мухтасари тарихи ислом», «Жуғрофия», А.Авлонийнинг «Адабиёт», «Биринчи муаллим», «Туркий гулистон», «Мактаб гулистони» каби дарсликлари миллий мактаб ва миллий тарбияни юкори савияга кўтаришга хизмат қилди. Жадид мактабларида ҳар томонлама билимли, маънавий етук, ўз халқининг тарихини ва дунё ишларини яхши ўзлаштирган кадрлар тайёрлаб чиқарилди.

Жадидлар ёшларни чет элларга ўқишга юбориш ташаббуси билан чиқдилар. Бой табақанинг илғор вакиллари жадидларнинг бу харакатини маъқуллаб, тегишли маблағ билан кўмаклашдилар. Кўпгина умидли ёшлар Германия, Миср, Туркия ва Россиянинг марказий шаҳарларига ўқишга юборилди. 1910 йили Бухородa мударрис Хожи Рафий ва бошқалар «Болалар тарбияси» хайрия жамиятини ташкил этиб, 1911 йилда 15 та, 1912 йилда 30 та талабани Туркияга ўқишга жўнатди. 1909 йилда Мунаввар қори тузган «Жамияти хайрия» ҳам мискин ва сўниз талабаларга ёрдам берар, ёшларни чет элга ўқишга юборишга ёрдамлашар эди.

Жадидлар Туркистонда миллий матбуотга асос солдилар. Мунаввар қори 1906 йилда «Хуршид» («Қуёш») журналини ташкил этиб, унга ўзи мухаррирлик қилди. Журнал халқнинг хак-ҳуқуқларини танишга, миллий уйғонишга хизмат қилди. Аммо мустамлакачи маъмурлар тезда журнални чиқаришни ман қилдилар. М.Беҳбудий 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойина» журналини чиқара бошлади. У «Нашриёти Беҳбудия» хусусий нашриётини, унинг ҳузурида «Кутубхонаи Беҳбудия»ни ташкил этди. Газета ва журналда миллат ва она юрт дарди, халқни маърифатли қилиш, эркинлигини таъминлаш масалаларига бағишланган долзарб мақолалар чоп этиларди. Улар чор Россияси тасарруфидаги туркий халқларга, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркиягача бориб етарди.

Тараққийпарвар ўзбек зиёлиларининг етакчиси Асадуллахўжа ўғли Убайдуллахўжа 1913 йилда «Тараққийпарвар» деб ном олган зиёлиларнинг фирқасини тузади ва 1914 йилда фирқанинг «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» газеталари чиқарилади. Бу газеталар, саҳифаларида эълон қилинган мақолалар ммани мустабид тузумга қарши кўзғатишга хизмат қилди.

Жадидлар миллий театрга асос солдилар. Мунаввар қори раҳнамолигида 1913 йилда мусулмон драма санъати хаваскорлари жамияти - «Турон» труппаси

тузилди. 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги «Колизей» театри биносида ўзбек миллий театрининг биринчи расмий очилиш маросими бўлди. Мунаввар қори ўзбек миллий театрининг биринчи пардасини очар экан шундай деган эди: «Туркистон тилида ҳануз бир театр ўйналмагонлиги барчангизга маълумдир... Театрнинг асл маъноси «ибратхона» ёки «улуғлар мактаби» деган сўздир. Театр саҳнаси ҳар тарафи ойнабанд қилинган бир уйга ўхшайдурки, унга ҳар ким кирса ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб ибрат олур». Ўша куни саҳнада М.Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси намойиш этилди. Унда ислом динининг Туркистондаги бузилишлари тасвирланиб, тамошабин эътиборини нажот йўли - маориф, маорифни эса «покланган дин» бераолади, деган ғояга қаратади. «Тўй», «Заҳарли ҳаёт», «Жаванмарг», «Бахтсиз куёв» пьесаларида хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлиги, кўпхотинлик, мажбурий никоҳ оқибатлари каби муаммолар ёритилади. Миллий театр санъати одамларга миллатда мавжуд бўлган қусурлар ва ижобий томонларни тушунтирувчи ойна бўлиб хизмат қилди.

Жадидлар матбуоти ва театрида айрим мутаассиб рухонийларнинг порахўрлиги, ахлоқсизлиги ҳам қаттиқ танқид остига олинди. Абдурауф Фитрат «Мунозара» номли асарида Бухоро уламоларининг нодонлиги ва порахўрлигини очиб ташлади. «Ҳинд сайёҳининг саргузаштлари» асарида эса Бухоро, Қарши ва бошқа шаҳарлардаги иқтисодий таназзулга айрим руҳонийларнинг ўз мавқеини суиистеъмол қилганликларини асосий сабаб қилиб кўрсатди. Жадидчи журналист ва драматурглар нашавандлик, қашандалик, зиногарлик, фоҳишалик каби иллатларни қоралашди.

Жадидлар гуруҳий, ижтимоий ва ҳудудий бирлик тўғрисидаги масалаларни кўтариб, халқни миллий ва диний бирликка, жипслашишга, ҳудудий бирликка чақирди, ижтимоий онгни XX аср даражасига кўтаришга интилдилар.

Жадидларга, бир томондан, мутаассиб руҳонийлар, иккинчи томондан, мустамлакачи маъмурлар қаршилик кўрсатдилар. Мутаассиб руҳонийлар жадидлар кўтарган барча янгиликларга қарши чиқишди. Улар жадидларни падаркушлар, мактаблари ҳақида эса «бу хил мактабда ўқувчи-талабалар биринчи йили газета ўқий бошлайди, иккинчи йили озодликни талаб қилишади, учинчи йили эса жаноби олийларини тахтдан ағдариб турмага тиқиб қўйишади» дер эдилар. Мутаассиблар тарихни тасвирлаш, ўқитиш беъманилик, даҳрийлик деб ҳисоблашди. М.Беҳбудий уларни фош қилар экан, Қуръони Карим ҳам, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳадислари ҳам тарихга даҳлдор эканлигини, Қуръони Каримнинг чорак қисми тарихий маълумотлардан иборатлигини асослаб беради.

Мустамлакачи маъмурлар жадидлар ҳаракатини жиловлаш чораларини кўрдилар. Улар устидан назорат ўрнатар, газета ва журналларини ман этиб, нашриётларини бузиб ташлар, китоб дўконлари, қироатхоналарини ёпиб ташлар эди. Айниқса 1905-1907 йиллардаги Россия инқилобидан кейин қатағонлик кучайди. Бу инқилобдан маҳаллий буржуазия ва заминдорларнинг бир қисми қўрқиб кетиб мустамлакачи маъмурлар панохига интилдилар. Жадидлардан ўнг канот ажралиб чиқиб реакция лагерига қўшилдилар. Қадимчилар деб аталган бу гуруҳ Россиянинг обрўси бизнинг обрўйимиз, худодан қўрқ, подшоҳни ҳурмат

қил, подшоҳнинг амри фуқаролар учун вожибдур, деб чиқдилар. Улар ислоҳотларга қарши чиқиб, қадимги тартибларни ҳимоя қилдилар. Улар пантуркизм - туркий халқларни Туркия давлатининг қўли остида бирлаштириш, панисломизм - ислом динидаги барча халқларни бирлаштириш ғоялари соясида қолиб кетдилар.

Жадидлар тобора олға юрдилар. Мустамлакачиларнинг жадидларга нисбатан қўллаган зўравонлик чоралари, уларни маънавий-маърифий ислоҳотдан сиёсий қаршилик кўрсатиш даражасига кўтарилишига олиб келди. Дастлабки сиёсий уюшма ва фирқалар вужудга келди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда майдонга келган жадидчилик маданий-маърифий, миллий, ижтимоий-сиёсий ҳаракат эди. У ўсиб мустамлакачиларга қарши кўтарилган миллий-озодлик ҳаракатининг мафкурасига айланди.

Синов саволлари

1. Ўзбек хонликларида жосуслик ишлари билан шуғулланган Россия элчилари, экспедицияси ҳақида нималарни биласиз?
2. Россия нима учун хонлик чегараларида харбий истеҳкомлар қурди? Шундай истеҳкомлар қаерларда барпо этилган?
3. Ўрта Осиё масаласида инглиз-рус рақобати қандай борди?
4. Россия босқини қандай бошланди?
5. Чимкентдаги жанглар қандай борди?
6. Тошкент мудофааси ҳақида нималарни биласиз?
7. Амир лашкар Алимқул жасорати ҳақида сўзланг?
8. Жиззах мудофааси, жанг натижаларини биласизми?
9. Туркистон генерал-губернаторлиги қачон тузилди, унинг ҳудудларини биласизми?
10. Зирабулоқ жанги ҳақида нималарни биласиз?
11. Самарқанд қўзғолони ҳақида сўзланг.
12. Кауфман билан амир Музаффар ўртасида қачон шартнома тузилди, унинг шартларини биласизми?
13. Кауфманнинг Хива хонлигига юриши, унинг натижалари ҳақида сўзланг.
14. Гандимиён шартномаси қачон тузилди, унинг шартларини биласизми?
15. Қўқон хонлигида кўтарилган қўзғолонларнинг сабаблари, раҳбарлари, натижаларини биласизми?
16. Қўқон хонлигининг тақдири нима бўлди?
17. Мустамлакачилар қандай идора усулини жорий этдилар?
18. Мустамлакачиларнинг иқтисодий сиёсати ва амалиёти ҳақида нималарни биласиз?
19. Мустамлакачилар маънавий-маданий сохада қандай сиёсат юритдилар?
20. Мустамлака сўзининг маъноси нима?

21. Жаҳонда қайси давлатлар мустамлакачи давлат деб хисобланади ва нима учун?
22. Туркистонда чор Россиясининг мустамлакачилиги даври қайси йилларни қамраб олади?
23. Миллий озодлик ҳаракати деганда нимани тушунасиз, унинг сабаблари нимада?
24. Тошкент қўзғолонининг сабаблари, натижаларини биласизми?
25. Андижон қўзғолони ҳақида нималарни биласиз?
26. Қандай воқеа 1916 йилда Туркистонда қўзғолон кўтарилишига туртки бўлди, асосий сабаби нимада эди?
27. Жиззах қўзғолони ҳақида нималарни биласиз?
28. 1916 йилги қўзғолоннинг аҳамияти нимада?
29. Жадидлар ҳаракати нима ва у Туркистонда қачон бошланган?
30. Кимлар Туркистонда жадидлар ҳаракатига раҳнамолик қилдилар?
31. Маҳмудхўжа Бехбудий фаолияти ҳақида сўзланг?
32. Мунаввар қори Абдурашидхонов фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
33. Жадидлар қандай газета ва журналларни нашр этганлар?
34. Жадидлар қандай ғояларни илгари суришган?

X БОБ. ТУРКИСТОНДА МУСТАБИД СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ ВА УНГА ҚАРШИ ҚУРОЛЛИ ҲАРАКАТ

Таянч сўз ва иборалар: 1917 йил февраль инқилоби. Икки ҳокимиятчилик. Жадидларнинг фаоллашуви. «Шўрои Исломия». «Шўрои уламо». Туркистон ўлка мусулмонлари Шўроси. Октябрь давлат тўнтарилиши. Туркистон Халқ Комиссарлари Совети. Шовинистик сиёсат. Туркистон Мухторияти. ТАССР. Қуролли ҳаракат. Қўрбоши. Ёш хиваликлар. Хива хонлигининг ағдарилиши, ХХСР. ХСср. Ёш бухороликлар. Бухоро амирлигининг ағдарилиши. БХСР. БСср.

1. 1917 йил февраль инқилобининг Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётига таъсири. «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо»

1917 йилги февраль инқилоби ва Туркистон Россияда 1917 йил февралида буржуа - демократик инқилоби содир бўлди, кўп асрлик Романовлар сулоласи ҳукмронлиги ағдарилди. Чоризм сиёсий тузумининг барҳам топиши Россия империяси ва унинг турли ҳудудларида ҳам ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескин ўзгаришига олиб келди. Бунинг натижасида Россияда тарихда камдан-кам учрайдиган ҳодиса - икки ҳокимиятчилик вужудга келди.

- буржуазия вакилларидан иборат Муваққат ҳукумат
- Ишчи, аскар, деҳқон депутлари советлари

Агар буржуазия Муваққат ҳукумати мамлакатни юқоридан туриб бошқарадиган орган сифатида фаолият юритиб, аста - секинлик билан ҳокимият мурувватларини ўз қўлига олиб борган бўлса, ишчи, аскар, деҳқон депутатлари советлари эса ҳокимиятни қуйидан бошқаришда қатнашиб бордилар. Уларнинг ҳокимият органи - Петроград Совети ҳудди шу йўналишда фаолият юритди.

Чор Россиясининг мустамлакачилик асорати таъсирида бўлиб келган Туркистон ўлкаси ҳаётида ҳам бу даврга келиб сезиларли тарихий воқеалар содир бўлди. Чор мустамлакачилик бошқарув органи – Туркистон Генерал-губернаторлиги тугатилди. Унинг ўрнига Муваққат ҳукуматнинг 1917 йил 7 апрелдаги қарорига биноан кадет Н.Н.Шчепкин раислигида 9 кишидан 4 нафари туб ерли аҳоли иборат Россия Муваққат ҳукуматининг Туркистон Қўмитаси ташкил этилди. Вилоятларда ҳарбий губернаторлик тизими барҳам топтирилиб, вилоят комиссарлари институти вужудга келтирилди. Шунингдек, Россияда фаолият юритаётган большевиклар, меньшевиклар ва эсерлар партияларининг Туркистондаги маҳаллий ташкилотлари етакчилигида ўлканинг бир қатор йирик шаҳарларида ишчи, аскар депутлари советлари ташкил топди. Тез орада маҳаллий аҳоли вакилларидан иборат мусулмон ишчи ва аскар депутлари советлари ҳам тузила бошланди. Муваққат ҳукуматнинг 1917 йил

май ойи бошларида чиқарган фармонига биноан Туркистондан жалб қилинган мардикорлар ўз она юртларига қайтиб кела бошлади.

Юрт истиқболи ва истиқлоли учун қайғурувчи ватанпарвар, ҳурриятпарвар кучлар ҳаракат қила бошлади ва ташкилий жиҳатдан уюша борди. Бу жараёнда озод ва мустақил Туркистон учун кўп йиллар фидойилик билан курашиб келган жадидлар ҳаракатининг раҳнамолари алоҳида ўрин тутди. Улар маҳаллий аҳолининг сиёсий онгини ўстириш, ҳал қилувчи курашларга етаклаб бориш мақсадида ўлканинг кўплаб шаҳарларида вақтли матбуот нашрлари - газета ва журналлар чиқара бошладилар. Масалан, Тошкентда "Хуршид", "Садои Туркистон", "Турк эли", "Нажот", "Кенгаш", "Шўрои ислом", Самарқандда "Ойна", "Ҳуррият", Бухородa "Турон", "Бухорои шариф", Қўқонда "Садои Фарғона", "Тирик сўз" номли матбуот нашрлари ўз саҳифаларида марказдаги сиёсий вазиятни, жойлардаги аҳволни, ўткир ижтимоий-сиёсий масалаларни ёритишда, маҳаллий аҳоли оммасини сиёсий - ғоявий жиҳатдан тайёрлаб боришда муҳим роль ўйнади.

Абдулла Авлоний томонидан Тошкентда 1917 йил апрелидан чиқарила бошлаган "Турон" газетасининг илк сонида "Яшасин халқ жумҳурияти" шиори биринчи бор янграган эди. Унда аниқ мақсад -маслак "Мусулмонлар орасида кўп йиллардан буён давом этган умумга зўрлик, бидъат одатларни битирмак, келажакда бўладиган жумҳурий идорага халқни тайёрламоқ" ғояси илгари сурилган эди.

Худди шунингдек, Мунаввар Қорининг ўша йили "Нажот" газетасининг 26 март сонида босилган «Ҳуррият берилмас, олинур", деган хитоб ҳам жадидларнинг халқ озодлиги ва истиқлоли йўлида жиддий курашга бел боғлаганликларидан далолат берарди.

Шўрои Исломия Туркистон жадидлари фақат тарғибот-ташвиқотчилик ишлари билангина чекланиб қолмасдан, шу билан биргаликда сиёсий ташкилотлар, партиялар тузиш, уларнинг фаолиятини ислоҳотчилик мақсадлари сари йўналтириш билан ҳам жиддий шуғулланиб бордилар. Чунончи, 1917 йил 14 мартда Тошкентда **"Шўрои Исломия"** ташкилоти тузилди. Ҳур ва демократик Туркистон учун кураш унинг асосий ғояси ва бош мақсади эди. 15 кишидан иборат раёсат таркибидан Мунаввар қори Абдурашидхонов (етакчи), Абдувоҳид қори, Миркомилбой Муминбоев, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Салимхон Тиллахонов сингари юрт раҳнамолари ўрин олган эдилар.

Ўлканинг турли жойларида **"Шўрои Исломия"**нинг куйи шуъбалари тузилиб, улар аҳоли орасида қизғин фаолият юритдилар. Шунингдек, "Шўрои Исломия" таъсирида жойларда турли номларда ташкилотлар тузилди. Тошкентда "Турон", "Иттиҳоди тараққий", Андижонда "Озод халқ", "Ҳуррият", "Маърифат", Самарқандда "Мирваж-ул Ислом", "Клуб Исломия", Каттақўрғонда "Равнақул Ислом", "Гулистон" ва бошқалар шулар жумласидандир. М. Бехбудийнинг "Ҳақ олинур, берилмас", Мунаввар Қорининг "Ҳуррият берилмас, олинур" шиорлари уларнинг чинакам кураш байроғига айланган эди..

Туркистон истиқлоли учун курашга бел боғлаган ва "Шўрои Исломия" таъсирида фаолият юритган жадидларнинг бир қисми "Қадимчилар" номи билан аталарди. 1917 йил июнига келиб "Қадимчилар" "Шўрои Исломия" тарафдорлари билан узил - кесил алоқани узиб, "Шўрои Уламо" ташкилотини тузадилар (унинг раҳбарлари: Шерали Лапин, Абдумалик Ҳожи Набиев ва бошқалар).

Бўлинишнинг асосий сабаблари Туркистоннинг миллий мустақиллигига эришиш йўлидаги икки хил қарама-қарши тактик кураш масаласи эди.

Консерватив, мутаассиблик қарашлар нуқтаи назаридан ёндашган "Қадимчилар" ўлка мустақиллигини ҳукмрон мустамлакачиларга қарши фақат газават, яъни қуролли кураш йўли билан қўлга киритишни ёқлардилар.

Жадидларнинг илғор намояндалари эса Россияда юзага келган қулай инқилобий шарт-шароитлардан фойдаланиб, юрт мустақиллигини сиёсий воситалар орқали, беҳуда қон тўкмасдан, босқичма–босқич қўлга киритишни истардилар. Уларнинг демократик Россия Федерацияси таркибидаги Туркистон мухторияти талаби ҳам шу мақсадни кўзда тутарди.

Ўлканинг миллий кучлари ўртасида юз берган бу ажралиш ва ғоявий ихтилофлар, шубҳасиз, уларнинг ҳаракат бирлигига жиддий путур етказарди. Айниқса "Шўрои Уламо"чиларнинг нашри - "Ал-Изоҳ" журнали саҳифаларида миллатнинг илғор кучларига, ватанпарвар миллий зиёлиларга нисбатан адоват уруғини ёйишга алоҳида урғу берилди. Бу эса аслида шовинистик кучлар тегирмонига сув қуйиш эди. Негаки бундан ўлкада фаолият юритаётган ёт бегона сиёсий кучлар ўз мақсадлари йўлида фойдаландилар.

Туркистонда демократик ҳаракатларнинг ўсиб боришида, турли ижтимоий қатламлар ва табақаларни истиқлол учун кураш байроғи остида бирлаштиришда 1917 йилда бўлиб ўтган Умумтуркистон мусулмонлари қурултойлари ва улар ишлаб чиққан дастурий ҳужжатлар, ташкилий тадбирларнинг роли катта бўлди.

Туркистон ўлка мусулмонлар шўроси "Шўрои Исломия" ташкилоти ташаббуси билан 1917 йил 16 апрелда Умумтуркистон мусулмонларининг I қурултойи чақирилди. Қурултой анча ваколатли анжуман бўлиб, унинг ишида Туркистоннинг кўплаб атоқли кишилари қатнашадилар. Улар орасида М. Чўқаев, М. Абдурашидхонов, М. Беҳбудий, У. Асадуллаҳўжаев, Ш. Лапин, Т. Норбўтабеков, А. З. Валидий, С. Юсупов, И. Шоаҳмедов ва бошқалар бор эди. Қурултой кун тартибига 16 та масаланинг қўйилишининг ўзи ҳам унинг катта аҳамиятидан дарак берарди. Қурултойда ўлканинг бўлажак давлат қурилишига алоҳида тўхталиниб, Туркистонга кенг мухторият ҳуқуқини берадиган демократик Россия федерацияси тузилиши ғояси илгари сурилди. Қурултойда - Туркистон ўлка мусулмонлари шўросини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Туркистон ўлка мусулмонлар Шўросининг биринчи йиғилишида унинг марказий органи - Марказий шўро тузилди. Мустафо Чўқаев Марказ раиси, Мунаввар Қори раис муовини, Аҳмад Закий Валидий котиб, М. Беҳбудий,

У.Асадуллахўжаев ва бошқалар аъзолар этиб сайландилар. Марказий шўро зиммасига ўлкадаги барча тарқоқ, ўз ҳолича иш юритаётган, низом ва дастурларига эга бўлмаган уюшма ва ташкилотларни бирлаштириш, фаолиятини мувофиқлаштириш вазифаси юкланди. Буни уддалашда Марказий шўронинг жойларда ташкил этилган шуъба (бўлим)лари муҳим роль ўйнади. Жумладан, Тошкент шуъбасини М. Абдурашидхонов, Самарқанд шуъбасини М. Беҳбудий, Фарғона шуъбасини эса Носирхон Тўра Камолхон Тўра ўғли бошқарди. Шу тариқа Туркистонда учта ҳокимият органи вужудга келди:

- Россия Муваққат ҳукуматининг Туркистон Қўмитаси
- Ишчи, аскар депутатлари совети
- Туркистон ўлка мусулмонлари шўроси, унинг марказий органи – Марказий шўро

Ўлка халқларининг раҳнамолари бўлган жадидлар, руҳоният арбоблари ўз саъй-ҳаракатларида маҳаллий, ҳудудий манфаатлар, қизиқишлар билан чекланиб қолмай, бошқа минтақалардаги мусулмонлар оммаси, уларнинг илғор вакиллари билан ҳам яқиндан ҳамжиҳат бўлишга интилдилар. Шу мақсадда улар 1917 йилнинг 1-2 майида Москвада бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонлари I қурултойида иштирок этдилар. Унда мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилувчи давлат қурилиши шакли миллий-ҳудудий, федерация асосидаги демократик республика бўлиши таъкидланди. Қурултойда **Бутунроссия Мусулмонлари шўроси**, унинг **Ижроия Қўмитаси** таъсис этилди. Ижроия Қўмитага ўлкамиз вакилларидан **У.Асадуллахўжаев** ва **И. Шоаҳмедовлар** аъзо этиб сайландилар.

Туркистон вакиллари иштирок этган ва 1917 йилнинг 21 - 31 июль кунлари Қозон шаҳрида бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонларининг II қурултойи ҳам Россия мусулмон аҳолисининг озодлик ва мустақиллик сари ҳаракатланиш йўлини аниқлаштириш ва мувофиқлаштиришда муҳим қадам бўлди. Унда Туркистон, Кавказ ва Қримда давлат бошқарувини меҳнаткашларнинг ўзлари ҳал этиши, мусулмонлар қурашини ташкил этиш учун **Бутунроссия Ҳарбий Шўросини** таъсис этиш тўғрисида қарорлар қабул қилинди.

1917 йилнинг 17-20 сентябрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтган **Умумтуркистон мусулмонлари вакилларининг II Қурултойи** ўлка халқлари ҳаётида муҳим роль ўйнади. Унда 500 нафар вакиллар иштирок этди. Қурултойда таркиби 12 кишилик **Туркистон ўлка Қўмитаси**, 24 кишилик **"Маҳкаман Шарик" (парламент)** ташкил этилди. Қурултойнинг махсус қарорида уларнинг Россия давлати конституциясига мувофиқ келадиган шариат қонунлари асосида фаолият юритиши таъкидланган эди. Қурултойда "Шўрои Исломия", "Шўрои Уламо", "Турон", "Иттиҳод" ва шу каби бошқа маҳаллий миллий ташкилотларни бирлаштириб, улар негизида ягона "Иттифоқи Муслимин" ("Мусулмонлар Иттифоқи") сиёсий партиясини тузиш ғояси илгари сурилди. Қурултойда М. Беҳбудий оташин нутқ сўзлаб, ҳаммани бирлашка, жипслашишга даъват этганди. "Улуғ Туркистон" газетаси қурултой руҳини акс эттириб, Туркистоннинг ўз ички ишларини мустақил ҳал этишга қодир бўлган

ўлканинг маҳаллий ва миллий мухториятини тузиш ғоясини асосий ўринга қўйган эди.

Шундай қилиб, Туркистоннинг илғор зиёлилари миллий истиқлолга эришиш йўлида ўлкадаги барча соғлом, ватанпарвар кучларни бирлашиб, жипслашиб ҳаракат қилишга даъват этгандилар. Бироқ, афсуски, Туркистонда айрича фаолият юритган, ўз нафсониятига берилган ҳамда мухолифатчилик устивор бўлган айрим маҳаллий, миллий ташкилотлар мана шу юзага келган имкониятлардан фойдалана олмадилар. Бу эса, шубҳасиз, вазиятни устамонлик билан ўз измига буриб юборишга интилаётган большевикларга қўл келди.

2. Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, унинг шовинистик сиёсати

Муваққат ҳукуматнинг мамлакатни жаҳон урушидан олиб чиқа олмаганлигидан, аграр ва миллий масалаларни ҳал этолмаётганлигидан большевиклар устамонлик билан фойдаландилар. Большевиклар илгари сурган "Бутун ҳокимият Советларга!", "Ер деҳқонларга", "Халқларга тинчлик" шиорлари уларнинг ҳокимиятга келишларида айниқса асқотди. Россия пойтахти Петроградда 1917 йил 24-25 октябрда давлат тўнтарилиши содир бўлди. Уни Ленин бошчилигида большевиклар партияси зўрлик билан амалга оширди. 1917 йил 25 октябрда большевиклар томонидан Петроградда Бутунроссия Советларининг II қурултойи чақирилиб, унда Ленин бошлиқ Совет ҳукумати – Халқ Комиссарлар Совети тузилди. Сулҳ ва Ер тўғрисида декретлар қабул қилинди. Совет ҳукумати нафақат Марказда, балки шу билан бирга собиқ чор Россияси тасарруфидаги барча ҳудудларда ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатиш ҳаракатида бўлдилар.

Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. Большевиклар Марказда сиёсий ҳокимиятни қўлга киритгач, Туркистонда ҳам совет ҳокимиятини қарор топтиришга интилдилар. Туркистонда шўролар ҳокимиятини ўрнатиш ғоятда мураккаб жараёнда кечди. Бунинг боиси, аввало, октябрь ғояларининг маҳаллий туб жой аҳолининг дили ва шуурига ботмаганлигидадир. Негаки, бу замин аҳолиси большевиклар партияси дастурида назарда тутилган социалистик ўзгаришлар орқали ҳамма нарсани умумлаштириш ва миллийлаштиришни ёқтирмасди. Маҳаллий халқ ўзининг тарихан таркиб топган, асрлар давомида шаклланган ўзига хос турмуш тарзини, яшаш шароитини, хўжалик юритиш, идора қилиш тартиб-қоидаларини бир лаҳзада тубдан ўзгартиришни хоҳламасди. Бу нарса унинг онги, тафаккурига, миллий ўзлиги ва маънавий қиёфасига мос келмасди. Айниқса большевикларнинг атеистик руҳдаги мафкураси, унинг ҳужумкор йўналиши ислом қадриятлари доимо эъзозланиб келинган бу юрт одамларининг рухияти ва дунёқараши билан сингиша олмасди. Бир сўз билан айтганда, маҳаллий туб ерли аҳоли табиий равишда октябрь ғояларини қабул қилмади ва унга мойиллик кўрсатмади. Бироқ бегона маслак ва ғоялар

большевиклар партияси ва унинг Туркистондаги яловбардорлари томонидан куч ва зўрлик билан ўлка халқларига мажбур қилинди.

Тошкентда фаолият кўрсатаётган, асосий таркиби европалик аҳоли вакилларидан иборат ҳарбий қисмлар, ишчи отрядлари маҳаллий большевистик ташкилотлар бошчилигида қуролли қўзғолон йўли билан совет ҳокимиятини қарор топтиришга киришдилар. Большевик В.С.Ляпин бошчилигида инқилобий қўмита тузилди ва қўзғолон бошланди. 1917 йил 27 октябрь оқшомида Тошкентда бошланган қўзғолон натижасида 1 ноябрга келиб Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Қўмитаси ағдарилди. Генерал Коровиченко ва Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Қўмитаси аъзолари қамоққа олинди. Тошкентда Совет ҳокимияти ўрнатилди. Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятини ўрнатиш жараёни қонли, фожиали воқеалар билан боғлиқ ҳолда кечди. Жумладан, Фарғона вилоятида совет ҳокимиятини ўрнатиш жараёнида, Марғилонда 7 минг, Андижонда 6 минг, Наманганда 2 минг бегуноҳ кишилар қирғин қилинди. Самарқанд, Каттақўрғон, Янги Бухоро, Термиз ва бошқа шаҳарларда ҳам совет ҳокимияти ўрнатилди.

Туркистонда совет ҳокимияти органларини тузиш вақтида ҳам большевик йўлбошчиларнинг улуғдавлатчилик ва шовинистик сиёсати тўла куч билан намоён бўлди. 1917 йил 15-22 ноябрь кунлари Тошкентда Туркистон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари советларининг III Ўлка қурултойи ҳокимият масаласини ўзбошимчалик ва бирёқламалик билан ҳал этди. Унда большевик Колесов бошчилигида Туркистон Халқ Комиссарлари Совети тузилади. Унинг таркибига 7 большевик ва 8 та сўл эсер вакиллар киритилди. Унинг таркибига бутун ўлка аҳолисининг 95 фоизини ташкил этувчи ерли миллат аҳолисидан эса бирорта ҳам вакил киритилмади.

Ваҳоланки, октябрь ўзгариши раҳнамоси Ленин имзо чеккан "Россия халқлари ҳуқуқлари Декларацияси", "Эзилган ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари Декларацияси", "Россия ва Шарқ мусулмонларига" хитобномаси ҳамда бошқа ҳужжатларда миллатларнинг озодлиги, эркин, ҳуқуқлари расман эътироф этилган эди. Амалда эса улуғ давлатчилик сиёсати юритилди..

Советлар маҳаллий аҳолининг асрий орзуларини руёбга чиқаришни эмас, балки аксинча уни ҳар соҳада камситиш, миллий ва диний қадриятларини таҳқирлаш йўлидан бордилар. Совет ҳокимиятининг маҳаллий аҳолининг хусусий мулкларини тортиб олиш, ҳамма нарсани Советлар манфаатлари йўлида умумлаштириш йўлида амалга оширган ғайритабиий фаолияти пировард оқибатда ўлка халқларининг кескин норозилик ҳаракатларининг кучая боришига сабаб бўлди.

3. Туркистон мухторияти

Туркистон мухторияти Совет ҳокимияти Туркистон жиловини қўлга олиб, ўзининг аввал эълон қилган баландпарвоз ваъдаларидан воз кечиб, ўлка халқларига қарата олиб борган инкизозламачилик ва мунофиқлик сиёсатига жавобан юртнинг

миллатпарвар раҳнамолари фаол ҳаракатга келдилар. 1917 йил 26 ноябрида Қўқонда ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи чақирилди. Унда Туркистон ўлкасининг 5 вилоятидан 200 нафардан зиёдроқ вакиллар иштирок этди. Қурултой ишида "Шўрои Исломия", "Шўрои Уламо", Мусулмон ҳарбийлари Шўроси, ўлка яҳудийлар жамияти намояндалари ҳам қатнашдилар. Қурултойда Туркистон Мухторияти тузилди. Бу хусусда қабул қилинган қарорда шундай дейилади:

"Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади, шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шаклларини Таъсис мажлисига ҳавола этади". Шундан сўнг қурултой "Туркистонда яшаб турган миллий озчилик аҳоли ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилади".

Янгидан таркиб топаётган давлат Туркистон Мухторияти деб аталадиган бўлди. Қурултойда Туркистон Мухториятининг ҳокимият органи- Муваққат Кенгаши тузилди. Муваққат Кенгаш таркиби 12 кишидан иборат этиб белгиланди. Дастлаб унга қуйидаги номзодлар киритилди:

1. М. Тинишпаев - бош вазир, ички ишлар вазири[1];
2. Ислом Шоаҳмедов - бош вазир ўринбосари;
3. Мустафо Чўқаев ташқи ишлар вазири (кейинроқ бош вазир);
4. Убайдулла Хўжаев - ҳарбий вазир;
5. Юрали Агаев - ер ва сув бойликлари вазири;
6. Обиджон Маҳмудов - озиқ-овқат вазири;
7. Абдураҳмон Ўразаев - ички ишлар вазири ўринбосари;
8. Соломон Герцфельд - молия вазири.

Ҳукумат таркибига европалик аҳоли орасидан яна тўртта вакил киритилиши белгилаб қўйилган эди.

Қурултойнинг яна бир катта хизмати, бу унинг томонидан Туркистон Миллий мажлиси (парламенти) тузилганлиги бўлди. Унга "Шўрои Уламо" ташкилоти раҳбари Шерали Лапин раис этиб сайланди.

Миллий Мажлис таркибига Муваққат Кенгаш аъзоларидан ташқари ўша даврнинг атоқли арбоблари: Т. Норбўтабеков, С. Шарифхўжаев, Носирхонтўра Комолхонтўра ўғли, М. Беҳбудий, Алихонтўра Шокирхонтўра ўғли, Собиржон Юсупов, Одилжон Умаров сингари юрт пешволари ҳам сайланган эдилар.

Шундай қилиб, ўлканинг мўътабар миллатпарвар зотларидан иборат миллий ҳокимият ташкил этилиб, унинг зиммасига улуғвор вазифалар юкланди. Энг муҳими, Туркистон халқининг эрки, мустақиллигини аста-секин тиклаш - бу халқчил ҳукуматнинг бош вазифаси эди. Шу боисдан ҳам ўлканинг миллионлаб фуқаролари Туркистон Мухторияти эълон қилинганлигини катта қониқиш руҳи

[1] Қозоқ тараққийпарварлари 1917 йил декабрда Оренбургда съезд ўтказиб «Алаш-Ўрда» автоном Республикасини туздилар, унинг ҳукумати таркибига М.Тинишпаев сайланади. Шу муносабат билан М.Тинишпаев «Алаш Ўрда» пойтахти Семипалатинскка кетади.

билан қарши олдилар. 1917 йил декабрь ойи бошларида Тошкент, Наманган, Жалолобод, Қўқон, Самарқанд шаҳарлари аҳолиси митинглар, намойишлар уюштириб, мухториятни қизғин қўллаб-қувватлаб чиқдилар.

Бироқ ўлкада ўрнашиб олган ва асосий бошқарув жиловини қўлда ушлаб турган Туркистон совет ҳукумати ва унинг жойлардаги ҳокимият маҳкамалари Туркистон мухторияти ва унинг тарафдорларини йўқ қилиш йўлини бутун чоралар билан ўтказиб борди. 1917 йил 13 декабрида Тошкентда мухториятни ёқлаб ўтказилган катта митингни зўрлик билан тарқатиб юборилиши, бугина эмас, унда совет кучлари отган милтиқ ва пулемётлар садоси остида кўплаб қурбонлар берилиши (эски шаҳарлик 16 киши отиб ўлдирилган эди) - бу Туркистон мухториятига нисбатан уюштирилган дастлабки суиқасд эди.

1917 йил 25 декабрь куни Қўқонда ўлка мусулмон ишчи, аскар ва деҳқонларининг 1 фавқулодда қурултойи иш бошлади. Унда 200 га яқин киши иштирок этди. Қурултой мухториятни ҳар томонлама қувватлаш, унга моддий ва маънавий мадад кўрсатиш шиори остида ўтди. Унда Туркистон Муваққат Кенгаши таркибини мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари қурултойи вакиллари ҳисобига тўлдириш тўғрисида қарор қилинди. Қурултой ўзининг сўнгги иш куни - 27 декабрда Петроградга, Халқ Комиссарлари Совети Раиси В. И. Ленин номига телеграмма йўллади. Унда Туркистон мухториятини эътироф этиш, Тошкент Халқ Комиссарлари Советига ҳокимиятни Туркистон мухторияти Муваққат Кенгашига топшириш тўғрисида фармойиш бериш сўралган эди.

Ленин ва унинг сафдошлари эса очиқ ва яширин тарзда Тошкентда фаолият юритаётган Туркистондаги совет ҳукумати олдига миллий мухториятни тугатишни вазифа қилиб қўйганлиги ҳеч кимга сир эмас. Туркистондаги совет ҳокимияти ўлка мухторияти фаолиятини чеклаш, уни бутунлай барҳам топтиришга қаратилган хоинона йўл тутди. Бу манфур мақсадни амалга ошириш учун советлар ҳокимияти тасарруфида бўлган ҳамма воситалар ишга солинди. 1918 йил 19-26 январда бўлиб ўтган Туркистон ўлка советларининг IV съезди Туркистон мухторияти ҳукуматини, унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб ҳисоблади ва уларнинг бошликларини қамоққа олишга қарор қилди.

Бунинг устига Туркистон мухторияти ўзини ўзи етарли даражада ҳимоя қила олиш имкониятига эга бўлолмади. Мухториятчилар орасида кўпгина муҳим хаётий масалаларда бирлик, ҳамжиҳатлик, жипслик мавжуд эмасди. Унга моддий, маънавий ҳамда ҳарбий, молиявий мадад кўрсата оладиган реал кучлар ва имкониятлар йўқ эди. 1918 йил 18 февралда «Уламо» жамияти ташаббуси билан Мухториятда тўнтариш содир этилди. Мустафо Чўқаев бошчилигидаги ҳукумат ағдарилди. Ҳукумат бошқаруви Қўқон шаҳар милицияси бошлиғи Кичик Эргашга ўтади.

Туркистон совет ҳукумати 1918 йил 14 февралида Фарғона вилояти ҳудудида фавқулодда ҳарбий ҳолат жорий этди. Унинг Қўқондаги мах аллий ҳокимияти - ишчи ва аскар депутатлари совети 17 февралда мухторият

вакилларини таслим бўлишга даъват қилди. Айни вақтда Тошкентдан Перефильев бошчилигида қуролланган кўп сонли қизил қўшин олиб келинди ва улар дарҳол ишга солинди. Қўқондаги ашаддий миллатчи арман дашноқлари[1] ҳам бу босқинга жалб қилинди. Айниқса 19-21 февраль кунлари Қўқон халқи устига бало-қазо ёғилди. Шаҳар ўт ичида ёнди. Шу тариқа, Туркистон Мухторияти мағлубиятга учради.

Энг даҳшатлилиги шуки, бу хунрезлик тагида хеч бир гуноҳи бўлмаган минг-минглаб Қўқон фуқароси мислсиз жабр тортди, беҳисоб қурбонлар берди. Қўқонда советлар содир этган қонли фожиани совет давлати арбобларидан бири Д. Манжара кейинроқ шундай деб эътироф этганди: "Миллий сиёсатда йўл қўйилган хатоларимиз туфайли Қўқон мухторияти вужудга келди. Уни йўқотиш пайтида яна бир хатога йўл қўйдик. Қурол-яроғи деярли бўлмаган мухториятчилар жойлашган эски шаҳарни қамал қилиш ўрнига, биз тўпдардан ўқка тутдик, кейин дашноқларнинг қуролли тўдаларини ишга солдик. Натижада талон-тарож, номусга тегиш, қирғин бошланди. Бундан мухториятчиларга алоқаси бўлмаган тинч аҳоли катта зарар кўрди".

Совет ҳокимияти ўзининг аввалдан режалаштирган социалистик йўналишдаги иқтисодий ва сиёсий қайта қуришлар йўлини изчил амалга оширишга киришди. Чунончи, ер тўғрисидаги декрет асосида ерга бўлган хусусий мулкчиликни тугатиш бошланди. Шу мақсадда жойларда ер қўмиталари тузилди. Жумладан, 1918 йил кузида Сирдарё вилоятида 51 та, Самарқанд вилоятида 50 та, Еттисувда 25 та шундай қўмиталар ташкил этилди. Бирок деҳқонлар совет маъмурларининг ер қўмиталарини тузиш харакатини кескин норозилик билан қарши олдилар. Шунга қарамасдан большевиклар бу йўлни қатъий амалга оширишда давом этдилар. Бунинг натижасида ўлкадаги кўплаб миқдордаги йирик мулклар, хусусий ерлар мусодара этилди ва миллийлаштирилди.

ТАССРнинг тузилиши Совет ҳукмдорларининг яна бир хийлакорлиги ва устамонлиги шунда кўринадики, улар Туркистон мухторияти тажрибасидан муҳим хулоса чиқариб, бу ҳудудда ўзига хос совет мухтор республикасини тузишга йўл тутдилар. Бундан кўзда тутилган бош мақсад - Туркистоннинг келажакда мустақил, суверен давлат бўлиб, ажралиб чиқиб кетишига изн бермаслик эди. Советлар ишлаб чиққан режага кўра 1918 йилнинг 20 апрелидан 1 майигача Тошкентда бўлиб ўтган ўлка Советларининг V қурултойида Туркистон автоном совет социалистик республикаси (ТАССР) тузилди ва РСФСР таркибига киритилди. Синфийлик тамойилларига асосланган ўзига хос давлат бошқарувида ҳокимият функциялари бутунлай советлар ва уларнинг органлари ихтиёрида эди. Қурултойда республиканинг ҳокимият органлари: Марказий

[1] Дашнок - 1890 йилда Тифлисда ташкил этилган «Дашнакцутюн» («Иттифоқ») арман миллий партияси аъзоси. Дашноқларнинг бир қисми 1915 йилги турк-арман қирғинида қочиб Туркистонга келган эдилар.

Ижроия Қўмитаси (МИҚ) ва Халқ Комиссарлари Совети (ХКС) сайланди. МИҚнинг жами 36 аъзосидан атиги 9 нафари маҳаллий миллат кишилари эди. Автоном республика МИҚнинг раиси этиб большевик П. А. Кобозев сайланди. Большевик Ф. И. Колесов бошчилигида 16 кишидан иборат тузилган ХКС таркибига ҳам 3 нафар маҳаллий аҳоли вакиллари киритилган эди, холос.

1918 йил июнда 2 минг нафар большевикларни ўз сафида бирлаштирган Туркистон Компартияси тузилди. 1919 йил мартида Туркистон Компартияси ҳузурида Турор Рисқулов раислигида Ўлка мусулмонлари бюроси тузилади. Мусбюронинг органи - «Иштирокиюн» газетаси нашр этила бошланди, унда Туркистон маъмурларининг шовинистик сиёсати фош этила борди.

1918 йил октябрида бўлган ўлка советларининг VI қурултойида ТАССР Конституцияси қабул қилинди. Унда Туркистонни РСФСРнинг "ажралмас, таркибий қисми" эканлиги, ўлка халқларининг барча ҳаётий масалалари унинг масъуллигида эканлиги қонунлаштирилди.

Туркистонда совет ҳокимиятининг тобора кучайиши, унинг яккаҳукмронлигининг ортиб бориши, ўлка ҳаётининг ҳамма жабҳаларининг қаттиқ марказлаштирилиши, қаттиққўл иқтисодий тадбирларнинг ўтказилиши фақат маҳаллий аҳоли қатламларининг кескин норозилигига сабаб бўлиб қолмасдан, бошқа сиёсий мухолифатчи кучларни ҳам харакатга келтирди. 1919 йил 19 январида ҳарбий комиссар К.Осипов уюштирган иқён натижасида Тошкентда 14 нафар Туркистон халқ комиссарларининг отиб ўлдирилиши ҳам бунинг аниқ ифодаси бўлганди. Аммо тезликда ўзларини ўнглаб олишга улгирган большевиклар вазиятни ўз фойдаларига ўзгартириб, совет ҳокимиятини яна сақлаб қолишга муваффақ бўлди., ҳокимият органлари янги кадрлар билан тўлдирилди. Раҳбарлик лавозимларига маҳаллий миллат вакиллари ҳам жалб этила борди.

Москва совет Туркистонига ўз таъсирини кучайтириш, уни ҳар томонлама ўзига қарам қилиш мақсадида 1919 йил кузида Тошкентга алоҳида ваколатлар берилган Турккомиссия (Ш. Элиава - раис, В. Боюй, Ф. Голощекин, В. Куйбишев, М. Фрунзе. Я. Рудзутак)ни юборди. Унинг зиммасига катта вазифалар юкланган эди. Унинг бутун фаолияти ТАССР совет ва партия қурилиши ишларини жадал суръатлар билан олиб бориш, янги тузумни чуқур илдиз отдириш эди. ТАССР ҳаётида кечаётган барча ижтимоий - сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнлар билан боғлиқ энг асосий масалаларнинг бирортаси ҳам Туркомиссия аъзоларининг изнисиз хал этилмас эди.

Бу даврда маҳаллий халқ орасидан чиққан, совет ва партия қурилишида анча тажриба оргирган, чиниққан Т. Рисқулов, Н. Тўрақулов, А. Рахимбоев, Н. Хўжаев, Қ. Отабоев, А. Икромов, С. Сегизбоев каби юрт арбоблари у ёки бу раҳбарий мансабларда фаолият юритган бўлсалар-да, аммо уларнинг иноон-ихтиёри москвалик ҳукмдорлар тизгинида бўлган. Хуллас, Туркомиссия сиймосида ТАССР ҳаётида зўрлик билан қарор топдириб борилаётган большевиклар диктатурасининг асл мазмун-мундарижаси мужассамлашган эди.

4. Хоразм ва Бухорода демократик харакатларнинг ўсиб бориши. Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг емирилиши

Маълумки, Россияда 1917 йилда юз берган февраль инқилобий ўзгариш чоризмнинг ярим мустамлака ўлкалари ҳисобланган Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ҳам акс-садо бермай қолмади. Аввало, бу тобе давлатларнинг Россия таъсиридан халос бўлишга интилиши кўзга ташланса, иккинчи томондан, маҳаллий халқнинг демократик эркинликлар ва ҳуқуқларга эга бўлиш сари ҳаракатлари фаоллашди.

Жумладан, Хоразмда Ёш хиваликлар ҳаракати хонликдаги сиёсий вазиятни ўзгартириш ва бир қатор демократик ўзгаришларни юзага чиқаришга отландилар. Ёш хиваликлар етакчилари ишлаб чиққан манифестда конституцион монархия тузиш, хоннинг ваколатларини чеклаш, иқтисодиёт, таълим ва маданий ҳаёт жабҳаларини ислоҳ қилиш талаблари илгари сурилганди. Хивада ижтимоий-сиёсий вазият кескин тус олаётганидан чўчиган Исфандиёрхон 1917 йил 5 апрель куни манифестни имзолашга мажбур бўлди. Манифест талабларига кўра хонликда конституцион монархия тузуми ўрнатилди. Айни пайтда таркиби 30-50 кишидан иборат рухонийлар ва савдо-саноат аҳли вакилларидан сайланган Мажлис ва Нозирлар Кенгаши тузилади. Улар халқ вакиллиги бошқаруви органлари сифатида хон ҳокимияти ваколатларини маълум даражада чеклади. Манифестга мувофиқ ёш хиваликларнинг таниқли раҳбари Бобоохун Салимов Мажлис раиси, Матмуродов эса Нозирлар Кенгаши раиси этиб сайландилар. Хон хазинаси ва уни тасарруф қилиш устидан назорат ўрнатилди. Хон темир йўллар қуриш, почта-телеграф ўрнатиш, янги жадид мактаблари очиш тўғрисида ваъдалар берди. Бироқ Хива хони ва унинг атрофидаги мутаассиб кучлар бу демократик ўзгаришларни йўққа чиқариш, эски тартибларни қайта тиклаш пайида бўлдилар.

1917 йил июнига келиб Исфандиёрхон Россия Муваққат ҳукуматининг Хивадаги вакили, генерал Мирбадалов ёрдамига таяниб, Матмуродов бошлиқ Ёш хиваликлар раҳбарларини қамоққа олади. Бу партиянинг фаолияти қонундан ташқари деб эълон қилинади. Ёш хиваликларнинг кўплари қўлга олиниб жазоланади. Қолганлари хонлик ҳудудини тарк этадилар.

Хива хонлигининг тугатилиши 1917 йил кузида Россияда рўй берган октябрь ўзгариши, Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши давомида Хивада ҳам демократик ҳаракат янги босқичга қадам қўяди. Демократик кучлар, аҳолининг камбағал табақалари фаол ҳаракатга кела бордилар. Қўнғирот, Кўҳна Урганч, Хожайли, Тахта, Порсу беклигларида маҳаллий аҳоли қатъий ҳаракатларга чиқди. Бунинг устига мамлакатни бошқара олмай қолган хоннинг 1918 йил январида туркманлар сардори Жунайдхонни Хивага чақириши ва уни бош қўмондон этиб тайинланиши ҳам вазиятни янада чигаллаштириб юборди. Жунайдхон тез орада Исфандиёрхонни қатл эттириб, ўрнига унинг тоғаси, иродасиз Саид Абдуллони номига хон қилиб кўтариб, амалда якка ҳукмдор бўлиб олди. Жунайдхоннинг харбий диктатураси зулмидан оғир азият чеккан

қўплаб аҳоли қўшини Туркистонга қочиб ўта бошлади. Уларнинг қўплари Советлар тайёрлаган қизил қўшинлар сафини тўлдириб борди. Буларнинг ҳаммаси Советларга қўл келди. Шу зайлда уларга қарашли Амударё бўлимида (Турткўлда) Н. А. Шайдаков ва Н. М. Щербаков бошчилигида шимолий ва жанубий ҳарбий дасталар тузилиб, хонлик тузумини ағдаришга шай қилиб қўйилди. Дарҳақиқат, Туркистон совет раҳнамолари йўл-йўриқлари асосида ҳаракатга келган қизил қўшинлар ва шунингдек, ўзбек ва туркман аҳолисидан ташкил топган қўзғолон дасталари 1919 йил декабри охирларидан Жунаидхон режимига қарши ҳарбий юриш бошлайдилар. Бу кучлар Жунаидга кетма-кет зарбалар бериб, бирин-кетин хонлик ҳудудларини қўлга киритиб бордилар. 1920 йил 2 февралда Хива эгалланди.

Жунаидхон қолган-қутган қўшини билан Қорақум саҳросига чекинади. Қўғирчоқ хон Саид Абдулло тахтдан воз кечади. Шу тариқа, советлар кучи билан Хива хонлиги ағдарилди ва 5 кишидан иборат Инқилобий қўмита тузилди. Унинг таркибига Ёш хивачилар ва туркман уруғ-қабилаларидан вакиллар киритилди. Инқилобий қўмита раиси этиб Ёш хивачилар раҳбари Д.Султонмуродов сайланди. Тез орда Ёш хивачилар ишлаб чиққан манифест эълон қилинади.

Манифестда назарда тутилган талабларр

- Хон ва унинг ҳукумати томонидан мамлакатни мутлақ бошқаришни бутқул барҳам топдириш.
- Хива хонига, шаҳзодалар ва вазирларга тегишли бўлган маблағлар ва мулкларни халқ мулки деб эълон қилиш.
- Камбағаллар ҳаётини яхшилаш йўлида йирик заминдорлар ерларидан фойдаланиш.
- Болаларни бепул ўқитиш учун хонликнинг ҳамма жойида мактаблар очиш.
- Шаҳарлар ва аҳоли манзилгоҳларида бепул шифохоналар ва соғломлаштириш муассасалари очиш.
- Хива хони ва беклари томонидан камбағал аҳолидан тортиб олинган ерлар, мулк ва бошқа нарсаларни қайтариб бериш.
- Мажбурий меҳнатга жалб қилиш (бегор)ни бутунлай йўқ қилиш.

1920 йилнинг 27-30 апрель кунлари Хивада бўлиб ўтган халқ вакиллари **Бутунхоразм курултойи** хонлик тугатилганлиги ва янгидан Хоразм **Халқ Совет Республикаси** тузилганлигини эълон қилди. Курултой ХХСРнинг муваққат Конституциясини қабул қилди. Курултой шунингдек 15 кишидан иборат ҳукумат - **Халқ Нозирлар Кенгашини** сайлади. Ёш хивачилар раҳбарларидан Полвонниёз Юсупов унинг биринчи раиси бўлди. Тез орада (июнда) Россия большевик раҳбарлари кўмагида Хоразм Компартияси ташкил этилиб, унинг ҳукмронлик мавқеи ҳаётда тайин этиб борилди. Совет Россияси айни пайтда янги тугилган Хоразм Халқ Совет Республикасини ўз таъсир доирасига олиш мақсадида 1920 йил 13 сентябрда ХХСР билан иттифоқ

шартномасини тузади. Бу шартнома билан бирга иккала республика ўртасида имзоланган харбий-сиёсий ва иқтисодий келишувлар асосида Хоразм Халқ Совет Республикасига совет Россияси томонидан тегишли харбий, иқтисодий ва маданий ёрдам кўрсатиш кўзда тутилган эди. Бирок "катта оға"нинг бундай ёрдами замирида Хоразм Халқ Совет Республикасининг ички ишларига аралашиш, унинг сиёсатини ўз манфаатларига бўйсундириш мақсадлари ётарди. Фақатгина 1921 йил давомида Хоразм Халқ Совет Республикасида уч марта (март, сентябрь, ноябрда) ҳукумат ўзгариши ясалиб, Москвага маъқул келмаган унинг таркиби ўзгартирилди. Ўз халқининг миллий манфаатларини кўзлаб сиёсат юритган Полвонниёз Юсупов, М. Ибниямииов, О. Мухаммадрахимов бош бўлган ҳукумат таркиблари бекор қилинди, уларнинг раҳбарлари асоссиз кораланди, сўнгра турли жазоларга гирифтор этилди.

1923 йил октябрида бўлиб ўтган IV Бутунхоразм Советлари Курултойи Хоразм Халқ Совет Республикасини Хоразм Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилди ва республиканинг янги конституциясини қабул қилди. Унда Хоразмда Советлар раҳбарлигида амалга оширилган жиддий ўзгаришлар орқасида бу республика эндиликда ўз тараққиётининг янги, социалистик босқичига кирганлиги алоҳида таъкидланди. Конституция ерга бўлган хусусий мулкчиликни бекор қилди, барча ерлар умумхалқ мулки деб эълон этилди. Вақф мулклари маориф нозирлиги ихтиёрига олинди. Хоразм халқларининг хохиш-иродасига зид тарзда амалга оширилган бу хил тадбирлар ва энг асосийси, республикани бошқариш жиловини тобора Советлар ҳукмронлиги қўл остига ўтиб бориши, пировардида воха аҳолисининг умумий норозилигининг кучайиб боришига сабаб бўлди.

Бухоро амирлигининг ағдарилиши Бухоро амирлигида ҳам ижтимоий-сиёсий вазият Хива хонлигидагига ўхшаш тарзда кечди. Амирлик ҳам Россияга тобе, вассал давлат эди. Ички сиёсатда мустақил бўлган амирнинг мутлақ ҳокимияти ҳукм суриб, бундан оддий халқ оммаси бехад зулм тортиб келарди. XX аср бошларида бу ерда ҳам амирлик тузумига қарши демократик ҳаракатлар юзага кела борди. Мамлакатнинг илғор, тараққийпарвар зиёли ёшларидан ташкил топган Ёш бухороликлар ташкилоти бу ҳаракатларга етакчилик қилдилар. Ўз сафларида Абдувоҳид Бурҳонов, Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Мухитдин Мансуров, Пўлатхўжа Усмонхўжаев каби юрт фидойиларини бирлаштирган Ёш бухороликлар ҳаракати кенг халқ манфаатлари фойдасига мухим сиёсий ўзгаришларни рўёбга чиқаришга интилганлар. Улар ишлаб чиққан ислоҳотлар лойиҳасида мамлакатда конституцион монархия тузуми ўрнатиш, ижтимоий-сиёсий эркинликлар жорий қилиш, маориф ишини яхшилаш масалаларига алоҳида урғу берилганди.

Кенг халқ оммаси тазйики ва Ёш бухороликлар ислоҳий талаблари асосида амир 1917 йил 7 апрелида баъзи ён беришларга бориб манифест чиқаришга мажбур бўлади.

Манифестда берилган вазифалар

- Солиқларни тартибга солиш.
- Турли ижтимоий табақалар вакилларидан иборат Мажлис ташкил қилиш.
- Маориф, тиббиёт, суд тизимларини яхшилаш.
- Маъмурий бошқариш ишларини акомиллаштириш.

Бироқ амирликнинг мутаассиб, ҳукмрон доиралари тиш-тирноқлари билан бунга қаршилик кўрсатдилар. Улар ислоҳот тарафдорларига нисбатан очиқдан-очиқ шаҳар кўчаларида қирғин уюштирдилар. Кўплаб ислоҳотчилар Бухорони тарк этишга мажбур бўлдилар. Бу гал амир тарафдорларининг қўли баланд келди.

Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши Бухоро амирлиги учун ҳам жиддий сиёсий вазиятни вужудга келтирди. Негаки, социалистик инқилоб ғоясини бошқаларга ёйишга интилган большевиклар чегарадош Бухорони ўз мўлжалига олгандилар. Хусусан 1918 йил мартида "Колесов воқеаси" номи билан тарихга кирган қонли воқеа бунга аниқ мисол бўла олади. Туркистон совет республикачи ҳукумати раиси Ф. И. Колесов Бухорога очиқ тазйиқ ўтказиб, 1918 йил 2 мартида Когон темир йўли ёқалаб қизил қўшинлар интервенциясини уюштирди. Бунга жавобан Бухоро амири халқни ғазовотга чорлаб, ўз қўшинлари ва ғазабга келган аҳолини урушга сафарбар этди. Оқибатида Колесов хуружи шармандаларча мағлуб бўлди. Бу эса амир ва унинг аркони давлатига барча демократик кучлардан қонли ўч олиши учун баҳона бўлди. Айниқса Ёш бухороликлар аёвсиз қирғин қилинди. Большевикларининг бу авантюраси Ёш бухороликлар учун ғоятда қимматга тушди. Ф.Хўжаевнинг гувоҳлик беришича, бу қирғинда Ёш бухороликлар, уларнинг тарафдорларидан 1,5 минг киши қурбон бўлади.

Бироқ шунга қарамай совет мутасаддилари Бухорода сунъий инқилоб тайёрлаш, бунинг учун Туркистондан паноҳ топган кўп сонли бухоролик муҳожирларни ишга солиш, улардан кўплаб инқилобчи кучлар етиштириш ва уларни ташкиллаштириш ҳаракатида бўлдилар. 1918 йил сентябрида Тошкентда Бухоро муҳожирлари томонидан Бухоро компартияси ва унинг Марказий Қўмитаси тузилади (унинг раиси А. Ёқубов, ўринбосари М. Кулмуҳамедов). 1920 йил январида Тошкентда Ф. Хўжаев бошчилигида "Ёш бухоролик инқилобчилар партиясининг Туркистон Марказий бюроси" ташкил этилади ва Турккомиссия. РСФСР ҳукумати томонидан эътироф этилади.

Ёш бухороликлар партияси ишлаб чиққан дастурда тез вақт ичида деспотик тузумни тугатиш, мамлакатда демократик республика тузиш ва кенг халқ оммасининг туб манфаатларини кўзлаб кўплаб ижтимоий-демократик ўзгаришларни амалга ошириш вазифалари баён этилган эди.

Ёш бухороликлар ташаббуси билан 1920 йил июндан Тошкентда чиқа бошлаган «Учқун» газетасида ҳам илғор- демократик ғоялар илгари сурилди. Бухоро халқи амирнинг ҳокими мутлақ тузумини ағдариб ташлаш учун фаол курашга даъват этиб борилди.

Совет хокимиятининг асл мақсади Бухоро амирлигини ағдариш эди. Унинг расмий ҳужжатлари, кўрсатмаларида амирликка қарши кураш куйидан, маҳаллий кучлар томонидан бошланиши укдирилган эди. Шу билан бирга амирликни ағдариш учун зарур ҳарбий тайёргарлик ҳам кўрилди. Фрунзе бошлиқ Туркистон фронти қўмондонлиги томонидан 1920 йил июнь ўрталаридаёқ замонавий қурол-аслаҳалар билан қуролланган қизил қўшинлар Бухоро чегараларига келтириб қўйилган эди. Айни пайтда амирликни ағдариш учун М.Фрунзе, В.Куйбишев, Н.Тўрақулов, Н.Ҳусаинов, Ф.Хўжаевлар таркибида ҳарбий-инқилобий бюро ташкил этилади.

1920 йил 29 августда Чоржуйда амир тузумига қарши ғалаён бошланди ва Бешим Сардор бошчилигидаги кучлар аввалдан белгиланган келишувга биноан дарҳол совет ҳукуматидан «ёрдам сўраб» мурожаат қилади. Бу совет қўшинларининг Бухорога қарши уруш ҳаракатларини бошлашига баҳона бўлади.

Расмий маълумотларга кўра, совет қўшини ихтиёрида шу даврда 10 минг қизил аскар, 40 та тўп, 230 га яқин пулемёт, 10 та зирҳли автомобил, 5 та зирҳли поезд ва 12 та самолёт бор эди. Шунингдек, Туркистон фронти қўшини билан бирга ҳужум ҳаракатларида 5 минг кишига яқин бухоролик "инқилобчи тузилмалар" ҳам иштирок этдилар.

Амир лашкари сон жиҳатидан кўп бўлгани билан (20 мингга яқин), бироқ унинг куролланиш даражаси қизилларга нисбатан анча заиф ҳолда эди. Ҳужумга ташланган совет қўшинлари амирликнинг Чоржуй, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз ва бошқа ҳудудларини эгаллаб, Бухорога томон силжиб бордилар. Бухоро ва унинг аҳолиси советлар ҳужуми чоғида мислсиз зарар кўрди. Шаҳар кўп бор ҳаводан бомбардимон қилинди. Унинг кўплаб ноёб осори атиқалари, тарихий обидалари вайрон этилди.

Амир Олимхон 1920 йил 2 сентябрда Бухорони тарк этишга мажбур бўлди. Пойтахт совет қўшинлари томонидан эгалланган, ҳокимият Муваққат Бутунбухоро Инқилобий қўмитаси қўлига ўтди. 1920 йил 14 сентябрда БКП МҚ ва Муваққат Бутунбухоро Инқилобий қўмитасининг бирлашган мажлиси бўлди. Мажлисда А.Мухитдинов бошчилигида қонун чиқарувчи олий орган – Бутунбухоро Инқилобий қўмитаси ва Файзулла Хўжаев раислигида Халқ Нозирлар Кенгаши (ҳукумат) тузилди. Ўша йилнинг 6-8 октябрь кунларида I Бутунбухоро қурултойи бўлиб ўтди. Унда Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди.

1921 йил 4 мартда Москвада БХСР ва РСФСР ўртасида Иттифоқ шартномаси ва иқтисодий битим имзоланди. Бу эса Россия Федерацияси ва унинг Туркистондаги ваколатли намояндаларига Бухоро Республикаси ички ишларига бевосита аралашиш, у ердаги ўзгаришларни назорат этиш ва уни аниқ социалистик мақсадлар сари йўналтириш учун кенг имкониятлар очиб берди. Шунингдек, Бухоро Халқ Совет республикасининг асосий раҳбар ташкилоти - Бухоро Компартияси РКП (б) нинг вилоят ташкилоти мақомида фаолият юритарди.

РКП (б) МҚ 1922 йил майида "Туркистон-Бухоро ишлари ҳақида" қарор қабул қилди. Унда Ўрта Осиёда, жумладан, Бухорода жадаллик билан "социалистик тузумни мустаҳкамлаш" қатъий уқтирилди. Шунингдек, РКП (б) МҚ нинг 1923 йил 12 июнда қабул қилган Бухоро масаласига доир махсус қарори ҳам бу давлатнинг ички ишларига қўпollик билан аралашиш эди. Негаки, унда Бухоронинг ривожланиш жараёнини "социалистик изга" буриб юбориш мақсади кўзда тутилганди. Бухоро халқининг туб миллий манфаатлари йўлида фидойилик билан фаолият юритган, инқилобий ҳаракатларнинг фаол иштирокчиларидан бўлган А.Фитрат, М.Аминов, Отахўжаев, Ёқубзода ва бошқалар Москва вакилларининг талаби билан республика ҳукумати таркибидан четлатилди.

Бухоро ХСРнинг 1921 йил сентябрида қабул қилинган Конституцияси ҳам РСФСР Конституцияси андозасида тузилган эди. Ҳукмрон Марказ ташаббуси билан 1923 йил мартида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тузилиши ва унинг таркибига Бухоро ХСРнинг ҳам жалб қилиниши бу унинг иқтисодий мустақиллигининг аста-секин қўлдан бой бериб борилишига сабаб бўлди. Москва тазйиқи остида бу ҳудудда социалистик ўзгаришлар изчил амалга оширилиб борилди. 1924 йил сентябрда бўлиб ўтган V Бутунбухоро қурултойи БХСРни Бухоро Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилди. Ниҳоят, 1924 йилда ўтказилган миллий-давлат чегараланиши натижасида унинг ҳудудлари Ўзбекистон ва Туркманистон Совет социалистик республикалари таркибига қўшиб юборилди, Бухоро давлат сифатида тугатилди.

5. Туркистонда мустабид совет тузумига қарши қуролли ҳаракат

Қуролли ҳаракатнинг юзага келиш сабаблари. Туркистоннинг яқин ўтмиши тарихида ёрқин саҳифа ёзган ҳамда хийла узоқ давом этган, фожиали воқеаларга тўлиб-тошган совет ҳокимиятига қарши кўтарилган бу қуролли ҳаракатнинг мазмун моҳиятини совет мустамлакачилари муттасил бузиб, сохталаштириб келдилар. Уни совет тарихшунослигида «босмачилар ҳаракати», «аксилинқилобий кучлар боскини», «бир тўда юрт бузғунчилари ҳаракати» сингари номларда таърифлаб келинди. Бироқ халқимизда «ойни этак билан ёпиб бўлмайди» дейилганидек, улуғ аждодларимизнинг Ватан, эли юрт эрки, озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борган бу мардона курашга тўғрисидаги тарихий ҳақиқат миллий истиқлол шарофати билан тўлиқ тикланиб, ўз ҳаққоний, холис баҳосини топди. Бу ҳаракат советлар мафкураси тўқиб чиқарган шунчаки «босмачилар» ҳаракати эмас, балки совет ҳокимиятининг зўравонликка асосланган сиёсати ва амалиётига қарши қўзғатиш ҳаракатидир.

Хўш, бу ҳаракатнинг Туркистон заминида юзага келишининг ҳақиқий ижтимоий омиллари, сабаблари нималардан иборат эди? Нега 1918 йил баҳоридан Фарғона водийсида бошланган бу қуролли ҳаракат аста-секин авжга олиб, Туркистон (Ўзбекистон)нинг кенг ҳудудлари бўйлаб ёйилди?

Халқимиз 1917 йилда содир этилган февраль ва октябрь ўзгаришларига катта умидворлик билан кўз тикқандилар. Улар илғор жадидчилик ҳаракати раҳнамолигида Россияда ривожланиб бораётган инқилобий-демократик ҳаракатлардан фойдаланиб, эрк, озодликни қўлга киритмоқчи, ўлка халқларини мустақилликка олиб чиқмоқчи бўлгандилар. Маккор большевик йўлбошчиларнинг октябрь ўзгариши арафасида ва ундан кейин эълон қилган миллатлар эркн, мустақиллигини тан олган расмий ҳужжатлари Туркистон халқларида ўз орзу-умидларимиз рўёбга чиқади, миллий мустақиллигимиз қарор топади, деган умид тугдирган эди.

- Бироқ совет ҳокимияти ўрнатилиб, мустаҳкамлана борган сайин большевиклар дохийларининг иккиюзламачилик, мунофиқлик қиёфаси ҳам очилиб борди. Уларнинг берган баландпарвоз ваъдаларидан қайтиши, маҳаллий халқларни сиёсий фаолиятдан ошкора четлатиши, жойларда совет тузумини ўрнатишда зўравонликнинг авжга миниши маҳаллий аҳоли норозилигининг ошишига сабаб бўлди.
- Маҳаллий халққа бутунлай ёт коммунистик мафкурани байроқ қилиб олган совет зулмкорлари аҳолининг миллий қадриятлари, удумлари, диний эътиқодини таҳқирлаш, масжид, мадрасалар, зиёратгоҳ жойларни оёқ-ости қилиш, ноёб маънавий бисотларни талаш, диндорларни таъқибу қувғин остига олиш каби номақбул ишлари аҳоли нафратини кучайтирди.
- Ўлка халқларининг хоҳиш-иродаси билан вужудга келиб, уларнинг миллий манфаатлари йўлида илк қадамлар қўйиб бораётган Туркистон Мухториятини конга беланиши, юрт фарзандларининг қирғин қилиниши, Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар аҳолисининг аёвсиз хунрезлик ва талон-тарожликка дучор этилиши бутун Туркистонни мустабид совет ҳокимиятига қарши оёққа турғизди.
- Совет ҳокимиятининг аҳолининг хусусий мулкини тортиб олиш, давлат тасарруфига олишга қаратилган иқтисодий сиёсати одамларнинг совет тузумига нисбатан кучайиб бораётган нафрат-ғазабига сўнгги томчи бўлиб қўшилди.

Юз минглаб миллатпарвар, ватанпарвар юрт кишиларини қўлда қурол билан советлар зравонлигига қарши кураши мана шу зайлда бошланиб кетди.

Фарғона водийсида қуролли ҳаракат. Ўлкада бошланган совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатнинг энг дастлабки қайноқ марказларидан бири Фарғона водийси бўлди. Бу ҳаракатга халқ орасидан етишиб чиққан, унинг ғам-алами, орзу-армони, мақсад-интилишларига ҳамдард ва шерик бўлган Кичик ва Катта Эргаш, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Холхўжа Эшон, Ислом Паҳловон, Раҳмонқул, Тўйчи, Алиёр қўрбошилар сингари таниқли раҳнамолар етакчилик қилдилар. 1918 йил баҳоридан водийнинг турли жойларида 40 дан зиёд қўрбоши дасталари фаолият кўрсата бошлади. Жумладан, Мадаминбек Скобелев (Фарғона) уездида, Шермуҳаммадбек Марғилон атрофларида, Омон Полвон, Раҳмонқул Наманган уездида, Парпи қўрбоши Андижон атрофида, Кичик ва Катта Эргашлар Қўқон

атрофида, Жонибек кози Ўзган томонда, Мухиддинбек Новқатда ҳаракат қилмоқда эдилар.

Кичик Эргаш қизиллар қўшини билан бўлган жангу жадалда ҳалок бўлганидан сўнг (1918 йил февраль) Қўқон уезди теварагидаги қуролли ҳаракатга Мулла (Катта) Эргаш бошчилик қила бошлади. У ўзининг фаол ҳаракати, халқ раҳномосига хос сифатлари билан тез орада бутун водийдаги озодлик курашининг танилган етакчисига айланди. 1918 йил кузига келиб унинг қўл остида ҳар бирида 20 тадан 1800 нафаргача йигити бўлган бўлган 70 та қўрбоши дасталари ҳаракат қилаётганди. Улардаги жангчиларнинг умумий сони 15 мингтага етарди. Мадаминбекнинг 5 минг, Шермуҳаммадбекнинг 6 минг, Холхўжанинг 3 мингдан зиёд, Парпи қўрбошининг 3,6 минг, Жонибекнинг 5,7 минг, Мухиддинбекнинг 4,5 минг жанговор йигитлари озодлик курашига отланган эдилар. Умумий мақсад ва вазифаларни биргаликда аниқлаш, асосий ҳаракатларни мувофиқлаштириш йўли билангина тиш-тирноғигача қуролланган совет қўшинларини енгиш, юрт мустақиллигини қўлга киритиш мумкин эди. Шу боис бу жангу жадал даврларда қўрбошиларнинг бир неча бор қурултойлари чақирилиб, уларда муҳим ҳаётий масалалар муҳокама қилинади. Дастлаб шундай қурултой 1918 йил мартида Қўқон уездининг Бачқир қишлоғида ўтказилди. Унда Катта Эргаш бутун Фарғона водийси ҳаракатининг раҳбари этиб сайланди. Унга қўшинларининг бош қўмондони – «Амир ал-Муслимин» унвони берилади. Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек эса унинг ўринбосарлари этиб сайландилар. Ҳаракат кўламининг ўсиб, кенгайиб бориши, унинг сафларига янги ижтимоий табақалар вакилларининг қўшилиши, табиий суратда унинг олдига улкан масъул вазифаларни, янги муаммоларни келтириб чиқара борди. Уларни ҳал этиш эса кураш раҳнамоларидан катта матонат, кучли ирода, юксак ҳарбий маҳорат, ташкилотчилик кобилияти ва узоқни кўра билишлик салоҳиятини намоён қилишни тақоза этарди. Фарғона қўрбошилари ичида Мадаминбек Аҳмадбек ўғлигина мана шундай ноёб фазилатлар соҳиби эканлиги билан ажралиб турарди. Навқирон ёшда бўлишига қарамасдан катта ҳаёт ва кураш тажрибаси бой, юрт кезган, юксак ҳарбий саркардалик истеъдодига эга Мадаминбек (1892 – 1920) тез орада водий курашчилари сардорига айланади. Советларнинг расмий ҳужжатларидан бирида таъкидланишича, «ўз олдига совет ҳокимиятини ағдариш ва Фарғона мухториятини тиклаш вазифасини қўйган Мадаминбек тадбиркор сиёсатчи ва уддабурон ташкилотчи фазилатларига эга эди».

Дарҳақиқат, Мадаминбек ўзининг қатъийқўл сиёсати, ташкилотчилик фаолияти ва энг муҳими, ўлкада кечаётган ижтимоий – сиёсий ва ҳарбий вазиятни тўғри баҳолай олиши билан ажралиб турарди. Бунинг устига мавжуд вазиятга мувофиқ келадиган амалий ҳаракатларни қўллай олиши, сафдошларига ўз таъсирини ўтказа олиши ҳам унинг кўп ўтмай бутун Фарғона қўрбошиларининг нуфузли раҳбарига айлантирган эди. 1919 йилнинг ўрталарига келиб унинг йигитларининг сони 25 минг кишидан ошарди. Скобелев, Марғилон, Андижон, Наманган, Ўш каби ҳудудларда ҳаракат

қилаётган таниқли қўрбошилар, уларнинг жангчилари Мадаминбекнинг яшил байроғи остига бирлашаётган эдилар. Мадаминбекнинг халқ лашкарлари айниқса 1919 йилнинг биринчи ярмида совет қўшинларига қарши бир қатор сезиларли зарбалар бердилар. Чунончи, январда Марғилон, февралда Скобелев ва Чуст шаҳарларини вақтинча эгалланиши, маҳаллий халқ манфаатига жавоб берадиган бир қатор муҳим амалий тадбирларнинг ўтказилиши унинг обрўсини янада кўтариб юборди. 1919 йил апрель ойида Мадаминбек йигитлари Наманган ва Қўқон шаҳарлари атрофларидаги жангларда ғолиб келдилар. «Мадаминбек турли сиёсий оқимдаги кишиларни бирлаштира олади. Шунинг учун ҳам ҳеч қайси қўрбоши унингчалик куч – қудратга эга бўлмаган эди», деб ёзганди унинг мухолифларидан бири ўша кезларда.

Совет ҳокимиятига қарши ҳаракатнинг ижтимоий таркибини кузатарканмиз, бунда аҳолининг совет тузумидан норози бўлган, турли – туман ижтимоий қатламлари, чунончи, деҳқонлар, ҳунармандлар, косиблар, батраклар, мардикорлар, зиёлилар, диндорлар, руҳонийлар, маҳаллий бойлар у ёки бу даражада фаол иштирок этганлиги аён бўлади.

Хусусан совет ҳокимияти органларининг маҳаллий аҳолига нисбатан юритган ўта миллатчилик, шовинистик ва босқинчилик сиёсати уни оқибатда бу тузум душманига айлантирди ва ўз эрки, ҳуқуқи, озодлигини химоя қилиб курашга қалқитди. Фарғона фронти қўмондони М. Фрунзедек зот ҳам: «…. Бу ердаги совет ҳокимияти илк тузилиши даврида рус ва ерли ишчи, деҳқон оммаларини ўзига тортиш ўрнига, меҳнаткаш халқни ўзидан узоқлаштириш учун қўлидан келганча ҳаракат қилди. Ишлаб чиқаришнинг национализация қилинишида фақат буржуазиянинг мулки эмас, балки ўрта хол деҳқонларники ҳам тортиб олинди. ….Бу ерда ҳаракат қилган қизил аскар қисмлари, инқилобни ҳимоя қилган баъзи раҳбарлар ерли меҳнаткаш халқнинг туб манфаатлари билан ҳисоблашмади, унинг арзу – додига қулоқ солмади. Босмачилик ҳаракати шу асосда вужудга келди. Босмачилик – оддий қароқчилар эмас. Шунда уларни тез йўқ қилиш мумкин бўларди», деб эътироф қилган эди.

ТАССР ХКК раиси К. Отабоев 1922 йил июлида Туркистон МИК 4-пленумида сўзлаган нутқида бу ҳаракатни халқ қўзғолони сифатида баҳолаган эди: «*Биз 4 йил давомида бу ҳаракатга ҳатто тўғри баҳо беришни ҳам билмадик, у халқ қўзғолони бўлгани ҳолда босмачилик деб атадик.* Босмачилик мохиятан талончилик деган маънони англатади, бизнинг ушбу ҳаракатга берган нотўғри таърифимиз масалани ҳал этишда нотўғри ёндашувларга олиб келди. Ва алалоқибат 4 йил давомида биз бу ҳаракатнинг бирон бир жиҳатини тугата олмадик».

Совет раҳбарларининг бу эътирофлари советларга қарши ҳаракатнинг нечоғлик ўлканинг ҳаётий қон -томирларига дахл қилганини, уни ларзага келтирганини яққол тасдиқ этади.

Фарғонанинг бечорахол халқи ўз ҳалоскорларини бутун чоралар билан қўллаб-қувватлашда давом этди. Ҳаракат сафи доимо янги кучлар хисобига

тўлиб борди. Водий қўрбошиларининг бирлашиш, қўшилиш сари ҳаракатлари ҳам сезиларли тус олиб борди. 1919 йил кузига келиб Мадаминбек лашкарларининг жанговорлик ҳаракатлари кенг ҳудудларга ёйилди. Бу даврга келиб Монстровнинг рус крестьянлари (деҳқонлари)дан ташкил топган анча таъсирли ҳарбий қисмлари Мадаминбек кучлари билан бирлашди. Бу ҳол халқ курашининг нафақат ижтимоий таркибига, балки айни чоғда миллий таркибига ҳам сезиларли таъсир кўрсатар, унинг мақсад - вазифаларига янгича ёндашишни тақозо этарди. Гап шундаки, бунга қадар советларга қарши ҳаракат сафларида ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар ва қорақалпоқлар сингари ерли миллат кишилари қуршиб келаётган бўлсалар, эндиликда унга советлар сиёсатидан кескин норози бўлган рус деҳқонлари ҳам қўшилган эдилар. Ҳаракат таркибидаги бу ўзгариш 1919 йил октябрида Пўмирнинг Эргаштом овулида Мадаминбек тарафдорлари ташаббуси билан тузилган «Фарғона Муваққат Мухторият ҳукумати» тузилишида ҳам ўз ифодасини топганди. Ҳукумат таркиби 24 кишидан иборат бўлиб, унинг 16 вакилини мусулмонлар ва 8 нафарини руслар ташкил этарди. Фарғона ҳукумати бошлиғи ва мусулмон қўшинлари бош қўмондони этиб Мадаминбек сайланган эди. Бироқ афсуслианарли жиҳати шундаки, мазкур Муваққат ҳукумат ўз фаолиятини амалда уддалай олмади. Бунинг боиси биринчидан, унинг мутасаддиларининг боши уруш ҳаракатларидан чиқмади. Иккинчидан, у бирор бир хорижий давлат билан дипломатик алоқа ўрнатиш имкониятига эга бўлолмади. Бу эса, табиийки, унинг ўз қобиғига ўралиб, амалий фаолият юритишига имкон бермади.

1919 йил октябрь ойи охирларида Андижонга яқин Ойимқишлоқда тўпланган водий қўрбошиларининг қурултойида водийда ҳаракат қилаётган 150 тага яқин жанговор қисмларни ўз таъсирида ушлаб турган 4 йирик лашкарбоши: Мадаминбек, Эргаш, Шермуҳаммадбек, Холхўжа Эшон қўшинларини бирлаштиришга келишилди. Қурултойда ислом қўшинларининг бош қўмондони - «Амир ал – муслимин» этиб Мадаминбек сайланди. Бироқ бу келишув, аҳдлашув ҳам мустаҳкам бўлиб чиқмади. Улар ўртасидаги сансолорлик, ўзаро ички зиддиятлар ўз салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмади. Масалан, Холхўжа тез орада ўз кучларини ажратиб, мустақил фаолият кўрсата бошлади. Водийдаги жанговар ҳаракатларнинг кейинги боришн ташаббуснинг кўпроқ тажовузкор совет қўшинлари қўлига ўтишига, халқ озодлик курашининг пасайиб, сўниб боришига олиб келди. Ўлкада мустаҳкамланиб олишга улгурган большевиклар ҳокимияти Марказдан етарли даражада ҳарбий куч, қурол – ярог олиб, сон – саноқсиз ҳарбий мутахассисларни жалб қилиб, уларни Фарғона фронтига йўллаш, халқ лашкарларидан қонли ўч олишга сафарбар қилди. 1920 йил бошларида совет қушинлари Эргаш, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек ва Холхўжа кучларига сезиларли зарбалар бердилар. Жумладан, 1920 йил январида қизиллар Эргаш кучларига зарба бериб, унинг таянч маркази – Бачқирни эгаллади. Худди шу вақтда совет қўшини Монстровнинг деҳқонлар армиясини тор – мор

этиб, Гулча қалъасини ишғол этди. Монстровнинг ўзи асир олинди. Шунингдек, февралда Гарбува – Коратепа – Шахрихон йўналишида қизил қўшинлар Шермуҳаммадбек лашкарига кучли зарба берди. Бунинг натижасида Шермуҳаммадбек енгилиб, Олой водийси томон чекинди. Айни пайтда қизиллар Норин ва Қоларёнинг қўшилиш жойида Мадаминбек аскарларига қарши муваффақиятли жанг қилиб, унга катта талафот етказдилар.

Совет қўшинлари қўмондонлари водийдаги қаршилик кўсатиш ҳаракатини сиёсий келишув йўли билан тўхтатиш чораларини ҳам кўрдилар. Улар қўрбошиларга вакил юбориб сулҳ тузишни таклиф қилдилар. Оғир, мураккаб воқеалар шароитида баъзи қўрбошиларнинг советлар томони билан келишув йўлига бориши тушунарлидир. Чунончи, Мадаминбек 1920 йил мартида совет қўмондонлиги билан музокара олиб боради ва сулҳ имзолаб ўз ҳаракатларини тўхтатади. Бу сулҳ шартларига асосан Мадаминбек ва унинг 1200 нафардан зиёд аскар йигитларининг дахлсизлиги, ўз қурол – яроғларига эга бўлиши, керак бўлганда уларнинг водийда тинчлик, барқарорлик ўрнатишда фаол иштирок этиши таъкидланган эди. Гарчанд сулҳнинг бир қатор шартлари кейинроқ совет қўмондонлигининг маккорона хатти – ҳаракати билан ўзгартирилган бўлса–да, бироқ Мадаминбек бу келишувга, унинг маҳаллий халқ учун фойдали, манфаатли бўлишига ишонган эди. Шу боис ҳам у ўзининг бошқа сафдошларига ҳам советлар билан музокаралар олиб бориб, шундай йўл тутишни маслаҳат беради. Бироқ Шермуҳаммадбек ва Холхўжа ўз ҳузурларига музокара учун келган юртнинг бу мард ўғлонини сотқинлик ва хоинликда айблаб, уни қатл эттирадилар. Содир этилган бу фожиали воқеа ҳам водий қурбошилари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қанчалик мўрт, омонат бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Гарчанд Фарғонада совет ҳокимиятига қарши кураш бундан кейин ҳам янги-янги кучлар билан қўшилишиб турли тарзда давом этсада, бироқ у аввалгидек кенг қамровли жанговар, ҳужумкор йўналиш касб этолмади. 1920 – 1923 йиллар давомида водий ҳудудлари бўйлаб олиб борилган халқ озодлик курашларига ака – ука Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек, улардан сўнг Ислом Паҳлавон ва Раҳмонқуллар етакчилик қилдилар. Уларнинг ҳар бирининг мисли‌сиз жасорати, қаҳрамонлиги, ҳақ ва озодлик йўлидаги фидойилиги халқ хотирасида муҳрланиб қолди. Водийда бошланган советларга қарши ҳаракат кейинчалик Туркистоннинг бошқа ҳудудларига ҳам ёйилди.

Совет тадбирлари ва бошқарувидан норози бўлган, диний ва маънавий қадриятлари таҳқирланган Хоразм аҳлининг турли ижтимоий қатламлари ҳам бош кўтардилар. Бу совет ҳокимияти ашаддий душмани Жунаидхонга қўл келди. Унинг жанговар отряллари сафи янги курашчилар ҳисобига муттасил кўпайиб борди. Масалан, 1922 йил апрель ойида Жунаидхон қўшинлари Порсу ва унинг атрофларини қизил аскарлардан озод қилишди. Кўҳна Урганч ҳудудида ҳам шиддатли жанглар олиб борилди. 1923 йил декабрида Питнак, Хазорасп, Боғот, Хонка туманларида ҳам деҳқонларнинг оммавий қўзғолонлари юз берди.

1924 йил январь-февралида Хива, Питнак ва Хазорасп атрофлари халқ исёнкорларининг шиддатли кураш ўчоқларига айланди. Бунда Жунайдхон ва Оғажон Эшонларнинг кўп минг кишилик кучлари ҳукмрон совет истибдодига қарши мардонавор курашлар олиб борганлар. 1920 йилларнинг иккинчи ярмидан 1930 йилларнинг бошларигача Хоразм воҳасида Аҳмадбек, Дурди, Муродхон, Ўроз Гепди, Худойберди, Ражаб Қора сингари 20 га яқин қўрбоши дасталари жанговар ҳаракатлар олиб бордилар, мислсиз қурбонлар бердилар. Бироқ кучлар нисбати тенг бўлмаганлиги орқасида пиш-тирноғигача қуролланган совет қўшинлари уларни мағлубиятга учратди. Советлар Хоразмда ўз ҳукмронлигини воҳа узра қарор топтиришга муваффақ бўлди.

Бухорода ҳам советларнинг зўравонлик сиёсати маҳаллий халқларнинг қаршилигига учради. Қаршилик кўрсатиш ҳаракати тарафдорлари ўн йиллар давомида советлар зўравонлигига қарши мардонавор кураш олиб бордилар. Бу ҳаракатга Иброҳимбек, Давлатмандбек, Доннербек, Мулла Абдуқаҳҳор, Фузаил Маҳсум сингари халқ халоскорлари раҳнамолик қилдилар.

Масалан, Ғарбий Бухорода Мулла Абдуқаҳҳор (1884-1924) етакчилигидаги ҳаракат сафига 20 га яқин қўрбоши дасталари (Ўрмон полвон, Метан Полвон, Наим Полвон, Шукур Хўжа, Жўра Амин, Саид Мансур, Мурод Мешкоб ва бошқалар) бирлашган эди. Бу халқ лашкарлари Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент, Ромитан туманлари ва Нурота тоғларида фаол ҳаракат қилганлар. Мулла Абдуқаҳҳор кучлари халқнинг кенг ижтимоий табақаларидан доимий мадад олиб то 1924 йил кузигача она юрт душманларига қарши тўхтовсиз кураш олиб борган. Унинг ўзи ҳам Кизилқумда қизиллар билан бўлган тинимсиз жангларда ҳалок бўлади.

Шарқий Бухорода советлар ҳокимияти зўравонлигига қарши йўналган ҳаракат 1930 йиллар ўрталарigача давом этди. Шарқий Бухоро ҳудудлари бўйлаб кенг ёйилган ҳаракатларнинг таниқли раҳнамоси Иброҳимбек (1889-1932) бўлиб, унинг умумий қўл остида ўн минглаб халқ қасоскорлари жамланган эди. Фузаил Маҳсум, Давлатмандбек, Қулмуҳаммадбек, Султон Садр, Фазлиддин Қози каби ўнлаб қўрбошилар ўз жанговар йигитлари билан жон фидо этиб курашдилар. Бироқ ўлкада қаттиқ ўрнашиб олган советлар ҳокимияти ва унинг яхши қуролланган мунтазам қизил қўшинлари охир-оқибатда бу ҳаракатни бостиришга муваффақ бўлди. Хусусан 1931 йил июнида Иброҳимбек лашкари мағлубиятга учратилиб, унинг ўзи қўлга олиниши билан Шарқий Бухоро ерларидаги қаршилик кўрсатиш ҳаракати барҳам топди.

Қуролли ҳаракат мағлубиятининг сабаблари ва оқибатлари

Туркистонда совет ҳокимиятига қарши кўтарилган қуролли ҳаракат мағлубиятининг кўплаб асосли сабаблари бор, албатта.

- Энг асосий сабаблардан бири - бу Ватан курашчиларининг улуғвор максадлар сари аҳоли барча табақаларини жипслаштиришга қодир бўлган ягона миллий ғояга таянмаганлигида эди. Ҳаракат ягона дастур асосида ташкил этилмади.

- Қўрбошилар сиёсий курашда тобланган илғор жадид намояндаларини ҳаракатга фаол жалб қила олмадилар.
- Ҳаракатнинг бир марказдан туриб бошқарилмаганлиги, жойларда ҳаракат қилган кучлар ўзларининг тор ҳудудий чегаралари билан ўралашиб қолганлиги, маҳаллий қўрбошиларнинг ўз манфаатларига берилиши, дунёқараши торлиги, чекланганлиги, маҳаллийчилик касалига чалинганлиги, бир - бирлари билан келишолмаслиги, ўзбошимча хатти-ҳаракатларга интилиши каби ҳоллар охир – окибатда бу курашнинг боришига жиддий салбий таъсир қилди.
- Қуролли ҳаракатга қалқиган кучларнинг етарли моддий – таъминот базасига, қурол – аслаҳа захирасига эга бўлмаганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатди.
- Ташқи дунё билан алоқа қилиш, четдан ёрдам, ҳарбий мадад олиш имконияти бўлмади.
- Ўлка зўравони бўлиб олган советлар эса ўз қўшинини етарли даражада замонавий қурол – яроғлар ва ҳарбий кучлар билан таъминлай олган эди. 1919 йилда унинг тасарруфида 115376 нафар жангчи, шунингдек 11112 та пулемёт, юзлаб тўплар, бронепоездлар, ўнлаб самолётлар ва бошқа замонавий қуроллар мавжуд эди. Ҳарбий кучлар нисбатидаги бундай устунлик кураш тақдирини қизиллар фойдасига ҳал этилишига олиб келди.
- Айёрликда шихини ёрган совет мутасаддилари ҳар бир вазиятдан устамонлик билан фойдаландилар. Улар керак бўлса ўзлари йўл қўйган қўпол хатоларини тузатиш, деҳқонларга ер бериш, уларни афв этиш, солиқлар миқдорини бир қадар камайтириш, Мадаминбек сингари таниқли қўрбошилар билан музокаралар олиб бориш, ўзаро ён бериш орқали маҳаллий аҳоли норозилигини юмшатиш, уларни ўз томонига ағдариб олиш тадбирларини ҳам қўлладилар. Бу тадбирлар қуролли ҳаракат истиқболига салбий таъсир ўтказмасдан колмади, албатта.

Бу халқ ҳаракати миллионлаб юртдошларимиз ҳаёти ва қисматида ўчмас фожиали из қолдирди. Баъзи аниқланган расмий маълумотларга караганда, у миллиондан зиёд маҳаллий миллат кишиларининг азиз умрларига зомин бўлди. Минглаб оилаларнинг ўз она заминини тарк этиб, бегона юртларга бош олиб кетишларига сабаб бўлди. Колаверса, қанчалаб сон – саноқсиз одамлар мана шу миллий фожиа боис мамлакатнинг бошқа, узоқ ҳудудларига сургун ва бадарга қилинди.

Бироқ бу халқ ҳаракати бежиз кетмади. У юртдошларимизга катта, ибратли сабоқлар берди, уларнинг кураш тажрибасининг бойишига муҳим таъсир кўрсатди. Зеро, она Ўзбекистонимизнинг истиқлолга юз тутиб, дорулаамон замонларга мушарраф бўлишида, бугунги - бахтиёр авлод кишиларининг мустақиллик олий неъматидан тўла баҳра топишида ўша 20–30-йилларда бобокалонларимиз қилган улкан саъй – ҳаракатлар, тўккан қутлуғ қонлар, берган бемисл курбонларнинг ибрати оз мунча эмас. Уларнинг ёркин,

порлоқ хотираси хозирги миннатдор авлод кишиларининг ёдида, шуурида ҳамиша сақланади, фахр – ифтихор туйғуси билан эсланади.

Синов саволлари

1. 1917 йилги февраль инқилоби Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида қандай ўзгаришларни юзага келтирди?
2. "Шўрои Исломия" ташкилоти қандай мақсадлар йўлида ташкил этилганди? Унинг фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
3. Қандай кучлар "Шўрои Уламо" ташкилотини туздилар?
4. Нима сабабдан «Шўрои Исломия» ва "Шўрои Уламо" ўртасида бўлиниш юз берди?
5. Умумтуркистон мусулмонлари I қурултойида қандай масалалар ҳал қилинди?
6. Умумтуркистон мусулмонлари II қурултойи ҳақида нималарни биласиз?
7. Туркистонда Совет ҳокимияти қай тарзда юзага келди?
8. Туркистонда тузилган биринчи совет ҳукумати - Халқ Комиссарлари Совети таркибини сиз қандай баҳолайсиз?
9. Туркистон Мухторияти тузилишини тақозо қилган асосий омиллар деб нималарни биласиз?
10. Туркистон Мухторияти зиммасига қандай тарихий вазифалар юкланган эди?
11. Туркистон Мухториятини ҳалокатга олиб келган асосий сабаблар нималардан иборат?
12. Туркистон автоном (мухтор) совет социалистик республикасининг тузилиши қандай мақсадларни кўзда тутарди?
13. Нима учун Фарғона водийси советлар зуравонлигига қарши қуролли қаршилик ҳаракатининг асосий марказларидан бирига айланган?
14. Бу қаршилик ҳаракатининг таниқли намояндалари кимлар?
15. 1917 йилги февраль ва октябрь ўзгаришлари таъсирида Хива ва Бухорода ижтимоий-сиёсий вазият қай тарзда ривожланиб борди?
16. Ёш хивачиларнинг мақсади нималардан иборат эди?
17. Хива хонлиги қандай йўсинда тугатилди?
18. Ёш бухороликлар кимлар? Уларнинг раҳнамоларидан кимларни биласиз?
19. Бухоро амирлиги қандай тарзда ағдарилди?
20. Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ўрнида қандай республикалар тузилди?

XI БОБ. СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРГАН ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ТАДБИРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК МОҲИЯТИ

Таянч сўз ва иборалар: Шовинистик миллий сиёсат. Миллий давлат чегараланиши. Ўзбекистон ССР. Ер-сув ислоҳоти. Индустрлаштириш. Ёппасига жамоалаштириш. Халқ хўжалигини қайта тиклаш. Пахта яккаҳокимлиги. Орол фожиаси. Саноат. Транспорт. Ижтимоий ҳаёт.

1. Ўрта Осиёда ўтказилган миллий-давлат чегараланиши. Ўзбекистон ССРнинг тузилиши

Миллий сиёсат Большевиклар партияси бош бўлган совет ҳокимияти Туркистон мустақиллиги учун курашган ватанпарвар кучлар ҳаракатини даф этишга муваффақ бўлгач, эндиликда бу ҳудудда узоққа мўлжалланган ўз мақсорона режаларини амалга оширишга киришди. Шу мақсадни кўзлаб у XX асрнинг 20-йиллари бошларидан бу заминда мустамлакачиларга хос «орани буз, ҳокимлик қил» қабилидаги ўз миллий сиёсатини ҳаётга изчил тадбиқ этиш йўлини тутди. Аслида советларнинг миллий сиёсати чоризмнинг кўп замонлар бу юртда юритиб келган шовинистик, улуғ давлатчилик сиёсатидан моҳият эътибори билан фарқ қилмасди. Фақат унинг шакли-шамойили ўзгарган эди, холос.

Гап шундаки, чоризм ҳукмронлиги даврида чекка ўлкалар халқлари очиқ-ошкора тарзда камситилар, уларнинг инсоний қадр-қиммати, ор-номуси, аслий миллий қадриятлари таҳқирланар эди. Совет мутасаддилари эса ўзларининг ниқобланган сохта ишлари, ёлғон-яшиқ ваъдалари билан мазлум миллат кишиларини ўз ҳукмларига бўйсундиришга интилдилар.

Туркистон халқлари ўз миллий давлатчилигини тиклаш ва ривожлантиришга интилди. 1920 йил январида бўлиб ўтган Туркистон Компартиясининг V ўлка конференциясида Туркистон АССР МИҚ раиси Т. Рисқулов сўзга чиқиб «Ягона Туркистон ғояси»ни илгари суради, асосан туркий халқлардан иборат Туркистон АССРни Турк Республикаси, Туркистон Компартиясини Турк компартияси, деб ўзгартиришни таклиф қилади. Бу таклифлар конференцияда, шунингдек, ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётида, РКП(б) Марказқўми, унинг Сиёсий бюроси, совет ҳокимияти доираларида турли баҳсларга сабаб бўлади. Т.Рисқулов таклифлари миллатчилик, оғмачилик руҳидаги қарашлар деб баҳоланди.

Т.Рисқулов, Н.Ҳўжаев ва бошқалар таркибида тузилган делегация Москвага бориб, совет ҳукумати олдига Турккомиссияни тугатиш, Туркистонга ўз қуролли кучларига эга бўлиш ҳуқуқини бериш, Шарқ мамлакатлари билан алоқа ўрнатишда Туркистон ҳукуматига мустақиллик бериш каби талабларни қўйдилар. Шу боисдан «Туркистон масаласи» бир неча бор Марказда, РКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросининг 1920 йил март-июнь ойларидаги мажлисларида муҳокама қилинди. Оқибатда натижа шундай бўлдики, мазлум халқлар «доҳийси»

ва «нажоткори» Ленин, бу масалани 1920 йил 29 июлида кўрган РКП(б) Марказқўми Сиёсий бюроси туркистонлик делегация илтимосномасига ижобий баҳо бермади. Бунинг аксича, Совет ҳукумати ва партия раҳбарияти ўлкадаги вазиятни тезликда бартараф этиш учун шошилинч тарзда «РКП(б)нинг Туркистондаги асосий вазифалари тўғрисида» деган ном остида бир неча қарорлар қабул қилди. Жумладан, ўлка ҳаёти устидан назоратни кучайтириш, совет ҳокимияти негизларини мустаҳкамлашга қаратилган «Туркистонда ҳокимиятни ташкил этиш тўғрисида» махсус қарор қабул қилинди. Унда Туркистонда Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси, РСФСР Халқ Комиссарлари Совети ва РКП(б) Марказий Қўмитасининг доимий ваколатхонаси бўлиши зарур деб кўрсатилди. Унда шунингдек, федерал ҳукумат билан Туркистонда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг вазифалари доираси аниқ-равшан белгилаб қўйилди. Шундай қилиб, ўлка халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўз миллий давлатчилигини ўз хоҳишларича, ҳуқуқий асосда ташкил қилиш борасидаги яна бир уриниши барҳам топдирилди. Ҳамма гап шундаки, Россия Совет Федерацияси ҳукумати Туркистоннинг эмин-эркин ривожланиш йўлидан илгарилаб боришини эмас, балки уни доимий ўз назоратлари остида бўлишини хоҳлардилар. Ўлканинг меҳнатсевар, жафокаш халқи, унинг битмас-туганмас бойликлари, табиий ва минерал ресурслари Марказ фойдасига ишлаши уларнинг бирдан-бир муддаолари эди. Ҳукмрон Марказ топшаббуси билан ташкил этилган Туркомиссия, Ўрта Осиё Бюроси, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши сингари нуфузли органларнинг ўлка ҳаётининг барча жабҳаларини ўз назоратига олиш, ўз измларига бўйсиндириш йўлида ҳаракат этиб келганлигининг боиси ҳам мана шундадир.

СССРнинг ташкил этилиши Большевиклар бошлиқ советлар ҳокимияти собиқ чор империяси ҳудудларида вужудга келган мустақил совет республикалари жиловини ўз қўлига олиш мақсадида совет республикалари иттифоқини тузишга, уларни РСФСР атрофига жипслаштиришга асосий эътибор қаратди. РСФСР ҳукумати 1918-1920 йилларда янги совет республикаларига дипломатик, сиёсий-иқтисодий, ҳарбий, молиявий таъсир ўтказиб борди.

Гарчи бўлажак иттифоқ совет республикаларининг дўстлик ва тенгликка асосланган ихтиёрий иттифоқи бўлади, дейилсада, бироқ узоқни кўра билган республикаларнинг қатор раҳбарлари бунга қарши эдилар. Масалан, Украинада УКП(б) Марказий Қўмитаси котиблари Х.Г.Раковский ва Д.Л.Пятаков ягона иттифоқ давлати ғоясига қарши чиқиб, умумиттифоқ ҳокимият органлари бўлмаган «конфедерация» тузишни ёқлаб чиқдилар. РКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросида, большевиклар партиясининг съездлари ва пленумларида, шунингдек совет ташкилотларида бу масала кенг муҳокама қилинди.

Ниҳоят, РКП(б) раҳбарлигида жойларда узоқ вақт олиб борилган ташвиқот-тарғибот ишлари ва кўрсатилган тазйиқлар ўз натижасини берди. Украина, Белоруссия, Закавказье Федерацияси Компартиялари, бу республикалар

советларининг съездлари РКП(б) Марказқўмининг «СССРни тузиш тўғрисида»ги тактикларини ҳўллаб-қувватлашларини баён қилдилар.

1922 йил 26 декабрда Бутунроссия Советларининг X съезди совет республикаларини ягона совет давлатига бирлаштиришни зарур деб топди. Съезд ўзи сайлаган делегацияга УССР, БССР ва ЗСФСР делегациялари билан биргаликда Совет Социалистик Республикалари Иттифоқини ташкил этиш тўғрисидаги Декларация лойиҳасини ишлаб чиқиш ва Иттифоқ шартномасини тайёрлашни топширди.

1922 йил 29 декабрда Москвада тўрт республика ваколатли делегацияларининг конференцияси бўлиб ўтади. Конференция СССРни тузиш тўғрисида РКП(б) Марказий Қўмитаси пленуми тасдиқлаган Декларация ва Шартнома лойиҳасини муҳокама қилиб, уни мақуллайди. 30 декабрда уни тўрт республикаларнинг ваколатли делегациялари имзолайдилар.

1922 йил 30 декабрда Москвада Бутуниттифоқ Советларининг I съезди ўз ишини бошлайди. Съезд РСФСР, УССР, ЗСФСР ва БССР Советлари съездлари сайлаган ваколатли делегатлари имзолаган СССРни тузиш тўғрисидаги Декларация лойиҳасини кўриб чиқиб, Декларация ва Иттифоқ Шартномасини тасдиқлайди.

Съезд янги иттифоқ - СССРнинг юқори ҳокимият органлари - Марказий Ижроия Қўмитасини ва ҳукуматини тузди. СССР МИҚ 4 та раис (ҳар бир республикадан биттадан) - РСФСРдан М.И.Калинин, Украинадан Г.И Петровский, Белоруссиядан А.Г Червяков, ЗСФСР дан Н.Н.Наримановдан иборат МИҚ Раёсатини сайлади. В.И Ленин СССР ҳукумати - Халқ Комиссарлари Совети раиси этиб тасдиқланди. Шундай қилиб, 1922 йил 30 декабрда СССР тузилди.

Бу иттифоққа асос солган барча дастуриламал ҳужжатлар ва ғоялар қанчалик жамиятдаги ҳаётнинг барча соҳаларида битилмасин ва улар тенглик, баробарлик, биродарлик тушунчаларини акс эттирмасин, бироқ амалда у ҳукумрон Марказ учун бутун-бутун халқларнинг тақдир-қисмати, инон-ихтиёрини тамомила ўз тасарруфига бўйсундиришга хизмат қилган тузоқ ролини ўтаб келди.

Ўрта Осиёда миллий давлат чегаралашуви

Маълумки, Ўрта Осиё ҳудудида қадим-қадимдан тили, дини, тарихи, маданияти, анъаналари бир-бирига жуда яқин ва муштарак қардош ва қондош халқлар яшаб келганлар. Бу ерда истиқомат қилган ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқларнинг ҳужалик ҳаёти, турмуш тарзи, удумлари ҳам ўхшаш бўлиб, шу муқаддас она заминни ўзларининг асл Ватанлари деб билганлар.

Бироқ, афсуслар бўлсинки, пихини ёрган Совет ҳокимияти арбоблари тарихан бир ягона ҳудудда яшаб келган биродар халқларни бир-биридан ажратиб ташлаш, уларнинг бирлашиб, ягона давлат тузишларига изн бермаслик учун бутун чораларни ишга солдилар. Бундан кузатилган бош мақсад - ўлка халқларининг бирлашувига, ўз истиқлолини ва

истиқболини биргаликда бунёд этишига йўл қўймаслик ва шу асосда Марказнинг бу ердаги ҳукмронлигига, социалистик қайта қуриш жараёнининг авж олишига кенг майдон яратиш эди. Шу мақсадда Туркистонни миллий ўзига хослик, тил бирлиги асосида бўлиб ташлаш ғояси илгари сурилди. Марказ иродасини бажаришга даъват этилган Туркистон ишлари бўйича махсус комиссия - Турккомиссия зиммасига ўлкада миллий давлат чегараланишини ўтказиш ва шу асосда бу ҳудудда бир қатор совет миллий ва мухтор республикаларини ташкил қилиш вазифаси юкланган эди.

Марказ мўлжаллаётган миллий сиёсат мазмуни, моҳиятидан хабардор бўлган Туркистоннинг илғор зиёлилари, узоқни кўра билган донишманд арбоблари ўлка бирлиги, яхлитлигини, унинг қардош халқлари жипслигини зўр бериб ҳимоя қилишга уриндилар. Бироқ ўлка жиловини қўлда маҳкам тутган большевик мутассадилар уларнинг ҳаққоний фикрларини ҳисобга олмадилар. Бугина эмас, ягона ва мустақил Туркистон ғояси учун курашган ватанпарвар кучлар, миллий зиёлилар миллатчиликда, туркпарастликда ва совет ҳокимиятига қаршиликда айбландилар.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёни миллий - ҳудудий жиҳатдан алоҳида республикаларга бўлиб ташлаш масаласи бир неча бор Марказда, Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида, уларнинг Компартиялари пленумларида, шунингдек уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб турувчи орган - РКП(б) МК Ўрта Осиё Бюроси Пленумида муҳокама этилиб, маҳаллий халққа кучли босим ўтказиб борилди.

Шу билан биргаликда 1922-1923 йилларда ерли миллатларнинг бир қатор раҳбар ходимлари совет ҳокимиятининг Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларида олиб борилаётган миллий сиёсатига очиқдан-очиқ норозилик билдира бошладилар. Аммо уларнинг фикр-қарашлари нотўғри топилиб, ўзлари фаол сиёсий ҳаётдан четлатиб борилди. РКП(б) МК, унинг Ўрта Осиё Бюроси Туркистон, Бухоро ва Хоразм Компартиялари фаолиятига тазйиқ ўтказиб, миллий - ҳудудий чегаралаш ўтказиш сиёсатини маъқуллаб, қарор қабул қилишларига эришиб борди.

Миллий-ҳудудий чегараланиш масаласи 1924 йил 5 апрелда РКП(б) МК Сиёсий Бюросида, 11 майда РКП(б) МК Ўрта Осиё Бюросида кўриб чиқилди. Унда Ўрта Осиё республикаларида миллий чегараланиш лойиҳасини тайёрловчи махсус комиссия тузилди. Лойиҳа РКП(б) Ўрта Осиё Бюросининг 1924 йил 2 июндаги йиғилишида муҳокама этилиб, асосан маъқулланди.

Бундан норози бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари, хусусан Хоразм республикасининг бир гуруҳ масъул ходимлари, чунончи, ХКП МҚ котиби Одинаев, ички ишлар нозири Абдусаломов, Туркистон ва Бухоро вакиллари С.Хўжанов, С.Асфандиёров ва бошқалалар ягона Туркистонни бўлиб ташлаш мақсадга мувофиқ эмас, деб эътироз билдирдилар. Шунингдек, 1924 йил 8 майда РКП(б) Марказий Қўмитасига «Хоразмда миллий масалани ҳал этиш тўғрисида хат» келиб тушди. Бу хатда ҳам Хоразм республикасини бўлиб юбориш

мақсадга мувофиқ эмас, дейилган эди. Ҳа, ўлка халқлари миллий чегаралашиш сиёсатига қатъиян қарши эдилар, бироқ маҳаллий халқларнинг талаб ва таклифлари инобатга олинмади. Аксинча, 1924 йил 12 июлда РКП(б) МҚ Сиёсий Бюроси «Ўрта Осиё республикаларида миллий чегараланиш тўғрисида»ги масалага яна қайтиб, уни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилади.

1924 йил 25 сентябрда РКП(б) МҚ Сиёсий Бюроси, 9 ва 11 октябрда РКП(б) Марказий Қўмитаси бу масалани кўриб чиқиб, миллий чегараланишни расмийлаштиришни мақсадга мувофиқ деб топади. Бу қарор 14 октябрда СССР Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан ҳам маъқулланади. Шу тариқа, Совет ҳукумати, РКП(б) МҚ ва унинг жойлардаги маҳаллий ташкилотларининг 1920-1924 йиллар давомида Ўрта Осиёда олиб борган, халққа катта ваъдалар беришни кўзда тутган «ленинча миллий сиёсат»ни ҳаётга татбиқ этиш бобидаги амалий ишлари якун топди. **Ниҳоят, 1924 йилнинг 27 октябрида бўлиб ўтган СССР Марказий Ижроия Қўмитаси II-сессиясида Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказиш тадбирлари тўла маъқулланди.**

Шундай қилиб, ҳукмрон Марказ саъй-ҳаракатлари орқасида Ўрта Осиёнинг сиёсий жуғрофияси сунъий равишда ўзгартирилди. Ўрта Осиё ҳудудидаги Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм республикалари ўрнида олтита миллий давлат бирлашмалари ташкил этилди.

- **Ўзбекистон ССР**
- **Туркманистон ССР**
- **Ўзбекистон ССР таркибида Тожикистон АССР**
- **Қирғизлар яшаган ҳудудлар РСФСР таркибида Қоракиргиз (Қирғизистон) мухтор вилояти**
- **Қозоқлар яшайдиган туманлари РСФСР таркибида Қозоғистон АССР**
- **Қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудлар Қозоғистон АССР таркибида Қорақалпоқ мухтор вилояти**

Натижада ягона Туркистон халқлари бир - биридан сунъий равишда узоқлаштирилди. Бу ҳол советларга ўлкада ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун катта имкониятлар яратиб берди.

Ўзбекистон ССР Миллий чегараланиш натижасида Ўзбекистон ССР ташкил этилди. Ўзбекистон ССР ҳудудида бутун ҳокимият Ўзбекистон ССР советларининг таъсис қурултойига қадар Муваққат инқилобий қўмита ихтиёрига берилди. Собиқ Бухоро республикаси ҳукумати раиси, таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаев Ўзбекистон ССР Инқилобий қўмитаси раиси этиб тасдиқланди. Ўзбекистон ССР таркибига қуйидаги ҳудудлар киритилди:

- собиқ Туркистон АССР дан 9 та уъезд, 133 туман ва 7 қишлоқ округи;
- собиқ Бухоро республикасининг 9 та тумани;
- собиқ Хоразм республикасининг 23 та тумани.

Ўзбекистон ССР ташкил этилган пайтда унинг ҳудуди 312394кв. км.ни. аҳолиси 4 млн. 447 минг 55 кишини ташкил этар эди. 1926 йил маълумотлари

бўйича миллий таркибига кўра аҳолининг 74,2 фоизини ўзбеклар, қолганини эса бошқа халқлар вакиллари ташкил этар эди.

1924 йил 5 декабрида Инқилобий Қўмита бутун Ўзбекистон халқига мурожаат қилиб, Ўзбекистон ССР тузилганлигини, унинг таркибига Тожикистон АССР кирганлигини маълум қилди. Миллий чегараланиш билан бир вақтда иқтисодий бўлиниш ҳам ўтказилди. Собиқ Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларига тегишли барча бойликлар янги миллий республикалар ўртасида қайта тақсимланди. Бу ишлар Совет ҳукумати томонидан махсус тузилган Ўрта Осиё тугатиш комиссияси бошчилигида амалга оширилди.

1925 йил 13 февралда Бухородаги «Халқ уйи»да Бутунўзбек советлари биринчи қурултойи очилди. Қурултой «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганлиги тўғрисидаги Декларация»ни қабул қилди. Қурултойда давлат ҳокимияти олий органлари тузилганлиги расмийлаштирилди. Ўзбекистон ССР Советлари МИҚ Раиси лавозимига фарғоналик деҳқон, «Қўшчи» уюшмаси раҳбарларидан бири Йўлдош Охунбобоев сайланди. Ўзбекистон ССР ҳукумати - Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси лавозимига Файзулла Хўжаев тасдиқланди. Самарқанд шаҳри Ўзбекистон ССРнинг пойтахти этиб белгиланди. 1930 йилда пойтахт Тошкентга кўчирилган.

Миллий чегараланиш даврида Ўрта Осиёда фаолият кўрсатиб келган партия, комсомол ва хўжалик ташкилотларида ҳам бир қатор ташкилий ўзгаришлар амалга оширилди. Собиқ Туркистон, Бухоро ва Хоразм комунистик партиялари, комсомол, ва хўжалик ташкилотлари, касаба уюшмалари қайта ташкил этилди.

Ўзбекистон компартияси I таъсис съезди 1925 йил 8 февралда Бухорода очилди. Съездда Ўзбекистон Комунистик (большевиклар) партияси ташкилий жиҳатдан расмийлашди. Унинг Марказқўми сайланди. В.И. Иванов ва А. Икромов (1927 йилдан биринчи котиб) Марказий Қўмитанинг масъул котиблари этиб сайландилар. Шу йили Ўзбекистон комсомоли (Ўз ЛКСМ), республика касаба уюшмалари, уларнинг раҳбар органлари ҳам тузилди.

1925 йил майда Ўзбекистон СССР таркибига киритилди. СССР Конституцияси, унинг асосий қонун- қоидалари Ўзбекистон ССР ҳудудида ишлайдиган бўлди. 1927 йилда қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг биринчи ва 1937 йилдаги иккинчи Конституцияси ҳам амалда СССР Конституциясининг кўчирма нусхаси эди. Чунки Ўзбекистон қоғоздаги «суверен» республика бўлиб, амалда Марказга тобе бир ўлка эди, холос. У ўз халқининг миллий манфаатларига оид бирор-бир долзарб, ҳаётий аҳамиятга молик масалани иттифоқ ҳукуматидан холи, мустақил ҳал эта олмасди. Бинобарин, республиканинг ички ва ташқи сиёсатига дахлдор барча масалалар фақат Марказ хоҳиш-иродаси билангина ҳал этиларди. Ҳатто Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилишига оид масалалар ҳам иттифоқ ҳукумати тасарруфида эди. Масалан, 1929 йилда Тожикистон АССР Ўзбекистон ССР таркибидан чиқарилиб, Тожикистон ССРга айлантирилди ҳамда СССР таркибига олинди. Шунингдек, 1936 йилга келиб аввал Қозоғистон АССР, кейин РСФСР (1932-1936 йил) таркибида бўлган Қорақалпоғистон мухтор

вилояти мухтор совет социалистик республикасига айлантирилиб, Ўзбекистон ССР таркибига киритилди. Шундай қилиб, қоғозда суверен республика сифатида шакллантирилган, ҳукмрон совет империяси таркибига кирган Ўзбекистон ССР амалда Марказга тўла бўйсунувчи, арзон хомашё маҳсулотлари етказиб берувчи ўлка бўлиб қолаверди.

2. Советларнинг Ўзбекистонда юритган иқтисодий сиёсати, унинг мустамлакачилик моҳияти

XX аср 20-йиллари бошларига келганда ўлка аҳёти, ерли аҳолининг маиший - турмуш тарзи ночор аҳволда эди. 1-жаҳон урушининг оғир асоратлари, янги совет тузумини ўрнатишда большевик ҳукмдорларнинг маҳаллий аҳолига нисбатан қўллаган зўрлик сиёсатининг оқибатлари ҳар қадамда кўзга ташланиб турарди. Саноат ишлаб чиққан, транспорт ва алоқа воситалари ишламаётган, экин майдонлари пайхон бўлиб кетганди. Энг ёмони, ўлкада очлик, қашшоқлик, оммавий ишсизлик ҳукм сурарди.

Бунинг устига мамлакатда фуқаролар уруши давом этаётган пайтда Советлар ҳокимияти томонидан ишлаб чиқилиб ҳаётга зўрлик билан жорий этила борган озиқ-овқат разверстқаси ва у билан уйғунлашган «ҳарбий коммунизм» сиёсати ўлка ҳаётини яна ҳам мушкул аҳволга солиб қўйди. Совет ҳокимиятини сақлаб қолиш мақсадида амалга оширилган бу фавқулодда сиёсат аҳолининг бор-будини тортиб олиб, унинг эрки, мустақиллигини қатъиян чеклаб, савдо, бозор муносабатларига изн бермай, оқибатда бу ердаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг янада мураккаблашиб боришига сабаб бўлди.

Янги иқтисодий сиёсат Вазият Советлар йўлбошчилари олдига аҳволни ўнглаш, танг вазиятдан чиқиш ва хўжалик сиёсатининг янги вазифаларини белгилашни кўндаланг қилиб қўйди. Бу вазифалар 1921 йил март ойида бўлиб ўтган РКП (б) X съезди белгилаб берган янги иқтисодий сиёсат (НЭП) да ўз ифодасини топди. Бу сиёсатнинг муҳим бўғинлари озиқ-овқат разверстқасини озиқ-овқат солиғи билан алмаштириш, савдо-сотиқни эркинлаштириш, саноатда майда ҳунармандчилик ва бошқа соҳаларда хусусий тадбиркорликка рухсат этиш, бозорни тартибга солиш, ёлланма меҳнат чекланишини бекор қилишдан иборат бўлди.

Энг муҳими, бу сиёсат шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги ўзаро муносабатларни изга солишга, янги ҳокимиятнинг таянч негизи ҳисобланган ишчилар билан деҳқонлар иттифоқини, иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қиларди. Янги иқтисодий сиёсатнинг бош мақсадларидан бири - бу деҳқон хўжалигини оёққа турғизиш, уни ривожлантириш эди. Негаки, бусиз саноатни ҳам, халқ хўжалигининг бошқа соҳаларини ҳам ҳеч бир кўксалтириб, етарли хомашё базасини яратиб бўлмасди. Озиқ-овқат солиғи талабига кўра экиш мавсуми олдидан якка деҳқон хўжалиги билан давлат ўртасида маҳсулот етказиб бериш мажбурияти тўғрисида шартнома тузиладиган бўлди. Бу эса деҳқонларни

ердан кўпроқ ҳосил олиш учун астойдил меҳнат қилишга ундарди. Хуллас, янги иқтисодий сиёсат деҳқоннинг ўз меҳнатидан манфаатдор бўлишини тайин қилди. Эндиликда деҳқоннинг ортиқча ғалласи тортиб олинмайдиган бўлди, ўзи етиштирган ошиқча маҳсулотни бозорда эркин сотиш ҳуқуқи берилди.

Янги иқтисодий сиёсат Туркистон учун бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга эди. Биринчидан, Туркистон қолоқ чекка, асосан қишлоқ хўжалиги ўлкаси эди. Демак, бу ерда замонавий қишлоқ хўжалиги ва саноатни янгидан барпо этиш керак эди. Иккинчидан, ўлкада миллий ишчилар синфини шакллантириш зарур эди. Учинчидан, Туркистон кўп миллатли ўлка бўлиб, янги иқтисодий сиёсатга ўтишда ерли халқларнинг қадриятлари, анъаналари, урф-одатлари хусусиятларини ҳисобга олиш керак бўларди. Аммо РКП (б) ва совет ҳукумати Туркистонда янги иқтисодий сиёсатни жорий этишда ўз манфаатларидан келиб чиқиб иш юритдилар.

1921 йил апрелда Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси озиқ-овқат, ем-хашак ва хомашё развёрстқасини маҳсулот солиғи билан алмаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Унда 1921-22 йиллар учун солиқ миқдори белгиланди. Туркистон меҳнаткашларидан олинадиган солиқ марказий районлардан фарқли ўлароқ йил охирида йиғиб олинган ҳосил миқдорига қараб эмас, балки экилган ернинг ҳар десятинаси, шунингдек, қора мол ва майда моллар ҳисобидан олинадиган бўлди. Бу эса Туркистон деҳқончилигини камситилишини билдирарди.

Бундан ташқари, совет ҳукумати ўлкада биринчи навбатда ўзи учун зарур бўлган тармоқларни, чунончи, пахта, қанд лавлаги, тамаки ва бошқа техник экинларни ривожлантиришга алоҳида эътиборни қаратди. Ёрдам кўрсатиш баҳонасида 300.000 дан ортиқ ишчи ва деҳқон оилалари Россия марказий районларидан Туркистонга келтирилиб жойлаштирилди.

Янги иқтисодий сиёсат асосида саноатни кўжалик ҳисобига ўтказиш жараёни амалга ошириб борилди. Бу эса саноат корхоналари ишлаб чиқаришининг бироз бўлсада жонланишига олиб келди. Майда ва ўрта саноат корхоналари, йирик кооператив ташкилотлари ва уларнинг бирлашмалари тадбиркорларга ижарага берилди. Ўлкада янги саноат корхоналари, темир йўллар қурилди. Хилково цемент заводи, Фарғона пиллачилик фабрикаси, Тошкент гуруч заводи, Қизилқум, Хилково темир йўл шохобчалари шулар жумласидандир.

Ўлкада айниқса пахтачилик ва у билан бевосита боғлиқ бўлган пахта тозалаш корхоналари тез суръатда ўсди. Бу Марказ тўқимачилик саноатининг ўзбек пахтасига талаб-эҳтиёжи ортиб бораётганига кўп жиҳатдан боғлиқ эди.

Натижада пахта экиладиган майдонлар 1924 йилда 1921 йилга нисбатан 3 баробар кўпайди. Ишлаб турган саноат корхоналари сони 144 тага етди. Биргина пахта тозалаш саноатида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 1923 йилдаги 23,9 млн. сўмликдан 1924 йилда 57,8 млн. сўмга етди. Бундан кўринадики, янги иқтисодий сиёсат асосида Туркистон саноати тикланиб сезиларли даражада ривожлана бошлади.

Бироқ партия ва совет ҳукумати янги иқтисодий сиёсат Туркистонда синфий курашнинг кескинлашувига олиб келмоқда, маҳаллий бойлар, миллий буржуазия қолдиқлари, йирик савдогарлар, мусулмон руҳонийлари ва бошқа эксплуататор унсурлар жонланмоқда, деб уларга қарши мафкуравий ташвиқот ва тарғибот ишларини кучайтириб юборди. Жумладан, РКП(б) XII съездида (1923) Бухоро ва Хивада туркман ва қирғизларга қарши «ўзбек шовинизми» мавжуд, деб қайд этишгача борилди. Бу асоссиз даъво ва эътирозлар ўлкада миллий низоларни келтириб чиқаришдан бошқа нарса эмас эди.

Бу ҳол аста-секинчилик билан ўлкада янги иқтисодий сиёсат йўлидан чекинишга олиб келди. Деҳқонга берилган имтиёзлар қайтариб олинди. Улар қишлоқ хўжалик артелларига бирлаштирила бошланди. Саноатни миллийлаштириш жараёни авж олдирилди. Айниқса 20-йилларнинг охирларига келиб иттифоқнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаётида маъмурий-буйруқбозлик бошқаруви тизимининг кучайиши натижасида янги иқтисодий сиёсат ўз мазмуни ва моҳиятини тобора йўқота борди.

Индустрлаштириш XX аср 20-йиллари ўрталаридан эътиборан советларнинг бутун диққат-эътибори мамлакатни индустрлаштиришга қаратилди. Бунинг асосий сабаби шундаки, индустрлаштириш СССРда социализм қуриш дастурий режасининг энг асосий вазифаларидан бири ҳисобланарди. ВКП (б) XIV съездида (1925) мамлакатни индустрлаштириш социализмни барпо этишнинг бош стратегик вазифаси, деб белгиланди. Ҳукмрон Марказ бу асосий вазифани бажаришга халқни сафарбар этар экан, бунда бу ишни мамлакатнинг барча минтақаларида, жумладан, Ўзбекистонда ҳам тезкор суръатларда амалга оширишга қарата қатъиян йўл тутди.

Ўзбекистонда индустрлаштириш ишини амалга ошириш орқали советлар кўп нарсага умид боғлагандилар. Энг асосийси, улар бу ўлкада кўплаб саноат корхоналари ва тармоқларини яратиш йўли билан унинг бой табиий ва минерал ресурсларини ишга солиш, арзон ишчи кучидан фойдаланиш ва охир-оқибатда Марказ учун кўпроқ фойда ундириб олишни кўзлаганлар.

Индустрлаштириш жараёни Ўзбекистонни Марказ таъсирига олиш, унинг ҳукмига янада бўйсундириш учун қулай имкониятлар яратарди. Гап шундаки, замонавий саноат тармоқларини вужудга келтириш, ишга тушириш республиканинг иқтисодий тараққиёти учун ғоятда катта аҳамият касб этарди. Бироқ бу жараён жуда кўп миқдордаги молиявий ресурслар, пул маблағлари, хилма-хил техника жиҳозлари, илмий-техника салоҳияти, кўп сонли юқори маълумотли муҳандис-техник ходимлар, малакали ишчи кадрлар ва ҳоказо омиллар билан боғлиқ эди. Бундай салоҳиятга Ўзбекистон мутлақо эга эмас эди. Негаки, республика бу даврга келиб, халқ хўжалиги тармоқларини қайтадан тиклашга аранг эришиб бораётган эди. Шу боис бу минтақада индустрлаштириш жараёнининг ташаббускори ва ташкилотчиси бевосита Марказ ва Коммунистик партия бўлди. Бу ўринда айтиш жоизки, иттифоқ ҳукуматининг режасида

Ўзбекистонда замонавий йирик индустриал тармоқларни эмас, балки кўпроқ хомашёни қайта ишлайдиган саноат корхоналари, тоғ-кон саноатини ривожлантиришга асосий урғу берилганди. Негаки, бу ҳудуд Марказ учун кўпроқ хомашё маҳсулотлари етказиб беришга ихтисослаштирилиши керак эди. Шу боис ҳам муҳим эътибор пахтачилик ва у билан бевосита боғлиқ тармоқларни ривожлантиришга қаратилганди. Ўзбекистонда 1925 йилда атиги 21 саноат тармоғига тааллуқли 149 та корхона мавжуд эди, холос. Улар ҳам асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга мослашган эди.

Индустрлаштириш даврида республикада 17 та пахта тозалаш заводлари барпо этилди. Шунингдек, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Марғилон ва Шаҳрисабзда пиллакашлик фабрикалари, Фарғона ва Тошкент тўқимачилик, Чирчиқ электрокимё комбинатлари, Тошкент машинасозлик заводи ва шу сингари корхоналар қурилди. Ўша давр расмий маълумотларига кўра Ўзбекистонда биринчи беш йиллик (1928-1932 йй)да 289 та ва иккинчи беш йиллик (1933-1937 йй) даврида 189 та саноат корхоналари барпо этилган. Уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам йил сайин ортиб борди. Чирчиқ, Олмалиқ, Бекобод, Ангрен, Янгийўл, Қувасой каби саноат шаҳарлари вужудга келди. 1925-1940 йиллар давомида республикада қурилган ГЭСлар сони 49 тага етди. Тошкент-Ангрен темир йўли, Тошкент-Термиз катта автомобиль йўли қурилди.

Иккинчи жаҳон урушига қадар Ўзбекистоннинг саноат салоҳияти 1445 та йирик ва ўртача саноат корхоналари ва 19 мингга яқин майда корхоналарни ўз ичига оларди. Гарчанд саноат қурилиши анча кўзга кўринарли тарзда ривожланиб, муайян натижаларга эришган бўлса-да, бироқ бу соҳада кўплаб жиддий муаммолар, нуқсонлар мавжуд эди. Аввало, юқоридан тазйиқ қилиш амалиёти, раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари Ўзбекистон саноати тармоқларида чуқур илдиз отган эди. Жумладан, республика метрополиянинг рангли ва нодир металлар, олтингугурт, вольфрам, молибден, пахта толаси, хом ипак билан таъминловчи минтақасига айлантирилди.

Марказ амри билан республиканинг хомашё, табиий ресурслари аёвсиз эксплуатация қилинган ҳолда унинг ўзига хос иқтисодий манфаатдорлиги ҳеч қандай назар-писанд қилинмасди. Ўзбекистонда қурилган саноат корхоналарининг талай қисми тўлигича иттифоқ ихтиёрига буйсунарди. Бинобарин, уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари ва ундан келадиган тушумлар ҳам Марказ хазинасини бойитишга хизмат қиларди.

Республикада индустрлаштиришнинг муҳим бир характерли томони шундаки, бу жараён давомида малакали ишчи кучи етишмаганлигидан, хусусан РСФСР ҳудудидан бу ерга жуда кўплаб одамлар оқими кириб келди. Улар ҳисобига республиканинг ишчилар синфи сафлари тўлдирилиб борилди. Жумладан, 1926 йилдан то 1940 йилга қадар Ўзбекистон аҳолиси янги келганлар ҳисобига 750 минг кишига ёки 10%дан ортиқроққа кўпайди. СССРнинг марказий туманларидан аҳолини сунъий тарзда оммавий кўчириб келинишини кўп жиҳатдан халқ хўжалик мулоҳазалари билан эмас, балки кўпрок

сиёсий мулоҳазалар тақозоси билан, республика ишчи ва хизматчиларига ғоявий, маъмурий босим ўтказиш мақсадида амалга оширилган эди. Агар жойларда ўзининг малакали ишчи кадрларини кенг миқёсда тайёрлаш ташкил этилганда эди, кўплаб маҳаллий ёшларни фойдали ишга жалб этиш ҳамда уларни малакали ишчи кадрлар қилиб тарбиялашга сезиларли таъсир кўрсатиши шубҳасиз эди.

Шундай қилиб, индустрлаштириш йилларида партия ва совет ҳукуматининг сўзи билан амалий иши ўртасида яқдиллик ва уйғунлик бўлмади. Социализмнинг капитализмдан афзаллиги, меҳнаткашлар турмуш фаровонлигини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳаёти мазмунини чуқур ўзгартириш тўғрисидаги ғоялар амалиётда пуч бўлиб чиқди. Халқ оммасининг ўн йиллар давомида тўккан пешона тери, амалга оширган тинимсиз меҳнати, чеккан заҳмати, фидокорлиги унга фаровонлик келтирмади.

3. Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти ва деҳқон хўжаликларини жамоалаштириш, унинг оқибатлари

Азалдан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданияти маскани ҳисобланган ҳамда аҳолисининг мутлоқ кўпчилиги қишлоқ хўжалигида банд бўлган Туркистон халқлари учун ер-сув, ундан фойдаланиш масаласи фавқулодда аҳамият касб этарди. Негаки, ўлка аҳолисининг анчагина қисми ерсиз эди. Бир парча ерга муҳтож бўлганлар бойлар, заминдорларнинг мулкида чоракорлик билан ҳаёт кечириб, оила тебратиб келарди. Бунинг устига кўплаб серҳосил, унумдор ерлар Россиядан кўчириб келинган рус оилалари фойдасига мажбуран олиб берилган эди. Чоризмнинг Туркистондаги бу мустамлакачилик сиёсати ерсиз, батрак деҳқонларнинг аҳволини танглаштириб юборган эди. Шу боис ҳам маҳаллий ерли аҳоли янги совет ҳокимиятининг «Ер деҳқонларга» деган ваъдалари, даъватларига умид боғлаб, унинг ер тўғрисидаги дастлабки декретининг амалга ошувига кўз тикиб келаётганди.

Совет ҳукумати кўп сонли деҳқон аҳолисини ўз томонига қаратиб олишни кўзлаб ер тўғрисидаги декретни қабул қилган бўлса-да, аммо уни амалга оширишдан кузатган мақсадлари бошқача эди. Советларнинг ер-сув ислоҳоти масаласида тутган сиёсатининг пировард мақсади хусусий ер-мулкларни мусодара қилиш, миллийлаштириш орқали уларни тугатиб, жамоалар ихтиёрига бера бориб, аста-секинлик билан йирик социалистик хўжаликларни қарор топтириш эди. Туркистонда шу мақсадларни кўзлаб ер-сув ислоҳотини ўтказишга киришилди.

Ер-сув ислоҳоти. Туркистон советларининг XI съездида (1920 йил) ўлкада ер-сув ислоҳоти масаласи кўриб чиқилди, бу соҳадаги асосий вазифалар белгиланди. Бунга кўра аҳолининг қўлидаги катта ерларни мусодара қилиш, европалик келгинди аҳоли билан ерли халқлар ўртасида ер-сув масласида вужудга келган тенгсизлик муносабатларига барҳам бериш, меҳнаткаш аҳолини советлар теварагига жипслаштириш зарур деб топилди. Шу мақсадда жойларда қишлоқ ва овуллар маҳаллий аҳолисининг ерсиз, камбағал қисмини бирлаштирувчи

«Қўшчи» уюшмалари тузила бошланди. «Қўшчи» уюшмалари коммунистларнинг деҳқонлар орасидаги таянчига айланиб, ер-сув ислоҳотини ўтказишда партияга катта ёрдам кўрсатиб борди. Туркистон АССР ҳудудида 1921-1922 йиллар давомида ер-сув ислоҳотининг биринчи босқичи йирик ер-сув эгаларига қарши кескин кураш шиори остида ўтказилди. Масалан, Самарқанд вилоятида 350 та катта ер эгаларидан 13 минг десятина ерлар тортиб олинди. Республика бўйича бой ва ўзига тўқ аҳолидан 1,7 млн. десятина ер тортиб олинди, уларнинг 117 минг десятинаси ерсиз камбағалларга берилди, қолган катта қисми асосида «Қўшчи» уюшмалари тузилди. Бу совет ҳокимиятининг камбағалларни ўз томонига оғдириб олишга қаратилган ҳаракати эди. Ўрта ҳол деҳқон хўжаликлари сақлаб қолинди.

1925 йил декабрда бўлган Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасининг Фавқулодда сессияси «Ер ва сувни миллийлаштириш тўғрисида» декрет қабул қилди.

Декретга биноан қуйидаги тарзда ерлар батамом мусодара қилиниши керак эди:

- Қаерда туришидан қатъи назар Фарғона вилоятида 40 десятинадан, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида 50 десятинадан ортиқ суғориладиган ери бўлган мулк эгаларининг ерлари, жами жонли ва жонсиз мулки билан;
- Қишлоқ ва овулларда яшамаган, ўзлари ва оила аъзоларидан бирортаси ҳам ерда ишламайдиган шахсларга қарашли ерлар, бошқа мол-мулки билан;
- Вақф ерлари, хўжайинлари номаълум ерлар.

Ер-сув ислоҳотининг иккинчи босқичи қишлоқда асосий куч бўлган ўртаҳол деҳқон билан алоқани мустаҳкамлаш шиори остида ўтди. Фарғона вилоятида 7 десятина, Тошкент ва Самарқанд вилоятида 10 десятинагача ери бор ўртаҳол деҳқонлар мулки сақланиб қоладиган бўлди. Бундан кўзланган мақсад уларни совет ҳокимиятининг таянчига айлантириш эди.

1926 йил декабрда юқорида номлари қайд этилган уч вилоятда ўтказилган ер-сув ислоҳоти тажрибаси республика миқёсида умумлаштирилиб, уни қолган вилоятларда ҳам ўтказишга қарор қилинди. Ислоҳот Зарафшон вилоятида бошланиб, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида давом эттирилди.

Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразмда 20 гектар суғориладиган ва 45 гектар лалмикор ва баҳорикор ерга эга бўлган катта ер эгаларининг ошиқча ерлари мусодара қилинди. 1929 йилда ер-сув ислоҳоти Қорақалпоғистонда ҳам ўтказилди.

Ер-сув ислоҳоти натижасида Ўзбекистонда жами 4801 «помещик» типидаги хўжаликлар тугатилди. 13036 та бадавлат мулкдорларнинг ортиқча ерлари тортиб олинди. Республиканинг ер фондига 474393 десятина ер қўшилди. Қишлоқ аҳолисини қишлоқ хўжалик артелларига бирлаштириш кучайиб борди. 1929 йилда уларнинг сони 1665 тага етди. Жамоа хўжалиги ҳисобланган артелларга 30 минг киши аъзо бўлган эди.

20-йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти даврида бадавлат деҳқонларнинг ерлари, вақф ерлари, руҳонийларга тегишли ерлар давлат томонидан тортиб олинган эди. Ер билан бирга ҳамма от-улов ва асбоб-ускуналар ҳам мусодара

қилинди. Умуман 1925-1929 йилларда бойлар, йирик савдогарлар ва руҳонийларнинг 45 минтга яқин хусусий хўжаликлари батамом тугатилади. Кўпгина хўжаликлар тасарруфидаги ортиқча ерлар ҳам тортиб олинган эди. Бу ерлар қайта тақсимланиб, уларнинг катта қисми ерсиз ёки кам ерли деҳқон хўжаликларига мулк қилиб берилди. Бунинг натижасида батрак - камбағаллар тоифаси ислоҳотдан олдин барча деҳқонларнинг 76 фоизини ташкил этган бўлса, ислоҳотдан сўнг уларнинг сони 39 фоизгача қисқарди. Уларнинг хўжалик турмуши яхшиланиб, ўсиб борганлиги боис ўрта ҳол деҳқонлар салмоғи 17 фоиздан 52 фоизга кўтарилди. Шу тариқа, қишлоқда товар-ғалла етиштирувчи майда ишлаб-чиқарувчиларнинг салмоғи кўпайиб борди. Бу ислоҳот жараёни давомида республикада жамоа хўжаликлари, яъни колхозлар ташкил этилади. Бироқ уларнинг ҳали хўжалик ва молиявий заифлиги, ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг пастлиги кўзга ташланиб турарди.

20-йиллар охирларига келиб республика қишлоқ хўжалиги, айниқса пахтачилик соҳасининг Марказ ҳукуматига қарамлиги, пахта якқасаҳокимлиги кучайди. Чунончи, 1927-1928 хўжалик йилида ўлкадан Марказга олиб кетилаётган товарлар умумий қийматининг 77,8 фоизини пахтачилик маҳсулотлари ташкил этган. Бунинг устига совет мамлакати эҳтиёжи учун етиштириб берилаётган ўзбек пахтасининг харид нархи дунё бозоридан анча кам белгиланарди. Ғалла нархларининг бу даврда мамлакат миқёсида 20-25 фоизга пасайтирилганлиги айниқса 1927 йилги ғалла тайёрлаш соҳасидаги ишларда жиддий қийинчиликлар туғдирганди.

Совет ҳокимиятининг 20-йилларда қишлоқда юритган бир қадар мўътадил сиёсатидан баҳра олиб, ер-сув ислоҳотидан наф топиб, ўз хўжаликларини анчайин оёққа тургизиб, ўрта ҳоллар даражасига кўтарилиб олган ўзбек деҳқонлари ҳаёти ва қисмати, таассуфки, тез орада ҳукмрон партия бошлаб юборган оммавий коллективлаштириш жараёни гирдобига ғарқ бўлди. Оммавий коллективлаштириш жараёни қишлоқ аҳли ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб юборди.

Ёппасига коллективлаштириш ВКП(б) XV съезди (1927) белгилаб берган қишлоқда коллективлаштириш сиёсати ва уни изчил амалга ошириш бутун мамлакатда бўлгани сингари Ўзбекистон ва унинг халқи учун ҳам асосий амалий вазифага айланганди. Тоталитар ҳокимият қишлоқда коллективлаштириш сиёсатини зўрлик, ўзбошимчалик ва маъмурий-буйруқбозлик усуллари билан ўтказишга киришди.

Марказ буйруғи ва кўрсатмасини бажаришни ўзлари учун катта шараф деб билган, унга кўр-кўрона асосланган раҳбарлар деҳқонларни зўрлик билан колхозларга киритиш учун «окон куйдирдилар». Айниқса 1929 йилнинг иккинчи ярми ва 1930 йил бошларидан мавжуд реаллик билан ҳисоблашмай омонат жамоа хўжаликлари тузиш мавсуми ажж олдирилди. Масалан, Ўзбекистон партия ва ҳукуматининг 1930 йил 17 февралдаги «Коллективлаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш тўғрисида»ги қарорида республиканинг 17 та туманида ёппасига жамоалаштириш вазифаси белгиланган эди. Кўп жойларда қулокларни

тугатиш шиори остида ўртаҳол, хаттоки камбағал деҳқон хўжаликларига нисбатан ҳам зулм ўтказилди. 1929 йил октябрга қадар республикадаги деҳқон хўжаликларининг 3,4 фоизи колхозларга кирган ҳолда, 1930 йил мартига келганда деҳқон хўжаликларининг 47 фоизи колхозлаштирилган эди. 1931 йил охирида бу кўрсаткич 68,2 фоизга етди.

Коллективлаштириш ишидаги шошма-шошарлик, жойлардаги реал шарт-шароитлар билан ҳисоблашмаслик, миллий ҳудудларнинг ўзига хос ҳусусиятлари, аҳолисининг миллий анъаналари, удумларини, диндорлик даражаси, маданий-маънавий савиясини эътиборга олмаслик охир-оқибатда бундан ҳам кўнгилсизроқ ҳолатларнинг юз беришига сабаб бўлди. Кўп қишлоқ туманларида ҳокимият органларининг зўравонлиги, ўзбошимчалигига аҳоли кескин норозилик билдириб, турли ҳаракатлар уюштиришга мажбур бўлди. 1929-1930 йилларда деҳқонларнинг совет тузумига нисбатан оммавий норозилик ҳаракатларида фақат Қашқадарё округидан 14 минг нафар киши қатнашган. Маълумотларда қайд этилишича, бундай **оммавий норозилик ҳаракатлари шу даврда республика бўйича 240 марта содир бўлган.** Энг аччиқлиси шуки, кўпгина оддий деҳқон хўжаликлари арзимаган сабаблар билан ёхуд биргина жамоа хўжалигига киришга рағбат билдирмаганлиги важидан бор будидан маҳрум этилиб, уй-жойи, мол-мулки тортиб олиниб, қулоқлар руйхатига тиркаб юборилаверган. Бу ноҳақликни олдини оладиган, уни адолатли ҳал этиб ажрим қиладиган бирор бир мард топилмаган ўша кезларда. Ҳамма ўзини ўйлаш, бу бало-казолардан эҳтиётланиш чораларини излашга мажбур бўлган эди у замонларда.

Қулоқлаштириш. Статистик маълумотларга қараганда жамоалаштириш бошларида Ўзбекистонда шартли равишда «қулоқ» хўжалигига киритиш мумкин бўлган хўжаликларнинг салмоғи аслида умумий деҳқон хўжаликларининг 5 фоизидан камроғини ташкил этарди, холос. Бироқ оммавий жамолаштириш бошланиши билан **15 фоиздан ортиқ хўжаликлар «қулоқлаштириш»га дучор** бўлди. Ҳақиқатда эса булар ўртаҳол деҳқон оилалари эди. Фақат 1930 йилнинг ўзида республикада «бой» ва «қулоқ» хўжаликлар тоифасига киритилган 2648 та ўртача деҳқон хўжаликлари тугатилган эди. 1931 йил августига келиб республикада қўшимча яна 3828 та «қулоқ хўжаликлари» тугатилди.

Республиканинг ўзига тўқ, бозорга товар ғалла етиштириб беришга қодир сон-саноқсиз деҳқон хўжаликлари бор нарсасидан маҳрум бўлиб, ҳақсиз-ҳуқуқсиз ҳолда ўз оила аъзолари билан узоқ ҳудудларга (Сибирь, Украина, Қозоғистон) ёки янги ўзлаштирилаётган чўлли, тўқайзор, камишзор ерларга бадарға қилиндилар.

Айни пайтда деҳқон хўжаликларини мажбурий қулоқ қилиш, бошқа жойларга сургун қилиш ишлари авж олдирилди. Ўзбекистондан Украина, Сибирь ва Шимолий Кавказга 3671 «қулоқ оиласи» сургун этилди. 1933 йилда сургун қилинган «қулоқ» хўжаликлари сони 5500 тага етди. Минг-минглаб қишлоқ оилалари бундай хавф-хатарнинг бўлишини олдиндан ҳис қилиб, ўз киндик қонлари тўкилган муқаддас заминни тарк этиб, узоқ бегона юртларга бош олиб

кетишга мажбур бўлдилар. Уларнинг кўплари узоқ йиллар хорижий элларда умргузоронлик қилиб, она юрт соғинчи билан, унга талпиниб яшаб ўтдилар. Фақат Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан сўнггина орзу-армонлари ушалиб, янгидан Ватаннинг мўътабар тупроғини тавоф қилиш бахтига мушарраф бўлдилар.

Маъмурий тазйиқ, ошкора зўравонлик, иқтисодий террор усуллари ва шу каби таъсир чоралари орқасида «Колхоз қурилиши» ривожлантириб борилди. 1932 йил охирига келиб умуман Ўзбекистонда жамоалаштирилган хўжаликлар барча деҳқон хўжаликларининг 81,7 фоизини бирлаштирган эди. 800 минг деҳқон хўжаликлари негизида 9734 та колхоз ва 94 та совхоз ташкил этилганди. Бу жараён кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. 1937 йилда деҳқон хўжаликларининг жамоалаштириш даражаси 95 фоизга етган бўлса,1939 йилда у 99,2 фоизни ташкил этди. Оммавий коллективлаштириш жараёнида Ўзбекистон бўйича 60 мингдан ортиқроқ киши «қулоқлар»га мансубликда айбланиб қатағон қилинди. Шундай қилиб, 30-йиллар давомида Ўзбекистонда зўровонлик йўли билан «Қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш», «қулоқларни синф сифатида тугатиш» сиёсати узил-кесил ҳал қилинди.

«СССРнинг пахта мустақиллигини таъминлаш» асосан Ўзбекистон халқи зиммасига юклатилган эди. 1935 йилда Ўзбекистонда 1 млн. тонна пахта тайёрланган бўлса, бу кўрсаткич 1939 йилда 1,5 млн. тоннани, 1941 йилга келиб эса 1 млн. 656,2 минг тоннани ташкил этди. Бу Бутуниттифоқ бўйича тайёрланган пахтанинг 60 фоизидан зиёдроғини ташкил қиларди. 30-йиллар давомида республика қишлоқ хўжалиги тизимида пахта яккаҳокимлиги мустаҳкам ўрин эгаллаб борди. Жумладан, агар 1933 йилда пахта маҳсулоти республика етиштириб тайёрлаб берадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари умумий ҳажмининг 81,5 фоизини ташкил этган бўлса, 1937 йилга келиб бу рақам кўрсаткичи 93,4 фоизга етди.

Техникавий таъминот Ўзбекистонда деҳқон хўжаликларини оммавий тарзда жамоалаштириш ишлари айни чоғда янги хўжаликларга моддий-техник база бўлиб хизмат қиладиган машина-трактор станциялари (МТС) ни ташкил этиш билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилди. Ўзбекистонда дастлабки машина-трактор станцияси 1929 йилда Андижон вилоятининг Асака туманида ташкил этилиб, у янгидан тузилган жамоа хўжаликларига техник ёрдам кўрсатган эди. Аста-секин уларнинг сони ортиб борди. 1931 йилга келиб МТСлар 48 та қишлоқ туманларида ташкил этилиб, қишлоқ аҳолининг дала юмушларига хизмат кўрсатди. МТСларнинг йирик деҳқон хўжаликларига нафи катта бўлганлигидан, уларнинг сафи республикада тўхтовсиз ортиб борди. Жумладан, 1937 йилда уларнинг сони 163 тага, 1941 йилга келганда эса 189 тага етди. Гарчанд йирик жамоа ерларини ишлаб бериш, қўл меҳнатини енгиллаштириш, қишлоққа техника олиб кириш, техника илмидан қишлоқ меҳнатчиларини хабардор қилиш, маълумотини оширишда МТСлар муҳим рол ўйнаган бўлсада, бироқ бу нарса жамоа хўжаликларининг давлатга тобелигини янада кучайтирди. Бунинг асосий

сабабларидан бири шундаки, йирик ишлаб чиқариш воситалари МТСлар орқали тобора давлат қўлида тўпланаборди. МТСлар жамоа ерларини натурал ҳақ эвазига ишлаб берар, бу ҳақнинг миқдори эса юқоридан, давлат органлари томонидан белгиланарди.

Ирригация ва мелиорация ишлари Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ва айниқса унинг етакчи тармоғи-пахтачилик соҳасининг тезкор ривожланишидан манфаатдор бўлган совет ҳукумати аввал бошдан республикада ирригация ва мелиорация тизимини яхшилаш ва такомиллаштиришга жиддий эътибор бериб борди.

Шу мақсадда 1922 йилдаёқ республикала ирригация тизимини қайта тиклаш ва янада ривожлантиришнинг асосий вазифалари белгилаб берилди. Хусусан, Ўзбекистон ҳукумати таркибида сув ва қишлоқ хўжалиги Халқ Комиссарлиги, унинг ҳузурида эса сув хўжалиги бош бошқармаси, жойларда вилоят, туман, участка сув қўмиталари ташкил э□илди. Уларга давлат ёрдами кўрсатиб борилди. Жумладан, 1922 йилда ирригация ишларига 6 млн. олтин рубль ҳисобида маблағ ажратилди. Бундан кўзланган асосий мақсад суғориладиган ерларни 2 йил ичида 2 млн. десятинага етказиш эди. Жойларда сув иншоотлари қурилиши авж олдириб юборилди. Янги каналлар, ариқлар қурилди. Кўплаб янги ерлар ўзлаштирилди. Натижада 1924 йилга келиб суғориладиган ерлар миқдори 2,4 млн. десятинага, шу жумладан, пахта экиладиган майдон эса 500 минг десятинага етказилди.

Бу ишлар Ўзбекистон ССР тузилгач, янада авж олди. Урушгача бўлган даврда республикада Дарғом, Норпой, Совой, Далварзин, Лоғон, Катта Фарғона каналлари, Каттақўрғон сув омбори каби кўплаб сув иншоотлари қурилди. Далварзин, Совой, Учқўрғон, Мирзачўл, Чирчиқ-Оҳангарон водийларида, Зарафшон дарёси ҳавзасида, шунингдек, Қашқадарё ва Сурхондарёда ирригация тармоқлари анча яхшиланди. 1929-1933 йилларда бу соҳага 234,9 млн. рубл сарфланди.

1939 йилда Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси ва республика ҳукумати ҳашар йўли билан Катта Фарғона каналини қуриш тўғрисида қарор қабул қилди. Ўша йилнинг 1 августидан 160 минг колхозчи канал қурилишини бошлаб юборди. Узунлиги 270 километр бўлган бу канал асосан қўл меҳнати билан 45 кун ичида қурилди.

Катта Фарғона канали Фарғона водийсининг асосий қон томири бўлиб қолди. Водийда 60 минг гектар чўлли ерлар ўзлаштирилиб, 500 минг гектар ерни сув билан таъминлаш имконияти яратилди. Шунингдек, иккинчи жаҳон урушидан олдинги йилларда Шимолий ва Жанубий Фарғона каналлари, Тошкент канали, Кампирровот сув тўғони, Қорақалпоғистонда Қизкетган канали, сиғими 1 млн куб метр бўлган Каттақўрғон сув омбори ва кўплаб бошқа сув иншоотлари барпо этилди. Бунинг натижасида 1937-1940 йилларда республикада суғориладиган ер майдонлари қўшимча 200 минг гектарга кўпайди.

Шундай қилиб, Совет ҳокимияти қишлоқда коллективлаштириш сиёсатини олиб боришда қишлоқ аҳлига нисбатан нечоғлик зўғум ўтказмасин ҳамда не-не оғир синов-синоатларга дучор этмасин, бироқ улар халқ иродасини, унинг азму қорорини сўндира олмади. Ўзбек халқи фидойилик билан меҳнат қилишда давом этди.

4. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, пахта яккаҳокимлиги

Гарчи иккинчи жаҳон уруши ва унинг якунлари советлар мамлакати фойдасига ҳал бўлиб, бундан кейин унинг халқлари олдида ижтимоий тараққиётнинг янги марралари очилгандек кўринсада, бироқ тез орада тоталитар тузумнинг уларга зўғуми, зўравонлиги, таъсир-таъйики янгидан кучая борди. Ўзбекистон иқтисодиётини бир томонлама ривожлантириш, уни мамлакатнинг асосий пахта базасига айлантириш, бу ҳудудда пахта яккаҳокимлигини кучайтириш - Иттифоқ ҳукмдорларининг бош мақсадига айланди. СССР ХКС ва ВКП (б) МҚнинг 1945 йил 15 июлдаги «Ўзбекистонда пахтачиликни қайта тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисида» ги ва СССР ХКСнинг 1946 йил 2 февралдаги «1946-1953 йилларда Ўзбекистонда пахтачиликни қайта тиклаш ва янада юксалтириш режаси ва тадбирлари тўғрисида» қабул қилган қарорлари ҳам шу мақсадга қаратилган эди. Туб аҳоли манфаатларига хамоҳанг бўлмаган, пахта яккаҳокимлигини кучайтиришга йўналган бу қарорлар Ўз КП МҚнинг 1945 йил сентябрида бўлган XII пленумида муҳокама этилиб, ижро этиш учун қабул қилинди.

Ўзбекистон халқ хўжалигини ривожлантиришга мўлжалланган маблағларнинг катта қисми пахтачиликка ажратилди ва унинг билан боғлиқ бўлган тармоқларга сарфланди. Республика трактор парки сезиларли кўпайди, колхозларга техник хизмат кўрсатувчи МТС лар сони 245 тага етди, улардаги тракторлар сони 1950 йилда 29,5 мингтани, пахта териш машиналари сони 3617 тани ташкил этди.

Республика қишлоқ хўжалигининг юк автомобиллар парки 1950 йилда 7934 та юк автомобиллари ва автоцистерналарни ташкил қилди.

1950 йилга келиб амалга оширилган муҳим тадбирлардан яна бири, бу мавжуд жамоа хўжаликларининг йириклаштирилиши бўлди.

Ўзбекистон ССРда 1777 та майда колхозлар ўрнига 752 та йирик колхозлар ташкил этилди.

Ҳукмрон совет мафкурасининг зўр бериб юрт одамлари ўртасида сохта ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, фидойилик ғояларини ёйиши, доимий меҳнат сафарбарлигининг ўтказилиши ва шу сингари зўрма-зўраки тадбирлар натижасида республикада пахтачилик ва бошқа соҳалар бутун-юралар билан ривожлантириб борилди. Агар 1940 йилда гектаридан 14,9 ц. пахта ҳосили олинган бўлса, 1950 йилда республика пахтакорлари 2282,4 минг тонна пахта хомашёси етиштирдилар, ҳосилдорлик гектарига 20,1 ц.ни ташкил қилди.

50-йиллардан бошлаб Марказ амри билан республика меҳнат аҳлининг бутун эътибори тақир ва бўз ерларни ўзлаштириш ва у ерларда пахтачилик хўжаликларини янгидан ташкил этишга қаратилди. Собиқ КПСС МК ва СССР Министрлар Советининг 1956 йилги «Пахта етиштиришни кўпайтириш учун Ўзбекистон ССР ва Қозоғистон ССРдаги Мирзачўл қурик ерларини суғориш тўғрисида»ги, 1958 йилги «Ўзбекистон ССР, Қозоғистон ССР ва Тожикистон ССР даги Мирзачўлни суғориш ва ўзлаштириш ишларини янада кенгайтириш ва жадаллаштириш тўғрисида»ги қарорларига асосан Мирзачўлда катта майдонларда қўриқ ерларни ўзлаштириш ишлари олиб борилди.

Янги ерларни ўзлаштириш жараёни янги совхозлар, уларнинг хўжалик бинолари, аҳоли яшайдиган поселкалар бунёд этиш билан бирга олиб борилди. 1956-65 йилларда Мирзачўлда 84 минг гектар янги ер ўзлаштирилди, 16 та пахтачиликка ихтисослашган, битта боғдорчилик-узумчилик совхозлари ташкил этилди. Шу йилларда ўзлаштирилган жойларда 456 минг кв метр турар жой бинолари, ўнлаб мактаблар, болалар боғчалари, касалхоналар, ошхоналар, маданий маиший муассалар барпо этилди. 170 км.ли темир ва 759 км автомобиль йўллар қурилди, 637 км электр линиялари ўтказилди, хўжаликлар, турар жой бинолари газлаштирилди. Мирзачўл ерларини суғориш, мелиоратив ҳолатни яхшилаш тадбирлари амалга оширилди. Жанубий Мирзачўл канали қурилди. 1957 йилда Янгиер ва 1961 йилда Гулистон шаҳарлари вужудга келди. 1963 йил 16 февралда марказ Гулистон шаҳри бўлган Сирдарё вилояти ташкил этилди. Вилоятда пахта экиладиган ер майдонлари 1956 йилдаги 130 минг гектардан 1965 йилда 211 минг гектарга, пахта хом-ашёси етиштириш эса 243 минг тоннадан 441 минг тоннага кўпайди.

Марказий Фарғона, Қорақалпоқ АССР, Сурхондарё, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида ҳам суғориладиган ерларни кенгайтириш, ирригация қурилиши ишлари кенг кўламда олиб борилди. Қорақалпоғистонда янги шоликорлик совхозлари ишга тушди. Бухоро вилоятида 1963 йилда Аму-Қорақўл машина-канали, 1965 йилда Аму-Бухоро машина-канали қуриб фойдаланишга топширилди. Натижада Бухоро вилоятида 90 минг гектар ер, жумладан 26 минг гектар янги ер майдонлари суғориладиган, Қизилқум саҳросида майдони 300 минг гектардан ортиқ яйловларга сув борадиган бўлди.

1953-1963 йилларда Марказий Фарғона чўлларида 72,4 минг гектар ер ўзлаштирилди, 16 та янги колхоз ва 2 та янги совхоз вужудга келди.

50-60 йилларда Косонсой, Қамаши, Фарғона, Пачкамар, Чорвоқ, Қуйимозор, Жанубий Сурхон, Чимқўрғон, Тошкент, Оҳангарон сув омборлари, сувдан тежаб фойдаланиш мақсадида 545 км бетон ариқлар қурилди.

Собиқ КПСС МКнинг 1966 йил Май Пленумининг мелиоратив ишларни кенгайтириш ҳақидаги қарори Ўзбекистонда янги ерларни ўзлаштириш ва суғориш ишларини янада кенгайтиришга асос бўлди.

Жиззах чўлида 70 минг гектардан кўпроқ янги ерлар ўзлаштирилди. Ўзлаштирилган ерларда Мирзачўл (1967), Дўстлик (1970), Зафаробод (1973), Арнасой (1977) туманлари ташкил этилди. Саноат корхоналари барпо этилган,

аҳоли зичроқ яшайдиган поселкалар базасида Пахтакор (1974), Дўстлик(1974), Гагарин (1974), Ульяновск(1974), Ильич (1980) шаҳарлари вужудга келди. Жиззах чўлида 1454 минг кв метр турар жой бинолари, 21,9 минг ўринли мактаблар, 6800 ўринли болалар боғчалари, клублар, шифохоналар, ошхоналар қурилди. 1973 йилда Жиззах вилояти ташкил этилди.

Қашқадарё, Сурхондарё, Андижон, Наманган, Фарғона, Самарқанд, Хоразм вилоятларида, Қорақалпоғистон АССРда ҳам сув хўжалиги, янги ерлар ўзлаштириш ишлари кенг миқёсида олиб борилди. 70- йилларда Амударё суви ҳисобига энг йирик Туямўйин, Кампировот дарёси бўйида Андижон, Наманган вилоятида Чортоқ ва Эскар, Самарқанд вилоятида Қоратепа, Сурхондарё вилоятида Деҳқонобод сув омборлари бунёд этилди. Катта Наманган, Паркент ва бошқа каналлар қурилди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон ҳудудида 1946-65 йилларда қарийб 600 минг гектар янги суғориладиган ерлар ишга туширилган бўлса, 1966-85 йилларда 1,6 миллион гектар янги ерлар ўзлаштирилиб фойдаланишга топширилди. 1985 йилда 10 милиард кубометр сувни тўпловчи 23 сув омбори. 197 минг км узунликдаги каналлар, 900 та суғориш тармоғи, 92 минг гидроузеллар ишлаб турди. Ўзлаштирилган қўриқ ерларда 160 совхоз ташкил этилди. 7,7 млн кв м турар-жой, 37 минг ўринли мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, 102 минг ўринли умумтаълим мактаблари барпо этилди.

Қишлоқ хўжалигининг моддий техник базаси мустаҳкамланди. Хўжаликларни электр энергияси билан таъминлаш, уларга тракторлар ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари, минерал ўғитлар етказиб бериш ишлари анча яхшиланди. Масалан, 1985 йилда колхоз ва совхозларда 189 минг трактор, 37 минг пахта териш машинаси ва бошқа турдаги техника воситалари бор эди.

Чўлларни ўзлаштириш учун минг-минглаб одамлар сафарбар этилди. Бу жойларни ободонлаштириш, пахта плантацияларини кўпайтириш учун юз минглаб аҳоли оилалари билан яшаб турган сўлим масканларини ташлаб, мажбуран кўчирилди. Канчалаб ёшлар, йигит-қизлар комсомол йўлланмаси билан бу дашт-биёбонли ерларга келиб, оғир меҳнат машаққатини чекиб, давлатга кўпроқ «оқ олтин» етказиб бериш учун тер тўкдилар. Республикада пахта яккахокимлигининг кучайиб борганлиги фактини шунда кўриш мумкинки, агар 1950 йилда 1,1 млн гектар ерга ғўза экилган бўлса, 1985 йилга келиб бу кўрсаткич 2 млн гектаргача етди. Пахта хомашёси шу йилларда 2,3 млн. тоннадан 5,4 млн. тоннага кўпайди. Ҳосилдорлик ҳар гектар ҳисобига 20,1 ц дан 27,0ц. га кўтарилди.

Республика қишлоқ хўжалигида пахта етиштириш салмоғининг ортиб бориши давомида ўзбек халқи номини не замонлар дунёга машҳур қилган мухим зироатчилик соҳалари: ширин-шарбат мева, полиз, сабзавот, сохибкорлик, дончилик ва бошқа маҳсулотлар етиштириш аста-секин камайиб, қисқариб борди. Энг аччиғлиси шуки, халқимизнинг азалий машғулоти самараси бўлган бу хил маҳсулотларнинг кўпи бора-бора республикамизга четдан келтириладиган бўлиб қолди. Масалан, буғдой, арпа етиштириш имконияти катта бўлгани ҳолда, уни экиш учун суғориладиган ерлар ажратилмас, шу боис бу экин турлари асосан

лалмикор ерларда етиштириларди. Ҳосилдорлик ҳам гектар бошига атиги 5-8 центнерни ташкил этарди, холос. 1985 йилда республика бўйича атиги 387,9 минг тонна ғалла етиштирилган. Бу унинг эҳтиёжини мутлақо қаноатлантирмас эди, албатта. Чорвачилик, парандачилик, балиқчилик соҳаларини ривожлантиришда республиканинг имконият даражаси қанчалик кенг ва ва катта бўлмасин, бироқ булар ҳам советлар даврида етарли фойда ва даромад билан ишлайдиган хўжалик тармоқларига айлана олмади.

Бунинг устига пахта майдонларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, об-ҳаёт билан таъминлаш борасида ҳам жиддий муаммолар келиб чиқиб, уларнинг йиллар давомида ҳал этилмай келиши эса кўплаб нохуш ҳолларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Атроф-муҳитнинг бузилиши, сув ҳавзаларининг ифлосланиши, касаллик турларининг ортиши, ерларнинг кимёвий моддалар билан заҳарланиши каби ҳолат вужудга келди.

Экин майдонларининг сурункали зарарли кимёвий ўғитлар, аралаш бирикмалар билан ишланиши нафақат ерларнинг яроқсиз ҳолатга, тупроқ эрозиясига олиб келиб қолмасдан, балки айни пайтда минг-минглаб дала механизаторларининг умрига ҳам завол бўлди, сон-саноқсиз касалликларнинг вужудга келиб, кенг тарқалишига олиб келди.

5. 1946-1985 йилларда Республика саноати, унинг бир томонлама ривожлантирилиши

Тикланиш. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда саноатни тиклаш ва ривожлантириш ҳукмрон Марказ олий манфаатларидан келиб чиқилиб, унинг «социализм ва коммунизм жамияти» қуришдан иборат бош стратегик вазифалари, дастурий режаларига асосланиб ҳамда Ўзбекистоннинг бой хомашё ва минерал ресурсларидан максимум фойда олишни кўзлаб бу соҳага эътибор қаратиб борилган.

Ўзбекистон иқтисодиёти ва унинг муҳим бўғини саналган саноати урушдан кейинги 1946-1950 йилларда тикланди ва ривожланиб борди. 1946-1950 йилларда 150дан зиёд янги саноат корхоналари қурилиб ишга туширилди. Қувватига кўра СССРда учинчи ўринда турувчи Фарход ГЭСнинг биринчи ва иккинчи навбатлари қуриб битказилди. 1-Оққовоқ, 1-Бўзсув, 2-Бўзсув ва бошқа гидроэлектр станциялар қурилди. Қора металлургия саноати ривожланди. Ўзбек металлургия комбинатининг «300» прокат стани ва юпқа листли «700» прокат стани қурилди. мартен ва прокат цехлари лойиҳада белгиланган қувватга етди. «Тошсельмаш», «Ўзбексельмаш», «Чирчиқсельмаш», Самарқанддаги «Красный двигатель» ва бошқа заводлар пахтачилик билан боғлиқ машиналар ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйдилар. 1950 йилда 4803 та чигит сеялкалари, 7784 та трактор культиваторлари тайёрланди. 1950 йилда 4641 та СХ-40 пахта териш машиналари тайёрланди. Пахта тозаловчи машиналар ишлаб чиқариш 1946 йилда 363 та бўлган бўлса, 1950 йилга келиб уларнинг сони 1251 тага етди.

Шунингдек ёқилғи саноати тикланди ва ривожланди. Фарғона водийсида Мойлисой, Шаҳрихон, Сурхондарёда Кокайди ва Лалмикор нефт конлари очилиб фойдаланишга топширилди. Олтиариқ нефтни хайдаш заводи кенгайтирилди. Нефт ишлаб чиқариш 1950 йилда республикада 163 млн. тоннадан ошиб кетди. Полвонтош-Асака газ қувури қурилди.

Енгил саноат ўсиб борди. Фарғона ва Қўқонда янги тўқимачилик комбинатлари, Тошкентда трикотаж фабрикаси, Бухоро, Самарқанд ва Наманганда ип йигириш фабрикалари қурилиб ишга туширилди. Агар 1941 йилда 107 млн. метр ип-газлама ишлаб чиқарилган бўлса, 1950 йилда 161 млн. метр ип-газлама тайёрланди.

1950-1985 йиллар Ўзбекистон тарихидаги мураккаб даврлардан биридир. Бир томондан, Ўзбекистон халқининг фидокорона, бунёдкорлик меҳнати туфайли Республика иқтисодиёти анчагина ривожланди. Иккинчи томондан, собиқ Иттифоқда ҳукумрон бўлган тоталитар тузум, маъмурий буйруқбозликнинг кучайиши натижасида ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётда бир қатор муаммолар, ноҳуш ҳолатлар тўпланиб бориб пировардида инқирозли вазиятни келтириб чиқарди.

Энергетика ва ёқилғи саноати 50-80 йилар электр энергияси тармоғи кенгайтирилди. 7-Шаҳрихон ГЭСи, иккита Наманган ГЭСлари, иккита Бўзсув ГЭСлари, Чорвоқ ГЭСи, Хожикент ГЭСи қурилиб ишга туширилди. Газ билан ишлайдиган Ангрен, Тахиатош, Навоий, Сирдарё, 2-Ангрен ГРЭСлари қурилиб ишга туширилди. 1985 йилда Ўзбекистон электростанцияларининг умумий қуввати 9,9 млн, киловатдан ортди. Шу йили 47,9 миллиард киловатт-соат, яъни 1940 йилга нисбатан 100 баравар, 1950 йилга нисбатан 18 баравар кўп электр энергияси ишлаб чиқарилди. Электр узатгич линиялари қурилиши кенгайди. Республиканинг барча электр станциялари Ўзбекистон ягона энергосистемасига уланди. Шунингдек Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон республикаларининг йирик электр станциялари Марказий Осиё ягона электр системасига уланди. Натижада саноат, қурилиш, транспорт, қишлоқ хўжалигини электрлаштириш анча кенгайди, хонадонларни электр энергияси билан таъминлаш яхшиланди.

Ёқилғи саноати ўсди. 50-йилларда Сурхондарё вилоятидаги Шарғун тошкўмир кони ўзлаштирилди ва юқори сифатли қўнғир кўмир қазиб чиқарила бошланди. 60-йилларда Бухоро ва Хоразм вилоятларидаги Газли, Жарқоқ, Шўртепа, Шўрчи нефть конлари ўзлаштирилди. 70-йилларда Фарғона водийсида янги нефть конлари ишга тушурилди. 1959 йили қурилиб фойдаланишга топширилган Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи анча кенгайтирилди. Заводда техника мойлари, бензин, дизель ёқилғиси, парафин ва бошқа 35 хил маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Ўзбекистонда газ саноати Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида йирик газ конларининг излаб топилиши ва ўзлаштирилиши билан боғлиқ равишда юксалиб борди. 50- йилларнинг иккинчи ярмида "Ўзбекнефтегазразведка" трести амалга

оширган геологик-қидирув ишлари натижасида 1956 йили газ захиралари 500 миллард кубометрга тенг бўлган, фойдаланишга энг қулай Газли кони очилди. Шунингдек, Муборак, Ўртабулоқ, Қултоқ, Шаҳатти, Учқир, Жарқоқ, Қоравулбозор, жами 100 дан ортиқ нефть ва газ конлари топилди. Уларда 2 триллион кубометр газ, 250 млн тонна нефть захиралари борлиги аниқланди. 1959 йили Бухорода нефть ва газ қазиб олишни йўлга қўйиш мақсадида "Бухоронефтегаз" бошқармаси тузилди.

1958-1960йилларда 767 км узунликдаги "Жарқоқ-Бухоро-Самарқанд-Тошкент" газ қувури қуриб битказилди. Унинг йиллик қуввати 4,5 млрд куб-метр газга тенг эди. 1964-1966 йилларда Муборак-Тошкент-Чимкент-Алмати газ қувури қурилиб фойдаланишга топширилди. Узунлиги 1317 км, диаметри 720 мм пўлат қувурлари орқали Қашқадарё газидан Ўзбекистоннинг кўпгина шаҳарлари, шунингдек, Қозоғистон ва Қирғизистон халқи баҳраманд бўлди. Кейинги йилларда Тошкент-Бишкек-Алмати оралиғида иккинчи газ қувури қурилди. Шундай қилиб, 1958-1980 йилларда Бухоро ва Қарши, Газли районларидан Тошкент-Бишкек-Алматигача ётқизилган газ қувурларининг умумий узунлиги 5686 км (унинг 3618 км Ўзбекистонда ётқизилган), йиллик қуввати 23 млрд куб-метр газ ёқилғисини ташкил этарди. 70 йилларда Муборакда қурилган энг йирик газни қайта ишлаш заводи йилига 10 млрд кубометр газни тозалаб бериб турди ва йилига 160 минг тонна олтин гугурт ишлаб чиқаришни таъминлади.

1974-78 йилларда Урсатевск-Фарғона қувури ётқизилди. Узунлиги 677,8 км дан иборат бўлган бу газ йўлининг 425,8 км Ўзбекистон, қолганлари Тожикистон ҳудудидан ўтди. Қашқадарё ва Бухоро "Зангори ёқилғи"сидан қардош Тожикистон халқи ҳам баҳраманд бўлди.

Ўзбекистонликлар республикамиз ҳудудидан кўплаб бой табиий газ конларининг топилиши ва ўзлаштирила бошланишидан беҳад хурсанд бўлдилар. Ҳар бир оила ўз хонадонида "Зангори ёқилғи" дан фойдаланишни орзу қиларди. Аммо ўзбек халқи республикамиз ҳудудида топилган газ конларига хўжайин эмас эди, уларнинг хўжайини узоқда - Москвада эди. Ўзбекистон газидан қандай фойдаланишни Марказий ҳокимиятда ўтирганлар белгиларди. Марказий ҳокимият Ўзбекистон газидан, аввало, Уралдаги, СССРнинг Европа қисмидаги шаҳар ва посёлкаларни, корхона ва хонадонларни газлаштиришда фойдаланишга киришди.

☑ 1961-63 йилларда зудлик билан Бухоро-Урал ўртасида газ қувури йўлининг 1-нчи, 2-нчи ва 3-нчи навбатлари қурилди. Умумий узунлиги 6100 км дан узун бўлган Бухоро-Урал газ транспорт системасининг йиллик ўтказувчи қуввати 21 млрд куб метр ўзбек зангори оловига тенг эди.

☑ Марказий ҳокимият бу билан чекланиб қолмади, Ўзбекистон ва Туркманистон газини бир йўла катта миқдорда Ғарбий вилоятларга узатиш режаларини тузди. Бу режа Ўрта Осиё-Марказ газ қувури номини олди. 1965-75 йилларда 2750 км узунликдаги Ўрта Осиё-Марказ газ йўли қурилди. Икки

йўллик Ўрта Осиё-Марказ газ қувурининг умумий узунлиги 5500км бўлиб, бу йўллар йилига 80 млрд куб-метр ёқилғи узатиш қувватига эга бўлди.

Шундай қилиб, ўзбек "заҳтори ёқилғиси" узоқ-узоқ жойлардаги корхоналар ва хонадонларни иситди, ўзбекистонликлар, асосан қишлоқ аҳолиси ёнғинасидан ўтган газ қувурларига минг алам билан қараб қолаверди, бу мамлакатимиз қарамлигининг оқибати эди, албатта. 1985 йилга келиб республикада атиги 2,8 млн квартира жумладан қишлоқлардаги 1,3 млн квартира газлаштирилган эди, холос.

Кимё саноати Кимё саноатини ривожлантиришда газ, нефть, олтингугурт, озокрит, оштузи, оҳак, графит, рангли металлургия чиқиндилари, пахта ва каучукни қайта ишлашдан ҳосил бўладиган чиқиндилар бой хомашё бўлиб хизмат қилди. 50-йилларда минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи Самарқанд суперфосфат заводи, 1962 йилда Фарғона азот ўғити заводи, 1965 йилда Навоий кимё комбинати, 1969 йилда Олмалиқ кимё заводи қурилиб ишга туширилди. 1985 йилда республика кимё корхоналарида 7,8 млн тонна минерал ўғитлар ишлаб чиқарилди, бу 1960 йилдагидан 7 марта, 1950 йилдагига нисбатан 15 марта ортиқ эди. Республика қишлоқ хўжалиги минерал ўғитлар билан таъминланди ва бошқа республика, вилоятларга ўғитлар чиқарилди.

Ўзбекистонда кимё толалари (Фарғона кимё толалари заводи), пластмассалар (Оҳангарон "Сантехник" заводи, Жиззах пластмасса турбалари заводи), маиший кимё маҳсулотлари (1971 йилда барпо этилган Олмалиқ маиший кимё заводи, Кувасой, Наманган кимё заводлари, 1971 йилда Тошкент ёғ-мой заводи таркибида қурилган синтетик ювиш воситалари заводи) ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Республика кимё саноатида заҳарли воситалар, кислоталар ишлаб чиқариш катта ўрин тутарди. Андижон гидролиз заводи, Фарғона фуран бирикмалари заводи, Янгийўл биокимия заводи пахта, шоли, пахта чиқиндиларидан спирт, оқсил, дрожжилари, фуран ва бошқа маҳсулотлар тайёрладилар. Фарғонада триацетилцеллюлоза, Навоийда котаран, Чирчиқда капролактам ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1960 йилда 235,4 минг тонна сульфат кислоталари ишлаб чиқарилган бўлса, 1985 йилда 2,3 млн тонна тайёрланди.

Марказий ҳокимият томонидан заҳарли кимё воситалари ишлаб чиқариш республикага тиқиштирилди. 1985 йилда 47,9 минг тонна турли заҳарли химикатлар ишлаб чиқарилди.

Заҳарли воситаларининг республика пахта майдонларида ҳаддан ташқари кенг қўлланилиши натижасида атроф-мухит, экологик вазият бузилди, одамлар турли - туман касалликларга чалинди. Одамлар соғлиғи ҳисобига пахта хом ашёсига кўрсатилган «ғамхўрлик» халққа қимматга тушди.

Металлургия саноати 1962 йилда Ўзбекистон металлургия саноати комбинатида узлуксиз пўлат қуюв қурилмаси ишга туширилди. 1970-1980 йилларда электр ёрдамида пўлат эритиш комплекси ва унинг иккита печи куриб

ишга туширилди. Комбинатда пўлат идишлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Пўлат эритиш 1985 йилда 1,2 миллион тоннага етди.

50-йилларда Олмалиқ -Ангрен тоғ саноати районида мис, қўрғошин, рух, вольфрам, молибден ва бошқа нодир металлар кони топилди, уларни ўзлаштириш жараёнида йирик Олмалиқ кон-металлургия комбинати бунёд этилди.

Ўзбекистонда 60-йилларда олтин қазиб олиш саноати бунёд этилди. Мурунтов, Чодак, Конбулоқ олтин конлари, Фарғона водийсидаги дарё ўзанларидан сочма олтин, Нурота, Қурама, Зарафшон, Ҳисор, Помир тоғларида олтин таркибли кварц томирлари ва рудалар мавжудлиги аниқланди. Республика ҳудудида 30 та олтин кони аниқланди. Олтин қазиб олувчи Мурунтов тоғ бойитиш комбинати, Маржонбулоқ комбинати қурилди. «Ўзбек олтини» бирлашаси тузилгач, унинг таркибида Чодак бойитиш комбинати(1965), Ангренда олтин саралаш фабрикаси қурилиб ишга туширилди.

Ўзбекистон ҳудудидаги рангли металл конларига, шунингдек, олтин конларига, улардан ноёб ва нодир металлар қазиб олишга республика хўжайинлик қилмасди, уларга Иттифоқ ҳукумати хўжайинлик қиларди. Ўзбекистон ҳукумати бу конлар ва корхоналарда қанча олтин, мис, қўрғошин, рух, вольфрам, молибден ва бошқа нодир металлар қазиб олинаётганини, уларни кимлар қаерга олиб кетаётганини, қаерда ва қанча пулга сотилаётганини билмас эди. Бу ҳақда гапириш ва ёзиш ҳам тақиқланган эди. Бу ҳолат ўша пайтларда «Ўзбекистон суверен республика» деган иборанинг нақадар ёлғон, қуруқ гап жаҳлигини ёққол кўрсатувчи мисолдир.

Машинасозлик саноати 50-80-йилларда Ўзбекистон машинасозлик индустрияси кўп тармоқли соҳага айланди. 1985 йилда республика саноатида фаолият кўрсатган 1549 та ишлаб чиқариш бирлашмалари, комбинатлари ва корхоналарининг 100 дан ортиғи машинасозлик тармоғига тегишли бўлиб, уларда тайёрланган машиналар салмоғи бутун саноат маҳсулотининг 16 фоизини ташкил этарди.

Республикада, биринчи навбатда, пахтачиликка хизмат қилувчи машинасозлик тармоғини ривожлантириш тадбирлари амалга оширилди. Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи (Ташсельмаш) қишлоқ хўжалиги машинасозлигининг бош корхонаси ҳисобланарди. «Ташсельмаш» заводида 1960 йилда 3184 та пахта териш машинаси ишлаб чиқарилган бўлса, 1985 йилда 9425 та шундай машина тайёрланади.

1957 йилда пахта тозалаш саноати учун машиналар ишлаб чиқарувчи «Ташслопкомаш» заводи базасида йирик «Ташавтомаш» заводи барпо этилди. Заводда пахтани қоп- қанорсиз ташувчи транспорт воситалари ва газ-51 юк автомобили учун эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бу завод 1967-1971 йилларда қайта жиҳозланиб, трактор ишлаб чиқариш йўлга қўйилди ва унга Тошкент трактор заводи номи берилди.

1948 йилдан бошлаб Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги (Ўзбекселмаш) заводи ўриш машиналари, дискли бараналар, чархлаш станоклари, насос

чанглагич-пуркагичлар, мотигалар, чигит экиш машиналари ишлаб чиқарарди. 1960 йилда бу заводда кўрак чувиш машинаси, 1965 йилда ерга тўкилган пахтани терадиган, ғўзапоя юладиган машиналар тайёрлаш йўлга қўйилди. 1956 йилда қурилиб ишга туширилган Андижон ирригация машинасозлиги заводида янги ерларни ўзлаштириш, каналлар ва сув омборлари қурилиши билан боғлиқ зовур ковлайдиган машиналар, сув насослари, автобензоцистерналар, ер текислайдиган бульдозерлар ва скреперлар, грейдерлар ва каналлар тозалайдиган машиналар, юк ортиб туширадиган мураккаб механизм ва ускуналар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 50-60-йилларда қурилган Тошкент машинасозлик заводи, Андижон «Коммунар» заводида пахта тозалаш машиналари, линтерлар, пахта тойларини кабул қилиш, сақлаш, хиллашнинг кўп меҳнат талаб қиладиган жараёнларини механизациялаштириш машиналари, қуритиш-тозалаш асбоблари, юк ташиш машиналари ишлаб чиқариш ўзлаштирилади.

Ўзбекистон авиация саноати ҳам ўсиб борди. Тошкентда 1941 йилда Химки шаҳридан кетгирилган завод асосида авиация заводи барпо этилган эди. Дастлаб у ПС-84 ва ИЛ-2 самолетларини ишлаб чиқара бошлади. Тошкент авиация заводида 1953 йилда ИЛ-14, 1958 йилда турли типдаги транспорт самолётлари, 1966йилда эса АН-22 самолётлари тайёрлаш йўлга қўйилди. 1972 йилда В.П. Чкалов номидаги Тошкент Авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди. Уюшмага Тошкент авиация заводи (бош корхона), Андижон механика заводи, Фарғона механика заводи ва Тошкент кислород заводи бирлаштирилди.

Бирлашмада самолёт йиғилади, унинг турли деталь ва узеллари тайёрланади, шунингдек халқ истеъмоли буюмлари ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон Президенти И.Каримов 1961 йилдан бошлаб беш йил давомида Тошкент авиация заводида муҳандис, етакчи муҳандис-конструктор бўлиб ишлади ва тобланди.

Қурилиш саноати 50-80-йилларда Ўзбекистонда қурилиш материаллари саноати ривожланди. 1985 йилда қурилиш материаллари саноатининг 1851 корхонаси, 11та йирик панелли уйсозлик комбинатларида турли хил қурилиш материаллари-цемент шифер, асбоцемент қувурлар, пардозлаш плиталари, иссиқни сақлайдиган (термоизоляцион), гидроизоляцион материаллари, керамика қувурлари, эмалланган чўян ванналари, ракавиналар, чўян канализация қувурлари, керамика буюмлари, сопол қувурлари ишлаб чиқарилди. Маҳаллий саноат корхоналарида алибастер, ганч, оҳак, черепица, чий, қамиш, плиталар ишлаб чиқариш йўлга қўйилганди.

Енгил саноат Республикада енгил саноатни устун даражада ривожлантиришга имкон берувчи барча омиллар - кўплаб пахта, пилла, каноп хомашёси, ёнилғи-энергетика, етарли даражада мавжуд эди Колаверса, Республиканинг тез кўпайиб бораётган аҳолиси енгил саноат маҳсулотларининг асосий истемолчиси ҳам эди.

Тарих бундай омиллар давлат мустақиллиги шароитидагина тўла ҳисобга олиниши мумкин эканлигини кўрсатди. 50-80-йиллардаги қарамлик шароитида

Ўзбекистонда енгил саноат бир томонлама ривожланишга йўналтирилди. Асосий эътибор пахта қабул қилиш, пахта тозалаш, пиллакашлик, қоракўл терига ва каноп толасига дастлабки ишлов бериш, жун ювиш тармоқларини ривожлантиришга қаратилди. Ўзбекистон бундай хомашёлардан тайёр маҳсулотлар тайёрлаш имкониятига хам, хуқуқига хам эга эмас эди. Бу масалани марказий хокимият хал киларди. Тайёр хомашё Иттифокнинг бошка шахарларига олиб кетиларди ва тайёр махсулотга айлантириларди, ортиб қолган хомашё бошка мамлакатларга сотиларди ва ундан катта даромад олинарди.

Республикада 80-йилларда 107 та пахта тозалаш заводи, кўпчилиги қуритиш тозалаш цехларига эга бўлган 490 пахта манзиллари ишлади. 70-80 йилларнинг бошларида республика тўқимачилик саноати корхоналари - Бухоро тўқимачилик комбинати (1973), Андижон ип газлама комбинати (1979), Нукус ип газлама комбинати (1983), Жиззах пахта йигирув фабрикаси, йирик тўқимачилик комбинатларининг Қўрғонтепа, Мархамат, Янгиқўрғон, Бешарик, Риштон, Вобкент, Ғиждувон филиаллари қурилди. Тошкент ва Фарғона тўқимачилик комбинатлари таркибидаги бир қатор фабрикалар қайта жиҳозланди. Ип-газлама ишлаб чиқариш 1960 йилдаги 234,7 миллион метрдан 1985 йилда 395,7 миллион метрга кўпайди. Йилига Республикада 1,5 миллион тонна пахта толаси етиштириб бериларди.

Республика тўқимачилик саноати етиштирилган пахта толасининг атиги 10 фоизини қабул қилиш ва тайёр маҳсулотларга айлантириш имкониятига эга эди. 90 фоизи эса олиб кетиларди.

Озиқ-овқат саноати Ўзбекистонда маҳаллий хомашёни қайта ишлашга асосланган озиқ-овқат саноатининг ёғ-мой, консерва, нон, ун ёрмаси, кандолат, гўшт, сут, балик, чой, тамаки, вино етиштирувчи тармоқлари ишлади. 1985 йилда озиқ-овқат саноати комплексида 271 корхона фаолият кўрсатди. Тармоқнинг республика саноат маҳсулотлари умумий хажмидаги салмоғи 14 фоизни ташкил этди. Бу тармоқда ёғ мой саноати етакчи ўринда турарди. 1970 йилларда республикада ишлайдиган 17 та йирик ёғ-мой корхонаси 2,2 миллион тонна пахта чигитини қайта ишлаб, 294 минг тонна пахта ёғи ишлаб чиқарган бўлса, 1985 йилда Ўзбекистонда 451 минг тонна пахта ёғи ишлаб чиқарилган.

Республикада гўшт комбинатлари 1960 йилда 97,4 минг тонна гўшт, 18 минг тонна колбаса маҳсулотлари ишлаб чиқарган бўлса, 1985 йилда 232,3 минг тонна гўшт, 54 минг тонна колбаса маҳсулотлари етиштирилган. 24 та сут заводида 1985 йилда 554 минг тонна сут маҳсулотлари, 1167 тонна сир, 10,9 минг тонна мол ёғи етиштирилган.

Республикада кандолат саноати хам бирмунча ўсди. 50-йилларда Наманган ва Бухоро шахарларида кондитер-макарон фабрикалари, 1964 йилда Янгийўл кондитер фабрикаси ишга туширилди. Йигирманчи йилларда қурилган Тошкент «Ўртоқ» кондитер фабрикаси 1965 йилда тубдан реконструкция қилинди. 1968 йилда Янгийўл дрожжи (ачитқи) заводи қурилди. 1985 йилда кандолат саноати тармоғига қарашли 60 га якин завод ва цехларда 165 минг тонна кандолат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган.

Транспорт 50-80-йилларда темир йўл транспорти анча ривожланди. 50-йилларда узунлиги 627 км бўлган Чоржўй-Қўнғирот темир йўли қурилди ва Қуйи Амударё шаҳар ва туманлари Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудлари ҳамда Иттифоқ маркази билан темир йўл орқали боғланди. 1962 йилда қурилган, узунлиги 280 км бўлган Навоий-Учқудуқ темир йўли янги топилган конларни саноат маркази билан боғлади.

Мирзачўл, Жиззах, Қарши чўлларида янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ равишда 1962 йилда Жиззах- Мехнат (133 км), 1970 йилда Самарқанд-Қарши (144 км) темир йўллари қурилди ва янги ташкил этилган хўжаликлар Республика маркази ва саноат марказлари билан қисқа масофада туташтирилди. 1974 йилда Термиз-Кўрғонтепа (218 км), 1975 йилда Тахиатош-Нукус (13 км) темир йўллари қурилиб ишга ишга туширилди ва Қорақалпоғистон пойтахти республиканинг темир йўл тармоғи билан боғланди.

1972 йил Қўнғирот-Бейнов (408 км) темир йўлининг қурилиши натижасида Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё республикаларидан собиқ СССР Европа қисми ва Кавказга иккинчи темир йўл очилди. Республика темир йўлларининг узунлиги 1985 йилда 3,5 минг км ни ташкил этди.

Автомобил транспорти тез суръатлар билан ўсди. 50-70-йилларда республикада замонавий автомобил йўллари -Катта Ўзбекистон тракти (Тошкент-Термиз) таъмирланди, Тошкент-Олмалиқ, Тошкент-Бухоро-Нукус, Муйноқ-Зарафшон, Самарқанд-Чоржўй, Фарғона халқа йўли, Тошкент халқа йўли қурилиб фойдаланишга топширилди. Тўрткўл шаҳридан Амударёнинг сўли соҳили бўйлаб Нукус шаҳри орқали Тахтакўпирга олиб борувчи Қорақалпоғистон тракти қурилди. Қизилқум чўлини кесиб ўтувчи ва қоракўлчилик хўжаликларини вилоят ва республика марказлари билан боғловчи Бухоро-Газли-Сазакино автомагистрали, Қамчиқ довони орқали республика пойтахтини қисқа масофада Фарғона водийси билан боғловчи Тошкент-Ангрен-Қўқон автомобиль йўли қурилди.

Тошкентдан барча вилоят марказларига ва йирик шаҳарларга, туман марказларидан колхоз ва совхозларга, посёлка ва қишлоқларга қатнайдиган автомобил маршрутлари ташкил этилди. Республикада 70 дан ортиқ автобус ва таксомотор парклари барпо этилди ва улар ўз даврининг техника воситалари билан таъминланди. Республиканинг автомобиль йўллари узунлиги 80,4 минг км ни, шу жумладан усти қаттиқ қоплама билан қопланган йўллар 66,7 минг км ни ташкил этди. 1985 йилда автомобил транспорти 1960 йилга нисбатан 5,5 марта кўп юк ташиди ёки 1985 йилда 1,1 млрд тонна халқ хўжалиги юкларини ташиди. Умумий фойдаланишдаги автобусларда пассажирлар ташиш 1985 йилда 2,5 млрд кишини ташкил этди, бу 1960 йилга нисбатан 7 марта ортиқ эди.

Ҳаво транспортининг аҳамияти ортиб борди. Ҳаво йўллари республиканинг 120 дан ортиқ шаҳар ва аҳоли манзилгоҳларини боғлади. Тошкент шаҳри ҳаво йўллари орқали Иттифоқнинг марказий шаҳарлари, республикаларнинг пойтахтлари, йирик саноат марказлари билан боғланди.

Шахар йўловчи транспорти ҳам кенгайди. 1947 йилда Тошкентда темир йўл вокзали билан эски шаҳар орасида узунлиги 18 км бўлган биринчи троллейбус йўли қурилиб, троллейбус қатнай бошлади. 1946-47 йилларда шаҳарларда такси машиналари орқали пассажирлар ташиш йўлга қўйилди. Троллейбус қатнови Самарқанд (1956), Олмалиқ (1968), Фарғона (1970), Андижон (1971), Наманган (1973) шаҳарларида ҳам йўлга қўйилди. Республиканинг 80 та шаҳар ва поселкаларида автобуслар қатнови ташкил этилди.

Йўловчиларга хизмат кўрсатишда Тошкент метрополитенининг ўрни катта. Тошкент метроси 1972 йилдан бошлаб қурила бошланди, унинг 12, 1 км.лик биринчи йўналиши 1977 йилда, иккинчи йўналиши 80-йилларда фойдаланишга топширилди.

Алоқа воситалари Республикада алоқа воситалари тармоғи кенгайди. Урушдан кейинги йилларда шаҳарлараро телефон, телеграф алоқаларининг кенг тармоқлари вужудга келди. Кабель ва радиореле линиялари қурилди. 1965 йилда Тошкент Москва ва Ittифоқнинг бошқа шаҳарлари билан коаксиаль кабели орқали боғланди. 1971 йилда Тошкентда шаҳарлараро кучли автоматик телефон станцияси ишга туширилди. 1972 йилда Самарқанд, Бухоро, Термиз, кейинроқ Наманган,Қарши, Фарғонада АМТС-ІМ типидаги шаҳарлараро автомотик станциялар ишга туширилди. Натижада шаҳар телефон тармоқларининг 160 минг абонентга ўз телефонларидан код ёрдамида шаҳарлараро автоматик телефон алоқаси билан боғланиш имкониятига эга бўлди. 1985 йилда шаҳарлардаги телефон станцияларининг абонент телефонлари сони 953,9 мингтага етди. Колхоз ва совхозлар телефонлаштирилди. 1985 йилда республикада 4166 почта, телеграф ва телефон алоқаси корхоналари ишлади.

Радио эшиттириш тармоқлари кенгайди. 1956 йил 5 ноябрда Ўзбекистонда биринчи марта Тошкент телевизион маркази ишлай бошлади. 60-йилларнинг охирларигача Фарғона водийси, Самарқанд вилояти ҳам телевизион кўрсатувлар билан таъминланди. 1977 йилда Самарқанд ва Андижонга Тошкент телевидениесининг икки программасини рангли тасвирда узатишга эришилди. 1978-1979 йилларда Тошкентда баландлиги 350 метрли телевизион минора қурилди. Урганч ва Нукусда телевизион марказ қурилиб ишга туширилди.

Хулоса қилиб айтганда, Республика саноати бир томонлама ривожлантирилди, бошқа минтақалардаги корхоналар учун хомашё базасига айлантирилди. Олтин, мис, қўрғошин-рух, вольфрам молибден каби иодир металлар хомашё сифатида бошқа минтақаларга олиб кетиларди. Пахта, каноп маҳсулотларининг мўл-кўллиги енгил саноатни устун даражада ривожлантириш ва катта даромад олиш имкониятини берарди, аммо бу имкониятлар назар-писанд қилинмади. Республика аҳолиси бой табиий ресурслардан, оғир меҳнат эвазига етиштирилаётган қимматбаҳо пахта хомашёсидан баҳраманд бўлолмадилар.

Республикада анчагина саноат корхоналари қурилган бўлсада, улар мустақил равишда тайёр маҳсулот ишлаб чиқараолмас эди. Бу корхоналарда тайёрланадиган машиналар, асбоб-ускуналар учун зарур бўлган бутловчи қисмлар

минтақалардан келтирилар эди, Республика корхоналари Иттифоқнинг ғарбий республикаларидаги корхоналарга қарам эди.

70-йилларга келиб чуқур турғунлик ҳолатига маҳкум бўлган Ўзбекистон иқтисодиётининг таҳлили шундан далолат беради-ки, бунда саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришда илмий аниқлик, реал ёндашув, мантиқий изчилликнинг йўқлиги асосий сабаблардан бири бўлганлиги шубҳасиздир. Мустабид совет ҳокимияти белгилаган 8,9,10,11,12 - беш йилликлар режаларининг нореаллиги, изчиллиги, етарли илмий асосланмаганлиги, конкрет ҳаёт амалиёти билан боғланмаганлиги охир-оқибатда уларнинг олдиндан барбод бўлишига олиб келди. Бунинг оқибатида хўжалик тармоқларида зўриқиш, узилиш ҳолатлари юз берди, ишлаб чиқариш қувватлари тўла ишга солинмади, меҳнат унумдорлиги муттасил камайиб борди, миллий даромад салмоғи 3-4 баравар камайиб кетди. 80 йилларга келиб Ўзбекистоннинг экспорт салоҳияти кескин пасайди. Бунинг натижасида республиканинг экспорт балансида саноат маҳсулотининг салмоғи атиги 11 фоизни ташкил этарди, холос. Республика саноат ишлаб чиқаришидаги бундай турғунлик, номутоносиблик ҳолатларининг юзага келиши, ишлаб чиқариш қувватларининг қисқариб, унинг салоҳият даражасининг пасайиб бориши оқибатда Ўзбекистон иқтисодиётининг умумий ҳолатига, аҳоли кенг ижтимоий қатламларининг турмуш даражасига салбий таъсир этмасдан қолмади.

Ижтимоий эҳтиёжлар учун маблағлар тақсимлашнинг қолдиқ принципи ва тақсимотда тенгсизлик тартибининг устун бўлиши ижтимоий адолатсизликларнинг авж олишига боис бўлди. Ижтимоий танглик ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, порахўрлик сингари салбий иллатларнинг кенг ёйилишига олиб келди. Ижтимоий муносабатларда меҳнатни рағбатлантириш тизими бузила борди. Кўп ҳолларда юқори малакали меҳнатга ҳақ тўлаш камситилди. Бу аҳолининг меҳнатга қизиқиши ва фаоллигига салбий таъсир кўрсатди.

Ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида жиддий етишмовчиликлар, оғриқ нуқталар яққол кўзга ташланиб борди. Иқтисодиёт ва ижтимоий турмушнинг тобора ёркин намоён бўлаётган инқирозий ҳолатларини бартараф этиш, Ўзбекистонни юқори тараққиёт даражасига олиб чиқиш учун янгича йўл тутиш зарурияти тўлиқ етилган эди.

Синов саволлари.

1. XX асрнинг 20-йилларида Советларнинг Ўзбекистонда юритган миллий сиёсатининг моҳияти нимадан иборат бўлган?
2. Ҳукмрон Марказнинг Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий давлат чегараланишини ўтказишдан кўзда тутган асосий мақсад-муддаоси нимада эди?
3. Ўзбекистон ССР тузилиши унинг халқи ҳаётида қандай ўзгаришларни юзага келтирди?

4. Советларнинг Туркистон (Ўзбекистон)да юритган иқтисодий сиёсати қандай мақсадларга йўналтирилган эди?
5. Туркистонда ўтказилган ер-сув ислоҳотининг биринчи босқичида нималарга асосий эътибор берилганди?
6. Ўзбекистонда амалга оширилган ер-сув ислоҳотининг иккинчи босқичи қайси жиҳатлари билан ажралиб туради?
7. Ўзбекистонда амалга оширилган деҳқон хўжаликларини жамоалаштириш сиёсати ва унинг келтириб чиқарган хунук оқибатлари нимада?
8. Ўзбекистонда саноатлаштириш жараёни қандай амалга оширилди ва қандай оқибатлар билан боғлиқ тарзда кечди?
9. Республикада амалга оширилган индустрлаштириш сиёсати ва унинг мустамлакачилик моҳияти ҳақида тушунча беринг.
10. Ҳукмрон Марказ нима сабабдан урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда пахтачиликнинг устивор ривожланишига асосий эътибор берди?
11. Пахта якқаҳокимлигининг кучайиши қишлоқ аҳолиси ҳаётига қандай асоратли таъсир кўрсатди?
12. Орол фожиаси ҳақида сўзлаб беринг.
13. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон саноати ривожида қандай ўзгаришлар юз берди?
14. Республика иқтисодиёти жабҳаларида юз берган турғунлик ҳолатлари ҳақида нималарни биласиз?
15. Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида юз берган тиғизлик, кескинлик ҳолатлари нималарда яққол намоён бўлди?

XII БОБ. СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЪНАВИЙ-МАДАНИЙ ҚАРАМЛИГИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: Маданий сиёсат. Халқ таълими. Олий таълим. Ўрта махсус таълим. Илм-фан. "Ҳужум" ҳаракати. Адабиёт ва санъат. Коммунистик мафкура тазйиқи.

1. XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистоннинг маънавий-маданий ва маърифий ҳаёти, унга ҳукмрон коммунистик мафкура таъсири

XX асрнинг 20-30 йилларида маданий-маънавий соҳа ҳам ўзига хос мураккаблик, қийинчилик билан кечди.

Халқ таълими 20-йиллар бошларига келиб Ўзбекистон ҳудудида маданий қурилишнинг энг долзарб вазифаларидан саналган совет таълим тизимини шакллантириш ишлари бошлаб юборилди. Советлар Ўзбекистонда янги таълим тизимини яратишга йўл тутар экан, бундан кўзлаган асосий мақсадлари ўлкада халқ таълими бўғинларини равнақ топтириш, халқ саводхонлигига эришиш, илм-маърифатдан баҳраманд этиш орқали юрт фарзандлари онги, шуурига коммунистик ғоялар ва идеалларни чуқур сингдириш ва шу йўл билан ўзларига жўн хизмат қиладиган авлодни тарбиялаб вояга етказиш эди.

Советлар аввал бошда Ўзбекистондаги мураккаб вазиятни, маҳаллий халқ кайфияти ва руҳиятини, унинг ўзига хос миллий анъаналари, исломий қадриятларини бир қадар ҳисобга олиб, бу ерда эски ва жадид усулидаги мактаблар, мадрасаларнинг ҳам фаолият юритишига монелик кўрсатмади. Бунинг орқасида бу ўқув даргоҳлари навқирон авлодга таълим бериш, улуғ бобокалонлар мероси ва шарқона одоб, ахлоқ руҳида тарбиялашда ўз улушини қўшиб борди. Лекин советларнинг бу вақтинчалик тактикаси узоққа бормади. Улар ўлка ҳаётига мослашиб олгач, 20-йиллар ўрталаридан эътиборан ўзбек халқи маънавий ҳаётининг кўп замонлар узвий қисми бўлиб келган эски мактаб ва мадраса таълим-тарбия тизимини барҳам топтирди. Унинг кўп сонли зиёлилар фаолияти тўхтатиб қўйилди. Уларнинг тақдир-қисмати оғир синовларга дучор этилди. Бу ҳам советларнинг тили бошқа-ю, дили бошқа эканлигидан, уларнинг маданий сиёсати замирида қандай маккорона мақсадлар яширинлигидан яққол далолатдир.

1920 йил 17 сентябрда Туркистон АССР ҳукумати ўлкада 8 ёшдан 40 ёшгача бўлган кишиларни ўқитиш ва саводхон қилиш тўғрисида декрет қабул қилди. Бундан кўзда тутилган мақсад маҳаллий халқни тобора советлар сиёсати ва мафкураси таъсирига олиш эди. Шуларни ҳисобга олиб республиканинг турли ҳудудларида кўплаб саводсизликни тугатиш курслари ташкил этилди. Уларга турли ёшдаги кишилар жалб қилиниб, саводларини чиқардилар. Жумладан, 1-беш йиллик (1928-1932 йй.)да Ўзбекистонда жами 700 минг нафар киши саводсизлик курсларини тугатган бўлса, бу кўрсаткич 2 беш йиллик (1933-1937 йй.) даврида 1 млн.400 минг нафар кишини ташкил қилди.

Республикада бошланғич таълим тизимининг жорий этилиши, кейинроқ эса 7 йиллик таълимга ўтилиши ҳам халқ таълими соҳасида муҳим ўзгаришлардан бўлди. Мактаб қурилиши, унинг малакали ўқитувчи кадрлар билан таъминланиши, ўқувчилар сони йил сайин ўсиб борди. Маълумотларга кўра, агар 1924-25 ўқув йилида Ўзбекистонда 160 та совет типидаги мактаблар ташкил қилиниб, уларда 17209 нафар ўқувчи таълим олган бўлса, 1941 йилга келиб бундай мактаблар сони 5504 тага ва уларда таълим олаётган ўқувчилар сони эса 1 млн. 315 минг нафарга етган.

Совет ҳукумати таълим тизимини, янги авлод тарбиясини тўлиқ равишда ўз измига бўйсундириш мақсадида араб алфавитига асосланган эски ўзбек ёзувини ҳам ислоҳ қилишга киришди. Шу мақсадда 1928 йилда араб алифбосидан лотин алифбосига ўтилди. Биргина эски ўзбек ёзувини ўзгартиришда қўлланилган шошма-шошарлик республика халқ таълимининг кейинги тақдири учун нечоғлик салбий оқибатлар келтириб чиқарди, албатта.

Янги ташкил этилган таълим масканларининг моддий базаси, заиф бўлиб, зарур жиҳозлар билан таъминланмади. Миллий республикалардаги таълим жараёни Москвадан тайёрлаб юбориладиган дастурлар, дарсликлару ўқув қўлланмалари асосида олиб борилаётган бўлиб қолди. Бу эса халқ таълимининг миллий мазмуни, характерига сезиларли таъсир кўрсатди. 30-йилларга келиб республиканинг мактаб таълимига мафкуравий тазйиқ ўтказиш, муаллимлар таркибини элак-элак қилиш атайин кучайтирилди.

Олий ва ўрта махсус таълим Советларнинг халқ таълими соҳасида юритган сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири, бу олий ва ўрта махсус таълим тизимини шакллантириш ҳамда ривожлантириш эди. Ҳар қандай тузумда бўлгани сингари, совет ҳокимияти ҳам янги тузум ғоялари ва идеаллари руҳида тарбияланган, унга садоқат билан хизмат қиладиган кўплаб юқори малакали, ўқимишли кадрларга ўткир эҳтиёж сезарди, албатта.

Шу ўринда таъкидлаш жонизки, Туркистонда олий таълимни ташкил этиш ғоясини, дастлаввал, ўлканинг илғор жадид намояндалари илгари сурганлар. Хусусан, улар ташаббуси билан 1918 йил майида Тошкентда илк бор миллий университет очилиб, у илмга чанқоқ кўплаб маҳаллий ёшларни ўз бағрига олган эди. Бироқ ҳар нарсада ўзини кўрсатишга интилган советлар юртпарвар жадидлар ташаббусини бўғиб, 1920 йил сентябрида Тошкентда Туркистон Давлат Университети ташкил этдилар. Кейинчалик Ўрта Осиё Университети мақомини олган бу олийгоҳ ўлкада олий таълимни ривожлантириш, юқори мутахассис кадрлар тайёрлаш ўчоғи бўлди. Бироқ бу ўқув даргоҳи профессор-ўқитувчиларининг мутлоқ таркиби европалик миллат вакилларидан иборат эди. Шу боис унда ўқитиш рус тилида олиб борилларди. Бу эса маҳаллий миллат ёшлари учун жиддий қийинчиликлар туғдирарди. Шунинг учун ҳам университет талабалари сафида уларнинг салмоғи жуда озчиликни ташкил этарди. Кейинроқ 30-йилларда бу бош олий ўқув юрти негизида кўплаб турли хил йўналишлардаги Олий ўқув юртлари, жумладан, политехника, молия-иқтисод, тиббиёт, қишлоқ

хўжалик, тўқимачилик институтлари, Самарқанд давлат университети ва бошқалар ташкил этилди. Шунингдек, бу даврда юқори малакали педагогик кадрларга талаб ўсиб борганлигидан, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Нукус, Хива, Урганч, Фарғона ва Наманган сингари шаҳарларда педагогика ва ўқитувчилар тайёрлаш институтлари ташкил этилди. Натижада 1932 йилга келиб республикадаги жами олий ўқув юртлари сони 31 тага етди. Улардаги талабалар сони 12,2 минг нафарни ташкил этарди. Талабаларнинг сони 1937 йилда 15,5 мингга, 1941 йилда эса 18 мингтага етди.

Ўзбекистоннинг бу даврдаги таълим тизимида ўрта махсус таълим ўқув юртлари фаолияти ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. 20- йилларда Республикада 6 та қишлоқ хўжалик техникуми, 1 та тиббиёт техникуми, 16 та ҳунар-техника мактаби ташкил қилинди. Уларда 6800 нафар ёшлар ўқиди. Шунингдек, шу вақтда 5 та педагогика техникуми, 2 та педагогика билим юрти, битта хотин-қизлар билим юрти мавжуд бўлиб, улар орқали кўплаб билимли, малакали педагог кадрлар тайёрланди. XX аср 40-йиллари бошларига келиб Ўзбекистонда махсус билим юртлари сони 92 тага етган бўлиб, уларда 12,6 минг нафар ёшлар таълим олмоқда эди.

Ф а н Республикада илм-фаннинг равнақ топиши ҳам табиий ҳолдир. Юртнинг кўплаб иқтидорли, заковатли ёшлари ўзларини илм-фанга бағишлаб, аста-секин унинг чўққиларига кўтарилиб бордилар. 30-йилларга келиб ўзбек фанининг турли йўналишларида ўз юксак салоҳиятини намоён этиб, ўз илмий мактабига асос солган Қори Ниёзий, Абдурахмон Саъдий, Абдулла Авлоний, Яҳъё Ғуломов, Пўлат Солиев, Тошмухаммад Саримсоқов, Ҳалил Раҳматуллин, Ҳабиб Абдуллаев, Собир Юнусов сингари фан алломалари етишиб чиқди. Айни замонда республикада кўплаб илмий-тадқиқот институтлари, марказлари ташкил этилиб, фаннинг турли долзарб муаммолари устида изланишлар олиб бордилар. Булар жумласига Бутуниттифоқ пахтачилик илмий-тадқиқот институти (СоюзНИХИ), Маданий қурилиш, Ҳуқуқ-тадқиқот институтлари, Гидрометрология институти, Гелиотехника лабораторияси, Астрономия обсерваторияси ва бошқаларни нисбат бериш мумкин. Мазкур институтлар ва илмий марказларга жалб этилган илмий кучлар, фан фидойилари иттифоқ ва республика аҳамиятига молик қанчалаб ҳаётий муаммолар, масалаларнинг ечимини топишда жиддий тадқиқотлар олиб бордилар. Айниқса пахтачилик, унинг тез пишар, сифатли навларини яратиш соҳасида муҳим янгиликлар қилинди. Геолог олимлар саъй - ҳаракатлари билан янги конлар, турли хил маъдан топилмалари кашф қилинди. 1927 йилда Фарғона водийсида Шўрсув нефть кони очилди. Цемент ишлаб чиқариш учун хомашё қидириб топилди.

Қатор мис, олтин, кумуш, қалай, мармар конлари топилиб, ишга туширилди.

Республикада ижтимоий фанлар, шу жумладан, тарих ва археология соҳаларида ҳам анча илмий-тадқиқот ишлари кўзга ташланди.

Йирик археолог олимлар: Я.Ғуломов, С.Толстов Хоразмда, М.Е.Массон Самарқандда, В.А.Шишкин, О.Набиев, А.Т.Окладниковлар Оҳангарон водийси ва

Термиз атрофида катта ҳажмдаги қазилма ишларини олиб бордилар. Бойсунда энг қадимги аждодларимиз наслига оид неандертал одами қолдиқлари, маданий излари топилиши фанда муҳим янгилик бўлди. Ўзбекистон фани марказ олимлари томонидан ҳам эътироф этилди.

1940 йил 9 январда Ўзбекистон ХКС (ҳукумати) ҳузуридаги Фан қўмитаси негизида СССР ФАнинг Ўзбекистон филиали таъсис этилди. Ўша кезларда унинг таркибида 75 та илмий-тадқиқот институтлари ва муассасалари мавжуд эди. Улар 3024 нафар илмий ходимларни ўз сафига бирлаштирганди. Буларнинг 109 нафари фан докторлари, 510 нафари фан номзодлари эдилар. 1943 йил 4 ноябрда Ўзбекистон Фанлар академияси очилди, унинг биринчи президенти этиб таниқли олим Т.Н.Қориниёзий сайланди.

«Ҳужум» ҳаракати XX асрнинг 20-йилларида ўз моҳияти билан ўзбек хотин-қизларини тутқунликдан озод қилишга қаратилган ҳаракат бошланади.

Маълумки, Туркистон хотин-қизлари ҳаёти асрлар давомида мусулмончилик қонун-қоидалари ва анъаналари асосида кечган ва ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Жумладан, улар аксарият ҳолларда уй-рўзғор ишлари ва фарзанд тарбияси билан шуғулланишган. Совет ҳукумати эса бундай турмуш тарзига диний хурофот сифатида қаради. Шу билан бирликда аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг тор оила муҳитидан озод бўлиб, кенг ижтимоий-сиёсий ҳаётга тортилиши ғояси илгари сурилди.

Шу нарса ҳақиқатки, жамият ривожланиб борар экан, одамларнинг онги ҳам ўзгариб боради. Турмуш тарзи янгиланади, у замонга мослашади. Шу маънода ўзбек аёлларини паранжидан озод қилиш янги тузум олдидаги муҳим вазифалардан эканлиги табиийдир. Бироқ бу масалани энг аввало жамият фуқаролари орасида кенг кўламли тушунтириш, маърифий йўллар орқали ҳал қилиш мумкин эди. Жадидлар раҳбарлари М.Беҳбудий, Ф.Хўжаев, А.Фитрат, А.Чўлпон, А.Авлонийлар ҳам бу масалани ҳал этишни ўз олдиларига муҳим вазифа қилиб қўйган эдилар. Шу мақсадда ташкил этилган республика, вилоят, туман, шаҳар совет ташкилотлари қошидаги хотин-қизлар бўлимларида дастлаб умуман тўғри иш олиб борилганди.

Бунинг натижасида хотин-қизлар ижтимоий фойдали меҳнатга, жамоатчилик ишларига фаол тортила бошлаганди. Уни ўзбек хотин-қизлари хурсандчилик билан кутиб олди. Чунки очиқ юриш, ёруғ оламни кўриш, илм олиш, эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиш уларнинг ҳам асрий орзуси эди.

Бироқ ВКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг 1926 йил сентябрдаги махсус қарори асосида бу ҳаракатни сунъий равишда тезлаштиришга киришилди. Оқибатда бу мажбурий ҳаракат «Ҳужум» номини олди. Бироқ бу ҳаракат афсуски, шошма-шошарлик, маъмуриятчилик йўли билан маҳаллий шарт-шароитларни, халқ удумлари, урф-одатларини эътиборга олмасдан жадаллаштирилди. Бунга хаттоки эркак коммунистлар ҳам тайёр эмас эдилар.

Хотин-қизларни ижтимоий ҳаётга жалб қилиш ҳаракати дастлаб анча сезиларли ютуқларга эришиб борди. 1927 йил баҳорига келиб 100 минг аёл

паранжи ташлади. Минг-минглаб аёллар корхоналарга, турли юмушларга тортилдилар. Улар орасидан кўплаб трактор чилар, бригадирлар, колхоз раислари, клуб ва кутубхона мудирлари тайёрланди. Жумладан, 1927-1929 йилларда судларнинг халқ маслаҳатчилари орасида ўзбек аёллари 563 кишига етди. 1926 йилда биргина Тошкент ва Фарғона вилоятлари «Қўшчи» уюшмаларининг 4900 аёл аъзолари бор эди. 1927 йил давомида 7169 аёл касаба уюшмаларига аъзо бўлиб кирди. 5916 аёл матлубот кооперацияларига аъзо бўлди. 2343 хотин-қизлар давлат органларига сайланди.

1927-1928 йилларда «Ҳужум» ҳаракати янада кенг қулоч ёзди. Паранжи ташлаган аёллар учун 32 та саводсизликни тугатиш мактаблари ташкил қилинди. 1927 йилда биргина Қўқон округида бундай мактаблар сони 75 тага етказилди. Тошкентнинг эски шаҳар қисмида 1409 ўқувчини қамраб олган 35 та аёллар мактаби фаолият кўрсатди.

Бироқ бу борада қўлланилган зўрлаш, мажбурлаш йўли ва усуллари ўзининг салбий натижаларини бермасдан қолмади. Жойларда хотин-қизларни ўлдириш ҳоллари рўй берди. Масалан, Олтиариқ тумани Полосон қишлоқлик деҳқон Абдуқодир Ҳожиматов ўз хотинини осиб ўлдирди. Андижон вилоятида фаол ишчи аёллардан саналган Халича Эшбобоева қора кучлар томонидан ўлдирилди. Умуман, 1927-1928 йилларда 2,5 мингдан ортиқ фаол аёллар ёвуз кучлар қурбони бўлди.

Аммо «Ҳужум» ҳаракати қийинчиликлар, чекинишлар билан бўлсада, ҳаётга тадбиқ этиб борилди. Бунинг натижасида ўзбек аёли ижтимоий ишлаб чиқаришга, ҳатто энг оғир меҳнат талаб қиладиган ишларга ҳам тортилди.

«Ҳужум» ҳаракатининг ўсиб бориши давомида 1937 йилга келиб 273637 нафар ўзбек хотин-қизлари саводсизликни тугатиш курсларини муваффақиятли битирдилар. Аёл ишчилар ва хизматчилар сони 1940 йилда 232 минг кишига етди. Бу эса бутун республикадаги ишчиларнинг 40,7 фоизига тенг эди. Улар тикувчиликда 82,3 кандолатчиликда 65,5, тўқимачиликда 88 фоизни ташкил этарди.

Шу билан бирликда бу мавсумий ҳаракат кўпгина салбий оқибатларнинг юз беришига ҳам сабаб бўлди. «Ҳужум» ҳаракатида фаол иштирок этиб, бутун онгли ҳаёти, фаолиятини социализм ишига, унинг сохта ғоялари чинлигига ишонган қанчалаб илғор хотин-қизлар кейинчалик қатағонлик қурбони бўлдилар. Бунга ўзбек хотин-қизлари озодлиги курашининг таниқли намояндалари – Тожихон Шодиева, Собира Холдорова, Хосият Тиллахонова, Марям Султонмуродова, Хайринисо Мажидхонова сингариларнинг фожиали ҳаёти тўла мисол бўла олади.

Маънавий-маданий ҳаёт Бу йилларда ўзбек халқининг олис асрларга бориб қадалувчи моддий ва маънавий маданияти дурдоналари, осори атиқалари, масжид мадрасалар, мақбаралар кўринишидаги ноёб меъморий обидаларига зўр бериб хужум уюштирилди. Бинобарин, бу масканларнинг бора-бора қаровсиз, хароб аҳволга келтирилганлиги тасодифий эмасдир. Айниқса бунда халқимизнинг дилидан чуқур жой олган унинг узоқ асрлик исломий қадриятлари завол

топдирилганлиги ачинарлидир. Ҳатто бу разил мақсадга эришишда жойларда «Худосизлар жамиятлари» тузилиб, диний тасаввурларга, унинг пешволарига қарши ҳужумдор атеистик кураш авж олдирилди. Бунинг оқибатида юрт зиёлилари саналган қанчалаб руҳонийлар, уламою фузалолар асоссиз таъқиб қувғинларга дучор этилди ёхуд қирғин қилинди.

Шунга қарамай ўзбек халқининг кўплаб юртпарвар зиёлилари фидойилик намуналарини кўрсатиб, барча қийинчиликларга дош бериб республика маданий ҳаётида фаол қатнашдилар.

1929 йилда ўзбек мусиқали театрига асос солинди. 1933 йилга келиб Ҳамза номли академик драма театри иш бошлади. Ҳар қандай мафкуравий тазйиқларга қарамасдан миллий руҳ устивор бўлиб қола берди. Халқимиз орасидан Хожи Абдулазиз Абдурасулов, Ота Ғиёс Абдуғаниев, Мадраҳим Шерозий, Домла Ҳалим Ибодов, Аброр Ҳидоятов, Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Шораҳим Шоумаров, Сорахоним, Тамарахоним, Лутфихоним, Мукаррамахоним сингари номдор санъаткорлар етишиб чиқди.

1936 йилда Тошкентда консерватория очилиши маданий ҳаётда катта воқеа бўлди. Ўзбек мусиқа маданиятининг забардаст вакиллари – Юнус Ражабий, Мухтор Ашрафий, Толибжон Содиков, Тўхтасин Жалилов сингари санъаткорлар ижоди халқ дилидан чуқур жой олди.

1937 йилда Москвада ўтказилган биринчи ўзбек санъати ва адабиёти декадасида «Гулсара», «Лайли ва Мажнун» опералари, «Фарҳод ва Ширин» мусиқали драмаси ва бошқа саҳна асарлари катта маҳорат билан намойиш этилди.

30-йилларда Ўзбекистонда кино санъати шаклланди. Унинг ёркин ифодаси сифатида шу даврда яратилиб, экранларга чиқарилган «Асал», «Қасамо», «Раъно қашқирлари», «Азамат» сингари фильмларни тилга олиб ўтиш жоиздир.

Уларни яратишда Комил Ёрматов, Наби Ғаниев, Сулаймон Хўжаев, Йўлдош Аъзамов, Раҳим Пирмуҳамедов сингари ажойиб ўзбек кино усталари хизматлари беназирдир.

20-30-йилларда республикада кўплаб маданий иншоотлар қурилди. 1932 йилда республикада 707 та кутубхона, 3087 та клуб, 409 та кино қурилма, 32 та театр, 13 та музей мавжуд эди.

1937-1940 йилларда Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқлари радиолаштирилди. Янгидан 264 та кўчма ва доимий кино қурилмалари ўрнатилиб, уларнинг сони 797 тага етказилди. 1941 йилда китоб нашр қилиш 4375 номга етказилди ва 48 млн. нусхани ташкил этди. 40-йиллар бошларига келиб кутубхона, клуб, бадиий ҳаваскорлик жамоалари сони 2 бараварга кўпайди.

Адабиёт Бу даврда ўзбек адабиёти ҳам жиддий ҳаётий синовлар жараёнини бошдан кечирди. Ўзининг бой тарихий анъаналарига эга бўлган бу адабиёт халқ руҳининг кўзгуси сифатида унинг маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнади. Бироқ бу муҳим соҳа фаолияти советларнинг доимий назорати остида кечди. Уларнинг назарида адабиёт кучли мафкуравий қурол сифатида янги тузумни мустаҳкамлашга хизмат қилиши, миллионлар омасини шунга даъват этмоғи керак

эди. Бу, албатта, ҳар бир ижодкор зиммасига жиддий масъулият юкларди. Негаки, ҳар бир шоир ёки адиб совет мафкураси талабларидан четлашгудай бўлса, ўз халқининг бой тарихий ўтмиши ёхуд улуғ аждодлари ҳаётидан асар ёзгудай бўлса, унинг оғир жазога рўбару келиши ҳеч гап эмас эди. Мана, нима учун 30-йилларда халқимиз фахру-ғурури бўлиб қолган бир қатор фавқулодда истеъдод соҳиблари қатағон қилинди, ижодлари бўғилди. Хусусан, «халқ душманлари» тамғаси билан номлари бадном қилинган А.Қодирий, А.Чўлпон, У.Носир, А.Фитрат, Элбек, Ғ.Юнус, М.Боту сингари сўз санъаткорларининг аччиқ қисмати бунга яққол мисолдир.

Бироқ ҳар қандай тазйиқу таъқибларга қарамай ўзбек адабиёти бу йилларда муайян ютуқларга эришиб борди. Ҳамза, С.Айний, А.Қодирий, А.Чўлпон, А.Фитрат сингари катта авлод намояндалари изидан Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, М.Ойбек, Ҳ.Олимжон, У.Носир, К.Яшин, Р.Уйғун, Миртемир, Ғайратий, Ойдин, С.Абдулла сингари қалам аҳллари адабиёт жараёнга кириб келди. Улар ўзларининг серқирра ижодлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитишга муносиб улуш қўшдилар. Бу ўринда А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», А.Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», С.Айнийнинг «Одина», «Судхўрнинг ўлими», А.Фитратнинг «Абулфайзхон», «Ҳинд сайёҳи баёноти», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», «Навоий», А.Қаҳҳорнинг «Сароб», Ғ.Ғуломнинг «Кўкан», «Ёдгор» ва шу сингари ўз даври учун муҳим воқеа бўлган, бадиий ғояси юксак асарларни алоҳида қайд этмоқ лозим бўлади. Лекин не кўргиликки, бу адабиётнинг не-не нормлари тоталитар тузум ихтиро этган қатағонлик домига ташланиб, айбсиз айбланиб, қатли ом этилдилар. Уларнинг бетакрор ижоди эса авлодлар нигоҳидан узоқлаштириб келинди.

Миллий истиқлол шарофати туфайлигина уларнинг ижоди янгидан дунё юзини кўриб, халқимиз томонидан севиб ўқилмоқда ва ўрганилмоқда.

2. XX асрнинг 50-80 йилларида республика маънавий-маданий ҳаёти

Халқ таълими 50-йилларда мактаб қурилиши, болаларни мактабга жалб қилиш ишлари анчагина кенгайди . Етти йиллик умумий мажбурий таълим амалга оширилди. Бироқ халқ таълимида жиддий нуқсонлар мавжуд эди. Таълимнинг мазмуни ҳаётдан орқада қолганлиги яққол кўринарди. Биринчидан, мактаб ўқувчиларининг билим савияси паст эди. Иккинчидан, ўн йил ўқиб, мактабни тамомлаб чиқувчилар бирорта касб-ҳунарни эгалламаган, меҳнат малакаларига эга эмас эдилар.

1958 йил декабрда собиқ СССР Олий Совети «СССРда мактабнинг турмуш билан алоқасини мустаҳкамлаш ва халқ маориф системасини янада ривожлантириш тўғрисида» қонун қабул қилди. Қонунда таълимни турмуш билан боғлаб бориш, ёшларни ақлий, маънавий, жисмоний жиҳатдан етук қилиб шакллантириш, уларга умумий политехник билим бериш вазифалари қўйилди. Айни шунга ўхшаган қонун 1959 йилда Ўзбекистон ССР Олий

Кенгаши томонидан ҳам қабул қилинди. 10 йиллик ўрта мактаблар 11-йиллик мактабларга айлантирилди.

1962 йилда умумий мажбурий саккиз йиллик таълимга ўтиш амалга ошди. Барча етти йиллик мактаблар саккиз йиллик мактабларга айлантирилди.

Саноат, қурилиш ва қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлган ёшларга таълим бериш мақсадида ишлаб чиқаришдан ажралмасдан ўқиш имкониятини берувчи кечки ва сиртқи мактаблар ташкил этилди. 1958-1965 йилларда 1000 га яқин шундай мактаблар очилди, уларда ўқийдиган ёшлар 1965 йилда 134,5 минг кишини ташкил этди.

70-йилларнинг ўрталарида умумий ўрта таълимга ўтиш якунланди. 1965-1985 ўқув йиллари орасида ўтган 20 йил давомида барча турдаги умумтаълим мактаблари 8716 тадан 9188 тага кўпайди, ўқувчилар сони эса 3055,8 минг боладан 6519,6 минг болага кўпайди. 1965-1985 йилларда Республика мактабларида ўрта маълумот олганлар сони 5,7 миллион кишидан ошди.

Халқ таълимида жиддий муаммолар ҳал этилмади. Мактаблар синф хоналарининг сони қанчалик ошмасин, болалар сонининг табиий ўсишидан орқада қолаверди. Мактаб бинолариниг етишмаслиги, моддий-техник жиҳатдан заифлиги сурункали касалликка ўхшарди.

1984 йилда совет хокимияти ёшларга таълим ва тарбия бериш мазмунини яхшилаш мақсадида мактаб ва ҳунар-техника билим юртларини ислоҳ қилишга қарор қилди. Мактабларда «Информатика ва хисоблаш техникаси асослари» курсини ўқитиш, барча мактабларни микрокалькулятор, электр ҳисоблаш машиналари, компьютерлар билан таъминлаш каби вазифалар қўйилди. Аммо республиканинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи бу вазифани бажаришни таъминлай олмади. Мактаб ислоҳоти иқтисодий ва ижтимоий тангликлар орқасида қолиб кетди. Таълим-тарбия жараёнини жаҳон андозалари даражасига кўтариш томон қилинган яна бир уриниш самарасиз тугади.

Олий ва ўрта махсус таълим Республикада олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар тайёрлаш иқтисодий ва маданий қурилиш ишлари тараққиёт истиқболлари билан боғлаган ҳолда олиб борилди.

Урушдан кейинги йилларда олий ва ўрта махсус таълим анча ўсди. 50-йилларда 3 та олий ўқув юрти-Андижон медицина институти, Тошкентда Электротехника алоқа, Физкультура институтлари, 60-йилларда 8 та янги олий ўқув юрти-Андижон пахтачилик институти, Фарғона политехника институти, Самарқанд архитектура-қурилиш институти, Термиз, Сирдарё, Тошкент вилоят педагогика институтлари каби олий ўқув юртлари ташкил этилди. 70-йилларда яна 5 та олий ўқув юртлари-Нукус Давлат университети, Тошкент автомобиль-йўллар институти, Педиатрия институти ва бошқалар очилди.

1960 йилда 30 та олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрланган бўлса, 1985 йилда уларнинг сони 42 тани ташкил этди.1961-1985 йиллардан республика олий ўқув юртлари 828 мингга яқин муҳандислар, иқтисодчилар, агрономлар, ҳуқуқшунослар ўқитувчилар, маданият ва санъат ходимлари етиштириб берди.

Шунингдек, ўрта махсус ўқув юртлари тармоғи ҳам кенгайди. 1960 йилда 75 та ўрта махсус ўқув юртлари фаолият кўрсатган бўлса, 1965 йилда уларнинг сони 249 тага етди. 1961-1985 йилларда 1млн.135 мингга яқин ўрта махсус маълумотли мутахассис кадрлар тайёрланди.

Айни чоғда бу тизим фаолиятида ҳам жиддий нуқсонлар мавжуд эди. Мутахассислар тайёрлашда сон жиҳатидан кўп кадрлар тайёрлаш биринчи ўринда борди. Кадрлар тайёрлаш сифатини кўтариш соҳасидаги саъй-ҳаракатлар кутилган натижа бермади.

Фан Уруш йилларида ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар Академияси республикада илм-фаннинг маркази бўлиб қолди. 1945-85 йилларда кўплаб янги илмий-тадқиқот институтлари, лабораториялар, илмий станциялар ташкил этилди. 80-йилларнинг бошларига келиб академия таркибида Қорақалпоғистон АССР филиали ва 35 илмий тадқиқот муассасалари фаолият кўрсатди. 38 минг илмий ходим, шу жумладан, 1215 фан доктори, 15664 фан номзоди фаннинг турли соҳаларида тадқиқот ишлари олиб борди.

Академик О.С. Содиқов ғўзадан ўстирувчи моддалар ва бошқа препаратлар синтез қилди. Ҳ.А.Раҳматуллин, У.О.Ориповлар аниқ экиш мақсадида чигитни туксизлантиришнинг механик ва аэрокимёвий усулларини ишлаб чиқдилар. Селекционер олим С.М. Мираҳмедов ва бошқалар пахтанинг «Тошкент-1», «Тошкент-2», «Тошкент-3», «Тошкент-4» сингари хосилдор, тез пишар, толаси сифатли янги навларини етиштирдилар. Шолининг 20 дан, сабзовот ва полиз экинларининг 50 дан, мева, резавор-мева ва узумнинг 60 дан ортиқ навлари етиштирилди.

Ўзбекистонда геология фани катта ютуқларга эришди. Ҳ.М.Абдуллаев, И.Х.Ҳамрабоев, И.М.Исомуҳаммедов, Х.Н.Боймухамедов К.Л.Бобоев, А.М.Акрамхўжаев, Х.Т.Тўлаганов, Ғ.М.Мавлонов сингари машҳур олимлар дунё рудали-петрографик провинциялари классификацияси, элементларнинг геокимёвий классификацияси, Ўрта Осиё литосферасининг геологик-геофизик моделларини ишлаб чиқдилар. Олтин, газ ва нефть қазиб чиқарувчи саноатлар, шиша, керамика, абразив материаллар саноати тармоқларини барпо этишга, аҳоли манзилларида ер ости сувларидан фойдаланишни йўлга қўйишга кўмаклашдилар.

Ўзбекистонда машина ва механизмлар назариясининг ривожланиши М.Т.Ўрозбоев, Ҳ.А.Раҳматулин, В.Қ.Қобулов, Ҳ.Ҳ.Усмонхўжаев, Г.А. Кошевниковлар номлари билан боғлиқ. Улар машина ва механизмлар назарияси бўйича илмий мактабга асос солдилар.

Республикада 1966 йилда Кибернетика институти ташкил этилгач, академик В.К. Қобулов етакчилигида саноат ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналарида кибернетика ва ҳисоблаш техникаси воситалари асосида бошқаришнинг автоматлаштирилган системалари яратилди ва жорий қилинди.

Аниқ ва фундаментал фанларнинг бошқа йўналишларида ҳам муҳим кашфиётлар, жиддий ютуқларга эришилди. Ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида ҳам бир мунча тадқиқотлар олиб борилди. Археолог, этнограф, антрополог олимларнинг изланишлари натижасида ўзбек халқининг этник таркиби, этногенези шаклланиши тарихига бағишланган асарлар яратилди. Бироқ ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасидаги тадқиқот ишлари марксизм-ленинизм доирасида қолиб кетди. Социализм ғалабаси, Ўзбекистоннинг нокапиталистик тараққиёт йўли, ривожланган социализм қурилганлигини асослаш, миллатлар ва синфларнинг яқинлашуви натижасида кишиларнинг янги тарихий бирлиги совет халқининг вужудга келиши каби беҳуда, самарасиз масалалар билан ўралашиб қолди.

Адабиёт 50-80-йилларда адабиётда роман ва повесть жанрлари ривожланди. Уруш воқеалари, меҳнаткашларнинг фронт орқасидаги меҳнати Ойбекнинг «Нур қидириб» ва «Қуёш қораймас», Ш.Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», Шуҳратнинг «Шинелли йиллар», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», О.Ёқубовнинг «Эл бошига иш тушса», Ҳ.Ғуломнинг «Тошкентликлар» романларида акс эттирилди.

Урушдан кейинги тиклаш ва тинч қурилиш даври ҳаётини тасвирловчи «Олтин водийдан шабадалар »(Ойбек), «Қўшчинор чироқлари» ва «Синчалак» (А.Қаҳҳор), «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» (Ш.Рашидов), «Ихлос» (И.Раҳим) каби романлар ва повестлар яратилди. Ёзувчи Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романи қишлоқ зиёлилари фаолиятини очиб берди .

Примқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Уч илдиз», О.Ёқубовнинг «Диёнат», Мирмуҳсинининг «Умид» асарларида ёш замондошларимизнинг маънавий қиёфаси, ҳаёти ва меҳнати акс эттирилди. Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Ў.Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин», Ў.Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романларида одоб-ахлоқ масалалари ёритилди.

Ўзбек шеъриятининг 60-80-йиллардаги тараққиёти А.Орипов, Э.Воҳидов, Сайёр, Н.Назруллаев, Б. Бойқобилов, Э. Охунова, О.Ҳожиева, Ҳ.Ҳудойбердиева, О.Матжон ва бошқа кўплаб шоирларнинг ижодий камолоти билан боғлиқ ҳолда кечди. Уйғуннинг «Абу Райҳон Беруний», О.Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси»,М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» каби тарихий мавзудаги асарлари яратилди.

Санъат Ўбекистонда театр ва мусиқа санъати бир мунча ўсди. Ҳамза номидаги театр жамоаси Шекспирнинг «Отелло» ва «Юлий Цезарь», Уйғуннинг «Навбаҳор», Абдулла Каҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», Н.Ҳикматнинг «Севги афсонаси», Уйғун ва И.Султоннинг «Алишер Навоий» асарларини саҳналаштирди .

Ўзбек давлат филармониясининг мусиқий жамоалари самарали фаолият кўрсатди. Фақат Т.Жалилов номидаги Ўзбек давлат оркестри репертуаридан 1300га яқин асарлар ўрин олди. «Лазги», «Шодлик», «Гўзал» хореографик ансабллари ҳам ўзбек ва бошқа қардош халқлар ашула ва рақсларини намойиш этдилар. «Баҳор» халқ рақс ансамбли, Ялла вокал чолғу ансамбллари жамоаларининг концертлари халққа манзур бўлди.

Ўзбек театрининг ривожланишига режиссёрлардан М. Уйгур, Е.Бобожонов, А.Гинзбург, Т.Хўжаевлар, актёрлардан Аброр Ҳидоятов, О.Ҳўжаев, А.Бакиров, С.Эшонтўраева, Ш.Бурҳонов, Н.Раҳимов, Р.Ҳамраев, З.Муҳаммаджонов, Б.Қориева, Я.Абдуллаева, Ғ.Аъзамов, Ё.Аҳмедов ва бошқа санъаткорлар салмоқли ҳисса қўшдилар. Халқимиз ўзбек санъати довруғини баланд кўтарган Ҳ.Носирова, М.Турғунбоева, Тамарахоним, Г.Измаилова, С.Қобулова номларини ҳурмат билан зъзозлаб келмоқда.

1946-1985 йиллар Ўзбекистон кино санъатининг юксалиш йиллари бўлди. Н.Ғаниев яратган «Тоҳир ва Зуҳра» (1945), «Хўжа Насриддиннинг саргузаштлари», «Фарғона қизи» каби кинофилмлар халқ олқишига сазовор бўлди.

60-70-йилларда ўзбек кино санъатига ёш талантли режиссёрлар, актёрлар кириб келди. Ш.Аббосов, А.Ҳамроев, Р.Ботиров, Э.Эшмуҳаммедов, Ҳ.Аҳмаров шулар жумласидандир. Ш.Аббосовнинг «Маҳаллада дув-дув гап» (1961), «Сен етим эмассан»(1963), «Тошкент - нон шаҳри» (1970), «Абу Райҳон Беруний»(1974), А.Ҳамроевнинг «Шидддат»(1971), Р.Ботировнинг «Сени қутамиз, йигит» (1972), Э.Эшмуҳаммедовнинг «Нафосат»(1967) ва «Умид қуши» (1975) каби филмларида давр фарзандларининг хаёти, истеъдоду изланишлари тасвирланган.

Тасвирий санъат ривожланди. Ч.Аҳмаров ва Ў.Тансиқбоевлар деворий расмлар. мозаика ва манзара жанри бўйича, В.Е.Кайдалов ва М.Набиевлар портрет жанри бўйича муҳим асарлар яратдилар. Рассомлар. ҳайкалтарошлар ва архитекторлар бирлашиб йирик монументал биноларни, майдонларни таъмирлаш, нақшлар, рассомлик ва ҳайкалтарошлик асарлари билан безатиш анъанага айланди. Пойтахтнинг йирик жамоат бинолари М.Усмонов раҳбарлигида ганч ўймакорлиги, К.Ҳайдаров ва О.Файзуллаев раҳбарлигида ёғоч ўймакорлиги билан безатилди.

Ўзбек цирк усталари - Тошкенбоевлар, Зариповлар, Хўжаевлар, Мадалиевлар ва масхарабоз-қизиқчи Акром Юсупов ва бошқаларнинг

чиқишлари, нафақат Ўзбекистонда, шунингдек, бошқа мамлакатларда ҳам муваффақият қозонди ва томошабинларга манзур бўлди.

Шундай қилиб, Республика маданий-маънавий ҳаётида 1945-1985 йилларда муайян ютуқларга эришилди. Халқ маорифи, олий ва ўрта махсус таълим тармоғи, аҳолининг умумий саводхонлик даражаси ўсди, мутахасислар, ижодий зиёлилар даражаси сезиларли юксалди. Фан, адабиёт, санъат ривожланди. Илмий, бадиий мусиқа асарлари яратилди, маънавий ҳаётда истеъдодли ёшлар ўрин олиб борди.

3. Маънавий ҳаёт соҳаларидаги мафкуравий чекланишлар, бюрократик ҳолатларнинг авж олдирилиши ва унинг оқибатлари

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги Ўзбекистоннинг маънавий-маданий ҳаётига назар ташлар эканмиз, бунда ҳукмрон тузум сиёсати ва мафкурасининг босими тобора кучайиб борганлигига амин бўламиз. Негаки, коммунистик мафкура бутун чоралар билан жамият маънавий ҳаётини ўз домига тортишга, фуқароларнинг онги, дунёқарашини ўз ғоялари, қарашлари руҳида таркиб топтириб боришга ҳаракат этди. Бу таълим ва тарбия тизимида, илм-фан жабҳасида ёхуд адабиёт ва санъатда бирдек намоён бўлди.

Компартия ва совет ҳукумати Ўзбекистонда гўё халқ таълими тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш, уни жонли ҳаёт, амалиёт билан боғлаш баҳонаси билан ҳақиқатда бу соҳанинг асл мазмун, моҳиятини мафкуралаштириш йўлини тутди. Ўша даврда халқ таълими тизимининг ҳукмрон Марказ инон-ихтиёрида бўлганлигини Москвадан тайёрлаб юборилган, ўқув жараёнининг барча бўғинларига тааллуқли дастуру стандартлар, дарсликлару қўлланмалар ва бошқа ўқув жиҳозлари ҳам тўлиқ тасдиқ этади. Совет мутасаддилари нима сабабдан бу муҳим соҳани ўз таъсирида ушлаганлиги ва бундан кўзлаган мақсадлари маълумдир. Шу боис Юртбошимиз таъкидлаб ўтганидек, «Эски қолипда, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, ахир».

Айниқса кадрлар тайёрлаш сифати паст эди. Президентимиз таъбири билан айтганда, кўпчилик ҳақиқий билим олиш ёки малака ортириш мақсадида эмас, амал-тақал қилиб дипломли бўлиб олиш илинжида олий ўқув юртларига кирарди.

Бунинг устига ўқув юртларига кирган талабалар, айтайлик, чинакам миллий руҳда чуқур билим ва тарбия олиш имкониятидан маҳрум этилганди. Негаки, бу таълим тизими ўз моҳияти эътибори билан ҳукмрон тузум сиёсати ва мафкураси билан йўғрилган эди. Ўша даврда яратилган барча ўқув дастурлари, таълим андозалари, қўланмалар, дарсликлар ва бошқа ўқув жиҳозлари мана шу руҳда тайёрланарди.

Марказда бир гурух «билағон» мутахассислар тайёрлаган. миллий ҳуддудлар, у ерда яшовчи одамларнинг ўзига хос ҳусусиятлари, миллий ўзликлари, ҳаётий тажрибалари, анъаналарини мутлақо инкор этган ўқув дастурлари, таълим ҳужжатлари бутун СССРдаги мактаблар, ўқув юртларига тўғридан-тўғри мажбур этиларди.

Шунингдек, ўқув юртларининг ўқув режалари ва дастурлари турли сабаблар орқасида 60-70 йилларда уч марта ўзгартирилди. Ҳар сафар ўқитиладиган фанлар янгилари ҳисобига кўпайиб, ўқув материаллари ҳажми ошиб борди, талабаларнинг мустақил ўқиб, ўрганишларига ажратиладиган вақт эса тобора камайиб борди. Талабаларнинг узоқ муддатли қишлоқ хўжалик ишларига сурункали жалб этилиши ҳам ўқув жараёнига салбий таъсир кўрсатмай қолмади.

Ўқув юртларида таниш-билишчилик, қариндош-уруғчилик, ошна-оғайнигарчилик, порахўрлик, тамагирлик сингари хавфли иллатларнинг илдиз отиши ҳоллари ҳам бу тизим обрўсига жиддий путур етказди. Айниқса бундан кадрлар тайёрлаш сифати сезиларли зарар кўрди.

Айни чоғда ҳукмрон тузум тазйиқи илм-фан соҳасини ҳам четлаб ўтмади. Катта мамлакат ва унинг турли миллий ҳудудларида фаолият кўрсатувчи илмий муассасалар, илмий-тадқиқот институтлари, кўп сонли иқтидорли, салоҳиятли илмий кадрларнинг инон-нхтиёри Москва ва унинг кенг тармоқ отган илмий маркази тасарруфига бўйсундирилганди. Бу кучлар собиқ тузум мутасаддилари буюртмасини бажариб, кўп замонлар миллий республикаларда илму фан равнақига, унинг заҳматкаш фидойилари меҳнатининг қадрланиши, эътироф топишига тўсқинлик қилардилар. Бунинг натижасида олимларимизнинг кўп йиллик изланишлари маҳсули бўлган қанча-қанчалаб ноёб кашфиётлар, ихтиролар ҳаёт юзини кўрмай, амалиётга татбиқ этилмай қолаверарди. Бунинг устига илм-фанда катта кашфиётлар қилган, ўз мактабини яратган республиканинг не-не машҳур алломалари ҳам совет фанининг бош маркази – СССР Фанлари Академияси назар-эътиборидан четда қолаверди. Совет ҳукмронлигининг бутун 70 йиллик даври давомида собиқ СССР ФА таркибига О.Содиқов, Ҳ.Абдуллаев, С.Юнусов, Э.Юсупов сингари бармоқ билан санарли ўзбек олимларингина аъзо бўлиб сайланганлиги факти ҳам бунга жонли мисол бўла олади.

Ҳукмрон совет мафкураси тазйиқи ва исканжаси таъсиридан республиканинг адабий ва маданий жараёни жабҳаси ҳам четда қолмаган, албатта. Ўзбек адабиёти ўзининг буюк истиқлол сари аста-секин илгарилаб бориши давомида тез ўзгарувчан тарихий жараёнларнинг кутилмаган не-не синовларига, ҳукмрон тузумнинг зарбаларига дуч келганлиги шубҳасиз. Шу нуқтаи назардан ўзбек ижодкорлари фаолиятига баҳо бериладиган бўлсак, сўз санъаткорлари вазият тақозоси билан ҳукмрон тузум сиёсати ва мафкураси талаблари ва йўл-йўриқларини бажаришга мажбур этилдилар. Шу боис улар синфийлик, партиявийликка, марксизм-ленинизм

паранжи ташлади. Минг-минглаб аёллар корхоналарга, турли юмушларга тортилдилар. Улар орасидан кўплаб трактортлар, бригадирлар, колхоз раислари, клуб ва кутубхона мудирлари тайёрланди. Жумладан, 1927-1929 йилларда судларнинг халқ маслаҳатчилари орасида ўзбек аёллари 563 кишига етди. 1926 йилда биргина Тошкент ва Фарғона вилоятлари «Қўшчи» уюшмаларининг 4900 аёл аъзолари бор эди. 1927 йил давомида 7169 аёл касаба уюшмаларига аъзо бўлиб кирди. 5916 аёл матлубот кооперацияларига аъзо бўлди. 2343 хотин-қизлар давлат органларига сайланди.

1927-1928 йилларда «Ҳужум» ҳаракати янада кенг қулоч ёзди. Паранжи ташлаган аёллар учун 32 та саводсизликни тугатиш мактаблари ташкил қилинди. 1927 йилда биргина Қўқон округида бундай мактаблар сони 75 тага етказилди. Тошкентнинг эски шаҳар қисмида 1409 ўқувчини қамраб олган 35 та аёллар мактаби фаолият кўрсатди.

Бироқ бу борада қўлланилган зўрлаш, мажбурлаш йўли ва усуллари ўзининг салбий натижаларини бермасдан қолмади. Жойларда хотин-қизларни ўлдириш ҳоллари рўй берди. Масалан, Олтиариқ тумани Полосон қишлоқлик деҳқон Абдуқодир Ҳожиматов ўз хотинини осиб ўлдирди. Андижон вилоятида фаол ишчи аёллардан саналган Хадича Эшбобоева қора кучлар томонидан ўлдирилди. Умуман, 1927-1928 йилларда 2,5 мингдан ортиқ фаол аёллар ёвуз кучлар қурбони бўлди.

Аммо «Ҳужум» ҳаракати қийинчиликлар, чекинишлар билан бўлсада, ҳаётга гадбиқ этиб борилди. Бунинг натижасида ўзбек аёли ижтимоий ишлаб чиқаришга, ҳатто энг оғир меҳнат талаб қиладиган ишларга ҳам тортилди.

«Ҳужум» харакатининг ўсиб бориши давомида 1937 йилга келиб 273637 нафар ўзбек хотин-қизлари саводсизликни тугатиш курсларини муваффақиятли битирдилар. Аёл ишчилар ва хизматчилар сони 1940 йилда 232 минг кишига етди. Бу эса бутун республикадаги ишчиларнинг 40,7 фоизига тенг эди. Улар тикувчиликда 82,3 кандолатчиликда 65,5, тўқимачиликда 88 фоизни ташкил этарди.

Шу билан бирликда бу мавсумий ҳаракат кўпгина салбий оқибатларнинг юз беришига ҳам сабаб бўлди. «Ҳужум» ҳаракатида фаол иштирок этиб, бутун онгли ҳаёти, фаолиятини социализм ишига, унинг соҳта ғоялари чинлигига ишонган қанчалаб илғор хотин-қизлар кейинчалик қатағонлик қурбони бўлдилар. Бунга ўзбек хотин-қизлари озодлиги курашининг таниқли намояндалари – Тожихон Шодиева, Собира Холдорова, Хосият Тиллахонова, Марям Султонмуродова, Хайринисо Мажидхонова сингариларнинг фожиали ҳаёти тўла мисол бўла олади.

Маънавий-маданий ҳаёт Бу йилларда ўзбек халқининг олис асрларга бориб қадалувчи моддий ва маънавий маданияти дурдоналари, осори атиқалари, масжиду мадрасалар, мақбаралар кўпинчасидаги ноёб меъморий обидаларига зўр бериб ҳужум уюштирилди. Бинобарин, бу масканларнинг бора-бора қаровсиз, хароб аҳволга келтирилганлиги тасодифий эмасдир. Айниқса бунда халқимизнинг дилидан чуқур жой олган унинг узоқ асрлик исломий қадриятлари завол

тоталитар тузум ўзининг сўнгги нафасини кечираётган 80-йилларнинг иккинчи ярмида авж олдирилганлиги фактдир. Маънавиятимиз душманлари ҳатто халқимиз асрлар давомида эъзозлаб, қадрлаб келган миллий байрамимиз – «Наврўз»ни ҳам тортиб олиш пайида бўлдилар. Шу мақсадда уни тақиқлаш даражасига бориб етилди. Шунга қарамай иймон-эътиқоди бут, буюк аждодлар удумларига содиқ ўзбек халқи ўз Наврўзини хох ошкора, хох пинхона бўлсин, баҳоли қудрат нишонлаш, у билан боғлиқ хайрли маросимларни ўтказишда давом этди ва бу орқали ёруғ, дориламон замонлар келишига умидворлик туйғуси билан интиқиб яшади.

Ниҳоят, Мустақиллик даври келиб бошқа бебаҳо миллий қадриятларимиз қаторида Наврўзимиз ҳам ўз муносиб мақомига эга бўлди ва халқимизнинг энг севимли байрами сифатида ўтказиладиган бўлди.

Хуллас, ўзбек халқи тоталитар тузумнинг барча макророна найранглари, зугумига дош бериб, ўз бошига тушган оғир синов-синоатларни мардонавор енгиб, охир-оқибатда ғолиб чиқди. Унинг табиатан бардошлиги, эътиқодида собитлиги, маънавий, исломий қадриятларга содиқлиги, тарихий хотирасининг бутунлиги, қолаверса, буюк бобоколонларимиз маънавий сарчашмаларидан тўйинганлиги – булар ҳукмрон тузум зулмкорларининг ҳар қандай найрангу уринишларидан устун келди.

Синов саволлари

1. Советларнинг «Маданий инқилоб» ғоясининг асл мақсад, муддаоси нимада эди?
2. Улар Ўзбекистонда халқ таълимини ривожлантиришга қандай нуқтаи назардан ёндашдилар?
3. Республикада Олий ва ўрта махсус таълимни шакллантириш ва ривожлантириш заруриятини қандай сабаблар ва омиллар тақозо этганди?
4. Олий таълим муаммолари нималарда акс этган эди?
5. Ўзбекистонда илм-фан ривожи қай тарзда кечган?
6. 30-йилларда етишиб чиққан таниқли олимлардан кимларни биласиз?
7. Ўзбекистонда «Ҳужум» ҳаракати мавсумини ўтказишдан кўзланган мақсад нима эди?
8. 20-йилларда республикада «Ҳужум» ҳаракатини амалга ошириш учун етарли объектив ва субъектив шароитлар бормиди?
9. «Ҳужум» ҳаракати қандай оқибатларни юзага келтирди?
10. «Ҳужум» ҳаракати ўзбек хотин-қизлари ҳаётига қандай ўзгаришлар олиб кирди ва қанақа салбий оқибатларга сабаб бўлди?

11. Нима сабабдан Ўзбекистонда дин ва диндорларга қарши ҳужумкор кураш авж олдирилди?
12. 30-йилларда маданий ҳаётда юз берган энг муҳим воқеалардан қайси бирларини айтиб бера оласиз?
13. Ўзбек адабиёти ва санъатининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнига муносабатингиз?
14. Машҳур адиблар ва санъаткорлардан кимларни биласиз?
15. Урушдан кейинги республика таълим тизимининг аҳволи қандай кечди?
16. Урушдан кейинги даврда Ўзбекистон илм-фанининг ривожи ва муаммолари ҳақида тасаввуротларингиз?
17. Ўзбек адабиёти ва санъати ривожланишининг ўзига хос мураккаб, зиддиятли жараёнларига сизнинг муносабатингиз?
18. Республика маънавий ҳаёти жабҳаларига Марказнинг зўравонлик таъсири ва тазйиқи қай тарзда кучайиб борди?

XIII БОБ. МУСТАБИД СОВЕТ ТУЗУМИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ҚАТАҒОНЧИЛИК СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: Тоталитар тизим. Миллий кучларни бўлиш. «18-лар гуруҳи». «Иноғомовчилар». «Косимовчилар». Зиёлилар қатағонлиги. Диний таъқиблар. Қатағонликнинг янги тўлқини. Фан ва маданиятга босим.

1. Собиқ Иттифоқда маъмурий-буйруқбозлик, тоталитар тизимнинг қарор топиши. Республика ҳуқуқлари, манфаатларининг чекланиши

Тоталитар режимнинг қарор топиши. XX асрнинг 20 – йиллари иккинчи ярмларига келиб советлар мамлакатининг ҳокимият бошқарув - идора тизимида ҳам кескин ўзгариш ҳоллари юз бериб борди. Партия ва давлат бошқаруви мурувватларини ўз қўли остига киритиб борган И. В. Сталин аста - секинлик билан ўзининг якка ҳокимлигини бутун чоралар билан қарор топтириш ҳаракатида бўлди. Шу мақсадга эришиш йўлида у ўз атрофига бир гуруҳ ҳушомадгўй, лаббайчи раҳбар кадрларни тўплаб, уларни ишга солиб, партиянинг кўплаб тажрибали, инқилобий курашларда жараёнида тобланган, ғоявий ва сиёсий жиҳатдан етук, нуфузли арбобларини обрусизлантиришга интилди. 20-йилларда атайин авж олдирилиб, одатий тусга кирган «партиявий тозалашлар» баҳонасида мамлакат ҳаётининг у ёки бу муҳим масаласида соғлом, холис фикр билдирган кадрларни эгаллаб турган юқори вазифаларидан четлатириб борилди. Сталин ўз йўлига ғов бўлган бундай мухолифатчи кучлар, кадрларни тор - мор этиш, ўз шахсий ҳокимияти режимини қарор топтириб боришда В.М.Молотов, К.Е.Ворошилов, Л.М.Каганович, Л.П.Берия сингари маслакдошу хамфикр сафдошлари хизматидан устамонлик билан фойдаланди. Мамлакатда юз бераётган барча ўзгаришлар, янгиланишлар Сталин номига нисбат берилди. Ҳукмрон Марказ мафкураси бу номни зўр бериб кўкларга кўтариб мақташ, мадҳ қилишга йўналтирилди.

20-йиллар охирларига келиб Сталин томонидан янги назарий қараш сифатида илгари сурилган «социализм мустаҳкамланиб борган сари синфий душман қаршилиги ҳам шунчалик кучайиб боради», деган сохта ғоя бутун мамлакат учун ҳалокатли оқибатларга олиб келди. Сталин ва унинг яқинлари мамлакат ва партия ҳаётига оид ҳар бир масалада ўз иродаси, ҳукмини бошқаларга мажбур этиб бордилар. Ўз даврида компартия ва совет ҳокимияти раҳбариятининг ўзак – негизини ташкил этган Троцкий, Бухарин, Каменов, Зиновьев, Риков, Томский сингари таниқли арбоблар шундай мухолифатчи гуруҳ вакиллари сифатида эгаллаб турган лавозимларидан олиниб, кейинчалик қатағонлик домига дучор этилдилар.

Шу тариқа, собиқ Иттифоқда 1917 йилдан бошлаб шаклланана бошлаган тоталитар сиёсий режим 20-йилларнинг охири 30-йилларнинг бошларида тўлиқ

қарор топди. Тоталитар режимнинг мазмун-моҳияти, белгилари қуйидагилардан иборат:

- кўппартиявийлик тугатилади, битта партия (ВКП(б)) бутун мамлакатда ягона ҳукмрон партияга айланади, унинг қарорлари, кўрсатмалари барча ҳокимият органлари томонидан сўзсиз бажарилиши мажбурий бўлади;
- давлат бошқаруви марказдан, диктатор томонидан маъмурий-буйруқбозлик тарзида амалга оширилади, маҳаллий ҳокимият органлари амалда кўғирчоқ бўлиб қолади;
- ижтимоий муносабатлар сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, жисмоний зўровонлик асосда тартибга солинади, хусусий мулкни миллийлаштириш орқали шахснинг иқтисодий эркинлиги тугатилади, режали иқтисодиёт қарор топади;
- ошкоралик, турли хил фикр билдириш, мухолифатчилик ҳаракатлари қатъиян ман этилади;
- оммавий ахборот воситалари, таълим тизими, ижодий уюшмалар орқали тарғибот-ташвиқот ишлари кучайтирилиб, аҳоли расмий (коммунистик) мафкура нуқтаи назардан қайта ишланади, улар онгига мафкуравий ақидалар сингдирилади;
- сиёсий қатағонлик шахснинг онги ва хатти-ҳаракатларини назорат остига олиш, мавжуд тузумга нисбатан хайрихоҳлик, содиқлик, қўллаб-қувватлаш туйғусини сингдиришнинг асосий воситасига айланади;
- расмий мафкурага мос бўлмаган барча нашрий маҳсулотларни йўқ қилишга, интеллектуал ва ижодий фаолиятни бўғишга йўналтирилган цензура органи фаолият юритади;
- сиёсий қатағонликни амалга ошириш учун махсус ҳокимият органлари, меҳнат ва ахлоқ тузатиш лагерлари тармоғи тузилади ва фаолият юритади, бирга ишловчи, кўни-кўшнилардан кузатувчи, иғвогар-чақимчилар ёлланади, аҳоли кўрқув остига олинади.

Республика ҳукуқларининг чекланиши. Мамлакатда тоталитар тизимнинг қарор топиши, шубҳасиз, миллий совет республикалари ҳаётига ҳам дахл қилиб, уларнинг бутун инон - ихтиёрини Иттифоқ давлати тасарруфига боғлаб қўйди. Бу Ўзбекистон тимсолида ҳам яққол кўзга ташланди. Аввало, республика ҳокимияти бошқарувининг ҳамма бўғинлари тўлиқ равишда ССР итифоқи органларига бўйсундирилди. Шунингдек, бу ердаги ягона раҳбар ташкилот - Ўзбекистон компартияси ҳам ВКП(б) нинг вилоят бўлими мақомида фаолият юритарди. Бинобарин, ҳукмрон партия ва унинг Марказқўми қабул қиладиган ҳар қандай қарору фармойишлар, раҳбарий кўрсатмалар республика партия ташкилотлари томонидан бажарилиши мажбурий ва шарт эди.

Республиканинг касаба уюшмалари, ёшлар ташкилоти (Комсомоли) ва бошқа жамоат ташкилотлари ҳам Марказдаги шу хилдаги ташкилотларнинг айнан андозаси асосида тузилган бўлиб, уларга тўлиқ бўйсунган ҳолда фаолият юритарди. Шу билан бирликда бу ташкилотларнинг барчаси компартия

етакчилигида, унинг сиёсий - ғоявий таъсирида бўлиб, ўз аъзоларининг онги, тафаккурини шу партиянинг мафкураси, ғояси рухида шакллантириб, тарбиялаб боришлари керак эди. Негаки, мустабид тузум шароитида жамият аъзоларини бошқача рухда тарбиялаш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди.

Сталинча маъмурий – буйруқбозлик тизими кўзга кўринарли ва кўзга кўринмас минг хил қизил иплар билан Ўзбекистонни ўз домига илинтириб, унинг амалдаги расмий мустақиллигини йўққа чиқарган эди. Унинг маҳаллий раҳбарияти республиканинг иқтисодий, хўжалик, маданий- маънавий ҳаётига оид бирор бир масала, муаммони мустақил ҳал этишга ҳақли, ҳуқуқли эмас эди. Бунинг учун аввало Марказнинг розилигини олиш талаб этиларди. Ўзбекистон мустақиллигининг нечоғлик расмий, юзаки мазмунда бўлганлиги факти унинг юксак қонуний ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган эди. Жумладан, Ўзбекистоннинг 1937 йилда қабул қилинган Конституцияси ҳам моҳият эътибори билан асосан 1936 йил 5 декабрдан кучга кирган СССР конституциясининг айнан нусхаси эди. Унда республиканинг мустақиллиги, фуқароларининг ҳуқуқлари, эркинликлари мадҳ этилмасин, бироқ улар амалиётда нечоғлик сохта, қуруқ сафсаталар бўлиб чиққанлиги ҳаммага аёндир.

2. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган қатағонлик сиёсати ва унинг оқибатлари

Мустабид тузум Марказда ва жойларда ўз мутлақ ҳокимиятини шакллантириб, мустаҳкамлаб борар экан, бунда у ўзига содиқ муайян сиёсий ва ижтимоий кучларга таяниб иш юритмоғи керак бўларди. Шу мақсадда Марказ ҳукумати янги социалистик жамият қурилишининг бутун давомида Ўзбекистонга ўзининг кўп сонли садоқатли ходимлари, вакилларини раҳбарий лавозимларга юбориб турганлиги бежиз эмас. Хусусан улар ёрдамида ўлка ҳаётида кечаётган барча жараёнлар, ўзгаришлардан доимий хабардор бўлиш, уларнинг йўналишларини, мақсад, вазифаларини белгилаш, маҳаллий кадрлар фаолиятини кузатиш, назорат қилиш мумкин бўларди. Марказ Ўзбекистонлик миллий кадрларнинг кундалик ишларига «кўз қулоқ» бўлиш, улар фаолиятини текшириш, тафтиш қилиш баробарида социализм қурилиши йўлига садоқат билдирганларни танлаш, тарбиялаш, уларни юқори мансабларга кўтаришни ўз эътиборидан четда тутмади.

Шу боис Марказ ишончини қозониб, унинг нуфузли намояндалари билан яқиндан ҳамкорлик қилган, керак бўлганда ўз халқининг манфаати, қизиқишларини кўзлаб иш юритган билимдон кадрлар сони ҳам кўпайиб борганлиги фактдир. Аммо Сталиннинг яккаҳокимлиги кучайиб, тоталитар тузум бедодлиги авж олиб борган сари бундай кадрларни арзимас сабаб ва баҳоналар билан қийин-қистовга олиш, вазифаларидан четлаштириш одатий тусга кириб борди.

Раҳбар кадрлар, айниқса ўз халқи, юртининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг истиқболини кўзлаб, ўзида куч, ирода топиб, бор

ҳақиқатни айтишга журъат қилган миллат кишилари биринчи навбатда ҳукмрон Марказ уюштирган қатағонликка дучор бўлди. Бунинг ёркин ифодасини Совет мафкурачилари томонидан ўзбек миллий кадрлари шаънини булғашга қаратилган, атайин тўқиб чиқарилган «18 лар гуруҳи», «Иноғомовчилар», «Қосимовчилар» гуруҳлари тимсолида кўриш мумкин. Уларнинг фаолиятига оид тарихий ҳужжатларни кўздан кечирар экамиз, бу инсонлар фаолиятида уларни айблашга боис бўладиган ҳеч бир асосли ашёи далиллар бўлмаганлигига тўла амин бўламиз. Уларнинг ягона «гуноҳи» - бу ўз миллати дарди, ташвиши ва манфаатини кўзлаб айрим муҳим муаммоларни кўтарганлиги ва уларни ҳал этишга юқорининг эътиборини жалб этганлиги холос.

Хўш, бу гуруҳлар таркиби кимлардан иборат бўлган? Улар совет мутасаддилари олдида қандай гуноҳ қилган эдилар?

Республиканинг таниқли арбобларидан иборат «18 лар гуруҳи» (И.Хидиралиев, М. Саиджонов, У. Ашуров, Р. Раҳимбобоев, Эшонов) га ер-сув ислоҳотига қарши чиққан, бой-кулоқ ва ер эгаларининг манфаатини ҳимоя қилиб чиққанлар, маҳаллийчилик ва миллатчилик ғояларини илгари, деган сохта айбнома қўйилди. Аслида эса улар ҳукмрон Марказнинг улуғ давлатчилик ва шовинистик сиёсатига, миллий кадрларга нисбатан беписандлик, лоқайдлик йўлига қарши чиқиб, адолат ва ҳаққонийлик тамойилларини ҳимоя қилганлар. Шу боис расмий партия органлари томонидан мазкур гуруҳ кескин қораланади ва унинг аъзолари турли жазоларга гирифтор этиладилар.

«Иноғомовчилик» гуруҳи тўғрисида гап борганда ҳам унга қўйилган барча айбларнинг тўлиқ тарзда тўқиб чиқарилганлиги аён бўлади. Маълумки, Раҳим Иноғомов ЎзКП(б) Марказқўми Матбуот бўлими мудири ва ЎзССР Маориф Халқ Комиссари вазифасида фаолият юритиб келган. Р.Иноғомов ўзининг бир қатор нутқларида Ўзбекистон компартиясининг мустақил фаолият юрита олмаётганлигига, Марказ органларининг ўлка ҳаётидаги зўравонлигига ҳам алоҳида урғу берган. Республиканинг бир қатор масъул ходимларидан Н.Мавлонбеков, И. Исамуҳаммедов, М.Алиев, Бобоназаров сингари ҳаммаслаклар Иноғомов қарашларини қўллаб - қувватлаб чиққандилар. Бундай мухолифатчи чиқишлар ҳукмрон партия мутасаддиларининг кахрига учрамасдан қолмасди, албатта. Шу боис 1926, 1927 йилларда бу гуруҳ фаолияти партия ташкилотларида бир неча бор муҳокама қилиниб, оғмачи гуруҳбозликда айбланди. Иноғомов тарафдорлари вазифаларидан олиниб, номлари қораланган.

«Қосимовчилик» гуруҳи ҳам 1929 - 1930 йилларда совет ҳукмрон режими томонидан миллий кадрларни, зиёлиларни қатағон қилиш, жазолаш мақсадида атайин уюштирилган навбатдаги уйдирма эди. Ўз ССР Олий Судининг раиси лавозимида ишлаган С. Қосимов ва унинг яқин маслакдошлари: Н. Алимов, Мусабоев, Шарипов, Сирожиддинов ва бошқа жами 7 киши 1929 йилнинг 2 - ярмида «босмачилик» ҳаракатига ён берганликда айбланиб қамоққа олинадилар. Улар республикадаги миллатчи ташкилотлар билан алоқа боғлаганликда

айбландилар. Бу гуруҳнинг 4 та аъзоси шундай асоссиз айблар билан айбланиб, отиб ташландилар. Қолганлари эса кўп йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар.

Мустабид тузум ҳукмдорлари учун Ўзбекистон сингари миллий совет республикаси раҳбарлари, ходимларини тўла итоатда тутишнинг бирдан - бир шарти - бу уларнинг мустақил фаолиятига изн бермаслик, вақти – вақти билан силкитиб туриш, мабодо хато, камчиликлари топилгудай бўлса, шафқатсиз жазолаш йўли эди. Миллий кадрлар фаолиятига нисбатан бундай ноинсоний, ғайриқонуний ёндашув оқибатида республикада ўз онгли ҳаёти, жўшқин фаолиятини советларнинг ёлғон, сохта ғоялари, социализм ғалабаси учун бағишлаган, шу йўлда жон фидо этиб курашган қанчалаб етук партия ва давлат раҳбарлари қатағонлик домига ғарқ бўлдилар. Ўзбекистон равнақи, халқининг бахту саодати учун фидойилик кўрсатган Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Рахимбоев, Исроил Ортиқов, Абдулла Каримов ва бошқа ўнлаб маҳаллий раҳбар кадрларнинг ҳаёт кисмати пироварида мана шундай фожиа билан якун топди.

Мустабид тузум ҳукмдорлари ва уларнинг чаққон дастёрларининг енг шимариб қилган «саъй - ҳаракатлари» натижасида 1937 - 1938 йиллар давомида Ўзбекистонда бир катор йирик аксилинқилобий тузилмалар тузилган, фаолият юритмоқда, деган сохта маълумотлар тўпланди. Мана шундай сохта маълумотлар асосида республика раҳбарлари А.Икромов ва Ф.Хўжаев бошчилигидаги «Буржуа - миллатчилик аксилинқилобий ташкилоти маркази», Абдурауф Қориев раҳбар бўлган «Мусулмон руҳонийларнинг миллатчи -исёнкор ташкилоти», «Аксилинқилобий ўнг троцкийчи жосуслар ташкилоти маркази», «Бухоро ва Туркистон бахт-саодати» номли аксилинқилобий ташкилоти, И.Ортиқов бошлиқ «Ёшларнинг аксилинқилобий буржуа–миллатчилик ташкилоти», «Инглиз жосуслик резидентураси», «Япон жосуслик–қўпорувчилик резидентураси» каби ташкилотлар совет ҳокимиятига қарши фаолият юритмоқда деб эълон қилинди, уларни тузишда гумон қилинганлар қатағон қилинди.

Энг сўнгги маълумотлар, тарихий ҳужжатларни ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил қилишлар, суриштиришлар бундай ташкилотларнинг республикада умуман бўлмаганлигини тўла тасдиқламоқда. Демак, бундай аксилинқилобий ташкилотлар қатағонлик тузуми буюртмаси асосида Марказ ва унинг жазо органлари томонидан атайин тўқиб чиқарилган ва ҳаётга изчил татбиқ этилган. Бунинг орқасида минг - минглаб бегуноҳ инсонлар шафқатсиз жазоланган умрлари хазон бўлган. XX аср бошидан 40-йилларгача 450 минг ватандошларимизга нисбатан «жиноий иш» очилганлиги, уларнинг ҳаёти остин-устун бўлиб кетганлиги фактдир.

Фақат 1937 - 1939 йилларда Ўзбекистонда хаммаси бўлиб 43 мингдан зиёд киши қамоққа олинган. Улардан 6 минг 920 нафари отиб ташланган. 37 минг нафари эса турли муддатли қамоқ ва сургунларга ҳукм этилган.

Мустабид тузум жаллодларининг бу бедодлигини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Яқин миллий тарихимизнинг бу қоронғу зулмати халқимиз дилида мангу ўчмас армон бўлиб қолди. У фақат миллий истиқлол туфайлигина тўла

юзага чиқиб, бундан юртимиз фуқаролари чинакам рўшнолик кўриш бахтига мушарраф бўлдилар.

Зиёлиларнинг қатағон қилиниши. Сталинча сиёсий қатағонликдан жамиятнинг соғлом кучлари, миллий зиёлилар энг кўп азият чекди, мислсиз курбонлар берди. Негаки, тоталитар режим мутасаддилари ўзлари жаҳолатпараст кимсалар бўлганлигидан, илму маърифат, зиё аҳлини қадрлаш, эъзозлаш ўрнига уларни хўрлаш, таҳқирлаш, керак бўлса йўқ қилишни ўзларига касб қилиб олгандилар. Шу боис вақти – вақти билан зиёли кадрларни қатли ом чиғиригидан ўтказиш, сафларини «ягоналаб» туриш улар учун одатий ҳол бўлиб қолганди. Масалан, бутун ҳаёти ижодини миллат бахт - саодати, юрт истиқболи учун бағишлаган Мунаввар қори шу даврда авж олган советлар инвоси ва бўҳтонининг айбсиз қурбони бўлди. Унинг раҳномолигида миллат равнақи ва истиқлоли йўлида фаолият юритган, халққа зиё таратиб келган «Миллий истиқлол» ташкилотининг 87 аъзоси устидан суд уюштирилди. Уларнинг 49 нафари «Халқ душмани», «буржуа миллатчиси» деган айблар билан қораланиб, оғир жазоларга ҳукм қилиндилар.

Ўзбек адабиётининг устунлари бўлган, ноёб ижодлари халқ меҳрини қозонган Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Маҳмуд Боту (Ходиев), Элбек (Машриқ Юнусов), Ғози Юнус каби ажойиб истеъдодларни қуруқ бўҳтону тўқматлар асосида «халқ душманлари» сифатида жисмонан йўқ қилиниб, ёркин фаолияти сўндирилди.

Масалан, улардан бири - профессор Ғози Олим Юнусовни оладиган бўлсак, у 50 дан зиёд асарлар муаллифи эди. Араб, форс, немис, инглиз ва барча туркий тилларни пухта биларди. У хатто рус, араб ва немис тилларида Самарқанд университети, Тошкент педагогика институти ҳамда Тил ва адабиёт илмий - тадқиқот институтида умумий тилшунослик ва тил билимига кириш каби махсус курслардан маърузалар ўқирди. Бироқ бундай истеъдодлар қатағон жаллодлари учун сариқ чақалик қадр - қимматга эга бўлмаган. Мустабид тузум фармонбардорлари айниқса бунда ўзбек халқининг миллий онги, тафаккурини ёритиш, унинг ўзлигини танитишга фидойилик қилган, истиқлол дарғалари бўлган жадидизм намояндаларини йўқ қилишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар. Бунга эришдилар ҳам.

Ўзбекистон ҳукуматининг ташаббуси ва саъй-ҳаракати билан 20-йилларда хорижга ўқишга юборилиб, яхши мутахасислар, фан арбоблари бўлиб етишган кишилар атайин қатлиом қурбонлари бўлдилар. Агар Германия ёки Туркияда таълим олган бўлсалар уларга ўша мамлакатларнинг жосуслари деган айб қўйилди. Бунинг учун уларнинг уйида тинтув пайтида чет элда босилган китоб топилгудай бўлса, шунинг ўзи етарли далил эди. Ахир улар чет эл олий ўқув юртларида ўқиган бўлсалар уларда шундай китоблар бўлиши табиий эди. Масаланинг бундай мантиқий ҳуқуқий жиҳатлари чаласавод жазо органлари вакилларини қизиқтирмаган. Хорижда таълим олиб, профессорлик унвонига сазовор бўлган Аҳмаджон Иброҳимов, Мажид Иброҳим, Иброҳим Ёркин, Тоҳир Шокир,

Абдувоҳоб Исҳоқ, Саида Шермуҳаммад қизи, Саттор Жаббор, Отажон Ҳошим ва бошқалар ўша даврларда миллат фахри бўлганлар. Уларга ҳам "халқ душмани", "чет эл жосуси" қабилидаги тавқи лаънат тамғаси босилиб қатлиом этилдилар.

Сталинча тоталитар-мустабид тузум бедодлиги ва зулмининг ҳаддан зиёд кучайиб бориши давомида нафақат юртпарвар миллий кадрлар, фидойи зиёлиларнинг ҳаёт тарзи, қисмати завол топди, балки шу билан бирга миллионлаб юрт фуқароларининг оддий инсоний қадр-қиймати, ор - номуси топталди, таҳқирланди. Ғаддор тузум зулмкорлари ўз ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатларини авж олдириб, бунда ҳар бир инсоннинг юриш - туриши, кундалик машғулоти, муомаласидан тортиб то унинг қандай тафаккур юритишигача бўлган ҳамма жараёнларни ҳам ўз назоратига олишга интилганлар. Бундан кўзланган асосий мақсад эса инсонлар эрки, иродасини жиловлаш, уни муайян чегара доирасида ушлаб туриш ва шу йўл билан бадкирдор тузум шаънига доғ туширмаслик, унинг сохта обрў - нуфузини асраш, авайлаш эди.

Советлар ўз сиёсатидан салча оғиш, унга зид келувчи ҳолларга шафқатсизлик билан муносабатда бўларди. Бунинг оқибатида кишилар дунёқараши, эътиқодини ўз измига бўйсундириш, уни коммунистик ахлоқ, илмий ва атеистик тамойиллар руҳида шакллантириш учун ҳукумкор кураш олиб борган совет мафкурасининг республика меҳнаткашларининг маънавий ҳаётига етказган зарари бехисоб бўлди. Шу йўл билан халқ маънавий – рухий ҳаётига асрлар оша мухим ҳисса қўшиб келган бутун бошлиқ рухонийлар табақаси йўқ қилинди. Дин пешволари қаттиқ таъқибу қувғинга олинди.

Бу даврда инсонни қоралаш, унинг пешонасига «халқ душмани» тамғасини босиш тузум золимлари учун худди «хамирдан кил суғургандай» гап бўлган. Ҳатто шундай ҳолларга дуч келиндики, республикадаги кўп хонадонларда вақти – вақти билан ўтказилган тинтув пайтида мабодо араб ёзувида босилган бирор китоб топилгудай бўлса, унинг номи, мазмуни сўраб, суриштирилмасдан ўша хонадон соҳибига жамиятга ёт унсур деган лаънат тамғаси босилиб, у қамоқ ёки сургун жазосига ҳукм этилаверган.

Шундай қилиб, сталинча қатағонлик республикамиз ҳаётининг барча соҳалари учун қонли фожиалар, беадад йўқотишлар билан тўлиб тошган давр бўлди. У миллионлаб одамларнинг тақдир - қисматида асоратли из қолдирди ва мислсиз хунук оқибатларни юзага келтирди. Шунга қарамай халқимиз ўз букилмас иродасини, матонатини намоён этиб, ёруғ, чароғон кунлар келишига интиқиб, курашиб яшади. У сталинча қатли омнинг ҳар қандай шиддатига дош бериб, ўз асрий қадриятларини, удумлари, расм – русумларини сақлаб, имон – эътиқодида содиқ қола билди ва ҳамиша миллий истиқлол сари дадил ҳаракатланишда давом этди.

Биз, миллий истиқлол даври кишилари жонажон юртимиз озодлиги ва мустақиллиги йўлида курашиб, сталинча қатағонлик қурбонлари бўлиб кетган азиз инсонлар хотирасини доимо қалбимиз тўрида сақламоғимиз керак бўлади. Бу ҳар биримиз учун фарзу қарздир. Юртбошимизнинг 2001 йил 1 майдаги фармони билан ҳар йили 31 август кунини «Қатағон қурбонлари» хотирасини нишонлаш

куни, деб эълон қилинганлиги ғоятда қувонарлидир. Бу ҳозирги миннатдор авлод кишиларининг шаҳид кетганлар хотираси олдидаги эҳтиромининг умумхалқ эътирофидир.

3. Урушдан кейинги йилларда маъмурий-буйруқбозлик тизими зўравонлигининг кучайиши

Урушдан кейин мамлакатда раҳбарлик қилиш усуллари нормал ҳолатга ўтади, тинч қурилишга мослаштирилади, ижтимоий - сиёсий ҳаёт демократлаштирилади, деган орзу-ниятлар рўёбга чиқмади. Аксинча иқтисодиётда, ижтимоий -сиёсий ва маънавий ҳаётда маъмуриятчилик кучайди. Мамлакатни бошқариш партия-давлат аппаратида раҳбарлик лавозимларини эгаллаган тор доирадаги ходимлар томонидан тайёрланадиган, шахсан Сталин имзоси билан матбуотда эълон қилинадиган фармои ва қарорлар орқали амалга оширилади ган бўлиб қолди. Ҳаммани, хусусан жойлардаги раҳбарларни назорат остига олган тоталитар тузум Кремлда ўтирганларга мамлакатни фармон ва қарорлар билан бошқариш имкониятини берарди.

Республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳадаги муаммоларни ҳал қилиш ҳуқуқлари янада чекланиб борди. Сталиннинг ғалабани таъминлашда рус халқи асосий роль ўйнади, деган машъум ғояси бутун малакатни руслаштириш сиёсатига айланди. Оммавий ахборот воситалари, Компартия ва комсомол ташкилотлари русларни «катта», «улуғ огамиз» деб барала тарғиб қила бошлади .

Совет хокимиятининг дастлабки йиллариданоқ бошланган қишлоқ аҳолисини ердан маҳрум қилиш жараёни урушдан кейин ҳам давом этди. 1946 йил сентябрда ВКП(б) МҚ ва СССР ҳукуматининг «колхозларда қишлоқ хўжалик уставининг бузилишини тугатиш чоралари тўғрисида» қарори эълон қилинди. Қишлоқ хўжалиги билан алоқаси бўлмаган 1300 ташкилотга ёрдамчи хўжалик сифатида бериб қўйилган 6 минг гектар ерни колхозларга қайтариш, колхозлардаги бошқарув аппарати штатидан 51 минг кишини қисқартириш каби ижобий ишлар билан бирга жиддий хатоликларга, адолатсизликларга йўл қўйилди. Колхозлар манфаатларини ҳимоя қилиш байроғи остида республика қишлоқларида истиқомат қилаётган 50 минг колхозчи оиласи қўлидаги томорқа ерларидан 25 минг гектари уставда белгиланганидан «ортиқча» деб тортиб олинди. Кохоз ҳудудида яшаган, аммо унга аъзо бўлмаган 20 минг хўжаликнинг гўё, «қонунга хилоф» равишда эгаллаган 2,5 минг гектар ерлари ҳам тортиб олинди. Қишлоқ аҳолисини ердан маҳрум этиш жараёни 50 - йилларда ҳам давом этди. Бу тадбирлар турмуши ночор бўлган қишлоқ аҳолисининг аҳволини янада оғирлаштирди. Бундай адолатсизликка ҳеч ким қарши чиқа олмади. Қишлоқ хўжалик артелининг одамлардан сўрамасдан тузилган низомини ўзгартиришни, низом қоидаларини қишлоқ аҳолисининг манфаатларига мослаштиришни республика раҳбарияти ҳам, қишлоқ аҳолисининг ўзи ҳам кўтариб чиқа олмади.

Негаки, тоталитар тузум хаммани жиловлаб олган эди. Одамлар асоратга солинган, сиёсий мутеликда яшарди.

Тоталитар тизимнинг эски касали яна қайталаниб, совет жамияти урушдан кейин боқдан кечираётган бенихоя оғир иқтисодий қийинчилик, маънавий-рухий кемтиклик, ўткир ижтимоий-сиёсий танглик шароитида мамлакатда хеч бир норозилик, тушкунлик ҳолатларга изн бермаслик мақсадларида бир ёқлама қаттиққўл сиёсат юритиш йўлини тутди. Бунда коммунистик мафкура босимини айни чоғда Марказда ва жойларда, хусусан миллий республикаларда бутун чоралар билан кучайтиришга асосий урғу берилди. Ҳукмрон компартиянинг бу борадаги мақсадлари шундаки, у кенг миллий ҳудудлар аҳолисини, унинг илғор, ўқимишли, зиёли кучларини, маҳаллий миллий кадрларни доимий таҳликада тутиш, силтаб туриш, итоатда сақлаш учун бу янги қатли ом мавсумини аввало Марказдан бошлашни мақбул топди. Хусусан 1946-1948 йилларда ВКП(б) Марказқўми томонидан адабиёт, санъат, илм-фан соҳаларида ўтказилган бир қатор анжуманлар, баҳслар ва улар юзасидан қабул қилинган, моҳиятан «ғоясизлик ва космополитизмга қарши кураш руҳи» билан суғорилган талай «муҳим» қарорлар ва хужжатлар қатағонликнинг янгидан бошланиб, авж олишига сабаб бўлди.

Масалан, ВКП(б) МҚнинг 1946 йил февралида қабул қилган «Звезда», «Ленинград» журналлари тўғрисида, сўнгроқ «Катта ҳаёт» кинофильми, В.Мураделининг «Буюк дўстлик» операси тўғрисидаги қарорлари бунга туртки бўлиб хизмат қилди.

Шу асосда 30-йиллар машъум қатағонлигининг давоми сифатида илғор, мустақил фикр юритувчи, юрт, миллат манфаатларини ўйловчи, қайгурувчи, шу руҳда ижод қилувчи зиёлиларни ҳам Марказда, ҳам жойларда таъқиб ва қувғин қилиш жараёни авж олиб кетди. Бундан шу ҳукмрон тузумга тобе бўлган, қўл-оёғи занжирбанд этилган жафокаш Ўзбекистоннинг кўплаб илғор зиёлилари, ижодкорлари ҳаёти ва қисмати ҳам четда қолмади.

4. Миллий зиёлиларни қатағон қилишнинг янги тўлқини

Маркз мутасаддилари, мафкурачилари раҳнамолигида ўтган асрларнинг 50-йиллари бошларида Ўзбекистонда бошланиб кетган илғор зиёлилар, илм-фан, адабиёт, санъат, маърифат намояндаларини қувғин ва таъқиб қилишлар, улар ижодидан кир излаш, айб топишга уринишлар, шубҳасиз, республика маънавий ҳаётига жиддий таъсир кўрсатмасдан қолмади. У кўплаб олиму ижодкорлар, шоиру адиблар, истеъдод соҳиблари ҳаётини таҳликали ҳолатга дучор этди.

Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг 1949 йил 25 июндаги «Ўзбекистон Совет ёзувчилар союзининг иши тўғрисида»ги қарорида А.Қаххорнинг «Қўшчинор чироқлари» романи танқид қилинди. Ёзувчилардан Ойбек, Миртемир, Ҳ.Ғулом, Ў.Рашидов, М.Шайхзода, М.Бобоев, А.Қаюмов ва бошқалар бадном қилинди. «Шарқ юлдузи», «Звезда востока» журналларининг таҳририятларига бир қатор «ярамас» асарларни чоп этишга йўл қўйган, деган жиддий айблар қўйилди.

1948-1949 йилларда 20 дан ортиқ йирик талантли олимлар, ёзувчи ва шоирлар қамоққа олиниб, ёпиқ равишда сўроқ қилиниб, миллатчиликда айбланиб, 15-25 йилга озодликдан маҳрум этилади ва сургун қилинади.

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1950 йил 1 сентябрда қабул қилган «Ўзбекистон Фанлар Академиясининг иши тўғрисида»ги қарорида бир қатор иқтисодиёт, тил ва адабиёт соҳасидаги олимлар миллатчиликда айбланди.

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1951 йил 8 апрелдаги «Ўзбекистон ССРда мусиқа санъатининг аҳволи ва уни янада ривожлантириш тадбирлари тўғрисида»ги қарорида ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонлари, «Тоҳир ва Зуҳра», «Алпомиш» халқ достонларининг афсонавий фольклор сюжетларига асосланган опера, балет ва мусиқали драма спектаклларини яратиш ва сахналарда кўрсатиш «зарарли» иш деб баҳоланди. Бундай спектаклларни сахналаштирган ижодий ходимлар қаттиқ танқид остига олинди. Шунингдек, кўпгина концерт ташкилотлари ва мусиқали театр ходимлари «Эски, архаик мусиқани ва жуда ғамгин, мунгли мақом намуналари»ни тарқатганлиги учун қораланди. Қарорда «Ўзбекистоннинг мусиқа санъати ҳаётдан орқада қолмоқда, ўзбек халқини коммунистик руҳда тарбиялаш мақсад ва вазифаларига тўла-тўкис хизмат қилмаётир", деб таъкидланди.

1951 йил 10 августда республика матбуотида "Баъзи шоирларнинг ижодидаги мафкуравий бузғунчиликлар тўғрисида" деган мақола эълон қилинди. Унда Туроб Тўла, Камтар Отабоев, Миртемир, А.Бобожонов, Собир Абдулла, Ҳабибийларнинг асарлари коммунистик мафкурага, халқлар дўстлигига зид ғояларни илгари сурувчи асарлар сифатида танқид қилинди, улар миллатчиликда айбланди.

1951 йил 24 августда матбуотда эълон қилинган "Ўзбек совет адабиёти вазифаларидан четда" номли мақолада Ойбек, Х.Зарипов, Ҳ.Ёқубов, И.Султонов ва бошқа адиблар мафкуравий йиғинларда қораланди. М.Шайхзода, Шукрулло Юсупов, Ғулом Алимов (Шуҳрат)лар 1951 йилда "советларга қарши миллатчилик фаолияти"да айланиб қамоққа олинди ва кейинчалик 25 йил озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиндилар.

1952 йил февралида бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси МҚнинг X Пленуми илмий ва ижодий зиёлиларни қувғин, таъқиб остига олишда яна бир туртки бўлди. Пленумда "Республикада мафкуравий ишларнинг аҳволи ва уни яхшилаш чоралари тўғрисида"ги масала муҳокама қилинди ва тегишли қарор қабул қилинди. Пленумда файласуф В.Зоҳидовнинг илмий ишларига буржуа-миллатчилик хатолари юкланди. Тарихчи А.Бобохўжаев ва иқтисодчи О.Аминов пантуркизмни тарғиб қилишда айбланди. Улар "сиёсий ва ишчанлик сифатлари жиҳатидан эгаллаб турган лавозимларига тўғри келмайдиган шахслардир", деб ҳисобланди ва ишдан бўшатилди. Т.Тўла ва М. Шайхзодаларнинг шеър ва қўшиқлари "ғоясиз ва ахлоқсиз" асарлар, деб баҳоланди.

Ўзбек халқининг маънавий мероси, миллий қадриятлари яна бир бор оёқ ости қилинди, бу соҳада фаолият юритган ижодкорлар қатағон қилинди. Тарихий

ўтмиш ҳам, замонавий ҳаёт ҳам коммунистик мафкура, синфийлик нуқтаи назардан туриб қўпол равишда бузиб баҳоланди. Натижада маънавий ҳаётга, фалсафий ва бадиий тафаккурга, маданиятга катта зарар етди.

Сталин вафотидан кейин бутун СССРда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам шахсга сиғиниш оқибатларини тугатиш тадбирлари кўрилди. Қатағон қилинганлар ишини қайтадан кўриб чиқишга киришилди. Кўпгина жиноий ишлар тўқиб чиқарилгани, минглаб одамлар ноҳақ қамалиб, озодликдан маҳрум этилгани аниқланди ва улар оқланди. А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва бошқа кўплаб ёзувчи ва шоирлар оқланди. Минглаб партия, совет, комсомол ходимлари номлари поқланди. 50-йилларнинг бошларида шубҳа остига олинган, ҳар бир қадами назорат қилинаётган 60 нафардан зиёд йирик олимлар, адиблардан «миллатчи, советларнинг душмани» деган ёрлиқлар олиб ташланди, тўҳматлардан халос бўлди.

Бироқ, афсуски, жамият маънавий ҳаётида воқе бўлган бу бир қадар илиқлик муҳити унча узоқ давом этмади. Одамлар хоҳиш-эркини бўғиб, инсон-ижтиёрини ўзига бўйсундириб, ҳамма нарсани ҳукмрон тузум манфаатларига хизмат қилдириб келган коммунистик мафкура ва унинг маддоҳлари кўп ўтмай ўз зулмкорлигини қайтадан кучайтиришга киришди. Унинг тиғи аввало ижодкорларга нисбатан қўлланила бошланди. Бунинг натижасида республиканинг илм-фани, маданиятига салмоқли ҳисса қўшган таниқли алломалар, истеъдодли ижодкорлар кўпроқ азият чекканлиги, тақдирнинг кутилмаган зарбаларига учраганлиги айни ҳақиқатдир. Афтидан, тоталитар тузум мутасаддилари атоқли зиёли арбобларни вақти-вақти билан тавбасига таянтириш, ўзларига тиз чўктиришга мажбурлаш йўли билан қўллари узунлигини ҳаммага намойиш этиб қўймоқчи бўлган бўлсалар ажаб эмас. Бунинг учун эса улар ҳеч нарсадан ҳазар қилмаганлар. Жумладан, геология-минералогия фанида номи жаҳонга машҳур, республикамиз ҳудудида қанчалаб нефт-газ, қимматбаҳо маъдан конларини, уларнинг захираларини кашф этган, кўп жилдли асарлари АҚШдек мамлакатларда нашр этилган академик Ҳабиб Абдуллаев ғаддор тузум қаҳрига, қуруқ тўҳматлар қасрига учраб, бошидан не азобларни кечирмади. Алломанинг совет тоталитар тизим ҳукмдорлари олдида қилган ягона «гуноҳи» бу унинг юртпарварлиги, элсеварлиги, миллий зиёли кадрлар тайёрлашга жону дили билан ҳаракат қилганлигидир, холос. Айниқса у республика Фанлари Академияси президенти бўлиб ишлаган йилларда истеъдодли маҳаллий миллат ёшлари орасидан кўплаб кишиларни илм-фан даргоҳларига, аспирантура ва докторантураларга ўқишга юбориб, уларнинг келажакда етук олимлар бўлиб етишишлари учун раҳнамолик кўрсатган. Шунингдек, аллома ўзбек халқининг бой миллий маънавий меросини ўрганиш ва тиклаш ишларига ҳам муттасил бош-қош бўлган. Жумладан, А.Навоий асарларининг 15 жилдлиги, Беруний, Ибн Сино асарларининг араб тилидан ўзбек тилига ўгирилиб нашр этилиши сингари хайрли ишларда ҳам Ҳ.Абдуллаев хизмати оз бўлмаган. Шубҳасизки, ўз юрти, унинг соғлом авлоди ташвиши билан яшаган, шу аснода фаолият олиб борган Ҳ.Абдуллаев партия ва давлат арбобларига ёқмаган. Шу боис уни обрўсизлантириш, фаолиятига қора чизиқлар

тортиш учун хар хил иғво-фасод йўллари ишга солинган. Буюк истеъдод соҳибига қилинган бундай ноҳақ ҳуруж ва таъқиблар унинг ижоди айни барқ уриб турган пайтида ҳаётдан бевақт кўз юмиб кетишига боис бўлди.

Яна бир забардаст олим, академик Иброҳим Мўминов тарихий ҳақиқатни очишга қўл уриб, улуғ бобокалонимиз Амир Темур шахси ва унинг қилган бетимсол улкан ишлари ҳақида тўғри, холис фикрлар билдириб рисола яратганлиги учун ҳукмрон тузум зулмига учради. Москванинг нуфузли нашрлари саҳифаларида олимга қарши иғвою бўҳтонлардан иборат материаллар босилди, номи ёмон отлиқ қилинди. Начора, тарихий ҳақиқатни айта олишга ўзида ирода, жасорат топа билган аллома шундай оғир қўйга мубтало бўлди. Унинг тиниқ мусаффо юраги ҳам охиригача бардош бера олмади.

Ўзбек археология фанининг чинакам фидойиси, академик Яҳъё Ғуломовнинг ҳам ўлкамиз тарихини илмий, холис ва ҳаққоний ўрганиш, миллий тарихимиз тўғрисидаги ҳақиқатни юзага чиқариш борасидаги кўп қиррали фаолияти ва барча илмий изланишлари ҳам юқори совет маҳкамаларию, уларнинг консерватив фикрловчи тўра раҳбарларининг не-не қаршиликлари ва тўсиқларига дуч келмаган. Гап шундаки, ҳукмрон тузум шаънига салча бўлсин ноўрин ишора ёҳуд ҳаракат юз бергудай бўлса, ўша заҳоти унинг кўп сонли мадҳиялари нишонни бехато ола билар эдилар.

Бу даврда ўзбек адиблари, шоирлари ижоди ҳам доимий суратда совет мафкурасининг диққат-эътиборида бўлган. Шу боис уларнинг ҳар бир асари расмий цензуранинг қатъий назоратига олинар, юз чиғириқдан ўтиб, нашрга тавсия этиларди. Бордию ҳақиқат ғояси билан суғорилган баъзи асарлар босилиб чиққудай бўлса, у ҳолда уларнинг муаллифларию мухаррирлари бошы билан жавоб берардилар. Масалан, 60-йилларда таниқли шоир Эркин Воҳидовнинг биргина "Ўзбегим" шеъри муаллифга қанчалик бехаловатлик келтирганлиги бунга мисолдир. Ёки атоқли адиб Пиримқул Қодировнинг миллий тарихимизнинг номдор вакили, оташнафас шоир ва адиб, давлат арбоби, моҳир саркарда З.М.Бобур ҳаёти ва фаолиятидан хикоя қилувчи "Олдузли тунлар" романи ҳам феодал ўтмиш намояндаси тимсолини акс эттирувчи асар сифатида кескин қораланди. Ваҳоланки, бу буюк тарихий сиймо тўғрисида кўплаб хорижий мамлакатларда сон-саноқсиз тарихий ва бадиий асарлар битилганлиги аниқдир.

Шундай қилиб кўрамизки, мустабид совет тузуми ўзининг 70 йилдан зиёдроқ давом этган ҳукмронлиги даврида ўзига қарам ва тобе бўлган миллий ҳудудларда, жумладан, Ўзбекистонда ўз бедодлиги ва қабоҳатини ҳар қандай йўллар билан бўлмасин, амалга оширишга эришиб борди.

Айниқса бундан юртимиз фуқароларининг сара қисми саналган илғор, тараққийпарвар зиёлилар, миллий кадрлар энг кўп жафо чекди, минг бир хил изобу уқубатларга дучор этилди. Юртимизнинг бундай юртпарвар, ватанпарвар соғлом кучлари ҳар қандай мураккаб вазиятларда ҳам ўз фуқаролик позицияларида собит туриб, собиқ тузум зўравонлари зуғуми ва хуружига дош бериб, Ватан истиқболи йўлида мардонавор ҳаракатда давом этдилар.

Синов саволлари

1. Советлар мамлакатида тоталитар-маъмурий буйруқбозлик тизими қачондан бошлаб шаклана борди?
2. Унинг вужудга келишининг асоси объектив ва субъектив омиллари нималардан иборат?
3. Ўзбекистоннинг совет тоталитар тизими домига олина бориши жараёни қай тарзда кечган?
4. Республикамиз миллий кучларини бўлиб ташлаш Марказга нима учун керак бўлди?
5. "Иногомовчилик", "Қосимовчилик" сингари гуруҳлар ҳамда уларнинг фаолияти тўғрисида сохта "ишлар" тўқиб чиқаришдан кўзланган мақсад нима эди?
6. Нима сабабдан ўтган асрнинг 30-йилларида Ўзбекистонда раҳбар кадрлар қатағон қилинди ва уларга қандай "айблар" қўйилди?
7. Илғор ўзбек зиёлиларининг қатлиом қилинишини қандай изоҳлаш мумкин?
8. Тоталитар тузум маъмурларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масаласи борасидаги мунофиқлиги ва иккиюзламачилигини сиз қандай изоҳлайсиз?
9. 40-йиллар охири ва 50-йиллар бошларида илғор ўзбек зиёлиларини қоралаш ва қатли ом этишдан асосий мақсад, муддао нима эди?
10. Сталин шахсининг қораланиши ва унинг оқибатларининг тугатилиши жараёни республика маънавий ҳаётига қандай таъсир кўрсатди?
11. Турғунлик йилларида ўзбек зиёлилари ва миллий кадрларнинг ҳаёти ва фаолияти қандай кечган?

XIV БОБ. ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Таянч сўз ва иборалар: Фашизм. Урушни келтириб чиқарган сабаблар. Ўзбекистондаги сафарбарлик. Уруш йилларида саноат. Қишлоқ хўжалиги. Фан. Маориф. Маданият. Байналмилаллик ёрдами. Ўзбекистонлик жангчиларнинг жасоратлари. Хотира ва қадрлаш куни.

1. Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши, моддий ва маънавий кучларнинг фронтга сафарбар этилиши

Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши. 1939 йил 1 сентябрда Фашистлар Германияси қўшинларининг Польшага бостириб кириши билан иккинчи жаҳон уруши бошланиб кетди.

Иккинчи жаҳон урушини йирик давлатлар ўртасидаги ихтилофлар, агрессив давлатлар - фашистлар Германияси, фашистлар Италияси ва милитаристик Япония бошладилар. Улар орасида Германия фашистлари уюштирувчи, етакчи роль ўйнади.

Фашистлар блоки давлатлари томонидан олиб борилган уруш босқинчилик, адолатсизлик уруши эди. Фашизмга қарши урушган давлатлар адолат учун курашдилар. Агрессия қурбони бўлган мамлакатларда ватанпарвар кучлар, халқ томонидан қаршилик кўрсатиш харакати бошланган, урушнинг озодлик характери янада кўчайди.

Англия ва Франция ҳукмрон доиралари биринчи жаҳон урушида қўлга киритган ҳудудларни ўз тасарруфида сақлаб қолишга, Гитлер қўшинларини Шарққа, Совет Иттифоқи томон йўналтиришга интилдилар.

Совет давлатининг ташқи сиёсати фашистлар Германиясини Англия ва Францияга қарши қўйишга ва уларнинг харбий кучлари заифлашган пайтда зарба беришга қаратилган эди. 1939 йил 23 августда собиқ СССР билан Германия ўртасида 10 йил муддатга ҳужум қилмаслик тўғрисида шартнома имзоланади. Шартноманинг махфий қўшимча баённомасига мувофиқ Германия ва СССР ўзларининг таъсир доираларини бўлиб оладилар. Герман ва совет манфаатлари Польша давлати ҳудудлари билан боғлиқ эди. Германия Болтиқбўйи мамлакатларига даъво қилишдан воз кечади. Германия 1939 йил 1 сентябрда Польшага бостириб киргач, Совет давлати 1939 йил 17 сентябрда ўз қўшинларини Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссияга киритади ва бу ҳудудларни ўз тасарруфига олади. 1940 йил июнда СССР Болтиқбўйи республикаларини ҳам эгаллади.

Иккинчи жаҳон урушининг дастлабки даврида ёқ фашистлар Германияси Ғарбий ва Марказий Европада ҳукмронликни қўлга киритди. Германия ва Италия Европадаги 10 давлатни –Польша, Чехословакия, Югославия, Бельгия, Голландия, Люксембург, Дания, Норвегия, Австрия, Францияни босиб олди.

Фашистлар Германияси Европанинг ҳарбий, иқтисодий ресурсларини қўлга киритиб бўлгач, 1941 йил 22 июнь якшанба куни тонг саҳарда ҳужум қилмаслик тўғрисидаги шартномани бузиб, уруш эълон қилмасдан Совет Иттифоқига хоинона ҳужум бошлади. Фашистларнинг мақсади СССРни босиб олиш, бойлигини талаш, миллионлаб кишиларни қириш ва қолганларини қул қилишдан иборат эди.

Германия билан ҳамкорликда унинг иттифоқчилари-Италия, Финляндия, Венгрия, Руминия, Болгария ҳам Совет Иттифоқига қарши урушга киришдилар.

Совет халқининг фашизмга қарши уруши бошланди. СССР таркибидаги барча республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам уруш гирдобига тортилди.

Шу тариқа, иккинчи жаҳон уруши жаҳондаги 61 мамлакатни, Ер шари аҳолисининг 80 фоизини, яъни 1,7 миллиард кишини ўз гирдобига тортди.

Ҳарбий сафарбарлик Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг моддий ва маънавий кучларини урушга сафарбар этишга киришилди. Барча вилоят, шаҳар ва туман ҳарбий комиссариатлари ҳарбий хизмат мажбуриятида бўлганларни сафарбар этиш билан шуғулландилар. Урушнинг дастлабки ойидаёқ юз минглаб ватандошларимиз қўлга қурол олиб фронтга жўнаб кетдилар.

Ўрта Осиё ҳарбий округи фронт учун жангчилар ва зобитлар тайёрлайдиган ўчоққа айлантирилди. Бу округ 1941 йил июнидан 1942 йил охиригача бўлган муддатда ҳарбий сафарбарлик асосида 109 та ҳарбий қўшилма тузди, ҳаракатдаги армияга ва Олий Бош Қўмондонлик қароргоҳи захирасига 86 дивизия ва бригада жўнатди.

Ўзбекистон ҳукумати ва ватанпарвар кучлари миллий ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси билан чиқдилар. 1941 йил 13 ноябрдан 1942 йил мартигача бўлган даврда 14 та милий ҳарбий қўшилмалар, жумладан, 9 та ўқчи бригада, 5 та отлиқ аскарлар дивизияси тузилиб фронтга жўнатилди.

1941 йилда Ўзбекистон аҳолиси жами 6,5 миллион кишини ташкил этган, уларнинг ярмини болалар ва кексалар ташкил этган бўлса, яроқли одамларимизнинг 50-60 фоизи, аниқроғи 1433230 киши урушга сафарбар бўлган.[1] Ўзбек халқи, кексалар, ота-оналар даҳшатли синов пайтида ўз фарзандларини фронтга жўнатар экан, уларга мард ва ботир аскар бўл, қаҳрамонларча жанг қил, ғалаба билан қайт, деб насиҳат қилиб қолдилар.

Ўзбекистон партия ва совет ташкилотлари фронт орқасини мустаҳкамлаш, хўжаликни ҳарбий изга тушириш, барча одамларни меҳнатга сафарбар этиш, кўплаб жанговар техника, қурол-аслаҳа, ўқ-дорилар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш бўйича шошилинч тадбирларни амалга оширдилар.

1941 йилнинг охиригача 300 га яқин корхона ҳарбий изга солинди, жанговар техника, қуроллар, ўқ дори ишлаб чиқаришга мослаштириб қайта қурилди. Бу корхоналарда фронтга сафарбар этилган эркаклар ўрнини кексалар, хотин-қизлар эгалладилар. Республика Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, ҳунар-техника билим

[1] И.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.:Ўзбекистон, 1996. 80-бет

юртлари, фабрика-завод таълими мактаблари уруш даври талабларига мос кадрлар тайёрлашга йўналтирилди. Якка тартибда ва бригада тариқасида ҳунар ўргатиш ишлари йўлга қўйилди. Республикамиз қишлоқларининг аҳолиси фронт ва фронт орқасини озиқ-овқатлар билан, саноатни хомашё билан таъминлаш учун оёққа турди.

Кўчириб келтирилган корхоналарнинг жойлаштирилиши

Уруш бўлаётган ва душман яқинланиб келаётган ҳудудлардан муҳим саноат корхоналарини, колхоз, совхоз ва МТС ларнинг мулкларини, маданий бойликлар ва ўқув юртларини Шарққа, жумладан, Ўзбекистонга зудлик билан кўчириб келтириш, жойлаштириш ишлари бошланиб кетди. Фашистлар томонидан вайрон қилинган шаҳарлар ва қишлоқларнинг аҳолиси, ота-оналари ҳалок бўлган болалар, миллион-миллион кишилар улкан оқим бўлиб кўчиб кела бошладилар. Кишилик тарихида бундай катта кўламли мудҳиш воқеа биринчи марта содир бўлди. Ўзбекистонга юзга яқин саноат корхонаси, жумладан, 48 та машинасозлик, металл ишлаш, кимё ва бошқа ҳарбий техника ва маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи йирик заводларнинг асбоб-ускуналари кўчириб келтирилди, зудлик билан барпо этилган биноларга жойлаштирилди ва монтаж қилинди. Ишчи, хомашё хоҳозлари билан таъминланди ва фронт учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Тошкентда жойлаштирилган Ростсельмаш заводи «Катюша» ва миномет снарядлари, авиация заводи жанговар самолётлар етказиб бера бошлади.

Ўзбек халқи урушнинг дастлабки йилларида Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия, Болтиқбўйи республикаларидан кўчирилиб келтирилган кишиларни, шу жумладан, етим болаларни ўз бағрига олди.

1941 йил 3 декабрда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг кўчирилиб келтирилган фуқароларни қабул қилиш ва жойлаштириш юзасидан махсус қарори чиқди. Халқ Комиссарлари Совети ҳузурида 1941 йил 10 июлда тузилган махсус Республика комиссияси ва Маҳаллий советларнинг ижроия қўмиталари қошида тузилган алоҳида бўлимлар кишиларни ҳисобга олиш ва жойлаштириш билан шуғулландилар. Кўчириб келтирилганлар шаҳар ва қишлоқ туманларига жойлаштирилди.

Ўзбекистон бўйича 1942 йил баҳоригача кўчириб келтирилган 716 минг киши қабул қилиниб олинди, ишга жойлаштирилди, улар учун яшаш шароитлари яратилди.

Ўзбеклар кўчирилиб келтирилган ота-онасиз болаларга алоҳида ғамхўрлик қилдилар, 200 минг дан кўпроқ етим болаларни ўз бағрига олдилар. Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети қошида болаларга ёрдам кўрсатиш бўйича махсус комиссия тузилди. Ўзбекистон халқ маорифи комиссарлиги ташаббуси билан болаларни қабул қилиш-тақсимлаш маркази тузилди. Республикамизнинг барча вилоятлари, шаҳар ва туманларида болаларни қабул қилиш пунктлари

очилди, уларда ўқитувчилар кечаю кундуз навбатчилик қилдилар. Милиция бўлимлари қошида 30 дан ортиқ болалар хоналари ташкил этилди.

1942 йил 2 январда Тошкент шаҳрида хотин-қизларнинг йиғилиши бўлиб, унда республикамиздаги барча аёлларга қарата мурожаат қабул қилинди. Мурожаатда етим болаларни ўз тарбиясига олишга даъват этилди. Кўплаб оилалар 4000 дан ортиқ етим болаларни ўзларига фарзандликка олдилар, топган-тутганларини улар билан баҳам кўрдилар.

Ўзбекистонга Ғарбий вилоятлардаги жангларда ярадор бўлган минглаб аскар ва зобитлар ҳам олиб келинарди. Уларни қабул қилиб олиш, госпиталга жойлаштириш, саломатлигини тиклаш ишларига алоҳида меҳрибонлик қилинди. Республикамиз соғломлаштириш марказларидан бирига айланди. 1941 йил 1 октябргача Ўзбекистон соғликни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ўринга эга бўлган 47 госпиталь барпо этилди ва зарур ускуналар билан жиҳозланди. Айни пайтда Москвадан, Калинин, Ростов-Дон ва бошқа вилоятлардан 15900 ўринга (кроватга) эга бўлган 48 госпиталь кўчирилб келтирилди, жойлаштирилди ва ишга туширилди. Жами 39140 ўринга эга бўлган 113 госпиталь ярадор ва бемор жангчиларга тиббий хизмат кўрсатдилар. Соғайганлар фронтга ёки корхоналарда ишлашга жўнатиб қўйиларди. Ногирон бўлиб қолганларга зарур ёрдам кўрсатилди, ҳолига яраша иш билан таъминлаш чоралари кўрилди.

Ўзбекистонликлар орасида мудофаа фондини ташкил этиш, фронт учун иссиқ кийимлар тўплаш ҳаракати кенг ёйилди. Ишчилар, колхозчилар ва зиёлилар шахсий жамғармаларини, қимматбаҳо буюмларини мудофаа фондига топширдилар. Мудофаа фондига 650 миллион сўм пул, 22 миллион сўмлик қимматбаҳо буюмлар, 55 килограмга яқин олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо буюмлар тўпланди. Бу жамғарма ҳисобига республикамизда танк колонналари, авиация эскадрильялари, бронепоездлар қурилиб фронтга жўнатилди. Ўзбекистонлик жангчиларга эшелонлаб иссиқ кийимлар, мевалар жўнатиб турдилар. Давлат ҳарбий заёмларига ёзилиш йўли билан анчагина маблағлар тўпланди. Аҳолидан иссиқ кийимлар тайёрлаш учун жун, терилар йиғиб олинди. Аҳолига давлат заёми, пул-буюм лотереяси сотиш ҳисобига 4,2 миллиард сўм маблағ йиғилиб ғалаба манфаатлари йўлида фойдаланилди.

Хуллас, урушнинг дастлабки йилиёқ Ўзбекистоннинг бутун моддий ва маънавий кучлари фашизмга қарши ғалаба учун сафарбар этилди, ҳаёт ҳарбий изга туширилди, халқ Ватан ҳимоясига отланди.

2. Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги фронт хизматида

Саноат Республика саноати уруш манфаатларига мослаштирилган ҳолда жадал ривожлантирилди, янги тармоқлар яратилди. 1941 йил охирларида Ўзбекистоннинг 300 саноат корхонаси фақат ҳарбий маҳсулот бера бошлади.

Республика саноат корхоналари қувватларининг кенгайиши, янгидан қурилган заводларнинг ишга туширилиши электр энергияси ва ёқилғи ишлаб чиқаришни кескин оширишни талаб қилди. Ўзбекистон партия ва ҳукумати Иттифоқ ҳукуматига хат йўллаб бу муаммони ҳал этишда кўмак сўради. Тез орада 1942 йил 10 ноябрда ВКП (б) МҚ ва СССР Халқ Комиссарлари Совети «Ўзбекистон ССРда бешта гидроэлектр-станция қурилиши тўғрисида» қарор қабул қилди. Ўзбекистонда металлургия заводи қуриш, кўмир ва нефть қазиб олишни кўпайттириш тадбирлари ҳам белгиланди.

1943 йилда Ўзбекистонда энг йирик гидроэлектрстанция - Фарҳод ГЭСи қурилиши бошланди, қурилиш зарур материаллар ва ишчи кучи билан таъминланди. Фарҳод қурилиши умумхалқ қурилишига айланди, бинокорлик ишлари ҳашар йўли билан бажарилди. 10 ойлик фидокорона меҳнат натижасида Сирдарё жиловланди.

Уруш йилларида Бўзсув дарёси ўзанларида Товоқсой, Оққовоқ, Салар, Қуйибўзсув, Оқтепа, Қибрай ГЭСлари, шаҳарлар ва йирик корхоналар ёнида кичик ГЭСлар ишга туширилди. Ўзбекистонда электр энергияси ишлаб чиқариш қарийб 2,5 бараварга, яъни 1940 йилги 462 млн киловатт соатдан 1945 йилда 1187 млн киловатт соатга кўпайди. Уруш даврида «Ангренуголь» кўмир конида яна учта шахта ва очиқ усулда кўмир қазиб олинадиган карьер бунёд этилди. Ўзбекистон ва Қирғизистон чегарасида Қизилқия кўмир кони фойдаланишга топширилди.

1940 йилда Ўзбекистонда атиги 3,4 млн тонна кўмир қазиб олинган бўлса, 1945 йили 103 млн тонна, яъни 30 марта кўпроқ кўмир қазиб олинди.

Нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кескин кўпайтириш тадбирлари кўрилди. Нефть-геология қидирув трести, нефть тармоғи қурилиш монтаж трести, нефть қазиб олувчи 2 та трест, нефть қазиб чиқариш асбоб-ускуналарини таъмирлаш заводи, нефть машинасозлиги заводи барпо этилди. Фарғона водийсида ишлаб турган «Андижон», «Полвонтош», «Чангартош», «Чимён» нефть конларида маҳсулот ишлаб чиқариш кучайтирилди. Янги нефть конлари, нефтни ҳайдаш заводи ишга туширилди. Уруш йилларида Республикада нефть ишлаб чиқариш 4 марта кўпайди ва 1945 йилда 478 минг тоннадан ортди.

Ғарбдан кўчириб келтирилган заводлар базасида 16 та станоксозлик, тўқимачилик ва машинасозлик корхоналари ташкил этилди. Урушдан олдин қурилган республикамиздаги кўпгина заводлар ҳам турли ҳарбий асбоб-ускуналар, машиналар, жанговар техника ишлаб чиқаришга мослаб қайта қурилди.

ЎзССР ХКС 1942 йил 17 июнда Бекободда металлургия заводи қуриш тўғрисида қарор қабул қилди. Металлургия заводини қуриш бутун республика меҳнаткашларининг зарбдор ишига айланди. Саноат корхоналари зарур мутахассислар билан, колхоз ва совхозлар ишчи кучи билан таъминлашди. Завод қурилишида 30 мингдан кўпроқ кишилар ишлиpoқ этдилар. Ўзбекистоннинг биринчи металлургия заводи 1944 йил 5 март куни дастлабки металл маҳсулотларини бера бошлади ва тез кунларда заводнинг биринчи навбати, 1945 йил февралдан иккинчи навбати ишга туширилди.

Геологик-қидирув ишлари натижасида кўплаб қора ва рангли металл конлари очилди. Уруш йилларидаёқ Лангар, Ингичка, Қўйтош, Қоратепа, Олмалиқ рангли металл конлари, Оқтош боксит кони ўзлаштирилди. Улардан қазиб олинган вольфрам, молибден, мис, алюмин ва бошқа маҳсулотларни қайта ишлаш билан боғлиқ корхоналар қурилди.

Уруш йилларида кимё, қурилиш материаллари саноати, тўқимачилик ва пойабзал саноати, озиқ-овқат саноати, маҳаллий саноат тармоқларини ривожлантириш тадбирлари амалга оширилди. Фақат 1943 йилда 12 та ёғ заводи, 3 та пахта тозалаш заводи, 4 та қанд ва 4 та консерва заводлари қурилиб ишга туширилди.

Уруш йилларида Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 280 та янги саноат корхоналари қурилиб ишга туширилди. Саноатнинг янги тармоқлари - авиация, станоксозлик, оғир машинасозлик, қора ва рангли металлургия ва бошқа тармоқлари вужудга келди.

Саноатчиларимизнинг фидокорона меҳнати туфайли Ўзбекистон Совет Армиясининг қурол аслаҳахонасига айланди. Ўзбекистон фронтга 2090 самолёт, 17342 авиамотор, 2318 минг авиабомба, 1,7 мингдан ортиқ миномет, 22 млн мина, 560 минг снаряд, миллионтача граната, 330 минг парашют, ҳарбий эҳтиёжлар учун 100 минг км дан ортиқ махсус сим, 125 минг км телефон кабеллари ва бошқа маҳсулотлар етказиб берди. Бу ўзбекистонликларнинг фашист босқинчиларини тор-мор этишга қўшган улкан ҳиссаси сифатида жаҳон тарихидан муносиб ўрин олди.

Транспорт ва алоқа Республикамизда транспорт ва алоқа воситаларининг тўхтовсиз ва самарали ишлашини таъминлашга эътибор берилди. 1943 йил 25 январда «Тошкент темир йўли иши тўғрисида» махсус қарор қабул қилинди. Темир йўл ҳарбий ҳолатга ўтказилди, унда ишловчилар сафарбар этилган деб ҳисобланди, ҳарбий хизматчилар каби қаттиқ интизомга риоя этиш мажбур қилиб қўйилди.

1941-1945 йилларда темир йўллар 2 баробар узайди. Тошкент-Ангренуголь, Бойсун-Оқкулоқ-Туранғли, Тошкент товар станцияси темир йўллари қурилиб ишга туширилди. Республика автотранспортида ташилган юклар ҳажми 1945 йилда 1940 йилга нисбатан 2,5 барабар ўсди ва 2116 минг км тоннадан 5139 минг км тоннага етди.

Алоқа, телефон, телеграф ходимлари ҳам уруш талабларига мослашиб ишладилар. Алоқа ходимлари Ўзбекистонни Марказ билан, Республика раҳбариятини вилоят, шаҳар, туманлар, юзлаб саноат корхоналари билан алоқасини йўлга қўйдилар. Тошкент-Самарқанд-Ашхабад, Тошкент-Самарқанд-Боку, Тошкент-Самарқанд-Красноводск Тошкент-Самарқанд-Бухоро телефон алоқа йўллари қурилди. 1943 йилда қуриб ишга туширилган 500 километрлик телефон йўли Республика пойтахтини Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон билан боғлади.

Йирик корхоналарнинг ўзларида ҳам 50-100 ўринли телефон станциялари қурилди. Натижада хўжаликларга раҳбарлик қилиш, уларга ўз вақтида кўмаклашиш ишлари яхшиланди.

Қишлоқ хўжалиги Уруш республика қишлоқ хўжалик ходимларини қаттиқ синовдан ўтказди. Улар олдида саноатни хомашё билан, аҳолини озиқ-овқат, кийим-кечак билан узлуксиз таъминлашдек улкан, мураккаб вазифа турар эди. Вазиятнинг мураккаблиги шундан иборат эдики, биринчидан, республика қишлоқ хўжалиги асосан пахта етиштиришга йўналтирилган бўлиб, озиқ-овқат маҳсулотлари иттифоқ фондидан келтирилар эди. Уруш бошлангач, озиқ-овқат келтириш тўхтади, аҳолини боқиш учун ички имкониятларни топиш зарур бўлиб қолди. Иккинчидан, кўчирилиб келтирилган аҳоли ҳисобига шаҳарлар аҳолисининг кўпайиши озиқ-овқатга бўлган талабни янада оширди. Учинчидан, куч-қувватга тўлган деҳқонлар фронтга ва ҳарбий саноатда ишлашга сафарбар этилган, деҳқончиликнинг машаққатли ишлари кексалар, аёллар, ўсмирлар зиммасига тушган эди. Тўртинчидан, МТС ва совхозларга Ғарбдан янги тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари ва уларга эҳтиёт қисмлар келтириш тўхтаб қолди. Бугина эмас, хўжаликлардаги тракторлар, отларнинг бир қисми Қизил Армия эҳтиёжлари учун фронтга олиб кетилди.

Уруш йилларида республика деҳқончилигининг тармоқ таркибий тузилиши кескин ўзгарди. Пахтачиликни асосий тармоқ сифатида сақлаб қолган ҳолда, дон, қанд лавлаги, канop, полла, сабзавот-полиз маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш тадбирлари кўрилди. Биринчи навбатда экин экиладиган майдонларни кенгайтириш, ирригация қувватларини ошириш тадбирлари кўрилди.

ЎзКП(б) МҚнинг биринчи котиби Усмон Юсупов 1941 йил декабрда бўлган МҚнинг V Пленумида Ўзбекистонда ғалла масаласини ҳал қилиш, ўзимизни-ўзимиз ун-нон билан таъминлашимиз керак, деган вазифани илгари сурди. Дон экиладиган, суғориладиган ер майдонлари кенгайтирилди. Заранг ерлар, қўриқлар, лалмикор ерлардан ҳам фойдаланилди. 1942 йилда 1408,1 минг гектар, 1943 йилда 2090,2 минг гектар ерга ғалла ва дуккакли экинлар экилди. Натижада дон маҳсулотларини етиштириш кўпайиб, 1941 йилги 4,8 млн. ц. ўрнига 1943 йилда 5,3 млн. ц. дон олинди.

Қишлоқ хўжалигида Ўзбекистон учун янги тармоқ - қанд лавлаги етиштириш йўлга қўйилди. Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Қашқадарё вилоятлари лавлаги етиштириш бўйича ихтисослаштирилиб, 1942 йилдаёқ 65 минг гектарга,

кейинги йилларда 70 минг гектардан ортиқроқ ҳосилдор ерларга қанд лавлаги экилди. Республика бўйича 1944 йилда давлатга 1 млн. 373 минг ц., 1945 йилда эса 1 млн. 646 минг ц. қанд лавлаги топширилди. Қанд лавлагини қайта ишлаш, шакар-қанд ишлаб чиқариш учун Зирабулоқ, Красногвардейск, Қўқон, Янгийўл қанд заводлари қурилди. Уруш йилларида Ўзбекистон бутун Иттифоқда ишлаб чиқарилган қандниng тўртдан бир қисмини берди. Республикамиз қишлоқ хўжалиги ходимлари уруш йилларида давлатга 4 млн. 806 минг тонна пахта хомашёси, 1282 минг тонна дон, 54,1 минг тонна пилла, 482 минг тонна картошка ва сабзавот, 57,5 минг тонна мева ва узум, 36 минг тонна қуруқ мева, 159 минг тонна гўшт, 22,3 минг тонна жун етказиб бердилар.

Уруш йилларида ишчи ва деҳқонлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, ёрдам янада мустаҳкамланди. Улар мустаҳкам жипслашиб фронтни моддий жиҳатдан таъминлаш орқали душман устидан қозонилган ғалабага салмоқли ҳисса қўшдилар. Ўзбекистон хўжалик ходимлари уруш йилларида душмандан озод этилган вилоят, шаҳар, туман, хўжаликларини қайта тиклашга ҳам кўмаклашдилар. Россия ғарбий вилоятлари, Украина, Белоруссияда кўплаб корхоналар, темир йўллар, колхоз ва совхозларни тиклашга моддий жиҳатдан ҳам, мутахасисларни сафарбар этиш йўли билан ҳам ёрдам берилди.

3. Уруш йилларида фан, маориф ва маданият

Фан Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Иттифоқ Фанлар Академиясининг ўзбек филиали, республикада ишлаб турган 75 та илмий муассасалар, шу жумладан, 25 та илмий-тадқиқот институтлари, 23 та илмий станция ва бошқалар, барча олимлар хўжаликни ҳарбий изга солиш билан алоқадор муаммоларни ҳал этишга жалб этилди. Уларнинг заводлар, фабрикалар, темир йўл, ва автомобиль йўллари, транспорт корхоналари билан бевосита алоқалари ўрнатилди.

Ўзбекистонлик олимлар кўчиб келган йирик олимлар билан яқин алоқа боғладилар. Республикамизда мавжуд бўлган ва кўчирилиб келтирилган илмий муассасаларнинг тадқиқот йўналиши қайта кўриб чиқилди, уруш талабларига мослаб ўзгартирилди.

Геолог олим Ҳ.М.Абдуллаев ва бошқаларнинг тадқиқотлари натижасида қалай, вольфрам, молибден, ўтга чидамли металллар, нодир металллар ва бошқа турдаги хомашё конлари топилди ва ўзлаштирилди. А.С.Уклонский бошчилигидаги геологлар гуруҳининг Турангли темир конини топиш, ўзбек металлургия комбинати қурилишини лойиҳалаштириш ва уларни фойдаланишга туширишдаги хизматлари катта аҳамиятга эга бўлди.

Д.М.Богданов ва муҳандис Г.С.Чикризовлар Ангренда қидирув ишларига бошчилик қилдилар ва кўмир конининг бой ресурсларини топиб янги шахталар қуришга кўмаклашдилар.

Дори-дармонлар тайёрлаш борасидаги тадқиқотлар натижасида аҳоли эҳтиёжлари учун зарур бўлган турли хил дори-дармонлар ишлаб чиқиш йўлга қўйилди. Тошкентда фармацевтика заводи қурилиб ишга туширилди.

Уруш йилларида гуманитар фанлар ҳам анча ривожланди. Тошкентга кўчиб келган йирик тарихчи, археолог, ҳуқуқшунос, шарқшунос, адабиётшунос олимлар ўзбекистонлик ҳамкасблари билан Ўзбекистон халқлари тарихи, маданияти ва адабиётининг муҳим масалаларини ишлаб чиқдилар. В.В.Струве, В.А.Шишкин, Е.Э.Бертельс, И.К.Додонов, В.Ю.Зоҳидов, Х.Ш.Иноятов, А.Ю.Якубовский, М.Е.Массон, С.П.Толстов, Я.Ғ.Ғуломов ва бошқалар Ўзбекистоннинг энг қадимги ва ўрта асрлар тарихи, моддий маданияти ва маънавияти, Ўрта Осиё халқларининг этногенези бўйича катор асарлар тайёрладилар. Икки томлик «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг яратилиши тарих фанининг катта ютуғи бўлди.

Ёзувчи Алексей Толстой раҳбарлигида рус ва ўзбек олимлари биргаликда «Ўзбекистон адабиёти тарихи» асарини яратдилар.

1943 йил 27 сентябрда СССР ҳукумати Ўзбекистонда Фанлар Академиясини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилди. 1943 йил 4 ноябрда Ўзбекистон Фанлари Академияси очилди, унинг биринчи президенти этиб таниқли олим Т.Н.Қориниёзов сайланди. Маҳаллий миллат вакилларидан фан доктори ва номзодлари тайёрлаш йўлга қўйилди. 1944 йилда УзФА Президиумида аспирантура ташкил этилди.

Таълим. Москва, Ленинград, Киев, Харьков, Воронеж, Одесса ва бошқа шаҳарлардан кўчирилиб келтирилган 31 олий ўқув юрти ва 7 ҳарбий академия қабул қилиб олинди. Уларнинг баъзилари ўзаро ёки Ўзбекистон олий ўқув юртлари билан бирлашдилар.

1945 йилда олий ўқув юртлари сони 1940 йилга нисбатан 3 тага кўпайди. Улар 33 тани ташкил этди, талабалар сони эса 19,1 мингдан 21,2 минг кишига ортди. Уруш йилларида ҳаммаси бўлиб 10 мингдан кўпроқ олий малакали ва 3,7 мингга яқин ўрта махсус маълумотли мутахассис тайёрланди.

Халқ маорифи тизимида жиддий қийинчиликлар ҳам мавжуд бўлди. Кўплаб мактабларнинг бинолари госпиталлар, ётоқхоналар, ҳарбий ўқув юртларига берилди. Мактаблар бирлаштирилди, кўп сменали ўқиш жорий қилинди. Республика мактабларида ишлаётган ўқитувчиларнинг 74,6 фоизини эркаклар ташкил этарди. Улар фронтга, ишлаб чиқариш ишларига сафарбар этилди. Дарсликлар, ускуналар, дафтарлар етишмас эди.

Ўзбекистон ҳукумати умумтаълим тўғрисидаги қонунни бажариш, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш ишлари билан мунтазам шуғулланди. Қисқа муддатли ўқишлар ташкил этилиб, бошланғич синфлар учун ўқитувчилар тайёрланди.

Мактабларда таълим-тарбия сифатини яхшилаш мақсадида ўқувчилар билимини баҳолашнинг беш балли тартиби, бошланғич ва етти йиллик мактабларни тамомловчилар учун битирув имтиҳонлари, ўрта мактабни тамомловчилар учун етуклик аттестати-гувоҳномаси учун имтиҳонлар топшириш мажбурияти, мактаб ўқув дастурларини эълон ўзлаштирган ва яхши хулқли

ўқувчиларни олтин ва кумуш медаллар билан тақдирлаш жорий этилди. Бу дарс машғулотлари савиясини кўтаришга, ўқувчилар интизомини яхшилашга олиб келди.

Кўчирилиб келтирилган муассасалар ўз жойларига қайтиб кета бошлагач, мактаб бинолари ҳам бўшатила бошланди, бошқа ишга ўтган ўқитувчилар, армия сафидаги ўқитувчилар мактабга қайтарилди, ўқувчилар ўз мактаблари бағрига қайтиб, ўқишни давом эттирдилар. 1940-41 ўқув йилида 5504 умумтаълим мактабларида 1368,9 минг ўқувчи ўқиган бўлса, 1945-46 ўқув йилида 4976 умумтаълим мактабларида 989,2 минг бола таълим олди.

Адабиёт ва санъат Ўзбекистон маданияти ва санъати ходимлари ўзларининг қайноқ ижоди билан халқни мардона жанг қилишга, фидокорона меҳнатга руҳлантириб ғалабага муносиб ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистонга вақтинча кўчириб келтирилган рус, украин, белорус ва молдаван, бошқа миллатларга мансуб ёзувчи ва шоирлар ҳам республикамиз ҳаётида фаол қатнашдилар. Ўзбекистонлик ҳамкасблари билан ҳамкорлик қилдилар. «Биз енгамиз» деган алманахлар, «Ўзбекистон шоирлари фронтга» деган антология ана шундай ҳамкорлик меваси бўлди. Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдулла, Николай Погодинлар биргаликда «Ўзбекистон қиличи» мусиқали драмасини яратдилар.

Уруш йилларида яратилган Ойбекнинг «Навоий» ва «Қутлуғ қон» романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» қиссаси жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлди.

Шеъриятда улкан юксалиш бўлди. Ҳамид Олимжоннинг «Кўлингга қурол ол», «Шарқдан Ғарбга кетаётган дўстга», «Жангчи Турсун» ва «Роксананинг кўз ёшлари», Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан», «Мен – яҳудийман», «Мен сени кутаман, ўғлим» ва «Бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлажак», Уйғуннинг «Қасам», «Бир қадам орқага чекинилмасин» ва «Мактуб», Мақсуд Шайхзоданинг «Она кузатмоқда» ва «Капитан Гастелло» шеърлари фашизм кирдикорларини фош этиб, ғалаба қозонишга чуқур ишончни куйлаб, халқнинг жанговор руҳини кўтарди.

Уруш йилларида саҳна санъати ривожланди. Тошкентда ва Андижонда янги театрлар очилди, республикамизда ҳаммаси бўлиб 36 театр ишлаб турди. Театрларда уруш мавзусига бағишланган «Даврон ота», «Шералий», «Ўзбекистон қиличи» мусиқали драмалари, «Улуғбек» ва «Маҳмуд Торобий» опералари, К.Яшиннинг «Босқинчиларга ўлим», М.Шайхзоданинг «Жалолиддин» пьесалари кўрсатилди.

Тошкент бадиий фильмлар студияси вақтинча кўчиб келган йирик кинематографлар билан ҳамкорликда «Икки жангчи», «Насриддин Бухорода», «Ватанга совға» номли кинофильмларни яратдилар.

Ўзбекистон санъати ходимлари меҳнаткаш халққа, жангчиларга хизмат қилиб, уларнинг руҳини кўтариб турдилар. Санъаткорлардан тузилган 30 дан ортиқ бригадалар фронтдаги жанговор ҳарбий қисмларнинг аскар ва зобитлари

учун 400 дан кўпроқ концерт бердилар. Республика ҳудудида жойлашган ҳарбий қисмларда 15 мингта, госпиталларда 10 мингта концерт уюштирдилар. Ишчилар, пахтакорлар ҳузурида доимо хизматда бўлдилар. Бу тадбирларда фаол қатнашган атоқли санъаткорлар - Ҳалима Носирова, Тамара Хонум, Аброр Ҳидоятов, Лутфихоним Саримсоқова, Сора Эшонтураева, Аббос Бакиров ва бошқалар халқ ҳурматига сазовор бўлдилар.

Ўзбек халқининг бадарга қилинган халқларга ёрдами

Сталин ва унинг атрофидаги югурдаклари томонидан уруш йилларида ҳам кичик халқлар, этник гуруҳларга нисбатан адолатсизлик қилинди. Урушнинг дастлабки йилларидаёқ Волгабўйи немислари Автоном республикаси тугатилди. Унинг 300 мингда ортиқроқ аҳолиси, «бесқинчилар улардан ёрдам олиши мумкин» деган гумон билан яшаб турган жойларидан Сибир ва Қозоғистон вилоятларига кўчириб юборилди.

1943 йил охири, 1944 йил бошларида қалмоқлар, қорачайлар, чеченлар, ингушлар, болқарлар, 1944 йил июнда қрим татарлари, греклар, кейинроқ месхети туркилари яшаб турган жойларидан Ўрта Осиё ва Сибирга бадарға қилинди. Улар фашистлар билан «ҳамкорлик» қилишда айбланиб, оммавий қатағон қилинди, яширин ва шошилинч равишда кўчирилди. Кўпчилик одамлар, болалар йўлда халок бўлдилар.

Ўзбекистонга 175 мингдан ортиқ чеченлар, 157 минг ингушлар, 150 мингдан ортиқроқ қрим татарлари, 4500 болқарлар, ўн минглаб месхети туркилари, греклар кўчирилиб келтирилди. Ўзбек халқи уларни бегараз кутиб олди, таъна тошн отмади, уларни жойлаштиришга, озиқ-овқат билан таъминлашга кўмаклашди. Ўзбек халқи уруш йилларида Ватанидан бадарға қилинган халқларга моддий ва маънавий мадад берди. Республика маҳаллий хокимияти уларга ҳосилдор ерлардан томорқа ер, уй қуриш ва хўжалик юритиш учун кредит маблағлари ажратди. Кўчириб келтирилганлар минг машаққатлар билан янги жойларга аста-секин мослашдилар.

Сталинча миллий сиёсат кўплаб халқларнинг миллий давлатчилигини бузди, хак-ҳуқуқларини паймол қилди. Энг даҳшатлиси шундаки, бутун-бутун халқларнинг миллий маданияти, қадриятлари ва анъаналари оёқ ости қилинди. Зўровонликнинг зарарли оқибатлари узоқ йиллар давомида тўла бартараф этилганича йўқ, тўла вақти-вақти билан миллий низолар, можароларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

4. Ўзбекистонлик жангчиларнинг фашизмни тор-мор этишдаги жасоратлари

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ғарбий чегаралардаги харбий қўшилмалар таркибида хизмат қилаётган ўзбекистонликлар фашист босқинчиларга қарши жангга кирдилар. Чегарада жойлашган Брест қалъасининг 50 дан ортиқроқ милллатга мансуб жангчилари орасида ўзбеклардан Дониёр Абдуллаев, Бобохалил Кашанов, Аҳмад Алиев, Нурум Сиддиқов, Узоқ Ўтаев ва бошқалар бор эди. Улар қалъа ҳимоячилари билан елкама-елка туриб душманнинг катта кучларига қарши қарийб бир ой давомида охирги томчи қонлари қолгунча жанг қилдилар.

Ўзбекистонлик жангчилар қатнашган Брест, Смоленск, Киев, Одесса, Севастополь ва Ленинграднинг қаҳрамонона ҳимояси фашистлар Германиясининг «Яшиндек тез уруш» қилиш режасига дастлабки зарба бўлди.

Ўзбекистонликлар Москва учун жанг. ларда

1941 йил куз-қиш ойларида Москва остоноларида хаёт-мамот жанглари бўлди. Москва остоналаридаги ана шу дахшатли жангларда Ўзбекистонлик жангчилар ҳам саботматонат, юксак ҳарбий маҳорат кўрсатдилар. Жанубий-Ғарбий фронт таркибидаги 353-тог-ўқчи полки жангчиси Қўчқор Турдиев катта жасорат кўрсатди. У 1941 йил 25 октябрда сафдошлари билан разведкага, сўнгра «тил» олиб келишга юборилди. Отишмада барча қуролдошлари ҳалок бўлган Қўчқор Турдиевнинг бир ўзи душманнинг бир ДЗОТини ва 9 аскар ва зобитини йўқ қилиб, 3 тасини асирга олиб келди. Бу жасорати учун Қўчқор Турдиев ўзбекистонлик жангчилар орасида биринчи бўлиб Қаҳрамон унвонига сазовор бўлди.

Тошкентда узоқ йиллар хизмат қилган генерал И.В.Панфилов Алмати шаҳрида туркистонликлардан дивизия тузди. Унинг командирлари таркибида Тошкент пиёда билим юрти ва Ўрта Осиё харбий округининг харбий-сиёсий билим юртида таълим олган 180 зобит бор эди. Генерал И.В.Панфилов дивизияси Москва остоналаридаги Волоколамск йўналишида қаттиқ жанглар қилди. Дивизия жанг майдонида душманнинг 114 танкини, 26 минг аскар ва зобитларини, 5 самолёт ва бошқа кўплаб техникасини йўқ қилди.

Ўзбекистонда тузилган 258-ўқчи дивизияси аскарлари Москва остоналаридаги жангларда 9000 дан кўпроқ душманнинг аскар ва зобитларини ер тишлатиб, 137 аҳоли яшайдиган пунктларни озод этиб, биринчилардан бўлиб Ока дарёсига чиқиб олади, кўплаб жанговар техникани қўлга туширадилар.

Москва ҳимоячилари орасида ўзбек қизи Зебо Ғаниева ҳам бор эди. 1942 йил 21 май кунигача 23 фашистни ер тишлатди. 16 марта разведкага бориб, душман тўғрисида қимматли маълумотлар олиб келди. Зебо Ғаниева жасорати учун Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди.

Москва остоналарида ўзбекистонлик мерганлар - Исҳоқов 354 фашистни, Абубеков 229, Юсупов 132, Мадаминов 123 фашист аскар ва зобитларини ер

типлатдилар. 1753 нафар ўзбекистонлик жангчилар «Москва мудофааси учун» медали билан мукофотландилар.

Ўзбекистонликлар Сталинград жангларида Ўзбекистонликлар 62- ва 64-армиялар сафида туриб тарихий Сталинград жангида қаҳрамонона жанг қилдилар. Жанглар авжига чиққан пайтда Сталинградга Самарқанд ва Фарғонада тузилган 90- ва 94-ўқчи бригадалари етиб келиб жангга кирдилар. Бу бригадалар асосан ўзбек йигитларидан тузилган бўлиб, командирлари орасида С.Нуритдинов, В.Умаров, А.Муродхўжаев, Ф.Норхўжаев ва бошқалар бор эди. 21-отлиқ аскарлар дивизиясининг жанговар руҳда жанг қилишида дивизия комиссари Муллажон Узоқовнинг хизмати катта бўлди.

Ўзбекистонлик жангчилардан 2738 киши «Сталинград мудофааси учун» медали билан мукофотланди.

Ўзбекистонликларнинг «Туб бурилиш»да қўшган хиссаси

1943 йил ёзида Курск ёнида бўлган қаттиқ жангларда Ўзбекистонда тузилган 62-ва 69-ўқчи дивизия жангчилари жасорат кўрсатдилар. Ўзбекистонликлар 5-ва 15-ўқчи дивизиялар ҳамда 5-гвардиячи ва 62-гвардиячи ўқчи дивизиялар таркибида ҳам жанг қилдилар. «Орёл» дивизияси фахрий номини олган 5-ўқчи дивизия таркибида фарғоналик Аҳмаджон Шукуров ҳам бор эди. Золоторёвка учун қаттиқ жангларда Аҳмаджон Шукуров матонат кўрсатди, душманнинг 110 та аскар ва зобитларини ер тишлатди ва 15 тасини асир олди. Бу жасорати учун унга Қаҳрамон унвони берилди ва Золоторёвка қишлоғи ўша пайтдан бошлаб Шукуровка деб аталадиган бўлди.

Курскдаги порлоқ ғалабадан сўнг Қизил Армиянинг 2000 км узунликдаги фронтда қудратли стратегик ҳужуми бошланиб кетди. Днепрни биринчи бўлиб кечиб ўтганлар орасида Ғиждувон туманидаги Лавзекарон қишлоғидан чиққан старшина Вали Набиев, андижонлик Камбарали Дўсматов, қорақалпоқлик Худойберган Шониёзов, шофриконлик Шариф Эргашев, Бухородан чиққан Т.А.Тихонов ва бошқалар бор эди. Днепрни кечиб ўтишда, унинг ўнг қирғоғидаги истеҳкомларни эгаллашда кўрсатган жасорати учун жами 2348 жангчига, шу жумладан, 26 ўзбек йигитларига Қаҳрамонлик унвони берилди.

Курскдаги ғалаба ва душманнинг Днепрдан улоқтириб ташланиши натижасида жаҳон урушининг боришида туб бурилиш ясалди, ҳарбий стратегик ташаббус душмандан батамом тортиб олинди. Сталинграддаги ғалаба Гитлер Германиясининг енгилиши муқаррарлигини кўрсатган бўлса, Курск ва Днепрдаги ғалаба немис фашист қўшинларини халокатга маҳкум этди.

Ўзбекистонлик жангчилар Ленинград камалини йўқ қилиш, Украина, Белоруссия, Молдавия ва Болтиқбўйи республикаларини душмандан озод қилиш учун бўлган жангларда ҳам қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. 1944 йил куз ойларига келганда душман мамлакатдан бутунлай хайдаб чиқарилди, СССР чегаралари тикланди.

Ўзбекистонлик партизанлар Душманни тор-мор этишда партизанлар ҳаракатининг ўрни ва роли катта бўлди. Урушнинг душман устунлик қилган дастлабки даврида бутун-бутун ҳарбий қисмлар душман қуршовида қолиб кетди, кўплаб аскар ва зобитлар ноилажликдан асирга тушиб қолдилар. Ҳарбий асирларнинг сони 5 млн кишидан ортиқроқ бўлиб, улар орасида минглаб ўзбекистонликлар ҳам бор эди.

Ҳарбий асирга олинганлар орасидаги комиссарлар, командирлар биринчилар қаторида отиб ташланар эди. Қолганлари харбий лагерга ташланарди, уларга қаттиқ азоб берилар, оч-ялонғоч ортиқча юк, кераксиз хўранда, деб ўлдириб юборишар эди. Кейинчалик уруш душман ўйлаганчалик бўлиб чиқмагач, харбий асирлардан текин ишчи кучи сифатида фойдалана бошланди.

Душман босиб олган шаҳар ва туманлар аҳолиси Германияга ҳайдаб кетилди. Баъзи жойларда меҳнатга лаёқатли бўлган фуқароларни Германияга ишга ёллаб олиб кетишга ҳам уриндилар.

Германияга ҳайдаб кетилган совет фуқаролари сони 4 млндан ортиқ эди. Ҳарбий асирлар, ҳайдаб кетилган фуқаролар Освенцим, Маутхаузен, Бухинвальд ва бошқа ўнлаб ўлим лагерларида сақланди, хўрланди ва кўплари ҳалок бўлди.

Душман ишғол қилган туманлар аҳолисининг қамалидан чиқиб қолган ёки ҳарбий асирликдан қочган жангчилар тоғларга, ўрмонларга яшириниб, партизанча курашга ўтдилар.

Партизанлар ҳаракати Россиянинг ғарбий ҳудудларида, Украина ва Белоруссияда кенг тарқалди. Партизанлар ҳаракати Марказий штаби тайёрлаб юборган ҳарбий мутахассислар, разведкачилар партизанлар орасига бориб, уларни йирик-йирик отрядларга бирлаштириб, уюшган ҳолда душманга қарши курашга сафарбар этдилар. Душман қуршовидан чиқиб олган ўзбекистонлик жангчилар ҳам Россиянинг ғарби, Украина, Белоруссия, Молдавия республикаларидаги партизан қўшинларида иштирок этдилар.

«Чекист» партизан отрядининг разведкачиси, қўрқмас партизан Мамадали Топиболдиевнинг номи Белоруссияда машҳур бўлди. У душманнинг 67 аскар ва зобитларини йўқ қилиб, 180 тасини асирга олди. М.Топиболдиев кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвонига сазовор бўлди. Белоруссиянинг Писарево қишлоғи ўзбек халқининг жасур ўғлони номига Топиболдиевка деб аталди. Гомель атрофидаги «Темир йўл уруши»да иштирок этган Жонибек Отабоев, Брянск атрофларида душманга тўсатдан зарба берган И.Мусаев, А.Ҳакимов, И.Косимов ва бошқаларнинг номлари уруш солномасидан ўчмас ўрин олди.

Ўзбекистонликлар Европа халоскорлари Ўзбекистонлик жангчилар Европа халқларини фашистлардан озод этишда ҳам фаол қатнашдилар.

Европа халоскори, биринчи ўзбек генерали, 57-гвардиячи дивизиясининг қўмондони Собир Раҳимов Полшада шонли хотира қолдирди. Унинг дивизияси Кавказдан Шарқий Пруссиягача бўлган масофани қаттиқ жанглар билан босиб ўтди. Кўрсатган ҳарбий жасорати учун у тўрт марта Қизил Байроқ ордени,

Суворов ордени, Қизил Юлдуз ордени ва кўплаб медаллар билан тақдирланди. 1943 йил мартида унга генерал-майор унвони берилади. 1943 йил май ойидан 1944 йил апрелгача бўлган муддатда Москвада олий Ҳарбий Академияда таълим олди. Собир Раҳимов Академияни тамомлаб, аввал Белоруссияни озод этишда, сўнгра Польшанинг Грудзяндз, Гнев, Староград, Дзялдово шаҳарларини озод этиш учун бўлган жангларда саркардаларга хос ҳарбий санъатини намойиш этди. 1945 йил 26 мартда Гданск шаҳрини озод этиш учун бўлган жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Собир Раҳимовга ўлимидан сўнг Қаҳрамон унвони берилди. Польша халқи генерал Собир Раҳимов номини эъзозлаб келмоқда. Гданск шаҳридаги кўчалар, мактабларга генерал Собир Раҳимов номи берилган.

Ўзбекистонликлар Европа мамлакатларида авж олган Қаршилик кўрсатиш ҳаракатида ҳам фаол қатнашдилар. Улар душманнинг махсус лагерларидан қочиб, Чехословакия, Польша, Югославия, Греция, Франциядаги Қаршилик кўрсатиш ҳаракатига қўшилиб жанг қилдилар. самарқандлик Г.Г.Булатов отряди Польшада ўнлаб кўприкларни, темир йўлларни портлатди, душманнинг ҳарбий қисмлари ва жанговор техникаси ортилган эшелонларни ағдарди. 1944 йил ўрталарида Словакияда фашистларга қарши кўтарилган миллий қўзғолонда ўзбекистонликлардан партизан отряди командири В.Ф.Мельников, Р.Алламов, А.Нарзуллаев, Р.Ҳамроевлар иштирок этди. Югославияда кўрсатган жасорати учун фарғоналик Уксанбой Холматов 3 марта Югославиянинг мукофотларига сазовор бўлади.

Францияда 37 миллат ва элатларга мансуб 2200 совет ҳарбий асирларидан тузилган партизанлар полки А.А.Козарян қўмондонлигида француз партизанлари билан биргаликда жанг қилиб, Алес, Вильфор, Сен-Шели шаҳарларини, Гар ва Лозер департаментининг қишлоқларини фашистлардан озод қилдилар. Бу жангларда самарқандлик Абдулла Раҳматов, Булунғур туманидан Сарибой Шомуродов, тошкентликлар - Раҳмон Раҳимов, Насиб Амиров ва бошқалар фаол қатнашди.

Франциянинг жанубини озод этишда кўрсатган жасорати учун қўқонлик Ҳошим Исмоилов, тошкентлик Тожибой Зияев Жанна д'Арк кести ордени билан мукофотланди.

Ўзбекистонликларнинг Қаршилик кўрсатиш ҳаракатидаги иштироки Европа халқларининг фашистлар асоратидан халос қилиш ҳаракатига қўшган муҳим ҳисса бўлди.

Душман ўта маккор эди. Ҳарбий асирлар ўртасида миллатларни бир-бирига қарши гиж-гижлаш келиб чиқиши немислардан бўлган совет фуқароларини қулайликлар яратиш эвазига ўзига хизматкорликка олиш, совет ҳокимиятига нисбатан норозилик кайфиятида бўлган айрим мусулмон этник гуруҳларидан сиёсий мақсадларда фойдаланишга ҳам уриниб кўрди. Рози бўлмаганларни очлик ва ўлим билан қўрқитар эди, бу усул асирларга кўпроқ ишлатиларди. Фашистлар Германия Вермахтининг 1942 йил декабрь ойидаги буйруғига биноан ҳарбий асирлардан «Рус озодлик армияси», «Туркистон легиони», «Волга-Урал легиони»

каби харбий қўшилмалар тузишди, улардан партизанларга қарши курашда фойдаланишди хам. Чет эл манбаларида бундай тузилмаларга жалб этилганлар сони оз эмас, кўп эмас, қарийб 1 млн. кишига етганлиги кўрсатилади. Бунга, эҳтимол, Сталиннинг асирликка тушиб қолганларни ватан хоинлари деб хисоблагани хам ўз таъсирини кўрсатган бўлиши мумкин. Ҳақиқатда эса кўпгина харбий аскарлар бундай легионларга мажбуран киритилган эди, улар яширин гуруҳлар тузиб партизанлар билан алоқа боғлаш йўлини қидирганлар. Масалан, 1944 йил январида Гитлерчилар «Туркистон легиони» отрядини Черногорияга югославиялик партизанларга қарши жангга солади. Отрядларнинг бирида 28 ўзбек йигитлари – С.Файзиев, А.Аҳмедов, З.У.Ҳусанов ва бошқалар бор эди. Зобит С.Файзиев маҳаллий аҳоли билан алоқа боғлайди ва унинг кўрсатмаси билан легиончилар фашист командирларини отиб ташлаб, қурол-аслаҳалари билан тоққа, партизанлар томонига ўтади. 1944 йил 25 май куни 28 ўзбекистонлик легиончилар Югославияда ҳаракат қилаётган болгар аскарлари батальонига қўшилиб кетади. Улар орасида жанг қилган тошкентлик З.У.Ҳусановнинг тақдири ибратлидир. У 1941 йилда Смоленскда яраддор бўлади, тузалиб сафга қайтади ва 1943 йил 5 июлда 228-ўқчи полки сафида қаҳрамонларча жанг қилиб оғир яраланади. Қуролдошлари у ҳалок бўлди, деб ҳисоблашади, уйига бу ҳақда хабар хам йўллашади, унга Қаҳрамон унвони берилади. Аммо жангчи ўлмай қолади, душман уни оғир яраддор ҳолда асирга олади, кейин «Туркистон легиони»га киритади. Зиямат Ҳусанов ўртоқлари билан партизанлар томонига ўтади. Приеполь шаҳрида фашистларга қарши мардона жанг қилиб, кўпларини ер тишлатади. Ўзи хам оғир яраддор бўлади, дўстлари уни ўлди, деб хисоблашган эди. Йўқ, тирик қолган экан, бир маҳаллий аёл жангчини ўзига кетиради, Италиядаги харбий касалхонага жойлаштиришади. У тўрт марта операцияни бошидан кечиради, соғайгач, ўз юртига келади ва Қаҳрамон унвонига сазовор бўлганлигидан хабар топади.

Гитлерчи фашистларнинг совет харбий асирларини ўз ватандошларига қарши уриштиришга қаратилган сиёсий найранги, «Туркистон легиони» тузишга интилишлари хам барбод бўлади. Бироқ омон қолган асирларнинг тақдири хам оғир кечади. Улар ўз Ватанига қайтиб келгач, гумон остида бўлдилар, ишга жойлашишда, уй-жойли бўлишда қийналдилар. Ўзбекистонлик харбий асирлардан 15 мингдан ортиқроғи яна лагерларга, энди совет ҳукуматининг лагерларига ташланди ва уларга шафқатсизларча муносабатда бўлинди. Бундай ҳоллар Сталин ва унинг атрофидагилар яратган ишонмаслик ва гумонсираш вазиятининг оқибати эди.

Ўзбекистонликларнинг урушнинг сўнгги палласидаги жасоратлари

Уруш ўзининг сўнгги палласига киради. Берлин учун қаттиқ жанглар бўлди. Қаҳрамонлар - Ботир Бобоев, Тожиали Бобожа, Солиҳ Умаров, Шуҳрат орденининг тўлиқ кавалерлари Абдулла Тўхмоқов ва Саид Номозовлар Берлинни забт этишда қаҳрамонларча жанг қилдилар. «Берлинни олинганлиги учун» медали билан ўзбекистонлик жангчилардан 1706 киши тақдирланди.

Фашистлар Германияси тор-мор этилди. Германия устидан қозонилган ғалаба учун медали билан 109208 ўзбекистонлик жангчи тақдирланди.

Ўзбекистонлик жангчилар Японияга қарши урушда ҳам фаол қатнашдилар. Улар 22-,79-,275-,388-,221-дивизия ва бошқа харбий қисмларнинг таркибида жанг қилдилар. Сейсин порт шаҳрини эгаллашда 335-ўқчи дивизиясида лейтенант Фозил Каримов, разведкачи Вали Сулаймонов алоҳида жасорат кўрсатдилар. Душман сохилига туширилган десантчилар орасида пулеметчи Нишон Бозоров чаққонлик билан жанг қилиб японларнинг 10 та аскари, 2 та зобитини ер тишлатди. У «Жасорат учун» медали билан мукофотланди. Шунингдек, лейтенант А.А.Каримов, ўқчи взвод командири, кичик лейтенант У.Дониёров, пулемётчилар қисми командири С.Қўчқоров ва бошқалар душманга қақшатқич зарба бердилар.

Шимолий-шарқий Хитой ва Кореяни эгаллаб турган бир миллионлик Квантун армияси тор-мор қилинди, Жанубий Сахалин, Курил оролларн япон қўшинларидан озод қилинди. Япония тор-мор этилди.

Ўзбекистонликларнинг урушда кўрсатган мардлиги ва жасорати юқори баҳоланди. 120 минг ўзбекистонлик жангчилар, жумладан, 70 минг ўзбек йигит ва қизлари орден ва медаллар билан мукофотланди. 300 га яқин аскар ва командирлар Қаҳрамон унвонига сазовор бўлишди, уларнинг 75 нафари ўзбеклардир. 32 нафар ўзбекистонлик жангчи учала даражадаги Шуҳрат ордени билан мукофотланди.

6 йил давом этган, бутун инсониятга оғир кулфатлар солган уруш тамом бўлди. Уруш инсониятга жуда катта қимматга тушди. 50 миллиондан ортиқ киши ҳалок бўлди, 90 миллиондан ортиқ киши ярадор ва майиб бўлиб қолди. Моддий талафотлар қиммати 4 триллион доллардан ошиб кетади. Уруш Европа, Африка, Осиё ва Океанияда турли фронтларда олиб борилди, фашизмни тор-мор этишда кўп мамлакатлар қатнашди. Бироқ урушнинг асосий оғирлиги совет кишилари зиммасига тушди. 27 миллионга яқин совет кишилари уруш алангасида ҳалок бўлди. 18 миллиондан ортиқ жангчилар ярадор ва ногирон бўлиб қолдилар.

Ўзбекистондан урушга сафарбар этилганлардан 263005 киши ҳалок бўлди, 132 670 киши бедарак йўқолди, 60 452 киши урушдан ногирон бўлиб қайтди. Бу уруш туфайли энг камида 400 000 оила бевосита айрилиқ азобига дучор бўлди, уларнинг қариндош-уруғлари назарга олинса, бутун республика аҳолиси мотам либосини кийди.

Урушга бормаганларга ҳам осон бўлмади. Юз минглаб ватандошларимиз меҳнат фронтида заҳмат чекдилар, қиш қаҳратонида дийдираб, саратон оловида ёниб, ўзи емасдан, ўзи кийимасдан, топган насибасини фронтга жўнатиб азоб-уқубатлар чекди. Бир бурда нон танқис бўлган пайтларда ўзбек халқи уруш туфайли уй-жойсиз қолган юз минглаб оилаларга бошпана берди, етим болаларнинг бошини силади.

«Иккинчи жаҳон урушига, қандай қаралмасин, бу уруш қайси гоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин,-деб таъкидлайди Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов, - ўз ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, бегубор осмони

учун жанг майдонларида халок бўлганларни, ўз умрларини бевақт хазон килган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз»[2]

Фашизм устидан қозонилган ғалабанинг оламшумул тарихий аҳамияти шундаки, у кўплаб халқларни зўравонликдан, зулмдан озод этди, эркин, демократик ривожланиш учун, иқтисодий ва маънавий тараққиёт учун йўл очиб берди. Иккинчи жаҳон уруши бутун инсониятга катта тарихий сабок бўлди. Энг мухим сабоқ шундан иборатки, уруш бошланмасдан олдин унга қарши курашмоқ, унинг олдини олиш тадбирларини кўрмоқ зарур. Шу максадда жаҳондаги кўпчилик мамлакатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилотини туздилар. Бу халқаро ташкилот ярим асрдан бери тинчликни мустаҳкамлаш, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш масалалари билан муттасил шуғулланиб келмоқда.

Фашизм устидан ғалаба қозонилган 9 май куни Ўзбекистонда хар йили «Хотира ва қадрлаш» куни сифатида нишонланмоқда. Республика фахрийлари уюшмасининг ташаббуси билан жангларда халок бўлган ватандошларимиз ҳақида архив материаллари тўпланиб, бу маълумотлар асосида «Хотира» туркумида 33 китоб нашр этилди. Ҳар йили урушда қурбон бўлганларни хотирлаш, биз билан ҳозирги кунларда ёнма-ён яшаётган уруш фахрийларини қадрлаш, эъзозлаш, хурмат-иззатини жойига қўйишдек инсоний ишлар ёшларни ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда, мустақил Ўзбекистоннинг миллий хавфсизлигини мустаҳкамлашда катта аҳамиятга эгадир.

Синов саволлари

1. Нима учун Ўзбекистон уруш гирдобига тортилди?
2. Ўзбекистонда ўтказилган ҳарбий сафарбарлик ҳақида нималарни биласиз?
3. Корхоналар, қишлоқ хўжалиги хақида қандай ўзгаришлар бўлди?
4. Меҳнат сафарбарлиги, мудофаа фонди нима?
5. Ғарбдан Ўзбекистонга кўчириб келтирилган корхоналар, аҳоли ҳақида нималарни биласиз?
6. Жангда ярадор бўлганларни соғломлаштириш ишига Ўзбекистон қандай ҳисса қўшди?
7. Ўзбекистон саноатчилари фашизмни тор-мор этишга қандай ҳисса қўшдилар?
8. Қишлоқ хўжалик ходимлари ғалабага қандай ҳисса қўшдилар?
9. Транспорт ходимлари, алоқачилар мехнати ҳақида сўзлаб беринг.
10. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг тузилиши ва уруш йилларидаги фаолиятини биласизми?
11. Ер ости хомашё конларини излаб топиш ва ўзлаштиришга раҳбарлик қилган олимлардан кимларни биласиз?
12. Уруш йилларида халқ таълими, олий таълимдаги аҳвол ҳақида сўзлаб беринг.

---

[2] И.А.Каримов. Ватан саждагох каби мукаддасдир. Т.3. Т.: Ўзбекистон, 1996, 81-бет.

13. Уруш йилларида ижод этган ёзувчи ва шоирлардан кимларни биласиз? Қандай асарлар яратилди?
14. Санъат ходимлари фаолияти хақида нималарни биласиз?
15. Уруш йилларида қайси халқлар ўз ватанидан бадарға қилиндилар? Унинг оқибатини биласизми?
16. Ўзбекистонликларнинг ўз ватанидан бадарға қилинган халқларга ғамхўрлиги хақида сўзлаб беринг.
17. Фашист босқинчиларга қарши жангларда ўзбекистонлик жангчилар кўрсатган жасорат хақида нималарни биласиз?
18. Генерал Собир Рахимов жасоратини биласизми?
19. Ўзбекистонлик партизанлар фаолияти хақида сўзлаб беринг.
20. Европа мамлакатларини фашизм асоратидан халос этишга ўзбекистонликлар қандай хисса қўшдилар?
21. Уруш Ўзбекистон халқи бошига қандай кулфатлар келтирди?
22. «Хотира ва қадрлаш» куни қачон ва нима мақсадда ўтказилади?

XV БОБ. СОВЕТ ИМПЕРИЯСИНИНГ ТАНАЗЗУЛГА ЮЗ ТУТИШИ, ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИ

Таянч сўз ва иборалар: Фан-техника инқилоби. Интенсив ва экстенсив йўл. Турғунлик ҳолати. «Қайта қуриш». Ошкоралик. «Кадрлар тўдаси». «Пахта иши». Миллий қадриятларнинг топталиши. Норасмий ташкилотлар. Фарғона фожиаси. Давлат тили ҳақида Қонун Ўзбекистонда Президент лавозими. «Мустақиллик Декларацияси». 1917 йил 17 март референдуми. Мустақил давлатлар иттифоқини тузиш масаласи. ФҲДҚ, унинг бостирилиши.

1. СССР да турғунлик ҳолатининг вужудга келиши

Турғунлик сабаблари XX асрнинг 70-80 йилларида СССРда иқтисодиётнинг ривожланиш суръати тобора пасайиб, сарф-харажатлари ортиб борди. Мавжуд имкониятларни ҳисобга олмасдан ишлаб чиқилган ижтимоий, озиқ-овқат, аграр, энергетика, экология ва бошқа соҳалардаги дастурлар самара бермади, иқтисодий зиддиятларни чуқурлаштириб юборди.

Жаҳоннинг тараққий топган мамлакатларида XX аср иккинчи ярмида содир бўлган илмий-техника инқилобидан самарали фойдаланилди. Машина-фабрика ишлаб чиқаришидан автоматлаштирилган комплекс ишлаб чиқаришга ўтиб борилди. Ишлаб чиқаришга ҳисоб-китоблар, ечимлар, назорат ва бошқариш вазифаларини бажарадиган электрон-ҳисоблаш аппаратлари, ахборот техникаси, роботлар кириб келди ва кенг қўлланила бошланди. Одамлар бажариб келган оддий техник, механик, оғир жисмоний ишларни техника воситалари бажарадиган бўлди. Фан ишлаб чиқариш кучига айланди. Натижада илғор мамлакатларда ишлаб чиқариш интенсив тараққиёт йўлига кирди. Моддий ишлаб чиқаришда ишловчилар сони қисқариб, хизмат кўрсатиш соҳасида, тиббиёт, таълим, илмий фаолиятда банд бўлганлар сони ошиб борди. Ахборот техникаси тиббиёт, фан, таълим ва бошқа хизмат кўрсатиш соҳаларида кенг қўлланила борди. Инсон техник, механик ва оғир жисмоний ишларни бажаришдан озод бўлиб, ўзини мазмунли, ижодий ишларга бағишлади. Пировардида турмуш савияси тобора яхшиланиб борди.

Совет давлатида эса илмий-техника инқилобидан фойдаланиш етарли даражада йўлга қўйилмади. Иқтисодиёт экстенсив йўлда, тобора кўп қўшимча меҳнат ва моддий ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб этиш йўлида дебсинаётган эди. Мамлакат катта табиий ресурсларга эга бўлсада, хўжаликлар уларнинг етишмовчилигига дуч келди. Кўпгина мамлакатлар фан-техника инқилоби туфайли халқ турмушида жиддий ижобий бурилишга эришган бир пайтда СССР бу жараёндан орқада қолиб кетди.

Ишлаб чиқариш технологияси эскирган, маҳсулотларнинг сифати паст, улар сотилмасдан омборларда тўпланиб қолаётган эди. Маъмурий-буйруқбозлик тизими, иқтисодиётга партиявий раҳбарлик ва унинг мафкуралаштирилиши иқтисодиётни ислоҳ қилиш йўлидаги уринишларни йўққа чиқарар эди. Ижтимоий эҳтиёжларга маблағ ажратишда қолдиқ принципи ва тақсимотда текисчилик ҳукмрон эди. Булар аҳолининг меҳнатга қизиқиши ва фаоллигини сусайтирди, бокимандалик, тайёрига айёрлик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, чайқовчилик, порахўрлик каби ярамас иллатларни келтириб чиқарди.

Буйруқбозлик бошқарув усули, мамлакатда кенг тарқалган сансоларлик, қоғозбозлик, мажлисбозлик иллатлари иқтисодиётнинг ўз қонунлари ва воситалари асосида ривожланишига тўсқинлик қилмоқда эди. Одамлар мулкдан бегоналаштирилган, шу туфайли лоқайд, суст, бепарво эдилар, «хўп-хўп», «бажарамиз» дейишга ўрганган оддий иштирокчиларга айлантирилган эди.

Ҳуқуқ ва қонунийлик путурдан кетган эди. Хўжаликни бошқаришда 200 минггача турли буйруқлар, йўл-йўриқ ва кўрсатмалар берувчи қонунсимон ҳужжатлар ҳукмрон бўлиб, улар хўжалик ходимларининг ҳар бир қадамини назорат қилиб, ташаббускорликни бўғар эди. Оддий корхонадан тумангача, вилоятдан республикагача, республикадан марказгача ҳақиқий аҳволни бўяб кўрсатиш, барча даражадаги раҳбарларни мақташ, улар номига ҳамду-санолар ўқиш расм бўлиб қолган эди. Оқибатда дунёда энг кучли икки давлатдан бири, деб ҳисобланиб келинган собиқ СССР турғунлик ҳолатига учради.

«Қайта қуриш» сиёсати ва унинг барбод бўлиши

КПСС Марказий Қумитасининг 1985 йил апрелда бўлган Пленуми ноҳуш тенденциялар йиғилиб, СССР инқироз олди вазиятга тушиб қолганлигини илк бор этироф этди. Мазкур Пленум жамиятни «қайта қуриш» орқали иқтисодиётни кўтариш, халқнинг турмушини яхшилаш сиёсатини белгилади. 1985 –1986 йилларда Марказдаги раҳбарият томонидан жиддий ўзгаришлар қилиш зарурлиги англанди. Бироқ аҳволнинг ниҳоятда мураккаблиги ҳали тўла идрок этилмаган эди.

Марказдаги раҳбарлар ҳамон социализм «афзаллик»ларидан фойдаланиб, жамиятни «қайта қуриш»га, социализмни яхшилашга умид боғлар эди. Аммо улар мамлакатни социализмнинг ўзи, у яратган тоталитар сиёсий, иқтисодий тузум инқирозга олиб келганлигини пайқамаган эди.

1987 йилдаги мавжуд сиёсий тузумни ва иқтисодиётга партиявий раҳбарликни сақлаб қолган ҳолда хўжалик механизмини ислоҳ қилиш йўлидаги уриниш ҳам самара бермади. Иқтисодий ислоҳотлар тез орада қотиб қолган ижтимоий - сиёсий тизимга урилиб барбод бўлди, ҳеч қандай самара бермади.

1980 йилларнинг охирларида сиёсий тизимни ислоҳ қилишга, биринчи навбатда КПССнинг сиёсий ва мафкуравий ҳукмронлигини чеклашга, давлат ва хўжалик органларини компартия ҳукмронлигидан чиқаришга, халқ депутатлари советининг тўла ҳокимиятини таъминлашга уриниш бўлди. Аммо бу саъй-ҳаракатлар ҳам беҳуда кетди.

Тўғри, жамиятни демократлаштириш, ошкоралик, турли хил фикрлар билдиришга имкон бериш томон ижобий қадамлар қўйилди. Матбуотда, радио ва телевидениеда турли хил фикр-мулоҳазалар эркин ёзиладиган, гапириладиган бўлди.

«Қайта қуриш» сиёсати даврида иқтисодиётда жуда кучли бузилишлар рўй берди. Марказ «қайта қуриш»нинг илмий ва назарий жиҳатдан пухта ва аниқ-равшан дастурини ишлаб чиқолмади. Иқтисодий сиёсат пухта ўйлаб кўрилмаган синов ва экспериментларга асосланган эди. Мамлакат синовлар ва хатолар билан силжиб борди. Мамлакат имкониятларини ҳисобга олмасдан халқ хўжалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг ўзида ривожлантиришдан иборат нотўғри йўл тутилди. «Бу ҳол,-деб ёзади И.Каримов ўзининг «Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» асарида, -пировард натижада,чекланган маблағларнинг пароканда бўлиб кетишига, молия ва таъминот тизимининг батамом издан чиқишига олиб келди, инқирозни чуқурлаштирди».

Собиқ совет раҳбарияти мамлакатни танглиқдан, инқироздан чиқариш учун маъмурий-буйруқбозлик тизимидан, ҳамма ресурсларни марказлаштирилган тарзда режалаштириш асосида бошқариш ва тақсимлаш йўлидан тартибга солинадиган бозор иқтисодиётига ўтиш кераклигини ўз вақтида пайқамади, жуда кеч тушунди. 1990 йилга келганда бозор иқтисодиётига ўтиш зарурияти англанди, дастурлар тузилди, қарорлар қабул қилинди. Бироқ вақт бой берилган эди. Иқтисодиёт батамом барбод бўлган, молиявий ва нарх-наво тизими издан чиққан, бошқарув механизми фалаж бўлиб қолган эди. Собиқ СССР ич-ичидан зил кетиб борди.

2. Ўзбекистоннинг ижтимоий –сиёсий ҳаёти

«Кадрлар десанти» Ўзбекистонликлар жамиятни қайта қуриш, ислоҳотлар йўлини катта умид билан кутиб олдилар. Жамиятни янгилашдан нажот кутаётган эдилар. Бироқ тез орада аҳолининг ҳафсаласи «пир» бўлди. Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ҳаёт янада мураккаблашиб борди. Бу ўз халқининг ор-номуси ва қадр-қимматини ҳимоя қилишга қодир бўлмаган, сиёсий иродаси бўш кишиларнинг республика раҳбариятига келиб қолиши билан боғлиқ эди. Уларнинг ожизлиги натижасида Республика партия ва давлат раҳбарлик лавозимларига Марказ томонидан кўплаб кадрлар юборилди. «Кадрлар тўдаси» деб ном олган 400 га яқин келгиндилар Ўзбекистонни ўз билганларича бошқара бошладилар.

Ўзбекистон Компартияси ва Республика Министрлар Совети амалда улар томонидан бошқарилди. Биринчи лавозимда ўтирган маҳаллий кадрлар уларнинг қўлида қўғирчоқ бўлиб қолди.

Ўзбекистон Компартияси Марказқўмида Москва вакиллари - Могильниченко, Бессарабов, Пономарёв уя қуриб олган эди. Ўша йилларда тез-тез бўлиб турадиган пленумлар ва йиғилишларда қилинган барча маърузаларни Пономарёв ва Ўзбекистонда доимий ишлаш учун юборилган «кадрлар десанти»нинг бошлиқлари- Анишев, Огарек, Сатин ва уларнинг ҳамтовоқлари таҳрир қилардилар. Ўзбекистон Компартияси МҚнинг биринчи котиби И.Усмонхўжаев эса минбарга чиқиб тайёр нарсаларни ўқир эди. Минбардан билиб-билмай айтилган гаплар қанчадан-қанча коммунистлар ва раҳбарларнинг шаъни, қадр-қийматини оёқ ости қиларди, ҳаётини бузарди. ЎзКП Марказий Қўмитасида «пинҳона кабинет» ташкил топди. Ушбу «кабинет» куч ишлатиш, туҳматлар уюштириш йўли билан ходимларни бадном қилиш, Республикага мутлақо алоқаси бўлмаган авантюристик қарорларни тиқиштириш билан шуғулланди. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган «пинҳона кабинет» ва «кадрлар десанти»нинг ташкилотчиси КПСС МҚнинг котиби Е.К.Лигачёв эди. Қўғирчоққа айлантирилган маҳаллий раҳбарлар «кадрлар тўдаси» томонидан тайёрланган қарорларга имзо чекишарди, холос. Уларнинг совет ҳокимиятининг кўзбўямачилик, «улуғ» миллатчилик, шовинистик сиёсати ва уни амалга оширувчилар олдидаги ожизлиги, итоаткорлиги халққа қимматга тушди.

«Пахта иши» Ўзбекистонда «ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталган жиноий ишлар тўқиб чиқарилди. Москвадан юборилган Гдлян ва Иванов гуруҳи Ўзбекистоннинг бошига тушган кулфат бўлди. Гуруҳ аъзолари ҳеч ким билан ҳисоблашиб ўтирмай одамларни қамаш билан шуғулланди. Оддий деҳқондан тортиб Ўзбекистон Компартияси МҚ секретарлари ва ҳукумат аъзоларигача бўлган ходимларни қамаш учун бировларни зўрлаб ёздириб олган бир парча қоғоз кифоя эди. Ўзбекистонда қонунчилик бузилди, ўзбошимчалик ва қатағончиликнинг янги даври авж олди. Минг-минглаб иқтидорли, раҳбарлик маҳоратини пухта эгаллаган раҳбар кадрлар, пахтакорлар, тер тўкиб меҳнат қилган ҳалол кишилар қамоққа олинди. Ҳибсга олинган Республика партия ва давлат органларининг раҳбарлари эса Москва қамоқхоналарига ташланди. Тергов ходимлари 30-йилларда ишлатилган ярамас усуллардан фойдаланиб, ҳибсга олинганларни қийнаб, бошқалар устидан тўқилган айбномаларни уларнинг қўли билан қайтадан ёздириб оларди ва бу «айбнома» тобора кўп бегунох одамларни қамашга асос бўлиб қоларди. 25 мингга яқин киши қийноқ остига олиниб, сўроқ қилинди. 4,5 мингдан кўпроқ киши суд қилиниб, турли муддатларга озодликдан маҳрум этилди.

Ўша йилларда Ўзбекистон Компартияси МҚнинг биринчи котиби бўлиб узоқ йиллар ишлаган, ўзбек халқининг бахт-саодати йўлда самарали фаолият кўрсатган Ш. Р. Рашидовнинг номи ҳам бадном қилинди. Вафот этиб кетган партия ва давлат арбобининг руҳини безовта қилиш нима учун керак бўлиб қолди? Ўзбекистоннинг, ўзбек халқининг шаъни-шавкати ва қадр-қийматини оёқ ости қилиш учун керак бўлган эди. Буни англамаган, айрим маҳаллий раҳбар ходимлар ўзбошимча қонунбузарларга ёрдамлашдилар. Оммавий ахборот воситалари халқни далил-исботсиз таҳқир қилиш, ҳалол меҳнаткашларни маънавий эзишга йўналтирилган кўплаб хабарлар, мақолалар берар эдилар. Натижада бутун бир мамлакат ва миллат бадном қилинди, порахўр, олиб-сотар сифатида «шарманда» қилинди. Бутун СССРда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам камчиликлар, қўшиб ёзишлар, порахўрлик иллатлари ва бошқа жиноятчиликлар бор эди, албатта. Лекин бу иллатларни ўзбек халқи эмас, балки совет ҳокимиятининг ижтимоий-сиёсий тузуми келтириб чиқарган эди.

Ўзбекистон фуқаролари ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишларини сўраб туман, вилоят ва республика партия ва совет органларига мурожаат қилдилар. 1986-87 йилларда фақат Ўзбекистон Компартияси МҚга фуқаролардан 50 мингдан ортиқ хат ва шикоятлар тушди. 20 мингдан ортиқ киши Марказқўм котиблари ва бўлим бошлиқлари қабулида бўлиб, ўзларининг арз-додларини билдирдилар. Пойтахтга етолмаган 100 минглаб фуқаролар маҳаллий ҳокимият органларига ўз ҳақ-ҳуқуқлари, қонуний манфаатларининг бузилганлигидан шикоят қилиб коридорма-коридор, эшикма-эшик тўртиниб юрдилар.

Норозилик айниқса хотин-қизлар орасида кўпайди. 1986-87 йилларда республикада 270 аёл ўзини-ўзи ёндириб юборди. Бу ҳолат уларнинг шаъни, қадр-қийматининг топталаши, ҳақ-ҳуқуқларининг бузилишига нисбатан кўрсатилган норозилик эди. Ҳақиқат, адолат кейинроқ Ислом Каримов Ўзбекистон раҳбари бўлгач рўёбга чиқди. Ислом Каримов ташаббуси билан «Пахта иши»ни кўриб чиқиш учун махсус комиссия тузилди. Пировардида 3,5 мингдан кўпроқ киши оқланди, қолганлари авф этилди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт Халқнинг жуда бой тарихи ва маданиятини, ўлканинг ўзига хос ноёб хусусиятларини билмаган ва билишни истамаган келгиндилар маҳаллий халқнинг урф-одатлари, анъаналарини оёқ-ости қилдилар. Халқимизнинг бой маданияти ва маънавий қадриятлари камситилди. Она тилининг қўлланилиши янада чеклаб қўйилди. Ҳатто миллий либос кийиб юриш ҳам қораланди. Миллий анъаналар бўйича тўй қилган, қариндош-уруғларини миллий, диний қадриятлар асосида дафн қилганлар танқид остига олинди, шафқатсиз жазоланди. Бундай вазият халқни ранжитди, хафсаласини пир қилди, сиёсий лоқайдликни кучайтирди.

Кўплаб олимлар, ёзувчилар ва бошқа ижодий ходимлар азият чекди. Уларнинг кўпчилиги маҳаллийчиликда, миллий чекланганликда, хурофот-бидъатга берилганликда, синфий ва партиявий тамойиллардан огишликда,ўтмишни, хонлар ва амирлар ҳаётини бўрттириб кўрсатишда айбландилар.

Сиёсий ва мафкуравий зуғумларга қарамасдан ижтимоий онг ўзгара бошлади. Ўтмиш ва ҳозирги замон муаммолари тўғрисида мунозаралар, турли қарашлар, нуқтаи назарлар билдириладиган бўлиб борди. Жамоачилик пахта яккаҳокимлигини тугатиш, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, экологик ҳолатни соғломлаштириш каби масалаларни кўтара бошладилар. «Норасмий» гуруҳлар ва ташкилотлар пайдо бўла бошлади. Улар аста-секин сиёсий тусга кира бошлади. 1989 йилда ташкил топган «Бирлик» халқ ҳаракати (раҳбари Абдурахим Пўлатов) республикадаги дастлабки «норасмий» ҳаракат эди. Шунингдек, «Ўзбекистон эркин ёшлар итифоқи», хотин-қизларнинг «Тўмарис» номли ташкилоти, русийзабон зиёлиларнинг «Интерсоюз» деб аталган ҳаракати тузилади. Бу ҳаракатлар дастлабки пайтларда халқнинг маънавий қадриятларини тиклаш, Орол фожиасини олдини олиш, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, бошқарувнинг маъмурий буйруқбозлик усулидан воз кечиш каби долзарб масалаларни кўтардилар. Бироқ бу ҳаракатлар ғоявий, сиёсий, ташкилий жиҳатдан етарли даражада уюша олмади. «Бирлик» халқ ҳаракати раҳбарлари мамлакат манфаатларидан келиб чиқадиган дастурлар ишлаб чиқиш ва аниқ мақсадларни амалга ошириш йўлида сиёсий кураш олиб бориш ўрнига, намойишлар ва митинглар уюштириш, кўча ва майдонларда тўпланган оломонда эҳтиросларни авж олдириш билан шуғулланди, ҳокимиятни эгаллашга интилдилар. Оқибатда «Бирлик» бўлиниб кетди.

1990 йил бошларида «Бирлик» ҳаракати фаолларининг Муҳаммад Солиҳ бошлиқ бир гуруҳи сиёсий партия тузишга киришдилар. 1990 йил 30 апрелда «Эрк» демократик партиясининг таъсис қурултойи бўлди. Қурултой «Эрк» партияси тузилганлиги ҳақида қарор қабул қилди, партиянинг дастур ва низоми қабул қилинди.

Бироқ «Эрк» партияси раҳбарлари жамиятни янгилаш учун бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш зарурлигини, қандай ислоҳотлар ўтказиш кераклигини ва унинг мазмун-моҳиятини, одамлар онги ва руҳиятини ўзгартириш лозимлигини, бунинг учун машаққатли ўтиш даврини босиб ўтиш зарурлигини англаб,тушуниб етолмадилар. Шу боисдан «Эрк» партияси халқ орасида таянчга, ишончга эга бўлолмади.

Республика матбуоти халқ турмушига доир масалаларни, ноҳуш ҳодисаларни, халқ дарди, армонларини ошкора ёрита бошлади, халқнинг ўзлигини англашига кўмаклашди.

Иқтисодиёт тобора танглик ҳолатига тушиб борди. 1985 йилда иқтисодий ривожланишнинг негизи сифатида қабул қилинган

жадаллаштириш концепциясининг асоссизлиги маълум бўлиб қолди. Республикада саноат корхоналари, қурилиш ва транспорт соҳаларини, кўпгина колхоз ва совхозларни хўжалик ҳисобига ёки бригада (жамоа) пудратига ўтказиш самара бермади. 1987 йилда иқтисодий тузилмаларни қайта қуриш, хўжаликни бошқариш ва хўжалик механизмини ислоҳ қилиш, маъмурий раҳбарликдан иқтисодий раҳбарликка ўтиш тадбирлари ҳам натижа бермади. Маъмурий буйруқбозлик усули билан ишлаётган вазирликлар ва идоралар иқтисодий ислоҳотларни йўққа чиқарди, иқтисодиёт тараққиётига тўғаноқ бўлиб қолаверди. Республиканинг тоғ-кон, металлургия, машинасозлик, электротехника, кимё саноатига қарашли корхоналар Иттифоқ вазирликлари ва идораларига тобе бўлиб қолаверди. Ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларни аввалгидек Марказ белгилаб берарди.

Аҳолининг ижтимоий аҳволи ночор эди. Ўша йилларда мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, кун кечириш учун бир кишига ойида камида 85 сўм зарур эди. Ўзбекистонда аҳоли жон бошига даромад 75 сўмдан ошмайдиган 8 миллион 800 мингга яқин киши яшарди, булар аҳолининг 45 фоизини ташкил этарди. Қишлоқ аҳолисининг атиги 50 фоизи тоза ичимлик суви билан таъминланган эди, холос.

Қишлоқларда яшовчи 240 минг оиланинг томорқа ери йўқ, ҳар беш хонадоннинг бирида бирорта ҳам чорва мол, 37 фоиз хонадонларда сигир, ярмисида қўй боқилмас эди.

Мактаб ва маориф ишларини ислоҳ қилиш ва ўрта махсус таълимни қайта қуриш борасидаги саъй-ҳаракатлар ҳам беҳуда кетди. Республикадаги 9000 га яқин мактабларнинг атиги 40 фоизи мактаб учун мўлжаллаб қурилган биноларда, қолганлари эса мослаштирилган биноларда ишларди, кўплари авария ҳолатда эди, ўқувчиларнинг катта қисми иккинчи ёки учинчи сменада ўқир эди.Ўқувчиларнинг йилига 2-3 ойлаб қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши ўқув ишларини издан чиқарган эди. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳам мутахассислар тайёрлаш сифати пасайиб кетган эди.

Кадрлар тайёрлашда сон кетидан қувишга йўл қўйилди.

Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида муаммолар тўпланиб борди, уларни маъмурий-буйруқбозлик усуллари билан ҳал қилишга урунишлар ҳеч қандай натижа бермади. Халқ орасида пинҳона ўсиб бораётган ишончсизлик, лоқайдлик кайфиятлари аста- секин юзага чиқа бошлади. Рухсат этилмаган митинглар, намойишлар ўтказиш, ҳатто нохуш воқеалар ҳам содир бўла борди.

Фарғона фожиаси 1989 йилнинг май-июнь ойларида Фарғонада фожиали воқеалар содир бўлди. 45 йил муққадам Сталин бедодлиги натижасида ўз еридан бадарға қилинган месхети туркларини ўзбек халқи ўз бағрига олган, уларга меҳрибонлик қилган эди. Туб ерли аҳоли билан месхети туркларн

қардошлик алоқаларини боғлаб, иноқлашиб яшардилар. Бироқ 1989 йил 20 майда Қувасойда туб ерли аҳоли билан месхети туркlари гуруҳлари ўртасида муштлашиш содир бўлди. Республика раҳбариятининг воқеани тўғри баҳолай олмаганлиги ва тезкорлик билан зарур чоралар кўрмаганлиги оқибатида вазият мураккаблашди ва этник можарога айланиб, қон тўкилишига олиб келди. 3 июнь куни кечқурун Тошлоқда, сўнг Марғилоннинг месхети туркlари зич яшайдиган «Комсомол» сув хўжалиги қурувчилари посёлкасида ур-йиқит, уйларга ўт қўйиш, қотиллик, вахшийлик содир бўлди. Кейинги кунларда бебошлик ҳаракатлари Фарғона шаҳри, унинг атрофига тарқалди. Оломон томонидан саноат корхоналарига, темир йўл станциясига, алоқа узелига, милиция биносига ҳужум қилинди. Бошбошдоқлик партия ва советларга қарши тус олиб борди. Ана шундай фавқулоддa вазиятда республика ҳукумат комиссияси тузилди. 4 июндан бошлаб комендантлик соати жорий этилди. Фарғонага шошилинч равишда СССР ички ишлар вазирлиги ички қўшинларининг 13 минг кишилик бўлинмаси келтирилди. Ур-йиқит 7 июнь куни яна такрорланди ва тез орада Қўқон шаҳрига, Риштон, Ўзбекистон ва Киров (ҳозирги Бешариқ) туманларига тарқалди. 8 июнда Қўқонда аҳолининг тинч намойиши СССР ички ишлар вазирлиги қўшинлари томонидан ўққа тутилди, 50 дан ортиқ киши халок бўлди, 200 дан ортиғи яралор қилинди. Оммавий тус олган тартибсизлик, ур-йиқитлар натижасида жами 103 киши халок бўлди. 1011 киши жароҳатланди ва майиб бўлди. СССР ички ишлар вазирлиги ички қўшинларининг 137 хизматчиси, 110 милиция ходими яралор бўлди, милиция ходимларидан бири вафот этди. 757 уй, 27 давлат биноси, 275 автотранспорт воситаси ёндирилди ва талон-тарож қилинди.

Воқеаларнинг кенг миқёс ва фожиали тус олганлиги сабабли совет ва маъмурий органлар месхети туркlарини Фарғонадаги харбий қисм полигонидаги лагерга ҳамда Тожикистоннинг Ленинобод вилояти Ашт туманидаги Новгарзон посёлкасига шошилинч кўчирилади. Минглаб одамларни бундай лагерларда узоқ сақлаб бўлмас эди. Шунинг учун 16.282 киши Фарғона вилоятидан Россиянинг Смоленск, Орловск, Курск, Белгород ва Воронеж вилоятларига кўчириб олиб бориб жойлаштирилди.

Фарғона фожиасининг сабаблари, уни ҳаракатга келтирган кучлар кимлар эди?

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1989 йил 23 июнда бўлган XIV Пленумида Фарғона фожиаси билан боғлиқ масалаларни ўрганиш учун махсус комиссияси тузилди. Комиссиянинг Ўзбекистон компартияси МҚнинг 1989 йил 29 июлда бўлган XV Пленуми томонидан маъқулланган ахборотида фожиани келтириб чиқарган сабаблар очиб берилди.

➢ Фарғона вилояти, шаҳар, туман партия ва совет ташкилотларининг, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг ташкилотчилик, сиёсий ишидаги жиддий хатолар фожиали воқеаларга сабаб бўлди. Улар

вилоятдаги кескин ижтимоий, сиёсий вазиятни кучайиши хавфини ўз вақтида англаб етмадилар, миллатлараро адоватни келтириб чиқаришга уринган экстремистларга, порага сотилганларга ўз вақтида зарба беролмадилар.

➢ Фарғона вилоятида ўн йиллар давомида ижтимоий-иқтисодий кескинлик ортиб борди. Хўжалик структураси бузилган, тармоқлар хомашё етиштириш, ярим фабрикатлар ишлаб чиқаришга мослашиб қолган эди, ишсизлар сони тобора ошиб борар, одамларни, ёшларни иш билан таъминлаш тадбирлари кўрилмасди.

➢ Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ишлари бузилган, порахўрлик, хизмат мавқеини суистеъмол қилиш авж олган эди.

➢ Ана шундай кескинликдан, республикада ижтимоий-сиёсий беқарорликни келтириб чиқаришдан манфаатдор сиёсий кучлар аллақачон ишлаб чиқилган, пухта тайёргарлик кўрган режа асосида иғвогарона харакат қилдилар, оломонга олдиндан тайёрланган варақалар тарқатдилар.

Фарғонада содир бўлган сиёсий иғвогарлик Тбилиси, Тоғли Қорабоғ, Бокуда ташкил этилган иғвогарликлардан бири эди. Кейинчалик 1990 йил февраль-март ойларида Бўка ва Паркент, 1990 йил июнда Ўш ва Ўзганда ҳам шундай уринишлар бўлди. Ёвуз кучлар ўз мақсадига эриша олмадилар. Ўзбекистоннинг янги рахбарияти томонидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида кескинлик бартараф қилинди.

3. Ўзбекистоннинг давлат мустакиллигини қўлга киритиш томон йўл тутиши

Янги йўл 1989 йил 23 июнь куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси МҚнинг XIV Пленумида Ислом Абдуганиевич Каримов Ўзбекистон Компартияси МҚнинг биринчи котиби этиб сайланди. И.А. Каримов бошлик янги раҳбарият томонидан ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши кучайиб бораётганлиги биринчи бор этироф этилди. Халкнинг шон-шухрати, қадр-қимматини ҳимоя қилиш, миллий мустақилликка эришиш томон йўл олинди.

Республикада кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялаш масалаларида миллий манфаатдорлик устиворлиги таъминланди. Марказдан юборилган «кадрлар десанти» ўз мавқеини йўқотди. Анишев, Огарек, Сатин ва бошқа «казо-казолар» Республикадан чиқариб юборилди. Маҳаллий кадрлар раҳбарлик лавозимларига кўтарилди.

Кадрлар сиёсатидаги жиддий ижобий ўзгариш шундан иборат бўлдики, энди Ўзбекистонда партия, совет, давлат, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг бошлиқларини Москва орқали ҳал қилиш, Москва белгилаган ходимларни кўтариш аммалиётига чек қўйилди, бу масалаларни ҳал қилишни республика раҳбарияти ўз қўлига олди.

Бу вазиятни теран англаган рахбарнинг жасорати бўлиб, сиёсий мутеликдан кутилиш томон ташланган муҳим қадам бўлди.

Ўзбекистонда адолатни тиклаш чора-тадбирлари кўрилди, тўқиб чиқарилган «ўзбек иши», «пахта иши»нинг тамомила шармандаси чиқди. Бу билан боғлиқ ишлар қайта кўрилди, айбсиз қамалган минглаб кишилар оқланди, ўз оиласига қайтарилди, адолат тикланди.

Ўзбек тили – давлат тили Республика жамоатчилиги томонидан аллақачон ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи кўтарилган эди. Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарияти бу масалага аввалларн миллатчилик, маҳаллийчилик деб қарарди, кейинчалик ўзбек ва рус тилини тенг мавқега кўтаришга уринди, шу йўсинда икки тиллик ҳақидаги қонун лойиҳасини ўтказишга ҳаракат қилган эди. Республика янги раҳбари жамоатчилик фикрини инобатга олди, масалани босиқлик билан ҳал қилиш йўлини танлади.

Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1989 йил 21 октябрда бўлган ўн биринчи сессиясида «Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида» Қонун қабул қилинди. Қонунда Ўзбекистоннинг давлат тили ўзбек тилидир, ўзбек тили Республиканинг сиёсий–ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг барча соҳаларида тўлиқ амал қилади, деб белгилаб қўйилди.

1990 йил 19 февралда «Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида»ги қонунни амалга ошириш давлат дастури қабул қилинди. Қонун ва давлат дастурига биноан меҳнат жамоалари, ўқув юртлари, корхоналар ва давлат муассасаларида иш юритиш рус тилидан ўзбек тилига ўтказила бошланди. Бу қонуннинг қабул қилиниши ва унинг амалга оширила бошланиши Республика ижтимоий ҳаётида катта тарихий воқеа бўлиб, мустақиллик сари ташланган яна бир муҳим қадам бўлди.

Республика иқтсодиёти ва ижтимоий соҳасини холисона таҳлил этиш, баҳолаш ва кўтаришга қаратилган дастлабки саъй-ҳаракатлар қилинди. Қишлоқ аҳолисининг шахсий томорқалари учун ер ажратилди. Ерга муҳтож 381 минг оилага томорқа ерлари берилди. 372 минг оила ўз томорқаларини кенгайтириб олди. Шу мақсадлар учун жами 150 минг гектар ер ажратилди. Республикада «Иш билан таъминлаш» дастури ишлаб чиқилди. Ана шу дастурга биноан 1990 йилда 300 минг киши, асосан ёшлар иш билан таъминланди. Аҳолининг кам даромадли қисмини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш учун 1990 йилда бюджетдан ва корхоналр ҳисобидан 142 млн. сўм қўшимча маблағ ажратилди.

Президент лавозимининг таъсис этилиши

1990 йил 18 февралда Ўзбекистон Олий Советига сайлов бўлди. Бу сайловларнинг янгилиги шундан иборат бўлдики, 500 сайлов округининг 326 тасида муқобил номзодлар кўрсатилди. Олдинги сайловларда барча номзодлар биринчи турдаёқ деярли 100 фоиз овоз билан сайланган бўлсалар, бу сафар биринчи турда 368 номзод зарур овозларни тўплай олди. Қолган 132 округда қайта сайловлар бўлиб ўтди.

1990 йил 24-31 март кунлари Тошкентда ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон ССР Олий Советининг биринчи сессияси бўлиб ўтди. 24 март куни сессия республикалар орасида биринчи бўлиб «Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш тўғрисида» Қонун қабул қилди. 1990 йил 24 март куни Олий Совет сессиясида яширин овоз бериш йўли билан Ислом Абдуғаниевич Каримов Ўзбекистон Президенти этиб сайланди.

Ана шу сессияда И. Каримов нутқ сўзлаб, Ўзбекистоннинг сиёсий мустақиллигини, ўзини-ўзи идора қилишга ва ўзини-ўзи пул билан таъминлашга ўтишни таъминлашни ўзимнинг асосий вазифам деб биламан, деб таъкидлади. Ҳали СССР ва Марказий ҳокимият мавжуд бўлган шароитда Ўзбекистонда ўз Президентининг сайланиши муҳим воқеа бўлди, мамлакатимиз мустақиллигига эришиш сари ташланган яна бир дадил қадам бўлди.

Мустақиллик Декларацияси. Ўзбекистон ССР Олий Советининг иккинчи сессияси 1990 йил 20 июнь куни «Мустақиллик Декларацияси»ни қабул қилди. Декларацияда ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан келиб чиққан ҳолда, халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий қадриятларига ва демократия тамойилларига асосланиб Ўзбекистон ССРнинг давлат суверенитети эълон қилинди.

Мустақиллик Декларацияси 12 модладан иборат бўлиб, қуйидагилар баён этилган:

Ўзбекистон ССР давлат суверенитети

- Ўзбекистон ССР демократик давлатининг ўз ҳудудида барча таркибий қисмларда ва барча ташқи муносабатларда танҳо ҳокимлигидир.
- Ўзбекистон ССР давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб ўзгартирилиши мумкин эмас. СССР Олий Совети қабул қиладиган қарорлар Ўзбекистон ССР Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон ССР Олий Совети томонидан тасдиқлангандан кейингина Ўзбекистон ҳудудида кучга эга бўлади.
- Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ваколатига Ўзбекистон ССР ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар киради ва ҳоказо.

Ўзбекистон мустақиллиги тўғрисидаги Декларация муҳим тарихий ҳужжат бўлиб, мамлакатимизнинг ўз давлат мустақиллигини қўлга киритиш йўлида яна бир янги қадам бўлди.

4. Совет империясининг таназзулга юз тутиши

Иттифоқ шартномасини янгилаш талаби

Собиқ СССР га кирувчи республикалар расман тенг ва суверен деб юритилсада, амалда қарам эди. Улар ўз ерлари, сувлари, ўрмонлари ва ер ости бойликларига, кўпдан-кўп корхоналарига ўзлари эгалик қилолмас эдилар. 80-йилларнинг охирлари 90-йилларнинг бошларида кўпчилик республикалар мавжуд вазиятни ўзгартириш талабларини илгари сура бошладилар.

Ўзбекистон Республикасининг рахбари И.А.Каримов 1989 йил 20 сентябрда Москвада бўлиб ўтган КПСС МК нинг Пленумида сўзлаган нутқида республикалар билан СССР ўртасидаги ваколатларни аниқ-равшан ажратиб қўйишни кўзда тутадиган янги федератив шартнома ишлаб чиқиш зарурлиги тўғрисида ўз фикрини билдириб: «Биз Иттифоқ ва республикаларнинг вазифаларини, бурчларини ва ўзаро мажбуриятларини аниқ-равшан белгилаб қўйиш, республикалар мустақиллигини ҳар жиҳатдан мустаҳкамлаш тарафдорими»,- деган эди.

Бироқ Марказий ҳокимият республикаларга эркинлик бериш ҳақидаги талаб-таклифларни эътиборга олмади, тўғрироғи уларга эркинлик беришни хоҳламас эди. Марказнинг қайсарлиги ҳамда республикалар жамоатчилигининг таъсири остида марказдан ажралиш ҳаракати кучайиб борди. 1990 йил баҳорида Болтиқбўйидаги Латвия, Литва, Эстония республикалари, кейинроқ Грузия ва Озарбайжон СССР таркибидан чиққанлигини эълон қилдилар.

Марказда ва жойларда СССР конституцияси ва қонунлари устунми ёки республика Конституцияси ва қонунлари устунми, деган масалада баҳс, мунозаралар кучайди. Марказдагилар «Кучли марказ-кучли республикалар» деса, жойлардагилар «Кучли республикалар-кучли марказ» дер эдилар.

Марказий ҳокимият жамоатчиликнинг талаби остида Иттифоқ шартномасини янгилаш зарурлигини эътироф этишга мажбур бўлди. СССР Олий Совети мазкур масала билан шуғулланувчи махсус делегация тузди ва унинг таркибини тасдиқлади. 1990 йил июлда Москвада Марказ вакиллари билан республикалар делегациялари янги шартнома матнини тайёрлашга киришди. 1990 йил август-ойида Иттифоқни янгилаш дастури ишлаб чиқилди.

Дастурда республикалар ўз ҳудудларидаги бутун миллий бойликларга эгалик қилиш, фойдаланиш ҳуқуқига эга эканлиги таъкидланган эди. Аммо шартномага

бундай ёндашув Марказдагиларга ёқмади. СССР Олий Совети мазкур дастурни қабул қилмади. СССР Олий Совети республикаларнинг истак ва манфаатларини батамом инкор этган янгича шартнома лойиҳасини тузиб республикаларга тарқатди. Республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон Марказ лойиҳасини қабул қилмади.

1991 йил февраль-март ойларида Иттифоқ шартномаси лойиҳаси устида қайта иш олиб борилди. Унда Болтиқ бўйи республикалари, Грузия, Арманистон, Молдова вакиллари қатнашмади, Озарбайжон кузатувчи бўлиб қатнашди. Иттифоқ билан республикалар ваколатларини фарқлаб қўйишга ҳаракат қилинди. Ниҳоят, Иттифоқ ва республикалар ваколатлари белгилаб берилган шартнома лойиҳаси матбуотда эълон қилинди. Республикаларда мазкур лойиҳа муҳокама қилинди. Ўзбекистон раҳбарияти республикаларга тўла мустақиллик беришни кўзламайдиган шартнома лойиҳасини рад этди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1991 йил 12 мартда бўлган IV пленумида сўзлаган нутқида: «Иттифоқ шартномасини имзолаш учун энг қулай пайт қўлдан бой бериб қўйилди. Икки йил муқаддам бу масалани кўтарган кишиларнинг овозига ҳеч ким қулоқ солмади. Марказ 1922 йилдаги шартномага маҳкам ёпишиб олиб, оқилона таклифларни қабул этмади, ишни пайсалга солди»,-деган эди. Бу фикрнинг тўғрилигини ҳаёт тўла исботлади.

Бутуниттифоқ референдуми СССР Олий Совети Иттифоқ шартномасини ўзгартириш, СССРни тенг ҳуқуқли суверен республикалар Федерацияси сифатида янгилаш хусусида халқнинг фикрини билиш мақсадида 1991 йил 17 март куни Бутуниттифоқ референдумини ўтказишга қарор қилди. 1991 йил 20 февралда Ўзбекистон Олий Кенгашнинг Раёсати референдум ўтказишни мақуллади ва СССР Олий Совети томонидан тайёрланган бюллетень билан бирга яна битта қўшимча бюллетенни овозга қўйишга қарор қилди.

Қўшимча бюллетенга «Сиз Ўзбекистоннинг мустақил, тенг ҳуқуқли республика сифатида янгиланган Иттифоқ (Федерация) таркибида қолишига розимисиз?» деган савол қўйилди. Овоз беришда қатнашган сайловчиларининг 93 фоизи бу саволга «Ҳа» деб жавоб бердилар. Демак, ўзбекистонликлар ўз мамлакатини мустақил давлат сифатида федератив иттифоқда бўлишини, Ўзбекистоннинг суверен республика сифатида ривожланишини ёқлаб овоз берган эдилар.

1991 йил апрелда Киевда Украина, Россия, Белорус, Ўзбекистон, Қозоғистон республикалари раҳбарларининг учрашуви бўлди. Учрашувда мустақил республикалар манфаатларига мос келадиган Иттифоқ шартномасини тузишга ёндашиш йўллари ишлаб чиқилди ва тегишли баёнот имзоланди. Бу ҳужжатни Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон республикалари ҳам имзолашга розилик билдирди. Марказ ён беришга мажбур бўлди.

Мустақил давлатлар иттифоқини тузишга интилиш

1991 йил апрелда Ново-Огорёвода СССР Президенти М.С.Горбачёвнинг 9 республика раҳбарлари билан учрашуви бўлди. Иштирокчилар томонидан

«Мамлакатдаги вазиятни барқарорлаштириш ва тангликни бартараф этишга доир кечиктириб бўлмайдиган чоралар тўғрисида» қўшма Баёнот имзоланди. Бу ҳужжат «9+1» (9 республика + Марказ) деган номни олди. Унинг мазмуни марказнинг ён берганини, Киевда билдирилган фикр-мулоҳазаларга рози бўлганини кўрсатади.

1991 йил 3 июнда Ново-Огорёвода СССР Олий Совети вакиллари билан Республика раҳбарлари ўртасида учрашув бўлди. Учрашувда Мустақил давлатлар иттифоқи (МДИ) тузиш масаласи муҳокама қилинди. Мулк, тил ва янги шартномани тасдиқлаш тартиби тўғрисида кескин мунозара бўлди. Учрашувда иштирокчиларнинг фикр-мулоҳазалари асосан инобатга олинган «Мустақил давлатлар иттифоқи тўғрисида шартнома» лойиҳаси ишлаб чиқилди. Лойиҳа барча Республикалар Олий Советларига муҳокама учун жўнатилди.

Мазкур шартнома лойиҳаси Ўзбекистон Олий Советида 1991 йил 14 июнда муҳокама қилинди. Кенгаш Федерация тамойиллари асосида Мустақил Давлатлар Иттифоқини тузиш тарафдори эканлигини билдирди. Шу билан бирга у Республикалар ваколатларини янада кенгайтиришга доир таклифларни илгари сурди.

1991 йил июль ойининг охирларида Ново-Огорёвода янги шартнома лойиҳасини узил-кесил таёрлаш учун Марказ вакиллари ва Республика раҳбарларининг учрашуви бўлди. Марказни ҳам, Республикалар раҳбарларини ҳам қаноатлантирадиган «Мустақил Давлатлар Иттифоқи тўғрисида шартнома» лойиҳаси тайёрланди. Аммо ҳамма рози бўлгани ҳолда «Мустақил Давлатлар Иттифоқи тўғрисидаги шартнома»ни имзолаш 1991 йил 20 август кунига қолдирилди. СССР Президенти М.С.Горбачёв Форос (Крим)га дам олиш учун жўнаб кетди.

1991 йил август воқеалари Марказий ҳокимиятни сақлаб қолиш, республикаларга мустақиллик бермаслик пайида юрганлар учун қандайдир бир «имконият» вужудга келган эди. Ана шу кучлар томонидан 1991 йил августда Марказий ҳокимиятни аввалги мақомида сақлаб қолиш мақсадида фитна тайёрланди ва СССР да Фавқулодда ҳолат давлат қўмитаси (ФҲДҚ) тузилди. Унинг бошлиқлари Г.И.Янаев – СССР вице-президенти, О.Д.Бакланов – СССР Мудофаа Кенгаши Раисининг биринчи ўринбосари, В.А.Крючков - СССР Давлат хавфсизлиги қўмитасининг раиси, В.С.Павлов - СССР Бош вазири, Б.К.Пуго – СССР ички ишлар вазири, Д.Т.Язов - СССР мудофаа вазири, В.А.Стародубцев - СССР деҳқонлар уюшмаси раиси, И.Тизяков - СССР саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа давлат корхоналари ҳамда иншоатлари уюшмасининг президенти каби

Марказий ҳокимиятнинг раҳбарлари эди. Шу тариқа, фитначилар М.С.Горбачёвни ноқонуний йўл билан ҳокимиятдан четлаштириб, ўзлари ҳокимиятни эгаллаб олдилар.

Мазкур қўмита Совет раҳбариятининг Баёноти, Совет халқига мурожаатнома, Давлатлар ва ҳукуматларнинг бошлиқларига ҳамда БМТ Бош котибига мурожаат ва бошқа қарорларни эълон қилди.

Бутуниттифоқ доирасида мўртлашиб қолган ижтимоий-сиёсий вазият янада таранглашди. Мамлакатдаги сиёсий кучлар вазиятга турлича муносабат билдирдилар.

Қалтис вазиятда 1991 йил 19 августда Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов Ҳиндистонга қилган расмий ташрифидан қайтиб келди ва Тошкент шаҳри фаоллари билан учрашув ўтказди. Учрашувда Президент Ўзбекистоннинг нуқтаи назарини билдириб, республикамизда фавқулодда ҳолат жорий этишга ҳожат йўқлиги, Ўзбекистонда вазият барқарорлиги, қонунга хилоф кўрсатмалар бажарилмаслигини қатъий таъкидлади.

1991 йил 20 август куни Тошкентда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Раёсати ва Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент шаҳар раҳбарлари иштирокидаги қўшма мажлиси бўлиб ўтди. Мажлис мамлакатда вужудга келган вазиятни муҳокома қилиб, Баёнот қабул қилди. Баёнотда Ўзбекистон Республикасининг тинч вақтда куч, аввало, ҳарбий куч ишлатишга қарши эканлиги таъкидланди. Унда тинчлик, осойишталикни сақлаш ва мустаҳкамлаш, ҳар қандай ғирғоғарона ҳаракатларнинг олдини олиш, ҳамма жойда қатъий интизом ва тартибни сақлаш, миш-мишлар ва эҳтиросларга берилмаслик вазифалари илгари сурилди. Баёнотда Ўзбекистон Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Декларация қоидаларини оғишмай ва изчил амалга ошириш йўлидан бораверади, деб кўрсатилди.

1991 йил 21 августда Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз фармони билан Ўзбекистон ҳудудида ҳокимият ва бошқарув идоралари, корхоналар, ташкилотлар ҳамда муассасаларнинг қабул қилган барча қарорлари ва уларнинг ижроси СССР ва Ўзбекистон ССР Конституцияларига ҳамда қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонларига ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига сўзсиз мос келиши керак, деб белгилаб қўйди. Фармонда СССР да Фавқулодда ҳолат давлат қўмитасининг СССР Конституцияси ҳамда қонунларига, Ўзбекистон ССР Конституцияси ҳамда қонунларига зид келадиган фармонлари ва қарорлари ҳақиқий эмас, деб белгилаб қўйилди.

Фитначиларнинг конунга хилоф равишда уринишлари натижасида 1991 йил 19-21 август кунлари Москвада фожиали ходисалар рўй берди. Россия Федерацияси рахбарияти ташаббуси билан демократик кайфиятдаги Москва ахолиси томонидан фитна бостирилди. Фитначилар камокка олинди. М.С.Горбачёв Президентлик лавозимига кайтиб келди. Бироқ мамлакатдаги сиёсий вазият танг ахволга тушиб колди. Марказий хокимият фалаж бўлиб, харакатсиз колган эди. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси хам халокатга учради. Шу тариқа, СССР таназзулга учради ва парчалана бошлади.

Синов саволлари

1. Қандай сабаблар СССРни турғунлик холатига олиб келди?
2. «Қайта қуриш» сиёсати деганда нимани тушунасиз?
3. Нима учун «қайта қуриш» сиёсати барбод бўлди?
4. «Пахта иши» нима, унинг оқибатларини биласизми?
5. «Кадрлар десанти» деганда нимани тушунасиз?
6. Ўзбекистонда қачон норасмий ташкилот ва харакатлар вужудга келди, нима учун улар халқ орасида таянч ва ишончга эга бўлолмади?
7. Фарғона воқеаси нима сабабдан содир бўлди, унинг оқибатларини биласизми?
8. Ўзбекистон Президенти лавозими қачон таъсис этилди, унинг ахамиятини биласизми?
9. И.А. Каримов қачон Ўзбекистон ССР Президенти этиб сайланди?
10. Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш тўғрисидаги Қонун қачон қабул қилинди, унинг ахамияти хақида сўзлаб беринг.
11. Мустақиллик Декларацияси қачон қабул қилинди? Уни дафтарингизга ёзиб олинг.
12. Нима сабабдан иттифоқдош республикалар СССР таркибидан чиқа бошладилар?
13. СССР ўрнига қандай иттифоқ тузиш масаласи кўтарилди? У қандай принципда тузилиши мўлжалланган эди?
14. «9+1» деб ном олган ҳужжат қачон имзоланган, унинг мазмуни нима?
15. ФҲДК қачон, кимлар томонидан, нима мақсадда тузилди?
16. ФҲДК қандай хужжатларни эълон қилди?
17. ФҲДКнинг тузилиши қандай оқибатларга олиб келди?

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ

XVI БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ ҚЎЛГА КИРИТИЛИШИ. ДЕМОКРАТИК ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ

Таянч сўз ва иборалар: Ўзбекистон - мустақил давлат. 1991 йил 29 декабрдаги референдум. Давлат байроғи. Давлат герби. Давлат мадхияси. Конституциянинг қабул қилиниши. Конституциявий тамойиллар. Миллий валюта. Тараққиётнинг «Ўзбек модели». Ҳуқуқий давлат қурилиши. Фуқаролик жамияти. Сиёсий партиялар. Нодавлат ташкилотлар

1. Ўзбекистон давлат мустақиллигининг эълон қилиниши ва унинг тарихий аҳамияти

Ўзбекистон мустақил давлат СССР таназзулга учрагач, Ўзбекистон раҳбарияти давлат мустақиллигини тўла ўз қўлига олишга киришди.

1991 йил 25 августда Ўзбекистон Президентининг фармони эълон қилинди. Фармонга биноан Республика ички ишлар вазирлиги ва Давлат хавфсизлиги қўмитаси Ўзбекистон ССРнинг қонуний тасарруфига олинди. Республика ҳудудида жойлашган СССР ички ишлар вазирлигининг ички қўшинлари бевосита Ўзбекистон Президентига бўйсундирилди. Республика ички ишлар вазирлиги, Давлат хавфсизлик қўмитаси, прокуратураси ва адлия органлари , шунингдек, республика ҳудудида жойлашган ички қўшинлар, Туркистон ҳарбий округи қисмлари ва қўшилмалари партиядан бутунлай халос қилинди.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов Олий Кенгаш Раёсатига жуда қисқа муддатда республиканинг давлат мустақиллиги тўғрисидаги қонун лойиҳасини тайёрлаш ва уни Олий Кенгашнинг навбатдан ташқари сессияси муҳокамасига тақдим этишни таклиф қилди. Олий Кенгаш 1991 йил 26 август куни Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги тўғрисида қонун лойиҳасини тайёрлаш ҳақида ва 31 августда Олий Кенгашнинг навбатдан ташқари VI сессиясини чақиришга қарор қилди.

1991 йил 28 август куни Ўзбекистон Компартияси МҚ ва Марказий назорат комиссиясининг қўшма пленуми бўлиб ўтди. Пленумда Президент И.Каримовнинг СССРда 19-21 август кунлари содир бўлган фожиали воқеалар ва республика партия ташкилотларининг вазифалари тўғрисидаги ахбороти тингланди ва муҳокама қилинди. Пленум Республика Компартиясининг КПСС МҚ билан ҳар қандай алоқаларни тўхтатишга, КПССнинг барча тузилмаларидан чиқишга, унинг марказий органларидаги ўз вакилларини чақириб олишга қарор қилди.

1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари тарихий олтинчи сессияси бўлиб ўтди. Сессияда Ўзбекистон Президенти И.Каримов нутқ сўзлаб, собиқ Иттифоқда сўнги пайтларда юз берган

ижтимоий-сиёсий вокеаларни, давлат тўнтаришига уриниш оқибатларини тахлил қилиб, улар Ўзбекистон тақдирига, халқимиз тарихига бевосита дахлдор эканлигини хар томонлама асослаб берди. Вазиятдан келиб чиққан холда, Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилди ва уни мастақиллик тўғрисидаги қонун билан мустахкамлашни таклиф қилди.

Сессияда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёноти» қабул қилинди. Баёнотда бундай дейилган эди :

«Мустақиллик декларациясини амалга ошира борнб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллигини ва озод суверен давлат - Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлигини тантанали равишда эълон қилади».

Олий Кенгаш сессиясида «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» қарор қабул қилинди.

Мазкур қарорда:

☑ 1) Республиканинг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш баёноти тасдиклансин ва ресрублика бундан буён Ўзбекистон Республикаси деб аталсин;

2) 1 сентябр Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб белгилансин ва 1991 йилдан бошлаб бу кун байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинсин, деб қатъий белгилаб қўйилди.

Олий Кенгаш сессиясида «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» Қонун қабул қилинди. Бу Қонун 17 моддадан иборат бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб берди. Қонунда:

- Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил, демократик давлатдир;
- Ўзбекистон Республикасининг халқи суверендир ва республикада давлат хокимнятининг бирдан-бир соҳибидир. У ўз хокимиятини ҳам бевосита, ҳам вакиллик идоралари тизими орқали амалга оширади;
- Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, хокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилайди, давлат чегаралари, ҳудуди дахлсиз ва бўлинмас бўлиб, унинг халқи ўз хохиш-нродасини эркин билдирмасдан туриб ўзгартирилиши мумкин эмас;
- Республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ва бошқа ресурслар, Республиканинг маънавий бойликлари Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мулки хисобланади, деб қонунлаштирилиб, белгилаб қўйилди.

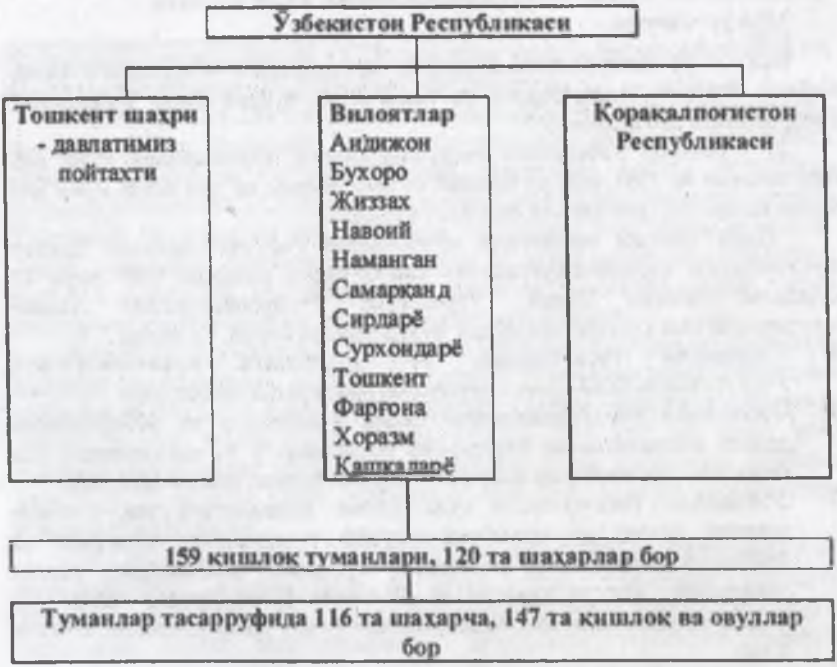
Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг VII сессиясида 1991 йил 30 сентябр куни «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги

асослари тўғриси»ги Қонунга Конституциявий қонун мақомини беришга қарор қилинди. Қарорда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституцияси моддалари «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонуннинг моддаларига зид келган ҳолларда мазкур Қонунга амал қилинсин, деб белгилаб қўйилди.

Шундай қилиб, халқимизнинг асрий орзуси, умидлари ушалди, рўёбга чиқди. Мамлакатимиз, халқимиз сиёсий мутеликдан, асоратдан қутилди. Дунё харитасида яна битта мустақил давлат - Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

Ўзбек халқи тарихида, мамлакатимизда яшайдиган барча халқлар тарихида чинакам тарихий аҳамиятга молик бўлган воқеа содир бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши

Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси мустақиллик эълон қилинган пайтда 21,5 млн кишини ташкил этарди. 2004йил бошларига келиб аҳоли сони 25 млн.дан ортди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил ноябрида бўлган VIII сессияси Давлат мустақиллиги масаласи бўйича референдум ўтказиш ҳақидаги масалани кўриб чиқди.

Мустақиллик тўғрисида референдум

Олий Кенгашнинг мазкур сессиясида 1991 йил 29 декабрь, якшанба куни Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида референдум хамда Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ўтказиш тўғрисида қарорлар қабул қилинди. Референдумда овоз бериш бюллетенига масала қуйидаги таърифда киритилди: «Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан эълон қилинган Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини маъқуллайсизми?». Шунингдек, «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида» Қонун қабул қилинди.

1991 йил 29 декабр куни умумхалқ референдуми бўлиб ўтди. Референдумда 9.898707 киши ёки сайлов рўйхатига киритилганларнинг 94,1 фоизи қатнашди. Овоз беришда қатнашганларнинг 98,2 фоизи Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини маъқуллаймиз, деб овоз берди.

Ўзбекистон Давлат мустақиллигининг эълон қилиниши, унинг бутун тарихий тараққиёти натажаларидан келиб чиқадиган объектив ва қонуний ходисадир.

Республика халқи ва рахбариятининг донишмандлиги, саботли ва қатъиятлилиги, узоқни кўра билиши натижасида унинг давлат мустақиллигига эришуви

Тинч, Демократик, Парламент йўли билан

Ижтимоий ларзаларсиз, курбонлар ва вайронагарчиликсиз амалга ошди.

Ислом Каримов Ўзбекистоннинг биринчи Президенти

1991 йил 29 декабрь куни муқобиллик асосида Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови хам бўлиб ўтди. Президентликка номзод Ислом Абдуғаниевич Каримов учун 8.514136 киши ёки овоз беришда қатнашганларнинг 86 фоизи овоз берди. Марказий сайлов комиссияси сайлов якунларини кўриб чиқиб, И.А.Каримовни 1991 йил 29 декабрдан Ўзбекистон Республикасининг Президенти лавозимига сайланган, деб хисоблашга қарор қилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил январда бўлган навбатдан ташқари IX сессиясида Президент Ислом Каримов қасамёд қилди : «Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимини бажаришга киришар эканман, республикамиз халқларига садоқат билан хизмат қилишга, фуқароларнинг хуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига қатый риоя этишга, зиммамга юкланган юксак вазифаларни виждонан бажаришга қасамёд қиламан». Ислом Каримов Ўзбекистон Республикасининг умумхалқ томонидан сайланган биринчи Президентидир.

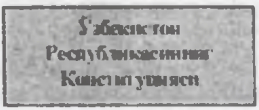
2. Ўзбекистон Республикаси давлат рамзлари ва Конституциясининг қабул қилиниши

Давлат рамзлари Ўзбекистон ўзининг давлат мустақиллигини мустаҳкамлашга дадиллик билан киришди. Биринчи бўлиб, давлат рамзлари белгилаб олинди.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг VIII сессиясида 1991 йил 18 ноябрда тасдиқланди. Давлат байроғи мамлакатимиз ҳудудида илгари мавжуд бўлган ғоят қудратли салтанатлар байроғига хос бўлган энг яхши анъаналарни давом эттирган ҳолда республиканинг табиатига хос бўлган хусусиятларни, халқимизнинг миллий ва маданий соҳалардаги ўзлигини ҳам акс эттиради.

Ўзбекистоннинг Давлат герби, ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида 1992 йил 2 июлда қабул қилинди. Гербининг марказида қанотларини кенг ёзиб турган Хумо қуши тасвирланган. Бу бахт-саодат ва эрксеварлик рамзидир. Қадим-қадим замонлардан буён Хумо қуши ўзбек халқи орасида одамларни бахт-саодатга етакловчи куч рамзи сифатида эъзозлаб келинган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида 1992 йил 10 декабрда қабул қилинди. Давлат мадҳиясининг матни Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов, мусиқаси Ўзбекистон халқ бастакори Мутал Бурҳонов томонидан тайёрланган.

Мустақиллик қўлга киритилгач, миллий ҳуқуқий давлат қуриш, демократик жамият барпо этиш, бозор муносабатларини шакллантириш каби долзарб вазифалар мустақил Ўзбекистон Конституциясини ишлаб чиқишни тақазо этарди.

«Мустақиллик Декларацияси» қабул қилинган Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1990 йил 20 июнда бўлган иккинчи сессиясидаёқ янги Конституция ишлаб чиқиш лозим, деган хулосага келинган эди. Сессия Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов бошчилигида 64 кишидан иборат Конституция лойиҳасини тайёрлаш бўйича комиссия тузилади. Конституциявий комиссия Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ишлаб чиқиш устида 2,5 йил ишлади.

Конституция лойиҳасини ишлаб чиқишда конституциявий ривожланишнинг жаҳон тажрибаси ўрганилди, инсон ҳуқуқлари, демократия ва қонунчилик соҳасида жаҳонда қўлга киритилган ютуқлар ҳисобига олинди. Миллий давлатчилигимизнинг тажрибаси, Амир Темур ва

бошқа алломаларимизнинг давлатни идора қилиш соҳасидаги ғоялари янги Конституцияга асос қилиб олинди.

1992 йил 26 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси лойиҳаси умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди. Муҳокама 2 ойча давом этди. Муҳокама жараёнида билдирилган таклифлар асосида тузатишлар киритилган лойиҳа 1992 йил 26 ноябрда матбуотда иккинчи марта эълон қилинди. Умумхалқ муҳокамаси даврида 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳазалар билдирилди, улар инобатга олинди. Конституциямиз халқимизнинг сиёсий даҳолиги ва тафаккурининг маҳсули бўлди. Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Конституциясини ишлаб чиқишга раҳбарлик қилди ва ўзининг катта ҳиссасини қўшди.

Олий Кенгашнинг 1992 йил декабрда бўлган XI сессияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш масаласини муҳокама қилди.

Сессияда депутатлар лойиҳага 80 га яқин ўзгартириш, қўшимча ва аниқликлар киритдилар. Шундай қилиб, 1992 йил 8 декабрь куни Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинганлигини нишонлаш мақсадида Конституция қабул қилинган кун - 8 декабрь умумхалқ байрами -Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси куни деб эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 6 бўлим, 128 моддадан иборат. У «Мустақиллик Декларацияси», «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» ги Қонунда мустаҳкамланган тамойиллар ва ғояларни ўзида тўла мужассамлаштирди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ижодкор халқимизнинг ҳоҳиш, иродаси ва доно фикр-мулоҳазалари асосида ва жаҳонда тўпланган энг илғор конституциявий ривожланиш тажрибасини ва миллий давлатчилигимиз ҳусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мустақил ишлаб чиқилди. Илгариги конституциялар эса марказий ҳокимият томонидан тайёрланган Иттифоқ конституцияси нусхаларидан кўчириб олинар эди. Шу боисдан ҳам янги асосий қонунимиз мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганиш жараёнида унинг моҳиятини очиб берувчи асосий тамойилларни билиб олишга аҳамият бериш зарур.

- Ўзбекистон Конституциясининг муҳим тамойили давлат суверинитетидир. Давлатимизнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади.
- Конституциямизнинг - тамойилларидан яна бири халқ ҳокимиятчилигидир.
- Яна бир конституциявий тамойил - давлат ҳокимиятининг уч тармоққа бўлинишидир. Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятнинг

қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлиниши қонунлаштирилди.

- Асосий Конституциявий тамойиллардан бири демократияга содиқликдир. Контитуцияда умуминсоний демократик тамойилларнинг, халқаро ҳуқуқ соҳасида умум эътироф этилган қоидаларнинг устунлиги тан олинган.
- Ўзбекистон Конституциясида инсон ҳаёти, эркинлиги , ор-номуси, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари энг олий қадрият эканлиги белгилаб қўйилган.
- Яна бир Конституциявий тамойил– Конституция ва қонунларнинг устиворлигидир. Конституциянинг 15-моддасида «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади», деб белгилаб қўйилган.

Конституциянинг 21-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилган. Ўзбекистон Республикасининг миллати, элатидан қатъий назар барча фуқаролари Ўзбекистон халқини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми, Ўзбекистон билан ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакатимиз ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлди. У мамлакатимизда қонунчиликнинг ривожланиши учун, ҳуқуқий ислоҳотлар учун асос бўлиб қолди. Юзлаб қонунлар, кодекслар, миллий дастурлар ишлаб чиқилди, умумхалқ муҳокамасидан ўтди, қабул қилинди ва ҳаётимизнинг барча жабҳаларида амал қилинмоқда.

Асосий қонунга киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчалар 2003 йил 24-25 апрель кунлари бўлиб ўтган иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясида «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонун лойиҳаси муҳокама қилинди ва мазкур Қонун қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига жамиятни янада эркинлаштириш ва демократиялаш, икки палатали парламент тузиш заруриятидан келиб чиққан ҳолда ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди. Асосий Қонунимиз мазмун ва моҳияти, мақсад ва вазифаларига дахл қилмаган ҳолда, аввало Олий Мажлиснинг роли ва аҳамиятини кучайтириш, унинг палаталари мақоми ва ваколатларига доир 76-88-моддаларга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ваколатлари ҳамда вазифаларига доир 89,90,93,95,97-моддаларга ҳам ўзгартиришлар киритилди. 89-модданинг «Ўзбекистон Республикаси Президенти айни

вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади» дейилган иккинчи қисми олиб ташланди.

Мухтасар қилиб айтганда, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ўртасидаги ваколатлар янада демократик равишда қайта тақсимланади. Киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчалар Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг, ҳукуматнинг масъулиятини кучайтиришга, жамият сиёсий ҳаётининг фаоллашувига, сайлов тизимининг янада такомиллашувига хизмат қилади.

Миллий валюта Ўзбекистонда миллий валютани муомалага киритиш учун маълум вақт, тажриба керак эди. Шу боисдан Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки пайти - 1991-1993 йилларда собиқ иттифоқдан мерос қолган рубль зонасида бўлиб турди. Бироқ совеглардан кейинги маконда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кескин пасайиши натижасида рублнинг қадри ҳам шунга мос равишда тушиб борди. 1993 йил май ойи бошларида 800-900 рублнинг қадри 1 АҚШ доллори даражасига тушиб кетган эди.

Ўзбекистон муомалага янги миллий валюта киритиш ишига жиддий киришди. 1993 йил 1 ноябрда Ўзбекистонда сўм-купон муомалага киритилди, унинг курси олдин муомалада бўлиб келган рублга тенглаштирилган эди. Ўзбекистон рахбарияти сўм-купонлар асосида зарур тажриба орттирди, ҳақиқий миллий валютани жорий қилиш тадбирларини кўрди.

Ўзбекистон Президентининг 1994 йил 16 июнда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муо-малага киритиш тўғрисида»ги Фармонига мувофиқ 1994 йил 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – Сўм муомалага киритилди.

Тараққиётнинг «Ўзбек модели»

Мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистон қандай тараққиёт йўлидан боради, қандай жамият, қандай давлат қуради, унинг қиёфаси қандай бўлади, деган саволлар кўлдаланг турарди.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, дунёдаги ҳамма мамлакатлар учун мақбул бўлган бир хил тараққиёт йўли, бир хил андоза бўлиши мумкин эмас. Мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўзига хос тараққиёт йўлини излайди, янги жамият барпо этишда ўз андозасини ишлаб чиқишга интилади. Ўзбекистон олдида ҳам назарий-илмий ва амалий жиҳатдан пухта асосланган ўзига хос йўлни ишлаб чиқиш зарур эди. Ўзбекистоннинг тараққиёт йўли бозор иқтисодиёти ва демократик тамойиллар қарор топган илғор давлатлар тажрибасига, республиканинг иқтисодиётининг ҳақиқий ҳолати ва имкониятларига, халқнинг менталитети ва тарихий анъаналарига, аҳолининг туб ўзгартиришларга

тайёрлик даражасига таянган ҳолда Президентимиз Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилди.

Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўли Ислом Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқларида янги маъно-мазмуни билан тўлдирилиб, аниқлаштирилиб борилди. 1993 йилда нашр этилган «Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» номли асарида Ислом Каримов янги жамият қуришнинг беш тамойилини асослаб берди.

1. Иқтисодиётни мафкурадан тўла холи қилиш, иқтисоднинг сиёсатдан устунлиги, ўзига хос ички қонунларга мувофиқ ривожланиши.
2. Давлат - бош ислоҳотчи, иқтисодий ўзгаришларнинг ташаббускори.
3. Қонун устиворлиги, ислоҳотларнинг мустаҳкам ҳуқуқий асосларга қурилиши, қонун олдида ҳамманинг баравarлиги ва ҳамманинг қонунга бўйсуниши.
4. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг барча босқичларида кучли ижтимоий сиёсат юритиш, аҳолининг муҳтож табақаларини ижтимоий ҳимоялашнинг устиворлиги.
5. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ва изчил равишда ўтиш, яъни ислоҳотларни инқилобий сакрашларсиз амалга ошириш.

Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўли назарий ва амалий жиҳатдан пухта белгилаб олинди. Тараққиётнинг «ўзбек модели» бундан олдин яратилган ва мавжуд бўлган моделларнинг бирортасини такрорламаган ҳолда, ўз моҳияти ва мазмуни жиҳатидан бутунлай янги тараққиёт моделидир. Бу йўл халқимиз томонидан ҳам, халқаро майдонда ҳам тараққиётнинг «Ўзбек модели» деб қабул қилинди.

2. Сиёсий ислоҳотлар. Ҳуқуқий демократик давлат асосларининг барпо этилиши

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистон ўз сиёсий мустақиллигини мустаҳкамлаш, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуришга йўналтирилган чуқур сиёсий ислоҳотлар ўтказиш йўлидан бормоқда.

Миллий ҳуқуқий давлат қурилишида қуйидаги омилларга таянилди:

- Халқаро тан олинган ҳуқуқий тамойиллар инобатга олинди;
- Ривожланган демократик давлатлар тажрибасига таянилди;
- Кўп минг йиллик ўзбек давлатчилиги тарихи ва ўзига хос маънавий-ахлоқий қадриятларига асосланди;
- Вакиллик ҳокимятини вужудга келтиришнинг энг демократик тизими - қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини барпо этиш йўлидан борди;
- Давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими президентлик бошқарув усулини яратиш йўли танланди.

Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилинган пайтда 1990 йил февралда сайланган қонун чиқарувчи ҳокимият органи - Олий Кенгаш фаолият кўрсатмоқда эди. Ўзбекистонда демократик ислоҳотларни босқичма-босқич амалга ошириш йўлидан борилиб, бирданига Олий Кенгашни тарқатиб юборилмади. У 1990-1994 йилларда қонун чиқарувчи ҳокимият органи сифатида фаолият юритди ва ўз ваколат муддати даврида 200 га яқин қонун ва 500 дан ортиқ қарорлар тайёрлади ва қабул қилди.

Олий Мажлис 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ Республика парламентининг номи Олий Мажлис деб аталадиган бўлди. Конституциянинг 76-моддасида "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади", деб белгилаб қўйилди. Конституцияга мувофиқ бир палатали парламент - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини шакллантириш тадбирлари кўрилди. 1993 йил 28 декабрда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида", 1994 йил 22 сентябрда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида" қонунлар қабул қилинди. Олий Мажлис ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиявийлик асосида беш йил муддатга сайланадиган 250 нафар депутатдан иборат бўлиши белгиланди.

1994 йил 25 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига биринчи марта эркин, демократик ва кўп партиявийлик ва муқобиллик асосда сайловлар ўтказилди. Ҳар бир сайлов округида икки-уч номзод, жами 700 нафар номзод депутатлик учун курашди. Сайловчилар биринчи марта номзодларни танлаб олиш имкониятига эга бўлди. Номзодларнинг биронтаси ҳам етарли овоз ололмаган сайлов округларида 1995 йил 8 ва 25 январь кунлари такрорий сайловлар бўлди. Олий Мажлисга 250 депутат сайланди.

Олий Мажлис 1995- 1999 йилларда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат қуришдан иборат йўлни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга қаратилган 10 кодекс, 2 миллий дастур, 145 қонун, 452 қарор қабул қилди. Шунингдек, у 70 та халқаро шартномани ратификация қилди, халқаро конвенцияларга қўшилиш тўғрисида 58 та қарор қабул қилди.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига 1999 йил декабрда сайловлар бўлиб ўтди. Сайловларда 7 та субъект - бешта сиёсий партия, ҳокимият вакиллик органлари ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан жами 1010 нафар номзод қатнашди. Олий Мажлисга Ўзбекистон халқ демократик партиясидан 48, "Фидокорлар" миллий демократик партиясидан 34, «Ватан тараққиёти» партиясидан 20, "Адолат" социал-демократик партиясидан 11, "Миллий тикланиш" демократик партиясидан 10, ҳокимият вакиллик органларидан 111 ва сайловчилар ташаббус гуруҳларидан 16 нафар вакил депутат этиб сайланди.

Ўзбекистон Республикаси бир палатали парламентининг 2000-2004 йилларда бўлиб ўтган 16 сессиясида 101 та қонун, 300 дан ортиқ қарор қабул қилинди, 55 та халқаро шартнома ва битимлар ратификация қилинди. Ўзбекистон

Республикасининг 329 та қонун ҳужжатига 1357 та ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Бир палатали Ўзбекистон Республикаси парламенти – Олий Мажлиси 1995-2004 йилларда ўз фаолиятини қуйидаги йўналишларда самарали олиб борди:

- Ўзбекистонда ўтказилаётган ислоҳотларнинг ҳуқуқий базасини мустаҳкамловчи қонунлар яратиш;
- қабул қилинган қонун ҳужжатлари ижросини назорат қилиш;
- парламентлараро алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;
- шахснинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш;
- амалдаги қонун ҳужжатларимиз мониторингини халқаро ҳуқуқ нормаларини ўрганган ҳолда олиб бориш;
- жойлардаги ҳокимият вакиллик органларига амалий ёрдам кўрсатиш.

Мухтасар қилиб айтганда, 1995-2004 йилларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бир палатали парламент сифатида халқ фикрини эътиборга олиш, очиқлик ва ошкоралик тамойиллари асосида фаолият юритди. Парламентчиликда демократик асослар яратилди. Бир палатали Олий Мажлис миллий парламентаризм ривожланиш тарихида муносиб ўринни эгаллади.

Иккипалатали парламентнинг шакллантирилиши

Президент Ислом Каримов 2000 йил 25 май куни иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида доимий асосда ишлайдиган икки палатали парламент тизимига ўтишни таклиф қилди. Дарҳақиқат, мустақилликнинг ўтган 10 йили давомида парламентчиликда демократик асослар шакллантирилди, энди бир палатали парламентдан икки палатали парламентга ўтиш учун зарур шарт-шароитлар яратган эди.

2001 йил 6-7 декабрь кунлари бўлиб ўтган Олий Мажлисининг еттинчи сессиясида икки палатали парламент тузиш масаласи муҳокама қилинди ва парламентни икки палатали қилиб тузиш зарур, деган хулосага келинди. 2002 йил 27 январь куни «Сиз келгуси чақириқ Ўзбекистон Республикаси парламентини икки палатали қилиб сайланишига розимисиз?» деган масалада референдум бўлиб ўтди. Референдумда қатнашганларнинг 93,65 фоизи рози эканлигини билдириб овоз бердилар.

2002 йил 4-5 апрель кунлари бўлиб ўтган Олий Мажлиснинг саккизинчи сессиясида «Референдум якунлари ва давлат ҳокимияти ташкил этишнинг асосий принциплари тўғрисида» Конституциявий қонун қабул қилинди. Мазкур қонунда республика парламентининг номи Олий Мажлис дейилади, у икки палатали - қуйи ва юқори палаталардан иборат этиб ташкил этилади,деб белгилаб қўйилди. Қуйи палата - Қонунчилик палатаси, юқори палата – Сенат деб аталади, уларнинг ваколат муддати 5 йил деб белгиланган. Икки палатали парламент тузишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи янги қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишига киришилди.

2002 йил декабрда бўлиб ўтган иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўнинчи сессиясида «Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатаси тўғрисида», «Ўзбекистон Республикасининг Сенати тўғрисида» Конституциявий қонунлар қабул қилинди. Қонунчилик палатаси 120 нафар депутатдан, Сенат 100 нафар сенатордан иборат этиб шакллантирилади. Бу ўзгаришлар 2003 йил апрелда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига киритилган ўзгартиришларда ҳам ўз ифодасини топди. 2003 йил 29 августда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида»ги Қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиб, мазкур қонун янги таҳрирда қабул қилинди. Шу тариқа икки палатали профессионал парламентни шакллантиришнинг конституциявий-ҳуқуқий асослари яратилди. 2004 йил декабр – 2005 йил январ ойларида мамлакатимизда илк бор икки палатали парламентга сайловлар бўлиб ўтди. Қонунчилик палатасига 120 нафар депутат сайланди. Сенатга республикамизнинг ҳар бир ҳудудидан 6 нафардан, жами 84 сенатор сайланди. Конституциямизнинг 77- моддасига мувофиқ, 16 нафар сенатор Ўзбекситон Республикаси Президенти томонидан тайинланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2005 йил 27 январ куни бўлиб ўтган биринчи мажлисида депутатлар Оқсоқоллар Кенгаши тавсиясига кўра яширин овоз бериш йўли билан Қонунчилик палатаси Спикери лавозимига Эркин Ҳалилов сайладилар. Шунингдек, 2 нафар депутат Спикер ўринбосари этиб сайланди, қўмита раҳбарлари тасдиқланди, сиёсий партиялар фракциялари ташкил этилди ва рўйхатга олинди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2005 йил 27 январь куни бўлиб ўтган биринчи мажлисида Президент тақдимига мувофиқ Сенат аъзолари томонидан яширин овоз бериш йўли билан Мурод шарифхўжаев Сенат раиси этиб сайланди. Шунингдек 2 нафар сенатор Раис ўринбосарлари этиб сайланди, Сенат қўмиталари ташкил этилиб, уларнинг раислари ҳам сайландилар.

Мухтасар қилиб айтганда, 2005 йил 27 январ куни икки палатали парламенти шакллантириш ишларига якун ясалди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати ташкил этилди ва ўз фаолиятини бошлади.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистонда бошқарув тизими тубдан ислоҳ қилинди. Миллий давлатчилик анъаналарини ўзида мужассамлаштирган ижроия ҳокимият - Вазирлар Маҳкамаси тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркибига Ўзбекситон Республикаси Бош вазири, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталари раислари ва Қорақалпоғистон Республикаси Министрлар Кенгаши раиси киради.

Вазирлар Маҳкамасининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан шакллантирилади. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Президентнинг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг

палаталари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Президент фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

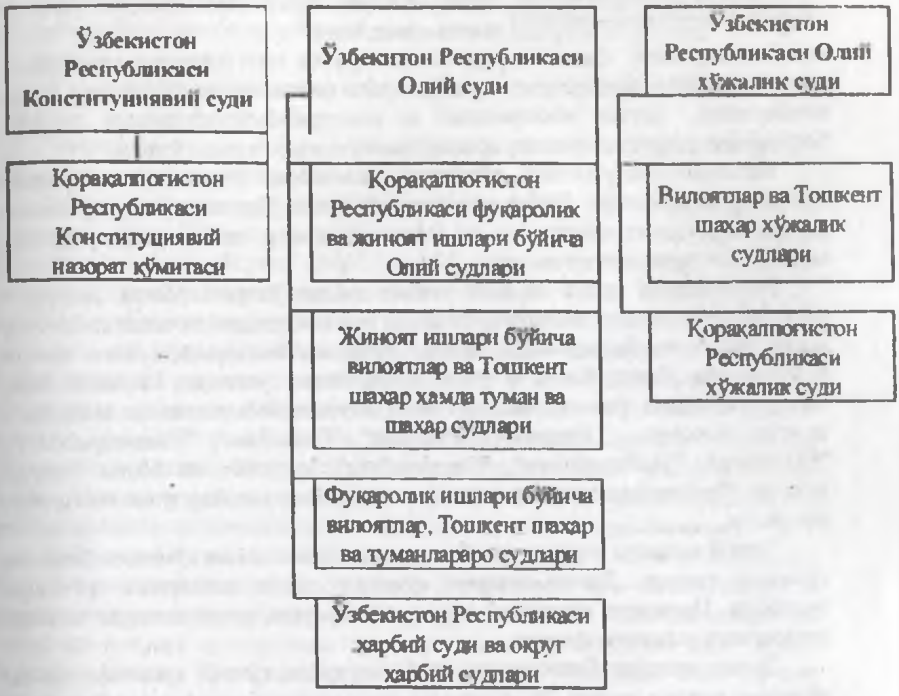
Вазирлар Маҳкамаси барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарор ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси Фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади. Президент топшириғига биноан халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради.

Вазирлар Маҳкамаси	➢ Давлат бюджетини ишлаб чиқади ва Олий Мажлисга тақдим этади ҳамда унинг бажарилишини таъминлайди; ➢ Олий Мажлисга давлат бюджетининг бажарилиши ҳақида ҳисобот беради; ➢ ягона молия, кредит ва пул сиёсати юритилишини таъминлайди; ➢ маданият, фан, маориф, ижтимоий таъминот, экология соҳасида ягона давлат сиёсатининг юритилишини таъминлайди; ➢ мамлакатни мудофаа қилиш, давлат хавфсизлиги, ташқи сиёсатни амалга оширишни таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади; ➢ қонунийлик, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, хусусий мулк ва жамоат тартибини муҳофаза қилиш, жиноятчиликка қарши кураш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади.

Суд ҳокимияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган "Судлар тўғрисида" ги қонун асосида суд ислоҳотлари ўтказилди. Судларнинг мустақиллиги қонунлаштирилди, уларнинг одил судловни амалга ошириш фаолиятига аралашишга йўл қўйилмайди. Айбланувчининг ҳимояланиш ҳуқуқи, адвокатура тизимининг мустақиллиги ҳуқуқий жиҳатдан таъминланди. Ўзбекистонда суд ҳокимияти қонуннинг устунлиги, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглигини таъминлаш йўлида фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимияти тизими

Маҳаллий давлат ҳокимияти

Миллий давлатчилик тарихи тажрибасидан келиб чиқиб ва "Ўзбекистон Республикаси маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида" ги Қонунга мувофиқ 1992 йил январидан бошлаб вилоят, туман, шаҳарларда ҳокимлик ташкил этилди. Ҳокимият қошида ижроия аппарати тузилди.

Вилоят, туман ва шаҳарларда ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, давлат ва фуқароларнинг манфаатини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Ҳоким ва унинг ижроия аппарати жойлардаги барча корхона ва муассасаларга раҳбарлик қилиш, маҳаллий аҳамиятга молик ҳамма масалаларни фуқароларнинг манфаатларига мос равишда ҳал қилиш билан шуғулланмоқда.

Бошқарув соҳасидаги ислоҳотлар

Ўзбекистонда бошқарув тизими тубдан ислоҳ қилинди. Бозор иқтисодиётига ўтишни таъминловчи, бозор муносабатларининг фаолияти учун имкон берувчи янги бошқарув структураси яратилди. Марказлаштирилган тартибда қайта тақсимлаш механизмидан бозор механизмига, қаттиқ маҳкамачилик ва маъмурий-буйруқбозликдан ҳуқуқий бошқарувга, иқтисодий омиллар орқали ўзини-ўзи идора этишга ўтилди.

Маъмурий-буйруқбозлик, тўрачилик тизимининг ўзагини ташкил этган Давлат режа қўмитаси, Давлат таъминот қўмитаси, Давлат нархлар қўмитаси, Давлат агро-саноат қўмитаси ва бошқа қўмиталар, вазирликлар, уларнинг маъмурий аппаратлари тугатилди.

Республикада молия ва банк тизими тубдан ўзгарди. Молия вазирлиги республика бюджетини шакллатириш билан бир қаторда, давлат солиқ сиёсатини, молия сиёсатини белгиламоқда, валюта ишларини бошқармоқда. Банк тизими ислоҳ этилди. Давлат банки ва унинг бўлинмалари тугатилди, Марказий банк, Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, ихтисослаштирилган акциядорлик - тижорат банклари - "Ўзсаноатқурилишбанк", "Пахтабанк", "Ўзжамғармабанк", "Ғаллабанк", "Тадбиркорбанк", "Савдогарбанк", хусусий ва бошқа банклар тузилди. Банкларнинг мустақиллиги ва пул муомаласи аҳволи учун жавобгарлиги оширилди.

Давлат назорати тизими тартибга солинди. Давлат солиқ қўмитаси, Божхона қўмитаси тузилди. Давлат назорати қўмитаси, унинг жойлардаги органлари тугатилди. Президент девонида назорат инспекцияси, ҳокимиятларда тегишли назорат инспекциялари тузилди.

Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб- қувватлаш давлат қўмитаси ташкил этилди. Бу қўмита мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурларини ишлаб чиқишда, кўп укладли иқтисодиётни шакллантиришда муҳим тадбирларни амалга оширади. Қўмита инвестиция фондлари, фонд биржалари, кўчмас мулк биржалари, аудиторлик хизматлари ва бошқа бозор структураси тузилмаларини ташкил этмоқда.

Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш, транспорт бўйича тармоқ вазирликлари тугатилиб, улар ўз-ўзини маблағ билан таъминлайдиган уюшмаларга, концернларга, корпорацияларга ва бошқа хўжалик бирлашмаларига айлантирилди. Автомобиль транспортида, қурилишда бошқарув тизими қайта тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Маданият ишлари вазирлигининг структураси, фаолият ва иш юритиш усуллари тубдан ўзгарди.

Умуммиллий аҳамиятга молик бўлган тармоқларда, масалан, саёҳатчилик, транспорт, маданият, кино, телевидение ва радио тизими ва бошқаларда иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган миллий компаниялар ташкил этилди.

Шундай қилиб, мустақиллик қўлга киритилгандан бери ўтган қисқа тарихий даврда ҳуқуқий давлат, унинг замонавий ҳокимият органлари барпо этилди, ихчам, очиқ ва тадрижий ривожланишга эга бўлган ижтимоий-сиёсий тизим яратилди.

Бугунги кунда марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тизимларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказа боришни таъминлашдан иборатдир.

4. Очиқ фуқаролик жамияти негизларининг яратилиши

Ўзбекистон тараққиётининг бош йўли жамиятни демократлаштириш, фуқаролик жамият қуришдан иборатдир.

Демократик жамият қуриш бобида ҳамма давлат учун тайёр қолип ва андозалар йўқ. И.Каримов дунёда бир-бирига ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир - бирига айнан ўхшаган икки давлат ҳам йўқ, деганида ҳақлидир. Тўғри, демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари бор: инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириши ва уни амалга ошириши; озчиликни кўпчиликка бўйсуниши; давлат ва жамият бошқарувида қонун устиворлиги; давлат асосий органларининг сайлаб қўйилиши ва уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши ва бошқалар. Ўзбекистон демократик жамият қуришда ана шу тамойилларга, умумэътироф цивилизациясига асосланди. Шунингдек, у халқимизнинг неча минг йиллик миллий давлатчилигимиз негизларини, маънавий меросимиз илдизларини, миллий хусусиятларимиз ва бой анъаналаримизни янги жамият қурилишига татбиқ этиш йўлидан бормоқда.

Ўзбекистон янги жамият қуришда адолат ва ҳақиқат ғоясига асосланмоқда. Республикамизда одамлар ўз қобилият ва эҳтиёжларини тўла намоён қилиш ва амалга оширишлари учун зарур бўлган дастлабки тенг имкониятларни, шу жараённи вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмни яратишга катта эътибор берилди. Негаки, бусиз адолатли жамият қуриб бўлмайди. Ана шундай имкониятлар яратилгандан кейингина, ҳар бир инсоннинг тақдири, турмуши ўзига боғлиқ бўлиб қолади. Инсоннинг жамиятдаги ўрни унинг салоҳиятига, меҳнат қилиш истаги, оқилу уддабуронлигига боғлиқ бўлади.

Маҳалла Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрда қабул қилган "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонунига биноан, шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўтказиладиган бўлди. Фуқароларнинг йиғинлари ўзини-ўзи бошқариш органи бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. 2001 йил май- июнь ойларида бўлиб ўтган фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига сайловларда 7840 нафар оқсоқол ва уларнинг 75 мингга яқин маслаҳатчилари сайланди. Маҳалла оқсоқоли ва унинг маслаҳатчилари ўз маҳалласи доирасидаги ишларни ҳал этиш, муҳтож оилаларга давлат маблағлари ҳисобидан ёрдам бериш ишларида фаолият кўрсатмоқдалар. Маҳалла тизими жамиятнинг негизига айланди.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатланиши

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-нинг 13-моддасида Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият хисобланади, деб белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар. Ўзбекистонда ягона фуқаролик ўрнатилган. Ҳар бир фуқаро яшаш, шахсий дахлсизлик, турар жой дахлсизлиги, бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, сўз ва эътиқод эркинлигига эга бўлиб, бу ҳуқуқлар давлат томонидан ҳимоя қилинади. Фуқароларнинг истаган динга эътиқод қилиш ёки хеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқи қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўзбекистонда шахс эркинлиги, инсон ҳуқуқларининг муҳофазаси ва кафолати, меҳнат ва касбни эркин танлаш ҳуқуқи, таълим олиш, ижтимоий муҳофаза ва бошқа ҳуқуқлари қонун билан ҳимоя қилинади.

1995 йил 23 февралда биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Вакили (Омбудсман) лавозими таъсис этилди ва бу лавозимга Сайёра Рашидова сайланди. Унинг мақоми ва фаолият доираси 1997 йил 26 апрелда қабул қилинган Олий Мажлиснинг "Инсон ҳуқуқлари буйича вакили (Омбудсман) тўғрисида" ги қонун билан белгилаб берилди. Вакил БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича маркази, ЕХХТнинг демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси билан яқин хамкорликда фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи харакат ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги қонуни Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлашга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил октябрь ойида эълон қилинган "Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини тузиш тўғрисида"ги Фармонга биноан инсон ҳуқуқлари буйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази ташкил этилди.

Ўзбекистонда фуқаро ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан боғланган. Давлат ўзининг фуқаролар олдидаги вазифаларини бажармоқда. Фуқароларнинг эркинликлари ва ҳуқуқларини амалда ҳимоя қилмоқда. Шунингдек, фуқароларнинг ҳам давлат олдидаги бурчлари, мажбуриятлари белгилаб қўйилган.

Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар. Давлат хар бир инсон зиммасига тарихий, маънавий ва маданий меросни авайлаб асраш, атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, солиқ ва йиғимларни тўлаш мажбуриятини юклайди. Конституциянинг 52-моддасида "Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш - Ўзбекистон Республикаси

ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар", деб белгилаб қўйилган.

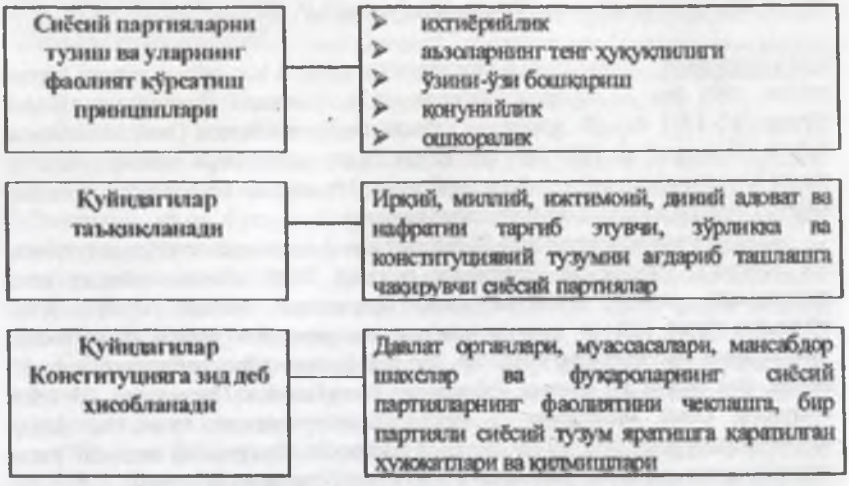
Сайлов тизими Ўзбекистонда демократик жамиятга хос сайлов тизими барпо этилди. 1991 йил 18 ноябрда "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида", 1993 йил 28 декабрда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида" ва 1994 йил май ойида "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида" ҳамда "Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида" қонунлар қабул қилинди.

Конституция ва қонунларда 18 ёшга тўлган фуқароларнинг сайлаш ҳуқуқига эга эканлиги, Ўзбекистон Президенти сайлови, Олий Мажлис сайлови, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилиши мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳар бир фуқаро-сайловчи бир овозга эга. 35 ёшдан кам бўлмаган фуқаро Ўзбекистон Республикаси Президенти, 25 ёшга тўлганлар Олий Мажлисга, 21 ёшга тўлганлар вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига депутат этиб сайланиш ҳуқуқига эга. Фуқаро бир вақтнинг ўзида иккидан ортиқ вакиллик органларининг депутати бўлиши мумкин эмас.

Оммавий ахборот воситалари Демократик институтларнинг муҳим тармоғи бўлган эркин оммавий ахборот воситалари вужудга келди. 2004 йилда Республика оммавий ахборот воситалари тизимида 609 номда газета ва 162 номда журнал чоп этилди, 3 ахборот агентлиги, 50дан ортиқ телерадиокомпания ва студиялар ишлади. Журналистларнинг эркин ижод қилиши, мамлакат равнақи йўлида хизмат қилиши учун шарт-шароитлар яратилди. Оммавий ахборот воситалари тўғрисида қабул қилинган қонунлар уларни "тўртинчи ҳокимият" даражасида фаолият кўрсатишига кўмаклашмоқда.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти барпо этиш аҳолининг сиёсий фаоллиги ва сиёсий маданиятининг ошиб бораётганлигида, турли сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг шаклланишида ҳам намоён бўлмоқда.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг вужудга келиши ва фаолият юритиши учун ҳуқуқий асослар яратилди. Республика парламенти томонидан қабул қилинган: "Жамоат ташкилотлари тўғрисида" (1991 йил 15 февраль), "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" (1998 йил, янги таҳрири), "Касаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқ ва кафолатлари тўғрисида" (1992 йил 2 июль), "Сиёсий партиялар тўғрисида" (1996 йил, декабр)ги қонунлар шулар жумласидандир.

Ўзбекистонда 5 та сиёсий партия фаолият юритмоқда.

1. Ўзбекистон халқ демократик партияси 1991 йил 1 ноябрда Тошкентда бўлиб ўтган таъсис қурилтойида ташкил топган. Ушбу қурилтойда унинг Дастури ва Низоми қабул қилинди.

Ўзбекистон ХДПсининг "Ўзбекистон овози", "Голос Узбекистана" газеталари ва "Мулоқот" журнали нашр этилмоқда.

2. 1995 йил 18 февралда Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси (СДП) тузилди. Партиянинг Тошкентда бўлган I - таъсис Қурултойида унинг Дастури ва Низоми қабул қилинди.

"Адолат" социал-демократик партиясининг "Адолат" номли ижтимоий-сиёсий хафталик газетаси нашр этилмоқда.

3. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган партиялардан яна бири-Миллий тикланиш демократик партиясидир (МТДП). У 1995 йил 3 июнда Тошкентда бўлиб ўтган таъсис қурултойида тузилди ва партиянинг Дастури ва Низоми қабул қилинди.

Ўзбекистон МТДПсининг "Миллий тикланиш" хафталик газетаси нашр этилмоқда.

4. 1998 йил 28 декабрда Ўзбекистон «Фидокорлар» миллий-демократик партияси ташкил топди. Партиянинг 1998 йил 28 декабрдаги таъсис конференциясида унинг Дастури ва Низоми тасдиқланган. Партиянинг "Фидокорлар" газетаси нашр этилмоқда.

5. 2003 йил охирида Ўзбекистон Либерал-демократик партияси ташкил топди. Унинг мақсади тадбиркорлар ва ишбилармонлар манфаатини ҳимоя қилишдан иборат. ЎзЛДПнинг «XXI аср» хафталик газетаси нашр этилмоқда.

1995 йил май ойида жамоатчиликнинг ташаббуси билан Ўзбекистон «Халқ бирлиги» ҳаракати ташкил этилди ва фаолият кўрсатмоқда.

«Халқ бирлиги» ҳаракатининг "Бирлик" ва "Единство" хафталик газеталари нашр этилмоқда

«Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати

Ўзбекистон Президентининг 1996 йил 17 апрелдаги фармонига мувофиқ республика ёшларининг "Камолот" жамғармаси нодавлат хайрия - жамоат бирлашмаси сифатида ташкил топган эди. "Камолот" жамғармасининг вазифаси ёшларининг манфаат ва эҳтиёжларини ўрганиш, уларни қондириш юзасидан дастурлар тузиш ва давлат кўмагида ҳаётга татбиқ этишдан иборат эди. Аммо "Камолот" ёшлар жамғармаси бундай вазифаларни бажара олмади, ёшларнинг ҳақиқий маънодаги етакчисига айлана олмади.

Президент Ислом Каримов 2001 йил 24 январь куни Тошкентда ёшлар масаласига бағишланган йиғилишда ёшларнинг чинакам суянчи бўла оладиган янги ташкилот тузиш ғоясини илгари сурди. 2001 йил 25 апрель куни Тошкентда бўлган ёшлар қурултойида ўзини-ўзи бошқарадиган нодавлат, нотижорат ташкилот - Ўзбекистон Республикаси «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати тузилди ва унинг Дастури, Низоми тасдиқланди. "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатининг асосий мақсади ёшларни бирлаштириш, соғлом турмуш талаблари асосида тарбиялаш, жамиятда муносиб ўрнини эгаллашга кўмаклашиш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш йигит - қизларнинг ўз ақл заковати, куч - ғайратини тўла намоён этиши учун зарур шарт - шароит яратиб бериш, ёш авлоднинг таянчи ва суянчи булишдан иборатдир. Ҳаракатнинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туман ва шаҳар бўлимлари, таълим муассасалари, ҳарбий қисмлар, ҳуқуқ-тартибот органларида бошланғич ташкилотлари тузилди. Улар 14 ёшдан 28 ёшгача бўлган Ўзбекистон фуқароларини ўз сафларида ихтиёрий равишда бирлаштирган ҳолда фаолият кўрсатмоқда.

Жамоат ташкилотлари. Ўзбекистонда турли жамоат ташкилотлари ҳам фаолият кўрсатмоқда. Жумладан, Ўзбекистон касаба уюшмалари турли касб эгалари бўлган ходимларни жинси, диний эътиқодлари, ирқий ва миллий муносабатларидан қатъи назар ихтиёрий бирлаштирувчи мустақил оммавий жамоат ташкилоти сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Мустақиллик шароитида аёлларни, кўп болали оналарни ҳар томонлама мухофаза қилишни янада кўчайтириш, меҳнаткаш ва ижодкор аёлларни бозор иқтисодиёти билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этишга кенг сафарбар этиш, илм-фан соҳасидаги аёлларнинг имкониятларини янада кенгайтириш ва уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 1 мартдаги Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси тўғрисидаги фармойиши билан Хотин-қизлар қўмитаси тузилди. Ўзбекистон Республикаси Хотин - қизлар қўмитасининг асосий мақсади жамиятда хотин-қизларнинг ролини ошириш, уларнинг маънавий ва маданий талабларини қондириш, аёлларга ижтимоий – иқтисодий, ҳуқуқий ва психологик ёрдам бериш, онлани, оналик ва болаликни

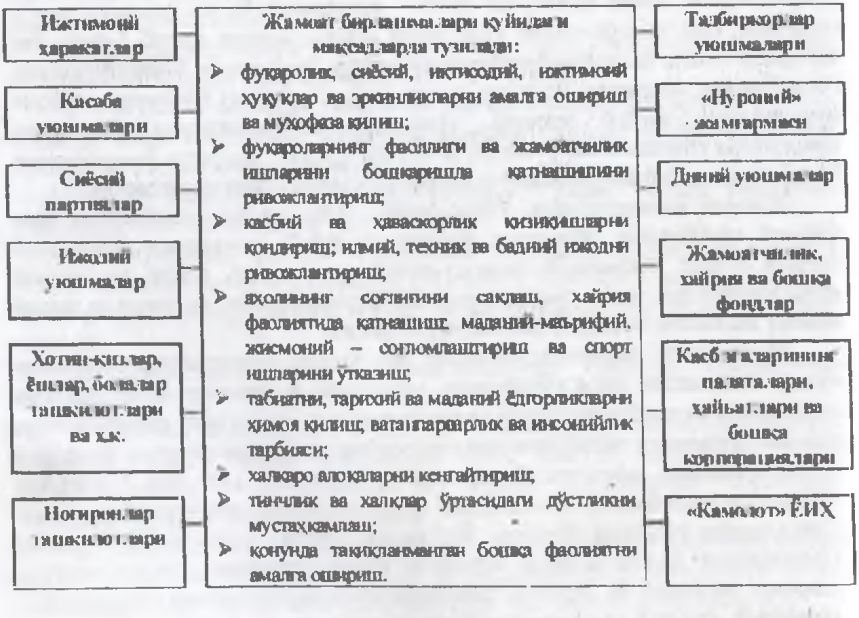
ҳимоя қилиш, тинчлик ва ижтимоий тараққиёт учун аёлларнинг иштирок этишларини таъминлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоят хотин-қизлар қўмиталари, Тошкент шаҳар хотин-қизлар қўмитаси, 38 шаҳар, 170 туман, 14 мингдан ортиқ меҳнат жамоалари ва турар жойларда ташкил этилган хотин-қизлар қўмиталари фаолият юритмоқдалар. Қўмита қошида хотин-қизлар тоифаларига қараб тузилган турли-туман профессионал, ижодий ва бошқа уюшмалар ишламоқда.

1996 йил декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан Фахрийлар кенгаши - "Нуроний" жамғармасига айлантирилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аҳолининг кенг қатламларини бирлаштирувчи 300 дан ортиқ жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлари шаклланди ва фаолият кўрсатмоқда. Шулар жумласига "Соғлом авлод учун" ва "Экосан" халқаро жамғармалари, "Маҳалла" ва "Наврўз" хайрия жамғармалари, истеъдодли ёшларни қўллаб – қувватлаш мақсадида "Улуғбек", "Истеъдод", "Меҳр–шафқат ва саломатлик", "Болалар", "Амир Темур", "Алишер Новоий", "Абдулла Қодирий" жамғармалари ва бошқалар киради.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида Ўзбекистон фуқаролик жамияти асослари шакллантирилди. Бугунги кунда фуқаролик жамиятининг негизини ташкил этувчи нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кучайтириш устувор вазифа бўлиб турибди.

Синов саволлари

1. 1991 йил 25 августдаги Ўзбекистон Президентининг қандай фармони эълон қилинди?
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 31 августда бўлган сессиясида қандай ҳужжатлар қабул қилинди?
3. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёнати ҳақида сўзлаб беринг.
4. Олий Кенгашнинг Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисидаги қарорининг мазмунини биласизми?
5. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги конунни кутубхонадан топинг ва дафтарингизга ёзиб олинг.
6. Мустақиллик тўғрисидаги референдум ва унинг натижаларини биласизми?
7. Ўзбекистон Давлат мустақиллигини қўлга киритишнинг тарихий аҳамияти нималардан иборат?
8. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғини тасвирлаб беринг, у қандай ҳолларда кўтарилади?
9. Ўзбекистон Республикасининг Давлат гербини тасвирланг, ундан қандай пайтларда фойдаланилади?
10. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳиясини ёддан биласизми?
11. Ўзбекистон Республикасиниг Конституциясини ишлаб чиқиш, қабул қилиш жараёнини тушунтириб беринг.
12. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий тамойилларини биласизми?
13. Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини ишлаб чиқишда нималар асос қилиб олинди?
14. Ўзбекистонда миллий ҳуқуқий давлат қурилишида қандай тамойилларга асосланди?
15. Ўзбекистон Республикаси парламенти - Олий Мажлиснинг ташкил топиши ва фаолияти ҳақида сўзлаб беринг.
16. Вазирлар Маҳкамасининг тузилиши, таркиби, вазифалари ҳақида нималарни биласиз?
17. Ўзбекистонда қандай суд органлари фаолият юритмоқда?
18. Маҳаллий давлат ҳокимиятининг тузилиши ва унинг вазифалари ҳақида сўзлаб беринг.
19. Ўзбекистонда қандай вазирликлар ва давлат қўмиталари мавжуд?
20. Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчларини биласизми?
21. Омбудсман нима, у қачон таъсис этилган?

22. Ўзбекистоннинг сайлов тизими ҳақида сўзлаб беринг.
23. Ўзбекистонда қачон ва қандай сиёсий партиялар тузилган, уларнинг мақсадлари нималардан иборат?
24. Ўзбекистон "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати қачон тузилган, унинг мақсади нима?
25. Ўзбекистонда фаолият юритаётган қандай жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотларини биласиз?

XVII БОБ. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ, МАЪНАВИЙ ВА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Таянч сўз ва иборалар: Иқтисодий ислоҳотлар. Стратегик мақсадлар. Хусусийлаштириш. Кичик ва ўрта бизнес. Аграр ислоҳотлар. Бозор инфратузилмаси. Машинасозлик саноати. Ёқилғи мустақиллиги. Ғалла мустақиллиги. Маънавий ислоҳотлар. Маънавий меросниng тикланиши. Диний қатламлар. Маданият равнақи. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Миллий истиқлол ғояси.

1. Иқтисодий ислоҳотлар. Бозор муносабатларининг шаклланиши

Мустабид тузумдан қолган иқтисодий мерос

Мустақиллик йилларида иқтисодий ҳаётимизда рўй берган янгиланиш, туб ўзгаришни ёритишга киришар эканмиз, аввало, эски мустабид тузумдан бизга қандай иқтисодиёт мерос бўлиб қолганлигини эслайлик.

Ўзбекистон қарамлик даврида ўз табиий бойликларига, ер-сув, ўрмон ва бошқа ресурсларига ўзи эгалик қила олмасди, иқтисодий тараққиёт йўлини ўзи белгилай олмасди. Республика ҳудудида қурилган ва фаолият кўрсатаётган корхоналар марказга, унинг манфаатларига бўйсундирилган эди. Ўзбекистон раҳбарияти, халқи ўз ҳудудида қанча маҳсулот ишлаб чиқарилаётгани, улар қаерда реализация қилинаётгани ва қанча даромад келтираётганидан бехабар эди. Молия-кредит, банк сиёсати юритишда қарам эди, ўзининг миллий валютасига, валюта заҳирасига эга эмасди.

Аҳоли турмуш даражаси жиҳатидан ночорлик, собиқ Иттифоқ миқёсида энг охирги ўринлардан бири мерос бўлиб қолган эди. Россия, Украина ва Белоруссиядан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон аҳолисининг деярлик учдан икки қисми қўл учида тирикчилик қиларди. Эски мустабид тузумдан ўткир ижтимоий, экологик муаммолар мерос бўлиб қолган эди. Мамлакатимиз аҳолиси ернинг ниҳоят даражада шўрланиши, ҳаво бўшлиғи ва сув заҳираларининг ифлосланганлиги, радиоактив ифлосланиш, Орол денгизининг қуриб бориши оқибатида жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолган эди.

«Бугун ўша давр тўғрисидаги ҳақиқатни холисона айтадиган бўлсак, у замондаги ҳаётимизни жаҳон тарихи ва амалиёти билан таққослайдиган бўлсак, шуни очиқ айтиш керакки, у пайтда Ўзбекистон бир ёқлама иқтисодиётга-марказга бутунлай қарам, ундан чиққан иқтисодиётга эга бўлган ярим мустамлака мамлакат категориға айланган эди».

Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999, 6-бет.

Мустақиллик халқимизни иқтисодий зулум, мутелиқдан озод этди, ўз ери, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий заҳираларига тўла эгалик қилиш ҳуқуқини берди. Барча мулк, корхоналар Ўзбекистон тасарруфига олинди, мустақил иқтисодий сиёсат юритиш, ўз иқтисодий тараққиёт йўлини ўзи белгилаш эркинлиги қўлга киритилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш йўли Давлат мустақиллиги қўлга киритилгач, Ўзбекистон умумбашарий, жаҳон цивилизациясининг катта йўлига тушиб олди. Ўзбекистон бозор муносабатларини шакллантиришни, миллий анъаналарга асосланган ўз йўлини танлаб олди. Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли ишлаб чиқилди. Бу йўлнинг асосий қоидалари Президент Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» номли асарида, маъруза ва нутқларида асослаб берилди (беш тамойил). Бу йўлга, биринчидан, халқаро тажриба асос қилиб олинди. Иккинчидан, хўжалик имкониятлари, шарт-шароитлари, эски тузумдан мерос бўлиб қолган муаммолар ҳисобга олинди.

Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш учун иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга киришилди. Аввало, иқтисодий ислоҳотларнинг қўйидаги стратегик мақсадлари белгилаб олинди:

- кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни таъминлайдиган иқтисодий тизимни барпо этиш;
- кўп укладли иқтисодиётни яратиш;
- хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш;
- корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш;
- иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар қилиш ва рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш;
- жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш;
- кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш.

Ислоҳотларнинг ҳуқуқий асослари Иқтисодий ислоҳотни амалга оширишнинг асосий омилларидан бири бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий негизини яратишдан иборатдир. Шу боисдан ислоҳотларнинг ҳуқуқий асосларини яратишга алоҳида эътибор берилди.

Иқтисодий соҳага тегишли бўлган 100 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Бу қонунларни мазмун-моҳияти жиҳатидан бир қатор йўналишларга бўлиш мумкин.

1. Мулкчилик муносабатлари ва кўп укладли иқтисодиётни шакллантирувчи қонунлар. Бу йўналиш доирасида мулкчилик тўғрисида, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида, ижара тўғрисида, давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисида ва бошқа қонунлар қабул қилинди.

2. Хўжалик юритишни тартибга солувчи қонунлар, яъни хусусийлаштириш, мулкчилик, тадбиркорлик, корхоналар, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги, ширкат хўжалиги тўғрисида қонунлар қабул қилинди. Бозор инфратузилмасини яратувчи ва унинг фаолиятини тартибга солиб турувчи банклар ва банк фаолияти, пул тизими, тадбиркорлик, суғурта, биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида, қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида ва бошқа қонунлар қабул қилинди. Корхона билан давлат ўртасидаги, корхоналар ўртасидаги муносабатларни йўлга қўювчи, солиқ тизими, монополистик фаолиятни чеклаш, корхоналарнинг банкрот бўлиши ҳақида қонунлар қабул қилинди, хўжалик процессуал кодекси ишлаб чиқилди, хўжалик суди тузилди.

3. Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолиятини белгилаб берувчи ҳуқуқий нормалар яратилди. Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида, Чет эл инвестициялари тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида қабул қилинган қонунлар мамлакатимиз ташқи алоқаларининг ривожланиши тарихида янги саҳифа очди.

Хусусийлаштириш 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қонунга мувофиқ, давлат мол-мулкни хусусийлаштириш масалалари бўйича 20 дан ортиқ махсус дастурлар ишлаб чиқилди ва уларни амалга оширишга давлат бошчилик қилди. Хусусийлаштириш жараёни умумий уй-жой фондини, савдо, маҳаллий саноат, хизмат кўрсатиш корхоналарини, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрловчи хўжаликларни давлат тасарруфидан чиқаришдан бошланди. Бу «кичик хусусийлаштириш» деб ном олди.

Кичик хусусийлаштириш 1994 йилдаёқ тугалланди. Давлат ихтиёрида бўлган бир миллиондан ортиқ квартира ёки давлат уй-жой фондининг 95 фоиздан ортиқроғи фуқароларнинг хусусий мулки бўлиб қолди. Бунда ҳар 3 квартиранинг биттаси эгаларига имтиёзли шартлар билан ёки бепул берилди. Уруш фахрийлари, ўқитувчилар, тиббиёт ходимлари, илмий ходимлар ва ижодий зиёлиларга квартиралар бепул берилди. 2002 йилга қадар Республика уй-жой фондининг 98 фоизга яқини хусусийлаштирилди.

Давлатга қарашли мулкни, корхоналарни хусусийлаштиришга давлатнинг ўзи ташаббускор бўлди ва бошчилик қилди. Давлат мулкини хусусийлаштириш бошланганидан кейин то 1994 йил охиригача 54 мингга яқин корхона ва объект давлат тасарруфидан чиқарилди. Шуларнинг 18,4 мингтаси хусусий мулкка, 26,1

мингтаси акциядорлик, 8,7 мингтаси жамоа, 661 таси ижара корхоналарига айланди.

1994 йил 21 январда эълон қилинган «Иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 1994 йил 16 мартда эълон қилинган «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устивор йўналишлари тўғрисида»ги Президент фармонлари хусусийлаштириш жараёнига янги туртки бўлди. Ўрта ва йирик корхоналарни акциядорлик жамиятларига, ижара корхоналарига айлантира бошланди, бу жараёнга аҳоли ва чет эллик инвесторлар кенгроқ жалб қилинди. Давлат мулкини сотиш бўйича ким ошди савдолари ва танловлар ташкил этилди.

2004 йил бошларида республикамизда 1800 та акциядорлик жамиятлари фаолият юритди, 1,2 млн.дан ортиқ фуқаро акцияларга эга бўлди ва улардан даромад олмоқда.

Кичик ва ўрта бизнес Республикада кичик ва ўрта бизнесни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш учун тадбиркорликни ривожлантириш фонди, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашиш фонди тузилди, дунёдаги нуфузли банкларнинг сармоялари жалб этилди. Тадбиркорлар ва бизнесменларга маслаҳатлар билан кўмаклашиш мақсадида немис техникавий кўмаклашув жамияти Ўзбекистонда кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш марказини, Европа ҳамжамияти комиссияси амалий алоқалар марказини очдилар. Марказий Осиёдаги Америка тадбиркорлик фонди ва Марказий Осиёдаги Буюк Британия инвестиция фонди тадбиркорларга зарур маслаҳатлар билан кўмаклашдилар. Фақат 1999 йили кичик ва ўрта бизнес корхоналарига Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Германия тикланиш банкининг 200 млн. АҚШ долларидан ортиқ кредит маблағлари жалб этилди ва ўзлаштирилди. Кичик ва хусусий тадбиркорликнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги салмоғи 1991 йилда 1,5 фоизни, 1999 йилда 12,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилда 35,6 фоизга етди. 2004 йил фаолият юритаётган кичик бизнес корхоналари сони 39,1 мингтага етди. Фақат 2004 йилда бу сектор ҳисобига 425 минг иш ўринлари яратилди. 2004 йил 1 октябрида мазкур секторда иш билан банд бўлганлар сони 6,1 млн. кишини ёки иқтисодиётда жами банд бўлганларнинг 61,5 фоизини ташкил этди.

Аграр ислоҳотлар Аграр ислоҳотларга устуворлик берилди. Негаки, республика аҳолисининг 62 фоизи қишлоқда яшайди, қишлоқ хўжалигида ЯИМ нинг 30 фоизи, мамлакат валюта тушумларининг 55 фоизи шаклланади. Аграр ислоҳотлар натижасида қишлоқ хўжалигидаги давлат тасарруфидаги мулк хусусийлаштирилди. Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида нодавлат секторининг улуши 100 фоизни ташкил қилмоқда.

Ислоҳотлар йилларида одамларга шахсий томорқа учун қўшимча равишда 550 минг гектар суғориладиган ер ажратилди ва шахсий томорқа учун берилган ер

майдони 700 минг гектарга етди, 9 миллиондан ортиқ одам ана шу ер ҳосилидан фойдаланмоқда.

Қишлоқда хўжалик юритишнинг мақбул шаклларини яратишга алоҳида эътибор берилди. Аграр ислоҳотларнинг дастлабки йилларида совхоз ва колхозлар жамоа хўжаликларига айлантирилган эди. Аммо улар хўжалик юритишда ўзларини тўла-тўкис оқламаганликлари туфайли мулк пайлари асосида ширкатларга айлантирилди. 1999 йилда 898 та, 2000 йилда 856 та қишлоқ хўжалиги корхоналари ширкатларга айлантирилди. Уларнинг умумий сони 2002 йилнинг 1 январи ҳолатига кўра республика бўйича 1900 тага етди, уларда 1 млн. 400 минг киши ширкат аъзоси сифатида меҳнат қилди. Аграр муносабатлар тизимида ширкат хўжалигида пайчилик асосига қурилган оила пудратига кенг ўрин берилди.

Қишлоқ хўжалигида фермер ва деҳқон хўжаликлари салмоқли ўрин эгалламоқда. 2004 йилда фермер хўжаликлари сони 85,5 мингдан зиёдни ташкил этди. Бу турдаги хўжаликлар дон, картошка, сабзавот-полиз маҳсулотлари, гўшт, сут, тухум етиштиришда тобора салмоқли ўринни эгаллаб қишлоқ хўжалик экинларини етиштирадиган асосий ишлаб чиқарувчиларга айланмоқда.

Қишлоқда шахсий ёрдамчи хўжаликлар деҳқон хўжаликлари сифатида қайта шаклланди. Деҳқон хўжалиги - бу оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, томорқа ер участкаси оила бошлиғига умрбод мерос қилиб берилади, маҳсулотлар оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида етиштирилади ва сотилади. 2003 йилда 3,5 млн.дан ортиқ деҳқон хўжалиги фаолият юритди республикада етиштирилган гўштнинг 93,7 фоизи, сутнинг 95,9 фоизи, картошканинг 90 фоизи, сабзавот-полиз маҳсулотларининг 70,3 фоизи, тухумнинг 53,5 фоизи деҳқон хўжаликлари томонидан тайёрланди.

2003 йилда республикамиз қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган жами маҳсулотларнинг 22,2 фоизи ширкат хўжаликларига, 14,9 фоизи фермер хўжаликларига, 62,9 фоизи деҳқон хўжаликларида етиштирилди.

Мустақиллик йилларида амалга оширилган аграр ислоҳотлар натижасида қишлоқ ҳаёти янгиланди, деҳқон ва фермернинг меҳнатга муносабати, дунёқараши ўзгарди. Улар ернинг ҳақиқий эгасига, ўз меҳнати эвазига етиштирган маҳсулотнинг эгасига айланмоқда.

Нархни эркинлаштириш. Иқтисодий ислоҳотларнинг биринчи босқичидаёқ нархлар эркинлаштирилди. Бу жараён ижтимоий ларзаларсиз ўтди. Негаки, давлат турли компенсация жамғармалари тузди, болалар учун нафақалар жорий этди, энг кам иш ҳақи, пенсия, нафқалар ва стипендиялар мунтазам суратда ошириб борилди.

Нархни эркинлаштириш иқтисодиётда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш билан бевосита боғлиқ. 1992 йил август ойида Ўзбекистон

Республикасининг «Монопол фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги қонуни кучга киритилди. Бу қонун асосида рақобатчиликни ривожлантиришга қаратилган бир қатор норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Молия вазири тизимида тузилган Антимонопол ва нарх-наво сиёсатини ўтказиш Бош Бошқармаси монополия мавқеидаги корхоналарни белгилаб, уларнинг маҳсулотлари бўйича нархларни ва рентабелликни тартибга солиб турибди.

Бозор инфратузилмаси Иқтисодий ислоҳотларнинг муҳим йўналишларидан бири бозор инфратузилмасини яратишдан иборат бўлди.

Шу боисдан республикамизда бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қилувчи инфратузилманинг асосий бўғинлари - турли муассасалар, ташкилотлар ва корхоналар мажмуаси яратилди. Авваломбор, ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи транспорт, алоқа, сув ва энергетика таъминоти, йўл ва омбор хўжалиги тузилмалари яратилди. Хўжалик юритувчи субъектлар учун хизмат қилувчи 58 та товарлар ва хомашё биржалари, 24 та бизнес инкубатор, 496 та аудиторлик ва консалтинг фирмалари, кўплаб савдо уйлари, аукционлар, тижоратчилик идоралари, реклама фирмалари, савдо-сотиқ ва уларни назорат қилувчи давлат муассасалари ташкил этилди.

Бозор муносабатларини ривожлантиришда ахборот инфратузилмаси алоҳида аҳамиятга эга. Шу боисдан иқтисодий фаолият учун зарур бўлган ахборотлар, хабарлар ва маълумотларни тўпловчи, умумлаштирувчи воситалар, фирмалар вужудга келди.

Хўжалик юритувчи субъектларни молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи инфратузилма - янги банк тизими, ўз-ўзини кредитлаш идоралари, суғурта компаниялари, молия компаниялари, солиқ ундириш идоралари, пул жамғармалари яратилди.

Бозор иқтисодиётига хизмат қилувчи банк-молия тизими яратилди. 2002 йилданда 37та банк, шу жумладан 13 та хусусий банк фаолият кўрсатди. Банкларнинг 17 таси дунёдаги энг нуфузли банклар билан корреспонденлик алоқалари ўрнатган.

Республикада давлат иштирокида тузилган бозор муносабатларига хизмат қилувчи «Кафолат», «Агросуғурта», «Ўзбекинвест» каби йирик суғурта компанияси фаолият кўрсатмоқда. Кўплаб хусусий суғурта компаниялари, шунингдек, хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда ишлайдиган қўшма суғурта компаниялари хам вужудга келди ва молия бозорида хизмат кўрсатмоқда.

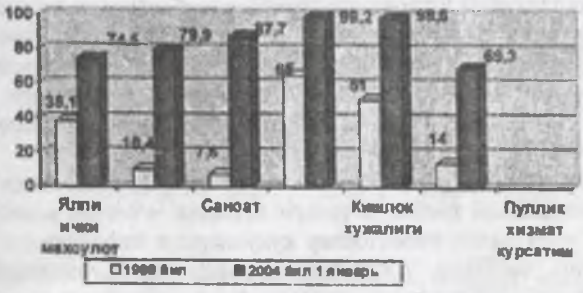
Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иш билан бандлик масаласи жиддий муаммога айланади. Негаки, иқтисодий тизим ўзгараётган пайтда малакасиз кишиларгина эмас, маълум ихтисосга эга бўлган ходимларга хам талаб чекланади, ишсизлар тоифаси кенгаяди. Бундай шароитда ишсизлар сонининг кўпайишига йўл қўймаслик тадбирлари кўрилди. Республика бўйича 225 дан ортиқ мехнат биржасини ўз ичига олувчи катта тормоқ барпо этилди. Ҳар бир туманда мехнат биржаси ташкил этилди. Ишсизларни рўйхатга олиш, уларнинг касбини ўзгартириш механизми

яратилди, ишсизлик бўйича нафақа тўлаш йўлга қўйилди. Янги иш ўринларини ташкил этишга эътибор берилди. 1993 йилда Республикада 185,1 минг янги иш ўринлари ташкил этилган бўлса, 1998 йилда бу кўрсаткич 345,9 мингни ташкил этди ёки 1,8 марта кўп иш ўринлари яратилди. 2000 йилда фақат кичик ва хусусий бизнес ривожи хисобига 192,5 минг янги иш ўринлари яратилган бўлса, бу кўрсаткич 2004 йилда 425 мингдан ошди. 2003 йил 1 январда иқтисодиёт соҳасида банд бўлганларнинг 76,6 фоизи нодавлат сектор хиссасига тўғри келди.

Иқтисодий ислоҳотлар борасида қўйилган яна бир муҳим қадам - 1994 йил 1 июлдан миллий валютамиз-сўмнинг муомалага киритилиши бўлди. Бу тадбир катта сиёсий ахамиятга, эътиборга моликдир, чунки ўз миллий валютасига эга бўлмаган давлат чинакам мустақил бўла олмайди. Республика ҳукумати миллий валюта кадрини мустаҳкамлаш, унинг эркин айланишини таминлаш чораларини амалга ошириб борди. 2003 йил 15 октябрдан бошлаб сўм қисман конвертацияланадиган валюта мақомига кўтарилди.

Мухтасар қилиб айтганда, мустақиллик йилларида амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар натижасида бозор иқтисодиёти асослари шаклланди. Кўп укладли иқтисодиётни, мулкдорлар табақасини шакллантиришдан иборат стратегик вазифа амалда рўёбга чиқди. 2004 йил бошларида республикамизда мулкчиликнинг нодавлат сектори хусусий мулк эгалари, фермер, ширкат ва дехқон хўжаликлари, акциядорлик жамиятлари, қўшма корхоналар, кооперативлар, жамоа мулки, масъулияти чекланган жамиятлар, жамоат ташкилотлари) улуши 90,2 фоизга етди. Давлат тасарруфидаги корхонлар улуши эса 9,2 фоизга тушди.

Иқтисодиётда нодавлат секторининг улуши, фоиз хисобида

Мулк шаклларининг 2003 йилги улуши, фоиз хисобида

2. Иқтисодиётнинг барқарорлашувн ва ривожланиши

Мустақилликнинг дастлабки йилларида саноат ва қишлоқ хўжалик махсулотлари ишлаб чиқариш тобора пасайиб борди, хўжалик юритиш мураккаблашиб қолган эди. Бунинг сабаби Ўзбекистон иқтисодий жихатдан қарам бўлиб, корхоналари мустақил хўжалик юрита олмасди, бошқа ҳудудларда жойлашган завод, фабрикалардан келтириладиган асбоб-ускуна ва бутловчи қисмларга бутунлай қарам эди. Собиқ Иттифоқ парчаланган, алоқалар узилди. Натижада кўпгина корхоналарда махсулот ишлаб чиқариш кескин камайди, айримлари тўхтаб қолди. Шу боисдан Ўзбекистонда иқтисодий тангликдан чиқиш, макроиқтисодиётни барқарорлаштириш тадбирлари кўрилди.

Макроиқтисодиётни барқарорлаштириш учун Ўзбекистон иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар қилиш, рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга қодир корхоналар қуриш ва бунинг учун зарур инвестициялар ажратиш йўлларидан борди. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар учун зарур маблағлар давлат бюджети ва ахоли жамғармалари ҳисобига ажратилди. 1991-2002 йилларда иқтисодиётга жалб этилган жами инвестициялар 28,4 млрд. АҚШ долларини ташкил этди.

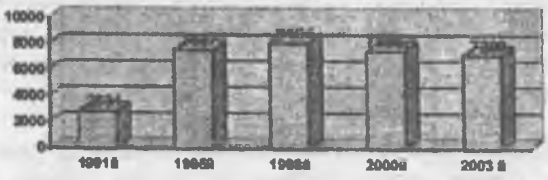
Халқ хўжалиги таркибини қайта қуриш мақсадида чет эл инвестициясини жалб қилиш чоралари кўрилди. «Чет эл инвестициялари тўғрисида», «Чет эллик инвесторлар ҳуқукларини кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»қонунлар қабул қилинди. Чет эл инвестициясини Ўзбекистон иқтисодиётига жалб қилиш бевосита инвестициялар тарзида, давлат қарзлари, халқаро молия ва иқтисодий ташкилотлар, қарз берувчи мамлакатларнинг инвестиция ёки молиявий кредит ресурслари шаклида амалга оширилди. Иқтисодиётга киритилаётган хорижий инвестиция салмоғи йилдан йилга ўсиб борди. 1992-1999 йилларда иқтисодиётда 4,4 млрд. АҚШ доллари ҳажмида чет эл инвестициялари ўзлаштирилди. 1999 йилнинг ўзида иқтисодиётнинг устувор тармоқлари 1 млрд. 324 млн. АҚШ доллари миқдорида чет эл

инвестициялари ўзлаштирилди. 1991-2002 йилларда Республика иқтисодиётида ўзлаштирилган чет эл инвестициялари хажми 14 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Хорижий инвестициялар иштирокида фаолият кўрсатаётган корхоналар сони 2003 йилда 2087 тага етди.

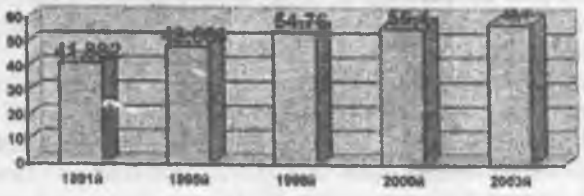
Ёқилғи мустақиллиги. Мустақиллик йилларида иқтисодиётнинг ҳаётий муҳим тармоқлари ривожлантирилди, янги саноат тармоқлари бунёд этилди. Бунга мамлакатнинг ёқилғи мустақиллигига эришиши якқол мисолдир. 90-йилларнинг бошларида четдан 6 миллион тоннага яқин нефть маҳсулотлари келтирилар, 600 минг тонна пахта толаси Россия ва бошқа мамлакатларга нефть маҳсулотлари учун бериларди. Шу боисдан мамлакатимизда нефть мустақиллиги учун кураш бошланди, бунинг замини - 2 триллион кубметрга яқин газ захиралари, 160 дан ортиқ нефть кони бор эди.

Йилига 2,5 млрд. куб метр газ хайдаш қувватига эга бўлган Кўкдумалоқ компрессор станцияси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи барпо этилди. 1996 йилга келиб четдан нефть маҳсулотларини сотиб олиш тўхтади, нефть мустақиллигига эришилди. 1991 йилда 2,9 млн. тонна нефть (газ конденсати билан биргаликда) маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 7,5 млн. тоннадан ошди. Шу даврда табиий газ ишлаб чиқариш 41,8 млрд. куб метрдан 56,4 млрд. куб метрга ўсди. Ўзбекистон ёқилғи мустақиллигига эришди.

Нефт ва газ конденсати ишлаб чиқаришнинг ўсиши, минг тонна ҳисобида

Табиий газ ишлаб чиқаришнинг ўсиши, млрд. м^3 ҳисобида

Машинасозлик ва автомобилсозлик саноати Мустақиллик йилларида машинасозлик саноати жадал ривожланди. 1994 йилда барпо этилган Ўзбекистон-Исроил «ЎзИз маш» қўшма корхонасида пахта териш машиналарининг горизонтал шпинделли янги хили яратилди. Бу агрегат жаҳон машинасозлигининг энг янги ютуғидир, деб эътироф этилди.

1992 йилда Жанубий Корея билан ҳамкорликда Ўзбекистонда автомабиль ишлаб чиқарувчи корхона барпо этишга келишиб олинди. 1993-1996 йилларда Асака шаҳрида «ЎзДЭУ авто» заводи барпо этилди ва Дамас, Тико, Нексия русумли автомабиллар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1996 йилда 25,3 минг, 1997 йилда 64,9 минг, 1998 йилда 54,4 минг, 1999 йилда 58,4 минг, 2004 йилда 70 минг дона енгил автомобиль ишлаб чиқарилди. «ЎзДЭУ» заводида 1999-2003 йилларда «Матиз», «Ласетти» русумли автомобиллар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Ўзбекистон дунёда автомобиль ишлаб чиқарувчи 28-мамлакатга айланди.

Самарқандда автобус ва юк машиналари ишлаб чиқаришга ихтисослашган «Сам Коч авто» заводи қурилди. 2000 йилда «Сам Коч авто» заводи 483 та автобус, 102 та юк автомобили ишлаб чиқарди.

Республикамизда автомобилларга бутловчи қисмлар ишлаб чиқарувчи ўнлаб янги корхоналар бунёд этилди. Ҳозирги пайтда «ЎзДЭУ» заводи учун зарур бўлган бутловчи қисмларнинг 20 фоизи Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмоқда. Автомобилсозлик саноатида 14 мингга яқин ишчи ва хизматчи меҳнат қилмоқда.

Машинасозлик саноатининг йирик корхоналари - Тошкент трактор заводи, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, Тошкент ва Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, Тошкент агрегат заводи ва бошқа корхоналар мустақилликнинг дастлабки йилларида учраган қийинчиликларни енгиб ўтди. Биргина Тошкент трактор заводи 2000 йилда 954 та, 2001 йилда 1002 та трактор ишлаб чиқарилган бўлса, ҳозирги пайтда йилига 3,5-4 минг донагача трактор, минглаб тиркамалар ишлаб чиқарилмоқда.

Газ-кимё ва енгил саноат 1995 йил октябрь ойида Ўзбекистон билан АҚШ нинг «АББ Луммус Глобал» компанияси ўртасида Шўртон газ-кимё мажмуасини қуриш бўйича ҳамкорлик йўлга қўйилди. Қурилиш ишлари 1997-2001 йилларда амалга оширилди. мажмуа қурилишида 1млрд. АҚШ доллари ҳажмида сармоя ўзлаштирилди. 2001 йил декабрда Шўртон газ-кимё мажмуаси ишга туширилди. Мажмуа йилига 125 минг тонна полиэтилен, 137 минг тонна суюлтирилган газ ва 126 минг тонна газ конденсати ишлаб чиқариш қувватига эга.

Енгил ва тўқимачилик саноати тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Пахтани қайта ишловчи «Кабул-ЎзбекКО», «Косонсой-Текмен», «Папфен», «Асиам текстил», «Каракултекс», «Чинноз тўқимачи», «Кабул-Фарғона», «Оқ сарой тўқимачи» қўшма корхоналари барпо этилди. Фақат 2004 йилда 17 та енгил саноат корхоналари қурилиб ишга туширилди. Бу тармоқда халқ истеъмоли моллари

ишлаб чиқариш кенгайди, минглаб янги иш ўринлари яратилди. Агар 1991 йили республикамизда пахта толасини қайта ишлаш 12 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 28 фоизга етди. Калава, ип, пахта ва шойи газламаларини экспорт қилиш ҳажмлари анча ошди.

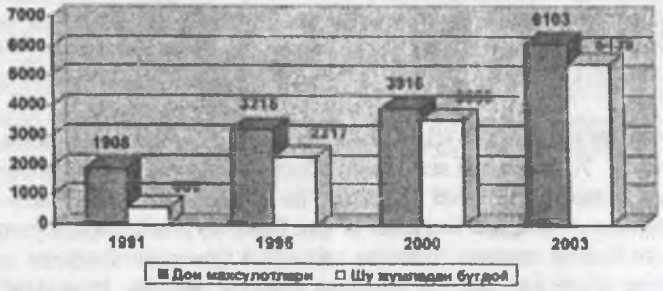
Мустақиллик йилларида «Зарафшон-Ньюмонт» корхонаси, Қизилқум фосфорит комбинати, Қунғирот сода заводи, Қувасой кварц заводи, Янгийўл ва Андижон спирт заводлари, Тошлоқ ип йигирув фабрикаси ва бошқа кўплаб корхоналар бунёд этилди.

Дон мустақиллиги Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштиришга эътибор берилди. Хўжаликлар қандай экин экиш соҳасида мустақил бўлдилар. Республикада дон мустақиллигига эришиш, шакар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлашни тиклаш йўли изчиллик билан амалга оширилди. Пахта экиладиган майдонлар тегишли суратда қисқартирилиб, донли экинлар майдони кенгайтирилди. Умумий экин майдонларида донли экинлар салмоғи 1991 йилда 18,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда 42 фоизга ўсди.

Республикамизда дон мустақиллигига эришиш, шакар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш йўли изчиллик амалга оширилди. Агар 1991 йилда мамлакатимизда 1,9 млн. тонна дон, шу жумладан 609,5 минг тонна бугдой тайёрланган бўлса, 2003 йилда 6,1 млн. тонна дон, шу жумладан 5,4 млн. тонна бугдой етиштирилди. Ўзбекистон ғалла мустақиллигига эришди.

Андижон пахтакорлари ташаббуси билан чигитни плёнка остига экиш технологияси жорий этилди. Бу усул пахтадан сифатли ва юқори ҳосил етиштириш имконини яратди.

Ғалла ишлаб чиқаришнинг ўсиши, минг тонна ҳисобида

Иқтисодиётда барқарор юксалиш Иқтисодиёт таркибидаги туб ўзгаришлар, янги корхоналарнинг бунёд этилиши саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳасида самарали натижалар берди. 1991-2002 йилларда 1872 корхона ва бошқа ишлаб чиқариш муассасалари қурилди, маҳсулотнинг 9,5 мингдан ортиқ янги турларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1990 йилда Республика бўйича ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари ҳажмини 100 фоиз деб олсак, ундан кейинги

йилларда камайиб, 1992 йилда 94,7 фоизга, 1993 йилда 98,1 фоизга тушган эди. 1995 йилга келиб макроиктисодиётда барқарорликка эришилди ва 1996 йилдан бошлаб барқарор ўсиш таъминланмоқда. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми олдинги йилга нисбатан 1997 йилда 106,5 фоизга, 1998 йилда 105,8 фоизга, 1999 йилда 106,1 фоизга, 2000 йилда 106,4 фоизга, 2001 йилда 108,1 фоизга, 2002 йилда 108,1 фоизга, 2003 йилда 108,4 фоизга, 2004 йилда 109,4 фоизга ўсди. Ун ва ун маҳсулотлари, кийим-кечак, пойабзал, шакар ва қанд маҳсулотлари ишлаб чиқариш сезиларли даражада кўпайди, истеъмол буюмлари импорти камайди.

Ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш 1991-1995 йилларда пасайиб борди, 1996 йилдан бошлаб ўсиш бошланди. Олдинги йилга нисбатан 1996 йилда ЯИМ 101,7 фоизга, 1997 йилда 105,2 фоизга, 1998 йилда 104,4 фоизга, 1999 йилда 104,4 фоизга, 2000 йилда 104 фоизга, 2001 йилда 104,5 фоизга ўсди.

Натижада, 2001 йилда биринчи бор ялпи ички маҳсулотнинг 1991 йилга нисбатан 103 фоиз ўсишига эришилди. МДҲ давлатлари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистон иқтисодий барқарорликка эришган, иқтисодий кўрсаткичлари изчил ўсиб бораётган мамлакатдир. 2004 йилда ялпи ички маҳсулот 7,7 фоизга ўсди.

Шаҳар ва қишлоқларимизнинг қиёфаси ўзгариб, аҳоли турмуш савияси ўсиб борди. Йирик иншоотлар, корхоналарнинг бунёд этилиши, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, изчил ўсиш суръатлари одамларнинг моддий ва ижтимоий ҳаётини, фаровонлигини йилдан йилга яхшиланишига замин бўлиб, хизмат қилмоқда. Аҳолини табиий газ, ичимлик суви билан таъминлаш даражаси салмокли даражада ўсди. Биргина 1999 йилда 4,5 минг км газ тармоғи-шундан 4,3 минг километри қишлоқ жойларида, 2 минг км.дан зиёд ичимлик сув тармоғи - шундан 1,9 минг километри қишлоқ жойларида ишга туширилди.

Жаҳондаги етакчи фирмаларнинг ҳаво кемалари билан таъминланган Ўзбекистон Ҳаво йўллари авиакомпанияси дунёнинг 25 мамлакати билан ҳаво алоқаларини ўрнатган, у мустақиллик йилларида 25 миллиондан кўп йўловчига хизмат қилди.

Ижтимоий ҳаёт Аҳолини ижтимоий ҳимоялашга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўзбекистонда ислоҳотлар бошланган дастлабки пайтдаёқ, унинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат, деб белгиланган эди. Бозор муносабатларига ўтишнинг илк давридан бошлаб аҳолини олдиндан ижтимоий ҳимоялаш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўриб борилди. Шу мақсадда миқдори мунтазам ўзгартириб турилган иш ҳаки, пенсиялар, турли нафақалар, стипендиялар, компенсация тўловлари тарзидаги пул тўловлари кенг қўлланилди.

Мамлакатнинг 2 млн. 640 минг фуқароси пенсия ва моддий ёрдам олади. Бундай тўловлар миқдори 2000 йилда 187,8 млрд. сўмни ташкил этди.

Фақат 2000 йилнинг ўзида аҳолининг кам таъминланган қисмига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари - маҳалла йиғинлари орқали 54,2 млрд. сўм миқдорида нафақа, кўмак ва бошқа турдаги ёрдамлар берилди.

Мустақиллик йилларида мамлакатда 70 млн. кв.м. турар жойлар, 19,5 минг ўринли касалхоналар, 95,7 минг марта ташрифли поликлиникалар, 805,9 минг ўринли мактаблар, 15,3 минг ўринли академик лицейлар, 126,5 минг ўринли касб-ҳунар коллежлари қурилиб фойдаланишга топширилди.

Аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш ва газлаштириш бўйича кенг камровли дастурлар амалга оширилмоқда. 1991-2000 йилларда 22,6 минг км. сув қувурлари ва 54,1 минг км. газ тармоқлари ётқизилди. Аҳолининг уй-жойларини газлаштириш даражаси 46,2 фоизгача, ичимлик суви билан марказлашган ҳолда таъминлаш эса 64,2 фоиздан 77,6 фоизгача кўтарилди.

Ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш дастури амалга оширилмоқда.

Республикада аҳолига тиббий ва ижтимоий хизмат кўрсатишнинг ривожланган тизими бунёд этилди. Мустақиллик йилларида амбулатория-поликлиника муассасаларининг сони 3 мингдан 4,8 мингтача ёки 1,6 баравар ортди. Қишлоқ жойларда 1600 та врачлик пунктлари очилди.

Аҳолига 81,5 мингдан ортиқ шифокорлар турли ихтисосликлар бўйича малакали тиббий ёрдам кўрсатмоқда.

1994 йилда аҳолининг дори-дармонга бўлган эҳтиёжи Республикада ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳисобига бор-йўғи 4,5 фоизга қондирилар эди. 2003 йилга келиб, катта миқдорда сармоя жалб этилганлиги ҳисобидан, бу кўрсаткич 25 фоизгача ўсди.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида иқтисодиётнинг бошқарув тизими тубдан ўзгартирилди, хўжалик юритишнинг бозор иқтисодиётига мос янги тизими яратилди. Бозор инфратузилмаси асослари барпо қилинди. Мамлакатимиз иқтисодий таназзул давридан ўтиб олди, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилди, иқтисодий ўсишни таъминловчи зарур шарт-шароитлар вужудга келди. Хусусий мулкчиликнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Давлат мулкини хусусийлаштириш натижасида кўп укладли иқтисодиёт шаклланди. Энг муҳими, одамларимизнинг тафаккури, ҳаётга бўлган муносабати тубдан ўзгармоқда. Турмуш даражаси, оиласининг фаровонлиги ўзига боғлиқ эканлигини тушуниб етаётган одамлар тобора кўпайиб бормоқда.

3. Мустақиллик йилларида маънавий-маърифий тараққиёт

Маънавий меросимиз тикланиши ва ривожланиши

Жамият маънавияти мамлакат барқарорлиги ва тараққиётининг муҳим шарти ва кафолатидир.

Бирон-бир мамлакат ўз маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай, халқнинг миллий руҳини уйғотмай ва мустаҳкамламай туриб юксак тараққиёт даражасига кўтарила олмайди. Шунинг учун ҳам жамият маънавнятини юксалтириш Ўзбекистон тараққиётининг устивор йўналиши деб белгиланди.

Тарихдан маълумки, мамлакатимиз бир неча бор ажнабий босқинчилар ҳужумига дучор бўлган, қарамлик ва зулм остида қолган. Бунинг оқибатида халқимизнинг бой маънавий мероси, урф-одатлари қадрсизланишга маҳкум бўлган. Айниқса, чор мустамлакачилиги ва советлар тузуми даврида миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз оёқ ости қилинди. Она тилимиз, бой маънавий меросимиз қадрсизлантирилди, кўплаб масжиду-мадрасалар, миллий мактаблар, тарихий ёдгорликлар бузилди, қаровсиз қолди. Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритган кундан бошлабоқ мамлакатимизда бой маънавий меросимизни тиклаш ва ривожлантириш, жамият маънавиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Жамият маънавиятини тиклаш ва юксалтиришни таъминловчи маънавий-маърифий ислоҳотларнинг йўналишлари белгилаб олинди.

«Моддий ислоҳотлар, иқтисодий ислоҳотлар ўз йўлига. Уларни ҳал қилиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо, маънавий ислоҳотлар - қуллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-бобаларимизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш - бундан оғирроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда».

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1, 202-бет.

Мустақиллик йилларида бой маънавий меросимизни тиклаш тадбирлари амалга оширилди. Миллий маданиятимизга, жаҳон цивилизацияси тараққиётига буюк ҳисса қўшган боболаримиз-Имом Бухорий, Имом Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур ва бошқа кўплаб аждодларимизнинг миллий ва маънавий мероси халқимизга қайтарилди, таваллуд топган кунлари бутун мамлакат бўйича нишонланди, руҳлари шод этилди, асарлари нашр этилди. Уларнинг маънавий мероси бугунги кунда халқимизга янги жамият қуришда маънавий куч-қудрат бағишламоқда, жамиятимизни маънавий юксалтиришга хизмат қилмоқда.

Тарихий хотиранинг тикланиши

Жамият маънавиятини юксалтиришда тарихий хотира, аждодлар тарихини билиш, миллий ахлокий қадрият ҳамда анъаналар ва муқаддас динимизнинг ўрни ва аҳамияти катта. Бирон-бир халқ ўз тарихини билмай, асрлар оша яратилган маънавий меросга таянмай ва уни янада ривожлантирмай туриб ўз келажагини тасаввур эта олмайди. Шу боис мустабид тузум даврида сохталаштирилган халқимиз тарихини холисона, ҳаққоний ёритиш, барча ўқув масканларида Ватан тарихини ўқитиш борасида мухим тадбирлар амалга оширилди.

Ўзбек халқи ва ўзбек давлатчилиги тарихини, тарихимизнинг бошқа саҳифаларини холисона илмий асосда ёритиш вазифалари Президент И.А.Каримовнинг бир гуруҳ тарихчилар билан 1998 йил июнь ойида бўлган суҳбатида, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорида белгилаб берилди.

Мустақиллик йилларида Ватанимиз тарихини ёритиш ва ўрганиш масалалари партиявийлик, синфийлик ёндашувларидан, ҳукмрон коммунистик мафкура таъсиридан халос этилди. Неча 10 йиллар давомида бузиб кўрсатилган ёки сўз юритилмай келган тарихий воқеаларни холислик, тарихийлик, ҳаққонийлик тамойиллари асосида ёритилган қатор илмий асарлар, дарсликлар ва ўқув адабиётлари яратилди.

Президент Фармони билан 1996 йил Амир Темур йили деб эълон қилинди. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлашга бағишланган тадбирлар Ўзбекистонда, дунёнинг 50 дан ортиқ мамлакатларида ўтказилди. ЮНЕСКО қарори билан Соҳибқирон юбилейи жаҳон миқёсида нишонланди. Парижда Амир Темурга бағишланган маданият ҳафталиги, «Темурийлар даврида фан, маданият ва маорифнинг гуллаб яшнаши» мавзуида халқаро конференция ва кўргазмалар бўлиб ўтди. Тошкент шаҳрида Амир Темурга ҳайкал қўйилди. Темурийлар тарихи давлат музейи ташкил этилди, унинг номи билан боғлиқ тарихий ёдгорликлар таъмирланди.

1999 йил ватанпарвар сиймо, халқ қаҳрамони Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги, халқ даҳоси яратган Алпомиш достонининг 1000 йиллигининг нишонланиши, Урганч ва Термизда улар хотирасига барпо этилган ёдгорлик мажмуаси жамият маънавиятини юксалтиришга, миллий онг ва миллий гурурни кўтаришга хизмат қилмоқда.

Ватанимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир ва бошқа халқ жигарбандларининг номи, иззат-икроми, ҳурмати ўз жойига қўйилди, асарлари чоп этилди. Президентимиз Ислом Каримов ташаббуси билан Тошкентда мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш мақсадида «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи, «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи, фашизмга қарши жангларда жон фидо этган халқимизнинг фарзандлари хотирасини

абадийлаштириш мақсадида «Хотира майдони» мажмуаси барпо этилди. Бу тадбирлар халқимизда миллий онгни юксалтиришга, тарихий хотирани тикланишига, ёшларни миллий истиқлол ғоялари руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Диний ва миллий қадриятларнинг тикланиши

Мустақиллик шарофати билан диний қадриятлар, диний эътиқод қайта тикланди. Рамозон ҳайити, Қурбон ҳайити, қадимий халқ байрами Наврўз қайта тикланди, бу кунлар Президент Фармони билан дам олиш, байрам куни бўлиб қолди. Мусулмонлар Ўзбекистон халқи тарихида биринчи марта бевосита ҳукумат ҳомийлигида ҳар йили Ҳаж ва Умра амалларини адо этиш имкониятларига эга бўлдилар. Президент Фармони билан тузилган «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази, «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси жамиятнинг маънавий- маърифий равнақи йўлида хизмат қилмоқда.

Республикада 17 диний конфессия рўйхатга олинган ва расман фаолият кўрстамоқда. 170 дан ортиқ диний ташкилотлар ишлаб турибди ва уларда Ўзбекистонда яшовчи 130 миллат ва элат вакиллари ўзларининг диний эҳтиёжларини қондирмоқдалар. 1,7 мингдан ортиқ масжидлар, христиан ибодатхоналари, синагоглар ва бошқа диний марказлар таъмирланди ва янгидан қурилди. 10 та диний таълим муассасаси фаолият кўрсатмоқда. 1999 йилда Тошкентда Ислом Университети очилди.

Ўзбекистон ҳудудида халқнинг улуғвор ва шонли тарихига оид 2000 дан ортиқ ёдгорликлар таъмирланди.

Ўзбек халқининг минг йиллар давомида шаклланган, мустамлакачилик даврида оёқ-ости қилинган, инсонпарвар урф-одатлари ва анъаналари, маданий қадриятлари эҳтиётлаб тикланди ва янги маъно-мазмун билан бойитилди. Мақомчилар, тўй-маросим қўшиқлари, шоир-бахшилар ва фольклор-этнографик дасталарнинг ўнлаб кўрик-танловлари ўтказилди. Пианиночи ва скрипкачиларнинг симфоник ва камер мусиқалари, замонавий эстрада гуруҳларининг фестивал ва танловлари бўлиб ўтмоқда.

Мамлакатимизда ўзбек тилининг халқ ва давлат турмушидаги ўрни ва аҳамияти қайта тикланди. Давлат тили ҳақидаги қонунда ўзбек тили ўзбек халқининг маънавий мулки эканлиги, унинг равнақи, қўлланилиши ва муҳофазаси давлат томонидан таъминланиши белгилаб қўйилди. Олий давлат ҳокимияти, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларида, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда иш юритиш асосан ўзбек тилида олиб борилмоқда. Республикамизнинг маъмурий-ҳудудий бирликлари, кўчалари, географик ўринларнинг номларига ғоялар миллий шакл берилди ва ўзбек тилида ёзиб қўйилди. Натижада ўзбек халқининг миллий қадр-қиммати қайта тикланди ва мустаҳкамланди. Шунингдек,

Ўзбекистонда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатларнинг тиллари, қадр-қиммати ҳам ўз ўрнига қўйилган.

Таълим равнақи Маънавий-маърифий соҳадаги ютуқларимиз таълим тизимидаги туб ўзгаришларда яққол намоён бўлмоқда. Халқ таълимини ислоҳ қилиш, кадрлар тайёрлаш тизимини мустаҳкамлаш соҳасида муҳим чора-тадбирлар амалга оширилди. Янги олий ўқув юртлари ташкил этилиб билимларнинг янги тармоқлари бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди Олий таълим тизимидаги 16 университетнинг 12 таси мустақиллик йилларида ташкил этилди. Мустақиллик йилларида энг зарур замонавий мутахассисликлар бўйича ўнлаб янги олий ўқув юртлари - Мудофаа вазирлиги қошида Ҳарбий академия, Ички ишлар вазирлиги қошида Ички ишлар академияси, Банк-молия академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент авиация институти, Навоий тоғ-кончилик институти, Тошкент Молия институти ва бошқалар ташкил этилди.

Президентимиз Ислом Каримов ташаббуси билан таълимни тубдан ислоҳ қилиш йўллари ишлаб чиқилди. 1997 йил 27 августда Олий Мажлиснинг IX сессиясида Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди. Миллий дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва саркитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдан иборатдир.

КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ ДАСТУРИ

Миллий дастур рўёбга чиқмоқда. Ёшлар умумий ўрта таълимни 9 йиллик мактабларда оладилар, яна уч йил давомида янгидан ташкил этилган академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларида ўрта махсус билим ва касб-ҳунар ўрганадилар.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланган вазифаларни бажариш умумхалқ, умуммиллат ишига айланди. 2001 йилда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишнинг биринчи босқичи якунланди.

2001 йилда Республикамизда 6742 та мактабгача таълим муассасаларида 608500 нафар ўғил-қизлар тарбияланди. Уларда 65862 нафар педагог, тарбиячи ва бошқа ходимлар хизмат қилди. 9727 та умумтаълим мактабларида 440762 нафар ўқитувчи 6,3 млн. ўқувчига таълим бермоқда. Умумий ўрта таълим бўйича барча ўқув фанларидан

Давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди ва улар 346 та мактабда тажрибадан ўтказилди, таълим жараёнига жорий этилди. Давлат таълим стандартларига мос ўқув дастурлари ва дарсликлари яратилди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини энг муҳим, Ўзбекистонга хос хусусияти янги турдаги 3 йиллик ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизимини яратишдир. 1998-2004 йиллар давомида замонавий ўқув-лаборатория ускуналари билан жихозланган 54 та академик лицей ва 533 та касб-ҳунар коллежи барпо этилди. Бу мақсадлар учун 135 млрд. сўм маблағ сарфланди. Ўрта махсус ўқув юртларига зарур бўлган жихозлар сотиб олиш учун жалб қилинган чет эл иннвестицияларининг миқдори 150 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари ишлаб чиқилди, амалиётга киритилди ва дарсликлар яратилди. 2003-2004 ўқув йилида академик лицейларда 26,2 минг, касб-ҳунар коллежларида 531,6 минг ўқувчи таълим олди.

Олий таълим тизимида катта ўзгаришлар қилинди. Олий таълим икки босқичдан - бакалаврият ва магистратурадан иборат этиб қайта ташкил этилди. 62 та олий ўқув юртларида таълим олаётган бўлажак бакалавр ва магистрлар сони 2003-2004 ўқув йилида 254400 нафарни ташкил этди. 18486 нафар профессор-ўқитувчилар меҳнат қилмоқдалар, уларнинг 1462 нафари фан доктори, 7201 нафари фан номзодидир. Ўтган 4 йил давомида барча йўналишлар бўйича бакалавр ва магистрлар учун қўйиладиган талабларни ўзида мужассамлаштирган Давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари яратилди. Олий таълим учун 1129 номдаги дарслик ва ўқув адабиётлари нашр этилди ва Олий ўқув юртлари кутубхоналарига тарқатилди.

Мамлакатимизда иқтидорли ёшларни излаб топиш, уларга кўмаклашиш, қўллаб-қувватлаш бўйича давлат сиёсати собит қадамлик билан олиб борилмоқда. Истеъдодли ёшларни моддий ва маънавий рағбатлантириш, чет элда ўқишини қўллаб-қувватлаш мақсадида "Республика болалар фонди", "Соғлом авлод учун", "Истеъдод" жамғармалари ташкил топди. Таълим сохасида АКСЕЛС, АЙРЕКС, АҚШ коллежлари консорциуми, САРЕ, Тинчлик корпуси (АҚШ), Конрад Аденауэр фонди, Британия кенгаши, САУД Ал-Баттин фонди (Миср) каби халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик йўлга қўйилди. 2000 дан ортиқ талаба ва мутахассислар чет элда ўқиб келди.

Ўзбекистон таълим тизими дунё миқёсида ката қизиқиш уйғотмоқда. Москвадаги Олий таълим Халқаро Фанлар академияси президенти В.Шукшунов Ўзбекистонда ишлаб чиқилган бу Миллий дастурни мазмун-моҳияти жиҳатидан тенги йўқ ҳужжат, деб таърифлади. Ўзбекистонда яратилаётган таълим тизими «Таълимнинг ўзбек модели» деб эътироф этилди.

4. Маданият равнаки

Бадиий адабиёт Мустақиллик йилларида бадиий адабиётда миллийлик, минг йиллик тарихий ижодий анъаналар, умуминсоний қадриятлар, эркин фикр юритиш тамойиллари тикланди. Бадиий адабиёт синфийлик, партиявийлик, коммунистик мафкуравийлик каби ақидалар ҳукмронлиги иллатларидан озод бўлди.

Бадиий адабиётда мустақилликни асраб-авайлаш, озод ва обод Ватан қуриш, баркамол инсонни тарбиялаш, миллий ўзликни англаш каби масалалар бош мавзу бўлиб қолди.

Абдулла Орипов, Одил Ёқубов, Примқул Қодиров, Хуршид Даврон каби ижодкорларнинг тарихий роман, пьеса ва қиссаларида улуғ бобокалонларимиз Амир Темур, Мирзо Улуғбек, З.М.Бобур ва бошқаларнинг сиймолари умуминсоний ва миллий қадриятларга мос тарзда янгича талқинда ёритилди. Халқаро Шолохов мукофоти лауреати Тўлепберген Қайипбергеновнинг «У дунёга, бобомга хат» асари, Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар» романида, Назар Эшонқуловнинг «Қора китоб» повестида, Ўткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» сингари асарларда мустабид совет даврида халқ бошига солинган бекад кулфатлар, ғам-аламлар ҳаққоний тасвирланган.

Тоҳир Маликнинг «Шайтанат» (4 китоб), Ҳожиакбар Шайховнинг «Тутқин одамлар» асарларида инсонни иймон ва виждондан оздиришга, разолат ва қабоҳат уммонига ботиришга уринувчи ёмонлик дунёси, мафия олами шайтонлари фош қилинади, уларга нисбатан нафрат туйғулари тараннум этилади.

Омон Мухторнинг «Тўрт томон қибла» номли трилогияси, Барат Бойқобуловнинг «Ўзбекнома» тарихий-фалсафий достони, Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг «Биз ким, ўзбеклар» бадиий-тарихий асари, Азим Суюнинг «Оқ ва қора», А.Қутбиддиннинг «Изоҳсиз луғат» шеърий асарлари замонавий ўзбек адабиётининг ёркин ифодасидир.

Меъморчилик ва амалий санъат Ўзбек халқи меъморчилиги моҳият эътибори жиҳатидан буюк бунёдкорлик санъатидир. Мустақиллик йилларида меъморчилик санъати янада ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Меъморчиликда икки асосий тамойил кўзга ташланади. Улардан бири шаркона меъморийнинг анъанавий қонун-қоидаларига риоя этишдир. Бу тамойил Темурийлар тарихи давлат музейи, Туркистон саройи, Олий Мажлис, Сенат, Тошкент шаҳар ҳокимияти бинолари тимсолида ўз аксини топгандир.

Меъморчиликдаги иккинчи тамойил эса Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиш сари интилишини намойиш этувчи жаҳон меъморчилигининг энг яхши ютуқларидан фойдаланишда намоён бўлмоқда. Бундай бинолар жумласига «Меридиан», «Афросиёб» (Самарқанд), «Бухоро» «Интерконтиненталь», «Шератон» меҳмонхоналари, «Ўзэкспомарказ», Миллий

банк, Марказий банк, «Тошкентплаза» савдо маркази, Республика биржа маркази, банклараро молиявий хизматлар Маркази, Ўзбекистон Давлат консерваторияси ва бошқа биноларни киритиш мумкин.

Тошкент шаҳри кўркига кўрк қўшиб турган «Олой», «Чорсу», «Отчопар», «Юнусобод», «Миробод», «Паркент», «Қўйлиқ» ва бошқа бозор биноларн, шунингдек, «Юнусобод» теннис маркази, «Жар» спорт маркази синтари замонавий иншоотлар барпо этилди.

Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарларидаги тарихий биноларни тиклаш ишлари жадаллик билан олиб борилди. Бунга Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Хива шаҳарларида қайта тикланган ўнлаб бинолар, обидалар мисол бўлаолади.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга татбиқ этиш жараёнида юзлаб академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун маҳобатли бинолар бунёд этилди.

Мустақиллик йилларида хайкалтарошлик санъати жадал ўсди. Ҳайкалтарош И.Жабборов ва К.Жабборовлар томонидан Тошкентда Амир Темурнинг отлиқ ҳайкали, Самарқанд ва Шаҳрисабзда Амир Темур ҳайкаллари, Фарғона ва Қувада ал-Фарғоний (1998), Хоразмда Жалолиддин Мангуберди хайкаллари (1999) яратилди. Ҳайкалтарош Р.Мирбошиев ижодига мансуб «З.М.Бобур» (1993, Андижон), «Абдулла Қодирий» (1994, Тошкент), «Чўлпон» (1997, Андижон), «Она» (1999, Жиззах шаҳри) каби бир қатор хайкал ва ёдгорликлар яратилди. 1999 йилда Термизда «Алпомиш» ҳайкали ва мажмуа-композицияси (А.Раҳматуллаев ва бошқалар) бунёд этилди.

Ўзбекистонда қадимдан амалий санъат ўзига хос тарзда ривожланиб келган. Мустақиллик йилларида бадиий кулолчилик, пичоқчилик, заргарлик, ганчкорлик, ёғоч ўймакорлиги, наққошлик, каштачилик, зардўзлик, гиламдўзлик, безакчилик каби амалий санъат турлари тикланди ва янги маъно-мазмун билан ривожланиб бормоқда. Мустақиллик шарофати билан дизайн санъати ҳам жадал ривожланмоқда. Тасвирий санъат, рассомчилик санъатининг ривожида 1997 йилда ташкил этилган Ўзбекистон Бадиий академияси ва «Тасвирий ойина» республика ижодий уюшмаси муҳим роль ўйнади. Ўзбекистон халқ рассомлари Малик Набиев, Баҳодир Жалолов ва бошқалар халқимиз онгида миллий ғурур, Ватанга садоқат туйғуларини уйғотувчи қатор санъат асарлари яратдилар. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур Мирзо портретлари шулар жумласидандир. Тасвирий ва миниатюра санъати янги маъно-мазмун билан бойиди. Шаҳар кўчаларига бугунги ҳаётимизни тасвирловчи расмлар ўрнатилди, биноларнинг деворлари одамларга ҳузур-халоват, завқ бағишлайдиган нақшлар билан безатилди.

Кино санъати Мустақиллик йилларида кино санъати ривож топди. 1996 йилда «Ўзбекфильм» тасарруфида 8 та киностудия, 30га яқин мустақил ижодий студиялар фаолият юритди. 1996 йилда ташкил этилган «Ўзбеккино» давлат акционерлик компанияси, унинг давлат томонидан моддий жихатдан қўллаб-қувватланиши кино санъатининг ривожида муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1991-2002 йилларда 60 га яқин бадиий фильмлар яратилди. «Темир хотин», «Даллол», «Шариф ва Маъриф», «Тилла бола», «Буюк Амир Темур», «Юлдузингни бер,

осмон», «Кенжа сингил» ва бошқа фильмларда миллийлик ва замонавийлик уйғунлиги яққол намоён бўлди. 1997 йил 22-29 май кунлари XII Халқаро Тошкент кинофестивали бўлиб ўтди. Унда 32 та давлат ва 8 та халқаро ташкилотдан вакиллар, кино санъати усталари қатнашди. «Буюк Амир Темур» фильми ижодкори Р.Иброхимовга фестивал бош совриии – «Нексия» автомобили берилди.

Мустақиллик йилларида ўнлаб ҳужжатли фильмлар яратилди. «Ўзбекистон баҳорлари», «Улкан одим», «Улар Германияда ўқиган эдилар», «Ўзбекистон қаҳрамонлари», «Умид қалдирғочи», «Истиқлол фидойилари» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Театр Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислоҳотлар жараёнида театр санъати ҳам ривожланди.

1993 йилда фойдаланишга топширилган «Туркистон» саройи Ватанимиз ва хорижлик театр арбобларининг, ижодий гуруҳларнинг саҳна асарлари намойиш этиладиган даргоҳга айланди. Андижонда жамоатчилик асосида фаолият кўрсатаётган ёшлар театри, Аббос Бакиров номли ёшлар ва болалар театрига айлантирилди.

Республика Президентининг 1995 йил 20 октябрдаги «Ўзбекистонда театр ва мусиқа санъатини янада ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 1998 йил 26 мартдаги «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги фармонлари асосида театрлар давлат бюджети ҳисобига қўллаб-қувватланди. Фармонга биноан Маданият ишлари вазирлиги тизимида ва театр ижодий ходимлари уюшмаси қошида 1998 йилда «Ўзбектеатр» ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди. Бирлашма театр жамоаларига халқимизнинг бой маънавий оламини, унинг маданий мероси, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат ҳиссини уйғотувчи спектакллар яратишда, истеъдодли ёшларни театрга жалб қилишда, театрларнинг моддий-техникавий базасини мустаҳкамлашда, ижодий ходимларни ижтимоий ҳимоя қилишда кўмаклашди. Алишер Навоий номли Давлат академик катта опера ва балет театри Япония томонидан 1995 йилда бепул ажратилган 47 млн. иен (1500 минг АҚШ доллари) қийматига тенг янги ускуналар билан жиҳозланди. Республикамизда 41 та профессионал театр фаолият кўрсатмоқда. Ҳар бир вилоятда қўғирчоқ театрлари болаларга хизмат қиляпди.

2001 йилда республика театр санъатида муҳим тарихий воқеа содир бўлди. Ҳамза номидаги Ўзбек академик драма театри биноси мухташам кошона шаклида қайта қурилди, замонавий театр ускуналари ва мебеллар билан жиҳозланди. Президент фармони билан унга Миллий театр мақоми берилди.

Республика театрлари Ватан тарихини саҳна асарлари орқали ёритишга алоҳида эътибор бердилар. Миллий академик драма театри ва Қашқадарё мусиқали драма театри жамоалари «Соҳибқирон», Хоразм вилояти мусиқали драма ва комедия театри «Жалолиддин Мангуберди»,

Аброр Хидоятов номли ўзбек давлат театри «Буюк ипак йўли» каби тарихий драмаларни сахнага қўйдилар.

1997 йил октябрда Тошкентда бўлиб ўтган «Театр: Шарқ-Ғарб» халқаро фестивалда Япония, Ҳиндистон, Гонконг, Туркия, Россия, Буюк Британия театр санъаткорларининг чиқишлари бўлди. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган фестивалда Ўзбекистон, Козоғистон, Қирғизистон театрларининг 15 та энг яхши тарихий сахна асарлари намойиш этилди. Ўзбекистон театр усталари Германия, Франция, Словакия, Ҳиндистон, АҚШ, Бельгия, Миср, Россия театр фестивалларида қизиқарли спектакллар билан иштирок этдилар.

Мухтасар айтганда, республикамиз театр санъати халқимиз, айниқса, ёшларимиз маънавиятини бойитиш, улар онгига Миллий истиқлол ғоясини сингдира бориш, ватанпарварлик туйғуларини кучайтириш, ахлоқий, эстетик тарбия мактаби бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбек цирки 1992 йилда «Ўзбекдавлатцирк» республика бирлашмасининг ташкил этилиши цирк санъатининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тошкент цирки замонавий талаблар асосида қайта таъмирланди, унга Ўзбекистон халқ артисти Тошкенбой Эгамбердиев номи берилди. Анъанавий цирк санъатининг унитилган турлари тикланди ва ривожланди. Истеъдодли ёшларга амалий ёрдам бериш мақсадида 1996 йилда эстрада-цирк коллежи очилди.

Ўзбекистон циркчиларининг чет эллларга гастроль сафарлари уюштирилди. Миср, Иордания, Фаластин, Покистон, Малайзия, Ҳиндистон, Хитой, Сурия, Ливан, Эрон, Бирлашган Араб Амирлигида гастроль сафарларида бўлган республикамиз цирк усталари ўзбек миллий цирк санъатини намойиш этдилар.

Олимжон Тошкенбоев раҳбарлигидаги «Ўзбекистон дорбозлари» гуруҳи 1996 йилдан бошлаб Европа мамлакатларида гастроль сафарида бўлиб, 2000 дан зиёд томоша кўрсатдилар. 15 ёшли Карима Зарипова 1997 йил январда Париждаги Буглион циркида бўлган ёш цирк артистларининг халқаро фестивалида қатнашиб, «Пластик этюд» (бесуяк уйини) жанрида фестивалнинг энг олий мукофоти – олтин медални қўлга киритди. 1998 йилда Тошкент циркида истеъдодли ёшларга кўмаклашувчи болалар студияси очилди.

Ўзбек циркчилари 1999 йилда Бирлашган Араб Амирлигининг Дубай шаҳрида, 1999 йилда Саратов шаҳрида бўлиб ўтган Бутунроссия цирк фестивалида, 2000 йилда Хитойнинг Ухан шаҳрида бўлиб ўтган халқаро цирк фестивалида, 2001 йил январда Бельгиянинг Льеж шаҳрида бўлиб ўтган Европа циркларининг 10-фестивалида муваффақиятли қатнашиб, совринли ўринларни эгалладилар. Циркчиларимизнинг саъй-ҳаракатлари натижасида Ўзбек циркига хос турли номер ва аттракционлар халқаро цирк дастурларидан ўрин эгаллади.

Миллий мусиқа ва қўшиқчилик Мустақиллик йилларида миллий мусиқа ва қўшиқчилик санъати ривожланди. Республика маданият ишлари вазирлиги, 1992 йилда ташкил этилган «Халқ ижоди ва маданий-маърифий ишлар республика Маркази», унинг вилоятлардаги бўлимлари мусиқа ва қўшиқчилик санъатини, хаваскорлик ва фольклор жамоалари фаолиятини ривожлантириш, унутилган халқ оҳангларини тиклаш мақсадида турли хил кўрик танловлар, фестивallар ташкил этдилар. 1992 йилда Тошкентда «Асрларга тенгдош наволар» ва «Бокий овозлар», Хоразм вилоятида фольклор жамоалари, аския, қизиқчи ва масхарабозларнинг, Қўқонда катта ашула, лапар ва ялла ижрочиларининг кўрик-танловлари ўтказилди. 1994 йил май ойида Парижда бўлиб ўтган «Шарқ мусиқаси» фестивалида Муножот Йўлчиева ва Шавкат Мирзаевлар иштирок этиб, ўзбек миллий қўшиқчилик санъатини жаҳонга намойиш этдилар.

1996 йил апрель ойида Туркистон саройи, «Баҳор» мажмуаси ва бошқа ижодий концерт ташкилотлари негизида ташкил этилган «Ўзбекнаво» гастроль-концерт бирлашмаси орқали халқ орасидан истеъдодли қўшиқчиларни излаб топиш ва кўрик-танловларга жалб этиш, мусиқа ва қўшиқчилик санъати бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантириш каби тадбирлар амалга оширилди. Республика Президентининг 1996 йил 27 августдаги ««Ўзбекистон – Ватаним маним» қўшиқлар байрами тўғрисида»ги фармони қўшиқчилик санъатини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатди. 1996 йилда ўтказилган барча вилоят, шаҳар ва туманларида «Ўзбекистон - Ватаним маним» қўшиқ танловида 54 мингдан зиёд қўшиқчилар қатнашди. Бундай кўрик танлов ҳар йили август ойида ўтказиладиган бўлди ва август ойининг учинчи якшанба куни «Ўзбекистон – Ватаним маним» қўшиқ байрами куни деб белгиланди. Бу танлов жараёнида Ватан, мустақилликни эъзозловчи юзлаб янги қўшиқлар яратилди. «Ўзбекистон – Ватаним маним», «Мен сени севаман, Ўзбекистон», «Ватан ягонадир», «Мустақиллик гуллари», «Она юртим», «Ўзбекистон аскарлари» қўшиқлари шулар жумласидандир.

1997 йил 11 мартда қабул қилинган Республика ҳукуматининг ««Шарқ тароналари» Халқаро мусиқа фестивалини ўтказиш тўғрисида»ги қарори мусиқа санъатининг ноёб намуналарини кенг тарғиб қилиш, ривожлантиришда дастурамал бўлиб хизмат қилди. 1997 йил 25 август - 2 сентябрь кунлари Самарқандда бўлиб ўтган «Шарқ тароналари» биринчи Халқаро фестивалида дунёнинг 40 дан ортиқ мамлакатидан ижрочилар, санъатшунослар, жамоат арбоблари иштирок этди, фестивалда янграган ўзбек оҳанглари, куй-қўшиқлари жаҳон узра таралди. Ҳар икки йилда Самарқандда «Шарқ тароналари» Халқаро фестивалини ўтказиш анъана тусини олди.

Ўзбекистонда мусиқа ва қўшиқчилик санъатини ривожига ҳар йили 31 август ва 21 март кунлари ўтказилаётган Мустақиллик ва Наврўз кунларига бағишланган байрам тантаналари ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда яшаётган 130 га яқин турли миллат ва элат урф-одатлари ва анъаналари бирдек ривожланиб бормоқда. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 120 та миллий маданият марказлари фаолият юритмоқда. Миллий- маданий марказлар ўз миллатдошларининг тили, маданияти, урф-одатлари, расм-русумларини тиклаш, тарихий Ватани билан алоқани жонлантириш каби масалалар билан шуғулланиб келмоқдалар. Миллий-маданий марказлар қошида миллий мусиқа, рақс, ҳунар ва бошқа йўналишлардаги тўгараклар ташкил этилган.

1992 йилда турли миллий маданий марказларга кўмаклашувчи Республика Байналмилал маркази тузилди. Унинг фаолиятида республикамизда истиқомат қилувчи турли миллат ва эълатларни жипслаштириш асосий ўрин тутмоқда. Ҳар бир миллатга мансуб рассомлар, ёзувчилар, шоирлар, олимлар, маданият ва санъат арбобларига бағишланган йиғилишлар, кўргазмалар ташкил этилмоқда. Миллий-маданий марказлар ўз фаолияти билан республикада маданият равнақига муҳим ҳисса қўшмоқдалар.

Музей Жамият маданий-маърифий ҳаётида, аҳолида тарихий хотирани тиклаш ва мустаҳкамлашда музейларнинг аҳамияти катта. Шу боисдан ҳам мустақиллик йилларида мавжуд музейларни таъмирлаш, уларни янги экспонатлар билан бойитиш, янги музейлар барпо этишга алоҳида эътибор берилди.

Наманганда улуғ ўзбек шоири Бобораҳим Машраб музейи, Хоразмда хофиз Ҳожихон Болтаев номли мақомчилар музейи, Урганчда Хоразм амалий санъати ва тарихи музейи, Бухорода темирчилик музейи, Самарқанд вилоятининг Оқтош шаҳрида халқ бахшиси Ислом шоир Назар ўғлининг уй-музейи, Тошкентда ўзбек аёллари орасидан чиққан биринчи ҳуқуқшунос олима Ҳадича Сулаймонова музейи, ўзбек рақкосаси Мукаррама Турғунбоева музейи сингари уй музейлари ташкил этилди. Шунингдек олий таълим муассасаларида кўплаб музейлар очилди.

1996 йил 1 сентябрь куни Тошкентда Осиёда ягона бўлган Олимпия шон-шуҳрат музейи фаолият кўрсата бошлади. Бу музей ўзбекистонлик спортчиларнинг халқаро мусобақалардаги муваффақиятларини намойиш этадиган, мамлакатимизда спорт ҳаракатини ривожлантириш маркази бўлиб қолди.

1996 йил 18 октябрда Тошкентда Темурийлар тарихи давлат музейи очилди. Музей темурийлар даври руҳини акс эттирувчи ўша даврга хос тарихий жиҳозлар, қурол-аслаҳалар, лашкарбошилар ва оддий жангчиларнинг кийим-бошлари, олтиндан ясалган уй-буюм ашёлари, мусиқа асбоблари, Амир Темур, Бобур қўлёзмалари, Улуғбекнинг астрономик қурилмалари ва бошқа 2000 дан ортиқроқ тарихий, маданий ёдгорликлар билан жиҳозланган. Темурийлар тарихи давлат музейи Ўзбекистонда амалга оширилаётган маданий, маънавий, маърифий ишлар,

илмий тафаккур марказига айланди. 2002 йилда Термизда Археология музейи бунёд этилди.

Ўзбекистон Президентининг 1998 йил 12 январдаги «Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони ва унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган Республика ҳукуматининг 1998 йил 5 декабрда қабул қилинган «Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида»ги қарори мамлакатимизда музей ишини ривожлантириш истиқболларини белгилаб берди. Маданият ишлари вазирлиги, «Олтин мерос» жамғармаси, Бадиий Академия, Молия вазирлиги, Мехнат вазирлиги музейлар раҳбарияти билан ҳамкорликда музейларнинг ривожланиши ва молиявий таъминоти бўйича дастур ишлаб чиқилди. Музейлар давлат муҳофазасига олинди, уларни таъмирлаш, музей экспонатларини бойитиш давлат бюджети ҳисобидан молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватланди. Музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, илмий-услубий ёрдам кўрсатиш, моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мақсадида 1998 йилда «Ўзбекмузей» Республика жамғармаси тузилди. Аҳолининг музейшунослик маданиятини оширишга кўмаклашувчи «Мозийдан садо» журнали таъсис этилди ва у 1999 йилдан бошлаб ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этила бошланди. Фақат 1999 йилда музейларнинг асосий фонди 7544 та тарихий ва маданий ёдгорликлар билан бойиди.

Ўзбекистонда умумий майдони 137150 кв.м.ни ташкил этадиган 510 та музей фаолият кўрсатмоқда. Уларда 1,3 миллиондан ортиқ аждодларимиз тарихи, бетакрор маданиятини акс эттирувчи нодир буюмлар-экспонатлар сақланмоқда ва аҳолига намойиш этилмоқда. Мамлакатимизнинг меъморий ёдгорликларга бой 10 та шаҳри тарихий шаҳарлар рўйхатига киритилган. 2500 та меъморий обида, 2700 та археологик ёдгорлик, 1800 монументал санъат асари давлат муҳофазасига олинган. Бухоро, Самарқанд ва Хива шаҳарларидаги 3 та музей-қўриқхоналарида бутун дунёда энг нодир тарихий ёдгорликлар, меъморий обидалар, монументал санъат асарлари сақланиб қолган, давлат муҳофазасида янгидан чирой очаётган музейлар сифатида эътироф этилган.

Ўзбекистон музейлари аҳоли орасида ўлкамиз тарихи, халқ амалий санъати асарларидан иборат этнографик кўргазмаларни намойиш этиб, жамиятимиз маънавий камолоти йўлида хизмат қилмоқда. Минглаб хорижий сайёҳлар республикамиз музей-қўриқхоналарига ташриф буюриб, аждодларимиздан қолган тарихий ёдгорликлар, обидалар, монументал санъат асарлари олдида таъзим этмоқдалар. Франция, Туркия, Эрон, Покистон, Корея, Хитой ва бошқа мамлакатларда Ўзбекистон музейларининг экспонатлари намойиш этилди.

Спорт Мустақиллик йилларида спорт Ўзбекистон миллий маданиятининг таркибий қисми сифатида ривожлантирилди.

1992 йил 5 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги қонуни спортни оммавий равишда ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратди. 46 мингдан ортиқ спорт иншоотлари – спорт соғломлаштириш клублари, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, олимпия ўринбосарлари билим юртлари, олий спорт маҳорати мактаблари, ўйингохлар, спорт заллари, майдонлари, ҳовузлар барпо этилди ва таъмирлаиди. Уларда 7 млн. киши жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш имкониятига эга бўлди.

1992 йил январда Ўзбекистон Миллий олимпия қўмитаси тузилди ва 1993 йил сентябрда халқаро олимпия қўмитасининг 101-сессиясида расмий зътироф этилди.

Спортнинг бокс тури жадал ўсди. 17 марта жаҳон чемпиони Артур Григорьян, Сидней Олимпиадаси чемпиони Муҳаммадқодир Абдуллаев каби боксчиларимиз номи жаҳонга машҳур. 1999 йил август ойида Американинг Хьюстон шаҳрида ўтказилган X жаҳон чемпионатида Ўзбекистон бокс командаси 83 мамлакат ўртасида АҚШ ва Куба командаларидан кейин фахрли учинчи ўринни эгаллади.

Ватанимизда спортнинг теннис тури ривожланди. 168 та теннис корти, энг замонавий Юнусобод теннис мажмуи барпо этилди. Юнусобод теннис саройида 1994-2002 йилларда Ўзбекистон Президенти кубоги учун 9 марта халқаро теннис мусобақалари ўтказилди. 1999 йилнинг июль ойида Лондонда ўтган теннис бўйича ёшлар халқаро турнирида тошкентлик спортчи Ирода Тўлаганова Уимблдон учрашувида голиб чиқиб, кумуш кубокнинг кичрайтирилган нусхасини қўлга киритди.

1998 йил май ойида мамлакатимиз альпинистлари Ҳимолай тоғининг энг баланд «Эверест» чўққисига кўтарилиб, Ўзбекистон довруғини дунёга таратдилар.

Мустақиллик шарофати билан миллий ўзбек кураши тикланди. 1992 йилда Термиз ва Шаҳрисабз шаҳарларида дастлабки миллий кураш бўйича халқаро мусобақа ўтказилди. Миллий курашимизнинг назарий жиҳатлари ва қоидалари ишлаб чиқилди ва халқаро экспертлар томонидан зътироф этилди, халқаро спорт турлари қаторидан ўрин олди. 1999 йил май ойида Тошкентда дунёнинг 50 дан ортиқ мамлакатларидан келган спортчилар иштирокида кураш бўйича биринчи жаҳон чемпионати бўлиб ўтди. Унда ўзбекистонлик курашчилар 3 та олтин, 3 та кумуш, 3 та бронза медалларини қўлга киритдилар. Акобир полвон, Камол полвон, Тоштемир полвонлар номи бутун жаҳонга таралди. Халқаро кураш ассоциацияси тузилди, унинг фахрий Президенти этиб Ислом Каримов сайланди. Буюк Британияда 2000 йилдан зътиборан ҳар йили Ислом Каримов номи билан аталувчи халқаро турнир бўлиб ўтмоқда. 2002 йил октябрда Халқаро кураш ассоциацияси Халқаро спорт федерацияси аъзолигига қабул қилинди. Ўзбек миллий кураши халқаро спорт тури сифатида дунёда зътироф топди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон спортчилари Олимпиадалар, Осиё ўйинлари, Жаҳон ва Осиё чемпионатлари ва бошқа мусобақаларда қатнашиб, 3000 дан ортиқ олтин, кумуш ва бронза медалларини қўлга киритдилар.

Шахмат бўйича жаҳон чемпиони Рустам Қосимжонов, бокс бўйича жаҳон чемпиони Муҳаммадқодир Абдуллаев каби спортчилар Ўзбекистон халқининг ифтихоридир.

Шундай қилиб, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда спорт ривожланди, янги маъно-мазмун билан бойинди, жаҳон спортига қўшилди ва халқаро майдонда салмоқли ўринни эгаллади.

Маънавий-маданий соҳада эришилган ютуқлар ўз самарасини кўрсатмоқда. Маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди, одамларнинг тафаккури ва ҳаётга муносабати ўзгарди. Кишиларимиз онгида демократик қадриятлар мустаҳкамланди, аҳолининг фаоллиги ошди, мамлакатимизнинг келажагига ишончи мустаҳкамланди.

Демократик ислоҳотлар натижасида эришган катта ютуғимиз -бу умумий хонаданимизда қарор топган тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро ва фуқароларо тотувликдир, одамларимиз томонидан бу қадриятларнинг беқиёс аҳамнятини англаб етаётганидир.

5. Миллий истиқлол ғояси, унинг тарихий илдизлари

Жамият маънавиятини юксалтириш соҳасидаги энг асосий вазифа миллий истиқлол ғоясини шакллантириш ва одамлар онгига сингдиришдан иборатдир.

1993 йил 23 апрель куни Президент Ислом Каримов бир гуруҳ адиблар билан суҳбат қилиб, миллий истиқлол ғоясини Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII сессиясида 1993 йил 7 май куни нутқ сўзлаб, Президент Ислом Каримов қўйидагиларни таъкидлади:

- миллий истиқлол ғояси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириши лозим.
- Шу билан бирга бу ғоя халқимизда ўзининг қудрати ва ҳимоясига суянган ҳолда, умуминсоний қадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги тараққий топган давлатлар орасида тенг ҳуқуқли асосда муносиб ўрин эгаллашига доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак.

«Тафаккур» журналининг 1998 йил 2-сонида журнал бош мухбирининг саволларига Президент И.Каримовнинг жавоблари эълон қилинди. Мазкур жавобларда миллий ғоямизни назарий ва амалий жиҳатлари янада чуқурроқ ёритилди. Бугунги кунда собиқ советлар замонида ҳукмронлик қилган, одамларни қуллик, мутеълик ҳолатига солган, манқуртга айлантирган

коммунистик мафкурани танқид қилиш, таъқиқ қилиш, маъмурий чоралар кўриш йўли билан енгиб бўлмайди. «Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин», - деган ҳақ фикрни илгари сурди.

Миллий истиқлол ғоясидан кутилган мақсад нима?

Президент И.Каримов суҳбатда «Хўш, миллий ғоя, миллий мафкура нималарни ўзида мужассамлаштириши ва қандай талабларга жавоб бериши керак?» деган саволни қўяди ва унга жавоб берар экан, қуйидаги дастурий аҳамиятга молик фикр-мулоҳазаларни, вазифаларни илгари сурди:

• Миллий мафкура, аввалambор, ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт;

• Иккинчидан, жамиятимизда бугун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, ҳар қандай тоифалар ва гуруҳларнинг интилишлари ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқ атрофида бирлаштирадиган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсизлигини асрайдиган, эл-юртимизни энг буюк мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоя-мафкура бўлиши керак;

• Учинчидан, миллий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ўхшаган унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, қўшни давлат ва халқлар, умуман жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор;

• Тўртинчидан, миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур;

• Бешинчидан, у Ватанимизнинг шонли ўтмиши ва буюк келажагини узвий боғлаб туришга, ўзимизни улуғ аждодларимиз боқий меросининг муносиб ворислари деб ҳис қилиш, шу билан бирга, жаҳон ва замоннинг умумбашарий ютуқларига эришмоққа йўл очиб берадиган ва шу мақсадларга муттасил даъват қиладиган ғоя бўлиши керак.

Юртбошимиз ҳозирги замонда инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун мафкуравий кураш бўлаётганлиги, кўп нарсаларни мафкура майдонларида бўлаётган курашлар ҳал қилиши мумкинлиги, Ўзбекистонда ҳам баъзи ёшларни йўлдан чалғитадиган диний экстремизм хавфи мавжудлиги ҳақида огоҳлантириб келмоқда. 80-йилларнинг охирларида мамлакатимизга ўзини «дўст», «диндош», «миллатдош» қилиб кўрсатиб, гўё ислом динининг софлиги учун курашишга «даъват» этувчи айрим кимсалар кириб келганлиги маълум. Улар муқаддас ислом динимизнинг асл моҳиятини билмайдиган оддий одамларни, гўр ёшларни ўз тузоғига

илинтириб, бизга бегона бўлган диний ақидаларни ёйишга уринди, айрим ёшларни ўзига маҳлиё қилишга, жаҳолат ва жиноят ботқоғига тортишга улгуришди ҳам. Наманган ва Тошкентда содир этилган қонли вокелардан кейингина бу кучларнинг нияти ҳокимият учун кураш бўлиб, улар дин ниқоби остида ҳаракат қилаётган халқаро террорчилик ҳаракатининг Ўзбекистондаги бир тўдаси экани ошкор бўлди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида эски мафкурадан воз кечиш натижасида пайдо бўлган бўшлиқ вазиятида бегона ғояларнинг Ўзбекистонга хуружи кучайди.

Бундай мафкурвий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун нима қилиш керак?

«Бунинг йўли – одамларимиз, аввалambор ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш... Фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор тоштиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур».[1]

Шундай қилиб, Ислом Каримов Ўзбекистоннинг миллий истиқлол ғоясини яратиш ташаббускори ва ижодкори бўлди. Маъно-мазмуни озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенгликни таъминлаш каби инсонпарвар тамойилларни ўзида уйғунлаштирган миллий истиқлол ғояси шаклланди.

Мамлакатимизда миллий истиқлол ғоясининг асосий тамойиллари таълим ва маданий-маърифий муассасалари, оммавий ахборот воситалари, адабиёт ва санъат, маҳаллалар ва меҳнат жамоалари томонидан одамлар онги ва қалбига сингдирилмоқда.

[1] И.А.Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил 8 июнь.

Синов саволлари

1. Мустабид совет тузумидан бизга қандай иқтисодий мерос қолган эди?
2. Мустақиллик иқтисодиёт бобида қандай имкониятлар яратди?
3. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишда қандай йўлни танлади?
4. Бозор муносабатларини шакллантирувчи қандай қонунлар қабул қилинди?
5. Кичик хусусийлаштириш қачон ўтказилди, қандай натижалар берди?
6. Ўрта ва йирик корхонларни хусусийлаштириш ҳақида сўзлаб беринг.
7. Кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиши ҳақида нималарни биласиз?
8. Аграр ислоҳотларнинг натижалари ҳақида сўзлаб беринг.
9. Нархларни эркинлаштириш қандай амалга оширилди?
10. Бозор инфратузилмасининг яратилиши ҳақида сўзлаб беринг.
11. Чет эл сармояларининг Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этилиши ҳақида нималарни биласиз?
12. Ўзбекистоннинг ёқилғи мустақиллигига эришишини тушунтириб беринг.
13. Машинасозлик саноатида қандай йирик корхоналар қурилди?
14. Енгил ва тўқимачилик саноатида қандай янги корхоналар барпо этилди?
15. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида қандай тадбирлар амалга оширилди?
16. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш сиёсати ва амалиёти ҳақида сўзлаб беринг.
17. Жамият маънавий ҳаётини юксалтириш борасидаги тадбирлар ҳақида сўзлаб беринг.
18. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ҳаётга татбиқ этилиши ва натижалари ҳақида сўзлаб беринг.
19. Миллий истиқлол ғоясининг мазмун-моҳияти нималардан иборат?
20. Миллий истиқлол ғоясининг тарихий илдизлари нималардан иборат?
21. Миллий истиқлол ғоясининг асосий тамойиллари биласизми?

XVIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИГА ҚЎШИЛИШИ

Таянч сўз ва иборалар: Халқаро аҳвол. Тинчликка хавф солувчи таҳдидлар. Ўзбекистоннинг геосиёсий ўрни. Ташқи сиёсат тамойиллари. Ўзбекистон ва БМТ. Ўзбекистон ва ЕХҲТ. Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи. Ўзбекистон ва МДҲ, МОИҲ, МОҲ. Ўзбекистон ва Осиё мамлакатлари. Ўзбекистон ва АҚШ. Ўзбекистон ва Европа мамлакатлари ҳамкорлиги.

1. Халқаро аҳвол. Ўзбекистоннинг тинчликсевар ташқи сиёсати ва жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши

Халқаро вазиятнинг ўзгариши XXI аср бўсағасида жаҳон тараққиётининг мазмуни тубдан ўзгарди. Илгари бир-бирига қарама-қарши бўлган - СССР ва АҚШ етакчилик қилган икки ижтимоий-сиёсий тузум, икки ҳарбий-сиёсий блок мавжуд эди. Дунёнинг тинчлиги ва хавфсизлик тизими шу икки системанинг, блокнинг ўзаро мухолифлик мувозанатига асосланган эди. Дунёда "совуқ уруш" сиёсати ҳукмронлик қиларди. Бутун инсоният ядро уруши хавфи остида яшарди.

XX асрнинг 90-йилларига келиб, социалистик дунёнинг етакчиси бўлган улкан империя - СССР пароканда бўлди, социалистик система халокатга учради. Варшава Шартномаси блоки тарқалиб кетди. Дунёда янги мустақил давлатлар вужудга келди. Биргина СССРнинг парчаланиши натижасида 15 та мустақил давлат, жумладан мустақил Ўзбекистон давлати бунёд этилди. «Совуқ уруш» сиёсати барҳам топди.

Хавфсизликка таҳдиднинг кучайиши

Халқаро вазиятда туб ўзгаришлар содир бўлсада, дунё тинчлигига таҳдид солувчи хавф-хатарлар, зиддиятлар сақланиб қолди. Бу қуйидаги ҳолларда намоён бўлмоқда:

- Турли даражада ривожланган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий нотенглик ва зиддиятлар янада ўсди. Мамлакатлар ўртасида илмий-техникавий билимлар, илғор технология, эркин сармояларни тўплаш ва жойлаштиришда ҳамон тафовутлар катта. Дунёнинг катта қисмида иқтисоди заиф, аҳолиси қашшоқ яшаётган мамлакатлар мавжуд.
- Бир қатор минтақаларда, ҳатто бир мамлакат фуқаролари ўртасида миллий-этник ва диний низолар келиб чиқиб можароларга, қонли урушларга айланмоқда. Минтақавий можаролар туфайли 30 миллионга яқин одам ўзи яшайдиган жойларни ташлаб, бошқа мамлакатларга қочоқ сифатида кетишга мажбур бўлган.
- Умумий, минтақавий ва миллий хавфсизликка терроризм, айирмачилик ва диний экстремизм таҳдид қилмоқда. Халқаро террористлар, динни сиёсийлаштириш натижасида вужудга келган экстремистлар, шу жумладан,

ислом фундаменталистлари одамлар ўртасида "хақиқий" ва "сохта" диндорлик белгилари бўйича қарама-қаршилик чиқаришга, миллатларни парчалашга, ислом цивилизацияси билан бошқа цивилизациялар ўртасида янги қарама-қаршиликлар, можаролар келтириб чиқаришга уринмоқдалар. Халқаро террористларнинг Ўзбекистон, АҚШ, Россия ва бошқа мамлакатларда содир этган террорчилик уринишлари дунё аҳлини ташвишлантирмоқда.

- "Совуқ уруш" сиёсатига чек қўйилиши натижасида ядро уруши хавфи камайган бўлсада, бу турдаги оммавий қирғин қуролининг кўп миқдорда сақланаётганлиги,ядро қуролига эга бўлган давлатлар сонининг кўпайиб бораётганлиги (Ҳиндистон, Покистон) дунё узра умумий хавфсизликка жиддий таҳдид бўлиб қолмоқда.
- Жаҳон миқёсида атроф-мухитнинг ифлосланганлиги, носоғлом экологик вазият, жумладан, Марказий Осиёдаги экологик танглик, биогенетик бузилишлар инсоният бошига хавф солиб турибди.
- Тобора кучайиб бораётган коррупция, уюшган жиноятчилик, гиёҳвандлик, яширин курол олди-сотиси инсониятни ташвишлантирмоқда.

Буларнинг барчаси дунё халқи ҳам илгаридек мўрт бўлиб турганлигидан далолат беради. Бизни қуршаб турган олам ғоят мураккаб ва муаммоли бўлиб келди, ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда.

Бугунги кунда бутун инсониятнинг тақдири, ижтимоий тараққиёт истиқболлари халқаро муносабатларга боғлиқ бўлиб қолди. Халқаро майдондаги ҳар бир сиёсий танглик, можаро барча мамлакатлар ва халқлар манфаатига дахлдор бўлиб қолди. Ҳатто айрим олинган мамлакат ичкарисидаги низоли жараёнларни, урушларни бартараф этиш ҳам жаҳон ҳамжамиятининг вазифасига айланди.

Давримизнинг муҳим хусусияти аҳоли талаб эҳтиёжларининг ғоят даражада ўсганлиги билан белгиланади. Алоҳида олинган бир мамлакат ресурслари билан унинг аҳолиси талаблари, эҳтиёжларини қондириб бўлмайди. Ҳатто ривожланган мамлакат учун ҳам бошқа мамлакатлар билан иқтисодий, маданий, илмий-техникавий ҳамкорлик қилиш объектив зарурият бўлиб қолди.

Ҳозирги дунёда бирон-бир мамлакат, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам, бошқалардан ажралган ҳудуд эмас. Сайёрамиз яхлит ва бўлинмасдир. Шу боисдан барча мамлакатлар, халқлар бир-бири билан боғланган, ўзаро алоқададир.

Ўзбекистоннинг геосиёсий ўрни. Ўзбекистон халқаро алоқаларни йўлга қўйиш нуқтаи назаридан ва ўз тараққиёт истиқболлари жиҳатидан қулай жуғрофий-стратегик имкониятларга эга.

- Қадим замонларда Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган Буюк ипак йўли Ўзбекистон ҳудуди орқали ўтган. Бу ерда савдо йўллари туташган, ташқи алоқалар ҳамда турли маданиятлар туташиб бир-бирини бойитган. Бугунги

кунда ҳам Европа ва Осиёни боғлайдиган йўллар Марказий Осиёдан, унинг ўртасида жойлашган Ўзбекистондан ўтмоқда.

- Марказий Осиёда жуғрофий-сиёсий жиҳатдан марказий ўрин тутган Ўзбекистон ушбу минтақада кучлар нисбати ва мувозанатини сақлаш, барқарорликни таъминлаш, ҳамкорликни мустаҳкамлаш имкониятларига эга.
- Ўзбекистон Марказий Осиёнинг транспорт, энергетика, сув тизими марказида жойлашган.
- Аҳоли сони, илмий-техникавий ва бошқа имкониятлари жиҳатидан минтақада етакчи ўрида туради.
- Табиий-иқлим шароити қулай, улкан минерал-хомашё захиралари ва стратегик материалларга эга, деҳқончилик маданияти ривожланган, озиқ-овқат билан ўзини таъминлашга қодир.
- Ўзбекистон саноатнинг базавий ва замонавий тармоқларига эга, ўзини нефт, газ, рангли металлар билан таъминлабгина қолмай, уларни экспорт қилиш имкониятига эга.
- Юртимизнинг жаҳонга машҳур бой маънавий мероси бор, шу туфайли инсоният цивилизациясида салмоқли ўрин эгаллаб, дунёнинг маънавий ва сиёсий жараёнларига таъсир ўтказиш салоҳиятга эга.

Жуғрофий-сиёсий жиҳатдан Ўзбекистонда қийинчиликлар туғдирувчи омиллар ҳам мавжуд. Жумладан:

- Ўзбекистон ўзининг жуғрофий-сиёсий ҳолати жиҳатидан коллектив хавфсизлик тизими изчил йўлга қўйилмаган минтақада жойлашган. Ўзбекистон форс кўрфази, Каспий денгизи ҳавзаси ва Тарим ҳавзасининг нефт ва газга жуда бой конлари жойлашган ярим халқанинг стратегик марказида жойлашган. Шу боисдан бу ҳудудда бутун дунёда энергия тақчиллиги шароитида кўпгина йирик давлатлар ва бизга қўшни давлатларнинг географик манфаатлари бир-бири билан келишмаслиги кузатилмоқда.
- Яна бир ноқулайлик шундан иборатки, Ўзбекистонни этник, демографик, иқтисодий ва бошқа муаммолар юки остида қолган мамлакатлар қуршаб турибди. Бунинг устига, юртимиз минтақадаги диний экстремизм, этник муросасизлик, наркобизнес ва ҳар хил ташқи кучлар томонидан рағбатлантириб келинаётган, ички можаро авж олган Афғонистон каби беқарорлик ўчоғи билан чегарадош.
- Советлар даврида Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда коммуникациялар номақбул равишда шакллантирилган. Жанубий йўналишда транспорт комуникациялари амалда ривож топмаган. Ўзбекистон бевосита денгизга чиқа олмайдиган, бунинг устига денгиз бандаргоҳларидан энг узоқда жойлашган мамлакат. Бу бир неча давлатлар ҳудудидан ўтадиган олис йўл бўлиб, Ўзбекистоннинг иқтисодий

алоқаларини чегаралайди, юк ташишни қимматлаштириб, маҳсулотларнинг рақобатга бардош беришига салбий таъсир этади.

- Сув ресурсларининг чекланганлиги, экологик муаммолар. Орол фожиаси ҳам мамлакатимиз учун ноқулай омилдир.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг ҳуқуқий асослари ва тамойиллари

Мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган пухта ташқи сиёсий йўлни белгилаш, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, хорижий мамлакатлар билан сиёсий, дипломатик иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар ўрнатиш масалалари долзарб вазифа сифатида кўндаланг бўлиб турарди. Бу осонгина ечиладиган вазифалар эмас эди. Масаланинг мураккаблиги шундан иборат эдики, Иттифоқ даврида ташқи сиёсат юритиш, ташқи дунё билан алоқа қилиш, ташқи савдони ташкил этиш Москва, марказий ҳокимият томонидан олиб борилар эди. Республикалар эса, жумладан, Ўзбекистон ҳам ташқи дунёдан ажралган, тўғридан-тўғри алоқа қилолмайдиган ёпиқ мамлакат эди. Шу боис давлатимиз ташқи сиёсат юритиш тажрибасига ҳам, жаҳон дипломатиясини, ташқи иқтисодий фаолиятни биладиган кадрларга ҳам эга эмас эди. Республикада бундай кадрлар тайёрловчи бирорта ҳам ўқув юрти йўқ эди. Вазият зудлик билан ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларни шакллантиришни талаб қилмоқда эди.

Президент Ислом Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» ва бошқа асарларида мустақил ташқи сиёсат юритиш қоидалари назарий ва амалий жиҳатдан пухта асослаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида ташқи сиёсат қоидалари қонунлаштирилди ва у жаҳондаги кўплаб мамлакатлар билан ҳамкорлик жараёнлари орта қайтмаслигининг ҳуқуқий кафолати бўлиб хизмат қилмоқда.Ўзбекистонни халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида белгилайдиган, республиканинг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларини тартибга соладиган қонунлар қабул қилинди. «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги, «Чет эл инвестициялари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги, «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги ва бошқа қонунлар ҳамда норматив ҳужжатлар ана шулар жумласидандир. Булар фаол ва кенг кўламли ҳамкорлик учун мустаҳкам ҳуқуқий кафолат яратиб берди.

Ташқи алоқаларни таъминлайдиган вазирликлар ва муассасалар ташкил этилди. Ташқи ишлар вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, ихтисослаштирилган ташқи савдо фирмалари шулар жумласидандир. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университети, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиш академияси ва бошқа университетларда ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолият соҳаси учун мутахассис кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

Ташқи сиёсатга тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик йўли асос қилиб олинди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- мафкуравий қарашлардан қатъи назар ҳамкорлик учун очиқлик,умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;
- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;
- бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш;
- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари ва нормаларининг устиворлиги;
- давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга кириш ва улардан ажралиб чиқиш;
- тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик;
- давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик, давлат миллий манфаатларининг устунлиги;
- ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш хисобига бошқасидан узоқлашмаслик.

Мамлакатимизнинг жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигига мос бўлиб тушган тинчликсевар ташқи сиёсати, уни жаҳонда мустақил давлат сифатида тезда тан олинишини таъминлади. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги нуфузли давлатлар тан олди, уларнинг 120 таси билан дипломатик сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди. Тошкентда 43 мамлакатнинг элчихонаси очилди. Булар жумласига АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Буюк Британия, Хитой, Ҳиндистон Покистон ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунингдек, Ўзбекистонда 88 хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг, 24 ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Дунёдаги 30 дан ортиқ давлатда - АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Хитой, Покистон ва бошқаларда Ўзбекистоннинг элчихоналари ва консулликлари ишлаб турибди.

Ўзбекистоннинг БМТга аъзо бўлиши

Ўзбекистон Республикаси ўзининг хоҳиш иродаси ва таклифига кўра 1992 йил 2 мартда жаҳондаги энг нуфузли халқаро ташкилот - Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятининг тўла тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди.

Мамлакатимиз Президенти И.Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 1993 йилда бўлган 48-сессиясида иштирок этиши ва унда 27 сентябрда қилган

маърузаси Ўзбекистонни жаҳонга кўзна ва ёш навқирон давлат сифатида намоён этди. Ўзбекистон Республикаси номидан Марказий Осиёда хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича БМТ нинг Тошкентда доимий ишловчи семинарини чақириш, наркобизнесга қарши курашни кучайтириш, Орол муаммосини хал этиш ва бошқа масалалар бўйича бир қатор таклифлар ўртага қўйилди.

1993 йил 24 октябрда Тошкентда БМТ нинг ваколатхонаси очилди ва у иш бошлади. Ўзбекистон раҳбарияти ва БМТ раҳбарларининг саъй-ҳаракатлари натижасида Ўзбекистон БМТнинг Халқаро телекоммуникация уюшмаси, Халқаро тараққиёт ассоциацияси, Қочоқлар иши бўйича олий кўмитаси, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро фуқаро авиацияси ташкилоти, Халқаро атом энергияси агентлиги, Аҳоли жойлашиш жамғармаси, Наркотик моддаларни назорат қилиш дастури, Саноат тараққиёти ташкилоти, Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти сингари ихтисослашган муассасаларга аъзо бўлди.

Ўзбекистоннинг ташаббуси билан ва БМТ рахнамолигида 1995 йил 15-16 сентябрь кунлари Марказий Осиёда хавфсизлик ва хамкорлик масалаларига бағишланган Тошкент кенгаш-семинари бўлиб ўтди. Халқаро кенгашда иштирок этган 31 давлат ва 6 халқаро ташкилотдан келган мухтор вакиллар минтака хавфсизлигининг, можароларнинг олдини олиш, интеграция жараёнларини чуқурлаштиришнинг ишончли тизимини барпо этиш масалалари юзасидан ўз фикрларини, таклифларини айтдилар. Кенгаш якунлари юзасидан қабул қилинган Баёнот жаҳон халқларини, хусусан Марказий Осиё халқларини, турли сиёсий кучларни минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлашга, иқтисодий ва экологик хамкорлик тизимларини барпо этишга чақирди.

Ўзбекистоннинг БМТ билан ҳамкорлигининг ёркин саҳифаларидан яна бири Марказий Осиё минтақасини ядро куролидан холи зонага айлантириш масаласида ўз ифодасини топди. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессияси минбаридан туриб сўзлаган нутқида Марказий Осиёни ядро куролидан холи зонага айлантириш ғоясини илгари сурган эди. Ўзбекистоннинг бу ташаббуси халқаро ҳамжамият томонидан қўллаб-қувватланди.

1997 йил 15-16 сентябрь кунлари Тошкентда "Марказий Осиё -ядро куролидан холи зона" мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унинг ишида 56 давлат ва 16 халқаро ташкилотдан вакиллар иштирок этди. Ушбу масала юзасидан Марказий Осиё мамлакатлари ташқи ишлар вазирликларининг Баёноти имзоланди. Марказий Осиё минтақасининг ядро куролидан холи зонага айланиши мазкур минтака хавфсизлигини мустаҳкамлайди.

2000 йил октябрь ойида Тошкентда Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, гиёҳванд моддалар тижорати, уюшган жиноятчилик ва терроризмга қарши кураш мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Ўзбекистон Президенти ташаббуси билан 2001 йилда БМТ Хавфсизлик Кенгашининг терроризмга қарши кураш бўйича махсус қўмитаси таъсис этилди. 2002 йил 18-20 октябрь кунлари БМТ Бош котиби Кофе Аннанинг

Ўзбекистонга ташрифи мамлакатимизнинг халқаро жамиятдаги ўрни мустаҳкамланиб, обрў-эътибори ортиб бораётганининг далилидир.

ЮНЕСКО билан ҳамкорлик Ўзбекистоннинг БМТ ҳомийлигидаги таълим, фан ва маданият билан шуғулланувчи халқаро ташкилот – ЮНЕСКО билан алоқалари тобора мустаҳкамланиб бормоқда. 1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКО нинг Париждаги қароргоҳида Ўзбекистонни ЮНЕСКО га аъзоликка қабул қилиш маросими бўлди. Ўша куни Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш ЮНЕСКО дастурига киритилди. 1994 йил октябрида Парижда Улуғбек ҳафталиги тантана билан ўтди. Хива ва Бухоро ЮНЕСКО нинг жаҳон маданий қадриятлар рўйхатига киритилди. Бу рўйхатда 411 та объект бор.

1994 йил декабрда республикамизда ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий комиссияси ташкил этилди, у идоралараро орган бўлиб, таркибига таълим, фан, маданият ва ахборот соҳасидаги вазирликлар ва идоралардан 49 киши аъзо бўлди.

ЮНЕСКО Марказий Осиё тараққиётини ўрганиш, тиклаш ва оммалаштиришга катта аҳамият бермоқда. "Ипак йўли - мулоқот йўли" деб номланган йирик тадқиқотда Марказий Осиёга биринчи даражали аҳамият берилди. 1995 йил июль ойида ЮНЕСКО қарорига биноан Самаркандда Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро институти ташкил этилди. ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майорнинг Ўзбекистондаги расмий ташрифи чоғида 1995 йил июль ойида мазкур институт очилди. ЮНЕСКО бобомиз Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини халқаро миқёсда нишонлашга қарор қилди ва 1996 йил октябрьда Парижда Амир Темурга бағишланган бир ҳафталик халқаро анжуман бўлиб ўтди. Амир Темур таваллуд топган Шаҳрисабз шаҳри ЮНЕСКОнинг маданий қадриятлар рўйхатига киритилди.

1997 йилда жаҳон маданиятнинг дурдоналаридан ҳисобланган Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик муборак саналари Парижда кенг нишонланди, халқаро анжуман ва кўргазмалар ўтказилди. Бу Ўзбекистон билан БМТнинг нуфузли халқаро ташкилоти ЮНЕСКО ўртасидаги ҳамкорликнинг яна бир ёркин ифодаси бўлди. 1997 йил 19-20 октябрь кунлари Ватанимизда Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги муносабати билан бўлиб ўтган улкан тантаналарда БМТ, ЮНЕСКО ва бошқа кўплаб халқаро ташкилотлар ва хорижий мамлакатларнинг элчилари ва вакиллари, бир қатор мехмонлар иштирок этдилар.

Ўзбекистон БМТ доирасидаги ихтисослашган муассасалар -Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, Халқаро болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ), Халқаро почта иттифоқи, Электр алоқаси бўйича халқаро иттифоқ, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро Олимпиада қўмитаси, Халқаро автомобилчилар иттифоқи ва бошқа ташкилотларнинг аъзоси, улар билан ҳамкорлик қилмоқда.

Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишга, унинг жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашувига халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар - Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия

корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки ҳам кўмаклашмоқдалар. Халқаро савдо маркази (ЮНКТАД), Тарифлар ва савдо Бош битими (ГАТТ) билан ҳамкорлик қилинмоқда.

ЕХҲТ билан ҳамкорлик Ўзбекистон 1992 йил февраль ойида дунёда тинчликни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича катта тадбирларни амалга ошираётган нуфузли халқаро ташкилот -Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти - ЕХҲТ га аъзо бўлиб кирди. И.Каримовнинг 1992 йил 9-10 июлда бўлган Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг мажлисида иштирок этиши, унда нутқ сўзлаши ва Кенгашнинг 10 июлда бўлган мажлисига раислик қилиши Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаётганлигининг далилидир. И. Каримов ўз нутқида у ёки бу минтақада тинчлик ва барқарорликни бузиши мумкин бўлган можаролар яқинлашувининг олдини олиш, можароларга йўл қўймаслик муаммолари билан шуғулланувчи механизмни вужудга келтириш, ташкилот қабул қилаётган ҳужжатларнинг таъсирчанлигини ошириш, ҳужжатлар можароларни олдини олиш, йўл қўймаслик рухида бўлишини таъминлаш таклифларини илгари сурди. 1999 йил ноябр ойида бўлган ЕХҲТнинг Истанбул саммити Ислом Каримовнинг халқаро террорчиликка қарши курашувчи халқаро марказ тузиш ҳақидаги таклифи ҳам маъқулланди. 1996 йил февраль ойида Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида ҳамкорлик ўрнатиш бўйича музокаралар бўлди. Шу йил июль ойида Флоренция шаҳрида Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон ўртасида шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисида Битим имзоланди. Бу ҳужжат Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи ва унга аъзо бўлган 15 та мамлакат билан ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий негизи бўлиб сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар учун кенг имкониятлар очди. Европа Иттифоқи билан ҳамкорлик Ўзбекистоннинг хавфсизлиги ва тараққиётини таъминловчи муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида сайёрамиз озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена Конвенциясига, озон қатламини камайтирадиган моддалар ҳақидаги Монреал Протоколига, атроф-муҳитга таъсир этувчи воситаларни ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадида қўллашни тақиқловчи Конвенцияга, Ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартномага қўшилган.

Шундай қилиб, Ўзбекистон тарихан қисқа бир даврда жаҳон ҳамжамиятига қўшилди, халқаро ва минтақавий муаммоларни ҳал қилишда, умумий ва минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлашда фаол қатнашаётган нуфузли давлат даражасига кўтарилди.

Шанхай хамкорлик ташкилоти

1996 йилда Шанхайда, 1997 йилда Москвада бўлиб ўтган Хитой, Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон давлат раҳбарларининг саммитларида ҳарбий сохада ҳамда чегара ҳудудларида ўзаро ишончни мустаҳкамлаш, қуролли кучларни қисқартириш тўғрисида шартномалар имзоланган эди. Шу тариқа, «Шанхай форуми» ёки «Шанхай бешлиги» ташкилоти тузилган эди.

2001 йил 14-15 июнь кунлари Хитойда навбатдаги Шанхай саммити бўлиб ўтди. Унинг ишида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов қатнашди ва Ўзбекистоннинг «Шанхай форуми»га тўла ҳуқуқли аъзо бўлиши тўғрисида баёнот имзоланди.

Ўзбекистоннинг «Шанхай форуми»га кириши муносабати билан унинг номи Шанхай ҳамкорлик ташкилоти – ШҲТ, деб ўзгартирилди. Ўзбекистон унинг асосчиларидан бири бўлди.

2001 йил июнда бўлган саммит якунида Шанхай ҳамкорлик ташкилотини тузиш тўғрисида декларация ҳамда терроризм, айирмачилик ва экстремизмга қарши кураш борасидаги Шанхай конвенцияси имзоланди.

2002 йил 6-7 июнь кунлари ШҲТ га аъзо мамлакатлар давлат бошлиқларининг Санкт-Петербург шаҳрида навбатдаги саммити бўлиб ўтди. Музокаралар якунида ШҲТга аъзо давлатлар раҳбарларининг Декларацияси, ташкилотнинг таъсис ҳужжати - ШҲТ Хартияси, ШҲТга аъзо давлатлар ўртасида Минтақавий антитеррор тузилмаси ҳақидаги битим имзоланди.

2003 йил 29 май куни Москвада бўлиб ўтган саммитда ШҲТ нинг доимий амал қилувчи идоралари – Пекинда Котибият ва Тошкентда Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (МАТТ) ижроия қўмитасини ишга туширишга қарор қилди. Бу ташкилотлар 2004 йил январдан бошлаб иш бошладилар.

2004 йил 17 июнь куни Тошкентда ШҲТ га аъзо давлатлар раҳбарларининг саммити бўлиб ўтди. Унда икки асосий масала – хавфсизлик ва савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича музокаралар бўлди. Саммитда 2004 йил март ойида Ўзбекистонда содир этилган террорчилик ҳаракати нафақат Ўзбекистон, балки бутун Марказий Осиё минтақасида вазиятни издан чиқаришга қаратилганлиги қайд этилди. Бутун дунёда терроризм кучайиб, ядровий, кимёвий, биологик, электрон терроризм хавфи пайдо бўлганлиги, террорчиларнинг базаларини йўқотиш, одамларнинг онгини заҳарлайдиган, терроризмни молиялаштирадиган марказларга қарши кескин кураш олиб бориш зарурлиги таъкидланди. Шу боисдан Тошкентда ташкил этилган МАТТ зиммасига ахборот алмашиш, чегара ва божхона қўмиталарининг, махсус хизматларнинг ҳамкорлигини мувофиқлаштириш, шу орқали терроризм олдини олиш вазифаси юкланган.

ШҲТ нинг Тошкент саммитида савдо-иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш масаласига алоҳида эътибор берилди. Саммитда ШҲТ га аъзо

мамлакатларни хавфсизлик орқали ҳамкорлик сари бошлайдиган ташкилотдир, деб таъкидланди. Саммитда иқтисодий ҳамкорликнинг қуйидаги йўналишларини рағбатлантиришга келишиб олинди:

- транспорт инфратузилмасини ривожлантириш;
- табиий минерал хомашё захираларини ўзлаштириш;
- сув-энергетика захираларидан унумли фойдаланиш;
- экологияга оид масалалар, хусусан, ичимлик суви муаммоларини ҳал қилиш;
- фан-техника ва юқори технология, энергетика соҳаларида интеграциялашиш;
- инвестициялар хавфсизлигини кафолатлайдиган ҳуқуқий пойдевор яратиш, бу соҳадаги тўсиқ ва муаммоларни бартараф этиш.

Хитой Халқ Республикаси раиси ХУ Цзиньтао Хитой ҳукумати ШҲТ доирасидаги иқтисодий муносабатларни ривожлантиришга 900 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратишини маълум қилди.

Саммит якунида Тошкент декларацияси, ШҲТ нинг ваколатлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенция, Наркотик воситалар ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашда ҳамкорлик тўғрисидаги битим, ташкилот ва унинг органлари фаолиятига доир ҳужжатлар – жами ўнта ҳужжат имзоланди.

ГУУАМ ташкилоти 1996 йилда Венада Грузия, Украина, Озарбайжон ва Молдова давлатлари раҳбарлари учрашиб, икки томонлама ва минтақавий ҳамкорлик алоқаларини кенгайтириш мақсадида ўзига хос тузилмага асос солган эди. 1999 йил апрель ойида Ўзбекистон ҳам унга қўшилди ва бу ташкилот уюшган давлатларнинг номидан олинган бош ҳарфлар асосида ГУУАМ деб юритилади.

ГУУАМ мамлакатлари 1993 йилда Брюсселда асос солинган Европа-Кавказ-Осиё транспорт йўлагини барпо этишни кўзда тутувчи ТРАСЕКА лойиҳасини амалга оширишда ҳамкорлик қилмоқда. ТРАСЕКА дастурининг амалга оширилиши масаласида ҳамкорлик қилмоқда. ТРАСЕКА дастурининг амалга оширилиши Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғловчи Буюк ипак йўлини тиклаш, мамлакатлар ўртасида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантириш, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

2. Ўзбекистоннинг Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан кўп томонлама ва икки томонлама алоқалари

МДҲнинг ташкил топиши 1991 йил 8 декабрда Минскда уч славян республикаси - Россия, Украина, Белорус раҳбарлари-Б.Ельцин, Л.Кравчук С.Шушкевичларнинг учрашуви бўлди. Ўша куни Беловежское Пушчеда уч давлат бошлиқлари Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги (МДҲ)ни тузиш тўғрисида Шартнома имзоладилар. Шартномада **ягона иқтисодий макон, ягона валюта ва молия-банк системаси бўлади, фан, таълим, маданият ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик қилинади, ташқи сиёсат, армия соҳасидаги сиёсат келишилган ҳолда юритилади**, деб белгиланган эди.

Ҳужжатда СССРнинг мавжудлиги ва СССР Конституцияси тўхтатилади, деб эълон қилинди.

Украина, Белоруссия, Россия парламентлари МДҲни тузиш ҳақидаги шартномани ратификация қилдилар ва 1922 йил 30 декабрдаги СССРни тузиш тўғрисидаги шартномани бекор этдилар.

Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон Президентлари МДҲга уни таъсис этувчилар ролида киришга тайёр эканлигини билдирдилар.

1991 йил 21 декабрда Россия (Б.Ельцин), Украина (Л.Кравчук), Белорус (С.Шушкевич), Қозоғистон (Н.Назарбоев), Ўзбекистон (И.Каримов), Қирғизистон (А.Акаев), Тожикистон (Р.Набиев), Туркманистон (С.Ниязов), Озарбайжон (А.Муталибов), Арманистон (Тер-Петросян), Молдавия (М.Снегур) давлат бошлиқларининг кенгаши бўлди. Ўша куни 11 давлат бошлиқлари Беловежское Пушче шартномаси юзасидан протоколни имзолаб, "Тенг ҳуқуқли ва аҳдлашаётган олий томонлар" мақомида МДҲ муассиси бўлдилар. Кенгашда Алмати Декларацияси қабул қилинди. Декларацияда қуйидагилар ҳақида баёнот берилди:

- ҳамдўстлик қатнашчиларининг ўзаро алоқалари улар ўртасидаги тенглик асосида тузиладиган битимлар ҳамда битимларда белгиланган тартиблар доирасида фаолият юритадиган мувофиқлаштирувчи муассасалар орқали амалга оширилади;
- МДҲ давлат ҳам эмас, давлатлар устидаги тузилма ҳам эмас;
- халқаро стратегик барқарорликни ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида ҳарбий-стратегик кучларнинг бирлашган қўмондонлиги ва ядро қуроли устидан ягона назорат сақлаб қолинади;
- МДҲ очиқдир, унинг барча аъзолари розилиги билан собиқ СССР нинг аъзолари ва бошқа давлатлар ҳам унга қўшилиши мумкин;
- умумий иқтисодий маконни, умумий бозорни вужудга келтиришда ва ривожлантиришда ҳамкорлик қилишга содиқлик тасдиқланади;
- МДҲнинг тузилиши билан СССРнинг мавжудлиги тўхтатилади;
- Ҳамдўстлик қатнашчилари ўз Конституцияларидаги тартиб, қоидаларга биноан собиқ СССР нинг шартномалари ва битимларидан келиб чиқадиган халқаро мажбуриятларини бажарилишига кафолат берадилар;
- МДҲ қатнашчилари мазкур Декларация қоидаларига оғишмай риоя этиш мажбуриятини оладилар.

МДҲ кенгашларини тайёрлаш бўйича ишчи гуруҳини тузиш тўғрисида протокол имзоланди. Шу тариқа, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ташкил топди.

1993 йил январда Минскда МДҲ Давлатлари бошлиқларининг навбатдаги кенгаши бўлди. Унда МДҲнинг Низоми имзоланди ва МДҲнинг ҳуқуқий расмийлаштириш жараёни якунланди.

1991-1999 йилларда МДҲ давлат бошлиқларининг 25 га яқин кенгаши бўлиб, уларда ҳаммаси бўлиб иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий, ташкилий ва умумий соҳаларга оид 1300 га яқин масалалар муҳокама этилиб, тегишли ҳужжатлар имзоланди.

Ҳамдўстлик мамлакатларининг иқтисодий ва маданий алоқалари катта машаққатлар ва секинлик билан мустаҳкамланиб борди. Кабул қилинган ҳужжатларнинг аксарияти қоғозда қолиб кетди. Бунга сабаб томонларнинг муаммоларни ечишни истамаётганида эмас, аксинча, ўзаро ҳамкорлик тенг ҳуқуқли асосда, ҳар бир мамлакатнинг миллий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда юритилишига интилаётганлиги билан боғлиқ эди. Ўтган йиллар давомида эришилган аҳдлашувларни амалга оширишнинг самарали механизми яратилмади, ўзаро ҳисоб-китоблар мувофиқлаштирилмади.

2000 йил 24-25 январь кунлари Москвада МДҲ мамлакатлари раҳбарларининг саммити бўлиб ўтди. Унда Россия давлат бошлиғи В.Путин Ҳамдўстлик Давлатлари бошлиқлари кенгашининг раиси этиб сайланди. Украина Бош вазири В.Ющенко МДҲ мамлакатлари ҳукумат бошлиқлари кенгашининг раиси этиб сайланди. Кенгашда МДҲ аъзолари бўлган мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни янада ривожлантириш, МДҲни ислоҳ қилиш борасидаги масалалар муҳокама қилинди. Бу кенгаш МДҲнинг келажагига катта ишонч уйғотди. Бу ишонч Россия Президенти В.Путиннинг МДҲ доирасидаги шериклар билан яқинлашишга қаратилган ҳаракатларида ўз ифодасини топмоқда.

2000 йил 21 июнда Москвада бўлиб ўтган МДҲ давлат бошлиқларининг саммитида МДҲ доирасида эркин савдо зонаси барпо этиш борасидаги ишларни, интеграция жараёнларини фаоллаштиришга қаратилган 2005 йилгача бўлган муддатда Ҳамдўстликни ривожлантириш дастури муҳокама қилинди ва тегишли ҳужжат имзоланди. 2003 йилгача жиноятчилик, терроризм ва экстремизмнинг турли кўринишларига қарши биргаликда чоралар кўриш тўғрисида, МДҲнинг терроризмга қарши кураш марказини тузиш ҳақида қарорлар қабул қилдилар.

Терроризмга қарши кураш маркази раҳбари этиб Россия Федерал хавфсизлик хизмати, Конституциявий тузимни ҳимоя қилиш ва терроризмга қарши кураш департаменти бошлиғининг биринчи ўринбосари Борис Милийков тайинланди.

2001 йил 29-30 ноябрь кунлари Москвада МДҲ ташкил этилган кунининг 10 йиллигига бағишланган юбилей саммити бўлиб ўтди. Саммит қатнашчилари

Афғонистондаги воқеалар тўғрисида баёнот қабул қилдилар. Баёнотда аксилтеррор операцияси ижобий баҳоланди.

Юбилей саммитида яна бир ҳужжат – МДҲ тузилганининг 10 йиллиги муносабати билан Баёнот имзоланди. Баёнотда 10 йил давомида режалаштирилган ҳамма тадбирлар ҳам амалга ошмагани таъкидланди. Ҳамдўстлик барча аъзо мамлакатлар халқлари фаровонлигини ошириш йўлида салоҳиятга эга эканлиги, ундан фойдаланиш зарурати эътироф этилди.

МДҲнинг 10 йиллик тарихи гувоҳлик беради ки, Ҳамдўстликнинг ташкил этилиши фойдали бўлди. Ҳамдўстлик 10 йил олдин қандай керакли ташкилот бўлган бўлса, бугунги кунда ҳам шундай кераклидир. Собиқ Иттифоқ парчалангач, юзага келган мустақил давлатларнинг бир-бирига боғланган иқтисодиётини тўлдириб туриш зарур эди. Ҳамдўстлик мана шундай тўлдирувчилик ролни ўйнади, парчаланиш жараёнида низо-жанжал чиқишига йўл қўймади.

Ҳамдўстлик ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. МДҲ ён-атрофдаги воқеаларга муносабат билдиришда яқдиллик кўрсатиш, хусусан, террор, наркобизнес, уюшган жиноятчилик, экстремизм каби балоларга қарши туришда ҳамкорликни мустаҳкамлаш, баҳамжиҳат ҳаракат қилишда муҳим ўринга эга. Ҳамдўстликнинг яна бир аҳамиятли томони шундаки, глобализация жараёнлари жадаллашиб бораётган ҳозирги шароитда дунёда юз бераётган иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларга тайёр туриш, турли инқирозларни енгишда барча аъзо давлатлар учун керакли ва фойдали ташкилотдир.

Ўзбекистоннинг Россия билан ҳамкорлиги

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида ҳамдўстлик мамлакатлари билан икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ривожлантириш алоҳида ўрин тутади. Икки томонлама ҳамкорлик деганда икки давлат ўртасидаги, яъни Ўзбекистоннинг бошқа бир мамлакат билан давлатлараро алоқаларни йўлга қўйиш ва чуқурлаштириш жараёни тушунилади.

Ўзбекистон Россия Федерацияси билан давлатлараро муносабатлар ўрнатиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериб келмоқда. 1992 йил 30 майда И.Каримов бошлиқ Ўзбекистон делегациясининг Россияга давлат ташрифи пайтида Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасида давлатлараро муносабатларнинг асослари, дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди. Шартнома икки давлат ўртасида ҳар томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга ҳуқуқий асос солди. Икки давлат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилди, элчихоналар очилди.

Россия Федерацияси Президенти Б.Ельциннинг 1993 йил март ойида Ўзбекистонга ташрифи пайтида икки давлат ўртасидаги алоқаларни янада

мустахкамлаш чораларини кўришга аҳдлашилди. 1993 йил 19 мартда Ўзбекистон ва РФ ўртасида маданият, фан ва техника, таълим соҳасини сақлаш, ахборот, спорт ва туризм соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битимлар имзоланди.

В.Путиннинг Россия Президенти этиб сайланиши Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги ҳамкорликни янги босқичга кўтарди. В.Путин қисқа муддатда Ўзбекистонга икки марта-1999 йил 10-11 декабрда ва 2000 йил 18-19 май кунларида давлат ташрифи билан келди. Ташриф давомида икки мамлакат Президентлари ва расмий делегациялари ўртасида савдо-иқтисодий алоқаларни янада кенгайтириш, ҳарбий ва ҳарбий-техникавий ҳамкорлик, хавфсизлик, жумладан, Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш, халқаро терроризмга қарши биргаликда курашиш ва бошқа масалалар муҳокама этилди.

Декабрдаги учрашувда «Ўзбекистон билан Россия ўртасида ҳарбий ва ҳарбий-техникавий ҳамкорликни янада чуқурлаштириш тўғрисида шартнома» имзоланган бўлса, май ойидаги музокаралар ниҳоясида икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида «Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилмалари Россия Федерацияси субъектлари ўртасида ҳамкорликни кенгайтириш тўғрисида битим», «Халқаро автомобиль қатнови тўғрисида битим» имзоланди.

Шу тариқа, Ўзбекистон билан Россия ўртасидаги ўзаро манфаатли алоқалар янгича мазмун касб этмоқда. Икки мамлакат ўртасида турли мақсадларга йўналтирилган 150 та ҳужжатлар имзоланган.

Ўзбекистон билан Россия ўртасидаги товар айирбошлаш ҳажми 2000 йилда 1 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистонда 520 та Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси, шунингдек, Россия Федерацияси фирма ва компаниялари рўйхатга олинган. Россияда эса Ўзбекистон сармояси иштирокида тузилган 250 га яқин қўшма корхона мавжуд. Ўзбекистон Россиядан машиналар ва жиҳозлар, кимё маҳсулотлари ва пластмасса, қора металл ва бошқа товарлар сотиб олиб, Россияга турли машина ва жиҳозлар, пахта толаси, хизматлар, озиқ-овқат молларини экспорт қилади.

Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг 2001 йил 3-5 май кунлари, 2004 йил апрель ойида Россияга ташрифи ва Россия Федерацияси Президенти В.Путин 2004 йил июнь ойида Ўзбекистонга ташрифи икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорликни янги поғонага кўтарди.

2004 йил 16 июнда Ўзбекистон Республикаси ва Россия Федерацияси ўртасида стратегик шерикчилик тўғрисида битим имзоланди. 15 моддадан иборат мазкур битим ўзаро хавфсизликни таъминлаш, глобал таҳдидларга қарши ҳаракат қилиш, сиёсий, иқтисодий ва гуманитар соҳалардаги ҳамкорликни кенгайтиришга қаратилган стратегик шерикчиликнинг мустаҳкам пойдевори бўлиб хизмат қилади. Учрашув давомида Ўзбекистон Республикаси билан «Лукойл» нефть компанияси ОАЖ ҳамда «Ўзбек нефть-газ» миллий холдинг компанияси билан «Газпром» очиқ акциядорлик жамияти ўртасида махсулот тақсимотига оид битим имзоланди. Бу ҳужжат Россия томонидан Ўзбекистон ёқилғи-энергетикаси соҳасига қарийб 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида инвестиция киритишни назарда тутади. Икки мамлакат ўртасидаги савдо ҳажми 2003 йилда 1 млрд. 149 млн. АҚШ долларини ташкил этди.

Ўзбекистон Россия ўртасидаги муносабатлар том маънодаги тенг ҳуқуқлилик, ўзаро манфаатдорлик, бир-бирларининг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва манфаатларини ҳурмат қилиш тамойиллари асосида чуқурлашиб бормоқда.

Ўзбекистон ва Украина алоқалари

Ўзбекистон билан Украина ўртасида давлатлараро муносабатларга асос солишда И.Каримовнинг 1992 йил август ойида Киевга расмий давлат ташрифи муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ташриф чоғида, 25 август куни Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ва Украина Президенти Леонид Кравчук Ўзбекистон билан Украина ўртасида давлатлараро муносабатларнинг асослари, дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартномани имзоладилар. Шунингдек, икки давлат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатиш тўғрисида протокол ва савдо иқтисодий ҳамкорлик битими имзоланди.

1995 йил 20-21 июнь кунлари Украина Президенти Леонид Кучма Ўзбекистонда бўлди. Иккала давлат Президентлари томонидан Ўзбекистон-Украина ҳамкорлигини кенгайтириш ва чуқурлаштириш йўллари тўғрисида Декларация, Ўзбекистон билан Украина ўртасидаги иқтисодий интеграцияни чуқурлаштириш тўғрисида шартномани имзоладилар. Сафар чоғида Ўзбекистон ва Украина ҳукуматлари ўртасида жиноятчиликка қарши кураш соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим, илмий-техникавий ҳамкорлик ҳақида битим, элчихоналар фаолияти ҳақида битим имзоланди. Ислом Каримовнинг 1999 йил октябрида Украинага сафари чоғида Ўзбекистон ва Украина ўртасида 1999-2008 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланган.

Мухтасар айтганда, Ўзбекистон ва Украина ўртасида 1992-2002 йилларда нефтни қайта ишлаш, коммуникация, фан-техника, саноат, савдо, ахборот алмашиш, маданият ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик бўйича 130 дан ортиқ ҳужжатлар имзоланди. Ўзаро савдо ҳажми 1992 йилдаги 20 млн. АҚШ долларидан 2003 йилда 280 млн. АҚШ долларига етди. Ўзбекистон Украинага авиация, кимё ва енгил саноат моллари, пахта толаси, рангли металлар, газ экспорт қилмоқда. Украинадан газ ва нефть конларини ўзлаштиришда зарур бўлган техника ускуналари, қора металлургия, кимё саноати моллари, шакар, писта ёғи импорт қилинмоқда. Ўзбекистоннинг Қора денгиздаги Украина бандаргоҳлари орқали Европа мамлакатлари билан савдо-иқтисодий алоқалари йўлга қўйилди. Ўзбекистонда Украина инвестициялари иштирокида барпо этилган 20 та қўшма корхонаси ишламоқда. Жумладан, «ТошВАЛЕО» қўшма корхонаси бир кунда минг кутига яқин қандолат маҳсулотлари тайёрланмоқда. Шунингдек, икки давлат ўртасида илм-фан, таълим, маданият соҳасида ҳамкорлик қилинмоқда.

Ўзбекистоннинг Белорус ва Молдова билан алоқалари Белорус Республикаси Олий Кенгашининг раиси С.Шушкевичнинг 1991 йил 6 ноябрда Ўзбекистонга расмий давлат ташрифи Ўзбекистон билан Белорус ўртасида давлатлараро алоқаларга асос солди. Ташриф пайтида Тошкентда И.Каримов ва С.Шушкевич **Ўзбекистон Республикаси билан Белорус Республикаси ўртасида давлатлараро муносабатларнинг асослари тўғрисида шартнома** имзоладилар. Шунингдек, икки давлат ҳукуматлари ўртасида 1992 йилда савдо-иқтисодий ҳамкорлик принциплари тўғрисида битим имзоланди.

1994 йил 21-22 декабрь кунлари Белорус Республикаси Президенти Александр Лукашенко расмий ташриф билан Тошкентда бўлди. Ташриф пайтида давлатлараро, ҳукуматлараро ҳамда ҳар икки давлат муассасалари ўртасида 18 та ҳужжат имзоланди. Ўзбекистон билан Белорус ўртасида дўстлик ва ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш ҳақидаги Декларацияни, Маданият ва санъат соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида шартномани И.Каримов ва А.Лукашенко имзоладилар. Ҳукуматлар ўртасида даромад ва мулклардан икки томонлама ўзаро солиқ олмаслик, автомобиль, темир йўл, хаво йўли ва почта алоқаси бўйича ҳамкорлик ҳақидаги битимлар имзоланди. Ташқи ишлар вазирликлари ўртасида маслаҳатлашув ҳақида протокол ҳамда тармоқлараро ҳужжатлар имзоланди.

1995 йил 30-31 март кунлари Ўзбекистон Президенти И.Каримов Молдова Республикасида расмий сафарда бўлди. И.Каримов ва Молдова Президенти Мирча Снегур ўртасидаги музокаралар нихоясида Ўзбекистон Республикаси ва Молдова Республикаси ўртасида дўстона ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди. Ҳукуматлар ўртасида эркин савдо муносабатларини ривожлантириш, фан-техника, маданият ва санъат, почта хизмати, алоқа, банк соҳаларида ҳамкорлик, самолётлар

катновини йўлга қўйиш, икки томонлама солиқ, олмаслик тўғрисидаги ўндан зиёд битимлар имзоланди. Бу ҳужжатлар издан чиққан алоқаларнинг тикланиши учун ҳуқуқий замин яратди.

Ўзбекистон учун ишлаб чиқилаётган шакар, дори-дармон, қишлоқ-хўжалик техникаси, электро-техника асбоб-ускуналари, суғоришда фойдаланиладиган насослар керак. Молдова саноати учун эса, Ўзбекистоннинг пахтаси, кимёвий толаси, қатгиқ металлари керак. Бу зарурият икки мамлакат ҳамкорлигининг замнидир.

Ўзбекистоннинг Кавказ орти мамлакатлари билан алоқалари

1995 йил 5 сентябрда Грузия давлат раҳбари, республика парламенти раиси Эдуард Шеварнадзе расмий ташриф билан Ўзбекистонда бўлди. Бу ташриф Ўзбекистон билан Грузия ўртасидаги қадимий алоқаларни тиклашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Икки томонлама муносабатларга доир масалалар мухокама қилинди ва музокаралар нихоясида И.Каримов ва Э.Шеварнадзе томонидан Ўзбекистон ва Грузия ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди. Икки мамлакат ўртасида сармояларни ўзаро ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш, фан-техника, банк, қишлоқ хўжалиги, божхона, халқаро транспорт алоқалари, эркин савдо ва ишлаб чиқариш, маориф, маданият, спорт, соғлиқни сақлаш, сайёҳлик, атроф мухит мухофазаси бўйича ҳамкорлик тўғрисида 20 дан зиёд ҳукуматлараро ва муассасалараро ҳужжатлар имзоланди.

Мазкур битимни рўёбга чиқаришда Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 1996 йил май ойида Грузия Республикасига расмий давлат ташрифи муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ислом Каримовнинг Грузияга сафари чоғида Э.А.Шеварнадзе билан халқаро Транскавказ йўли, унинг Грузиядан ўтадиган қисмини барпо этиш, Грузиянинг Поти бандаргоҳи имкониятларидан Ўзбекистон юкларини ташишда фойдаланиш масалалари бўйича аҳдлашиб олинди. И.Каримов ва Э.Шеварнадзе Ўзбекистон ва Грузия ўртасида ҳамкорликни кенгайтириш ва чуқурлаштириш тўғрисидаги Декларацияни имзоладилар. Шунингдек Ўзбекистон билан Грузия ўртасида молия-саноат гурухини тузиш, ҳуқуқ-тартибот, почта алоқаси, савдо, солиқ божхона тизими каби 15 га яқин ҳукуматлараро битимлар имзоланди.

Ўзбекистон билан Озарбайжон ўртасида давлатлараро алоқалар йўлга қўйилди ва ривожланиб бормокда. 1996 йил 27 май куни Ислом Каримов бошлиқ Ўзбекистон давлат делегацияси Озарбайжонда бўлди. Икки давлат Президентлари Ўзбекистон билан Озарбайжон ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоладилар. Икки қардош мамлакат ўртасида давлатлараро алоқалар йўлга қўйилди. Сафар чоғида Ўзбекистон билан Озарбайжон ўртасида савдо-иқтисодий солиқ, божхона, ҳаво йўли, автомобиль ва темир йўли алоқалари, маданий ва бошқа соҳалардаги

алоқаларни ривожлантириш бўйича 20 га яқин ҳукуматлараро ҳужжатлар имзоланди. Икки давлат раҳбарлари халқаро Транскавказ йўлини барпо этиш, унинг Озарбайжондан ўтадиган қисмини шакллантириш. Ўзбекистон юкларини Озарбайжон худуди орқали Европа томон чиқариш, Озарбайжон бандаргоҳларини таъмирлаш масалалари тўғрисида келишиб олдилар. Икки мамлакат ташқи ишлар вазирликлари ўртасида ўзаро маслаҳатлашувлар йўлга қўйилди.

Ўзбекистоннинг Болтиқбўйи мамлакатлари билан алоқалари

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 1995 йил 6-8 июнь кунлари Давлат ташрифи билан Латвия Республикасида бўлиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мазкур ташриф чоғида И.Каримов Латвия Республикаси Президента Гунтис Улманис билан Ўзбекистон Республикаси билан Латвия Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартномани имзоладилар. Ўзбекистон ва Латвия ҳукумати ўртасида транспорт, ҳаво алоқаси, сайёҳлик ҳамда илмий-техник соҳалар бўйича ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланди.

Латвия Президенти Гунтис Улманиснинг 1996 йил 23 майда Ўзбекистонга қилган давлат сафари икки мамлакат ўртасида алоқаларни янада чуқурлаштирди. Икки Президент Ўзбекистон билан Латвия ўртасидаги ҳамкорликни янада ривожлантириш ва кенгайтириш тўғрисида декларация имзоладилар. Хукуматлараро фуқаролик, мехнат, ҳуқуқ-тартибот, халқаро автомобиль қатнови, темир йўл транспорти, маданият, божхона ишида ўзаро ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланди.

Ўзбекистон Латвиядан электр машиналари, ускуналар ва уларнинг эҳтиёт қисмлари, шакар ва қандолатчилик маҳсулотлари, эфир мойи, қора металл сотиб олади. Латвияга эса рангли металлар, ипак, пахта ва бошқа маҳсулотларни экспорт қилади. Тошкентда "Дзинтарс" Латвия акционерлик жамиятининг Ўзбекистон-Латвия қўшма корхонаси қурилиб, "Волида", "Саодат", "Истиқбол" сингари атирлар ишлаб чиқармоқда ва "Дзинтарс" фирма дўкони орқали сотилмоқда. Ўзбекистон ва Латвия ташқи ишлар вазирликлари ўртасида ўзаро маслаҳатлашув тўғрисида Протокол имзоланди. Икки давлат ўртасидаги савдо-сотиқ ўсиб бормоқда. 1994 йил ўзаро товар айирбошлаш 121,8 миллион сўмни ташкил этди.

И.Каримовнинг 1995 йил июнь ойида Литвага ташрифи чоғида Президент А.Бразаускас билан Ўзбекистон Республикаси билан Литва Республикаси ўртасидаги икки томонлама ҳамкорликни ривож-лантириш ва чуқурлаштириш тўғрисидаги қўшма Декларацияни имзоладилар. Шунингдек Ўзбекистан ҳукумати билан Литва ҳукумати ўртасида таълим, фан ва техника, сайёҳлик, маданият ва санъат, савдо-иқтисодий, ҳаво йўли ва ҳаво транспорти соҳаларида

ҳамда божхона қонунини бузиш ҳолларига қарши кураш борасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битимлар имзоланди.

Ўзбекистон Литвадан электр ускуналар ва уларнинг эҳтиёт қисмлари, сут ва сут маҳсулотлари, мебель саноати маҳсулотларини сотиб олиб, Литвага пахта, нефт, рангли металлар экспорт қилади. 1994 йилда ўзаро товар айирбошлаш ҳажми 248,6 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 2001 йилда бу кўрсаткич уч баробарга кўпайди. Ўзбекистон Литванинг транспорт-хўжалик коммуникацияси, денгиз йўли, айниқса, Клайпед бандаргоҳи орқали ўз маҳсулотларини жаҳон бозорига чиқармоқда.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 2002 йил 23-25 сентябрь кунлари Литва Республикасига ташриф буюриши икки давлат ўртасидаги алоқаларни янги босқичга кўтарди. Ўзбекистон билан Литва ўртасида Давлатлараро муносабатларнинг асослари, дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома, икки давлат ташқи ишлар вазирликлари, божхона хизматлари ҳамда миллий университетлари ўртасида ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланди. Ўзбекистон-Литва ҳукуматлараро савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича комиссия тузилди ва у фаолият кўрсатмоқда.

3. Марказий Осиё давлатлари ўртасида ҳамкорлик алоқалари

Марказий Осиё республикалари ўртасида алоқаларнинг йўлга қўйилиши

Ўзбекистон ташқи сиёсатнинг таъсирли йўналишларидан бири Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатлар - Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон билан ҳамкорлик, дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга қаратилган.

Минтақадаги беш давлат ўртасида ўхшаш жиҳатлар кўп. Тарихимиз, маданиятимиз, тилимиз, дилимизнинг бирлиги, томирларимизнинг туташиб кетганлиги бу мамлакат халқларини бир-бирига янада яқинлаштиришнинг заминидир.

Марказий Осиё давлатлари Президентларининг навбатдаги учрашуви 1991 йил 13-15 август кунларида Тошкент шаҳрида бўлди. Унда учрашув якунлари ҳусусида Ахборот ҳамда Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалараро Маслаҳат кенгашини тузиш тўғрисида битим имзоланди. Маслаҳат кенгашининг вазифаси беш мамлакат ўртасида иқтисодий ҳамкорлик қилиш учун шарт-шароит яратишдан, бозор муносабатларига ўтишда минтақа манфаатларини ҳимоя қилувчи келишилган сиёсат юритишдан, иқтисодиётнинг умумий муаммоларини ҳал этишга ягона ёндошувларни ишлаб чиқишдан иборат деб белгиланди.

1993 йил 4 январда И.Каримов ташаббуси билан Тошкентда Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон Президентларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Унда

Марказий Осиё атамаси тилга олинди ва бундан кейин Марказий Осиё деганда Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон тушуниладиган бўлди. Учрашув қатнашчилари минтақа давлатларидаги сиёсий ва иқтисодий аҳволни муҳокама қилдилар. Минтақа мамлакатлари ўртасидаги икки томонлама ва кўп томонлама шартномалар, савдо-иқтисодий битимлар қандай бажарилаётганлиги таҳлил этилди.

Оролни сақлаб қолиш халқаро жамғармасини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Жамғарма мажлисларини Қизил Ўрда, Нукус ва Тошховузда ўтказиш зарур деб топилди. Беш давлат бошлиқлари ҳамкорлик ҳақидаги битимни имзоладилар.

Орол муаммоларини ҳал қилиш томон тутилган йўл

1993 йил март ойида Қизил Ўрдада Марказий Осиё давлатлари бошлиқларининг Россия давлат делегацияси иштирокида анжумани бўлиб ўтди. Анжуманда Орол денгизи ва Оролбўйи муаммоларини ҳал этиш, Орол минтақаси экологиясини соғломлаштириш ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлаш соҳасида биргаликда қилинадиган ҳаракатлар тўғрисида битим имзоланди. Орол денгизи ҳавзаси муаммолари билан шуғулланувчи Давлатлараро кенгаш тузилди. Оролни қутқариш халқаро жамғармаси таъсис этилди.

1993 йил августда Нукусда Орол денгизи ҳавзаси муаммолари билан шуғулланувчи Давлатлараро кенгаш ва Оролни қутқариш халқаро жамғармасининг қўшма мажлиси бўлди. 1994 йил 11 январда Нукусда Марказий Осиё мамлакатлари бошлиқларининг Россия Федерацияси давлат делегацияси (Юрий Яковлев, РФ Бош вазири ўринбосари) иштирокида конференцияси бўлиб ўтди. Конференцияда Орол денгизи ҳавзасидаги хозирги аҳвол билан боғлиқ кўпгина масалалар, Оролни қутқариш халқаро жамғармаси маблағлари қандай тўпланаётгани муҳокама қилинди, фаолияти маъқулланди. Экологик вазиятни яхшилаш юзасидан яқин 3-5 йил ичида бажарилиши лозим бўлган муайян вазифалар белгиланди. Орол денгизини қутқариш бўйича Давлатлараро кенгаш Низоми тасдиқланди ҳамда унинг ижроия органининг раҳбари тайинланди. Бу масалалар бўйича қарорлар қабул қилинди.

Марказий Осиё иқтисодий ҳамкорлиги

1994 йил 30 апрелда Чўлпонота шаҳрида Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ўртасида ягона иқтисодий макон тузиш тўғрисида уч томонлама шартнома имзоланди.

Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон Президентларининг 1994 йил июль ойи бошида Алмати шаҳрида бўлиб ўтган учрашувида ўзаро интеграцияни кучайтириш бўйича, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банкини тузиш тўғрисида битимлар имзоланди. Томонлар Давлатлараро кенгаш

ҳамда унинг доимий ижроия органини, шунингдек, Бош Вазирлар кенгаши, Ташқи ишлар вазирлари кенгаши, Мудофаа вазирлари кенгашини таъсис этдилар. Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилди. Шу тариқа, Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти (МОИҲ) ташкил топди.

1995 йил 15 декабрда Жамбулда Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон республикалари Давлатлараро кенгашининг навбатдаги мажлиси бўлди. Президентлар 2000 йилгача бўлган иқтисодий интеграция ва биринчи навбатда сармоя сарфланиши лозим бўлган лойиҳалар дастурларини ҳаётга жорий этиш, коммуникация тармоқларини ривожлантириш масалаларини муҳокама этдилар. Интеграция дастурида 53 та лойиҳалар ишлаб чиқилди. БМТ раҳнамолигида ҳаракат қиладиган Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикаларининг тинчликни сақлаш коллектив батальонини ташкил қилиш ҳақида қарор қабул қилинди. Уч давлатнинг тинчликни сақлаш коллектив батальони шакллантирилди.

1997 йил 9-10 январь кунлари Бишкекда Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон давлат бошлиқларининг кенгаши бўлиб унда уч қардош давлатлар ўртасида абадий дўстлик ҳақида шартнома имзоланди. Бу ҳужжатда ўзбек, қозоқ, қирғиз халқларининг орзу-ниятлари ўз ифодасини топди. Мазкур шартнома уч қардош давлат халқларининг иқтисодий, сиёсий, маданий, илмий-техникавий ҳамкорлигини янги асосларда ривожлантиришга йўналтирди.

1997 йил 12 декабрь куни Қозоғистон Республикасининг янги пойтахти - Остана шаҳрида Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон Президентларининг кенгаши бўлиб ўтди. Кенгашда уч мамлакат ўртасида энергетика, сув заҳираларидан оқилона фойдаланиш, озиқ-овқат таъминоти, коммуникация ҳамда минерал хомашё заҳираларини ўзлаштириш ва қайта ишлаш соҳалари бўйича халқаро консорциумлар тузиш тўғрисида музокара бўлди. Президентлар халқаро консорциумлар тузиш бўйича уч мамлакат ҳамкорлиги тамойиллари концепциясини маъқулладилар.

1998 йилда Тожикистон Республикаси Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамиятига аъзо бўлиб кирди.

2000 йил 20-21 апрель кунлари Тошкентда Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон Президентларининг учрашуви бўлиб ўтди. Учрашувда минтақавий ҳамкорлик ва мамлакатлараро муносабатларга доир масалалар муҳокама қилинди. Тўрт мамлакат раҳбарлари терроризм, сиёсий ва диний экстремизм, халқаро уюшган жиноятчиликка қарши кураш ва минтақа давлатларига таҳдид соладиган бошқа хавф-хатарнинг олдини олишга қаратилган ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоладилар. Гап шундаки, Марказий Осиё давлатлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик соҳасида 200 дан ортиқ ҳужжат имзоланган бўлсада, улар орасида мазкур масалага оид тегишли ҳужжат йўқ эди. Бундай ҳужжатнинг имзоланиши Марказий Осиёдаги вазиятдан келиб чиққан муҳим

қадам бўлди. Тўрт давлат Президентлари халқаро терроризмга, сиёсий ва диний экстремизмга қарши биргаликда кураш олиб боришга келишиб олдилар.

Марказий Осиё Ҳамкорлик ташкилоти

2001 йил 28 декабрь куни Тошкентда МОИҲ давлатлари бошлиқларининг навбатдаги кенгаши бўлиб ўтди. Кенгашда хамкорликни ривожлантириш, минтақада барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш масалалари мухокама қилинди. Мазкур кенгашда МОИҲ ташкилоти фаолиятини тўхтатишга қарор қилинди. Ислом Каримов таклифига биноан МОИҲ негизида Марказий Осиё Ҳамкорлиги ташкилоти деб қайта тузишга келишиб олинди.

2002 йил 28 февраль - 1 март кунлари Алмати шаҳрида Марказий Осиё давлатлари бошлиқларининг учрашуви бўлиб ўтди. Музокаралар якунида Президентлар томонидан Марказий Осиё Ҳамкорлиги ташкилоти ҳуқуқий жихатдан расмийлаштирилди. МОҲТ нинг раиси этиб Ислом Каримов сайланди. Мазкур ташкилот энди нафақат иқтисодий муносабатларни ривожлантириш, шунингдек, сиёсий, ижтимоий, маданий ва бошқа турдаги алоқалар кўламини кенгайтириш масалалари билан шуғулланади. Ҳар бир аъзо мамлакатдан бевосита давлат раҳбарига ҳисобот бериб турадиган биттадан мувофиқлаштирувчи вакил тайинланди. 4 та вакил МОҲТ фаолияти самарадорлигини ошириш, аъзо мамлакатларнинг интеграция жараёнларини фаоллаштириш борасидаги нуқтаи назарларини якинлаштириш, қабул қилинган хужжатларнинг ижросини назорат қилиш ва умумий вазиятни ташкил этиш билан шуғулланмокда. МОҲТ нинг ташкил этилиши, унинг аъзолари бўлган 4 та мамлакат ўртасидаги ўзаро манфаатли алоқаларни янги поғонага кўтарди.

Саммитлардан ташқари МОҲ ташкилотига аъзо мамлакатлар парламентлар раислари, хавфсизлик органлари раҳбарларининг учрашувлари, ишбилармон доираларнинг минтақавий форумлари ўткизилиб турибди.

2002 йилнинг октябрида ўтган Душанбе саммитида сув-энергетика, озиқ-овқат ва коммуникация бўйича консорциумлар тузишга келишиб олинди ва ҳукуматларга концорциум лойиҳаларини ишлаб чиқиш вазифаси топширилди.

2004 йил 28 май куни Остона шаҳрида МОҲ ташкилотига аъзо мамлакатлар давлат раҳбарларининг саммити бўлиб ўтди. Унда ташкилот қамраган минтақада хавфсизликни мустаҳкамлаш, умумий бозор барпо этиш масалалари мухокама этилди. Президентлар минтақада иқтисодий интеграцияни ривожлантиришнинг, сиёсий, ижтимоий, илмий-техникавий, маданий-маърифий алоқаларни кенгайтиришнинг шакл ва механизмларини

такомиллаштириш масалалари юзасидан фикрлашиб, ҳукуматларга тегишли топшириқлар беришга келишиб олдилар. Музокаралар якунида Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон Президентларининг қўшма баноти МОҲТга аъзо мамлакатлар ўртасида телевидение ва радио дастурларини ўзаро тарқатиш тўғрисида битим имзоланди.

Шундай қилиб, Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги кўп томонлама ҳамкорлик тобора мустаҳкамланиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг Қозоғистон билан ҳамкорлиги

Марказий Осиёдаги мустақил давлатлар ўртасида кўп томонлама ҳамкорлик билан бирга улар ўртасида икки томонлама алоқалар ҳам йўлга қўйилди. Ўзбекистоннинг Қозоғистон билан икки томонлама муносабатлари 1992 йил 24 июнда Туркистон шаҳрида Ўзбекистон Президентининг Қозоғистонга расмий давлат ташрифи пайтида Н.Назарбоев билан И.Каримов томонидан имзоланган Ўзбекистон Республикаси билан Қозоғистон Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома асосида мустаҳкамланиб бормоқда.

Қозоғистон Президенти Н.Назарбаев 1994 йил 10-12 январда расмий давлат ташрифи билан Ўзбекистонда бўлди. Икки Президент Ўзбекистон билан Қозоғистон ўртасида товарлар, хизматлар, сармоялар ва ишчи кучларининг эркин ўтиб туришини назарда тутувчи ҳамда ўзаро келишилган кредит-ҳисоб- китоб, бюджет, солиқ, нарх, бож ва валюта сиёсатини таъминлаш тўғрисида шартномани имзоладилар. 1998 йил 31 октябрда Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасида абадий дўстлик шартномаси имзоланган.

Ўзбекистон ва Қозоғистон Президентларининг Тошкентда 2000 йил 20-21 апрель кунлари бўлган учрашувида икки давлат чегараларини аниқ белгилаб олишга бағишланган учрашуви бўлди. Музокаралар якунида «Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ва Қозоғистон Республикаси Президенти Н.А.Назарбоевнинг қўшма баёноти» имзоланди. Икки мамлакат мустақиллиги ва чегаралари дахлсизлигини таъминлашга қаратилган бу ҳужжат икки томонлама ҳамкорлик алоқаларини янада мустаҳкамлаш ва чуқурлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир. «Давлат раҳбарлари, - дейилади қўшма баёнотда, - Ўзбекистон Республикаси билан Қозоғистон Республикаси ўртасидаги чегара икки давлат қардош халқларини бирлаштирувчи тинчлик, дўстлик ва яхши қўшничилик чегараси бўлиб қолишда якдилдирлар». 2001 йил 16-17 ноябрь кунлари Ўзбекистон Президент Ислом Каримов расмий ташриф билан Қозоғистонда бўлди. Икки давлат Президентлари Ўзбекистон-Қозоғистон давлат чегараси тўғрисида Шартномани имзоладилар. 2440 км узунликдаги

чегаранинг 96 фоизи белгилаб олинди. Қолган қисмини келишув асосида делиматация қилишга келишилди. 10 ой давомида бу борада тегишли ишлар амалга оширилди. 2002 йил 9 сентябрда Қозоғистон Республикаси Президенти Нурсултан Назарбоевнинг таклифига биноан Ислом Каримов Остона шаҳрига ташриф буюрди. «Ўзбекистон-Қозоғистон давлат чегараларининг алоҳида участкалари тўғрисида битим» имзоланди. Икки мамлакат ўртасидаги чегарага оид долзарб масалалар ҳуқуқий жиҳатдан ўз ечимини топди. Икки мамлакат ўртасидаги товар айирбошлаш ҳажми 2002 йилнинг биринчи ярмида 124 млн. АҚШ долларини ташкил этди. 2002 йилда Ўзбекистонда 38 та ўзбек-қозоқ қўшма корхонаси, Қозоғистонда 92 та ўзбек-қозоқ қўшма корхонаси фаолият юритда.

Ўзбекистон ва Қирғизистон алоқалари

Ўзбекистоннинг Қирғизистон билан икки томонлама ҳамкорлиги Ўзбекистон Республикаси билан Қирғизистон Республикаси ўртасида дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам ҳақида шартнома асосида йўлга қўйилди ва ривожлантирилмоқда. Бу шартнома Қирғизистон Президенти Аскар Акаевнинг Ўзбекистонга расмий давлат ташрифи пайтида Тошкентда 1992 йил 29 сентябрда И.Каримов ва А.Акаев томонидан имзоланган эди.

И.Каримовнинг 1993 йил августида Қирғизистонга қилган расмий давлат ташрифи пайтида Ўш шаҳрида Ўзбекистон ва Қирғизистон ўртасида 1994-2000 йилларга мўлжалланган иқтисодий интеграцияни ривожлантириш тўғрисида Баёнот имзоланди. Бу ҳужжат иккала республикада ишлаб чиқилган миллий дастурларни мувофиқлаштиришга, ҳомашё ва ишчи кучидан, илмий салоҳиятдан унумли фойдаланишга қаратилган. Икки давлат ўртасида иқтисодиёт, савдо, маданият, соғлиқни сақлаш, фан ва таълим, спорт ва туризм бўйича ҳамкорликни мустаҳкамлаш ҳақида битимлар имзоланган.

1994 йил 16 январда Ўзбекистон Президента И.Каримов Қирғизистонда бўлди. Расмий ташриф якунида икки давлат Президентлари товарлар, хизматлар, сармоя, ишчи кучларининг эркин юришини, ўзаро келишилган кредит-хисоб-китоб, бюджет, солиқ, нарх, божхона ва валюта сиёсатини белгиловчи шартномани имзоладилар. Ўзбекистон ва Қирғизистон ўртасида 1994 йил учун савдо-иқтисодий ҳамкорлик, маданият, соғлиқни сақлаш, фан ва таълим, спорт ва туризм бўйича ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш ҳақида битимлар имзоланди. Бу ҳужжатлар асосида икки мамлакат ўртасидаги икки томонлама ҳамкорлик ривожланиб бормоқда. 2000 йилда Ўзбекистонда 22 та ўзбек-қирғиз қўшма

корхонаси, Қирғизистонда 62 та қирғиз-ўзбек қўшма корхонаси фаолият юритди.

Ўзбекистон ва Тожикистон алоқалари

Тожикистонда 1992-1996 йилларда давом этган биродаркушлик уруши Тожикистоннинг иқтисодий тараққиётига салбий таъсир этди, унинг қўшни мамлакатлар, жумладан, Ўзбекистон билан ҳамкорлигига ҳам салбий таъсир этди.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг таклифига биноан 1998 йил 4 январь куни Тожикистон Президенти Имомали Раҳмонов Ўзбекистонга амалий ташриф билан келди. Икки мамлакат раҳбарлари ташриф якунлари буйича қўшма ахборот имзоладилар. Ўзбекистон ва Тожикистон Бош вазирлари соқлиқни сақлаш, маданият ва гуманитар соҳа, фан, техника ва ахборот соҳалари бўйича ҳамкорлик тўғрисида битимларни имзоладилар. Икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида юк ташиш ҳамда газ етказиб бериш, Тожикистоннинг қарзи бўйича ўзаро ҳисоб-китоб тўғрисидаги битимлар ҳам имзоланди. Ўзбекистон ва Тожикистон муносабатлари ўзининг янги, мустаҳкамланиш ва тараққиёт даврига ўтди. Ўзбекистон билан Тожикистон ўртасида товар айирбошлаш ҳажми 1997 йилда 50 млн. АҚШ долларидан ошди, бу аввалги йилга нисбатан 50 фоиз кўпдир. Ўзбекистон Тожикистон ҳудудидан ўтган транспорт коммуникацияларидан фойдаланмоқда. 2000 йилда Ўзбекистонда 15 та ўзбек-тожик қўшма корхонаси, Тожикистонда 3 та ўзбек-тожик қўшма корхонаси фаолият юритди.

Ўзбекистон ва Туркманистон алоқалари

1991 йилда Ўзбекистон ва Туркманистон Президентлари учрашувида Ўзбекистон Республикаси билан Туркманистон Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди. Бу шартнома икки давлат ўртасидаги савдо-иқтисодий, маданий алоқаларга негиз бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов 1996 йил 16 январь куни амалий ташриф билан Туркманистонда бўлди. Чоржўй шаҳрида С.Ниёзов билан И.Каримов ўртасида ва икки мамлакат делегациялари ўртасида музокаралар бўлди. Президентлар Ўзбекистон билан Туркманистон ўртасида дўстлик, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам тўғрисидаги шартномани, Ўзбекистон билан Туркманистон ўртасида давлат чегарасини кўриқлашда ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги ва сув хўжалиги масалалари бўйича битимларни имзоладилар.

Икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида эса сармояларни рағбатлантириш ва ўзаро химоялаш, ҳаво йўли, божхона ишларида ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам, узоқ муддатли савдо-иқтисодий ҳамкорликнинг асосий йўналишлари, даромад ва мулкдан икки ёқлама солиқ олмаслик,

маданият, таълим соғлиқни сақлаш, сайёҳлик ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги 20 дан зиёд битимлар имзоланди.

4. Ўзбекистоннинг Осиё мамлакатлари билан ўзаро манфаатли алокалари

Ўзбекистоннинг Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари билан ҳамкорлиги

Ўзбекистон Республикаси биринчи навбатда Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда араб мамлакатлари билан давлатлараро муносабатлар ўрнатиш ва ривожлантиришга киришди. Негаки, Ўзбекистоннинг рухи, дини, урф-одатлари ва анъаналари Осиёдаги мамлакатларга яқиндир.

1991 йил 16-19 декабрь кунлари И.Каримов бошлиқ Ўзбекистон давлат делегацияси мамлакатимиз мустақиллигини биринчи бўлиб тан олган мамлакат - Туркияда бўлди. Туркия Президенти Тургут Ўзол, Бош вазир Сулаймон Демирэл ва бошқа раҳбарлар, ишбилармонлар билан амалий учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтди. Сафар чоғида Ўзбекистон Республикаси билан Туркия жумҳурияти ўртасида давлатлараро муносабатларининг асослари ва мақсадлари тўғрисида шартнома, консуллик ваколатхоналарини айирбошлаш тўғрисида Протокол, иқтисодий ва савдо соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида битим, маданият, фан, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт ва туризм соҳасидаги ўзаро ҳамкорлик тўғрисида битим, транспорт ва коммуникациялар соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида битим, ахборот айирбошлаш, телевидение ва радио эшиттириш бўйича ҳамкорлик қилиш хақида протоколлар ва бошқа ҳужжатлар имзоланди.

Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги муносабатлар кейинги йилларда анча кенгайди. 1992 йил 28 апрель куни Ўзбекистонда Туркия элчихонаси, Туркияда Ўзбекистон элчихонаси очилди ва фаолият кўрсатмокда. Ҳамкорликнинг янада чуқурлаштиришда Туркия давлати раҳбарлари-Тургут Ўзол, Сулаймон Демирэл, Тансу Чиллер, Месут Йилмазар Ахмет Сезерларнинг Ўзбекистонга расмий ташрифлари чоғида имзоланган ҳужжатлар катта аҳамиятга эга бўлди. Икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик газлама ва тайёр кийим-кечак ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, қўшма корхоналар қуриш, кадрлар тайёрлаш, туризмни ривожлантириш ва бошқа соҳаларда амалий натижалар бермокда. Ўзбекистонда Туркия сармоядорлари иштирокида 200 дан ортиқроқ қўшма корхоналар барпо этилди. 1996 йил июнь ойида Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари ассоциацияси – "Ўзавтосаноат" Туркиянинг "КочХолдинг" концерни билан Самарқанд шаҳрида "СамКочавто" ўзбек-турк қўшма корхонасини барпо этиш тўғрисида шартнома тузди лар. Тез орада бу қўшма корхона бунёд этилди ва сиғими ўртача автобуслар ҳамда 8 тоннагача юк кўтарадиган юк автомобиллар йиғиш йўлга қўйилди. Икки мамлакат ўртасидаги

ўзаро товар айирбошлаш хажми 1992 йилда 75 млн. АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 1998 йилда 275 млн. АҚШ долларига кўпайди.

1992 йил 27-28 июнь кунлари Покистон Ислом Республикаси Бош вазири Муҳаммад Навоз Шарифнинг Ўзбекистонга расмий давлат ташрифи икки давлат ўртасидаги алоқаларга асос солди. Сафар кунларида «Ўзбекистон Республикаси билан Покистон Ислом Республикаси ўртасида давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик принциплари тўғрисида» шартнома, иқтисодий ва савдо ҳамкорлиги тўғрисида, маданият, соғликни сақлаш, фан, техника, кадрлар тайёрлаш, туризм спорт ва оммавий ахборот соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битимлар имзоланди.

Ўзбекистон ва Покистон ўртасидаги ҳамкорликни Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 1992 йил 13-14 август кунлари Покистонга расмий ташрифи ва унда имзоланган ҳужжатлар янада янги поғонага кўтарди. Икки давлат ўртасида сув ресурслари, электрлаштириш, ирригация ва мелиорация соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида, почта ва телекоммуникация сохасида, давлат банклари ва миллий банклар ўртасида ваколатхоналар айирбошлаш тўғрисида, инвестициялар ва сармояларни ҳимоя қилиш тўғрисида битимлар имзоланди.

Покистон Ислом Республикаси Бош вазири Беназир Бхутто 1995 йил май ва ноябрь ойларида Ўзбекистонга икки марта ташриф буюрди. Икки давлат ўртасидаги ҳамкорликни кенгайтириш ва Марказий Осиё хавфсизлиги, Афғонистонда бирдаркушлик урушини тўхтатиш масалалари бўйича фикр алмашилди. Иқтисодиёт, соғликни сақлаш, фан, техника, сайёҳликни ривожлантириш хақида битимлар имзоланди.

Ўзбекистонда Покистон сармоялари иштирокида 120 қўшма корхона тузилган. Табани, Меркурий, Метро, Лаксан Тарака каби 19 та йирик фирма ва компаниялар фаолият кўрсатмоқдалар. 1994 йилда Ўзбекистон ва Покистон ўртасида товар айирбошлаш ҳажми 4,3 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистон Покистонга чарм хомашёси, пилла, шойи матолар, шиша, биллур, енгил саноат учун машина ва ускуналар экспорт қилмоқда. Покистондан эса халқ истеъмоли моллари, хусусан, тайёр кийимлар, пойафзал, чарм буюмлар, какао ва шакар келтирилмоқда.

1992 йил 24-25 ноябрь кунлари республикамиз Президенти И.Каримовнинг Эрон Ислом Жумҳуриятига расмий давлат ташрифи Ўзбекистон ва Эрон ўртасида давлатлараро алоқаларга асос солди. Сафар чоғида «Ўзбекистон Республикаси билан Эрон Ислом Жумҳурияти ўртасида давлатлараро муносабатларнинг асослари тўғрисида» Декларация, хаво транспорти соҳасидаги ҳамжихатлик тўғрисида меморандум, иқтисодий ва илмий-техникавий хамкорлик сохасидаги хамжихатлик тўғрисида меморандум, почта, телефон ва

телеграф соҳасидаги ҳамжиҳатлик тўғрисида меморандум, давлат Марказий банклари ўртасида битим имзоланди. 1993 йил 18 октябрда Эрон Президенти Али Акбар Ҳошимий Рафсанжонийнинг Ўзбекистонга расмий ташрифи билан келиши икки мамлакат ўртасидаги алоқаларни янада кенгайишига кўмаклашди. Сафар чоғида транзит алоқаларни тартибга солиш тўғрисида ҳамда халқаро автомобиль қатнови тўғрисида битимлар имзоланди.

Ўзбекистон билан Эрон ўртасидаги ўзаро алоқалар транспорт соҳасида кенг ривожланди. 1996 йилда Ўзбекистон Эрон ҳудуди орқали 34 минг тонна юк ташиган бўлса, 2001 йили бу кўрсаткич 487 минг тоннани ташкил этди. 2001 йили Ўзбекистон ҳудуди орқали Эроннинг 750 минг тонна транзит юки олиб ўтилди. Ўзбекистон юклари асосан Эроннинг Бандар Аббос ва Чобаҳор портлари орқали Жанубий-Шарқий Осиё минтақасига чиқарилмоқда. 2002 йил бошларигача Эрон тадбиркорлари сармоялари иштирокида мамлакатимизда 50 га яқин Ўзбекистон-Эрон қўшма корхонаси барпо этилди ва улар асосан ишлаб чиқариш билан шуғулланмоқда.

2002 йил 26 апрель куни Эрон Президенти Сайиид Муҳаммад Ҳотамийнинг Ўзбекистонга қилган расмий ташрифи пайтида Ўзбекистон ва Эрон ўртасида имзоланган икки томонлама солиққа тортилишга йўл қўймаслик, даромад ва сармоя солиқларига тааллуқли маълумотларни алмашиш, транспорт воситалари ҳайдовчилари учун виза масалаларини енгиллаштириш, Ўзбекистон товар ишлаб чиқарувчилари ва тадбиркорлар палатаси билан Эроннинг савдо, саноат ва тоғ-кон саноати палатаси ўртасида ҳамкорлик тўғрисида ҳужжатлар икки мамлакат ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асосини янада бойитди.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов бошлиқ давлат делегацияси расмий ташриф билан Саудия Арабистони, Мисрда бўлди ва улар билан давлатлараро муносабатларнинг асослари тўғрисида шартномалар, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик битимлари имзоланди. Саудия Арабистони, Миср давлат ва ҳукумат вакилларининг Ўзбекистонга расмий сафари пайтида имзоланган ҳужжатлар эса давлатлараро муносабатларни янада ривожлантиришга хизмат қилмоқда. Ўзбекистонлик ёшлар Кохира университетида, "Аль-Азҳор" ва "Айн Шамс" университетларида, Мисрликлар Тошкент техника ва аграр университетларида таҳсил кўрмоқдалар. Тошкентда Миср Республикасининг фан ва таълим маркази фаол ишлаб турибди.

1992 йилда Ўзбекистон Покистон, Эрон ва Туркия томонидан тузилган иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЭКО)га аъзо бўлиб кирди.

Ўзбекистоннинг йирик мамлакат – Ҳиндистон билан алоқалари кенгайиб бормоқда. 1993 йил 23-25 май кунлари Ҳиндистон Бош вазири Нарасимха Рао давлат ташрифи билан Ўзбекистонда бўлди. Сафар кунларида «Ўзбекистон

Республикаси билан Ҳиндистон Республикаси ўртасида давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик принциплари тўғрисида» шартнома, фойда ва мулкка икки ёқлама солиқ солмаслик тўғрисида, хаво йўллари тўғрисида ва савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланди.

Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг 1993 йил 17-19 август кунлари Ҳиндистонга расмий ташрифи чоғида икки мамлакат ўртасида иқтисодий, савдо ва илмий-техникавий ҳамкорлик тўғрисида битим, маданият, соғлиқни сақлаш, фан, техника, туризм, спорт ва оммавий ахборот соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим имзоланди. Ўзбекистон билан Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорлик кенгайиб бормоқда. 1995 йил 25 август куни Тошкент шаҳрида Ҳиндистоннинг «ТАТА Прожекте ЛТД» фирмаси томонидан қуриб битказилган 600 ўринли саломатлик зали, мажлислар хонаси, сервис хизмати, ер ости гараж, сауна, барлари, катта ресторанлари бўлган замонавий меҳмонхонанинг очилиши фикримизнинг далилидир.

Икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларини Ислом Каримовнинг 2000 йил 1-3 май кунлари Ҳиндистонга қилган сафари янада юқори поғонага кўтарди. Сафар пайтида Ўзбекистон Президенти Ҳиндистон Президенти ва Бош вазири билан музокаралар олиб бориб, унинг якунида 10 га яқин ҳужжатлар имзоланди. Улар орасида халқаро жиноятчилик, террорчилик, диний экстремизм, наркотик моддалар ва қурол-яроғ контрабандасига қарши биргаликда курашга қаратилган Ўзбекистон билан Ҳиндистон ўртасида ҳамкорлик тўғрисида Қўшма баёнот, жиноят-қидирув ишларида ҳуқуқий ёрдам ва экстрадиция тўғрисидаги шартнома муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек иқтисодий, маданий, таълим, ахборот, божхона соҳалари бўйича ҳамкорлик қилиш бўйича ҳужжатлар имзоланди.

Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида ўзаро манфаатли алоқаларга хизмат қилувчи 40 га яқин ҳужжатлар қабул қилинган. Ўзбекистонда 2000 йилда Ҳиндистон билан ҳамкорликда ташкил этилган 30 га яқин қўшма корхона фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон ва Хитой алоқалари

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бири Шарқ ва Тинч океани ҳавзаси мамлакатлари билан алоқалар ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган. Бу мамлакатлар орасида Хитой Халқ Республикаси билан давлатлараро алоқа ўрнатиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки пайтлардаёқ Ўзбекистон ва Хитой ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди. 1992 йил 2-3 январь кунлари ХХР ташқи иқтисодий алоқа ва ташқи савдо вазири Ли Ланьзин

Тошкентда бўлди, шу кунлари икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди, элчихоналар очишга қарор қилинди.

1992 йил 12-14 март кунлари Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг ХХР га давлат ташрифи икки давлат ўртасидаги хамкорликка асос солди. Сафар чоғида хамкорликнинг турли соҳалари бўйича 20 га яқин хужжатлар имзоланди. Улар орасида илмий-техникавий хамкорлик тўғрисида, қишлоқ хўжалигида хамкорлик тўғрисида, сармояларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида битимлар бор эди.

1994 йил 18-20 апрель кунлари ХХР давлат Кенгашининг раиси Ли Пенннинг Ўзбекистонга давлат ташрифи пайтида Ўзбекистон билан Хитой ўртасида кредит, халқаро иқтисодий хамкорлик, хаво транспорти алоқаларини йўлга қўйиш бўйича ҳукуматлараро битимлар имзоланди. Хитой томони Ўзбекистонда тайёрланаётган ИЛ-76 ТД ва ИЛ-114 самолётларини харид қиладиган бўлди.

1994 йил 24-25 октябрь кунлари Ўзбекистон Президенти Хитойга иккинчи марта сафар қилди ва мухим ахамиятга молик бўлган хужжат- «Ўзбекистон Республикаси билан Хитой Халқ Республикаси ўртасида ўзаро муносабатларнинг асосий принциплари, ўзаро манфаатли хамкорликни ривожлантириш тўғрисида баённома" имзоланди. Шунингдек, икки давлат ўртасида консуллик шартномаси имзоланди. Ислом Каримовнинг 1999 йил 8-10 ноябрь кунлари ХХРга учинчи марта сафари чоғида сиёсат, иқтисодиёт, маданият, телекоммуникация соҳаларида хужжатлар имзоланди. Икки томонлама алоқалар янада кенгайди. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 78 та Ўзбекистон-Хитой қўшма корхонаси икки мамлакат ўртасида хамкорликнинг ривожланиб бораётганининг далилидир.

Хитой Халқ Республикаси Раиси Ху Цзиньтао давлат ташрифи билан 2004 йил 14 июнь куни Ўзбекистонга келди. Икки давлат бошлиқлари учрашувида Ўзбекистон-Хитой муносабатларига доир масалалар мухокама қилинди. 2004 йил январь-апрель ойларида ўзаро савдо хажми 134 млн. АҚШ долларига етганлиги, умумий қиймати 100 млн. АҚШ долларига тенг икки томонлама лойихалар амалга оширилаётганлиги қайд этилди. Икки мамлакат тўқимачилик, қишлоқ хўжалиги, машинасозлик, кимё, коммуникация соҳаларида хамкорлик алоқаларини ўрнатган. Музокаралар якунида Ўзбекистон билан Хитой ўртасида шериклик муносабатлари, дўстлик ва хамкорликни янада ривожлантириш ва мустахкамлаш тўғрисида Қўшма декларация имзоланди. Икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида наркотик воситаларининг, психотроп моддаларнинг ноконуний айланиши ва суистеъмол этилишига қарши курашда хамкорлик қилишга, техникавий-иқтисодий хамкорликка оид, Тошкентда Конфуций номидаги институтни ташкил этиш бўйича хамкорлик тўғрисидаги битимлар жами 10 та хужжат имзоланди.

Хитой раҳбари таъкидлаганидек, ўзаро ишонч ва ҳурмат, икки томонлама манфаатдорликка таянган Ўзбекистон-Хитой муносабатлари халқларимизнинг умумий мулкидир.

Ўзбекистон ва Жанубий Корея ҳамкорлиги

1992 йил март ойида Ўзбекистон ва Жанубий Корея ўртасида дипломатик алоқа ўрнатилади. 1992 йил 19 июнда Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов Жанубий Корея Республикасига давлат ташрифи билан борди. Бу сафар икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий, савдо, маданий-техникавий алоқаларга асос солди. «Ўзбекистон билан Жанубий Корея ўртасида давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик асослари тўғрисида» Декларация имзоланди. Савдо-иқтисодий айирбошлаш ҳақида, Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга маблағ сарфлайдиган Жанубий Корея ишбилармонларига бериладиган кафолатлар ҳақида битимлар тузилди. Маданият, маориф, оммавий ахборот, саёҳат, спорт соҳаларида баҳамжиҳат ҳамкорлик қилишнинг ўзоқ муддатга мўлжалланган режалари белгилаб олинди. Жанубий Кореядаги ДЭУ Корпорацияси раҳбарияти билан Асакада автомобиль заводи қуришга келишилди.

1992-1996 йилларда "ЎзДЭУавто" Ўзбекистон-Жанубий Корея қўшма автомобиль заводини лойиҳалаштириш, қуриш ишлари амалга оширилди. Завод 1996 йил 25 март куни автомобиллар ишлаб чиқаришни бошлаб юборди.

Ўзбекистон билан Кореянинг "Кобул Текстайл" компанияси ўртасидаги ҳамкорлик йилдан йилга чуқурлашиб бормоқда. Мазкур компания Ўзбекистонга 250 млн. АҚШ доллари ҳажмида сармоя киритди ва ўзлаштирилди. "Кобул Текстайл" ишгирокида Тошкент, Тўйтепа ва бошқа шаҳарларда қўшма корхоналар барпо этилди ва харидоргир, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарилмоқда.

Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг Корея Республикаси билан ҳамкорлиги кенгайиб бормоқда. 1999 йилга қадар Ўзбекистонга Кореядан 1,2 млрд. АҚШ доллари ҳажмида сармоя кириб келди ва ўзлаштирилди. Ўзбекистонда 70 дан ортиқ Корея ҳамкорлигида барпо этилган қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Икки мамлакат ўртасидаги товар айирбошлаш ҳажми 1997 йилдаёқ 1 млрд. АҚШ долларидан ошди.

Ўзбекистон ва Япония алоқалари

Ўзбекистон Шарқнинг энг ривожланган мамлакати - Япония билан ҳам ҳамкорлик қилмоқда. Япония 1991 йилдаёқ Ўзбекистон мустақиллигини тан олди, 1992 йилда ўзаро дипломатик алоқалар ўрнатилди. 1994 йил 16-19 май кунлари Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов бошлиқ давлат делегацияси расмий ташриф билан Японияда бўлди. Сафар пайтида «Ўзбекистон билан Япония ўртасида муносабатларнинг асосий

принципи хақида» қўшма баёнот, ташқи ишлар бўйича муносабатлар хақида ҳужжат имзоланди. Ўзбекистон делегацияси машҳур Панасоник концернида бўлди ва унинг раҳбарияти билан Ўзбекистонда филиал очишга келишилди. Республикамиз шаҳарларида Панасоник маҳсулотларини сотиш йўлга қўйилди. Япония Ўзбекистонга 100 млн. АҚШ доллари хажмида бегараз ёрдам берди.

Ўзбекистонда Японияниинг дунёга машҳур «Мицуи», «Мицубиси», «Сумитото», «Томен», «Марубени», «Ниппе Иваи» корпорацияларининг доимий ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Улар билан Ўзбекистон ташқи иқтисодий вазирлиги ўртасида ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланган. Япония ҳукумати, ўнлаб фирма ва компаниялар Кўкдумалоқ, Шўртан нефт-газ конини ўзлаштиришда, Бухорода нефтни қайта ишлаш заводини қуришда, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини таъмирлашда, телеалоқа тармоқларини таъмирлашда ўз сармоялари билан қатнашди.

Ўзбекистон Япония билан ҳамкорлик қилишга алоҳида эътибор бераётганлиги сабабли 1999 йил апрель, 2001 йил май ойларида Японияниинг "Кейдзай Доюкай" корпоратив раҳбарлар уюшмасининг Президенти Коичи Минагучи бошчилигидаги делегация Ўзбекистонга ташриф буюрди. "Кейдзай Доюкай" уюшмаси ташаббуси билан Япония Ўзбекистонга имтиёзли кредитлар ажратмоқда.

Япония ҳукуматининг «Тараққиётга расмий ёрдам» дастури доирасида Ўзбекистонда телекоммуникация, транспорт инфратузилмаси ва таълим соҳаларидаги лойиҳалар ижроси учун 560 млн. АҚШ доллари миқдорида имтиёзли давлат кредити берилди. Япония халқаро ҳамкорлик банки эса ёқилғи-энергетика ва тўқимачилик соҳалари учун Ўзбекистонга 720 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит берди.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов 2002 йил 28-31 июль кунлари Япония ҳукуматининг таклифига биноан расмий ташриф билан Японияда бўлди. Япония бош вазири Дзуниширо Коидзуми ва император Акихито билан самимий учрашувлар, суҳбатлар бўлиб ўтди. Ташриф натижасида Ўзбекистон Республикаси ва Япония ўртасида:

- дўстлик, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида Қўшма Баёнот;
- иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш ва Ўзбекистондаги ислоҳотларни қўллаб-қувватлаш тўғрисида Қўшма Баёнот»;
- икки мамлакат Ташқи ишлар вазирликлари ҳамкорлиги, Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигининг «Мицубиси», «Мицуи», «Марубени», «Нишо Иваи» корпорациялари билан ҳамкорлиги, Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолият банки билан «Bank of Tokyo-Mytsubisi» ўртасида имтиёзли кредит борасидаги ва бошқа жами 14 та ҳужжат имзоланди.

Сафар натижасида Ўзбекистон билан Япония ўртасидаги ҳамкорлик янги, стратегик босқичга кўтарилди.

1995-2002 йилларда Японияниинг Ўзбекистон иқтисодиётига киритган кредитлари миқдори 1,6 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзаро товар айирбошлаш ҳажми йилдан йилга ошиб бормоқда.

Ўзбекистонда 10 дан ортиқ Ўзбекистон-Япония қўшма корхоналари барпо этилди ва фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистоннинг Тинч океан ҳавзаси мамлакатлари - Малайзия ва Индонезия билан давлатлараро алоқалари ўрнатилди. Бу борада Ўзбекистон Президенти И.Каримов бошлиқ давлат делегациясининг 1992 йил июнь ойидаги Малайзия ва Индонезияга сафари муҳим аҳамиятга эгадир. Сафар кунларида Ўзбекистон ва Малайзия ўртасида иқтисодий ва техникавий ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланди. Шунингдек, Ўзбекистон ва Индонезия ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатиш бўйича қўшма ахборот, икки томонлама муносабатлар бўйича қўшма баёнот, иқтисодий ва техникавий ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланди.

1995 йил 8-10 апрель кунлари Индонезия Республикаси Президенти Сухарто расмий ташриф билан Ўзбекистонда бўлди. Музокаралар нихоясида Ўзбекистон Президенти И.Каримов ва Индонезия Президенти Сухарто Ўзбекистон Республикаси билан Индонезия Республикаси ўртасидаги муносабатлар ва ҳамкорлик тамойиллари тўғрисида қўшма баёнома имзоладилар. Икки мамлакат ҳукуматлари ўртасидаги сайёҳлик соҳасидаги ҳамкорлик ҳақидаги меморандум ҳамда икки мамлакат пойтахтлари оралиғида самолётлар қатновини йўлга қўйиш тўғрисидаги ҳукуматлараро битим имзоланди.

Ўзбекистоннинг Осиё ва Океания минтақасидаги Вьетнам Социалистик Республикаси, Камбоджа, Таиланд, Австралия ва бошқа мамлакатлар билан сиёсий-дипломатик алоқалари йўлга қўйилди, иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги ривожланиб бормоқда.

5. Ўзбекистоннинг АҚШ ва Европа мамлакатлари билан ҳамкорлиги

Ўзбекистон ва АҚШ алоқалари

Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсатида Америка Қўшма Штатлари билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш ва тобора чуқурлаштириш алоҳида ўрин тутади.

Ўзбекистон билан Америка Қўшма Штатлари ўртасида давлатлараро алоқалар мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ йўлга қўйилди. 1992 йил 15-16 февраль кунлари АҚШ давлат котиби Жеймс Бейкер Ўзбекистонга расмий ташриф буюрди ва икки давлат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилди. 1992 йил 16 март куни Тошкентда биринчи бўлиб АҚШнинг элчихонаси очилди. 1993 йил 14 сентябрда АҚШ давлат департаментининг махсус топшириқлар бўйича элчиси Строб Талбот Ўзбекистонда бўлди ва Ўзбекистон Президенти билан ҳамкорлик қилиш масалаларида суҳбатлашди. 1995 йил 6 апрелда АҚШ мудофаа вазири Уилям Перси Ўзбекистонга келди, Ўзбекистоннинг НАТО "Тинчлик йўлида ҳамкорлик" дастурида иштироки муҳокама қилинди. АҚШ армияси ўқув-машқ марказида тинчликни таъминлаш мақсадида ўтказилган ҳарбий машқларда Ўзбекистон қуролли кучлари взводи иштирок этди. Ўзбекистон билан АҚШ ўртасида сармояларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида, икки ёқлама солиқ олмаслик тўғрисида шартномалар тузилган. Тошкент - Нью-Йорк ўртасида бевосита ҳаво йўли очилди.

Ўзбекистонда 1996 йил бошларигача Америкалик сармоядорлар иштирокида 200 та ўзбек америка қўшма корхоналари ташкил топди ва фаолият кўрсатди. Булар орасида Навоий вилояти Зарафшон водийсидаги Мурунтовда АҚШнинг Ньюмонт Майнинг Корпорацияси билан ҳамкорликда тоғ жинсларидан олтин ва кумуш ажратиб олувчи "Зарафшон-Ньюмонт" қўшма корхонаси бор. Бу корхонада 2002 йилгача 83 тонна олтин тайёрланди.

Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг 1996 йил 23-28 июнь кунларида АҚШда бўлиши Ўзбекистон ва Америка муносабатларини янги поғонага кўтарди. И.Каримов АҚШ Президенти Билл Клинтон билан учрашди. Икки мамлакат ўртасидаги муносабатларни чуқурлаштириш, томонлар манфаатига дахлдор бўлган сиёсий, иқтисодий, хавфсизлик масалалари муҳокама этилди. Билл Клинтон АҚШ маъмурияти Марказий Осиё мамлакатларининг мустақиллиги, барқарорлиги ва равнақидан манфаатдор эканини, Ўзбекистон билан қалин муносабатлар ўрнатишни истаётганини, Ўзбекистоннинг тезроқ дунё ҳамжамиятига интеграциялашуви йўлида ёрдам беражагини таъкидлади. И.Каримов билан Б.Клинтон учрашуви икки мамлакат ўртасидаги муносабатларга сиёсий

замин хозирлади. 1996 йил 25 июнь куни Ўзбекистоннинг АҚШдаги элчихонаси очилди.

Ўзбекистон Президенти бошлиқ давлат делегациясининг АҚШда бўлиши чет эл сармояси учун республикада яратилган шарт-шароитлар тўғрисидаги ахборот тақчиллигини бартараф этди. Сафар чоғида имзоланган ҳужжатлар Америка бизнеси ва сармояларининг Ўзбекистонга эркин кириб келиши учун янада кенг йўл очди. Икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорлик Ўзбекистондаги ислоҳотларни қўллаб-қувватлаш, ўзаро манфаатли алоқаларни кенгайтириш йўлидан бормоқда. Ўзбекистонда АҚШнинг 28 та компания, фирма ва банки ўз ваколатхоналарини очган. Булар қўшма корхоналар барпо этиш, савдо-сотиқни кенгайтириш ишига кўмаклашмоқда.

2001 йилда Ўзбекистонда АҚШ билан ҳамкорликда амалга оширилаётган лойиҳалар сони 70 тадан ортди. АҚШ сармояси иштирокида республикамизда барпо этилган 305 та қўшма корхона саноат, қишлоқ хўжалиги, тўқимачилик, газ-кимё, нефть, олтин қазиб олиш, транспорт, коммуникация ва таълим соҳаларида самарали фаолият кўрсатмоқда. «Зарафшон-Ньомонт», «Ўз-Тексако», «Ўз-кейсмаш», «Ўз-кейстрактор», «Ўз-Эксайд», «БиЭй Ай»нинг Хўжаобод газ омбори қурилиши, «АББ Луммус Глобал» билан ҳамкорликдаги Шўртон газ-кимё мажмуаси шулар жумласидандир. Ўзбекистоннинг АҚШ билан савдо айланмаси 300 млн. АҚШ долларидан ошди.

2001 йил 11 сентябрь куни халқаро террористлар АҚШда содир этган фожиали воқеалар тайтида Ўзбекистон биринчилардан бўлиб АҚШ ҳукуматининг Халқаро терроризмга қарши аксилтеррор коалиция тузиш ҳақидаги таклифи тарафдори бўлиб чиқди. Ўзбекистон АҚШ билан биргаликда халқаро аксилтеррор коалицияда фаол қатнашди. Ўзбекистон билан АҚШ ўртасидаги ҳамкорлик янада мустаҳкамланиб, ривожланиб бормоқда. 1991 йилдан 2001 йил сентябргача томонлар орасида давлат аҳамияти даражасида 28 та ташриф қайд этилган бўлса, 2001 сентябрдан 2002 йил апрелигача эса 20 тага яқин ана шундай ташрифлар амалга оширилди.

2002 йил 11-14 март кунлари Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов бошлиқ давлат делегацияси Президент Жорж Буш таклифига биноан расмий давлат ташрифи билан АҚШда бўлди. АҚШ Президенти Ж.Буш ва мартабали ҳукумат вакиллари Ислом Каримовни Оқ уйда обрў-эътиборли меҳмон сифатида кутиб олди. Томонлар халқаро аҳвол, Марказий Осиёдаги жараёнлар, халқаро терроризмга қарши кураш, ҳарбий ва ҳарбий-техникавий, иқтисодий ҳамкорлик масалаларда фикр алмашдилар. Ташриф якунида «Ўзбекистон билан АҚШ ўртасида ўзаро шериклик ва ҳамкорлик асослари тўғрисида декларация», илмий-техникавий тадқиқотлар, ядровий материаллар ва технологиялар тарқалишининг

олдини олишда хамкорлик, молия, қишлоқ хўжалигига оид қатор хужжатлар имзоланди.

АҚШ ни синовли дамларда қўллаб-қувватлагани учун Президентимиз Ислом Каримов Америка жамоатчилиги томонидан «Халқаро миқёсдаги буюк давлат арбоби» мукофоти билан тақдирланди. Бу мукофот Америка халқининг Ўзбекистон халқига ҳурмат-эътиборининг тимсолидир.

Шундай қилиб, Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги ўзаро манфаатли хамкорлик тобора ўсиб борди ва мустахкамланди. Бугунги кунда Ўзбекистон ва АҚШ стратегик хамкор ва шерик мамлакатлардир.

Ўзбекистоннинг Европа мамлакатлари билан алоқалари

Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувида Европа Иттифоқи мамлакатлари билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш ва тобора чуқурлаштириш алоҳида ўрин тутади. 1996 йил 21 июнда Флоренция шаҳрида имзоланган Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасидаги «Шериклик ва хамкорлик тўғрисидаги битим», унинг 1999 йил 1 июлда кучга кириши мамлакатимизнинг Европа Иттифоқи мамлакатлари билан ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий негизига айланди.

Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи мамлакатлари билан сиёсий, иқтисодий, илмий-техник ва маданий-гуманитар алоқалари йилдан-йилга ривожланиб, чуқурлашиб бормоқда. Республикамизда Европа Иттифоқига аъзо мамлакатларнинг 145 фирма ва компанияси ваколатхоналари аккредитация қилинди. Европалик сармоядорлар иштирокида ташкил этилган 491 та корхона ишлаяпти, улардан 111 таси юз фоизлик Европа капиталига эга. 1995-2002 йилларда Европа Иттифоқи мамлакатларининг фирма ва компаниялари республикамизда умумий қиймати қарийб 8 млрд. АҚШ долларлик йирик сармоявий лойиҳаларни амалга оширишда қатнашди. 2002 йилда Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи мамлакатлари билан маҳсулот айирбошлаш ҳажми 1 млрд. 65,8 млн. АҚШ долларини, 2003 йил январь-октябрь ойлари якунлари бўйича эса 910,6 млн. АҚШ долларини ташкил этди.

Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқининг аъзоси, улкан иқтисодий ва илмий-техникавий салоҳиятга эга бўлган Германия билан ўзаро манфаатли алоқалари кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг Германияга 1993 йил 28 апрель куни бошланган ва беш кун давом этган расмий ташрифи Ўзбекистон билан Германия ўртасида муносабатларни йўлга қўйишда муҳим аҳамиятга эгадир. И.Каримов ГФР Федерал президенти Рихард фон Вайзекер ва Федерал канцлер Гельмут Коль билан самимий, узаро тенглик асосида, ишонч ва қатъият билан суҳбатлашди. Икки давлат ўртасида маданий хамкорлик тўғрисида, сармоялар қўйишни амалга ошириш ва ўзаро ҳимоя қилишга кўмаклашиш тўғрисида, илмий тадқиқотлар ва мутахассислар фондини ташкил этиш тўғрисида

битимлар имзоланди. "Дойче банк", "Мерседес-Бенц" ва "Сименс" компанияларининг рахбарлари билан учрашувлар бўлди, улар билан хамкорлик килиш хакида келишиб олинди. Сафар натижаларига кўра Ўзбек-Германия хамкорлиги масалалари бўйича хукуматлараро комиссия тузилди. Тошкентда икки-томонлама савдо-иктисодий палата ташкил этилди, ГФРнинг элчихонаси очилди. 1994 йил 1 сентябрда ГФР пойтахти Боннда Ўзбекистон Республикасининг Европада биринчи элчихонаси очилди. Хозирги пайтда элчихона Германиянинг янги пойтахти Берлин шахрида фаолият юритмокда. "Тошкент-Франкфурт" хаво йўли очилди, Ўзбекистонда "Дойче-банк"нинг бўлими фаолият кўрсатмокда.

Германиянинг "Гейдельбер" фирмаси Ўзбекистонда нашриёт-матбаа сохасида хамкорлик килаётган йирик компаниядир. "Гейдельбер" фирмаси асбоб-ускуналари билан Янгийўл китоб фабрикаси, Тошкент ва Нукус полиграфия комбинатлари, Самаркандлаги "Тонг" нашриёти кайта жихозланди. Ўзбекистондаги "Растр" ва "Гротекс" нашриётлари "Гейдельбер" фирмаси технологияси асосида ишламокда. Натижада мактаблар учун дарслик, ўкув кўлланмалари ва бошка турдаги нашриёт махсулотлари ишлаб чикариш анча яхшиланди. 2001 йилда Ўзбекистон-Германия-Россия хамкорлигидаги "Наманган когоз" кўшма корхонаси курилиб ишга туширилди.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг 2001 йил 2-5 апрель кунлари Германия Федератив Республикасига, Германия Федерал канцлери Герхард Шредернинг 2002 йил 9-10 май кунлари Ўзбекистонга килган расмий сафарлари Ўзбекистон-Германия ўртасидаги ўзаро манфаатли хамкорликни янги боскичга кўтарди.

Икки мамлакат тадбиркорлари ва расмий доирлари ўртасида алокалар кенгайиб бормокда. 1997 йилда Ўзбекистонда 55 та Германия компаниясининг ваколатхоналари фаолият юритган бўлса, 2001 йилда бу кўрсаткич 80 тага етди. Уларнинг энг йириклари «Хобас ТАПО», «Хива Карпет» ва бошкалардир. 2003 йилда Германиялик сармоядорлар иштирокида енгил саноат, озик-овкат саноати, кишлок хўжалиги махсулотларини кайта ишлаш, фармацевтика саноати, транспорт ва бошка сохаларда ташкил этилган 138 та корхона фаолият кўрсатди, улардан 40 таси юз фоизлик Германия капиталига эга. Ўзбекистонга киритлаётган Германия сармоялари хажми 2001 йилдаёк 1 млрд. АКШ долларидан ошди. Икки мамлакат ўртасидаги савдо айланмаси 2001 йилда 283,3 млн. АКШ долларини ташкил этди. Германия Федератив Республикаси Ўзбекистоннинг Европадаги энг йирик иктисодий хамкоридир.

Ўзбекистон билан Франция ўртасида муносабатларни ўрнатиш ва ривожлантириш мухим ахамиятга эга. 1993 йил 28-30 октябрь кунлари Ўзбекистон делегациясининг Францияга расмий ташрифи икки давлат ўртасидаги хамкорликка асос солди. Президент И.Каримов Франция Президента Ф.Миттеран, Франциянинг бошка рахбарлари хамда жамоатчилик вакиллари билан дўстона сухбат ва самарали музокаралар

юритди. Ф.Миттеран қабул маросимида нутқ сўзлаб: "Ҳозирги сиёсий вазиятда Марказий Осиёда етакчи ўринни эгаллаб турган мустақил Ўзбекистон Шарқ билан Ғарб ўртасида ишончли кўприк бўлиши мумкин. Кўп асрлик тарих, теран анъаналарга эга бўлган, инсониятнинг фахрига айланган алломаларни етказиб берган Ўзбекистон доимо француларнинг диққатини тортиб келган. Бу ташрифдан кейин шуни ишонч билан айтиш мумкинки, мамлакатингиз биз учун янада яқин бўлиб қолди", деб таъкидлаганди. Бу Ватанимиз тўғрисида, унинг шон-шуҳратини улуғловчи холисона, олийжаноблик билан берилган баҳодир. Сафар натижасида Парижда **«Ўзбекистон Республикаси ва Франция Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома»**, маданият, илмий-техникавий ва маориф соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим, сармояларни ўзаро рағбатлантириш ва ҳимоялаш тўғрисида битим имзоланди.

Мамлакатимиз раҳбарининг Париж Хартиясини имзолаши республикамизда демократиянинг янада ривожланиши, шунингдек, Ўзбекистоннинг Европа ва бошқа тараққий этган мамлакатлар билан янада яқинлашуви учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Миллий банки билан Франциядаги йирик "Кредит Коммерсиал де Франс" банки ўртасида муддаолар ҳақида битим имзоланди, унда Бухорода нефтни қайта ишлаш заводи қуриш лойиҳасини пул билан таъминлаш кўзда тутилди. Таниқли "Элф-акитен" нефт-кимё концерни, "Технип" фирмаси ва бошқа компаниялар билан Бухорода нефтни қайта ишлаш заводи қуришга келишилди. Франция ва Ўзбекистон ўртасида савдо-сотиқ ҳисоб-китобларини таъминлаб турган "Кредит коммерсиал де Франс" банки завод қурилишини ҳам маблағ билан таъминлади. Ўзбекистон бу банкка маблағ қўйди, у ҳамкорлик учун кафолат бўлиб турибди.

1994 йил 25-27 апрель кунлари Франция Президенти Ф.Миттераннинг Ўзбекистонга қилган расмий ташрифи чоғида имзоланган икки мамлакат ташқи ишлар вазирликлари ўртасидаги ҳамкорлик тўғрисида, Ўзбекистон ва Франция ўртасида фуқароларнинг эркин ҳаракати ҳақидаги битимлар, шунингдек хаво транспорти соҳасида ҳамкорлик тўғрисидаги декларациялар имзоланди.

Ўзбекистон билан Франция ўртасида иқтисодий, илмий, маданий, алоқалар кенгайиб бормоқда. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, озиқ-овқат, нефт ва газ саноати, қурилиш ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик қилинмоқда.

Ўзбекистон халқаро ишларда катта тажриба ва нуфузга эга бўлган Буюк Британия билан ҳам ҳамкорлик қилмоқда. 1993 йил 22-25 ноябрь кунлари Ўзбекистон Президенти И.Каримов бошлиқ республикамиз делегациясининг расмий амалий ташриф билан Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллигида бўлиши икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорлик тарихида буюк воқеа бўлди. Мамлакатимиз раҳбарининг қиролича Елизавета II, Бош вазир Ж.Мейжор

билан самимий, очиқ ўзаро манфаатли суҳбатлари, музокаралари бўлиб ўтди. Сафар самарали бўлди. Ўзбекистон Республикаси билан Буюк Британия кироллиги ўртасида ўзаро иқтисодий алоқалар тўғрисида шартнома, сармоядорни ўзаро рағбатлантириш ва ҳимоялаш тўғрисида битим, ҳаво йўлларини очиш тўғрисида битим, икки мамлакат ҳудудида фуқароларнинг эркин юриши ҳақида меморандум имзоланди. "Тошкент-Лондон" ҳаво йўлида самолёт қатновининг йўлга қўйилиши алоқаларни яхшилашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1996 йилнинг бошларида Ўзбекистонда Британия Кенгаши бўлимининг иш бошлаши ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва кенгайтириш йўлидаги янги қадам бўлди.

Ўзбекистоннинг Финляндия, Австрия, Бельгия, Швейцария, Италия, Испания, Греция, Польша, Венгрия, Чехия, Словакия, Хорватия, Болгария каби Европа мамлакатлари билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий ва маданий алоқалари ўрнатилди ва кенгайиб бормоқда. Швейцариянинг Альтендорф шаҳрида Ўзбекистон Савдо уйининг очилиши муҳим воқеа бўлди. Бу маскан бугунги кунда савдо уйигина бўлиб қолмай, Ўзбекистоннинг Европа ва жаҳонда бизнес ва савдо маркази ҳисобланадиган мамлакат - Швейцариядаги ваколатхонасига ҳам айланди.

Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида алоқаларнинг йўлга қўйилиши мамлакатимизнинг Европа мамлакатлари билан ҳамкорлигини янги босқичга кўтарди. 1996 йилда Европа Иттифоқи Кенгаши билан Ўзбекистон ўртасида шериклик ва ҳамкорлик битими имзоланди. Битим туфайли Ўзбекистон Европа Иттифоқи ва унга аъзо бўлган 15 давлат билан сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, инвестиция, молия, божхона, илм-фан, маданият, тиббиёт, телекоммуникация, транспорт ва бошқа соҳаларда шериклик ва ҳамкорлик муносабатлари ўрнатди.

Ўзбекистон Олий Мажлиси билан Европарламент ўртасида ҳам алоқалар ўрнатилди. Бу алоқалар Ўзбекистон парламенти билан Европарламент ўртасида 1998 йилда тузилган ҳамкорлик қўмитаси даражасида кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида имзоланган шериклар ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим бунга алоқадор давлатлар парламентлари томонидан ратификация қилинди.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида иқтисодий омиллар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Хорижий мамлакатлардан республикага илғор технологиялар, сармоялар кириб келиши, кўплаб қўшма корхоналарнинг қурилиши оқилона ташқи сиёсатнинг натижасидир.

2003 йилда республикамизда хорижий сармоя иштирокида барпо этилган 2087 та қўшма корхона жаҳондаги 80 мамлакатдан келган шериклари билан биргаликда фаолият кўрсатди. Улар 386,7 млрд. сўм хажмида истеъмол моллари, экспорт учун сифатли товарлар ишлаб чиқарди, аҳолига хизмат кўрсатди. Жаҳондаги 80 дан ортиқ хорижий банк билан ўзаро муносабатлар ўрнатилган. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонга киритилган чет эл инвестициялари 14 млрд. АҚШ долларидан ошди. Бир йилда тахминан 1 млрд. АҚШ доллари ўзлаштирилмоқда. Ўзбекистон жаҳондаги 140 мамлакат билан савдо-сотиқ қилмоқда. Ҳар йилги товар айирбошлаш хажми 6-8 млрд. АҚШ долларини ташкил этмоқда. Илғор мамлакатлар кадрлар тайёрлашда, банк соҳасида ва бошқарувда, ахборот тармоқларини йўлга қўйишда, етакчи биржалар билан алоқалар ўрнатишда, қонунчилик тажрибасини ўрганишда республикамизга кўмаклашмоқдалар.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда тарихий жиҳатдан қисқа бир даврда халқаро муносабатларни йўлга қўйиш ва ривожлантириш бобида асрларга арзийдиган ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, яхши қўшничилик, ўзаро фойдали хамкорликка қаратилган сиёсати ва фаолияти билан бутун дунёга танилди, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади, унинг мавқеи йилдан-йилга мустаҳкамланиб бормоқда.

Синов саволлари

1. Халқаро вазиятда қандай ўзгаришлар содир бўлди?
2. Хавфсизликка қандай омиллар таҳдид солмоқда?
3. Ўзбекистоннинг геосиёсий жиҳатдан қулай имкониятлари нималардан иборат?
4. Қандай геосиёсий жиҳатлар Ўзбекистонга қийинчиликлар туғдирмоқда?
5. Мустақил ташқи сиёсат юритиш борасида қандай ҳуқуқий заминлар яратилди?
6. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати қандай тамойилларга таянади?
7. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасини дафтарингизга ёзиб олинг.
8. Дунёдаги қайси давлатлар Тошкентда ўз элчихоналарини очган?
9. Қайси мамлакатларда Ўзбекистоннинг элчихоналари фаолият кўрсатмоқда?
10. Ўзбекистон нима учун жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлидан бормоқда?
11. Ўзбекистоннинг БМТ билан алоқалари ҳақида сўзлаб беринг.
12. Ўзбекистоннинг ЕХҲТ билан ҳамкорлиги ҳақида нималарни биласиз?
13. Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО билан ҳамкорлиги ҳақида сўзлаб беринг.

14. Шанхай хамкорлик ташкилотининг тузилиши ва фаолияти хақида нималарни биласиз?
15. ГУУАМ ташкилоти тўғрисида нималарни биласиз?
16. МДҲ қачон ташкил топди, унга қайси республикалар аъзо бўлиб кирди?
17. МДҲ муассислари томонидан қабул қилинган Алмати Декларациясида нималар хақида баёнот берилди?
18. МДҲ фаолияти хақида нималарни биласиз?
19. МДҲ фаолиятидаги салбий ва ижобий томонлар нималарда ўз ифодасини топди?
20. Ўзбекистон ва Россия ўртасида давлатлараро муносабатларнинг ўрнатилиши хақида сўзлаб беринг.
21. Ўзбекистон билан Украина ўртасидаги ўзаро манфаатли алоқалар хақида сўзлаб беринг.
22. Марказий Осиё республикалари ўртасида алоқаларнинг йўлга қўйилиши хақида нималарни биласиз?
23. Орол муаммосини ҳал қилиш йўлида қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?
24. Ўзбекистоннинг Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон билан тузилган абадий дўстлик тўғрисидаги шартномаларнинг моҳияти нима?
25. Нима сабабдан МОИҲ Марказий Осиё Ҳамкорлик Ташкилоти этиб қайта тузилди?
26. Ўзбекистоннинг Қозиғистон билан ҳамкорлиги хақида сўзлаб беринг.
27. Ўзбекистон ва Туркия алоқалари хақида сўзлаб беринг.
28. Ўзбекистонда Покистон сармоядорлари билан қандай қўшма корхоналар барпо этилган?
29. Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари хақида реферат ёзинг.
30. Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги алоқалар хақида нималарни биласиз?
31. Ўзбекистон билан Корея Республикаси ўртасида қандай соҳаларда ҳамкорлик қилинмоқда?
32. Ўзбекистон ва Япония ўртасида ўзаро манфаатли алоқалар нималарда ўз ифодасини топмоқда?
33. Ўзбекистон билан АҚШ ўртасидаги ҳамкорлик хақида нималарни биласиз?
34. Ўзбекистоннинг Европа мамлакатлари ҳамкорлик алоқалари хақида сўзлаб беринг.
35. Сиз яшаётган вилоят, шаҳар ва туманда чет эл сармоялари иштирокида қандай қўшма корхоналар тузилган? Улар фаолиятини ўрганинг ва реферат ёзинг.

ХОТИМА

Азиз талаба, Сиз мазкур дарсликни қўлга олиб, уни мутолаа қилиб, доно халқимизнинг неча минг йилликлар билан бўйлаша оладиган ўзига хос бетакрор тарихи, бетимсол осори атиқалари, юксак маънавий қадриятлари билан танишиб чиқдингиз. Шубҳасизки, бунинг натижасида тарихий хотирангиз, тасаввур оламингиз янада бойиди, ақлу зехнингиз, шуурингиз тағинда чархланди. Энг муҳими, Сиз улуғ аждодларимиз томонидан яратилган ноёб бисотлар, тарихий меросни ўрганиш баробарида ўзлигингизни таниш, кимларнинг қонуний ворислари, давомчилари эканлигингизни яна бир бор англаб етишга мушарраф бўлдингиз.

Шу ўринда мухтарам Юртбошимизнинг «Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас», деган донишмандона сўзлари бежиз ёдга келади. Ҳа, ҳаққоний тарих том маънода билимлар манбаи, маънавият негизи, қолаверса, чинакам тарбия мактабидир.

Не бахтки, миллий мустақилликка эришганимиз туфайли она тарихимиз тўғрисидаги чин ҳақиқат юзага чиқди, унинг қиёфасини тўсиб келган ғуборлар, «оқ» ва «қора» доғлар буткул супириб ташланди. Бунинг орқасида катта тарих яратган халқимизнинг юксак даҳоси, не-не буюк аждодларимизнинг ёрқин сиймоси, уларнинг мангуликка даҳлдор ўлмас мероси янгидан тўла куч билан намоён бўлди.

Қўлингиздаги ушбу дарслик ҳам миллий истиқлол шарофати билан туғилган бебаҳо имкониятдан фойдаланиб, Ватан тарихига янгича тамойиллар нуқтаи назаридан ёндашилиб, асрлар силсиласини холис, ҳаққоний ва илмий асосда ўрганилиб яратилгандир. Сиз унинг саҳифаларини қунт билан ўрганиб, бу азим юрт бағрида узоқ даврлар давомида юз берган хилма-хил тарихий жараёнларни, воқеа, ҳодисаларни кўз ўнгингизда бирма-бир ўтказдингиз ҳамда уларнинг нечоғлик мураккаб, зиддиятли кечганлигига гувоҳ бўлдингиз. Айни чоғда не-не улуғ тарихий сиймоларимизнинг ўз кундик қонлари тўкилган шу муқаддас юрт учун, унинг эрки, озодлиги, ҳурлиги ва мустақиллиги учун фидойилик билан курашганлигига, ўз онгли ҳаёти, фаолиятини шу олийжаноб мақсадларга бахшида этганлигига амин бўлдингиз. Бошқа бир ўринда эса буюк бобокалонларимизнинг бой илмий, маданий мерос яратиб, юрт довруғини дунёга маълуму машҳур этганлигини англаб, ўзингизда фахру ифтихор туйғусини ҳис қилдингиз.

Давлатимиз раҳбари Ислом Каримов Амир Темур сиймоси ҳақида тўхталиб «Амир Темур бизнинг фахримиз, ифтихоримиз, ғуруримиз», деб бежиз айтмаганлигининг боиси ҳам мана шундан.

Хуллас, ўз тарихини пухта билиш, ундан яхши хабардор бўлиш, навқирон авлодимизнинг Сиздек намояндалари учун бамисоли сув билан ҳаводек зарурдир. Негаки, у Сизни шу муборак Ватанни фарзанд янглиғ севиш, унинг ҳар бир сиқим тупроғини кўзга тўтиё этиш, она юрт хизматига камарбаста бўлиш, унинг сарҳадларини ҳар қандай ёвуз кучлардан, ғаниимлардан ҳимоялаш, керак бўлса азиз

жонни ҳам фидо қилишга чорлайди. Бунда улуғ аждодларимизнинг ибрати, жасорати Сизга рухий мададкор бўлади.

Бизу сиз Ватанимиз тарихини чуқур, асосли ўрганиш орқалигина миллий истиқлолдек бебаҳо неъматнинг қадрини янада теран тушунамиз. Ва, у бизнинг қўлимизга осонлик билан келмаганлигига, унга эришиш йўли оғир, машаққатли кечганлигига, бу борада мисли сиз қурбонлар берилганлигига жонли гувоҳ бўламиз. Бинобарин, истиқлол неъматини авайлаб асраш, уни нон каби, жон каби улуғлаш, бугина эмас, уни мустаҳкамлаш ва кучайтириш борасида доимий саъй-ҳаракатларда бўлишлик ҳар биримизнинг жонажон ишимиз, фуқаролик бурчимиз бўлмоғи айни муддаодир. Сиз, миннатдор ўғил-қизларимиз, буни ҳамиша ёдингизда тутмоғингиз керак бўлади.

МУҲИМ ВОҚЕАЛАР СОЛНОМАСИ

Мил. ав. VIII-VII асрлар	Қадимги Хоразм ва Бақтрия илк давлат тузилмаларининг вужудга келиши
Мил. ав. 530-329 йиллар	Ўрта Осиё Эрон аҳоманийлари ҳукмронлиги остида.
Мил. ав. 522 йил	Марғиёнада аҳоманийларга қарши Фрада бошчилигида қўзғолон.
Мил. ав. 329 йил	Искандарнинг Ўрта Осиёга юриши.
Мил. ав. 329-327 йиллар	Ўрта Осиё халқларининг Спитамен бошчилигида Искандар қўшинларига қарши кураши.
Мил. ав. 312-250 йиллар	Ўрта Осиёда Салавкийлар ҳукмронлиги.
Мил. ав. 250-140 йиллар	Бақтрия давлатининг қайта тикланиши, ривожланиши ва инқирози
Мил. ав. III-II асрлар Мил. ав. 175-140 йиллар	Қанг давлатининг ташкил топиши, ривожланиши Қанг давлатининг Сўғд ва Шошни қўшиб олиши.
Мил. ав. III-I асрлар	Даван (Фарғона) давлатининг ташкил топиши, ривожланиши
Мил. ав. I-милодий IV асрлар	Кушонлар сулоласи ҳукмронлиги.
305 йил	Хоразмда Афригийлар сулоласи ҳукмронлигининг бошланиши.
V-VI асрлар	Эфталийлар сулоласи ҳукмронлиги.
551-715 йиллар	Марказий Осиё халқлари Турк хоқонлиги таркибида.
VI асрнинг 80-йиллари	Турк хоқонлигининг ғарбий ва шарқий қисмларга бўлиниб кетиши.
VII асрнинг иккинчи ярми	Арабларнинг Ўрта Осиёга ҳарбий юришлари.
704-715 йиллар	Арабларнинг Мовароуннаҳрни забт этиши. Қутайба ибн Муслим ҳукмронлиги.
769-783 йиллар	Муқанна қўзғолони.
806 йил	Рофе ибн Лайс бошчилигидаги қўзғолон.
821-873 йиллар	Хуросонда Тоҳирийлар сулоласи ҳукмронлиги.
864-888 йиллар	Мовароуннаҳрда Наср ибн Аҳмад Сомоний ҳукмронлиги.
873-900 йиллар	Хуросонда Саффорийлар ҳукмронлиги

888-907 йиллар	Исмоил Сомоний ҳукмронлиги.
977-997 йиллар	Сабуктегиннинг Ғазнага ҳукмронлиги
995 йил	Хоразмда Афригийлар сулоласининг тугатилиши
995-997 йиллар	Хоразмдан Маъмун ибн Муҳаммад ҳукмронлиги
999-1005 йиллар	Бухоронинг Наср Бутрохон томонидан забт этилиши. Мовароуннаҳрда Қорахонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши
998-1030 йиллар	Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлиги
999-1017 йиллар	Хоразмда Абдул Аббос Маъмун ибн Маъмун ҳукмронлиги
1040 йил	Дандонақон жанги
1043 йил	Салжуқийларнинг Хоразмни забт этиши
1074 йил	Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони лугати турк» асарининг яратилиши.
1077-1097 йиллар	Хоразмда Ануштагин ҳукмронлиги
1097-1127	Хоразмда Қутбиддин Муҳаммад ҳукмронлиги.
XII аср биринчи ярми	Қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.
1118-1157 йиллар	Салжуқий Султон Санжар ҳукмронлиги
1127-1156 йиллар	Хоразмшоҳ Отсиз ибн Қутбиддин Муҳаммад ҳукмронлиги.
1141 йил	Қатвон чўлида Султон Санжар қўшинларининг қорахитойлар томонидан тор-мор қилиниши.
1156-1172 йиллар	Хоразмда Эларслон ибн Отсизнинг ҳукмронлиги
1172-1200 йиллар	Хоразмшоҳ Такаш ибн Эларслон ҳукмронлиги
1200-1220 йиллар	Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлиги
1219 йил	Чингизхоннинг Ўрта Осиёга юриши
1219-1220 йиллар	Мўғуллар томонидан Ўтрор, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг босиб олиниши. Темур Малик томонидан Хўжанд шаҳрининг мудофаа қилиниши
1221 йил	Мўғуллар томонидан Термиз, Балх, Урганч шаҳарлари, Хуросон ва Афғонистоннинг забт этилиши

1220-1231 йиллар	Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг мўғулларга қарши кураши
1225-1238 йиллар	Савдогар Маҳмуд Яловач Мовароуннаҳр ноиби
1227-1347 йиллар	Чиғатой улуси
1238 йил	Бухорода Маҳмуд Торобий қўзғолони
1238-1289 йиллар	Маҳмуд Яловачнинг ўғли Мисъудбекнинг Чиғатой улусига ноиблиги
1337 йил	Хуросонда сарбадорлар ҳаракатининг бошланиши
1336 йил 9 апрель	Амир Темур таваллуди
1358-1361 йиллар	Мўғулистон хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга юриши
1365 йил	Илёсхўжанинг Мовароуннаҳрга юриши
1365-1366 йиллар	Самаркандда сарбадорлар қўзғолони
1370-1405 йиллар	Соҳибқирон Амир Темур салтанати
1386-1389 йиллар	Амир Темурнинг Эронга (уч йиллик) юриши
1389 йил	Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юриши
1391 йил	Кундузча ёнидаги жанг
1392-1396 йиллар	Амир Темурнинг беш йиллик юриши.
1394-1395 йиллар	Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши учинчи юриши.
1398 йил	Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши.
1398-1404 йиллар	Амир Темурнинг етти йиллик юриши.
1402 йил	Анкара жанги
1405 йил	Амир Темурнинг вафоти.
1409-1449 йиллар	Мовароуннаҳрда Улуғбек ҳукмронлиги.
1417 йил	Бухорода мадраса қурилиши.
1417-1425 йиллар	Самаркандда Улуғбек мадрасаси қурилиши.
1428 йил	Улуғбекнинг пул ислоҳоти.

1428-1429 йиллар	Улуғбек раҳбарлигида Самарқанд расадхонасининг бунёд этилиши.
1441-1501 йиллар	Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти.
1449 йил	Мирзо Улуғбекнинг фожиали вафоти.
1451-1469 йиллар	Мовароуннаҳр ва Хуросонда темурий Абусаид Мирзо ҳукмронлиги.
1455-1537 йиллар	Камолиддин Беҳзод ҳаёти ва фаолияти.
1469-1494 йиллар	Мовароуннаҳрда темурий Султон Аҳмад Мирзо ҳукмронлиги.
1483-1530 йиллар	Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва фаолияти.
1500-1501 йиллар	Шайбонийхон томонидан Самарқанд ва Бухоронинг эгалланиши.
1507 йил	Хуросонни Шайбонийхон томонидан эгалланиши.
1510 йил	Шайбонийхоннинг Эрон шоҳи Исмоил I билан тўқнашуви ва ҳалок бўлиши.
1510-1530 йиллар	Кўчкунчихон ҳукмронлиги.
1511 йил	Мустақил Хива хонлигининг ташкил топиши.
1533-1539 йиллар	Убайдуллахон ҳукмронлиги.
1539 йил	Убайдуллахон томонидан Хоразмнинг забт этилиши.
1551-1556 йиллар	Навруз Аҳмад (Бароқхон) ҳукмронлиги.
1557-1598 йиллар	Абдуллахон II ҳукмронлиги ва марказлашган давлат тузиши.
1588 йил	Тошкентда Абдуллахон II га қарши қўзғолон.
1598-1601 йиллар	Шайбонийхонларнинг сўнги вакиллари Абдулмўмин ва Пирмуҳаммад II ҳукмронлиги.
1601-1605, 1605-1661 йиллар	Аштархоний Бокимуҳаммад ва Валимуҳаммад ҳукмронлиги.
1602-1623 йиллар	Хоразмда Араб Муҳаммад ҳукмронлиги.
1611-1642 йиллар	Бухоро хонлигида Имомқулихон (Аштархоний) ҳукмронлиги.
1613 йил	Тошкентда Имомқулихонга қарши халқ қўзғолони.
1613-1619 йиллар	Самарқандда амир Яланғтўш томонидан Шердор ва Тиллакори мадрасаларининг қурилиши.

1616 йил	Хивада Араб Муҳаммад мадрасасининг қурилиши.
1623-1642 йиллар	Хоразмда Асфандиёрхон ҳукмронлиги.
1643-1663 йиллар	Хивада Абдулғози I ҳукмронлиги.
1645-1681 йиллар	Бухорода Абдулазизхон ҳукмронлиги.
1663-1687 йиллар	Хивада Анушахон ҳукмронлиги.
1681-1702 йиллар	Бухорода Субҳонқулихон ҳукмронлиги.
1681 йил	Қорақалпоқлар қўзғолони.
1688 йил	Хоразмнинг Бухоро хонлигига қўшиб олиниши.
1688-1702 йиллар	Хивада Шоҳниёз Эшик оғасининг ҳукмронлиги.
1702-1711 йиллар	Бухорода Убайдуллахон II ҳукмронлиги.
1702-1714 йиллар	Хивада Араб Муҳаммад II ҳукмронлиги.
1708-1709 йиллар	Самарқанд ва Бухорода халқ қўзғолони.
1710 йил	Шоҳрухбий томонидан Қўқонда ўзбекларнинг минглар уруғи ҳукмронлигининг ўрнатилиши.
1711-1747 йиллар	Бухоро хонлигида Абулфайзхон ҳукмронлиги.
1719 йил	Хивада Шерғозихон мадрасасининг қурилиши.
1740 йил	Эрон шоҳи Нодиршохнинг Ўрта Осиёга юриши.
1753-1758 йиллар	Бухорода мангит амир Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги.
1770-1790 йиллар	Қунғирот уруғидан Муҳаммад Али Инокнинг Хивада ҳокимиятни эгаллаши.
1785-1800 йиллар	Бухорода Шоҳмуродхон ҳукмронлиги.
1798-1810 йиллар	Қўқонда Олимхон ҳукмронлиги.
1800-1825 йиллар	Бухорода Амир Ҳайдар ҳукмронлиги.
1804-1806 йиллар	Хивада Элтузархон ҳукмронлиги.
1806-1825 йиллар	Муҳаммад Раҳим I ҳукмронлиги.
1822-1842 йиллар	Қўқонда Муҳаммадалихон (Мадалихон) ҳукмронлиги.

1826-1860 йиллар	Бухорода амир Насрулло ҳукмронлиги.
1841 йил	Қўқонда Мадалихонга қарши қўзғолон.
1842 йил	Амир Насруллонинг Қўқонни босиб олиши.
1864-1910 йиллар	Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) ҳукмронлиги.
1845-1858 йиллар	Қўқон хони Ҳудаёрхоннинг биринчи ҳукмронлик даври.
1853 йил	Руслар томонидан Оқмачит истеҳкомининг босиб олиниши.
1855-1856 йиллар	Қорақалпоқлар қўзғолони.
1858-1862 йиллар	Маллахон ҳукмронлиги.
1860-1885 йиллар	Амир Музаффар ҳукмронлиги.
1862-1863 йиллар	Худоёрхоннинг иккинчи марта тахтни эгаллаши.
1864 йил	Рус қўшинларининг Авлиёота, Туркистон ва Чимкент шаҳарларини босиб олиши.
1865 йил, 17 июн	Тошкентнинг рус қўшинлари томонидан босиб олиниши.
1866-1875 йиллар	Худоёрхоннинг учинчи марта ҳукмронлиги.
1866 йил, 2 ва 18 октябрь	Чор Россияси томонидан Ўратепа ва Жиззахнинг босиб олиниши.
1867 йил, 11 июль	Туркистон генерал-губернаторлиги ва Туркистон округининг ташкил топиши.
1868 йил, 2 июнь	Бухоро амири қўшинларининг Зирабулоқдаги мағлубияти.
1868 йил, 23 июнь	Бухоро билан Россия ўртасидаги тузилган битимга кўра Бухоронинг қарам давлатга айлантирилиши.
1868 йил	Тошкентда биринчи типография ва литографиялар қуриб, ишга туширилди.
1870 йил	Тошкентда кимё лабораторияси очилди. Тошкентда биринчи бор шаҳар низоми жорий қилинди. Тошкентда Туркистон оммавий кутубхонаси очилди.
1873 йил, 18 сентябрь	Помирга туташ бекликларни Бухоро иктиёрига ўтказиш ҳақида Россия ва Бухоро ўртасида тузилган шартнома.
1873 йил, 29 май	Рус қўшинлари томонидан Хиванинг босиб олиниши.

1873 йил, 12 август	Хива билан Россия ўртасида Гандимиён шартномасининг тузилиши. Хиванинг Россияга қарам давлатга айлантирилиши.
1873-1876 йиллар	Фарғона водийсида Пўлатхон қўзғолони.
1876 йил, 19 февраль.	Қўқон хонлигининг тугатилиши ва унинг ҳудудида Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилоятининг ташкил этилиши.
1880 йил	Ахалтекин ҳарбий экспедицияси томонидан Михайловский бўғозидан Қизил Арвачгача темир йўл қурилишга киришилди.
1881 йил	Каспий орти вилоятининг ташкил топиши.
1885-1910 йиллар	Бухорода Саййид Абдулаҳад ҳукмронлиги.
1886 йил	Фарғонада буғ ёрдамида ишлайдиган биринчи пахта тозалаш заводининг қурилиши.
1887 йил	Зарафшон округининг Самарқанд вилоятига айлантирилиши.
1887 йил	Амударё филотилиясининг таъсис этилиши.
1888 йил	Темир йўл Самарқандгача етказилган.
1891-1892 йиллар	Туркистон ўлкасига рус деҳқонларининг оммавий кўчириб келтирилиши.
1892 йил, июнь	Тошкент қўзғолони
1894 йил	Бухорода биринчи рус-тузем мактабининг очилиши.
1895-1899 йиллар	Самарқанд-Андижон темир йўлининг қурилиши.
1898 йил, май	Андижонда Дукчи эшон қўзғолони.
1899 йил	Андижон ва Янги Марғилон шоҳобчалари билан Самарқанд-Тошкент темир йўлининг қуриб битказилиши.
1900 йил	Биринчи ўзбек алифбоси «Устоди аввал»нинг яратилиши.
1890-1906 йиллар	Тошкент-Оренбург темир йўлининг қурилиши.
1900 йил	Мирзачўлда суғориш ишларининг йўлга қўйилиши.
1906 йил	Тошкент темир йўлининг ишга туширилиши. Ўрта Осиё ва Тошкент-Оренбург темир йўлларининг қўшилиши.
1907 йил, 17 апрель.	Тошкентда иккинчи Давлат Думасига сайловлар.

1908 йил	Қадимшунос В.Л.Вяткин томонидан Улуғбек расадхонаси (Самарқанд) харобаларининг очилиши.
1910-1920 йиллар	Бухоро амирлигида Сайид Олимхоннинг ҳукмронлиги.
1910-1911 йиллар	Подшо қўшинлари томонидан Туркистонда янги усул мактабларининг оммавий тарзда ёпилиши.
1912-1914 йиллар	Туркистонда Қўқон-Термиз, Қўқон-Андижон-Фарғона-Жалолобод темир йўллари қурилиши.
1912 йил	Горчаково-Скобелев, Қўқон-Наманган, Когон-Бухоро темир йўл шохобчаларининг ишга туширилиши.
1916 йил	Фронт орти ишларига мардикорликка сафарбарликка қарши Ўрта Осиёда халқ қўзғолонлари.
1916 йил 13-29 июль.	Жизах қўзғолони
1917 йил 7 февраль	Россияда февраль буржуа-демократик инқилоби ва самодержавиенинг ағдарилиши.
1917 йил 14 март	Тошкентда "Шўрои Исломия" ташкилоти тузилди.
1917 йил 16 апрель	Бутунтуркистон мусулмонларининг I қурултойи очилди.
1917 йил 1-2 май	Москвада Бутун россия мусулмонларининг I Қурултойи бўлиб ўтди.
1917 йил июнь	"Шурои Уламо" ташкилоти вужудга келди.
1917 йил 21-31 июль	Қозон шаҳрида Бутунроссия мусулмонларининг II Қурултойи бўлиб ўтди.
1917 йил 17-20 сентябрь	Бутунтуркистон мусулмонларининг II қурултойи бўлиб ўтди.
1917 йил 1 ноябрь	Тошкентда совет ҳокимияти ўрнатилди.
1987 йил 12-15 ноябрь	Бутунтуркистон мусулмонларининг III қурултойи бўлиб ўтди.
1917 йил 15-22 ноябрь	Туркистон ўлка советларининг III қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистон Халқ Комиссарлари Совети тузилди.
1917 йил 26-27 ноябрь	Қўқонда Туркистон мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистон Мухторияти ташкил этилди.
1917 йил 25 декабрь	Қўқонда ўлка мусулмон ишчи, аскар ва деҳконларининг I фавқулодда қурултойи бўлиб ўтди.

1918 йил 19-21 февраль	Туркистон Мухторияти фожиали равишда тугатилди.
1918 йил март	Бухоро-Когон йўналишида Колесов қўли воқеаси юз берди.
1918 йил март-апрель	Фарғона водийсида совет ҳокимиятига қарши ҳаракатнинг бошланиши.
1918 йил 21 апрель	Тошкентда Туркистон Халқ университети очилди.
1918 йил 20 апрель – 1 май	Тошкентда Бутунтуркистон Советларининг V Қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистон автоном Совет Социалистик Республикаси (ТАССР) тузилди.
1918 йил июнь	Ўлка большевиклари (коммунистлари)нинг қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистон Компартияси ташкил топди.
1918 йил октябрь	Туркистон ўлка советларининг IV қурултойи бўлди. Унда ТАССРнинг биринчи Конституцияси қабул қилинди.
1919 йил 19 январь	Тошкентда Осипов иси ёни уюштирилди.
1919 йил март	Ўлка мусулмон коммунистлари бюроси (Ўлка Мусбюро) тузилди.
1919 йил октябрь	Марказдан Тошкентга катта ваколатларга эга бўлган Туркомиссия юборилди.
1920 йил 2 февраль	Хивада хонлик ҳокимияти ағдарилди.
1920 йил 27-30 апрель	Бутунхоразм халқ вакиллари I қурултойи Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши.
1920 йил 2 сентябрь	Бухорода амирлик ҳокимияти ағдарилди.
1920 йил 13 сентябрь	Россия Федерацияси ҳукумати билан ХХСР ўртасида иттифоқ шартномаси тузилди.
1920 йил 6-8 октябрь	Бутунбухоро халқ вакиллари I қурултойи, Бухоро Халқ Совет Республикасининг тузилиши.
1921 йил 4 март	Москвада БХСР билан РСФСР ўртасида иттифоқ шартномаси имзоланди.
1921 йил	Тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва ўрганиш иши бўйича Туркистон қўмитаси ташкил қилинди.
1921-1922 йиллар	Туркистон АССРнинг Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларида дастлабки ер-сув ислоҳоти ўтказилди.
1922 йил 30-31 декабрь	Москвада Бутуниттифоқ советларининг I съезди бўлди. Унда СССР тузиш тўғрисидаги Декларация ва иттифоқ Шартномаси имзоланди.

1923 йил 5-9 март	Тошкентда Ўрта Осиё Республикаларининг I иқтисодий конференцияси бўлди. Унда Ўрта Осиё иқтисодий Кенгаши (Средазбюро) тузилди.
1924 йил	Ҳукмрон Марказ раҳбарлигида Ўрта Осиёда миллий-давлат чегараланиши амалга оширилди.
1924 йил 27 октябрь	Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганлиги эълон қилинди.
1925 йил 6-12 февраль	Ўзбекистон компартиясининг I таъсис съезди бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон Компартияси тузилганлиги расмийлаштирилди.
1925 йил 13 февраль	Бухорода Бутунўзбек советларининг I қурултойи очилди. Унда "Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганлиги тўғрисидаги Декларация" қабул қилинди.
1925 йил май	Ўзбекистон ССР СССР таркибига киритилди.
1928 йил	Араб имлоси асосидаги ўзбек ёзувидан лотин ёзувига ўтилди.
1931 йил	Тошкент Молия институти ташкил этилди.
1933 йил	Тошкентда обсерватория очилди.
1937 йил	Москвада I ўзбек санъати ва адабиёти декадаси бўлиб ўтди.
1939 йил	Фарғона канали қурилди.
1939 йил	Биринчи овозли ўзбек кинофильми – "Азамат" яратилди.
1940 йил	Ўзбекистонда лотин ёзувидаги алфавитдан кириллица ёзувига ўтилди.
1940 йил 9 январь	Ўзбекистон давлат Фан қўмитаси СССР ФАнинг филиалига айлантирилди.
1941 йил 22 июнь	Ўзбекистон иккинчи жаҳон урушн гирдобига тортилди.
1943 йил 4 ноябрь	Ўзбекистон Фанлар Академияси ташкил қилинди.
1944 йил март	Бекободда Ўзбекистон металлургия заводи ишга туширилди.
1943 йил охири - 1944 йил бошлари	Ўз Ватанидан бадарға қилинган чеченлар, ингушлар, қрим-татарлари, месхети туркlари, понтея греклари Ўзбекистонга кўчириб келтирилди.
1945 йил 7 май	Бекобод шаҳрининг ташкил топган вақти .

1951 йил 10 июль	Олмалиқ шаҳрининг тузилган вақти.
1952 йил 21-22 февраль	Ўз КП (б) МҚ нинг X Пленумида «Республикада мафкуравий ишларнинг аҳволи ва уни яхшилаш чоралари тўғрисида» қарор қабул қилди. Кўплаб ижодкор зиёлилар танқид ва бадном қилинди.
1953 йил 22 сентябрь	Тахиатош шаҳрининг тузилган вақти
1956 йил 5 ноябрь	Тошкент телевизион маркази ишлай бошлади.
1957 йил 15 март	Янгиер шаҳрининг тузилган вақти
1959 йил	Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ишга туширилди.
1958-1960 йиллар	Жаркоқ-Бухоро-Самарқанд-Тошкент газ қувури йўли қурилди.
1961 йил 8 май	Гулистон шаҳрининг тузилган вақти
1961-1965 йиллар	Бухоро-Урал газ қувури йўли қурилди.
1962 йил	Навоий-Учқудуқ темир йўли қурилди.
1962 йил	Жиззах-Меҳнат темир йўли қурилди.
1963 йил 16 февраль	Сирдарё вилояти тузилди.
1964-1966 йиллар	Муборак –Тошкент-Чимкент –Бишкек –Алмата газ қувури йўли қурилди.
1965-1975 йиллар	Ўрта Осиё-Марказ газ қувури йўли қурилди.
1969 йил 21 январь	Кунгирот шаҳрининг тузилган вақти.
1972 йил 20 июль	Зарафшон шаҳрининг тузилган вақти.
1973 йил 29 декабрь	Жиззах вилояти тузилди.
1977 йил 6 ноябрь	Тошкент метросининг Чилонзор йўналиши ишга туширилди.
1978-1979 йиллар	Тошкентда баландлиги 350 метрли телевизион минора қурилди.
1982 йил 20 апрель	Навоий вилояти тузилди
1989 йил 23 июнь	Ислом Каримов Ўз КП МҚ сининг биринчи котиби этиб сайланди.
1989 йил 21 октябрь	ЎзССР Олий Кенгаши «Ўзбекистон ССР нинг Давлат тили тўғрисида» Қонун қабул қилинди.

1989 йил 1 декабрь	«Қорақалпоғистон Асср давлат тили тўғрисида» Қонун қабул қилинди.
1990 йил 24 март	Ўзбекистон Президенти лавозими таъсис этилди.
1990 йил 24 март	Ислом Каримов Республика Олий Совет сессиясида Ўзбекистон Президенти этиб сайланди.
1990 йил 20 июнь	Республика Олий Совети «Мустақиллик Декларацияси» ни қабул қилди.
1990 йил 14 декабрь.	Қорақалпоғистон Олий Совети «Қорақалпоғистон Республикаси давлат суверенитети тўғрисида Декларация» қабул қилди.
1991 йил 31 август	ЎзР Олий Кенгашнинг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида Президент Ислом Каримов Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилди. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» конституциявий Қонун қабул қилинди.
1991 йил 1 сентябрь	Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни, умумхалқ байрами.
1991 йил 1 ноябрь	Ўзбекистон халқ демократик партияси ташкил топди.
1991 йил 18 ноябрь	Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи қабул қилинди.
1991 йил 29 декабрь	Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида референдум ўтказилди.
1991 йил 29 декабрь	Ўзбекистон Республикаси Президентига умумхалқ сайлови бўлди. И.А. Каримов Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб сайланди.
1991 йил декабрь	Ўзбекистон ташаббуси билан МДҲ тузилди.
1992 йил январь	Вилоят, туман шаҳарларда хокимлик лавозими таъсис этилди.
1992 йил январь	Миллатлараро маданият маркази Республика Байналмилал маданият марказига айлантирилди.
1992 йил январь	Ўзбекистон Миллий олимпия қўмитаси тузилди.
1992 йил 28 январь	«Ўзбекистон хаво йўллари» миллий компанияси ташкил этилди.
1992 йил 26 февраль	Ўзбекистон ЕХҲТ га аъзо бўлди.
1992 йил 28 февраль	Президент фармони билан 8 та вилоят педагогика институтлари университетларга айлантирилди.

1992 йил 2 март	Ўзбекистон БМТ га аъзо бўлди.
1992 йил 16 март	Тошкентда биринчи бўлиб АҚШ элчихонаси очилди.
1992 йил 27 март	Президент фармони билан Рўза хайитининг биринчи куни дам олиш, байрам куни деб эълон қилинди.
1992 йил 2 июль	Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби қабул қилинди.
1992 йил 8 декабрь	Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.
1992 йил 10 декабрь	Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси қабул қилинди.
1993 йил 14 январь	Ватан ҳимоячилари куни.
1993 йил сентябрь	Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги нишонланди.
1993 йил октябрь	Тошкентда БМТ нинг ваколатхонаси очилди.
1993 йил 29 октябрь	Ўзбекистон ЮНЕСКО га аъзоликка қабул қилинди.
1993 йил 1 ноябрь	Ўзбекистонда аҳоли қўлидаги рубль ўрнига сўм-купон (1 сўм-купон 1 рубля тенглаштирилган ҳолда) муомалага киритилди.
1994 йил апрель	Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази тузилди.
1994 йил 30 апрель	Марказий Осиё Иқтисодий Ҳамкамияти ташкилоти ташкил топди.
1994 йил 5 май	«Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони, «Мустақиллик» ордени таъсис этилди.
1994 йил 1 июль	Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси-сўм (1сўм курси 1000 сўм- купонга тенглаштирилган ҳолда) муомалага киритилди.
1994 йил июль	Ўзбекистон НАТО нинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига қўшилди.
1994 йил 1 сентябрь	ГФР пойтахти Бонида Ўзбекистоннинг Европада биринчи элчихонаси очилди.
1994 йил октябрь	Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги жаҳон миқёсида нишонланди.
1994 йил 25 декабрь	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига биринчи бор сайловлар бўлиб ўтди.
1995 йил 18 февраль	«Адолат» социал демократик партияси тузилди.

1995 йил 23-24 февраль	Биринчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессияси бўлиб ўтди. Э. Х. Халилов Олий Мажлис Раиси этиб сайланди.
1995 йил 23 февраль	Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (Омбудсман) институти таъсис этилди.
1995 йил 26 март	Ўзбекистон Республикаси Президенти ваколат муддатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтириш бўйича референдум ўтказилди.
1995 йил 3 июнь	Миллий тикланиш демократик партияси тузилди.
1995 йил июль	Тошкентда ЕХҲТ нинг мунтазам бюроси очилди.
1995 йил 21 декабрь	Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили тўғрисида» янги таҳрирдаги Қонуни қабул қилинди.
1996 йил январь	«Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси тузилди.
1996 йил март-август ойлари	«Ўзбекистон - Ватаним манам» қўшиқлар биринчи кўрик танлови бўлиб ўтди.
1996 йил апрель	Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги жаҳон миқёсида нишонланди.
1996 йил 26 апрель	«Амир Темур» ордени, «Буюк хизматлари учун» ордени таъсис этилди.
1996 йил 25 июнь	Ўзбекистоннинг АҚШ да элчихонаси очилди.
1996 йил июль	Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди.
1996 йил 19 июль	«ЎзДЭУавто» қўшма корхонасининг расмий очилиш маросими бўлди. «Дамас», «Тико», «Нексия» русумли автомабиллар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.
1996 йил 27 август	Президент фармони билан ҳар йили август ойининг учинчи якшанба куни «Ўзбекистон - Ватаним манам» қўшиқ байрами куни деб эълон қилинди.
1996 йил 18 октябрь	Тошкентда Темурийлар тарихи давлат музейи очилди.
1997 йил 9-10 январь	Бишкекда Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ўртасида абадий дўстлик ҳақида шартнома имзоланди.
1997 йил 22 август	Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи. Ишга туширилди.
1997 йил 25 август–2 сентябрь	Самаркандда «Шарқ тароналари» биринчи халқаро фестивали бўлиб ўтди. Ҳар икки йилда шундай фестивални ўтказиш анъанага айланди.

1997 йил 29 август	Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди.
1997 йил октябрь	Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги нишонланди.
1998 йил май	Ўзбекистон алпинистлари Химолай тоғининг энг баланд «Эверест» чўққисига чиқдилар
1998 йил 17 август	«Эл-юрт хурмати» ордени таъсис этилди
1998 йил октябрь	Самаркандда Имом ал-Бухорий таваллудининг хижрий-қамарий тақвим бўйича 1225 йиллиги нишонланди, ёдгорлик мажмуи очилди.
1998 йил октябрь	Фарғона шаҳрида Аҳмад ал-Фарғонийга ҳайкал ўрнатилди, боғ яратилди.
1998 йил 28 декабрь	«Фидокорлар» миллий демократик партияси ташкил топди.
1999 йил 16 февраль	Тошкентда террорчи кучлар томонидан портлашлар содир этилди.
1999 йил март	«СамКочавто» қўшма корхонаси ишга тушди. «Отайўл» русумли автобус ва юк автомобиллари ишлаб чиқарила бошланди.
1999 йил апрель	Ўзбекистон ГУУАМ ташкилотига аъзо бўлди.
1999 йил 9 май	Тошкентда «Хотира майдони» мажмуасининг очилиш маросими бўлди.
1999 йил май	Тошкентда ўзбек миллий кураши бўйича биринчи жаҳон чемпионати бўлиб ўтди. Халқаро кураш ассоциацияси тузилди.
1999 йил	Тошкент ислом университети очилди.
1999 йил 5 ноябрь	Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги нишонланди, унинг хотирасига бағишланган улуғвор ҳайкал, ёдгорлик мажмуи очилди.
1999 йил 5 декабрь	Ўзбекистон Республикаси навбатчи чақириқ Олий Мажлисига сайловлар бўлиб ўтди.
2000 йил 9 январь	Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови бўлди. И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди.
2000 йил 12 май	Тошкентда «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуи очилди.
2000 йил 21 июнь	МДҲ саммитида терроризмга қарши кураш марказини тузиш ҳақида қарор қабул қилинди.
2000 йил 30 август	«Жалолиддин Мангуберди» ордени таъсис этилди

2000 йил 16-17 ноябрь	Бурхониддин Марғиноний таваллудининг 910 йиллига ва Имом Абу Мансур Матуридий таваллудининг 1130 йиллиги нишонланди, улар хотирасига бағишланган ёдгорлик мажмуалари очилди.
2001 йил 23 март	«Камолот»ёшлар ижтимоий ҳаракати ташкил топди.
2001 йил 24 апрель	Навоий-Учқудуқ-Султон Увайстог-Нукус йўналиши бўйлаб қурилган янги темир йўлда дастлабки юк поезди ҳаракати бошланади.
2001 йил 14-15 июнь	Ўзбекистон «Шанхай форуми»га аъзо бўлди. Унинг номи Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти деб ўзгартирилди.
2001 йил август	Тошкент метроси Юнусобод йўналишининг 6 та бекатдан иборат биринчи қисми кўрилиб фойдаланишга топширилди.
2001 йил 16-17 ноябрь	Ўзбекистон-Қозоғистон давлат чегараси тўғрисида шартнома имзоланди.
2001 йил декабрь	Шўртон газ-кимё мажмуаси ишга туширилди.
2002 йил 27 январь	Икки палатали парламент тузиш масаласида Ўзбекистон Республикасининг референдуми бўлиб ўтди.
2002 йил 28 февраль	Марказий Осиё Ҳамкорлик Ташкилоти ташкил этилди.
2002 йил 2 апрель	Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги нишонланди.
2002 йил 27 август	Тошкентда «Қатағон қурбонлари хотираси»музейи очилди.
2003 йил 24 апрель	«Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида» Қонун қабул қилинди.
2004 йил 17 июнь	ШҲТ нинг Тошкент саммити бўлиб ўтди.
2004 йил декабрь	Ўзбекистонда икки палатали парламент сайловлар бўлиб ўтди.
2005 йил январь	
2005 йил 27 январь	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати ташкил этилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. -Т: Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан Т.4. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. –Т.: Ўзбекистон, 1998.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1999.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон турмуш-пировард мақсадимиз. Т.8.. -Т.: Ўзбекистон, 2000.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. –Т.: Ўзбекистон. 2002.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. –Т.: Ўзбекистон, 2003.
13. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамиз боғлиқ. –Т.: Ўзбекистон, 2004.
14. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
15. Абу Тоҳирхўжа: Самария; Наршахий: Бухоро тарихи; Баёний; Шажараи Хоразмшоҳий; Ибрат: Фарғона тарихи. -Т.: Мерос, 1991.
16. Аҳмедов Б. Соҳибқирон Темур (ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти). -Т.: 1996.
17. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. -Т.: Шарқ, 2001.
18. Буниёдов З. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). -Т.: Ғафур Ғулом, 1998.
19. Буюк сиймолар, алломалар (уч китоб). -Т.: Мерос, 1995, 1996, 1998.
20. Вамбери Херман. Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи. -Т., 1990.
21. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994.
22. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. -Т.: Шарқ, 1998.
23. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи - Т., 2001.

24. История Узбекистана. Т. III (XVI-первая половина XIX века). -Т.: Фан, 1993.
25. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. -Т.: Чўлпон, 1994.
26. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. -Т.: Фан, 1968.
27. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. -Т.: Адолат, 2001.
28. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларида. -Т.: Университет, 1996.
29. Салимов О., Усмонов Қ, Ғаниев Д. Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. –Т.: Шарқ, 1999.
30. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
31. Содиқов М. Қосимов Р. Мустақиллик- олий неъмат. -Т.: Шарқ, 2000.
32. Темур тузуклари. -Т.: Ғафур Ғулом, 1991.
33. Усмонов Қ, Содиқов М, Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I қисм. Ўқув қўлланма. -Т.: Мерос, 2002.
34. Усмонов Қ ва бошқалар. Ўзбекистон қарамлик ва мустақиллик йилларида. -Т.: Ўқитувчи, 1996.
35. Усмонов Қ. Ўзбекистонда парламент тараққиётининг янги босқичи. –Т: Ғафур Ғулом, 2004.
36. Шаниязов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т.: Шарқ, 2001.
37. Шарифходжаев М. Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане. –Т.: Издательский дом «Мир экономики и права», 2002.
38. Шарифхўжаев М. Ўзбекистон: Янги ғоялар, янги ютуқлар. –Т.: Шарқ, 2002.
39. Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилотлари. –Т.: Ўзбекистон-Ёзувчи, 1999.
40. Ўзбекистон тарихи. 1-қисм. А.Сагдуллаев Б.Эшов таҳрири остида. -Т.: Университет, 1999.
41. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. –Т: Шарқ, 2000.
42. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. -Т.: Шарқ, 2000.
43. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. -Т.: Шарқ, 2000.
44. Ўзбекистон тарихи (қисқача маълумотнома). -Т.: Шарқ, 2000.
45. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари -Т.: Шарқ, 2001.
46. Ўзбекистон Республикаси: Мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. -Т.: Ўзбекистон, 1992.
47. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида (Усмонов Қ, Ғаниев Д.). -Т.: Ўзбекистон, 1994.
48. Ўзбекистон: Мустақилликнинг 5 йили (Усмонов Қ, Ғаниев Д.). –Т.: Шарқ, 1996.